

प्रकाशकः

महाराष्ट्र प्रांतिक हिंदुसभेच्या
समग्र सावरकर वाङ्मय प्रकाशन
समितीच्या वतीने
शांकर रामचंद्र बाते
टिळक स्मारक मंदिर,
टिळक रस्ता, पुणे २.

प्रथमावृत्ति १९६५

♦ ♦ ♦

मुद्रक :

शांकर रामचंद्र बाते

परावत मुद्रणालय,

१८३५ सदाशिव पेठ, पुणे २

निवेदन

महाराष्ट्र प्रांतिक हिंदुसभेने नेमलेल्या समग्र सावरकर वाङ्मय प्रकाशन समितीच्या वतीने प्रसिद्ध करण्यात येत असलेल्या समग्र सावरकर वाङ्मयाचा हा आठवा आणि 'तूर्त तरी' शेवटचा खंड आहे. 'तूर्त तरी' म्हणण्याचें कारण असें की खेवढ्याने स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचा वाङ्मयोद्घाटन संपला आहे असें मुळीच नाही. अद्यापिही त्याचें काही वाङ्मय खंडरूपाने प्रसिद्ध करण्यासारखें तिल्लक असून त्यात अजूनही नित्य नवी भर पडत आहे. तथापि पुढील खंडाचा प्रश्न तूर्त सोड्या काळावधीवर सोडून व योजिलेले सावरकर वाङ्मय प्रकाशनाचे हें कार्य आटोपतें घेवून आम्ही येथे अग्रविराम करीत आहो.

या आठव्या खंडात भेंजिनीच्या आत्मचरित्राला सावरकरांनी १९०६ वर्षी लिहिलेली, कांतिकार्याचें बीज असलेली व त्या काळी फार गाजलेली प्रस्तावना दिली आहे; व त्यानंतर सावरकरांनी मूळ मराठीत लिहिलेला, परंतु मूळ स्वरूपात आजपर्यंत कधीच प्रसिद्ध न झालेला 'भठरासे सत्तावनचे भारतीय स्वातंत्र्यसमर' हा ऐतिहासिक ग्रंथ दिला आहे.

हा ग्रंथ मुळात जसा अेक वस्तुस्थिति कथन करणारा इतिहास आहे, त्याच प्रमाणे या ग्रंथाच्या जीवनाचाही अेक इतिहासच झालेला आहे. हा ग्रंथ मुळात जसा अलौकिक, तसाच तो अपूर्व असून विशिष्ट परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर त्याची अभूतपूर्वताही सिद्ध झाली आहे.

हा ग्रंथ लिहिण्याचा सावरकरांचा अुद्देश कांति घडवून आणणें हाच होता. भारतमाता स्वतंत्र करण्यासाठी जनतेत अुठावणी करणें, व कांतिकार्याची पद्धतशीर संघटना करून यशस्वी स्वातंत्र्यसंग्राम घडवून आणणें यासाठी त्याचा प्रयत्न होता. पण असा प्रचार ब्रिटिश राजवट अुपड रीतीने करू देणें शक्य नसल्याने व १८५७-चें भारतीय स्वातंत्र्यसमर हें अगदी या मार्गाचे यथाथंदर्शन घडविणारे असल्याने या स्वातंत्र्यसमराचा इतिहास निवेदन करण्याकरिता व या समरातील योद्ध्यांच्या मुद्द्याने आपले विचार व कार्याची दिशा जनतेस सांगण्यासाठी त्यांनी हा १८५७-चा अतिवारक इतिहासग्रंथ लिहिला.

'भठरासे सत्तावनचे भारतीय स्वातंत्र्यसमर' हा ग्रंथ सावरकरांनी १९०७ वर्षी विलापतेत असताना मुळात मराठीत लिहिला होता. अभिनव भारत या संस्थेच्या वतीने प्रसिद्ध करण्यासाठी तो त्यांनी भारतात पाठविला; परंतु सावरकरांच्या अेकंदर दाहक चळवळीची धन ब्रिटिश सरकारला आघात झालेली असल्याने हा ग्रंथाच्या कामावर ब्रिटिश सरकारचे भारतीय गुप्तचर होतेच. दहशती

धाक व जप्यांचें सत्र याच्या साहाय्याने पोलिसांनी असें वातावरण निर्माण केले की, हा ग्रंथ भारतात छापणे अशक्यच झाले. अखेर तो जगाच्या तगा सावरकरांकडे परत पाठविला गेला. तेव्हा युरोपात हा ग्रंथ कोडे छापता येतील का याचाही विचार झाला. संस्कृत ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याच्या निमित्ताने देवनागरी टाईप जमनात आणलेले होते; परंतु मराठी ग्रंथ तेथे छापून घेणे अशक्यप्राय आहे असें जेव्हा आढळून आले, तेव्हा या मूळ मराठी ग्रंथाचें अंग्रजी भाषांतर करून तें प्रसिद्ध करण्याचें ठरले.

त्याप्रमाणे आय. सी. जेस. परीक्षेसाठी विलायतेम गेलेले व अभिनव भारत संघटनेचे घटक असलेले अितर विद्वान् तरुण भाषांतराच्या कार्याम बमले व त्यांनी अल्प कालावधीत त्याचें अंग्रजी भाषांतर तयार केले. हें भाषांतर चालू असताना या पुस्तकाच्या मूळ मराठी हस्तलिखितातील काही चार आठ पाने गुप्त हेरांच्या हाती लागली व शिताबख्त भाताची परीक्षा या न्यायाने त्या पानांतील मजकुराच्या दाहकतेवरून संबंध ग्रंथ कसा जाज्वल्य नि भयंकर असला पाहिजे याची ब्रिटिश सरकारला कल्पना येऊन त्यांनी हें भाषांतर प्रसिद्ध होण्यापूर्वीच हा ग्रंथ जप्त केल्याचें प्रसिद्ध करून टाकले.

मरकारचें हे धोरण नियमबाह्य होवें. सावरकरांनी सरकारच्या या धोरणाविरुद्ध छाप तयार केली. ग्रंथाचें हस्तलिखित जर सरकारजवळ असले तर सरकारने तें सावरकरांचे आहे हे सिद्ध करून हवें तर त्यांजवर खटला भरावा; पण जर सरकारजवळ काहीच पुरावा नमला तर सरकारचें हें कृत्य केवळ जुलमी आहे असेंच ठरले असें म्हणणें त्यांनी माडलें व वर्तमान पत्रातूनही त्यावर पुष्कळच टीका झाली. लंडन टाइम्स पत्रानेही सावरकरांचे म्हणणे अचलून घेऊन व सरकारच्या धोरणास गैर ठरवून ठपका दिला. पण सरकारने जें करावयाचें ठरविलें होतें तें करून टाकलें होतें; व आपल्या धोरणात बदल करण्याचा त्याचा मुळीच विचार नव्हता.

अशा स्थितीत हा भाषांतरित ग्रंथ विलायतेत कोणी छापील अशी शक्यता धुरली नाही. फ्रान्समध्येही कोणी तयार होशीना. शेवटी हॉलंडमधोल अेक मुद्रक तयार झाला व त्याने हा ग्रंथ छापून दिला. तेव्हा त्याच्या शेकडोशे प्रती वेगवेगळ्या पुस्तकांच्या नावाखाली भारतात गुप्त रीतीने प्रथम पाठविण्यात आल्या. त्यात अेक पेटीभर पुस्तके श्री. शिंदेर ह्यातर्खान (हेच सर शिंदेर ह्यातर्खान पुढे पंजाबचे मुख्यमंत्री म्हणून कित्येक वर्षे होते.) यांनी आपल्या बरोबरच्या सामानात दडवून आणलेलीं होती.

अशा रीतीने या पुस्तकाच्या बऱ्याच प्रती भारतात रवाना केल्यानंतर या ग्रंथाचें फ्रान्समध्ये अधिकृतपणे प्रकाशन करण्यात आलें व त्याच्या शेकडोशे प्रती युरोप खंडात, अिलंडात, अमेरिकेत, जगभर पसरल्या. त्या वेळी हा ग्रंथ राजकीय चर्चेचा अेक विषयच होऊन राहिला होता.

या वेळी सावरकर फ्रान्समध्ये होते. त्याचा मूळ मराठी ग्रंथही तेथेच होता. तो नीट जपून ठेवण्यासाठी त्यांनी मॅडम कामा यांच्याजवळ दिला होता. त्यांनीही तो बँक ऑफ फ्रान्समध्ये सुरक्षित ठेविला होता.

गुटे ब्रिटिश सरकारने दडपशाहीचें पड्यंत्र जोरात चालू केलें व भारतात व अन्यवही अनेकानेक देशभक्ताना सटले भ्रष्ट तुहंगाची, काळ्या पाण्याची व देह-दंडाची अशा शिक्षा दिल्या जाऊ लागल्या. अशा स्थितीत आपण फ्रान्समध्ये नुसतें ब्रह्म राहणें योग्य नाही असा मनाशी विचार करून सावरकर फ्रान्सहून विलायतेस परत गेले. ते तेथे जाताच त्यांस अटक करण्यात आली व खुनाच्या कटात गोवून त्यांस भारतात पाठविण्यात आले.

या खटल्याचा इतिहास प्रसिद्धच आहे. फ्रान्सच्या किनाऱ्याजवळ बोट येताच सावरकरांनी बोटीच्या पोर्टे होलमधून समुद्रात बुडी टाकली व ते मासॅल्स बंदराच्या किनाऱ्याला लागले. तथापि ते फ्रान्सच्या भूमीवर असताही ब्रिटिशांनी फ्रेंच अधिकाऱ्यांची 'समजूत' करून व सावरकरांना अटक करून भारतात आणले. ही अटक आंतरराष्ट्रीय नियमांना सोडून आहे या कारणास्तव कटाच्या खटल्यात भाग घेण्याचें सावरकरांनी नाकारलें असताही त्याजवर आरोप धावीत धरून त्यास अेका मागून अेक भोगावयाच्या पन्नास वर्षांच्या कालावधीची दोन जन्मठेपाची शिक्षा सांगण्यात आली.

सन १९११ ते १९२० पर्यंत सावरकर अदमान वदिगृहात होते व तेथून त्यांना भारतातील तुहंगात १९२४ पर्यंत ठेवण्यात आलें होते. त्या वर्षी त्यांची तुहंगातून मुक्तता करण्यात येऊन त्यास रत्नागिरी जिल्ह्यात स्थानबद्ध करून ठेवण्यात आलें ते १९३७ पर्यंत. त्याही वेळी केवळ दैवभोगाने त्याची बंधमुक्तता झाली. काँग्रेसने निवडणुका जिंकून बहुमत मिळविलें असताही मंत्रिमंडळ बनविण्यास नकार दिला व पटनात्मक शासनात अडथळा निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यावर मात करण्याकरिता सरकारने साताऱ्याचे सर धनजीसहा कूपर यांना मंत्रिमंडळ बनविण्यास पाचारण केले. या मंत्रिमंडळाचा कारभार पेलण्यासाठी त्यास योग्य अर्थमंत्री हवा होना म्हणून कूपरनी जमनादास मेहता यांना अर्थमंत्री होण्याची गळ घातली. तेव्हा त्यांनी सावरकरांना विनवत बंधमुक्त करण्याची अट घातली. सरकारला ती प्रथम मान्य नव्हती. पण काँग्रेसच्या डावावर प्रतिष्ठाप करण्यास तें अतुसुक होतें व अखेर विलायतेपर्यंत तारातारी होऊन सावरकरांना संपूर्ण बंधमुक्त करण्यास सरकार तयार झाले.

अशा रीतीने सावरकरांची सुटका होताच त्यांनी हिंदुराष्ट्रवातंत्र्यार्थ चळवळ आभारली. १९३८ मध्ये भागानगर निःशस्त्र प्रतिकाराची सावत्रिक आठवणी त्यांनी केली व १९३९ वर्षी दुसरें महायुद्ध सुरू होताच त्या युद्धकालीन परिस्थितीचा

फायदा घेण्यासाठी स्वातंत्र्यलालनेने भारलेल्या हिंदु तहनांनी संन्यास शिरावे अशी चळवळ त्यांनी आरंभिली. तिचा अिष्ट तो परिणाम पुढे बसा झाला ते प्रगिद्धच आहे. तिकडे सावरकरांना १९१० मध्ये अटक झाल्यावर त्यांच्या अभिनव भारत संघटनेचे कार्यकर्ते युरोपभर पसरले व पहिल्या महायुद्धाप्रारंभ होताना त्यांनी गदर चळवळीची अुठावणी केली. अमेरिकेत पंजाबी व चीत लोकांचा भरणा बराच असल्याने त्याच्यात ही स्वातंत्र्याची चळवळ लाला हरदयाळ यांनी सुरु केली. त्या साठी सावरकरांचे १८५७-चे स्वातंत्र्यसमर या ग्रंथाची दुसरी आवृत्ति त्यांनी तेथे प्रसिद्ध करून त्यावर प्रातिवर्त्यासाठी धनही गोळा केले. त्याचप्रमाणे गदर या वर्तमानपत्राच्या द्वारे त्यांनी प्रचारही चालविला व स्वातंत्र्यसमर या ग्रंथाचे निघ्रजीत व हिंदीत भागशः अुतारे प्रगिद्ध करण्यात येऊ लागले. असा रीतीने भारतीय स्वातंत्र्य संपादनायें तरणांत स्फूर्ति निर्माण करून प्रांतीची ज्योत पेटविली जात होती व प्रातिसंघटना यत्तस्वी करण्यासाठी द्रव्यनिधि गोळा करण्याच्या कामीही या स्वातंत्र्यसमर ग्रंथाचा अुपयोग केला जात होता.

पहिल्या महायुद्धाच्या काळात अभिनव भारत संघटनेच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रस्वातंत्र्यायें अुठावणी करण्याची सिद्धता करण्यात आली. स्वसंनिक सिद्ध झाले. दाखोळ्यांनी भरलेले दस्तमज्ज जटाजही तयार करण्यात येऊन ते भारताच्या जिलान्यापर्यंत आले. सावरकर अदमानात कैदेन असल्यामुळे त्यांना मोडविण्यासाठी जर्मनीचे अेमडेन जहाजही अंदमानभोवती घिरटपा घालू लागले परंतु ब्रिटिशांच्या सावधगिरीमुळे ते सर्व प्रयत्न फलले. प्रातिकारकाचे अेकंदर संघटित सामर्थ्य कमी पडले. युद्ध अेकाच आघाडीवर चालले होतें. त्यामुळे प्रातिकारकांनी दीर्घकाळपर्यंत वाहेरून अुठावणी करण्याचा प्रयत्न करूनही त्यांना यश आलें नाही.

पुढे १९२७-च्या मुमारास सरदार भगतसिं प्रभृतींनी सावरकरांच्या या स्वातंत्र्यसमर ग्रंथाचें गुप्त प्रकाशन दीनदा केले, व त्या ग्रंथाच्या द्वारे प्रातिकार्यासाठी निघिही अुभारला. हा गुप्त प्रश्न दुमिळ असल्याने व प्रातिकार्याची ती केवळ स्फूर्ति असल्याने काही काही वेळा तो तीनतीनवे स्पयांसही प्रातिभवतानी विवत दिला घेतला आहे. असा रीतीने संपत्ति नि स्फूर्ति असा दोन्ही गोष्टी या ग्रंथाने पुरविल्या आहेत.

दुसरे महायुद्ध सुरु झाल्यावर सावरकरांनी संनिकीकरण कार्याचा पुन्हा जोराने पुरस्कार सुरु केला. या वेळी काँग्रेसमनिष्ठ लोकमत विरुद्ध अमताही सावरकरांनी संनिकीकरणाची आघाडी अुघडली. कारण स्वातंत्र्यसंपादनाच्या कार्यात संनिक संघटनेची अत्यंत आवश्यकता असते व विद्यमान संन्यातच प्रवेश करून रुजविलेली प्रांतीची बीजें मूळ घरून चांगली फोफावतात हा मार्वांत्रिक अनुभव आहे. अशाच घटनांनी १८५७-चा इतिहास भरलेला आहे. असा संनिक संघटनेवर त्यांनी १९३९-च्या दुसऱ्या महायुद्धकाळातही विशेष भर दिला व अखेर तीच स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या

कामी अपयोगी पडली. सावरकरांनी सैनिकीकरणाकरिता चालविलेले प्रयत्न किती फलदायी झाले याची नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी मुक्तकंठाने स्तुति गाभिली आहे. व स्वातंत्र्यसंपादनाच्या कार्यात सावरकरांनी केलेल्या या महनीय कामगिरीचें न्हणही मानलें आहे. त्याचप्रमाणे ब्रिटिश लोक भारताला स्वातंत्र्य देण्यास कां तयार झाले याचेंही कारण ब्रिटिशांच्या पंतप्रधानानेच भरपालमेंटातच अधुरूपने दोलून दाखविलें. बॅटली म्हणाले :

Britain is transferring power due to the fact that the Indian mercenary army is no longer loyal to Britain and Britain cannot afford to have a large British army to hold down India.

(हिंदी पोटभरू सेना ब्रिटिशांशी अेकनिष्ठ राहिली नाही व हिंदुस्थान लाव्यात राखण्याला पुरेशी मोठी ब्रिटिश सेना ब्रिटन जवळ बाळगू शकत नाही. अशा स्थितीत ब्रिटनला सत्तांतर करावें लागत आहे.)

राष्ट्रस्वातंत्र्याचें सैनिक संघटनेवर भर का होता व अखेर तीच स्वातंत्र्य-संपादनाच्या कार्यास कशी फलदायी ठरली हें पावरून बुघड स्पष्ट होत आहे.

तथापि या सर्व परिस्थितीत सावरकराचा जी मूळ मराठी ग्रंथ तो तसाच पडून होता. मंडम कामा यांनी तो बँक ऑफ फ्रान्समध्ये सुरक्षित ठेविला होता. तथापि पहिलें महामुद सुरू झालें व फ्रान्सची दाणादाण बुडून पॅरिस सहरही असुरक्षित झालें, तेव्हा सावरकरांचे अेक सहकारी, अभिनव भारत संघटनेचे अेक कार्यकर्ते व मूळचे गोव्याचे रहिवासी डॉ. कुटिनो हे त्या वेळी फ्रान्समध्ये होते व अमेरिकेला स्थायिक होण्यासाठी जाण्यास निघाले होते, त्यांनी जाताना हाग्रथ आपल्या चरोघर नेला व तेंच तो जपून ठेवला. पुढे भारताच्या स्वातंत्र्याची प्रभात होऊन सर्वच देशभक्त लेखकांचे ग्रंथ जप्तीतून मुक्त करावे अशी लोकांची मागणी सुरू झाली. तेव्हा लोकांप्रहास्तव सरकारने सर्वांचे ग्रंथ बंधमुक्त केले त्यात सावरकरांचेही केले. सावरकरांचा '१८५७-वें भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रह' हा ग्रंथजी ग्रंथ जप्तीतून सोकळा झाल्याची वार्ता जेव्हा डॉ. कुटिनो यांना अमेरिकेत समजली, तेव्हा सावरकरांचा मूळ मराठी ग्रंथ त्याचा त्यास परत पाठविण्याचे त्यांनी ठरविले, हा मोठाच सुयोग होय ! डॉ. कुटिनो यांचे स्नेही श्री. रामलाल वाजपेयी हे १९४७-मध्ये भारतास यादयास निघाले असता सावरकरांचा हा ग्रंथ त्याचा त्यास परत देण्यासाठी कुटिनो यांनी वाजपेयी यांनाजवळ दिला. त्यांची व सावरकरांची पूर्वीची ओळख नव्हती, परंतु त्यांचा डॉ. मुजे यांच्याशी परिचित संबंध होता. म्हणून त्यांनी तो ग्रंथ डॉ. मुजे यांच्याजवळ दिला व त्यांनी तो सावरकरांच्या घरी पोचता केला. अशा रीतीने भारतीय राष्ट्रस्वातंत्र्यसंपादनार्थ लिहिलेला मूळ मराठीग्रंथ, त्यांच्या लेखकांप्रमाणेंच विवासनाच्या आपत्तीत दीर्घकाळपर्यंत पडून राहिला होता तो स्वातंत्र्य प्रत्यक्षात संपादन होण्याच्या काळपर्यंत! तो जेव्हा मूळ घरी परत आला तो प्रत्यक्ष स्वातंत्र्य घेऊनच!

सावरकरांचा हा मूळ मराठी ग्रंथ आता प्रथमच प्रसिद्ध करण्याचा योग येत आहे. महाराष्ट्र प्रांतिक हिंदुसभेचें हें मोठेंच भाग्य होय! या ग्रंथाचें मूळ हस्तलिखित आता त्याच्या कर्त्याप्रमाणेच विकलांग झालें आहे. त्याचीं वित्येक पानें फाटलीं आहेत व कागद जीणें झाल्यामुळे त्याचे तुकडे पडू लागले आहेत; तथापि अशाही अवस्थेत त्याचें राष्ट्रीय महत्त्व लक्षात घेऊन भागनाने त्याचें संरक्षण करण्याची आवश्यकता आहे. अेक संस्मरणीय वस्तु म्हणून तिचें जतन झालें पाहिजे. तें तसें हंडील तेंव्हा होवो. हा ग्रंथ मुद्रित करण्यासाठी त्याची श्री. दातार यांनी प्रत तयार करून दिली. काही फाटकी पानें जुळवून त्यांचा नीट ग्रंथ लावून ती प्रतविण्यात आली, व काही हरवलेलीं पानें श्री. बाळाराव सावरकर यांनी मुळच्याशी जुळतें रफू करून साधून दिलें. स्वा. सावरकरांना तो ग्रंथ अंकाविण्यात आला व कोडे मुट्टि होत्या त्याही पुऱ्या करण्यात आल्या. अशा रीतीने ही मुद्रण प्रत तयार करण्यात आली.

ही प्रत त्याच्या, यापूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या अग्रजी भाषांतराशी ताडून पाहता काही बाबतीत फिरकोळ फरक असल्याचें आढळून येतील. भाषांतरावेशा मुळात काही ठिकाणी अधिक टीपा असल्याचें आढळून येतें कोडे भाषांतरात टीपा वेगळ्या न देता मुळाशीच तो मजकूर जोडून घेण्यात आला आहे. अेकदोन परिच्छेद मुळातच मराठीत अुतरावयाचे राहिलेले होते (लेखकाने तशीं तेथे सूचनाही लिहिलेली आहे.) ते अग्रजी भाषांतरात आले आहेत. त्या जागी त्या भाषांतरावरून श्री. पटवर्धन यांनी जें पुढे मराठी भाषांतर केलें त्यावरून तो संदर्भगत अुतारा घेतला आहे. परंतु हे सारे फरक केवळ नाममात्र होत. मूळ अग्रजी भाषांतर अनेकांनी सामुदायिकपणे केलें असले तरी त्यावर श्री. अय्यर याचा हात फिरलेला होता. तें भाषांतरच अितकें प्रस्फोटक ठरलें की, क्रांतिकारकांची हा भाषांतरित ग्रंथच गीता ठरली! व त्यानेच अखेरपर्यंत क्रांतिकायचि सरे मार्गदर्शन केले! या अग्रजी भाषांतराचेही पटवर्धनानी मुरेख मराठी भाषांतर केलें आहे वण भाषातरे किनी झालीं तरी तीं भाषातरेच! त्यांना मुळाची सर कशी येणार! कुक्षेत्रावर विपणनमनस्क झालेल्या अर्जुनाला भगवान् श्रीकृष्णानी गीता सागून कार्याद्युक्त केले. ती गीता पुन्हा अेकदा आपणांस सागावी अशी विनंती अर्जुनाने त्यांना नतर केली असता आता ती मलाही तशी सांगता येणार नाही असें अर्जुनास श्रीकृष्ण म्हणाले. या ग्रंथाची तशीच स्थिति आहे. सावरकरानी मनाच्या अेका विशिष्ट अवस्थेत हा ग्रंथ लिहिला. पुन्हा तसा तो त्यांनाही आज सांगता येणार नाही! अितकें त्या ग्रंथाचें असामान्यत्व आहे. मग त्याची दाहकता, त्याची तेजस्विता, त्याची ओजस्विता, त्याची प्रस्फोटक अुत्स्फूर्तता त्याचें मार्गदर्शित्व, त्यातील दिव्य दृष्टि या सर्वांचें अेकात्मस्वरूप अन्यत्र कसें आढळणार? भाषांतरकल्पचि वैशिष्ट्य हे की त्यांनी हे सर्व गुण त्यात अितक्या प्रमाणावर अुतरविले! हा मूळ ग्रंथ आता मराठी वाङ्मयाचें अेक अमर लेखे होअुन राहील यात शका नाही.

भारतंश्याच्या काळात स्वातंत्र्यसंपादन हे जसें अेकमेव ध्येय असतें तसेंच स्वातंत्र्यसंपादनानंतर त्याचें संरक्षण व संवर्धन करीत राहणें हेंही तितकेंच महत्त्वाचें ध्येय सतत वाळगावें लागतें. स्वा. सावरकरांनी स्वातंत्र्यसमर प्रयात स्वातंत्र्यसंपादनाचा मार्ग जसा सांगितला आहे त्याचप्रमाणे या संपादित स्वातंत्र्याचें संरक्षण कसें करावें या संवंधानेही त्यांनी भाषणांच्या व लेखांच्या रूपाने मार्गदर्शन केलें आहे. महाराष्ट्र हा भारताचा खड्गहस्त झाला पाहिजे व तो कां झाला पाहिजे त्याचेंही विवेचन या प्रयात समाविष्ट केलेल्या त्यांच्या लेखात सापडेल.

भारताचें स्वातंत्र्य संपादित झाल्यानंतर ज्या पुण्यात्म्यांनी व हुतात्म्यांनी या स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ १८५७-पासून १९४७-पर्यंत आपल्या प्राणांचे बलिदान दिलें त्या सर्व दिवंगत स्वातंत्र्यवीरांचें पुण्यस्मरण करून त्यांस कृतज्ञतांजलि समर्पण करण्याकरिता व ज्या अभिनव भारत संघटनेने ही स्वातंत्र्याची स्फुर्ति दिली व मार्ग दाखविला, त्या संघटनेचें कालोद्दिष्ट कार्य सिद्धीस गेलें म्हणून त्याची सांगता करण्याकरिता सावरकरांनी १९५२ वर्षी अभिनव भारत सांगता समारंभ पुण्यास घडवून आणला त्या समयी जागोजागचे अभिनव भारताचे विद्यमान सभासद गोळा झाले होते. त्या सर्वांचा सत्कार करण्यात आला व दिवंगत हुतात्म्यांच्या पुण्यस्मरणार्थ अेक वीरस्मृतिस्तंभ अुभाटून त्यांस श्रद्धांजलि समर्पण करण्यात आली. या समयी स्वा. सावरकरांची जी भाषणे झाली तीं या प्रयात समाविष्ट केली आहेत. ती भाषणे म्हणजे त्यांच्या विचारांचा, भावनांचा व जीवितकार्यांचा अेक संपूर्ण आढावाचा होव असें म्हटलें तर तें योग्य होईल.

सावरकरांनी आपल्या आयुष्याच्या वात्यावस्थेतच भारतीय स्वातंत्र्याचा बीजमंत्र अुच्चारला, व तो विविध चळवळींच्या व परिस्थितींच्या अवस्था-अवस्थांमधून व टप्प्याटप्प्यावर अुशी घेत घेत अुन्नत होत जाअून अखेर भारतीय राष्ट्र-स्वातंत्र्य संपादित झालेलें 'याच देही माच कोळा' पाहण्याचे भाग्य त्यांस लाभलें हें त्यांचें केवढें सुदैव !

सशस्त्रे सावरकरांना दोन जन्मठेपांच्या पन्नास वर्षांच्या तुरुंगवासाची शिक्षा ठोठावली होती; परंतु सावरकर या दोनही जन्मठेपींच्या कालखंडाला पुरून अुरले व ज्या स्वातंत्र्यासाठी त्यांनी देह क्षिजविला ते स्वातंत्र्यही संपादन होअून ते संपूर्णपणे यशस्वी झाले, म्हणून अेका अर्षी मृत्युजय ठरलेल्या स्वा. सावरकरांचा मृत्युजय-समारंभ करण्याचें जनतें ठरविले व १९६१ वर्षी पुण्यास हा मृत्युजय समारंभ मोठ्या थाटाने साजरा करण्यात आला. त्या समयी त्यांनी केलें भाषण असेच चिरंतन स्वरूपाचें मार्गदर्शन करणारें आहे. त्याचाही या प्रयात समावेश करण्यात आला आहे.

आणि त्याहीपेक्षा आपलें जीवितकार्य संपन्न झालें नि संपलेंही याची जाणीव होअून त्यांनी संपूर्ण समाधानाने नुकतेच अे अुदयार काढले की,

धन्योऽहं ! धन्योऽहं कर्तव्यं मे न विद्यते किञ्चित् ।

धन्योऽहं ! धन्योऽहं प्राप्तव्यं सर्वमद्य संपन्नम् ॥

ही मनाची धारणा केवळ योगियांचीच असू शकते. ती सावरकरांनी अनेक प्रसंगांनी यापूर्वी व्यक्त केली आहे. तीच पुन्हा त्यांनी महाद्वीच्या अलीकडच्या (डिसेंबर १९६४ च्या) अंकात व्यक्त केली असून आदर्श वीरजीवनाचा नवा आदर्श त्यांनी दाखवून दिला आहे ! याही लेखाचा यात संग्रह करण्यात आला आहे.

जगा रचनेने महाराष्ट्र प्रांतिक हिंदुगर्भेच्या सावरकर धाद्रमय प्रकाशन समितीकडे सौरविषयान आलेले प्रकाशनाचे कार्य हातावेगळे झाले आहे. समग्र सावरकर धाद्रमयातील नियोजित असलेला हा आठवा स्वातंत्र्यसमराचा महो १८५७-च्या भारतीय स्वातंत्र्य समराच्या अष्टोत्तरशतवर्षी दि. १० मे या पुण्यदिवशीच प्रकाशित करण्याचा योग येत आहे हाही सुयोगच होय ! प्रकाशनाच्या या कामी तिला आजपर्यंत अनेकांचे सहकार्य लाभले याबद्दल प्रत्येकाचा वेगळा ऋणनिर्देश न करता सर्वांचा मिळून नामुदायिक ऋणनिर्देश करून व प्रकाशन झाले तरी त्याचे पुढचे कार्य अर्धरित जगतेच त्या कामी महाराष्ट्राची ओशा व्यक्त करून हे लक्ष्यलेख निवेदन करण्याची.

पुणे
वैशाख शु. १० शक १८८७ }
दि. १० मे १९६५

प्रकाशक

समर्पण

स्वधर्म नि स्वदेश यांच्या - स्वातंत्र्यासाठी लढत लढत मरणाच्या वीरहो, तुमच्या त्या पवित्र स्मृतीला हा कृतज्ञ अतिहास अर्पण असो. देशासाठी लढू निघालेले तुम्ही कोण होतात, तुमचीं नांवां काय होतीं, तुम्हांमध्ये तत्त्वनिष्ठेची दिव्य ज्योति प्रकाशत असता तिला चैतन्य देणारा कोणचा वीरवर धुरीण तिथे तुम्हांस धारातीयचि संकल्प सांगत होता, हें कथन करण्याचें महद्भाग्य, जगाच्या कल्याणास्तव उपकारक कर्मांमध्ये देह क्षिजविणाऱ्या तुम्हां संतांच्या विभू-तीचा नामोच्चार बुच्चारण्याचें किंवा लिहिण्याचें महद्भाग्य जरी आमच्या नशिबी नाही, तरी तुमच्या वीर्यस्मृतीला हा कृतज्ञ अतिहास अर्पण असो. विजय गेला परंतु तुम्ही स्वकीय यशाला भंगू दिलें नाहीत ! विजय गेला पण स्वयशाला उज्जोष्ण रक्ताच्या दोन हजार कारंजांखाली तुम्ही सुस्तात करून निर्मल ठेवलेलें आहात ! तुमचें रक्त, ही भूत कालवी तिलांजलि - आगामी वीरांची संजीवनी होवो !

लेखक

‘ लसनी ’ प्रकरणातून

अनुक्रमणिका

पृष्ठ

- १ मॅक्षिनीच्या आत्मचरित्राच्या भाषांतराला स्वा. सावरकरांची प्रस्तावना १-२१
- २ स्वा. सावरकरांचे हस्ताक्षर २२-२३

अठराशे सत्तावतचे स्वातंत्र्यसमर

भाग १ ला-ज्वालामुखी २५-८५

प्रकरण १ ले-स्वप्न नि स्वराज्य	२५
प्रकरण २ रे-कारणपरंपरा	३६
प्रकरण ३ रे-नानासाहेब आणि लक्ष्मीबाई	४६
प्रकरण ४ रे-मयोध्या	५५
प्रकरण ५ रे-ढकला श्यात	६०
प्रकरण ६ रे-आगीत तेल	६४
प्रकरण ७ रे-गुप्त संघटना	७०

भाग २ रा-स्फोट ८६-२३२

प्रकरण १ ले-चाहीब मंगल पाडे	८६
प्रकरण २ रे-मीरत	९०
प्रकरण ३ रे-दिल्ली	९८
प्रकरण ४ रे-मध्यन्तर व गंगान	१०६
प्रकरण ५ रे-अलिगढ व नसिराबाद	१३३
प्रकरण ६ रे-रोहिलखंड	१३८
प्रकरण ७ रे-अनारस व अलाहाबाद	१४७
प्रकरण ८ रे-कानपूर व शांती	१७१
प्रकरण ९ रे-मयोध्या प्रतिवादी रण	२०१
प्रकरण १० रे-संकलन	२१५

भाग ३ रा-अग्निफल्लीळ

२३३-३८८

प्रकरण १ लं-दिल्ली लढते	२३३
प्रकरण २ रं-हॅवर्लॉक	२४९
प्रकरण ३ रं-बिहार	२५९
प्रकरण ४ रं-दिल्ली बढते.	२७२
प्रकरण ५ रं-लखनौ	२८५
प्रकरण ६ रं-तात्या टों	३०९
प्रकरण ७ रं-लखनौचा निःपात	३१९
प्रकरण ८ रं-कुंवरसिंह आणि अमरसिंह	३३८
प्रकरण ९ रं-मोलवी अहमदगहा	३५३
प्रकरण १० रं-रणलक्ष्मी लक्ष्मीराणी	३६३

भाग ४ था-तात्पुरती शांतता

३८९-४२५

प्रकरण १ लं-बिहंगावलोकन	३८९
प्रकरण २ रं-पूर्णाहुति	४०८
प्रकरण ३ रं-समारोप	४२१

स्वा. सावरकरांचो भाषणें

अभिनव भारत सांगता समारंभ

भाषण १ लं-क्रांतिचिन्त्र-

—प्रदर्शनाचें अदृष्टादन ४२८

भाषण २ रं-सशस्त्र क्रांतिकारकांचा अस्त्रांजलि ४३३

भाषण ३ रं-अभिनव भारताचा सांगता समारंभ ४४७

भाषण ४ रं-सांगता महोत्सवाचा समारोप ४८५

अितर लेख

५ तेव्हा स्वातंत्र्य संपादन आता स्वातंत्र्य रक्षण ४९२

६ मामरिक सामर्थ्याची वाढ हीच आजची निकड ४९७

७ महाराष्ट्र हा हिंदुस्थानचा सङ्गहस्त झालाच पाहिजे ५०१

८ भगवान श्रीकृष्ण ५२०

९ आत्महत्या की आत्मार्पण ५२३

भारतीय राष्ट्रस्वातंत्र्य-संघटनेचे जनक व '१८५७ चें
भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रह' या ग्रंथाचे लेखक
स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकर

समग्र सावरकर वाङ्मय

खंड ८ वा

स्वातंत्र्यसमर

मॅक्शिनीच्या आत्मचरित्राच्या भाषांतराला

सावरकरांची प्रस्तावना

शास्त्राचीं प्रत्येक ह्रीं कालदेसांनी मर्यादित नसतात. भूमितीचे सिद्धान्त हे प्रीसमध्ये जितके सत्य आहेत तितकेच ते हिंदुस्थानातही आहेत व ते युकिगिडच्या काळी जितके प्रचलित होते तितकेच आजही आहेत. मानवी जातीचें विस्तृत क्षेत्र व कालाची अनंतता ध्यानात घेवून त्याच्या अनुरोधाने वसविलेले जे सिद्धान्त अमतात ते सर्व कालीं व सर्व मनुष्यांना मारखेच लागू आहेत. असले सर्वसाधारण सिद्धान्त पठन करणे व त्याचा आपल्या स्वतःचे सुप्रतीवाढी उपयोग करणे हें अत्यंत आवश्यक आहे. प्रत्येक मनुष्य मागच्या इतिहासाचा व अनुभवाचा फायदा घेता मनुष्यजातीने आरंभी केलेल्या चुका पुन्हा करू लागल्यास मानवी भुत्काति खंडली असेच म्हणजे लागेल. मनुष्य जातीने जे प्रश्न सोडवून ठेविले आहेत ते पुन्हा सोडविण्यात काल व्यर्थ घालविण्यापेक्षा त्या प्रश्नाचा कालदराना अभ्यास अर्शीं अत्तरं जी अनेक सत्त्ववेत्त्यांनी सिद्धान्तरूपाने प्रयत्न केलेली आहेत, तीं समजावून घेवून ज्या प्रश्नाचीं अत्तरं मनुष्यजातीला अजून मिळाली नाहीत ते प्रश्न सोडविण्यात तो काल घालविणें हेच श्रेयस्कर आहे. मानवी भुत्काति सुलभ करण्यासाठी सत्त्ववेत्त्यांनी जगाचा आजपर्यंतचा अनुभव व्यर्थ न जाऊ देता त्याचें सूक्ष्म परीक्षण करून सर्वव्यापी तत्त्वं मिळ केलेली आहेत. ज्योतिषशास्त्र, भूमिति-शास्त्र, रसायनशास्त्र वगैरे शास्त्रांचीं आज जी रूपें दिसत आहेत तीं मनुष्याच्या निरनिराळ्या अनुभवावरून सर्वमान्य ठरलेली तत्त्वे सगृहीत केल्यानेच शक्य झालेलीं आहेत. त्या शास्त्रातील तीं सर्वव्यापी तत्त्वे सर्व देणाना व सर्व काली लागू होणारी असल्याने त्याचा फायदा ग्रहाम करून न घेता पुन्हा 'पहिले पाळे पढ पचावन' करीत असजे हा मूर्खपणाचा कळम आहे. ही गोष्ट जशी ज्योतिषशास्त्र, भूमितिशास्त्र व रसायनशास्त्र वर्णरेखा लागू आहे, तशीच ती

राजकारण शास्त्रालाही लागू आहे. राजकारणशास्त्राची अुत्क्रांति मनुष्याच्या प्रगमनावरोवरच होत आलेली आहे. राजकारणशास्त्रातही अितर शास्त्रमत्यां-प्रमाणेच काही तत्त्वे कालदेशाने अमर्यादित अशा महत् सत्तांच्या योगानेला पावलेली आहेत. त्या सत्तांचे ज्ञान अमर्ये, मनुष्यजातीच्या आजपर्यंतच्या अनुभवाचा फायदा घेणे, भूतकालाच्या यष्टीचा भविष्यन्मार्गगमनाम आधारभेजे व 'अति-हामप्रदीपेन मोहावरणपातिना लोवगर्मगृहं वृत्तं यथावत्' संप्रकाशित करण्यात तत्पर होणे हे अत्यंत श्रेयस्कर आहे. अितर राष्ट्रांनी अनेक शतके त्राम सोमून व अनेक देहाचे वळी देखून जी महत् तत्त्वे शोधून काढली आहेत त्याचा अुपयोग न करून घेता जर अेखादा देश अज्ञानात जाणून बुजून चाचपडत राहत असेल तर ह्या राष्ट्रीय अंधळेण्यावद्दल त्याग परिणामी भयंकर पश्चात्ताप आल्याशिवाय राहणार नाही. आग लागली असता त्यावर पाणी ओतावे हे सर्वमान्य तरच मुद्दाम फेटाळून त्या आगीवर घृताचा वपांव करून ती विझते की नाही म्हणून घिमपणाने प्रयत्न करणाऱ्या पडतमूखांला त्या आगीच्या टांवात दग्ध होण्याशिवाय दुसरें काय दक्षीण मिळणार आहे ? अशी स्थिति भास्या प्रिय आर्यभूमीची होऊ नये म्हणून माझ्या तरुण देशबंधूंनी राजकारणातील अंतिम सत्ये व महत् मिळान्त दिकावे अशी माती अुत्कट अिच्छा आहे. हीं सत्ये शिष्यास राजकारणशास्त्रात ज्यानी अग्नेनरत्न मिळविले आहे त्यांच्या अुपदेशामुताच्या प्रागनाशिवाय दुसरा अुत्तम मार्ग नाही; व राजकारणशास्त्रान ज्यानी अग्नेसरत्न मिळविले आहे, अशा तत्त्ववेद्यामध्ये महा-भाग मंक्षिनीशिवाय तरुण राष्ट्रभक्ताना अुत्साहक, दिव्य, प्रेमळ, व उदात्त अशा राष्ट्रमंत्राची दीक्षा देण्यान कोणता गुरु सापडणार आहे ?

“ नाही, नाही, राष्ट्रं कधीही मरत नाहीत. परमेश्वर शास्त्रज्ञाचा कंवारी आहे. त्याने मनुष्य स्वातंत्र्यास राहणालाठी अुत्तम कला आहे. तुम्ही मनात आपा की तुमचा देश स्वतंत्र झालाच ! ” याहून अधिक अुत्साहक असा दुसरा कोणचा राष्ट्र-मंत्र आहे ? “ अेकदा मनुष्याने अमा निश्चय केला की, मी स्वातंत्र्य, स्वदेश व मानव्य यावर भक्ति करतो की मग त्याने स्वातंत्र्यासाठी, स्वदेशासाठी व मानव्यासाठी लढलेच पाहिजे, अखंड लढले पाहिजे, सर्व आयुष्यभर लढले पाहिजे, मर्य त्या ह्या शम्नाने लढले पाहिजे, तिरस्कारापामून तो मरणापर्यंत सर्वे सकटे नुछ मानली पाहिजेत, द्वेपाला व निंदेला तोंड दिले पाहिजे, दुमन्या कोणच्याही फटाच. आकांक्षा न करिता फक्त कर्तव्य म्हणून त्याने तत्पर झाले पाहिजे ! ” याहून अधिक दिव्य अमा दुसरा कोणचा राष्ट्रमंत्र आहे ? “ प्रीति करा, तरुणहो, प्रीति करा. मनुष्याला परमेश्वराकडे नेणारी प्रीति ही सोपानपरपरा आहे. कुटुंबावर प्रीति करा, स्वदेशावर प्रीति करा, तरुणहो, मनुष्य जातीवर प्रीति करा ! ” याहून अधिक प्रेमळ जमा दुसरा कोणचा राष्ट्रमंत्र आहे ? व “ नुमती अिटली न्पनत्र होभूत काय अुपयोग ! आपण स्वतंत्र होताच दुमन्याना स्वतंत्र केले पाहिजे. ”

याहून अधिक अुदात्त असा दुमरा कोणचा राष्ट्रमंत्र आहे ? अशा या राष्ट्रीय मंत्राचा द्रष्टा जो अिटलीचा स्वातंत्र्यदाता देशभक्ता मॅक्सिनी, त्याचें आत्मचरित्र व काही राजकीय लेख याचें भाषांतर या ठिकाणी केलें जात आहे. या लेखांनी दोन कोटी लोकांना चेतन्य आलें. या लेखांचें पाणी ग्वॅरिवाल्डीच्या तरवारीवर शळकत होते. या लेखांनी युरोपचीं मिहामने अुलयीच्या पालयी केलेलीं आहेत. या लेखांनी अिटली देश स्वतंत्र झाला आहे व सर्व परतत्र देशांना स्वातंत्र्य देण्याचे सामर्थ्य या लेखामध्ये भरलेले आहे ! मॅक्सिनीने हीं तत्वे केवळ अिटलीकरिताच सांगितलेलीं नाहीत. अिटली निमित्तमात्र असून हीं राजकारणशास्त्रांतील महत्सत्यें त्या महात्म्याने सर्व मनुष्यजातीसाठी प्रकट केलेलीं आहेत. हा स्वातंत्र्यसुधेचा मेवा सर्व संतप्त भूमिकांकडे वळला आहे. चातकानो, ही. संधि साधून आपल्या तुपा भागवून घेणे हें आता तुमच्या हाती आहे.

यापेक्षा मॅक्सिनीच्या लेखाची प्रस्तावना मी पामर जास्त ती काय लिहिणार ? तथापि या पुस्तकात त्याचें निवडक लेख तुटक रीतीने भाषांतर केलेले असल्याने मॅक्सिनीच्या सर्व मतांची बरीबर माखळी जुळविणे हें जरा अवघड जाणार आहे. अेतवर्थ या महात्म्याच्या राजकीय मताची दिग्दर्शना हीथील तितकी त्याच्याच वावयात गुफून सक्षिप्त व साररूपाने तयार केली असता ती समजण्याला सुलभ पडेल अशा आशेने मी तसें करण्याचा प्रयत्न करित आहे. *

जगामध्ये आजपर्यंत जेवढ्या राज्यक्रांती झाल्या त्या सर्वाहून अिटलीच्या राज्यक्रांतीत अुदात्त वृत्तीचा कळम झालेला आहे. स्वदेशाभिमानाची ज्योत अितकी प्रज्वलित झालेली होती, प्रत्येक देशभक्ता व्यक्तिविषयक सुताबद्दल अितका अुदासीन होता, स्वदेशासाठी सर्वस्व वाहण्याची अितकी चढाओढ सुरू होती, परक्या सत्तेकडून हे चेतन्य दावून टाकण्यासाठी अितके भयकर जुलूम करण्यात येत होते, त्या जुलुमात देशभक्ताचे ताडे फिरडले जात अगनाही प्रत्येक वर्षी लोकक्षोभाची अुमळी अितकी विलक्षण व निघड्या छातीची होत होती व अखेर साठ वर्षांवर लढून लढून देशवीरानी अितक्या चिकाटीने मर मिळविणे की, या सर्व महत्त्व्यानी व महर्नाय नरमण्यानी अलंकृत अशी दुमरी राज्यक्रांति आजपर्यंत झालेली नाही, असें अितिहासास कबूल करावे लागते. या अिटलीच्या राज्यक्रांतीत सद्गुणाचा जो अितका अुत्कर्ष झाला याचें मुख्य कारण हें आहे की, ती राज्यक्रांति ही व्यक्तीगळी, लोभामाठी किंवा त्वेपासाठी झालेली नमून तिचा पाया अत्यंत अुन्नत अशा महत्त्वावर रचलेला होता. " मोठाल्या झाल्या ह्या तरवारीपेक्षा तत्त्वानीच घडवून आणलेल्या अमतात," पण तरवारीसिवाय तत्त्वाचा जय होत नाही ही दुखाची गोष्ट आहे व म्हणून अिटलीने तरवार अुपमली. परंतु " त्या तरवारीचे अग्रभागी जर सत्याचें अधिष्ठान नसतं तर त्या तरवारीला तिने स्पर्शही केला नसता." ज्या तत्त्वावर या पवित्र स्वातंत्र्यसुद्धाचा पाया रचला होता तीं तत्त्वे प्रथमतः मॅक्सिनीने अिटलीत

शिकविलीं अिटलीच्यामाठी लढलेल्या देशभक्तांमध्ये मॅसिनीच्या 'तरुण अिटली'त ज्यांनी शिक्षण घेतलं नव्हते असे लोक पारच थोडे होते. ह्या तत्त्वविचारात व अितर राजकारणपट्टु कारस्थान्यांच्या अपदेशांत एक महत्त्वाचा भेद आहे. मॅसिनीचें राजकारण हें केवळ अंहिक व स्वार्थप्रवृत्तीचें नव्हतें. तसें असतें तर त्या राजकारणाने प्रवृत्त झालेल्या देशव्यांंच्या अंतःकरणात अितक्या अुदात्त वृत्तीचा अुदय झाला नमता. मॅसिनीचें राजकारण हें प्रवृत्ति व निवृत्ति ह्यांचें अेकीकरण होतें. त्याच्या राजकारणाची अिमारत ही नीतीच्या पायावर अुभारलेली होती. हे मिद्ध केल्याने त्या वेळपर्यंत राजकारणाची थोर पुत्ण्यांकडून जी अवहेलना होत असे ती नष्ट झाली. राजकारण हें रक्षार्थाचें व अम्लपोंटेपणाचें शास्त्र आहे व यात 'जो बळी तो कानपिळी' या पशुवृत्तीचाच अंमल आहे अशी मर्कट समजूत अमल्याने या राजकारणाचा साधुपुरषाना अिटकारा घेणें साहजिक होतें. दुसऱ्याच्या देशावर घाला घालणें, त्याचें स्वातंत्र्य लुबाडून घेणें, हें जर राजकारण अमेळ—तोपर्यंत व अजूनही तें बहुतेक राष्ट्रांकडून तमेंच आहे अमें मानण्यात येतें—तर मग त्या राजकारणात व नरकात भेद कोठे राहिला ? मॅसिनीने राजकारणाम या नरकगामी कल्पनेपामून मुक्त केलें. राजकारण हें परमेश्वरी कर्तव्य आहे अमें त्याने स्पष्ट रीतीने मिद्ध केलें. प्रवृत्ति व निवृत्ति हीं दोत परस्पर-विरोधी तत्वे नमून तीं अेकाच मार्गाच्या दोत मिश्र भागांचीं नावें आहेत असें त्याने प्रतिपादन केलें. "नाही, स्वर्ग व पृथ्वी यांच्यामध्ये विरोध आहे किंवा ती मिश्र आहेत हे मत्त नाही; नाही, स्वर्गांत सतर व न्यायाचें अीश्वरी राज्य चालाचें व पृथ्वीवर अमत्त व अन्याय याचा अंमल चालावा हें खरें नाही. पृथ्वी ही स्वर्गाची मिद्धी आहे." राजकारणात स्वार्थपरायणतेचें हिदीस स्वरूप देणाऱ्या लोकांची चुकी अना रीतीने अुघडकीस आणून मग मॅसिनीने फाजील धर्माभिमानांचा समाचार घेतला आहे. धर्माने राजकारणात लक्ष घालणें अवश्य आहे अितकेंच नव्हे तर तें त्याचें कर्तव्य आहे. राजकारण म्हणजे समाजाची, स्वदेशाची व स्वराष्ट्राची दास्यमोचना व सचर्चना होय. तिकडे दुलेंक्ष करणें म्हणजे मनुष्यजातीवर जातले भयकर सकट निमूटपणें गहाण्याचें अदाय्य पातक करणें होय. धर्माची खरी व्याख्या म्हणजे मनुष्यमात्राचें धारण करणें ही होय. मनुष्यमात्र दास्यपकान किंवा अनीतीत पचन अमना आपण तेवढें स्वतःस मुक्त करून घेजू ही ममजूत दोंगीपणाची आहे. भूतदयेगिबाय स्वतःच्या मुक्तीला दुसरा मार्ग नाही. "तुमची जेव्हा बीजरी होतील तेव्हा परमेश्वर तुम्हाला अमें विचारणार नाही की 'तुम्ही स्वतःच्या कल्याणामाठी काय केले?' तर तो तुम्हाला अमेंच विचारणार आहे की 'तुम्ही भूतमात्राच्या कल्याणाकरिता काय केले आहे?' की जे श्वदेसबंध तुम्हाला देले त्याच्या कल्याणाकरिता काय केले आहे?' हे भूतमात्राचें अंतिम कल्याण करणामाठी, त्याची ज्ञानाने व पावित्र्याने आत्मोन्नति होण्यामाठी व त्याला सत्कृत्यें करण्यास सामर्थ्य येण्या-

माठी पहिली अर्धन आवस्वक गोष्ट म्हटली म्हणजे त्याचें दास्यविमोचन करणें—
 त्यांम स्थातंश्च मिळवून देणें—ही होय. जोंमयेंत अखाद्या व्यक्तीला तुरुंगात बांधून
 टाकिलें आहे तोंपर्यंत तिच्या हातून मत्कुल्यें व प्रगमन होणें जितकें अशक्य आहे
 तितकेंच जोंपर्यंत अखाद्या देश राजकीय पारतंत्र्यात मिळून टाकलेला आहे तोंपर्यंत
 त्याच्या हातून मानवी प्रगमनाला मदत होणें हें अशक्य आहे. अशा स्थितीत " आपण
 सर्वजण अेकमेकाच्या मुक्तीबद्दल जबाबदार आहोम. जर आपण आपल्या अितर
 मानवी बंधूम परस्पातेत व अज्ञानात तमेंच पडू देऊ, तर परमेश्वराचा द्रोह केल्याचें
 महत्पाप आपल्या मार्यां बगेल स्वतःची अुन्नति व मुक्ती करण्याचा अेकच मार्ग
 आहे, व तो सर्वांना मुक्ती मिळेल असा प्रयत्न करणें हा होय." आपण ज्या देशात
 जन्मलीं व ज्या देशाचें अन्न पालें तें त्याचें कर्ज फेडल्याशिवाय आपणांम स्वर्गाचीं
 दारें खुलीं होणार नाहीत, हें अकिम्विपर्यंक मोक्षानाळे घडपडणाऱ्या दोंगी मावूंम
 किंवा अमिष्ट धर्माभिमान्यांम बळ्ळें पाहिजे.

"भूतांची दया हें भाड्यन गंगां । आपुर्या ममता नाहीं देहीं ॥

तुका म्हणे तुज परापिया तुजें । अमृग हें मुलें खबतले ॥"

हें सर्व धर्मरहस्य होय; व म्हणून धर्माभिमान्यां व धर्मोपदेसकाम मॅसिनी विचा-
 र्या, "अहो धर्माधिकारी हो, तुमचाही जन्म या भूमीतच झाला नाही काय? तुम्हा-
 लाही या भूमीनेच पोचलें नाही काय? हिच्याच दुधावर तुम्ही वाढला नाही काय?
 मग ती जुलुमाखाली चिरडउ अमना तुम्ही स्वस्य समूह स्वर्गात कसे बडाल? तुम्हाला
 देवा नाही काय? तुम्हांला भूतदया नाही काय? तुमच्या या कृपणतेने तुम्ही पारी
 टाक आहा. धर्म हा आता तुमच्या अस्वर्णीन समूह तो आत्मच्या छावणीन अद्विता
 आहे. आद्यकालांम स्वार्थस्य पवित्र मानणें नाही काय? व तुमचा देव पारतंत्र्याने
 अशक्तिन झालेला नाही काय? मग सर्वन स्थातंश्च नांदायें, अनुप्यांनील द्वेषमाव
 नष्ट व्हावा, धर्माचा परा अवजयकार व्हावा, अशी जर तुमची सरी अिच्छा अमेळ
 तर तुम्ही आम्हाम मिळा." अशा रीतीने धर्म हा राजकारणाचा विरोधी नाही हें
 मॅसिनीने आपल्या अधिकाऱ्युक्त सर्वांनी प्रतिपादन केले. तो स्वतःच अेका ठिकाणी
 म्हणतो की, " राजकारणाचा आम्ही धर्माच्या अुच्चोन्नत नेटें. जे कारस्थानांम
 धर्माचा व नीतीचा शिकार करूं राजकारणाच्या धर्म नाही म्हणून म्हणत होम व
 जे धर्मपटु राजकीन म्पितीकडे दुर्लस करूं धर्मांचा रक्षकारण नाही म्हणून म्हणत
 होम त्या दोन्ही पक्षांचे अस्वस्थ व दोन अुषटबीम आपुन, " आपुण्यांम भिन्नता नाही.
 आपुण्य अेकच आहे. परमेश्वराच्या आज्ञा परस्परविरोधी नाहीत. परमेश्वरी आज्ञा
 अेकच आहे व ती सर्वांना समस्येंत लागू आहे " अशा पवित्र व अुरात तत्वाचा मॅसि-
 नीने अुरपार केला. राज्यवर्तिमानक पुढाऱ्यांम नीति व धर्म यांचा पावित्र्यातून
 ज्याला राज्यवर्तीपी रक्षुन मिळालो आहे ज्या म्हात्मा मॅसिनींशिवाय अन्य

सापटनं हे सूरुपच्या अतिहासान दुर्लभ आहे. हे मॅजिनीचे विनिष्ट वस्तुत्व आहे. त्याच्या व त्याच्या अपदेसाने प्रवृत्त झालेल्या तरातीन अिष्टानियन देगवारांच्या आयुष्यात जो अुदात्तरणा व जें पावनतर दिगून येने ते सधें बरील नीतिनत्वाचें फल आहे. स्वाभांगाठी गढें तर परमेश्वरी कर्तव्य म्हणून स्वदेश स्वतंत्र करव्यान जे देगवीर तयार होतान त्यांच्या तरवारीपुढे ऑस्ट्रियाच काय, पण गवनि मदांघ झालेला वाटेल तो देग चळचळ कापू लागेल. जर गवें लोकांनी मनें राजकारण व धर्म हे अेरुह्यच आहेत असा पून निष्ठेने अुच्छुन होतील तर या जगान पारतंत्र्यानें नाव देतील धुरणार नाही. राजकारणाचा धर्म आहे व धर्माचा राजकारण आहे, हें म्हणू शक्य, हें बालदेगावाधिन मलय, हें परमेश्वरी शक्य ओळखून "जर माझ्या त्रिप देशभूमीचे दोन कोटी लोक 'आता स्वातंत्र्य मिळवावयाचेच' असे म्हणून अुठले तर त्यांना अेक ऑस्ट्रिया तर काय, पण अंवे तीन ऑस्ट्रिया अेकत्र झाले तरी त्यांना अुच्छेद बटन आपले स्वातंत्र्य परत मिळविता येतील!" दोन कोटी देगवंधूवरच त्या महात्म्याची ही केवडी जुदी ! मग जर त्यांच्या देगाची शौर्यमय्या याहून दहा पांच पट अमती व त्याचा शत्रु जर ऑस्ट्रियाअेवडाच अमता तर त्याने स्वदेशस्वातंत्र्य मिळवावयाम अेक दणही लागू दिला नगता ! मशांची गोष्ट अशीच आहे. धर्म व स्वराज्य या तत्त्वटपाची अेरुह्यता मॅजिनीचे शब्दान अंमविस्वावर कोणाही महा-राष्ट्रीयाला महाराष्ट्राच्या मॅजिनीची आठकण शात्पावाचून राहणार नाही. गत्युरय हे परमेश्वराच्या अंशाने मंभून झालेले अमत्याने त्याचे आने हे भिन्न नमत्तान व म्हणूनच त्याचे विचारही परस्परानी विमंगत होत नाहीत. निरनिराळपा देगातील त्यांची ताचे तेवढी वेगळी, बाकी तरच अेरुच. अिष्टलीमध्ये जन्मलेल्या रामदामाना मॅजिनी म्हणतान व हिंदुत्वानान जन्मलेल्या मॅजिनीला रामदास म्हणतात. बाकी दोघेही अेरुच तरच साणनात की, राजकारण धार्मिक अमेल तरच ते पवित्र आहे. व धर्म राजकीय अमेल तरच तो पवित्र आहे. "अमका मनुष्य धार्मिक आहे असें मला कळताच मी पहिला प्रश्न हा विचारोन की त्याने लोकांच्या भुक्ततेसाठी काय केले आहे व काय सोमले आहे ? अमका 'मनुष्य' आहे असें कळताच मी पहिला प्रश्न हा विचारोन की तो गुलाम आहे काय ? कारण जो गुलामपिरीन स्वस्थ राहो तो मनुष्य नमून ती नुसती जड मानी आहे !"

राजकारणाचा स्वार्थलपटतेच्या तावडीनून सोडवून त्याचा अंश्वरी कर्तव्याचे अुच्च स्वरूप दिल्यानतर मग अर्थानच त्या कर्तव्यासाठी प्रथेक मनुष्याने वसा रीतीने अुद्योग करावा हे सांगणे प्राप्त होते मॅजिनीची कर्तव्यमीमासा फारच अुदात्त तत्वावर रचलेली आहे, परंतु येथे मी त्या महात्म्याच्या राजकीय मताचीच माखळी देण्याचा प्रयत्न करीत अमल्याने त्या मीनामेचे यवास्थिन विवेचन करणे शक्य नाही. मॅजिनीच्या 'मातवी कर्तव्ये' या नावाच्या अत्यन चटकदार निवधाचें भाषांतर करण्याचा हेतु आहे. तो जर सफल झाला तर ही कर्तव्यमीमासा केवळ

मराठी वाचकांना मॅझिनीचे शब्दातूनच वाचावयास मिळेल. येथे जितके सागिनले म्हणजे पुरे आहे की, जे कर्तव्य म्हणून ठरत असेल ते मनुष्याने वाटेल ते संकट आले तरी पार पाडलेच पाहिजे, असे मॅझिनीचें मत आहे. “कर्तव्यासाठी कर्तव्य करा. कर्तव्याच्या तत्त्वाने आत्मार्पणाचें सामर्थ्य येते. ह्या अुदात्त कल्पनेने आत्मा परमेश्वराच्या रूपात लीन होती. या कर्तव्यनिष्ठेने मनुष्याच्या अगात विलक्षण चैतन्य येतें. मनुष्य अनाष्ट कर्म करू शकतो. या कर्तव्याच्या फेलागाविरहित निष्ठेने देशवीर्याच्या फाशीचे खांब हे स्वर्गाकडे नेणारे जिने होतात.” आयुष्य हे सुसलंपट-तेत न घालविता ते कर्तव्यलपटतेत घालवावें. “आयुष्य हें चैन नगून आयुष्य हें कर्तव्य आहे.” राजकारणातील अगदी प्रथम आचारभूत कर्तव्य म्हटले म्हणजे स्वदेश-स्वातंत्र्य हें होय. मनुष्यजाति, स्वदेश, कुटुंब व व्यक्ति अशा पायरीने मनुष्याची कर्तव्यतारतम्यता आहे. या परपरेच्या वाटचाला जीं राजकीय कर्तव्ये आलीं आहेत त्यांमध्ये स्वदेशस्वातंत्र्य हें प्रगत कर्तव्य आहेच आहे, परंतु राजकीय कर्तव्यासाठीच कैबळ नव्हे, तर जिनर सर्व कर्तव्ये मनुष्याकडून यथास्थित रीतीने पार पाडण्यास स्वदेशस्वातंत्र्य आधी मिळविले पाहिजे. व्यक्तीची किंवा कुटुंबाची कर्तव्ये जर त्यांचा स्वदेश पारतम्यात असेल तर कधीही यथास्थित चालावयाचीं नाहीत. शोकांत असत्य व दारिद्र्य माजून तो देश भ्याड व कमकुवत होती. त्या देशाला ज्ञान देणें अगवय होतें. “जेथे निकण्यास दारिद्र्याने वेळ मिळत नाही तेथे नुसत्या पाळा अुघडून काय होणार ?” या राजकीय पारतम्याने देशातील व्यक्ति व कुटुंब यांचीच वाढ खुंटेत असें नाही, तर मनुष्यजातीची वाढही तितक्या प्रमाणाने पुरवत जाते. “प्रत्येक देशाला मनुष्य जातीच्या अुत्रांतीत भर टाकण्यासाठी अेक विशिष्ट कामगिरी नांमितलेली असते. परंतु पारतम्याबुळे तो देशच अस्ति-त्वात आहे अने म्हणता येत नसल्याने त्याच्या वाटचालीत आलेले कर्तव्य त्या देशा-कडून घडणें अगवय होतें व म्हणून तितक्या मानाने मनुष्यजातीची अुन्नति अडकून राहते सर्व देशांची अुन्नति म्हणजे मानव्याची अुन्नति. परंतु जोवर पारतम्याने काही देश नीचतेला खिळून टाकलेले आहेत तोवर मानव्य अुन्नतीला जाणार कसे? म्हणून व्यक्तीच्या, कुटुंबाच्या, समाजाच्या व मनुष्यजातीच्या सर्व प्रकारच्या अुन्नतीनें मुख्य माधन जें राजकीय स्वातंत्र्य नें संपादन व संरक्षण करणे हे प्रथम कर्तव्य होय. ही परमेश्वराची आज्ञा होय. ही धर्माची आज्ञा होय.”

परंतु हें राजकीय स्वातंत्र्य मिळविण्याचें कर्तव्य पार पाडण्यास मार्ग कोणचा योजावा ? त्या वेळेस अिटलीची स्थिति अशी होती की तिचे स्वामित्व ऑस्ट्रियाकडे गेलेंलें आहे. पंचाहत्तर हजार ऑस्ट्रियन निपात्री अिटलीवर राज्य करीत आहेत. पारतम्याचे दुःख, दारिद्र्य व अज्ञानादिक परिणाम घडून आलेले आहेत. धेनिम व मिन्नर वर्गरे व्यापारास पूर्वी जसत नापायलेल्या प्रांतातील लोकांस सावयान्ना

मिळत नाही. शिक्षण परक्यांच्या हाती, व्यापार परक्यांच्या हाती, जीवन परक्यांच्या हाती, स्वातंत्र्य परक्यांच्या हाती, अिटली हा गुलामांचा बाजार बनला होता. तेथे जी वाही घोडी बहून नेटिव्ह संस्थाने होती तीं ऑस्ट्रियाच्या ताटागालचीं मांजरे बनलीं होती. " अिटलीचें नाव पुसून गेलें होतें. अिटलीचें निशाण फाटून गेलें होतें. ज्या रोमने दोन वेळा सर्व जगाचें पुढारीपण स्वीकारलें होतें तें रोम गेलें आहे ! अिटली हा अकरा भटा घोरला तुरंग बनला आहे व त्यावर ऑस्ट्रियन शिपायांचा पहारा बसलेला आहे. " अिटलीत शांतता आहे; परंतु ती शांतता जिवंत मनुष्याची नसून ती मेलेल्याची शांतता आहे. " या अत्यंत अपमानकारक स्थितीतून स्वदेश वर कसा आणायचा ? स्वातंत्र्य परत कसे मिळवायें ?

मॅक्झिमी जन्मला त्याच वेळेस अिटलीच्या रानांनीं अकरा प्रदन सोडविलेला होता की, स्वदेशाची अुन्नति ही भिक्षादेहीने निवा परक्यांच्या मदतीने वेगळी होणार नाही. " तुम्हांला भिक्षा मागून स्वातंत्र्य मिळेल अशी आशा आहे काय ? नाही, नाही, या भिक्षादेहीने स्वातंत्र्य मिळणार नाही. " त्याच्यामुळे जें काम हांतें तें उंच व धिप्पाड मनुष्याचें होते. व ते काम करण्यासाठीं तें जमिनीवर सपगेल पसरले. " त्यांनीं प्रत्येक मुख्य प्रधानाच्या पायांनीं भुलून जाय, त्यांनीं भिकार सवलतीत संतुष्ट राहायें, व त्यांनीं प्रचंड लोकप्रकृतीवर विश्वास ठेवण्याचें सोडून देऊन परक्यांच्या दाराशीं जोगया मागण्याचा अुन्नम करावा. " परंतु या अुन्नमाचा अुपमहार स्वकरच झाला. अिटलीचें घुतें पुढारी या परक्यांच्या पायापाशीं फार दिवस भुलले नाहीत. त्याच्या तेव्हाच घ्यानाय आलें की, ऑस्ट्रियाने जें आपणांन जिंकिलें आहे तें आपल्या अर्जांच्या विरोधांनीं आणणारा मुक्त करण्याकरिता नव्हे. राष्ट्राच्या इतिहासात बहुता. आडळून येणारे हे भिक्षादेहीचें व्यसन अिटलीन लागलें होतें. पण ते तावडतोत्र सुटले. धंभर धंभर वर्षे परक्यांच्या दारी लाया बसत असेता व हजारो वेळा विश्वासभंग झाला असताही पुन्हा अकरादा कठोरा घेऊन भिक्षा मागण्यातितका अिटली देण राजनिष्ठ झालेला नव्हता. त्याच वेळेस पोलंड, स्पेन वगैरे देशांत राज्यशक्तीची छाट अुमळली होती. तीमुळेही अिटलीतील लोकांत आत्मनिष्ठा अुत्पन्न झाली. परंतु अशा भयंकर राज्यशक्ती आजूबाजूम चालत असताही त्याच्याकडे पाहून ज्यांना जापल्या गुलामगिरीची व भिक्षादेहीची गरम वाटत नाही, असे देश या भूमीवर काय घोडे आहेत ! पण अिटली अितकी मदत झालेली नव्हती. ती खडबडून जागी झाली. या जागृतीचा परिणाम बहुकडे दिशू लागला. स्वदेशाची प्रीति ही वाङ्मयात प्रथम प्रादुर्भूत झाली. नंतर अिटलीमध्ये स्वदेशी चळवळ मुरू झाली. मिलनमध्ये तर या स्वदेशी चळवळीचा बळमच झाला होता. प्रत्येक युदास व धाडसी वृत्त्यात तत्त्वबर्ग जसा सदोदित आघाडीवर असता तसाच तो अिटलीच्या राज्यशक्तीतही होता. मिलनमध्ये ऑस्ट्रियाच्या तंवासूवर विद्याभ्यानी कडक वट्टिकार टाकला. रस्त्योरस्त्यातून विद्याभ्यानी

नाकेबंदी केली व कोणी ऑस्ट्रियाची विडी ओढताना पाहिला की त्याला हाणमार करून देण्याचा सपाटा चालविला. या स्वदेशी चळवळीला रुवकरच पूर्ण राजकीय स्वरूप प्राप्त झाले.

अमेरिकेतही स्वातंत्र्ययुद्धाच्या आधी अशीच स्वदेशी चळवळ उत्पन्न झाली होती. काय विलक्षण प्रकार आहे ! इतिहासाची पुनरावृत्ति होते ती अशी. इतिहासात स्वदेशी चळवळीचे पयसमान राज्यक्रांतीत व स्वातंत्र्यप्राप्तीत झाल्याची ही युदाहरणे काही आकस्मिक रीतीने घडून आलेली नाहीत. ते काही अपघात नाहीत. त्याच्या या विलक्षण साम्याचे विवरण करता येणे शक्य आहे. स्वदेशी चळवळ म्हणजे, “दुसऱ्याच्या लुटारूपणाम आळा घालून आपल्या हक्कांचा वचाव करणे होय. आपले हक्क काय आहेत हे सामान्य लोकांना अकदम कळत नाही. म्हणून प्रथमतः त्यांच्या प्राहकपत्नीला अतिकेच कळते की परबयाच्या व्यापाराने आपण धुडत आहोत. म्हणून ते व्यापारावर बहिष्कार घालण्यास तयार होतात. अितकी त्यांची तयारी झाली की, अर्थातच परके लोक आपल्या व्यापाराच्या संरक्षणार्थ जुलमी अुपाय योजू लागतात. हा जुलूम मुद्द शास्त्रा की प्रथमतः व्यापारावरच बहिष्कार घालणारे लोक अनायानेच सत्य मार्गाला लागतात. त्यांना कळू लागते की, निर्जीव परदेशी कापडावर किंवा तंबाखूवर अगर चहावर बहिष्कार घालून काही अुपयोग नाही. या निर्जीव वस्तूवर राग काढण्यात काय अर्थ आहे ? सारा राग या निर्जीव वस्तूंना ज्या मजीव वस्तूंचा आधार आहे त्यांच्यावरच अुगविला पाहिजे. परबया माल्याला नव्हे तर परबयासच बहिष्कार घातला पाहिजे. तंबाखूलाच नव्हे तर या आम्हियन लोकांना व चहालाच नव्हे तर या अिग्रज लोकांनाच आपल्या देशातून हुमकून दिले पाहिजे. अज्ञा विचारपरंपरेने अिटालियन व अमेरिकन लोकांमध्ये स्वदेशी चळवळीचे स्वातंत्र्ययुद्धात रुपांतर झाले. मंजिनीचे आधी जे देशभवन होऊन गेले, ज्यांनी अिटलीचे राजकारण या स्थितीत आणून ठेविलेले होते. चहूकडे परबया सत्तेवद्दल असंतोष माजला होता. आपली दुःखे भिक्षावृत्तीने कमी होणार नाहीत ही बहुतेकांची खात्री झालेली होती व स्वदेशी चळवळीसारख्या आत्मनिष्ठेच्या चळवळीचा प्रादुर्भाव झालेला होता. अितकेच नव्हे, तर काही काही पुढाऱ्यांना स्वातंत्र्याची लालसाही उत्पन्न झाली होती. परंतु ही स्वातंत्र्याची लालसा सर्व लोकांना कमी कळवावी ? परबयांना अिटलीतून घालवून दिल्याशिवाय अिटली देन कधीही वर यावयाचा नाही हे लोकांना कसे शिचवावे ? वर्तमानपत्रे व अुषड मभा असंतोष उत्पन्न करीत होत्या. परंतु या अंर्शतीपाला वृत्त्यांचे स्वरूप देणे आवश्यक होते. कारण ऑस्ट्रियाला हुमकून घा असें अुषड रीतीने कोणालाच मागता येईना व लाक्षणिक भाषेन मागितले अमत्ता ते सामान्य जनाना कळेना.

याहीपेक्षा मोठी अडचण म्हणजे ही अने की, नुसते ऑस्ट्रियाला हुमका

जिवाच्या आगेने नौकऱ्या सोडाव्या लागतात. अशा रीतीने सर्वत्र भीति उत्पन्न होते आणि भीक नको पण कुत्रा वाटप अशी परतपाची वेधा भुडते. दुसरा फायदा असा आहे की, फार बोट्या गवनीने गुप्त-मंडळ्यांना परकी सरकारासमोरून सोडना येतं. मॅसिनी म्हणतो, “ ते चंकर होजे, पण त्यांनी युरोपची गिहासनें साम्राज्ये, आजापत्रके, तुरंग, फांसी वगैरे सर्व राक्षसांना घरघर कापविले होतं.”

तिसरा फायदा म्हणजे, लढाऊंची तयारी करता येते. हें काम अथवा रीतीने करणे अगदी अवय्य होतं. तें अवय्य कार्य मॅसिनीने आपल्या गुप्त कटनीं गव्य करून दाखविले. याशिवाय अंक भाग, अंक दिशा व अंक युद्धिष्ट देता येतं. अशा अनेक फायद्यांचा विचार करून मॅसिनीने ‘ तरंग जिटली ’ स्थापन केली. या प्रस्तावनेत, मॅसिनीच्या राजकीय मनाचीच सातळी जुळविण्याचा संकल्प असल्याने या ‘ तरंग जिटली ’ च्या अतिहासाकडे बळींचे अिष्ट नाही. तिने जिटली देशान काय केले किंवा सर्व युरोपवर प्रवेश देणावर तिचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष परिणाम केले घडत गेले या अत्यंत महत्त्वाच्या विषयाला वाजूला सारजे भाग आहे. साधारण बल्पना मावयास तिलाच सांगितले म्हणजे पुरे आहे की, “ या ‘ तरंग जिटली ’ च्या छापेदारांचे जिटलीचा स्वातंत्र्य मिळाले व जिटलीचें अंक्य झाले. जिटलीच्या स्वातंत्र्याचें लग्न जेव्हा अनंत देशवाराचें मिश्रण ‘ तरंग जिटली ’ त झालेले होतं. ‘ तरंग जिटली ’ ने माझ्या देशातील मिश्र पंथ भोटून टाकून स्वदेश अंक केला. त्यापूर्वी जिटलीच्या अंस्याला लोक हडा होत. जिटलीचें राष्ट्रीय मनोरंजन आहे, असे सर्व पुढारी म्हणत होते. परंतु ‘ तरंग जिटली ’ ने माझ्या देशात नवीन युगाला प्रारंभ केला.” तरंग जिटलीने हें युगांतर करण्याचें कार्य बनें मिळीत नें याची फौज बरपावविता तिच्यातील धर्माभंगाचे निरनिराळे विवेचन केले पाहिजे. “ तरंग जिटलीचें माझ मिळविण्याची ती दुहेरी कार्यवजाची योजना करीत आहे- मिश्रण व युद्ध - मिश्रण युद्धाला मदत करील व युद्ध मिश्रणाला मदत करील.” अशा दुहेरी कार्यवजाचे वर्गः विवरण केले म्हणजे मॅसिनीने आपले अचाट काम केले मिळीत नें व नेत्रविले हें स्पष्ट होतील.

प्रथमतः मॅसिनीने जिटलीला कोणचे मिश्रण दिले हे पाहिले असता या महात्म्याचे विचार किती प्रमत्त व पवित्र होते हे म्हण दिगून येते. पूर्वी मागण्यात आले व आहे की, मॅसिनीचें सर्व राजकारण नीतीच्या पायावर अभाळेतले होतं. “ आपल्यापुढे जें कार्य आहे ते लहानमहान कार्य नाही. आपण देवाने जें कार्य केले तेंच करीत आहोत. माझ्य सौर्जन्यमिति नगीत आहोत ! आपण स्वराष्ट्र उत्पन्न करीत आहोत. ” यातून दिव्यतर वस्तूय ते कोणचें अमणार ? “ परमेश्वराने अगदी स्पष्ट असा आज्ञेने सांगितले आहे की, जिटली हा अथवा स्वतंत्र देश आहे. समुद्राच्या व पर्वताच्या रेषा आपल्या दिव्य बरामुनीने आसून देवाने जिटली देश

अटालियनांस दिलेला आहे. " तेव्हा अटालियन लोकांचे पहिले कर्तव्य म्हणजे ह्या श्रीस्वरी प्राप्तेप्रमाणे अटली स्वतंत्र करणे हे होय. " कारण बंधुहो, स्वदेश हे परमेश्वराने आपणाम दिलेले घर आहे. या घराने राहून त्याच्या आश्रयाखाली तुम्ही वाढावे व वाढत वाढत अखेर मनुष्यजातीसह अंतिम स्वरूपाला जावे अशी त्याची अिच्छा आहे." हे निसर्गनिर्मित गृह अटालियनांना वाढण्याकरिता आश्रय म्हणून दिलेले असून परचयानी तो जेक तुर्क बनवून ठेवला आहे. म्हणून अटलीच्या पुत्रांचे पहिले कर्तव्य म्हणजे स्वदेश स्वतंत्र करणे हे होय. मॅसिनीने आपल्या गुप्त संस्थेतून पहिले शिष्टग या तत्त्वाचे दिले. " प्रथम स्वातंत्र्य मिळविले पाहिजे. दास्यमुक्तांतां खाली पाहिजे. अंतर सर्व प्रश्न मागाहून सुटतील. आत्मकडे धावा ! नला ! ऑस्ट्रियाची लढाई ! " अशा स्पष्ट रीतीने अटालियन तरुणांत स्वातंत्र्याचे चेतन्य झुत्पन्न झाल्यामुळे मॅसिनीचे पूर्वी जी भिकारटीं मते प्रचलित होती त्याचा अकेदम नाश झाला. अनका कर माफ झाला पाहिजे व तमका हक्क मिळाला पाहिजे असे म्हणणारा पय निर्मात्यवत् झाला. कारण सर्वांची अशी खात्री झाली की, " आपणांस अनेक हक्क तपो असून अनेक हक्क पाहिजे आहे व तो हक्क म्हणजे पूर्ण स्वातंत्र्य-दास्यमुक्ताता-हा होय," व हे स्वातंत्र्य ते फायद्याचे आहे म्हणूनच नव्हे, तर मर्दांचे वतंन आहे म्हणून मिळविले पाहिजे. " अटलीमध्ये भाकर स्वस्त आहे किवा गहाग आहे हा मुद्द प्रश्न नाही. त्या भारीवर गुन्यमगिरीचा गिक्का आहे की नाही हा मुद्द प्रश्न आहे." मग ऑस्ट्रियाने जगत हक्क जरी दिले असते तरी अटलीचे लोक स्वातंत्र्य मिळविल्यागिनाय राहतेना. मॅसिनीने स्वातंत्र्याला कर्तव्याचे स्वरूप दिल्याने ऑस्ट्रिया अकेदम हनवीर झाला.

त्या वेळेपर्यंत जरा जास्त नमी चळवळ झाली की लहान-लहान हक्क देऊन ऑस्ट्रिया खुवीने चळवळी मारन टाकीत असे. परंतु आता, " हक्काचा प्रश्न नमून हक्काचा आहे." शिवाय आपण स्वातंत्र्यमपादनाने अक अत्यंत पवित्र कर्तव्य करीत आहोत अशी तरुणांची भावना झाल्याने त्याच्या अुदात्त वृत्ति जाग्या झाल्या. तरुणांत देशवीर राष्ट्रगीते गंगू गंगले व फाजीवर " जो स्वदेशासाठी मरतो तो चिरजीव होतो." या महामन्नाचा जयघोष करू लागले. " तरुणांना कर्तव्यबुद्धीने अुदीपित करा, घेयाची भक्ति गिक्का, म्हणजे त्याच्या बंगाने काय सामर्थ्य आहे हे तुम्हाला कळेल " अने तो महात्मा अुगीव म्हणून नसे. अटलीत १८३१-पासून तो १८७०-पर्यंत दरमाज कोठेना कोठे तरी अक बंड होतच असे. अितका चिवाटी धरून स्वदेशभक्तांनी अखेर विजय सपादन केला. बडामध्ये बायकांनी जे पराक्रम केले ते अिगर निर्जीव देशाला पुण्याना देवीला लाज आणती- ! रोममध्ये १८४८ साली फेंच लोकांनी लढाई चालू अगता, " ग्यारीवाल्डी संन्यात अुडी टावून बेहोत लढत होता. अितक्यान त्याम मेनेटचे बोन्दावणे आल्यामुळे ती तिक्डे गेला. त्याला पाहताच मेनेटने टाळभाचा प्रचट फडकटाट केला. ग्यारीवाल्डीला प्रथम

त्या जयनादांचे कारण कळेल्या. अतिव्यात त्याने स्वतःबघे पाहिले नों रक्ताच्या धारा नखानखानून गळत आहेत, अस्त्रांनी व निसटत्या लागलेल्या गोळ्यांनी कपड्यांची जाळीं झाली आहेत व हातातील तरवार वार करता करता अिनकी वाकली आहे की म्यानांत ती अर्धी देखील शिरत नाही !” असा त्या तरवारीला अनंत प्रणाम असोत ! जोपर्यंत अशी अेक तरवार जगान कायम आहे तोपर्यंत परतंत्र देगांनी स्वतंत्र होण्याची आशा धरण्याम हरकत नाही ! मिलनमध्ये बंड सुरू करण्याचे आधी पुढारी म्हणू लागले, “ तुम्ही थुठू नका, तुमच्याजवळी गस्त्रे नाहीत.” दुसऱ्या दिवशी लोक म्हणाले, “ जुठा, दगड घ्या, मुऱ्या घ्या, काठपा घ्या व जुठा ! म्हणजे आता गस्त्रे चालत येतील.” ते थुठले व ऑस्ट्रियनांवर छापा घालून त्यांचीं गस्त्रे लुटून आणली ! गुप्त मंडळाच्याची जमवाजमव अिनकी धुतम वसे की. वायकापोरांतमुद्दा त्यांचीं तत्वे मिळविलीं गेलीं होती. मिलनमध्ये व अंतिममध्ये राज्यक्रांतीची नीव घडणानाच, “ वायका रस्त्यांत सज्ज होऊन आल्या राहिल्या. अेक म्हानारा लंगडत लंगडत गवताचा पारा घेऊन सरकारी टाक्यात गेला व त्या भाऱ्यास आग लागून देऊन ते ठाणे भस्म करून परत आला ! तरुण लोक पुस्तके टाकून बाहेर पडले, तरुण स्त्रिया फंडासाठी रस्तोस्ती भिक्षा मागू लागल्या, स्वयंपाकी लोक आपल्या सोपण्यामुद्दा रस्त्यांत सुडपा घेऊ लागले व ऑस्ट्रियन सिपाही सहरात गिर पाहताच त्यांच्यावर टेबले, काँरे, मुऱ्या, खाब, दगड, तापलेल्या मळपा, कडपारें तेंग याचा वर्षाव होऊ लागला !” असा हट्ट-निश्चयाने अिटली लढली ! अनंत अपजय आले तरी ती लढली. कारण, “ प्रत्येक अपजय ही जयाची अेक पायरी आहे ” अशी त्यांना ‘तरुण अिटली’ने दीक्षा दिली होती. १८२० साली पराजय झाला. १८३१ साली पराजय झाला, १८४८ साली पराजय झाला; तथापि मॅझिनी म्हणाला, “ फिरेन प्रयत्न करा. यश किंवा अपयश हा विचार नमून कर्तव्यतेचा विचार अमला पाहिजे. तुमच्या पक्षाग परमेश्वर आहे. तुम्हांस अंती जय मिळालाच पाहिजे अिटलीने या महर्षीच्या अपेक्षाप्रमाणे फिरेन प्रयत्न केला व अिटली स्वार्थत्याग, धोय, तेज, तत्त्वनिष्ठा आदिवचन सद्गुणांनी युक्त आहे अने पाहून १८५९ सालालातून त्यांच्या श्रमान्दा परमेश्वरही पळें देऊ लागला.

ही स्वातंत्र्यार्थी गोट पळें चाखावयास मिळण्यासाठी अिटलीला जी किमत द्यावी लागली ती ‘तरुण अिटली’च्या खनिन्यातून दिली गेली. असा रीतने मझिनीने स्वातंत्र्याचे निक्षण अिटलीच्या तरुणांस दिले. परंतु नुसते स्वातंत्र्यप्राप्तीचे कार्य म्हणजे काही अंतिम कार्ये नव्हे. जोपर्यंत लढाबी सुरू आहे तोपर्यंत लोक अेवत्र राहतील, परंतु ती बंड होताच अिटली देशातील निरनिष्ठता प्रताप्त यादवी माजू लागेल, म्हणून मॅझिनीचें दुसरें तत्त्व म्हणजे ‘राष्ट्रत्व’ हें होय. अिटलीच्या भिन्नभिन्न प्रान्तांत पूर्वापासून अिनकी यादवी माजलेली होती की, ते निरनिराळे देशच झालेले

होते. लहान लहान संस्थाने हीं अेकमेकांणी खंड लढाया करीत होतीं. सहारें अेक-
मेकांणीं भाडत होतीं. अशा स्थितीत अिटली देशाचें मिळविलेले स्वातंत्र्य कायम
राहण्यान त्याचें राष्ट्रक्य होणें आवश्यक होतें. संयुक्तसंस्थानपद्धति ठेवून भागलें
नसतें. कारण निरनिराळीं संस्थानें ठेवलीं कीं प्रांतिक अभिमानाला आरंभ होतो
व त्या राष्ट्रात अेकरूपता नाहीशी होऊन तें राष्ट्र परक्याच्या पाशांत लवकरच
पडतें. म्हणून मॅक्झिनीचें आग्रहाचें सांगणें अें की, अिटलीने प्रांतिक अभिमान
सोडून देवून सर्व राष्ट्र अेकीकृत झाले पाहिजे. ही गोष्ट मॅक्झिनीपूर्वी कोणासच समजली
नव्हती. अितकेंच नव्हे तर ह्या भतावडल मॅक्झिनीला सर्वजण प्रथम प्रथम हमत होते.
परंतु तिकडे लक्ष न देता या भविष्यवाचाने 'तरुण अिटली'च्या द्वारे अिटलीचें
राष्ट्रक्य झालेच पाहिजे, कारण अंब्याशिवाय देशत्व नाही. अंब्याशिवाय शक्ति नाही.
अिटलीच्या भोवती बलवंतांचीं राष्ट्रं पसरलेलीं असल्याने स्वातंत्र्य कायम रहावें अशी
अिच्छा असेल तर अिटलीने अेक राष्ट्र झाले पाहिजे असा युपदेश दिला. जेव्हा जेव्हा
अेखादा प्रांत युद्धाला आरंभ करील तेव्हा तेव्हा ते युद्ध अिटलीचे नावाने केले जातील
व त्या युद्धांचें निशाण हे अिटलीचें अेकराष्ट्रीय निशाण असेल. सर्व अिटलीमध्ये जें
मनोराज्य म्हणून समजलें जात होतें, तें अिटलीचें राष्ट्रक्य या महात्म्याच्या दिव्य
दृष्टीम संहोताचें नुसतानून दिसले. त्याने आपल्या देशवांधवास ती गोष्ट कळविली.
ज्याचा त्याच्यावर विस्वास बसला ते त्याच्या मागे गेले व अखेर खटतर मार्गाचें
आक्रमण करता करता तें मनोराज्य खरे झालेले पाहण्याची धन्यता त्यांना मिळाली.

अशा रीतीने प्रथम दारयमुपना व मग राष्ट्रक्य ही दोन तत्त्वे सांगितली.
परंतु आपले काम मुपते नाशकारक नाही. तर आपणांस नाश वेष्टानंतर त्या नाश-
तूनच सृष्टि उत्पन्न केली पाहिजे. ही सृष्टि उत्पन्न करायला अिटलीच्या सुदैवाने
योग्यतम अशाच सृष्टिकर्ता मिळाला होता यात शका नाही. राष्ट्र स्वतंत्र झाले
व स्वातील निरनिराळे प्रांतिक भेद भोडून व द्वेष नाहीत करून ते अेक झाले म्हणजे
मग तेथे तें स्वातंत्र्य व ती अेकराष्ट्रीयता कायम राहण्यास अंतर्गत स्वतंत्रता मिळाली
पाहिजे. जुलूम म्हटला की तो त्याज्य आहे. मग तो परक्याचा असो किंवा स्वकीयाचा
असो तो धार्मिक असो किंवा राजकीय असो म्हणून राष्ट्रामध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्य,
धर्मस्वातंत्र्य व मतस्वातंत्र्य हीं आवश्यक असली पाहिजेत. परंतु जेथे राजसत्ता आहे
तेथे असमता उत्पन्न होणेच होते. मनुष्यात सद्गुण व योग्यता या योगांनी जिवढे भेद
झाले असतील तेवढेच भेद न्याय्य व अनुतिमूलक आहेत; बाकी सर्व प्रकारची
असमता ही अत्यंत गर्हणीय होय, व म्हणून राजसत्ता गर्हणीय आहे. मॅक्झिनीचें सर्व
राजकारण जमे नीतिमत्तेस धरून होतें तसेच त्याचें लोकसत्तावादित्वही नीतीच्या
भक्कम पायावर अुभारलेले होते. शिवाय अिटलीसारख्या देशाला कायम रणा देशास
लोकसत्तेशिवाय दुसरी राज्यपद्धति शक्य नव्हती. मॅक्झिनी स्वतः राष्ट्राच्या बहुमताला
विन्यस्त नव्हता. राष्ट्रीय जात्रेचा नी बंदो आहे. परंतु माझी अशी खात्री आहे की,

लोकसत्तेनिवाय दुमच्या सर्व राज्यपद्धति अन्यायमूलक व अनीतिमान् आहेत. अिटलीमध्ये अनंत प्रांत, अनंत संस्थाने व अनंत दुरभिमान मुरु अमत्याने त्या सर्वांना सारखे हुक्क दिल्याशिवाय त्यांची अेकी फार दिवस टिकणार नाही अशी त्याची पक्की समजूत असे. अेका संस्थानाला राजा केलें की अितर संस्थानें त्याच्या नाव्यात जाऊ अिच्छणार नाहीत. अेका प्रांताचा अंमल कबूल केल्या की अितर प्रांतांतील लोक आपली सत्ता त्याच्या हाती देणार नाहीत. अशा स्थितीत खरी खरी राज्य-पद्धति म्हणजे लोकमत्ता हीच होय. लोकमत्ता स्थापिली म्हणजे कोणालाही विसिष्टाधिकार दिल्यामारखें किंवा पक्षपात केल्यामारखें होणार नाही. जी व्यक्ति खाजगी व सार्वजनिक वर्तणुकीने योग्यतम असेल ती सर्वांनुमताने अधिकृत केली जाओल. निवाय मनुष्यजातीच्या अुत्पातीप्रमाणे पाहिले असता लोकांचें युग आलें आहे. देव व लोक ही तत्वे आता मुटलीं आहेत. राजाचा किंवा पीपचा जुलूम थापुदे चालणार नाही. युरोपमध्ये मर्वत्र लोकमत्तेकडे प्रवृत्ति होत आहे. म्हणून अिटलीने ही लोकमत्तेचीच योजना करावी असा मॅझिनीचा अत्याग्रह होता. तुम्ही राजमत्ता नेमाल तर काही दिवस शांतता राहील. परंतु कायमची शांतता राहणार नाही. पहिली राज्यक्रांति संपताच दुसरी मुरु होओल असा अर्था त्याने बारबार सूचना द्याव्या; व त्या भविष्याचे सत्यत्व लोकांच्या निदर्शनास आपल्या आयुष्यात आलें नाही तथापि भावी काळात ते आल्याशिवाय राहणार नाही अशी त्याची पक्की भावना होती व अेतदर्थ 'तरण अिटली'त लोकमत्तेचें तत्त्व अंगीकृत केलेले होतें. असा रीतीने दाखवूनकता, राष्ट्रवैषम्य, ममता, व लोकमत्ता ह्या तत्त्वचतुष्टयाचें शिक्षण ' तरण अिटली'त दिलें जाओ ही तत्त्वे अिटलीच्या अंतःकरणावर मॅझिनीने कोहन ठेविलीं आहेत. त्याचा बहुतेक जय झालेलाच आहे व जो थोडा राहिला आहे तोही भविष्यत्काळी होणारच होणार यात कोणालाही शंका नाही.

'तरण अिटली' च्या 'शिक्षणा'च्या कार्यक्रमाचा हा विस्तार झाला. आता 'मुद्र-कांडाचा थोडामा प्रपंच केला पाहिजे. ऑस्ट्रियाशी युद्ध केल्याशिवाय आपले स्वातंत्र्य परत मिळणार नाही ही मॅझिनीची पूर्ण सारी होनी. " लढाओनिवाय स्वातंत्र्य मिळणार नाही. भयकर, तुमुल, दीर्घ, निवराची लढाओ केल्याशिवाय आपणांस दुमरा मार्ग नाही." असल्या वेळी लढाओ करचें हे पाप नाही, " जेव्हा जेव्हा सत्ताचा जयजयकार करावयाचा असतो किंवा जेव्हाचा असल्याचा विनाश करावयाचा असतो तेव्हा लढाओ पविष आहे." अिटलीमध्ये ही लढाओ करचें हें फार कठीण झालें होतें. त्याच्यापाशी युद्धोपयोगी हत्यारें नव्हतीं किंवा ती बाळगण्याची परवानगी नव्हती. अशा स्थितीत अिटलीनिवाय दुमरें जेव्हां राष्ट्र सांघटने अमने तर मं गळीत होअून लढाओचे नांव काढण्यामही भिऊ लागले असते. परंतु अिटली अगत्या मंडटांना भीक घालण्यास म्दती. निव्यानील मूर व तरण लोक हे स्पेन, अमेरिका, जर्मनी, पोन्ट वगैरे देशांत वेळे व तेथे युद्धकलेचें ज्ञान निकले. ग्यारिवाल्दी,

रिस्मिओटी वगैरे 'तरुण अिटली'चे सभासद अशाच रीतीने मुद्रकलेत निष्णात झाले. दुमरा वेत असा योजला होता की, अिटलीच्या हद्दीबाहेर परंतु लगत्यालगत्यानी जर्मनी वगैरे देशांतून हत्यारे विकत घेऊन त्यांचे खजिने करून ठेवावयाचे व स्वदेशात गडबड झाली की लगेच हद्द फोडून आंत घुसण्याचा प्रयत्न मिळीस न्यावयाचा. ऐकदा हद्द फोडली की मग वाहेरून घास्त्रें आत आणण्यास मार्ग मोकळा झाला. मॅसिनीच्या सॅव्हॉयवरल्या स्वारीत हाच वेत योजण्यात आला होता. हा मार्ग फारच उत्तम होता. ह्या युक्तीने ऐकदा स्वातंत्र्ययुद्धाचें निराणें अुभारलें गेलें की, वाहेरून घास्त्राचा अुत्तम पुरवठा करता येतो.

तिमरा अुपाय असा योजला होना की, स्वदेशात गुप्त रीतीने हत्यारें तयार करण्याचे अगदी लहान परंतु पुष्कळ व अतराअंतरावर अमे गुप्त कारखाने काढावे. सोयी युक्ति अशी योजली होती की, गुप्त मंडळ्यानी अितर देशांत हत्यारें खरेदी करून ती मालाचे जहाजातून लपवून घाडावी. पुष्कळ वेळा हे उघडकीसही येत असें. ऐकदा मॅसिनीच्या फ्रेंच मित्राने मासॅलीसहून अिटलीकडे घास्त्रें नेण्याचें काम अंगावर घेतलें. त्याने घास्त्रें भरून जहाज हाकारलें, परंतु अिटलीच्या किनाऱ्याला लागवयाचे आधीच त्याला पाळत ठेवून पकडण्यात आलें. ते जहाज जप्त करून त्यावरचा सर्व माल हिमकण्यात आला; परंतु स्वातंत्र्ययुद्धासारख्या महत्कार्यात संवटें ही पावयाचीच. त्यांना भिअून म्याड लोक हे गुलामगिरीत तसेच पचनात व त्या सकटाशी टक्कार घेऊन मदें लोक हे स्वातंत्र्य मिळवितात. या सर्व युवऱ्याहून मॅसिनीने व त्या अिटालियन देशभक्तांनी मुख्य अुपाय योजला तो संम्य वळविण्याचा होय. आम्हियाचे खप्परात जेवढे अिटालियन होते तेवढापावरील अंमलदारांना 'तरुण अिटली'ची दीक्षा मिळालेली होती. परकीय सरकाराला तद्देशीय संम्य ठेवल्यावाचून कोणच्याही देशावर राज्य करना येणें शक्य नसतें. असा स्थितीत लष्करी शिपायांना जर स्वदेशाकडे वळविता आलं तर त्याचा दुहेरी अुपयोग होतो. ऐक तर परवयांचा विश्वास अुडून जातो व आयत्या वेळी ते घाबरे होनात; व दुमरे असें की राष्ट्रपक्षाम आयते शिकलेले व मनास्य लोक मिळू शकतात. " लष्करी शिपायी वळविताना त्याच्यावरचे अधिकारी तेवढे वळविले म्हणजे झाले. तेही अगदी चरचे अधिकारी नव्हेत तर दुय्यम प्रतीचे सुभेदार, मेजर वगैरे अधिकारी वळयावे " हे लष्कर वळविण्याचें काम रशियामध्ये फार कठीण जान आहे; कारण तेथे दोन्ही पक्षा अेवाच जातीचे व देशाचे आहेत. परंतु अिटलीत हें काम गहज करता आलें, कारण परवयांचा तिरस्कार व म्बरीयाचा लोभ हा अनुप्यमात्रान निमणेंत व पापम अमनो. त्याग घेतना देणारा मॅसिनी मान भेटला पाहिजे.

अगो. योडक्यात म्हणावयाचे म्हणजे स्वातंत्र्ययुद्धाशी तयारी असा रीतीने करावी असा मॅसिनीचा कार्यक्रम होना. परंतु ही तयारी गाधारण झाली म्हणजे मुद्र जें करावयाचें तें मोठमोठया लढाया देण्याचें अगून 'गनिमी काम्याचें' होय.

मॅसिनीचा या गनिमी काव्यावर पूर्ण भरंवसा होना. ग्यॉरिबाल्दीही गनिमी युद्धात निष्णात होता. "परवर्षाच्या जोखडाला झुगारून देण्याची जगांची ग्यांची भिच्छा असेल त्या त्या राष्ट्रांना गनिमी काव्याच्या युद्धपद्धतीचाच आश्रय केला पाहिजे." शत्रुप्रमाणे आपल्या सैन्याम बवाझीन येत नसल्याने जी अुर्णाव राहिलेली असते ती गनिमी काव्याने भरून निघते. शिवाय लोकप्रज्ञाच्या लहान लहान टोळ्यांचीही कडे पसरून दिल्या म्हणजे शत्रूच्या विस्तीर्ण सैन्याला देशभक्ताच्या मूठमर सैन्याने गुतवून ठेविता येते. गनिमी काव्याला युद्धकलेचं काही विशेषणं ज्ञान लागत नसल्याने निश्चयी व करारी असा देशभक्ताच्या मनात येताच त्याला आरंभ करता येतो, व जसजसें युद्ध जुंभत जाते तसतमें त्या देशभक्तास लढात्रीचें ज्ञान व अनुभव मिळू लागतो. "गनिमी काव्याने जंगी पराभवाचें भय नमते." गनिमी टोळ्या सुटनुदीत असल्याने त्या घाच्यामारखा चहूकटुन हिंडू लागतात व शत्रूचें अवजड सैन्य वेड्यासारखें मागून पुढे व पुढून मागे हेलपाटे घालीत धमते. शिवाय, परवर्षांना गनिमी काव्याचा केव्हाही आश्रय करता येत नाही. कारण त्यास या मुदलाचें ज्ञान नमते व त्यांना तेथील लोक अनुकूल नसतात. त्यांनी गनिमी काव्याचा अंगीकार करून लहान लहान टोळ्या केल्या की त्याचा नाश अंका क्षणात झालाच असे समजावे. असा रीतीने परतंत्र देशांना गनिमी युद्ध पारस फापदेशीर असेन बम पाहून मॅसिनीने या युद्धाची योजना केली. या युद्धपद्धतीचा त्याने किती खोल अभ्यास केला होता हें त्याच्या लेखावरून दिसून येतील. असा रीतीने सर्व देशभर लढात्री मुरू झाली असता ऑस्ट्रियाला जिटलीत राहणे अशक्य होतील अशी मॅसिनीची युद्धयोजना होती.

साराश, प्रथमतः राजकारणाच्या नीति आहे व आपलें स्वातंत्र्य मिळविणें हें न्याय्य आहे अशी जिटलीची मन प्रवृत्ति झाली की, मग गनिमी काव्याने युद्ध सुरू करावे असा अंकदर कार्यक्रम होना. बरील विवेचनाचा मधितार्थ थोडक्यात असा काढता येतील. राजकारण हें नीतीला धरून असावे. राजकारणातील प्रथम कर्तव्य स्वातंत्र्यसंपादन होय. ज्या राष्ट्रात हे मत्प्रतिपादन करण्याची बंदी झालेली असेल त्यांनी गुप्त मंडळ्या स्थापाव्या. त्या गुप्त मंडळ्यांचे कर्तव्य दुहेरी असावे. पहिले कर्तव्य म्हणजे मानसिक शिक्षण हें होय. या मानसिक शिक्षणाने गुप्त व बुध्द रीतीने चार तत्त्वांचे मुख्यतः शिक्षण द्यावे. स्वातंत्र्य, समता, राष्ट्रीय, व लोकसत्ता ही ती चार तत्त्वे होय. दुसरे कर्तव्य असे की, या चार तत्त्वांच्या अयासाठी घमंयुद्ध करण्याची तयारी करणें. हे युद्ध गनिमी काव्याने करावे. मानसिक शिक्षणाने युद्धास साह्य मिळेल व युद्धाने मानसिक शिक्षण वाढेल. असा रीतीने स्वदेश परवर्षांच्या ताब्यातून मुक्त झाला म्हणजे त्याचे वर्तन असें ठेवावें की त्या योगाने मनुष्यजातीच्या अुन्ननीचा व प्रगमनाला साह्य व्हावे. आपणांस सामर्थ्य येताच जितर गाजलेल्या राष्ट्रांना मुक्त करावें व सर्व मनुष्यजातीने स्वतंत्रतेने व संघुभावाने परमेश्वरी आज्ञेचे पालन करावें.

हा मॅझिनीच्या राजकीय मतांचा व कार्यक्रमाचा मर्यादा आहे. हा नकाशा पुढे ठेवून अटली स्वतंत्र झाली. या कार्यात मॅझिनीप्रमाणेच अनेक थोर विभूतींनी दिव्य कृत्ये केलेली आहेत व ते सर्व अतिहासाला बंदनीय झाले आहेत. अटलीच्या भाग्याची धन्य आहे ! जिच्यामध्ये भगवान् मॅझिनी जन्मास येतो, जिच्यामाठी म्यारिबाल्डीचे रक्तबिंदु खर्च होतात, जिच्या सेवेसाठी मानिन हा बद्धपरिकर झोडून सज्ज होतो, जिच्यावर मामेली हा कवि कविता करतो व जिला स्वातंत्र्य-देवी बस होते त्या अटलीच्या भाग्याची धन्य आहे ! अनेक देश पारतंत्र्यात पडलेले असताना आपल्या सरकृत्याने जी भूमि स्वातंत्र्यलक्ष्मीला आपल्याकडे सर्वांच्या आघी वेधून नेते त्या अटलीच्या भाग्याची धन्य आहे ! ज्याचा जन्म परतंत्रतेत झालेला आहे, परंतु जे आपल्या पराक्रमाने त्या परतंत्रतेचें निदोहन करून आपला स्वदेश स्वतंत्र झालेला पाहतात व स्वतःचे कर्तव्यगारीने दाम्यमुक्त केलेल्या भूदेवीचे अंकावर आपलें शुभ्र मस्तक ठेवून चिन्मय होतात, त्यांच्या ध्यानदाला सीमा नाही ! जर जगात काही निर्मल मुखाचे क्षण असतील तर त्याच्यात तो क्षण शुद्ध मुखाचो परम सीमा करणारा होय की, ज्या क्षणी, आपल्या अत्यंत प्रिय देशजननीला ज्याने असह्य दुःख दिलें तो शत्रु मार खात खात देशाच्या हद्दीबाहेर पळून चाललेला आहे हे पाहता येते. जर निर्मल धन्यतेचा भेळादा दिवस असेल तर तो तोच होय की, ज्या दिवशी देशजननीला पूर्ण स्वातंत्र्य मिळवून रणागणा-सून देशभक्त परतत आहेत व त्या स्वातंत्र्यासाठी पतन पावलेल्या देशवीरांच्या आत्म्यांना संबोधून बरी गर्जना करीत आहेत की, “ देशवीर हो, आपला देश स्वतंत्र झाला आहे ! तुमच्या रक्ताचा मूड भुगविला आहे ! ” हें सुख व ही धन्यता ज्या थोड्या महात्मांच्या नशिबी आहे, त्यात भगवान् मॅझिनीची गणना आहे. १८४८-नंतरचा जीवन वृत्तान्त मॅझिनीने लिहिलेला नाही. १८५९-साली अटलीमध्ये राज्यक्रांतीची दुसरी लाट उसळली. तेव्हा पुन्हा मॅझिनीने रणात बुडी घेतली. त्या वेळेला निम्मेवर अटली स्वतंत्र झाली. मग १८६६ साली व्हेनिस स्वतंत्र झाले, व १८७० साली रोम स्वतंत्र झाले १८७१ साली मॅझिनीच्या आयुष्याची तीन चतुर्थांश स्वर्णें खरी झालीं. १८७१ साली त्या महात्माच्या नेत्रांचे बहुतेक पारणे फिटडं ! सर्व अटली स्वतंत्र झाली. सर्व अटली अकराष्ट्र झाली. सर्व अटली जिवंत झाली, व त्या स्वतंत्र, अकराष्ट्रीय आणि चैतन्ययुक्त अटलीची रोम राजधानी झाली. हजारो वर्षे रोमची व अटलीची ताटातूट झाली होती. ती ताटातूट संपून या भाग्यशाली दिवशी रोमवर स्वतंत्र अटलीने निशाण फडकू लागले ! तीम वर्षांपूर्वी ज्या रोममध्ये लोकसत्तेच्या प्रतिनिधित्वाचा अधिकार गाजविला होता, ज्या रोममाठी “ रोम, रोम ! रोममध्ये मृत्यु नाही, रोममध्ये अनुभ नाही, रोम माझी प्रीति आहे. रोम माझा प्राण आहे ! ” म्हणून सदोदित टाहो फोडला जात होता, त्या रोममध्ये मॅझिनी प्रवेश करता झाला ! त्या वेळेस त्याच्या हृदयात काय विचार

अमनीक ? असेर अिटली न्यनंत्र आली ! रोमवर स्वातंत्र्याचें निगण डोऱ्या आहे व आस्ट्रियाच्या निगणाचे तुरुडे रस्त्यांनून पोगमोरांच्या पायाद्याली तुडविले जात आहेत ! हे पाहून पाट्रीय घपें जरी त्यान्ना स्वतःचा अनादेश नव्हता व हद्दपार होअून देशोपडीला लागून त्यांचे सर्व आयुष्य गेलें होतें तरी त्या बटक देशघनाचें पारणें त्यादिवशी फिटले असेल नाहीं वरें ? म्हणोताचे सुकणात कोणून ठंबवेल १८३१ सालचा मॅसिनी व १८७१ साली स्वतंत्र अिटलीच्या, अेवराष्ट्रीय अिटलीच्या, त्या स्वतंत्र राजधानीत-रोममध्ये-अवेन करणारा मॅसिनी ! कोणी अिटलीचा चिपकार ही दोन चित्रें रंगवीक काय ?

अिटली देश स्वतंत्र व अेवोडून सात्वावर मॅसिनीचा अेक अिच्छा राहिली होनी. ती अिच्छा म्हणजे लोकमत्ता ही होय. परंतु त्याला या लोकमत्तेची बाही घानी झालेली नव्हती. "या जन्मान नाहीं तर अिग्रज कोटे तरी अिटलीवर लोकमत्तेचें निगण फटकटेलें पाहून मो वृत्तवृत्त होअून " ही त्याची त्याची होती. परंतु दुखाची गोष्ट अशी आहे की, बहूनेक अिग्रजी दयकारानी मॅसिनीला या 'वेडेपणा'बद्दल दोर दिलेला आहे. त्यांच्या मतानें मॅसिनी हा महान् तत्त्ववेत्ता व भविष्यवादी होता. परंतु त्याला व्यवहारज्ञान नव्हतें. त्याला लोकमत्तेचा 'धर्म' झालेला होता ! लोकमत्तेचाच पा ? मॅसिनीला अिटलीच्या स्वातंत्र्याचा, राष्ट्राचा व ममत्तेचाही 'धर्म' झाला नव्हता का ? त्या वेळच्या लोकांनी मॅसिनीच्या ह्या महत्वाकाशनाही मनोराग्येंच शटले नव्हते काय ? पण तीं मनोराग्यें आज मत्स्य झालेलीं दिसत आहेत. तसाच हा लोकमत्तेचा 'धर्म'ही मत्स्य कसावरून होणार नाही ? ज्याने राखेच्या झिंगा-यानून जिवंत राष्ट्र निर्माण केले, त्या मॅसिनीला अिग्रज संघकार 'व्यवहारचतुर्गते'चे शिक्षण देत आहेत ! मॅसिनीची महत्वाकांक्षा लोक-सत्तेपर्यंत पोचली ह्यानेच त्याच्या भविष्यवादिवाचा विजय आहे. तरी ती पोचली नसती तर मात्र त्याची दृष्टि अिग्रजी राष्ट्राच्या अिनकीच खुट्टी होनी व ती राज-सत्तेच्या पलीकडे जाऊ शकली नाही असे म्हणावे लागतें परंतु मॅसिनीची नीति-मीमांसा ही अिग्रजांच्या नीतिमीमांसेमास्त्री गोठचरू नव्हती. त्याने अिग्रजी राष्ट्रा-तील अनीतिमान् व पापकारक राजनीतीवर बेता जाता कडाके अुडविले आहेत म्हणून वा तो व्यवहारकुशल ठरत नाही ? मॅसिनी व्यवहारकुशल नाही हें अुषडच आहे ! कारण त्याने कोठे दुसऱ्याचीं पत्रें फोडून, वाचून व त्यातील मजकूर दुसऱ्याम बळवून आपले व्यवहारकीयान्य गाजविलें आहे ! मॅसिनी व्यवहारकुशल नाही हें अुषडच आहे, कारण त्याने, " अिटली स्वतंत्र होनाच तिने बाकी सगळ्या राष्ट्रांना गुलाम करीत सुटावे " अने सांगण्याच्या अेवजी, " आपण स्वतंत्र होअूनच काम भागत नाही, तर आपण अितर देशांना स्वतंत्र केले पाहिजे " अने सांगण्याचा अिनधोरणी-पणा केला ! मॅसिनीची परीक्षा स्वायत्तपट राष्ट्राला कशी व्हावी ? परंतु त्यानी जरी त्याला वेडा ठरविला तरी अेवरे तो अितिहासदेवीचा ताअीत झालाच झाला.

मंझिनीने लोकसत्तेसाठी जरी व्यथात थम केले तरी त्याने हें हजारो वेळा स्पष्ट जाहीर केलें होतें की, “ प्रथम स्वातंत्र्य, मग शेकी व मग लोकसत्ता. ” याचप्रमाणे त्याने शक्य तेव्हा तेव्हा वर्तनही केलें व ब्रिटली स्वतंत्र झाल्यावर त्याने लोकसत्तेचा जो उपदेश केला, तो प्रसिद्ध रीतीने केलेला आहे. कारण त्याची व मनुष्यजातीच्या अुत्पत्तीचे ज्याने ज्याने मूढम निरीक्षण केलें आहे त्याची त्याची अशीच छात्री आहे की, ‘ आता लोकांचें युग आलेले आहे. ’ आता, आज नाही, अद्या, पण लोकसत्तेचान जयजयकार होणार आहे ! मंझिनीने जें निशाण धुभारलेलें होतें, ते परमेश्वरापर्यंत पोचणारें निशाण होतें. या निशाणाचा अग्रभाग जरी बद्दूरदृष्टि लोकांना दिसला नाही तरी तो त्याला स्पष्ट दिसत होता. छद्मान पक्षी अेखाद्या टेकडीवर बुडन जाऊन बसले म्हणजे त्यांना मत्कृत्य केलेंगें वाटतें. मंझिनी हा गरड होना. त्याने त्या टेकाडावरच समाधान नलें मानलें ? तो काळाच्या आकाशात भराच्या घेत मेल्या व तेथून लोकसत्तेच्या स्तोत्राचें गीत गाऊ लागला.

मंझिनीचे आयुष्यात दोनदा लोकसत्तेचा विजय होण्याचा घेत आला होता. शेव्हा जर तो अितर लोकांच्या स्वायंभरायणतेने कमला नमता, तर मंझिनीच्या अितर ‘ स्वप्ना ’ प्रमाणेच तेही न्यून आज खरे झालें असतें. तें आज तलें झालें नाही म्हणून काय झालें ? मंझिनीचा आत्म्याच्या अमरत्वात व कालाच्या अनन्ततेत विश्वास होता, आणि लौक्यता ही नीतिमुक्त राग्यपदति आहे हें त्याने सिद्ध केलें होतें. तसेच बरोबर आहे कीं नाही हा मुख्य प्रस्न होना. स्थापा विजय आज होणार कीं अद्या होणार हा गीत भाग आहे. अत्यंत जानंदाची गोष्ट ही आहे की, मगवाण् मंझिनीची खरी योग्यता अितर कोणी न जाणली तरी ती त्याच्या स्वदेशाधूनी पूर्ण जाणलेली आहे. तो महात्मा ज्या शिवशी अिहूलोराचीं सत्यं वत्तंभ्यं पूर्ण करून— अँड्रियाच्या निशाणासाठी नव्हे तर— स्वतंत्र ब्रिटलीच्या निशाणासाठी पचत्याप्रत पावला त्या दिवशी रोममध्ये ब्रिटलीच्या पार्लेमेंटने राष्ट्रीय सुतक पाळण्याचा ठराव केला. त्याच्या अपरिमित स्वायंत्त्याचा व त्याच्या अनवरत स्वदेशेनेषी मुख्य प्रधानाने ववतृत्वपूर्ण भाषेने प्रशंसा केली. जिनोआमध्ये त्या महात्माच्या जडेदेहाचा अुत्तरविधि चालला अगताना हजारो अिटालियन लोक आपल्या देशावित्याच्या घेवटच्या दसंनासाठी दाटी बसू लागले व ते घेवटचे दसंन होनाच अमेकामारते रडू लागले. अेका मनुष्याच्या मृत्यूसाठी अितका अक्षुपात जगावर केव्हाही झाला नसेल !

परमेश्वराच्या घरी प्रत्येक देशाकरिता अेकेक मंझिनी ठेवला अमेल तर कोनाळाच अिटलीचा हेवा करण्याचे कारण नाही !

लडन,
अ्रिडिया हाअुस,
घा. २८ सप्टेंबर १९०६ }

विनायक दामोदर सावरकर

स्वातंत्र्यवीर सायरकरांचें हस्ताक्षरात-

(अवशो)

— सत्तावनये स्वातंत्र्यसमर —

प्रागल्भ्य
ज्वालाभुरवी

॥ रूपा रूपा स्वातंत्र्यदुःखसि ठेले ॥

॥ मरे बाप, बेटे तटायासि आले ॥

॥ किसी भिन्न रूपे, भिन्न भंग हेतो ॥

॥ तरी राम अंती जगताय देतो ॥ १ ॥

विनायक

अठराशे सत्तावनचें स्वातंत्र्यसमर

भाग पहिला

ज्वालामुखी

प्रकरण पहिलें

स्वधर्म नि स्वराज्य

धर्मासाठी मरावें, मरोनि अवघ्यांस मारावें, ।

मारिता मारिता घ्यावें, राज्य आपुलें ॥ —रामदास

बेलादें लहानमें घर बाघानयाचें असलें तरीही त्या घराचा तोल संभाळला जावोला अतिका भक्कम पाया दाखण्यात येतो. पाया भक्कम व घराच्या वजनाचा तोल संभाळणारा असल्याशिवाय त्या पायावर अुभारलेले घर हें पस्यांच्या वंबूहून जास्त भव्य व विशाल कधीही जुळविता यावयाचें नाही, हे अशिक्षित मनुष्यासही समजत असते. परंतु हे अगदी मनुष्यालाही अवगत असणारें व्यवहारज्ञान विसरून जायून जेव्हा अेखादा लेखक प्रचंड जातिरचनेचा इतिहास देताना त्या प्रांतीची ती भव्य व विशाल अिमारत तोळण्यास मूलभूत असणारा पाया कोणचा होता याची मांमांसा करीत नाही किंवा ते प्रचंड जातिमंदिर अेखाद्या गवताच्या काडीवर अुभारलेलें होतें असे वरळन मुटवी तेव्हा तो वेडमळ तरी असतो किंवा भामटा तरी असतो व ह्या दोहोंतून तो कोणत्याही विशेषणास पात्र असला तरी इतिहासलेखनाच्या पवित्र कृत्यास तो सर्वथैव नालायक ठरतो.

मोठमोठाल्या धर्मक्रान्त्या किंवा राज्यक्रान्त्या यांच्या वरवरच्या स्वरूपास असणाऱ्या असंयद्धतेची किंवा विभिन्नतेची साखळी त्या कात्याचे मुळाशी असणाऱ्या तत्त्वास समजून घेतल्याशिवाय कधीही जुळविता येणार नाही. अनेक चक्रे व अनेक लोहभाग यांनी युक्त असणारें अेखादे भव्य यंत्र प्रचंड राक्तीचीं कामे करीत अस-
ताना ती शक्ति कोणच्या यंत्रशान्तीय नियमाने अुत्पन्न केलेली आहे हे पूर्ण रीतीने कळल्याशिवाय प्रेक्षकामध्ये आश्चर्याने अुत्पन्न होणारी विस्मयता अुद्भवेल. परंतु शानाने येणारी मार्मिकता मात्र कधीही आढळणार नाही. फेंच राज्यनाशि किंवा हॉलंडमधील धर्मक्रांति पागारखी अद्भुत कृत्यें जेव्हा वाचकाला व लेखकाला

आपल्या मध्यतेने चकित करताना तेव्हा त्या त्यांच्या मध्यतेने गोष्टींजून जाणून घ्या-
कांची दृष्टि व लेखाकांची लेखाजी ही त्यांचे मूलभूत असणाऱ्या मनीषा विवरण
करण्यास धर्जात नोही. परंतु या मूलभूतकांच्या विवरणातियाय त्या प्रांतीचें गरें
रहस्य कधीही लक्षात घेणारें नसल्याने अतिहागवाहनात गुगत्या घणतापेक्षा मूल-
विवरणातयाच अधिक महस्य दितेले आहे.

हे मूलविवरण करीत असताना पुष्कळ वेळा अतिहागवाहनांची आपली
अेक चूक घटत अगते. प्रत्येक कार्यास काही प्रत्यक्ष व काही अप्रत्यक्ष, काही निमित्त
व काही सामान्य, काही आकस्मिक व काही प्रधान कारणें कारणीभूत झालेलीं अम-
तात व यांचें वर्गीकरण करण्यासच अतिहागवाहनांचें गरें कोणतय अगते. परंतु पुष्कळ
अतिहागवाहनांची या वर्गीकरणात तारुंयळ अडून जाणून आकस्मिक कारणानाच
प्रधान कारणांचें स्वरूप देण्यात येतें व असाचा घराय आप लागली अमता ती
आप लागणाऱ्या मनुष्याचे अंदजी त्याच्या हातातीत आपणाजीवर गरें जरादशारी
लादणाऱ्या मूर्ते न्यायाधीताप्रमाणे तो अतिहासकार ह्यामास्पदतेला पात्र होतो.
निमित्तकारणानाच प्रधान कारण गमजून अंगाचा अतिहासिक प्रमगाचा अतिहाग
लिहू लागल्याने त्या प्रसंगाचें गरें महस्य कधीही लक्षात येत नाही. विद्युत्तुता ते
अद्भुत व जातिकारक प्रसंग अगत्या धुल्लक कारणाकरिता घटते हें पाहून त्या
प्रसंगावहल व त्यांतील व्यक्तीवहल अयपार्थमुडि अल्पन होअू लागते. यागाठी
अतिहासिक प्रमगाचा व विशेषतः प्रातिवारक प्रसंगाचा अतिहास लिहिताना त्यांचें
मूर्तें वर्णन देअून त्याची बरीवर वल्पना देता येत नाही किंवा त्याचा अगम त्याच्या
निमित्तकारणापर्यंतच शोधून मायारें फिरल्यानेही त्यांचें यथार्थ स्वरूप जाणता येत
नाही; तर ज्याला सत्य, निःपक्षपाती व मामिक अतिहास लिहावयाचा अनेल त्याने
त्या प्रसंगाची व त्या प्रांतीची अुमारणी कोणत्या पायावर केलेली होनी, त्यांच्या
मुळाशी काय तत्त्व होने व त्यांची प्रधान कारणें काय होनी याचें पर्यालोचन अवश्य
केले पाहिजे.

प्रत्येक प्रांतीच्या मुळाशी कोणते तरी तत्त्व अमलेच पाहिजे अमें अिटलीचा
प्रख्यात तत्त्ववेत्ता व देशभक्त मंडिनी हानाने कार्ळाअिटच्या फ्रेंच राज्यप्रांतीवरील
पुस्तकावर टीकात्मक लेख लिहिताना म्हटलेले आहे. अति म्हटली म्हणजे अति-
हासातील मनुष्यजातीच्या आयुष्याची अुरुयापालय होय. त्याची व्यक्ति ज्यानाठी
अटतात, राजाची मिहामने ज्यानाठी डळमळू लागतात, असलेले मुकुट फुटले जाअून
नसलेले मुकुट ज्यानाठी अल्पन होतात, त्यापिल्ल्या मूर्तींचा भग व नवीन मूर्तींची
अुत्पापना हीं ज्यानाठी होनात व ज्यानाठुडे रक्ताचे पूर वाहविण्याची काहीच
क्या नाही, अने प्रचड समूहाता वाटू लागते अशा अेळाद्या क्षोभकारक तत्वाशिवाय
दुसऱ्या कोणच्याही धुल्लक व क्षणिक पायावर प्रांतीची अिमारत अुमारली जाणें
शक्य नाही. प्रत्येक प्रांतीच्या मुळाशी असणारें हें तत्त्व ज्या मानाने पवित्र निवा

अपवित्र असेल त्या मानाने त्या क्रांतीतील कार्यकर्त्या व्यक्तींची स्वरूपे व कृत्ये पवित्र किंवा अपवित्र ठरत असतात. हेतूवरून कृत्यांची परीक्षा जशी व्यवहारात केली जाते त्याचप्रमाणे इतिहासातही व्यक्तींच्या किंवा राष्ट्रांच्या हेतूवरून त्यांच्या कृत्यांचे स्वरूप ठरत असते. ही कसोटी सोडून दिली असता अखाद्या व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीला मारणे व अखाद्या संस्थाने दुसऱ्या संस्थाला मारणे ह्यात काहीच भेद राहणार नाही. साम्राज्यासाठी झालेल्या शिकंदराच्या स्वान्या व अटलीच्या स्वातंत्र्यासाठी झालेल्या ग्यारिवाल्डीच्या स्वान्या ह्या सारख्याच किमतीच्या ठरतील. ह्या भिन्न कृत्यांचे यथायोग्य परीक्षण होण्यास जसा त्यांचा हेतु समजावून घेतलाच पाहिजे त्याचप्रमाणे प्रत्येक क्रांतीचे यथायोग्य विवेचन होण्यास तिचा हेतु काय होता, तिच्या अंतर्गामीची अिच्छा काय होती, कोणच्या तत्त्वातून ती अुद्भवली होती हे अवश्य पाहिले पाहिजे.

सारांश, इतिहासिक क्रांतीच्या इतिहासलेखकाने त्या क्रांतीतील बरबर असंबद्ध दिसणाऱ्या प्रसंगाना किंवा तिच्या अद्भुततेला पाहून तिथेच स्तिमित होऊन न बसता तिच्या अुगमाकडे शोध करीत गेले पाहिजे. अितकेच नव्हे, तर त्या शोबात भरात्याच व आकस्मिक निघालेल्या फाट्याम सोडून अगदी मूलतत्त्वापर्यंत शोध लाबला पाहिजे, व मग त्या तत्त्वाची दुर्बीण घेऊन त्या क्रांतीच्या विस्तीर्ण प्रदेशांचे निरीक्षण केले पाहिजे. अशा रीतीने आरंभ केल्यास अनेक असंबद्ध प्रसंगात पूर्ण संबद्धता दिसू लागते, बऱ्हेपा सरळ भासू लागतात व सरळ रेपा बऱ्हा भासू लागतात. अंधकारात प्रकाश दिसू लागतो व प्रकाशात अंधकार दिसू लागतो, नीचतेत अुच्चता व अुच्चतेत नीचता दृग्गोचर होते, बिद्रूपतेत मुरूपता व मुरूपतेत बिद्रूपता आढळते व अपेक्षित किंवा अनपेक्षित रीतीने परतु स्पष्ट स्वरूपाने ती क्रांति ही इतिहासाच्या दृष्टोत्पत्तीम येते.

परंतु हिंदुस्थानात इ.स. १८५७ साली घडलेल्या प्रचंड राज्यक्रांतीचा इतिहास अशा शास्त्रीय पद्धतीने कोणीही स्वदेशी किंवा विदेशी ग्रंथकाराने लिहिलेला नसल्याने त्या प्रातिमुद्रावहल लोकांत विलक्षण, भ्रामक व दुष्ट समजुती प्रचलित झालेल्या आहेत. बर वर्णन केलेले सर्व दोष ह्या प्रातिमुद्राच्या अिग्रजी लेखकानी केलेले आहेत. काही लेखकानी त्यांचे वर्णन देण्यापलीकडे प्रयत्न केला नाही. परंतु यहुनेकानी तो प्रयत्न दुष्ट बुद्धीने व पक्षपातीपणाने केल्यामुळे त्याच्या दूषित दृष्टीला त्या प्रातिमुद्रांचे मूलतत्त्व दिग्गं नाही किंवा दिग्ग अगत्याही पहावले नाही.

इ. स. १८५७ मारखी प्रचंड क्रांति हेतुव्यतिरिक्त घडणे शक्य आहे काय ? पेसावरपासून कलकत्त्यापर्यंत जी लाट अुसळली ती आपल्या सामर्थ्याने वाही तरी विशिष्ट पदार्थ बुडवून टाकण्याच्या हेतूशिवायच अुळणे शक्य होते काय ? दिल्लीला पडलेले वेढे, कानपूरला झालेल्या कसली, साम्राज्याचे अुभारलेले ध्वज व त्या ध्वजासाठी लडत लडत माराच्या धारातीर्थात पडलेल्या अुद्धा ह्यासारखी अुदात्त

• व स्फुटिजनक शृंग्ये काही अंका अत्यंत अुदास व स्फुटिजनक साध्यानिवाय पडणे
 • जाय होते पाय ? अंगाचा आठरुड्याचा भरणाचा बाजार देवांच काही विनिष्ट
 • हेतूध्यानिवाय भग्लेला नसतो. मग जो बाजार भग्लेण्याची तयारी यथोचित चाल-
 • लेली होती, ज्याची दुकाने गंगावरपासून चाललेल्याच अंगणाच्या प्रायेक तिहा-
 • गनावर अंगुलेली होती, त्यांचे रागांची व गांगरागांची देवघेव चाललेली होती
 • व जिये रमनाच्या व गांगाच्या नाण्यानिवाय दुगरे पाळी नाणे कोणी नुनानीत
 • नव्हते तो बाजार काय अंगाच भरला व अंगाच अडून गेला ? नाही, नाही. तो
 • बाजार अंगाच भग्लेला अंगाही नाही व अंगाच अडून गेला अंगाही नाही. हे पाळने
 • फार बटीत आहे म्हणून नव्हे, तर हे पाळने अने वयळ करणे हे आपल्या हातांचे
 • न पाटल्याने या मुद्रावाडे अंग्रजी अतिहागवारांनी मुद्राम दुर्लक्ष केलेले आहे. परंतु
 • ह्या दुर्लक्षानही अधिक फजियारी व ५७-च्या ह्या प्रातिमुद्रांचे स्वरूप सर्वतो-
 • परी भ्रष्ट करणारी दुसरी मुक्ति किंवा दुसरी चूक विजातीय व त्यांची मील ओड-
 • णाच्या स्वजातीय अतिहागवारांनी जी केलेली आहे ती ही होय की, ह्या ५७-च्या
 • प्रत्येक कारण दुमरे काही नगून मूठमर आपमन्यवी लोकानी अडविलेली पाट-
 • तुमांची कधी होय. अंग्रजी अतिहागावर व अंग्रजाच्या गावळपतीवर बाडलेले
 • अंक अंतर्देशीय संस्कार म्हणतात : ' बाडतुमाग गांगीची व दुसराची चर्ची लावितात
 • अंतर्क वेचळ अंकूनच मूल लोक विपरते. अंतर्कली गोष्ट तरी की तोदी ह्याचा
 • कोणी शोध केला आहे पाय ? अंक बांळला म्हणून दुसरा बांळला, आणि दुसरा
 • विषयान् म्हणून निमरा विषयान् अंग अंधपरंपरा चालून अविचारी मुखांचा गमाज
 • जमला आणि बंड माजले.

काडतुमांच्या गोष्टींवर लोकानी अंधपरंपरेने विश्वास ठेवला कीं काय ह्याचा
 निर्णय पुढे यावाकाल होतीलच. परंतु ह्या सध्या किंवा खोड्या विश्वासात बंडाचे मूळ
 होतं ही समजूत करविण्याचा कसा दोष प्रयत्न चाललेला होता हे यावरून दिसून
 येतील ५७-मार्खी प्रचंड त्राति असल्या कारणापासून उत्पन्न होतील हे म्हणणाऱ्या
 मद किंवा दुष्ट बुद्धीचा त्राति म्हणजे अंक ' अविचारी मुखांचा समाज ' होय असे
 वाटल्याने त्यांना काही आश्चर्य नाही. जर ५७-ची त्राति ही मुख्यतः काडतुमांवरूनच
 प्रदीप्त झाली होती, तर तिला नावासाहेब, दिल्लीचे बादशाह, आंगीची राणी किंवा
 रोहिलखंडचे खानबहादूर त्यांना हे का मिळाले ? यांना अंग्रजी लष्करात नोकरी
 घरावमाची नव्हती किंवा घरी बसले तरी ती लष्करी काडतुमे सोडलीच पाहिजेत
 असाही हुकूम कोणी त्यांच्यावर केलेला नव्हता. जर ५७-ची अडावणी ही केवळ किंवा
 मुख्यतः काडतुमांच्या चर्चेनेच झाली होती तर हिंदुस्थानावरील अंग्रजी गव्हर्नर-
 जनरलने ती न वापरण्याचा हुकूम खोडल्याबरोबर ती अडकन चमलोही असती.
 परंतु शिपायांनी आपल्या हाताने आपली काडतुमे बनवावी अशी सरकारी परवानगी
 मिळाल्यावरही तिचा उपयोग करून घेण्याचे अंग्रजी किंवा लष्करी नोकरी सोडून

सर्वच कटकट मिटविण्याचे बँबजी लष्करी शिपायांनीच नव्हे, तर लष्कराशी ज्यांचा अर्थाअर्थी संबंध नाही अशा लाखो लोकांनी, राजांनी व महाराजांनी आपले प्राण रणांगणात या रचं केले? लष्करी व बिनलष्करी, राजा व रंक, हिंदु व मुगलमान या सर्वांना स्फुरण येण्यास असल्या किरकोळ गोष्टी कारणीभूत होत नसतात तर त्या गोष्टींच्या मुळाशी असणारे तत्त्व त्यास कारणीभूत होत असतं.

काडनुसांची भीति हें बंडाचें प्रमुख कारण आहे ह्या म्हणण्यात जितकी अयथार्थता आहे तितकीच त्या बंडाचा अगम केवळ अयोध्येच्या राज्याला म्हालसा करण्यात आहे या म्हणण्यात दिमून येतील. अयोध्येच्या राज्यातील हिताहिताशी ज्यांचा काही अेक संबंध नव्हता असे किती तरी लोक या भयंकर प्रांतीत हातावर शिर घेऊन लढत होते! मग ह्या लढण्यात त्यांचा काय हेतु होता? खुद्द अयोध्येचे नवाब तर कलकत्याच्या किल्ल्यात अटकेत पडलेले होते व त्यांची प्रजा अंग्लिश इतिहासकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे नवाबाच्या अंमलाला अत्यंत नाखूप झालेली होती. मग रंजाबापासून तो बंगालपर्यंत फक्त राजेच नव्हंत किंवा लष्करी लोकच नव्हेत तर प्रत्येक अस्मल हिंदी मनुष्य आपली समशेर ओपसून कां बुधा राहिला? सत्तावनच्या प्रांतीवहुल अेक लेख बंगालच्या कोणी 'हिंदू'ने त्या वेळेसच अंग्लंडात प्रसिद्ध करविला होता. त्यात तो हिंदु म्हणतो: " ज्यांनी अयोध्येच्या नवाबाला कधी जन्मात सुद्धा धडितलेले नव्हते किंवा पुढेही वधण्याचा संभव नव्हता, असे किती मरळ व दयाई लोक आपआपल्या झोपडीत नवाबाचीं दुःख सांगताना डसडसा रडत असत, याची कल्पना तुम्हाला नाही! व हे अभू गळून गेल्यानंतर प्रत्यक्ष स्वतः बरच हा झुर प्रसंग मुदरल्याप्रमाणे बजीद अल्लोखाह याच्या अपमानाचा सूड घेण्याची प्रतिज्ञा किती शिपायी बररोज करीत होते हेही तुम्हास माहीत नाही."¹

१. हा लेख इंडिया ऑफीसच्या लायबरीत आहे. हा लेख अनेक दृष्टींनी फार महत्त्वाचा आहे. या लेखातील पुढील अतारा दिल्याशिवाय राहवत नाही.

"Your (Englishmen's) conduct has all along been mean and pettifogging. You accuse our ancient Mogal rulers of despotism. They were despotic to some extent; but, on the whole, they knew how to govern an empire—you know how to keep a shop. They had a large mind; you have an ingenious and a crafty one. They could conceive of grand projects. Despite their faults, they were loved by a grand people like us. They settled in the country and tried to improve it. Your servants come here only to make money and go home as soon as they have satisfied themselves on that score. Indeed, in as much as we have come to know you, we have learnt to dispise you. With increasing

(टीप पुढील पानावर चालू)

ह्या निपायाना ही महानुभाव का बाटू लापली व जपानी नवायाना जमात पाहिलेलेही नव्हते त्यांचे दाढे व कटकां भरून आले? तेव्हा अयोध्येचें राज्य सालगा केलेपाने बंड बुद्भयाने नाही तर हीं राज्यें सालगा करण्यात ज्या तत्वाचा अग्रमंद होत होता त्या तत्वांमुळे बंड धुसन्न झाले. बाटनुगांची भीति किंवा अयोध्येचें सालगा केलेलें राज्य हीं अनुपगिक व आकस्मिक कारणे होत. ह्यांनाच प्रधान कारण समजले अगता सत्तावनाच्या जातीचे सारे स्वल्प कधीही बळगार नाही.

ह्या निमित्तकारणानाच मूलकारणांचें स्वरूप दिस्याम त्याचा असा अर्थ होभाळी वी, जर हीं विविष्ट कारणे घडलीं नसतीं तर त्यांचें कार्यही पडले नसतें—जर बाटनुगांची भीति नसती किंवा अयोध्येचें राज्य सालगा केले गेले नसतें तर १८५७-ची क्रांति पडली नसती. परंतु ह्या समजाहून वेढगळ व धामक असा दुसरा समज सापडणे शक्य नाहीं. बाटनुगांची भीति अल्पत्र झाली नसती तरी क्रांति पडलीच अगती. कारण त्या भीतीच्या मुळाशी असणारें तत्त्व हें दुसऱ्या अंगाचा प्रमंगान दृग्गोचर झाले अगते व अयोध्येचें राज्य सालगा झालें नसतें तरीही हें क्रांतियुद्ध झालेच अगते. कारण त्या राज्याच्या सालगा करण्याचे मुळाशी असलेलें तत्त्व आणखी दुसऱ्या अंगाचा राज्याच्या सालगा करण्यात प्रादुर्भूत झाले अगते. फ्रान्स देशातील राज्यक्रांतीचे प्रधान कारण जसे घान्याच्या बाढलेल्या किमनी किंवा बॅस्टाइन किंवा राजाचे पॅरिस मोंडून जाणें, किंवा मेजवानीचा रंग हें नव्हते, तद्वच बरील आकस्मिक व विविष्ट प्रमंग हीं ह्या प्रबंड क्रांतीचीं प्रधान कारणें नसून केवळ निमित्तभूत निमित्तें होत. मीताहरण हें रामायणाचें जसे केवळ निमित्त झालें त्याचप्रमाणे बरील तत्वं लहानमोठीं कारणें हीं निमित्तें असून मुख्य प्रधान कारणे म्हणलीं म्हणजे त्यांच्या मुळाशी अगतेलीं तत्वेच होत.

हीं तत्वे कोणती होती? हजारी घुराच्या सरवारी त्याच्या म्यानातून ओढून बाडून रणांगणात चमकविणारी ही तत्वे कोणती होती? निस्तेज झालेल्या मुकुटांना सतेजना देणारी व मोडून पडलेल्या स्वजाचे पुनरुद्धारण करणारी ही तत्वे कोणतीं होती? ज्याच्यावर हजारी व्यक्तींनी आपल्या अणु रक्ताचा अभिवेक वर्षानुवर्षे अखंड प्रेमाने मुरू ठेवावा ती हीं तत्वे कोणतीं होती? मौलवींनी ज्याचा अपदेश करावा, ब्राह्मणांनी ज्याचा 'विजयी भव' म्हणून आत्तीबाद द्यावे, दिल्लीच्या मशिदींतून व कारागारांच्या देवळानून ज्यांच्या यज्ञ प्राप्तीसाठी परमेश्वराकडे दिव्य

(टीप मागील पानावरून चालू)

knowledge we have known that the Anglo-Saxon race is selfish and hypocritical in the extreme and always unprincipled in matters of gain!" हा लेख सुमारे २५ पानांचा असून तो दि. १३ ऑक्टोबर १८५७ रोजी प्रसिद्ध झालेल्या आहे

प्रार्थना घाडण्यात याव्या, ज्याच्या साह्यासाठी श्रीमत् हनुमानजीने कानपूरच्या रणा-
गणावर हुकार करू लागला व ज्यासाठी ज्ञातीच्या महालक्ष्मिने गृभनिगुभाच्या
रक्तात भिजलेली आपली पुराणप्रसिद्ध तरवार पुन्हा अप्सू लागावे अशी ही तत्त्वे
कोणती होती ?

ही १८५७ च्या क्रांतीची प्रचलन कारणे असलेली दिव्य तत्त्वे म्हणजे 'स्वधर्म
व स्वराज्य' ही होत. आपल्या प्राणप्रिय धर्मावर भयंकर, विघातक व कपटप्रचुर
हल्ला आलेला आहे असें यथार्थ रीतीने दिसू लागताच स्वधर्मरक्षणार्थ जी 'दीन
दीन' ही गजेंना सुरू झाली, त्या गजेंनेत व आपल्या निमर्मदत्त स्वातंत्र्याला कपटी-
पणाने छिन्नाबून आपल्या पायात राजकीय गुलामगिरीच्या शृंखला घातल्या गेल्या
हैं पाहताच स्वराज्यसंपादनाच्या पवित्र अिच्छेने त्या दास्यगुंजलेवर केलेल्या प्रचंड
आघातात या क्रांतिपुढाचें मूळ आहे. स्वधर्मप्रीति व स्वराज्यप्रीति ही तत्त्वे हिंदु-
स्थानच्या अतिहासांत जितक्या स्पष्टतेने व खुदासत्तेने दिसतात त्याहून अधिक
कोणत्या अतिहासांत दिसणार आहेत ? परकीय व आपमत्तबी अतिहासकारांनी
त्या दिव्य हिचपूंचें चित्र कित्तीही घाणेरड्या रंगात काढलेलें असलें तरी जोपर्यंत
आमच्या अतिहासाच्या पानावरील चित्तीचे नांव पुसलेले नाही, मिहगडचें नांव
पुसलेले नाही, प्रतापादित्याचें नांव पुसलेलें नाही किंवा गुह गोविंदमियाचें नांव
पुसलेले नाही तोपर्यंत ही स्वधर्म व स्वराज्याची तत्त्वे हिंदुस्थानच्या रक्तामांसात
खिळून राहणारी आहेत ! त्यांच्यावर क्षणभर गुलामगिरीच्या भ्रमाचे ढग येवोत—
मूर्खावरदेखील ढग येतात—परंतु तो ढग संपतो न संपतो तो त्या तत्त्वमूर्खाच्या
घुल्लेखने ते वितळून जातील यात मुळीच शका नाही.

स्वराज्यासाठी हिंदुस्थानने कोणचे प्रयत्न केलेले नाहीत व स्वधर्मासाठी हिंदु-
स्थानने कोणचें दिव्य अंगीकारले नाही ? "गूरा सो पचाजिये जो लडे दिनके हैत ।
पुरजा पुरजा कट मरे तबहू न छोडे खेत ।" (गुह गोविंदमिह). अशा रीतीने स्वधर्मा-
साठी रणागणावर तिळतीळ तुकडे झाले तरी जे हटन नाहीत अशा प्रसंगानी भरत-
भूमीचा इतिहास आपूर्ण भरलेला आहे.

या परंपरागत व दिव्य तत्त्वांचा सचार होण्यास १८५७ साठी जितकी कारणे
होती तितकी पूर्वी फारच थोड्या वेळेस घडून आलेली होती. या विशिष्ट प्रसंगानी
हिंदुभूमीच्या अगात किंचित् सुप्रनन्न झालेल्या या मनोवृत्तीचा विलक्षण चेतना दिशे
व स्वधर्म व स्वराज्यासाठी लोकदावित सज्जचाप होवू लागल्या. दिल्लीचे बादशहानी
काढलेल्या स्वराज्यसंस्थापनेच्या जाहिरनाम्यात ते म्हणतात : "हिंदुवामीयानो, जर
आपण सर्वजण मनात आणू तर सत्तूचा क्षपाघात घुब्या खुडवून देवू व आपल्या
प्राणप्रिय धर्माला व प्राणप्रिय देशाला पूर्ण भयमुक्त करू ! ?

ह्या वाक्यात अगलेल्या दिव्य तत्त्वांसाठी जी नांनि होते, आपल्या प्राणप्रिय घमनां व आपल्या प्राणप्रिय देनांसाठी यंत्रयुक्त करण्यासाठी जे नांतिमुद्रा होतं त्या नांति-मुद्राहून पवित्र अगें जगानं दुमरें काय. आडळणार आहे? स्वदेशराजन, स्वराज्य संस्थापन व स्वधर्म परित्राण यांसाठी दिल्याच्या मिहाणनावरून प्राण्यांनो केलेल्या मां स्पष्ट, दिव्य व स्फूर्तिजनक संज्ञानं व ? ८५७-च्या नांतिवं बीज आहे ! बरेचोला छापून प्रसिद्ध केलेल्या व अयोध्येच्या नवाबानी काढलेल्या दुसऱ्या अंका जाहिर-नाम्यात ते म्हणतात : " हिंदुस्थानातील सर्व हिंदूंनी व मुगलमानांनी, भुटा ! स्वदेश बाधवहो, परमेश्वराने दिलेल्या देणग्यांत अत्यंत श्रेष्ठ देणगी म्हणजे स्वराज्य (sovereign) ही होय. ही ओम्बरदत्त देणगी ज्याने आपल्यापामून फगवून, छिनावून नेली आहे त्या जुलमी राक्षाला तो फार दिवस पवेल काय ? हें ओम्बरी अचिच्छ-विरुद्ध अमलेंलें वृत्त्य फार दिवस जयाम जाओल काय ? नाही. नाही ! अमिलमानो अितके जुलूम केलेले आहेत की, त्यांच्या पागावे पडे पूर्वीच मुकुं व भरलेले आहेत ! व त्यानं आता आपल्या पवित्र घमांचा मान करण्याची त्यांना बुबुद्धि मुचली ! आता मुन्ही अजूनही स्वल्प घमणार काय ? मुन्ही स्वल्प घमांचें अनी परमेश्वराची अिच्छा नाही. कारण सर्व हिंदूंच्या व मुगलमानांच्या हृदयान त्यांच्याच अिच्छेने या फिरग्यांना आपल्या देनातून हाकून देण्याची बुद्धि अल्पन्न झालेली आहे ... व परमे-श्वराच्या अिच्छेने व तुमच्या पराक्रमाने लवकरच त्याचा अितका पूर्ण नायनाट होओल की, ह्या आपल्या हिंदुस्थानान त्यांचा मागमूनमुद्रा अुरणार नाही ! ... लहान पीर हे सर्व क्षुल्लक भेद विमलून जाऊन ह्या संन्यात सर्वत्र समताच नादली पाहिजे. कारण जे जे पवित्र घर्ममुद्रानं स्वधर्मासाठी आपली गमशेर अुपमतात ते सर्व सारस्त्राच योग्यतेचे आहेत ! ते भाओभाओ आहेत ! त्यांच्या मुन्हीच भेद नाहीत ... म्हणून पुन्हा अेकदा भी सर्व हिंदी बंगूस म्हणतो की, भुटा व या परमेश्वरी व दिव्य कर्तव्यासाठी रणागणानं भुडी द्या ! । ” ३

ही तत्त्वरत्न पाहून ज्याला ह्या नांतिमुद्राची ओम्बरदत्तता भामणार नाही तो अेकतर मद किंवा अेकतर भामटा अमला पाहिजे. ओम्बरदत्त हुक्मासाठी लडणें हें मनुष्यमात्रांचें कर्तव्य होय व म्हणून आपल्या स्वधर्मासाठी व स्वराज्यासाठी त्या वेळच्या हिंदी मुरानी आपल्या तरवारी अुपसलेल्या होत्या हे मिळ करण्यास याहुन सत्रळ पुरावा तो काय देना येणार ! अिन्नअिन्न स्थली व अिन्न अिन्न वाली निघालेले हे जाहिरनामे या नांतिमुद्राच्या मीमानेवर अेक असरही आम्हें लिहिल्याचें कारण शुल् देत नाहीत. हे जाहिरनामे कोणी अलत्यासलत्याने काढलेले नमून सर्ववंच व

३. Lackey's Fiction Exposed'. हा जाहिरनामा ह्या नांतिमुद्राच्या वेळेस लोखवृत्ति वशा चंतन्ययुक्त झालेल्या होत्या हे दाखविण्याम फारच अुपयोगी आहे. हा पुढे थोड्यावहुन अगाने दिला जाओलच.

सर्वाधिकारी गिहासनाचीं तीं सासनपत्रें आहेत ! त्या वेळच्या शुद्ध मनोवृत्तीचे ते भुष्ण भुष्ण अमुांत आहेत. भाडभिद्योमुळे किंवा भयामुळे जेव्हा त्या मनोवृत्ति दाबून ठेवण्याचें काही अंक प्रयोजन नसतें, अशा रणप्रसंगातील हे अंतःकरणाचे स्पष्ट बोल आहेत. ज्या युद्धान " जे जे समनेर अपसत्तात ते ते सारख्याच योग्यतेचे असतात " अशा धर्मयुद्धात अुडलेली ही वीरगजंता 'स्वधर्म व स्वराज्य' या तत्त्वज्ञांचा अुच्चार व जयधोप करित आहे !

परंतु ही दोन तत्वे परस्परांनी विरुद्ध किंवा विभिन्न समजलीं जात होती काय ? स्वधर्म व स्वराज्य यांचा परस्परांशी अर्थाअर्थी संबंध नाही अशी निदान पोर्वात्यांची तरी केव्हाही समजूत नव्हती. मॅसिनीच्या म्हणण्याप्रमाणे स्वर्ग व पृथ्वी यांच्यात अंक जंगी आडकाठी अुभारलेली नसून अेकाव वस्तूचीं हीं दोन टोके आहेत अशीच पोर्वात्य मनाची पूर्वापार यथायं व परिपक्व समजूत आहे. आमची स्वधर्माची शल्पना ही स्वराज्याहून भिन्न नाही. ती दोन्ही माध्य-साधन नात्याने संलग्न आहेत. स्वधर्माशिवाय स्वराज्य सुच्छ होय व स्वराज्याशिवाय स्वधर्म बळहीन होय. स्वराज्य ही अैहिक सामर्थ्याची तरवार स्वधर्म ह्या पारलौकिक साध्यासाठी सदीक्षित अपस-लेली असावी हा पोर्वात्य मनाचा कळ अतिहासात पदोपदी आडळून येतील. पोर्वा-त्याच्या अतिहासात झालेल्या त्रात्यांना धार्मिक स्वरूप यां मिळते, किंवाहना पोर्वात्याच्या अतिहासाला मुळीच ठाभूक या नाही याचे बीजही या धर्माच्या विश्वव्यापक स्वत्वातच आहे. हिंदुस्थानच्या अतिहासात आजपर्यंत असडत्वाने व्यक्त होत आलेले हे स्वराज्य व स्वधर्म यांच्या साधनसाध्यत्वाचे तत्त्व या १८५७ च्या त्रातियुद्धातही व्यक्त झालें यात काही नवल नाही. दिल्लीच्या बादशहानी भगदी प्रथम काढलेल्या जाहिरनाम्याचा अुल्लेख पूर्वी केलाच आहे. त्यानंतर दिल्लीचा अिग्रजाचा बडा पड्डा मुड भर रंगात आलेले असताना बादशहानी सर्व हिंदवासीयांच अतुलधून दुसरा अेक जाहिरनामा काढलेला होता. त्यात ते म्हणतात : " जमी और अुद्भीर हो खुदावंतने तुमको ये मतवये आली और मुल्क और दीलत और हुकूमत अिसीवास्ते वसी है कि तुम अून लोगोंको जो तुमारे मजहबमें रखना अंदाजी करे मारद करो." आपल्याला बीस्वराने संपत्ति, देश, अधिकार हे कशासाठी दिलेले आहेत ? ते केवळ व्यक्तिविषयक विषयभुखासाठी नसून स्वधर्मसंरक्षणाच्या पवित्र हेतूसाठी होत !

४ हा संबंध जाहिरनामा कन्हयालाल यानी प्रदिष्ट केलेल्या 'तारीखे बगावते हिंद' या अुर्दू गुरतकात जसाच्या तसाच दिलेला आहे. हे गृहस्थ (?) कोण्या चीफ कमिशनराचे 'अिटरप्रीटर' असून यानी बडवाल्यावर अिग्रजी अतिहासकाराहूनही जास्त तोडमुख घेतलेले आहे !

परंतु ह्या पवित्र व अंतिम हेतूंचीं हीं माघने आज्ञा कोठे आहेत? मागे दिलेल्या जाहिरनाम्यात म्हटल्याप्रमाणे परमेश्वराच्या सर्व देणग्यात अर्धंन धेष्ट अशी स्वराज्याची देणगी कोठे आहे? दौलत कोठे आहे? मुत्त (देग) कोठे आहे? हुक्मत कोठे आहे? गुलामगिरीच्या प्लेगान ही सर्व दैविक स्वतंत्रता भूतप्राय झाली आहे. गुलामगिरीचा हा प्लेग कसा गंवार करीत आहे हे दाखविण्यासाठी बरीच जाहिरनाम्यात, नागपूरची, अयोध्येची व शांतीची स्वराज्ये बर्गी घुड्याम मिळविणी गेलीं याचे मार्मिक वर्णन करून नंतर अशा रीतीने धर्मरक्षणार्थी माघनें गमाविल्यामुळे तुम्ही परमेश्वराचे परी अपराधी व धर्मद्रोही ठराल अशी जागवणूक दिलेली आहे. " श्रीदेवराची आज्ञा ही आहे की, स्वराज्य संघादा. कारण स्वधर्मरक्षणार्थं ते भूत माघने आहे. जो स्वराज्य संघादन करीत नाही, जो गुलामगिरीत तटस्थ बसतो तो अधर्मी व धर्मद्रोही होय. म्हणून स्वधर्मासाठी धुटा व स्वराज्य संघादन करा ! "

" स्वधर्मासाठी धुटा व स्वराज्य संघादन करा ! " ह्या तत्त्वाने हिंदुस्थानच्या अतिह्यामात किती दैविक क्षमत्वार वेगळे आहेत? श्रीममयं रामशर्मांनी महाराष्ट्राला अडीचवे वर्षांपूर्वी हीच दीक्षा दिली होती ! " धर्मासाठी मरावे. मरोनि अवघ्यानि मारावे. मारिता मारिता घ्यावे. राज्य आपुलें ! ! "

मत्तावनच्या प्रांतिपुढाचें हेंच तात्त्विक कारण होय. ह्या प्रांतिपुढाचें हेंच मन शास्त्र होय. ज्या दुर्विणीने त्या पुढाचे स्पष्ट व गत्य स्वप्न दिनेल अशी जरी बुर्जो झटली म्हणजे " धर्मासाठी मरावे. मरोनि अवघ्यानि मारावे. मारिता मारिता घ्यावे. राज्य आपुलें ! ! "

ह्या दुर्विणीतून त्या प्रांतीकडे पाहिले असता किती निराळा देखावा आढळू लागतो ! स्वधर्म व स्वराज्य ह्या पवित्र हेतूंनी जें प्रांतिपुढ पडलें होतें त्याचें पाविष्य त्याच्या झालेल्या पराजयाने भंग पावत नाही. गुर गोविंदसिंगाचे प्रयत्न तादृश रीतीने विफल झाले म्हणून त्याचे दिव्यत्व बर्गी होत नाही किंवा १८४८ साली अटली-मध्ये जी राज्यक्रांतीची जंगी लाट झुमझुनी होती त्यात त्या प्रांतिकारक पुढ्याचा संपूर्ण पराजय झाला म्हणून त्याच्या हेतूचें पुष्पत्वही क्षीय होत नाही !

ज. मॅकार्थी म्हणतात : " The fact was that throughout the greater part of the northern and north-western provinces of the Indian peninsula, there was a rebellion of the native races against the English power. It was not alone the Sepoy who rose in revolt - it was not by any means a merely military mutiny. It was a combination of military grievance, national hatred, and religious fanaticism against the English occupation of India. The native princes and the native soldiers were in it. The Mahomedan and the Hindu forgot their old religious antipathies to join against the Christian. Hatred and panic were the stimulants of

that great rebellious movement. The quarrel about the greased cartridges was but the chance spark, flung in among all the combustible material. If that spark had not lighted it, some other would have done the work....The Meerat Sepoys found, in a moment, a leader, a flag and a cause, and the mutiny was transformed into a revolutionary war. When they reached jumna, glittering in the morning light they had all unconsciously seized one of the great critical moments of history and converted a military mutiny into a national and religious war!"⁵

Charles Ball writes: "At length, the torrent overflowed the banks, and saturated the moral soil of India. It was then expected that those waves would overwhelm and destroy the entire European element and that, when the torrent of rebellion should again confine itself within bounds, patriotic India, freed from its alien rulers, would bow only to the independent sceptre of native prince. The moment, now, assumed a more important aspect. It became the rebellion of a whole people incited to outrage by resentment for imaginary wrongs and sustained in their delusions by hatred and fanaticism."⁶

White writes in his Complete History of the Great Sepoy War: "I should be wanting in faithfulness as an historian if I failed to record the admiration, the courage displayed by the Oudhians. The great fault of the Oudh Talukdars from a moral point of view was their having made a common cause with the murderous mutineers. But for this, they might have been regarded as noble patriots fighting in good cause, *pro rage et pro patria*, for the King and the Motherland"—for Swaraj and Swadesh!"

5. History of Our Own Times Vol. III

6. Indian Mutiny Vol. I, page 644.

प्रकरण दुसरें

कारण परंपरा

स्वधर्म व स्वराज्य या देवतांच्या अधिष्ठानासाठी ५७ साष्टी गुरू झालेल्या या रणमन्त्राचा संकल्प बघी मोडला गेला होणा ? अग्रजी अतिहासकारांच्या मता-प्रमाणे या रणमन्त्राचा संकल्प डलहौसी माहेबाच्या कार्गुबंदीन मोडला गेला होता. ही त्यांची समजूत अगदी घामक आहे. ज्या क्षणी हिंदुस्थानच्या किनाऱ्याला पारतंत्र्याने पडल्या पाय टाकल्या तेव्हाच! गरीब डलहौसी! त्यांनी विशेष वात्रीट तें बाय केतें ? हिंदुस्थानची जन्मदत्त स्वतंत्रता हरून घेऊन त्यांच्या स्वातंत्र्याचे अंबवजी गुलामगिरी व स्वधर्माचे अंबवजी हिंदुत्वानिशी देण्याचे पानवी विचार ब्रह्मा प्रथमतः अग्रजी व्यापाऱ्यांचे होत्यात शिरले तेव्हाच हिंदुभूमीच्या अंतःकरणात त्रातिचेतना ही संचरलेली आहे. सत्तावनच्या त्रातिपुढाचें नारण अंगिठांच्या 'बागल्या अंमलांत' क्रिया 'वात्रीट अंमलात' नमून ते फक्त 'अंमलातच' आहे-चांगला किंवा वात्रीट हा गोण प्रश्न असून मुख्य प्रश्न 'अंमल' हा आहे. ज्या देशाला हिमालयांनी उत्तरेकडे व समुद्रदेवतांनी दक्षिणेकडे मर्यादित केलेला आहे, त्या निमगंबलिष्ट व निमगंत्रिय हिंदुस्थानावर अग्रजांचा अंतर्गमिक अंमल चालू थावा की नाही हा मुख्य प्रश्न सत्तावनच्या ममरादावर सोडविला जात होना हें जर मत्त आहे, तर मग ह्या समराची मूळ उत्पत्ति तेव्हाच झाली असली पाहिजे की जेव्हा हा प्रश्न प्रथम उपस्थित झाला.

मॅझिनी म्हणतो : " स्वातंत्र्य हा प्रत्येकाचा निगमंदन हक्क आहे व म्हणून या पवित्र हक्काचा अपहार करू अर्च्छिण्या जुलुमाचा अुच्छेद करणें हें प्रत्येकाचें निमगंबिद्ध कर्तव्य आहे. व्यक्तीची, राष्ट्राची व मनुष्यजातीची प्रगति होण्यासाठी स्वातंत्र्यांत चैतन्य पाहिजे. परंतु जेथे स्वतंत्रता नसते तेथे चैतन्य अगणें क्षय नाही. जो लोकांचें स्वातंत्र्य हिरावून घेता तो लोकांच्या प्रगतीचा विरोध करून परपीडनाचें अक्षम्य पाप करतो. अतिक्रंच नव्हे तर नकळत सर्व मानवी जातीचे व अतःस्वतः-चेच मानेवर कुन्हाड मारून घेऊन आत्महत्याच्या भयकर पापाचाही अधिकारी होतो. हीं पापें करून आजपर्यंत कोण तरला आहे ? हीं गुलामगिरीची बेडी परमेश्वराच्या अर्च्छेविरुद्ध आपल्या मानवी बंधूच्या पायात अडवून आजपर्यंत कोणाचा पक्ष जयाला गेला आहे ? स्वतंत्रतेच्या व गुलामगिरीच्या क्षणभंगूकतेचाच जय ठरलेला आहे. "

मोरे म्हणतो की, अग्रजांचा हिंदुस्थानशी असलेला संबंध ही निमर्गाची चेष्टा आहे ! ह्या दोन देशांत कोणच्याही प्रकारचें नैर्गमिक बंधन नाही. त्याचें रक्त

निराळे आहे, त्यांचे घर्म निराळे आहेत, त्यांचे हितहित निराळे आहे. परंतु हे सर्व विमल जाऊन ज्या साली क्यबिब्लेने आपमतलवाचे व अन्यायाचे साम्राज्य अुभारण्यासाठी प्लानीचे मैदानावर रत्नमांसाचा पाया घातला त्या १७५७ सालीच ह्या त्रातिमुद्राचा संकल्प मोडलेला आहे !

ह्या स्व-स्वातंत्र्य-संपादन-संकल्पाला अितर कोणत्याही गोष्टीपेक्षा अिप्रजर्चिंच जंगी साह्य झालेलें आहे ! त्यांनी ह्या संकल्पित त्रातिमुद्राची बीजे कुठे म्हणून पेरली नाहीत ? कारण हेस्टिंग्जने काशीत, रोहिलखंडात व बंगाल्यात तीं बीजे पेरलीं तर बेलसलीने म्हैसूर, आराजी, पुणे, सानारा व अुत्तर हिंदुस्थानाच्या मुपीक जमिनीत त्यांची पेरणी केली ! या पेरणीला काहीच श्रम पडले नाहीत असं नाही. तरवारींनी व तोफानी हिंदुस्थानची जमीन नांगरावी लागली. कारण अितर भलत्यासलत्या नागरांना श्रवधनचे तट, रानवारचे घाडे, महाराष्ट्राचे भुंचवटे, आग्र्याचे बुरुज व दिल्लीची अवजड सिंहामने दाद देती ना ! या खडकाळ जमिनींवर नागर फिरवून त्यांना सपाट केल्यानंतर मधील चुकून माकून अुरलेल्या लहान लहान डेकळांनाही फोडण्यात आले. बचनभंग, अविश्वास, घात, जुलूम वगैरे लहान मोठ्या टोल्याखाली किरकोळ संस्थानिक चिरडू गेले. सैन्यात नेटिह् शिपायाचे अपमान होऊ लागले. त्यांना अुन्मत्त झालेल्या फिरंगी अधिकाऱ्याच्या चावकाखाली मार बसू लागले. त्यांच्या पराक्रमाने नवे प्रांत मिळाले वसता अितरत्र मराठे व निजाम यांच्याकडून त्यांस जहागिरी मिळत. परंतु कंपनीकडून फक्त गोडगोड याषांची वसिसें वाटली जात !

२. Expansion of England—page 214.

३. If he were to pass his whole life in the Company's service and do what he might—he could not rise higher than the Subbedar. Even an English sergeant commanded native officers of the highest rank. On parade the English officers made mistakes, used wrong words of command and threw the blame upon the Sepoys and reviled them. Even native officers, who had grown grey in the service, were publicly abused by European striplings..... (They) had not, as in the armies of native potentates, elephants and palanquins assigned to them for their conveyance how great so ever the distance which they were obliged to traverse "The Sepoys of the Nizam and Marhatta Chiefs", they said, "are better off than our Subhedars and Jamadars." That the English officers could import into Zananas the most beautiful women in the countryand to crown all it was declared that General Aurther Wellesley had ordered his wounded Sipahis to be mercilessly shot to death ! "

ज्यांच्या तरवारीने अग्रजांच्यामाठी सर्व हिंदुस्थान जिवला होता त्या निगायांना अितव्या क्रूरतेने वागविण्यात येजी बी, जनरल आयर् बेल्ल्योने जयमी झालेल्या शिगायांचे संगीपन करण्याचे अंबजी त्यांना तोफेच्या तोंडी घावे ! असा रीतीने हिंदुस्थानच्या कोनाकोन्यातून भयंकर त्रातिपुढाचीं वीजे अग्रज लोक अक्रमहा पंरीत चाललेले होते व या त्यांच्या प्रयत्नास यशस्वाप्ति लवकरच होशील अशी चिन्हे प्रादुर्भूत होण्यामही फारया अुर्नार लागला नाही !

डलहोसी

ज्या दिवशी रणेन देशाने नेदलंडच्या भूमीवर परमेश्वरी अिच्छेविरुद्ध आपले गुलामगिरीचे जोगड लादले त्याच दिवशी नेदलंडचे व स्पेनचे हजारी लढा-यानी भरलेले अंमे त्रातिपुढ होणार हे निश्चित झालेले होते. फक्त ते केव्हा, कोठे व कसे व्हावे ह्या गोण मुद्द्याचा निकाल काय ती आल्फ्रेदा नावाच्या स्पेनच्या गव्हर्नरने केला. ज्या दायी ऑस्ट्रियाने अिटलीच्या पायात दग्याची वेडी ठोकली त्याच दिवशी अनेक पराजयाती परंतु अंतिम जमाने घटित झालेले प्रचंड त्रातिपुढ निश्चित झालेले होत. फक्त झुरलेल्या तियनिश्चय काय ती माटरनिच ह्याच्या जुलुमानी झाला. त्याचप्रमाणे ज्या वेळेस आग्लभूही हिंदूभूमीवर दासीपणा लादण्यासाठी अेखाद्या राक्षसांनारणी घाबून आली त्याच दिवशी अग्रजांचे व हिंदूंचे जें पुढ-भयंकर, अभूतपूर्व, घूर व कडावयाचे-ठरणेले होते, त्याचा आरंभ केव्हा व्हावा हें काय ते डलहोसीने ठरविले. डलहोसीच्या कारविर्दीत झालेल्या अमानुष अन्यायांचे अंबजीजरी त्यानी किंचित् मवाळ अंमल केला असता, तथापि त्याच्या योगाने अंतिम रणमयाम ह्यान्हा टाळता येताना. कारण प्रत्येक देशाने पूर्ण स्वतंत्र असावे हाच नैमगिक तर्कसास्त्राचा अवाधित रहाणारा अतिम निद्वान्त आहे. ह्या निमर्गहेतूच्या विरुद्ध जाऊन कोणीही अेखाद्या राष्ट्राचे पायात बळजोरीने गुलामगिरीची वेडी-मग ती सोन्याने का मडविलेली असेना-लादली बी, काळाच्या घणाखाली तिचे पुनडे बुडावयाचे हे ठरलेलेच आहे. तथापि जेथे जेथे गुलामगिरी असते तेथे तेथे जुलूम अुत्पन्न झालाच पाहिजे व जेथे जेथे फिरगी राज्य आहे तेथे तेथे डलहोसीं झालेच पाहिजेत कारण विनजुलमी गुलामगिरी ही जितकी अज्ञान गोट आहे तितकीच विनडलहोसी फिरगी राज्य ही गोष्टही अज्ञान होय !

कारण परक्यावर आपली अन्यायमूलक सत्ता चालविणे हे जेथे सर्वसंमत होतं, तिथे जो ही सत्ता प्रकटनि गाजवील त्यालाच धेष्टाधिकार मिळनात. या योगाने जो अत्यंत अन्यायी अंमल तो अत्यंत धेठ गणला जाऊन त्याला त्या अन्यायांची कमाल बरून दाखविण्याशिवाय आपले धेष्टत्व ठेवण्याची हुमरी युक्ति शिल्लक नमते. आता रीतीने जेथे अन्यायात व अधमपणात राजरोस चढाओढ सुरू अमते तेथे डलहोसीच काय ते निपजावयाचे ! ही अनैतिमूलक साम्राज्ये जेथे जेथे माजली तेथे तेथे अमल्या डलहोसींची रानेचीं राने राहिलेलीं होती !

परंतु या सर्व इलहोमीना मागे टाकणारा असा अेक आंग्ल इलहोमी १८४८ साली हिंदुस्थानात आला. इलहोमीना अग्रजी इतिहासकार ' साम्राज्याचा प्रणेता ' म्हणतात. ह्या गोष्टीहून इलहोमीच्या अद्यय व नीच कर्तव्यगरीबदल कुमारी गाझ ती काय द्यावी? शंभर वर्षेपर्यंत चालविलेल्या अग्रजी अवीतीचा मूर्त परिणाम, स्वभावाने हेकेमोर, मी म्हणेन ती पूर्व दिशा वा वाण्याने राहणारा, साम्राज्याची चटक व साम्राज्याचा भाज ज्याच्या रक्ताभ्रमांत तितकून गेलेला होता असा हा घूर्त संमला तरी घाडती मुत्सद्दी ' हिंदुस्थानची जमीन सपाट करण्यासाठी ' या जमिनी-वर येऊन अुतरला.

दरोडेखोरांच्या टोळीवरील मुख्य नायकांचे लक्ष कोणाच्या घरात संपत्ति भरलेली आहे अिकडे प्रथमतः जाणे अगदी माहजिक आहे. असें संपत्तीने भरलेलें घर त्यास दिमलें की, त्या घरावर पावय त्या रीतीनें दरोडा घालण्याची तयारी करण्यात ती चूर झालेला असतो. या गर्दामध्ये न्यायान्यायाचा विचार हा सर्वस्वी अस्वामाविक, अराधय व विदातक आहे. ज्यानें न्यायान्याय-विचारपण सुरू होतें त्याचें त्याच क्षणी दरोडेखोरपण संपते ! अशी वस्तुस्थिति अमल्याने अग्रजाच्या हिंदुस्थानावर पडलेल्या भयंकर दरोड्यात ' अग्रजाच्या अंमलात त्या अंगलाला स्थिरता देणारी व त्या दरोड्याला यंत्रन करणारी त्याचीं कृत्यें न्याय्य होती कीं अन्याय्य होती हे ठरविण्याची पायाघोस करणें म्हणजे इतिहासाला व्यर्थ क्षिणविणें होय ! तहानां, बचनें, दोस्तपणा, वगैरे कळमाना दरोडेखोरपणाच्या शास्त्रात जागा मिळत नमते अितके ध्यानात ठेवणें की मग इतिहासाची किती तरी पाता-यात वाचेल ! मग बॉरन हेस्टिंग्जने नंदकुमारला न्यायाने मारले की अन्यायाने व त्या बॉरन हेस्टिंग्जची अभिलाष ओगटनी निराश्रय म्हणून सुटका कां केली हे ठरविण्यात कागदाचे डीग नामणें नको. बस लोक आपल्या भोळिसर स्वभावानुरूप ठरलेल्या तहांंच्या माया घेऊन, त्याच्या तारला देऊन, धर्मशास्त्राची बचने अुतरन, कोटिक्रमांची जाळीं रचून किंवा मागील परंपरेने आधार दाखवून आपल्या परा-वर चालून आलेल्या दरोडेखोरात परावृत्ति किंवा सहानुभूति अुत्पन्न करण्याचा

४. Malcolm Lewin says : "Grasping everything that could render life desirable, we have desired to the people of the country all that could raise them in society, all that could elevate them as men.....we have delivered up their pagoda - property to confiscation; we have branded them in our official records as 'heathens.' We have seized the possessions of their native princes and confiscated the estates of the nobles; we have unsettled the country by exactions and collected the revenue by means of torture; We have held India as the highway man holds his neighbour's purse for what it contains."

भ्रामक प्रयत्न करोव, परंतु धूर्त लोक या निष्कळ वांझ खटपटीला हसल्यावाचून राहणार नाहीत. ही सर्व दरोड्यांना लागू असणारी गोष्ट डलहोमीच्या दरोड्यांना तर विशेषच लागू पडते व म्हणून त्याच्या कारकीर्दीत घडलेल्या वृत्त्यांची न्याय्या-न्याय्यता ठरविण्याची वेढगळ खटपट करीत बसणे, हा मूर्खपणा होय. 'हिंदुस्थानची जमीन सपाट करून' तिच्या बुरावर दणदण नाचण्यासाठी डलहोमी आलेला होता अवेडें घ्यानात घरलें म्हणजे बस आहे. निसर्गसुंदर हिंदूभूला आपली बरीच बन-विषयाचा ज्याचा अंतिम अद्देश होता त्या दुर्योधनाला न्याय कराला व अन्याय कराला ! ही पापी वासना तृप्त करण्यास जें जें साधन सापडेल तें तें तो अपयोगात आणणार !

या साधनांपैकी पहिलें साधन म्हणजे पंजाबशी झालेली लढाजी होय. डलहोमीच्या पायांचा हिंदुस्थानचे किनाऱ्यास स्पर्श होताच त्याच्या हें ताबडतोब घ्यानात आले की पंजाबमध्ये जोपर्यंत रणजितसिंह निपजत आहेत तोपर्यंत आसली पापवासना पूर्ण करणें हें अग्निलंढला फार जड जाणारें आहे. अमें पाहून त्या पंजाबी सिंहास गुलामगिरीच्या मापळपात कसें तरी पाडलेच पाहिजे, असा त्याचा दुर्निश्चय झाला व जरी चिलियनवालाच्या दारानून बाहेर पडून त्या पंजाबी मिहानी अेक भयंकर चपराक आपल्या शत्रूच्या छातीवर मारली, तरी मागून गुजरायच्या दाराने शत्रू आत घुसले व मिहाची गुहा ही खचकरच सिंहाचा पिजरा बनली ! रणजितमिहाची पट्टराणी चंदकूवर ही लंडनमध्ये कुजून मेली व रणजितमिहाचा धुलीपसिंह हा परक्याच्या दारी तुकडे मोडीत पडला ! ५

आता मात्र हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत सर्व हिंदुस्थान तांबडें झालें. परंतु अजून सिंधुनदीपासून अिरावतीपर्यंत ते व्हावें तमें तांबडें झालेले नव्हतें. मग अशीर कशाला ? ब्रह्मदेशामध्ये अेक सातता मिशन घाडलें की काम फत्ते होणारें आहे ! फक्त त्या सातता मिशनने साततेला अितक्या प्रेमाने दडालिमिली पाहिजे की तिच्या बरगड्या मोडून चुरल्या जाव्या ! हे अत्यंत प्रेमळ काम अखेर पार पडले व ब्रह्मदेश तांबड्या रंगात रंगून गेला. आता मात्र सिंधुनदीपासून

५. रणजितमिहाचे साम्राज्याचा मालक धुलीपसिंह याची ही दुर्दशा अेकून कोणासही दया येवीच. परंतु 'नि.पक्षपाती' Kaye म्हणतो :

"It was a happy change for Dhulipsingh Becoming in his twelfth year the ward of the Governor General, he was placed under the immediate tutelage of an Assistant servant of the Bengal Army who was so fit a man for the office, so worthy of the confidence reposed in him that the little Sikh Prince, under his wise ministrations, developed into a Christian gentleman, an English courtier, a Scotch laird."

भिरावतीपर्यंत व हिमालयापामून रामेश्वरापर्यंत सर्व हिंदुस्थान तांबडें झालें खरें !
—पण लवकरच त्याल भडकही होणार नाही कशावरून !

पंजाब व ब्रह्मदेश जिव्जिवानी जिवळें म्हणजे काय केले त्याची कल्पना नुसत्या त्या नांवांनी घेणार नाही. बेकडा पंजाब म्हणजे पन्नास हजार चौरस मैलांचा प्रदेश व त्याची चाळीस लक्ष लोकसंख्या ! ज्या पांच नद्यांच्या काठी धृतींनी वेदमंत्र म्हटले, त्यांनी आर्द्र केलेल्या जो प्रदेश तो पंजाब होय ! असला हा प्रदेश घेण्यासाठी अलेक्झांडर आला व अमला हा प्रदेश राखण्यासाठी पोरस रुडला ! तो हा प्रदेश घेतल्यावर रावणाची महत्वाकांक्षाही तृप्त झाली असती. परंतु इलहीमीच्या पंजाब व ब्रह्मदेश ह्या विस्तीर्ण प्रदेशांच्या अपहारांनी मुळीच समाधान वाटेना. हिंदुस्थानची सरहद्द जरी वाढली तरी आतल्या जमिनीत पूर्वीच्या बादशाहीची काही थडगीं झुरलेलीं होती ती देखील बुलडून टाकून जिकडे तिकडे ' सपाट मैदान ' करण्याची त्याने प्रतिज्ञा केली. जुन्या बादशाहीचीं ही थडगीं नुसती जागा अडवीत होती अतिकेच नव्हे तर ह्या जुन्या थडग्यां पुरलेल्या प्रेतांतूनच भावी बादशाहीचिं पुनरुज्जीवन होण्याचा संभव होता व हा समज इलहीमीच्या पूर्ण ध्यानात आलेला होता. सान्याचे थडगात हिंदुपदपादशाही पुरलेली होती व ह्याख्रिस्टच्या पुररुज्जीवनाप्रमाणे त्या पुरलेल्या प्रेतांतूनच कदाचित् अस्वाद्या भावी बादशाहीचिं पुनरुद्भवून होतील ही भीते ह्याख्रिस्टचे चरित्रावर विदवांस देवणाच्या इलहीमीने पडली पान काही नवल नाही. वि. म. १८४८ सालच्या अप्रिल महिन्यात सातारचे शेवटचे महाराज अप्पासाहेब हे वारले. ही बातमी कळताच इलहीमीने ते राखण खालसा करण्याचा निश्चय केला. कारण काय ? तर राजाला औरंग संतति नव्हती ! औरंग संतति नसल्यामुळे मोल्गबुरी करणाऱ्या गावड्यांची ओपडीमुढा विनवारी टारत नाही तर त्याने नेमलेल्या दत्तकाकडे किंवा त्याच्या मजूरकच्या आप्पाकडे ती दिली जाते. परंतु मानारा ही तर अस्वाद्या गावड्यांची ओपडी नमून ते जिव्जिवानी बरोबरीचें ' दंड्य सरकार ' होते !^६ वि. स. १८३९ साली

६. मानारच्या गादीवर १८१९ साली छत्रपतींची घालेली पुनर्गोजना करते वेळीं अिपज सरकारने केलेल्या महानि पहिलें कलम असे आहे :

"The valiant English Government on its part agrees to give the country or territory specified to the Government or State of His Highness the Maharaja Chatrapati (the Rajah of Satara). His Highness the Maharaja Chatrapati and His Highness's sons and heirs and successors are perpetually, that is from generation to generation, to reign in sovereignty over the territory, on account of this, these are given."

प्रतापसिंह छत्रपतींवर अश्रित राज्याच्या धुकधुन गाढ्यागाठी राहणट केल्याचा आरोप (?) ठेवून त्यांना गादीवरून पदच्युत केल्यानेंवर त्यांचे जागी छत्रपति अण्णासाहेब याची योजना अश्रित सरकारने केली होती. या पदच्युतीसंबंधाने मि. आर्नोल्ड हा 'Dulhousie's Administration' नावाच्या पुस्तकात म्हणतो :

"It is not pleasant to dwell upon the circumstances of the dethronement - so discreditable they were!" परंतु अगल्या ह्या वर्षाच्या पदच्युतीनंतर ज्याच्या अश्रितानांनी साधारच्या गादीवर बसविणे तो प्रतापसिंहाचा धोरण पुत्र नसून भाऊ होता. अर्थात् औरंगपुत्राचे अभावो अश्रित नातल्याचा हिंदुनाम्प्रातील पद्धतीप्रमाणे गिहाननावर हक्क लाभू होतो हे ह्या वेळेस अश्रितांनी स्पष्ट कबूल केलेले आहे. ही कबुली आपल्या मेहमीच्या विद्वत्तापातळी रीती-नुसार टलहोती गाहेत्यांनी काढून घेतली हेच नाय ते गरब आहे. निरनिराळ्या राजांशी केलेल्या तहान आम्ही पूर्वापासूनच दत्तक संगति अमान्य केल्ली आहे असें त्यांस कालप्रवीही म्हणता येणार नाही. जि. म. १८२५ साली कोटाच्या राजाचा दत्तक कबूल करलेवेळी अश्रित सरकारने असे स्पष्ट म्हटले आहे :

"The prince of Kotah must be considered to possess the right, in concern with all other . . . of adopting a son and a successor in conformity with the rules of the Shastras."^७

पुन्हा जि. म. १८३७ मध्ये अश्रितांच्या राजाने दत्तक घेतला अमता ती कबूल करून अश्रितानांनी मालील बचन दिलेले होते :

"Hindu sovereigns have a right to adopt to the exclusion of collateral heirs and the British Government is bound to acknowledge the adoption provided it is regular and not in violation of the Hindu Law."^८

असा स्पष्ट भाषण व अश्रितांनी निवृत्त दिलेली बचने कागदोपत्री नमूद असता ती आम्ही दिलीच नव्हती हे म्हणण्याचे धाष्टर्य अश्रितांनी वाचेशिवाय व अश्रितांनी नीतीशिवाय अश्रित आढळणार नाही ! अश्रितांचे काय ते वरील दोन छुतारे देण्यात सांगण्याचे आहे हे अनुारे फक्त दोनच आहेत असे नाही, तर हिंदुसांस्त्रा-प्रमाणे दत्तक घेण्याचा सत्प्राप्तिकाचा हक्क अश्रितांनी अश्रित वेळा व अश्रित शब्दांत मान्य केलेला आहे. नुमत्या १८२६ पासून १८४७ पर्यंत अश्रित सरकारने अगदी स्पष्ट शब्दांनी जवळजवळ बंधरा राज्याचे गादीवर दत्तक राजांची योजना व हक्क मान्य केलेले आहेत अश्रितांचे सांगितले म्हणजे वस्त ! कारण ह्या संस्थाने खालसा करण्याचे मूळ कारण वरील तहाचे व बचनाचे भाषण शोधित बसणे म्हणजे पूर्व

^७ Parliamentary papers, 15 February 1850, page 153.

^८ Ibid, page 141.

दिनेषा शोध करीत अतरेकडे जाणें होय. ' हिंदुस्थाननी जमीन सपाट ' करण्या-
माठी डलहोमी जालेला होता व मानारच्या हिंदुपदपादगाहीचें धडगें आपले डोकें
जुंघ करू पाहात होतें. अर्थात् प्रतापसिंह व अप्पासाहेब ह्या दोघाही बंधूनी
शास्त्रोक्त दत्तविधाने केलेली अमनानाही मानारचें राज्य त्याला वारस नाही
म्हणून अग्रजांनी त्याला केळें ! गातारचें राज्य, मानारची गादी ! अ. म.
१६७४ साली गायामट्टाच्या हस्ते अभिषिक्त झालेला शिवराज जीवर विराजमान
झाला होता तोच ही गादी ! ज्या गादीला पहिल्या बाजीरावाने आपले विजय
अर्पण करून मुजरा करावा नीच ही गादी ! महाराष्ट्रा, शिवाजी जिच्यावर व्रमत
असे व संताजी, घनाजी, निराजी, बाजी, जिच्यापुढे ' जी ' म्हणून नम्र होत ती
मुसी गादी डलहोमीने तुकडे तुकडे करून पाडून टाकली ! आता तू खुशाल अजें
लिहीत येन व डेप्युटेनेन घाईत येन ! डलहोमी अंकन नाही तर नाही. अग्रज-
मध्ये त्याच्यावरचे अधिकारी तर जिवन आहेत ना ? डलहोमी बोलून बालून मनुष्य,
पण ते त्याचे वरील अधिकारी देव नमतील म्हणून कमावहन ? आपण काय त्यांना
बोडवें पतिहिलें आहे ? तेव्हा हा रंगो बापूजी फार अस्मय व स्वाभिनिष्ठ मनुष्य
आहे. त्याने गातारचे गाव्हणें घेऊन अग्रजच्या जाणें अगदी बोव्य आहे. पाकला
सार देव, नाहीतर धोंडा ! पण तो गावमो की नाही ही बाट पहात तू किती वेळ
बसणार ? आता तरी पावेल, पण तरी पावेल धना आदिने रंगो बापूजी लडनमध्ये
लीडन होतल म्हाडच्या पायल्या किती वेळ मित्रवधिर ? वेव्हा होमीनोपर्वन—
आगत होमीनोपर्वन—कोटघवधी त्यावर अग्रजी वरिष्ठर पोमता पोमता दोवटो
परत माटमाता दमडीठी व अग्रपर्वन—व अगरे आम्ही मानारा पण देत नाही असा
मुद्दम जबाब मिळेतोपर्वन रंगो बापूजी लडनच्या मुगजळात प्राप्ति बसणार !

रंगो बापूजी लडनकडे जाण्याच्या मानगडीन गुनले अमनाना अग्रजे इल-
होमीचें लक्ष दुगरीकडे घोटल्लन हीन मराठ्याच्या मतेचे अक शोपटें नागपूरच्या
जीवधरून होतें. त्याचें अमुलून करून टाकण्याचा योग जमून आलेला होता.
नागपूरच्या गादीने मालक श्याजी भोगडे हे आपल्या वयाच्या ८७-व्या वर्षी अक-
अशी मृत्यु पावले. मराठ्यांच्या राजांनी अग्रज सरकारचे नांव ' स्नेहाचें ' होतें.
य अग्रजाचा हा ' स्नेह ' सर्वत्राचे नागाग बागणीमून झालेला आहे ! ज्याला
ज्याला अग्रज आपला ' द्वेष ' करताना हे वळेंडे ते ते बचावडे परंतु ज्यानी ज्यानी
अग्रजाचा आपल्यासी ' स्नेह ' आहे असे मानले त्याची त्याची मान वेगाने बागली

१. अ. म. १८२६ साली झालेल्या वहाचा आरमण असा आहे :

Treaty of perpetual friendship and alliance between the
honourable East India Company and his Highness the Maharajah
Ragoji Bhonslah his heirs and successors "

गेली ! वऱ्हाडचें राज्य ही अंग्लिसांनी जहागीर नव्हती, की तें त्यांचें मांडलिक संस्थान नव्हतें. तें अेक स्वतंत्र व थरोथरीचें सरकार होतें. अशा राजवातील राजा निपुत्रिक वारला तर ते खानमा करण्याचा 'हक्क' कोणच्या पोशांत्य निवा पारिचमात्य न्यायाने मिळतो हें सिद्ध करून दागविण्याचें आव्हान जे. गिल्बिअनने त्या वेळेन अिप्रज सरकारला केलेले होते ! गगळा मानभारीतणाचा वाजार ! अेकाने सावें व दुगऱ्याने पचवावें ! अेकाने गळा बाणावा व दुगऱ्याने तो बापत्यानंतर कोणच्या कायद्याप्रमाणे कापला हे विचारावें ! — जणू काय गळेगापूना कायद्याची फारच पयो अपते ! अि. ग. १८५३ साली डल्हीमीने आपल्या 'स्नेह्याचा' गळा अेकर कापला व त्याला कारण अेके दागवितें की, राजाने दत्तक घेतला नव्हता ! राजे रघोजी संनतीची सर्वस्वी आगा अपना अेकाअेकी वारले. त्यातूनही जरी ते दत्तक न घेता वारले तरी तो अधिभार त्यांच्या पत्नीकडे आलेला होता. राजपत्नीने राजमृत्यूनंतर घेतलेले दत्तक अिप्रजानी पूर्वी कबूल केलेले नसते तर गोष्ट निराळी. परंतु १८२६ साली दोलतराव गिद्याच्या वायकोचा दत्तक, १८३६ साली जनकजी गिद्याच्या वायकोने घेतलेला दत्तक, १८३४ साली धारच्या राज-पत्नीचा दत्तक, १८४१ साली फिशनगडच्या राणीचा दत्तक — अेक वा दोन ! हे सर्व दत्तक अिप्रजानी कबूल केलेले आहेत. परंतु त्या वेळेन कबूल करणे कायद्याचें होतें. आज रघोजीच्या माने त्याच्या पत्नीने घेतलेला दत्तक नाकबूल करणे काय-द्याचे आहे ! काय कायद्याचे आहे हा मुख्य प्रश्न होवा व त्याच्याच - अनुरोधाने सर्व गोष्टी ठरत अमत. दत्तक घेतला नाही म्हणून नागपूरचे राज्य खालसा केले तर घेतलेला दत्तक वारस नसतो म्हणून नागपूरचें राज्य खालसा केले ! आपला जीव वधावावा अशी खरी खरी अिच्छा असल्यास तर्कशास्त्राने असल्या भानगडीत न पटणेच बरे !

नागपूरचे राज्य खालसा करून डल्हीमीने ७६४३० चौ. मैलांचा विस्तीर्ण प्रदेश ६६,५०,००० लोकसंख्या व जवळजवळ पाच लक्ष सालीच्या अुत्पन्नाचा मुलूख मिळविला ! राजवशातील गरीब राण्या दुखाने आश्रय करीत असता राज-वाड्याच्या दारावर थाप पडली कोण आहे म्हणून पाहतात तो अिप्रजाचे शिपाजी बाडपात घुसू लागले तबेल्यातून घोडे सांडले गेले, हत्तीच्या पाठीवर बसलेल्या राण्यांना खाली अुतरवून हत्तीची बाजारात विक्री माटली गेली व राजवाड्यात बसलेल्या सोन्याचादीच्या जिनसा हिमकूहिसकून घेवून नागपूरच्या रस्तोरस्ती विथीम ठेवल्या गेल्या ! राजपत्नीच्या गळघात डुलणारा हार बाजारात धूळ खात पडला आहे ! हत्तीची किंमत जेथे शंभर रुपये साली त्या लिलावात घोड्याची किंमत — ज्या घोड्यांना डल्हीमीच्या खान्यातून अधिक मोल्यवान् खुराक मिळत असे त्या घोड्यांची किंमत — रुपये २० व साजगो जोडीची किंमत ५ रुपये साली ह्यात काय नवल ! हत्ती व हत्तीचे हीरे, घोडे व बेलाच्या झुली

विकल्पा. परंतु अजून राण्या व राण्याचे दागिने राहिले आहेत ना ? मग तेही का विकू नयेत ? अंगावरील सर्व दागिने जाभून राण्या निष्कांचन झाल्या तरी अग्रजाचा ' स्नेह ' शांत होईना ! म्हणून वाडघान खणती लागली ! खुद्द राणीच्या निजावयाच्या खोलीत फिरण्यांची कुदली पडली ! वाचका, यात्र. अंगावर घाहारे अतिवयातच येथू देथू नकोस. कारण ती कुदली अजून कितीतरी पुढे जाणार आहे - चालली आहे - पहा ती राणीच्या निजावयाच्या पलंगाला फोडून फेकून देथून त्याच्या खालची जमीन अुकळ लागली. ^{१०} आणि हें केव्हा तर त्या शेजारच्या खोलीत महाराजा अग्रपूर्णावार्जना शेवटचा घोर लागला असताना ! नागपूरच्या भोसले घराण्यातील राजपत्नीला अपमानाच्या वायूने शेवटचा घोर लागलेला असता जनानखान्यातील शेजारच्या खोलीत राणीच्या निजावयाच्या पवित्र पलंगावर वसून अग्रज कुदलीने त्या घोराचा ताल धरत आहे ! आणि अपराध काय ? तर राजा रघोजी दत्तक घेण्याचे आधीच मेलाल

अखेर अग्रपूर्णावार्जनी त्या असह्य अपमानाने त्या घोरातच मेली. परंतु राणी बांकाबाजीची विलापनेन न्याय मिळवण्याची आशा मात्र अजून मेली नव्हती. तथापि लवकरच अगिल्ल डाक्टराना लाखो रुपये चारत्यावर त्यांनी वरीच रामबाण औषध देऊन त्या आरोग्या लवकरच निजघामास धाडली. परंतु मग राणी बांकाबाजी काय करीत होती ? ती आपले राहिलेले आयुष्य ' राजनिष्ठेत ' घालवीत होती ! १८५७ साली साप्तीकडे विजा कडाडत असताना ही बाका अिकडे नागपूरला आपल्या मुलाचे मनात स्वराज्यासाठी तरवार अुपसण्याचे येथीलसे पाहून " भी स्वत. तुमची नावे सरकाराम कळवीन व तुमच्या शिरच्छेद मारण्याची सत्ता देईन " म्हणून त्यांना धाक घालीत होती ! कुलकलंकिणी बाकि, जा पड नरकात - जर तिथे तरी देशद्रोहाना आत धेत असतील तर !

१०. Dalhousie's Administration, pages 165-168.

प्रकरण तिसरें

नानासाहेब आणि लक्ष्मीबाई

महाराष्ट्राच्या पुष्पभूमीमध्ये माधेरानच्या गिरिशिखरांची अंठ व त्या गिरिशिखराचे पायथ्याशी हिरव्या शालूने मुळत अगळेच्या भूमीचा शेज यांपैकी कोणाचे वर्णन अधिक करावें हें ठरविणे अगोप्य आहे. या अंठवाज माधेरानच्या देगरेरीयाला व त्या दोन्हीद्वारे भूमीच्या अंठावर अंक वेणू नावाचें विमुक्त सेंटें आपल्या सहजसुंदरतेने त्या आधीप सुंदर जमिनीच्या प्रदेशात अधिकच मोठें दंत असे. वेणूबायी जीं कुलीन व गदाचारमंगल कुटुंबे होती त्यात माधवराव नारायण यांचे कुटुंब हे प्रमुखत्वाने मोडत असे. माधवराव नारायण व त्याची मुली नारायणी गंगाबायी हें जोडपें गृहकारिद्रयाचा भाग होत असताही परस्पर प्रेमाच्या मुखात स्वतःम भाग्यवान् जमजत असे. त्या पवित्र कुटुंबाच्या त्या लहानगा घरात भि. स. १८२४ साली गंगाबायीं मनें व बदनें झुळुळीत दिवू लागली. साध्वी गंगाबायीचा गर्भ पूर्णगण होनाच त्या विमुक्त्या कुटुंबाच्या पुत्रोत्पत्तीचा आनंद देता आला. तो हा गर्भुष म्हणजे अन्तर कोणी नगून ज्याच्या नांवात जुलुमी राजांचे वेह भयाने घरात असत व ज्याने स्वराज्यासाठी व स्वतंत्रतेसाठी लढणाऱ्या महनीय विभूतींना आपलें नाव अजरामर करून ठेवलेलें आहे ते धर्मंत नानासाहेब पेशवे हे होत ! हें भाग्यशाली बालक जन्मलें तो दिवस कोणता होत याची देखील अतिहामाम दाद लागत नाही ! ज्या दिवसाच्या जयंतीचा स्थावराच्या त्या दिवसाची स्मृति अतिहामामही नमावी ही गोष्ट किती धुळेगजनक आहे ! अमले दिवस हे राष्ट्राच्या अतिहामाम फारमे भुगवन नमतान. हिंदुस्थानात गुलामगिरीच्या शेणात खिंतपत पडणाऱ्या शेणकिड्यांना जन्म देणारे दिवस लाखो भुगवतान व मावळतात परंतु आपल्या औद्वरदत्त स्वातंत्र्याचा व स्वराज्याचा अपहार करणाऱ्यांच्या स्वतः-प्राप्तनासाठी तृपित झालेल्या मानधन नानानाहेबांना जन्म देणारे दिवस धनदातून अकदोनच यादवाचे ! अमल्या या अलभ्य दिवसाची ही सभावना पाहून परमेश्वर पुन्हा हें अपात्री दान करणार नाही याची आज, महाराष्ट्रा, तुला धाटावयास पाहिजे आहे ! ज्याने तुझ्यासाठी व तुझ्या मन्मानासाठी रणागणान आपलें रक्त ओकवे, त्याची जन्मतिथ तुला ठावूक नमावी व — हायहाय — त्याची मृत्युतिथिह तुला माहीन नमावी ! तुझे माती पुत्र जन्मले वधो हें तुला ठावूक नमावे व ते तुझ्याच विज्वाभयानामुळे नाश पावून मेलें बघी हेंही तुला ठावूक नमावे या अक्षम्य कृष्णनेला गुलामगिरीच्या वेडीचीच शिक्षा योग्य आहे ! व ती तू भोगितही आहो !

ही गुलामगिरीची वेढी आठ लक्ष रुपयांवारी पहिल्याने विकत घेणारे कुलांगार शेवटचे रावबाजी पुण्याचे तत्कावरून अतःन भागीरथीचे तीरावर याच सुमारास जाऊन वसलेले होते. त्याचेबरोबर महाराष्ट्रातील बरीच कुटुंबे गेली होती व त्या सवे कुटुंबाचा योगक्षेम आपल्या पेन्शनार्तातून अतःम रीतीने करण्याबित्तके आदाय भरलेले अंकून कित्येक नवीं कुटुंबेही त्यांचे आश्रयाला जाऊन राहू लागली. माधवराव नारामण हेही या मंडळींबरोबर जि. स. १८२७ साली ब्रह्मावर्तस रावबाजीच्या आश्रयास राहण्यामाठी सहकुटुंब गेले. तेवे रावबाजीची माधवरावांचे मुलावर पारच समता जडली. सर्व दरबारात नानासाहेब हे लहानयाराचे आनंद-निधान होऊन गेले. त्यांच्या याज्ञतोश्या पाहून रावबाजी अतःके पकिर्त झाले की, माधवरावांचे व आपले सगोत्र आहे अने कळताच त्यांनी नानासाहेबांस आपल्या मांडीवर ता. ७ जून जि. स. १८२७ रोजी दत्तक घेतले. या घेलेस नानांचे वय सारे अडीच वर्षांचे होते. अशा रीतीने वेणुग्रामात जन्म पावलेला हा बालक आपल्या पूर्वसंचित पुण्यागाने महाराष्ट्राच्याधिपतीच्या गादीचा वारस झाला. पेशव्यांच्या गादीचा वारस होणे ही गोष्ट महामाग्याची होय. परंतु हे तेजस्वी राजकुमारा, त्या भाग्याबरोबरच येणारी जबाबदारी तुझे ध्यानात आहे ना ? ही पेशव्यांची गादी म्हणजे काही मामाग्य गोष्ट नव्हे ! हिच्यावर बाजीराव वसलेले आहेत, हिच्यावर पानपतच्या लढाया झडलेल्या आहेत, हिच्यावर बडगांवचे तह झालेले आहेत व विशेष महत्त्वाची गोष्ट ही की, हिच्यावर आता नवकरच नटस्पर्शाने अष्ट होण्याचा प्रसंग गुदरणार आहे किंबहुना गुदरलेला आहे, हें सर्व तू ध्यानात ठेवले आहे ना ? गादीचा वारस होणे म्हणजे तिच्या सरक्षणाची व अद्रुची हमी घेणे होय. मग ह्या पेशव्यांच्या गादीची अद्रू सरक्षण करतील की नाही ? अत्र तर विजयाचा मुकुट ह्या गादीचे समतकावर घातला गेला पाहिजे किवा ते नाही तर चितूरच्या मानिनीप्रमाणे दीप्त चितेत विवे दिव्य तरी झाले पाहिजे ! ह्याशिवाय पेशव्यांच्या गादीची अद्रू तिमच्या कोणच्याही अपायाने राहणार नाही ! हे तेजस्वी राजकुमारा, ही जबाबदारी ध्यानात घेऊन तू ह्या महाराष्ट्राच्या गादीवर खुशाल बस. पेशव्यांची गादी धरण गेली अने औकण्याचा प्रसंग तुझ्या बापाने आपल्या-पाहून सर्वत्र लक्ष्जेने काळे ठिवकर झालेले होणे व सर्वत्राची अशी भिच्छा होती की, जर पेशव्यांच्या गादीचा शेवट होजेच असेल तर तो तिच्या आरंभाला साजेल असा होवो - मरणेच असेल तर ती 'मारिणा मारिणा' तरी मरो ! बाळाओ विदवनाथ ज्या गादीचा पहिला पेशवा होता त्या गादीचा शेवटचा पेशवा श्रामंत नानासाहेब होता हे अभिमानाने अतिहामाग्य सांगता मावे अतदर्थ, हे राजतेजी बालका, तू महाराष्ट्राचे पेशवाजीवर चिरबाल विराजमान हो !

याग गुमारास श्रीशेन काजीडा मोरोपंत तांचे व त्यांची मुसील भायी भागीरथीबात्री हे दास्य विप्रजाजी आप्पामाहेव पेशवे यांच्या पदरी रहात होणे.

या दापत्याला या वेळेस आपले नाव अतिहासात अजरामर होणारं आहे हे काय माहीत जनणार ! हिंदुस्थानच्या हातात विद्युत्प्रमाणे तळपणारी जी ममनोरच होती अशा अेका कन्येला जन्म देण्याचे भाग्य ज्यांच्या पदरी होतं त्या या दापत्याम हे आपले भाग्य त्या वेळेस स्वचित्तच बळलेले अनेक ! सा. १९ नोव्हेंबर जि. ग. १८३५ साली वरील दापत्यापासून श्रीमती महाराणी लक्ष्मीबायीसाहेब जन्म पावल्या. या सौंदर्यालिनीचे लहानपणीचं नाव मनुबायी असे होतं. या मुलशेणेचा जन्म होऊन तीन चार वर्षे लोटली नाहीत तोंच, ते सर्व कुटुंब बागीहून निघून धात्रीरायांचे जुदार आश्रयाम ब्रह्मावर्ती गेले व तेथे लक्ष्मीबायी व नानामाहेब यांची भेट होऊन रत्नाचा व काचनाचा हा सदागम पाहून कोणाच्या आनंद होणार नाही ? भावी काळामध्ये आपल्या स्वधर्मासाठी व स्वराज्यासाठी तरवारी बघा पंजाबयाच्या हें शिक्षण घेत नाश्र्त्रसालेन राजपुत्र नानामाहेब व ही मनोहारिणी छबेली लक्ष्मीबायी अेकत्र खेळताना पाहून कोणत्या नेत्रास समाधान वाटणार नाही ? मनुष्याची शक्ति किती मर्यादित आहे ! ज्या वेळी राजपुत्र नाना व छबेली लक्ष्मी तरवार खेळण्याम अेकत्र शिवत असत, तेव्हा लोकांना त्या अद्वितीय बालकांचे भविष्यकालीन दिव्यत्व दिसले नाही व आता त्यांना तें दिव्यत्व दिसने आहे तेव्हा त्यांना त्यांच्या भूतकालीन बाललीला दिसत नाहीत ! तथापि मनुष्याच्या चमत्कभूची ही अदूरदृष्टि घालविण्यास जर कल्पनेचा चप्पा मिळेल तर भूतकालातील त्या त्यांच्या बाललीला आपणांस सहज पहाता येतील. श्रीमंत नानामाहेब व त्याचे बंधु रावसाहेब हे आपल्या शिसका पागी बियाभ्यास करित असता ही तेजस्वी छबेली आपणही अडखळत अडखळत वाचावयास शिकत आहे, हत्तीच्या अवारीत नानामाहेब बसले आहेत व ही चपल कुमारी मला वर घ्याना म्हणून लडिवाळपणाने हट्ट करित आहे ! अेका धोड्यावर नाना बसले आहेत व दुसऱ्या धोड्यावर बसून ही मूर्तलक्ष्मी केव्हा येते याची वाढ पहात लगाम खेचित आहेत, तोंच कमरेला तरवार लटकलेली आहे, वान्याच्या कोमल लहरीने कुरल केश किचिन्मात्र दुल्लत आहेत व जिची गौरतनु अुन्मत धोड्याला जाटोक्यात टेवण्याच्या श्रमाने गुलाबी झालेली आहे अशी ही छबेली आपल्या धोड्यासह येताच दोघेही भरघाव निघून जात आहेत ! नानाचे वय सुमारे अठरा व छबेलीचें वय सुमारे सान वर्षांचें होतें साठव्या वर्षापासून भावी धर्मयुद्धातील या दोन प्रमुख लढवऱ्यांची कवाभीत मुरु व्हावी ही किती मनोरम गोष्ट आहे ! या दोन मानवी रत्नाचे तेव्हापासूनच अेकमेकावर फार प्रेम असे. या दोन बहीणभावंडाचो यम-द्वितीयेला भाजूबीज होत असे ! सुंदर, मतेज व मनोहारक छबेली हातात सोन्याची दोषावलि घेऊन त्या तरुण राजकुमाराला ओवाळीत आहे !

जि. स. १८४२ साली छवेलीचा शांशीचे महाराज गंगाधरराव बाबासाहेब यांच्याशी विवाह होऊन तीक्षांशीची महाराणी लक्ष्मीबायी बनली ! महाराणी लक्ष्मीबायी ह्या शांशीकडे आपल्या प्रसारायह सौकरप्रिय होत चालत्या असता जि. स. १८५१ साली बाजीरावसाहेब मेले. बाजीरावसाहेबांच्या मृत्यूबद्दल अेक अभ्रूही गळावयास नको आहे. कारण १८१८ साली स्वतःचें राज्य गमावल्यानंतर ह्या कुलदीपकाने जितरांचीं राज्यें वृद्धविष्यामही जिप्रजानं मदत केलेली होती. आपल्या आठ लक्षाच्या पेन्शनतून यांनी बरीच रक्कम मिळकेत पाडली होती. अफगाणिस्थानच्या लढावीत जिप्रजाना पैशाची अत्यंत तूट पडली असता ह्या मिळकेतून पांच लक्ष रुपये बाजीरावाने जिप्रजास धाडून दिले. पुढे लवकरच पंजाबच्या शीख राष्ट्राशी जिप्रजाची लढावी सुरू झाली व प्रह्लावतांस बसाहृत केलेले मराठ्यांचें मदळ शीख मिसलाना मिळून जिप्रजा विरुद्ध जंगी झुटावणी होणार असा रंग दिमू लागला. परंतु ह्या बाजीने त्याचा बरंग करून टाकला. त्याने—निवाजीच्या ह्या पेन्श्याने—आपल्या पदरचा खर्च करून अेक हजार पापदळ व अेक हजार स्वार जिप्रजाचे मदतीस धाडून दिले. ह्या बाजीरावापाशी स्वतःचा जनवारबाग राखण्यास सैन्य मळूंत. पण नीळाचा चाड! जिप्रजाचे साम्यात देण्यासाठी मान मुबलक सैन्य शिल्पक आहे! हाय रे राष्ट्रा! मराठ्यांनी गिलांचे राज्य घ्यावें व शिलानी मराठ्यांचे राज्य घ्यावें—कशासाठी, तर दोघाचेही छातीवर जिप्रजांना गाभता यावें म्हणून ! असला हा बाजीराव मेला याबद्दल मृत्यूचे आभारच आहेत. बाजीरावाने मरणाचे पूर्वीच मृत्युपत्र करून त्यांत श्रीमंत नानासाहेबांकडे पेन्शाशीचे सर्व अधिकार व आपल्या वारसदारीचे सर्व हक्क सोपविले होते. परंतु बाजीराव मेल्याची बातमी अंकनाच जिप्रज सरकारने नानासाहेबांचा माठ लक्ष रुपये पेन्शनाने कोणच्याही प्रकारचा हक्क नाही असें जाहीर केलें. हा जिप्रज सरकारचा निकाल अंकन नानाना काय वाटले असेल ! त्यांच्या हृदयात चाललेल्या कालवाकालवीचे थोडेसे प्रतिबिंब त्यांनी स्वतःच्या हल-रेखीविल्या विहविलेल्या मल्लिखात प्रतिबिंबित झालेले आहे. ते विचारतात : “आमच्या ह्या विख्यात राजवशाशी तुमचें हे कद्रू वसंत अगदी अन्याय आहे. आमचें विस्तृत राज्य व राज्यासन ही जेव्हा तुम्हाग श्रीमंत बाजीरावांकडून मिळाली तेव्हा ती अशा करारावर मिळाली आहेत की, तुम्ही त्यांची किमत म्हणून आठ लक्ष रुपये दरसाल द्यावेत. हे पेन्शन जर सदोदित टिकणारें नाही तर त्या पेन्शनसाठी दिलेलें राज्य सदोदित तुमच्याकडे कसे राहील ? त्या करारातील पहिली शर्त तेवढी मोडली जावी व दुसरी तेवढी कामच रहावी हें असंबद्ध आहे.”^२ नंतर आपण दत्तक पुत्र असल्याने आपला हक्क नाद्यावीत होतो अनें जे सांगण्याच

२. 'Nanasahib's claim against the East India Company.'

त्यात हा असमल खलिता दिलेल्या आहे.

येही त्याबद्दल स्पष्ट व मुद्देगूढ निवेदन करून नंतर श्रीमंत नानासाहेब म्हणतात :
 " श्रीमंत बाजीरावसाहेबांनी आपल्या पेन्शनानातून काढण्याची राहून काही स्वाम
 सिल्लक टाकली म्हणून आता पेन्शन चालू ठेवण्याचे काही अंक सारण नाही असे
 जर कंपनीचे म्हणणे असेल तर ह्या कोटिपत्रास सवें अतिहिमात तोड मागणें
 मुर्खीच आहे. हें पेन्शन जें दिले गेले ते तहाची शर्त म्हणून दिलें गेलेलें आहे.
 त्या शर्तीत बाजीरावांनी त्या पेन्शनचा सर्व कमा बरावा याचा ठराव केलेला आहे
 की काय ? दिलेल्या राज्याचे अंदाजीत पेन्शन मिळालेले आहे. त्याचा सर्व कमा व्हावा
 हें सांगण्याचा या जगात कोणताही यत्किंचित् मुद्दा हात नाही. अजिंक्य तऱ्हे तर
 श्रीमंत बाजीरावांनी ह्या पेन्शनपैकी मारीची मारी स्वतःम जरी सिल्लक टाकली
 अमती तरी तमें करण्यास ते पूर्ण स्वतंत्र होते. कंपनीमधील असे विचारही की, त्याच्या
 नौकराच्या पेन्शनचा विनियोग कसा होतो याची तरी चौकशी करण्याचा तिला
 अधिकार आहे काय ? कोण पेन्शनदार किती सर्व करतो, काय सिल्लक ठेवतो हें
 स्वतःने नोंदराव जरी पुढें शक्य आहे काय ? परंतु ह्या नोंदरांना जी पडत
 होत नाही ती अंका विव्यात राजवण्याच्या अधिपतीला विचारण्यास येत आहे ! ”
 हा सल्ला घेऊन नानाचे विद्वान्गू धकील असीम भुल्ला खान हे विन्यायतेम गेले.

ह्या ५७-व्या प्रातिपुद्दात जी महत्वाची पात्रे आहेत त्यांत असीम भुल्ला
 खान याचे नाव संस्मरणीय आहे. असीम भुल्ला खान हे प्रथमतः फार गरीब
 स्थितीत असतानाही त्यांनी आपली भुल्लति आपल्या बुद्धीच्या बळावर करून ते
 नानाचे अकनिष्ठ बलील झाले होते. हे प्रथमतः अंका अग्रजाचे घरी विदमत-
 गारीचे नौकरीवर असत त्या अत्यंत गरिबीच्या जगिबर असतानाही त्यांनी आपली
 महत्वावाक्षा न मोडता तेथे अग्रिष्ठ व फ्रेंच भाषांचा चांगलाच परिचय करून
 घेऊन या दोन भाषा बऱ्याच येऊ लागल्यावर त्यांनी कानपूरच्या अंका शाळेत
 चाकीचा विद्याभ्यास केला, व थोडेच दिवसांत तेथील सरकारी शाळेत शिक्षकाची
 जागा मिळविली. त्याच्या बुद्धिमत्तेचा लौकिक नानासाहेबांचे कानावर जाताच
 त्यांनी त्यास आपले दरवारी ठेवून घेतले नानासाहेबांच्या सर्व ममलतीत असीम
 भुल्ला खानाचे फार वजन असे अ. म. १८५४-मध्ये असीम भुल्ला खान हे
 जिल्हाडमध्य आले. त्याचा चेहरा अमुदा व मोहक असून त्याची बाणी फार मिठ्ठास
 असत. अग्रजी रीतीरिवाजाची पूर्ण माहिती असल्याने लंडनमधील लोकांत ते
 फारच प्रिय होऊ लागले. त्याच्या त्या मोहक व मिठ्ठास बाणीला, त्याच्या अगावरील
 तेजाला व त्याच्या पौरात्य भुदरतेला पाहून बित्त्येक आणून बुबतीच्या असीम भुल्ला
 खा हे गळ्याले तांबीत वनले. लंडनमधील सार्वजनिक बागान जिवा बागिडन
 वरील समुद्रकिनाऱ्यावर ह्या रत्नखनिन गोपासाच्या 'हिंदी राजास' पहाण्यासाठी

आम्ही नरनारींची अेकच गर्दी अडत असे ! काही आंग्लयुवती तर असीम भुल्या खानावर अितक्या खुध झालेल्या होत्या की, ते परत हिदुस्थानात आल्यावरही त्याम अत्यंत गौरवाच्या व प्रेमाच्या भाषेत त्यांचीं प्रीतिपत्रें येत असत. हेंवैलांकच्या सैन्याने पुढे ब्रह्मावतं घेतलं तेव्हा त्यांना अिगलंडातील कित्येक समावित स्त्रियांचीं त्यांच्या 'प्रियकर अशीमखानाम' धाडलेलीं पत्रें पहावयास सापडलीं, म्हणून स्वतः शाम्मनच लिहितो ! अशीम भुल्या खानाकडे जरी आंग्ल स्त्रियांचीं मनं आर्कापलीं नेलीं होतीं तरी ओस्ट अिडिया कंपनीचें मन त्याच्यावर न वसता तिने वरेच दिवसा पोटाळवून अखेर अखेर त्यांम साफ जबाब दिला की, "गद्दहंनंर जनरलने दिलेल्या निकाल आम्हांस संपेस्वी पसत आहे व म्हणून बाजीरावाच्या दत्तकाचा त्याच्या पेंन्तावावर कोणत्याही प्रकारचा हक्क अुरलेल्या नाही." अगा रीतीने मुख्य कामावद्दल निरासा झाल्यावर अशीम भुल्ला रान हे अिगलंड सोडून हिदुस्थानकडे मेण्यासाठी प्रान्वच्या मार्गाने निघाले. आपण त्यांना मध्या त्यांच्या प्रवासातच मोडून अिकडे नानासाहेब त्या बेल्लेम काम करीत होते हें गाहं.

श्रीमंत नानासाहेब देशबे याच्या आयुष्याची मविरत्तर माहिती प्रसिद्ध होण्याची मुमंघि महाराष्ट्राचे अितिहासाच्या नदिवात असेल वाय ? ती मुंघि येतील तेव्हा येवो, पण मध्या त्यांच्यावद्दल जी काही माहिती मिळेल ती—जरी ती त्याच्या मद्रूकडूनच आलेली आहे तरी ती—मंकन्ति करून देवजें वावजें होणार नाही. श्रीमंताच्या बालवयाची थोटीकार हनीगन वर दिलेलीच आहे प्रज्ञावर्त हे अेक लहानमं व अंडराज असं दाहूर हांने. दाहूरला खेदूनच श्रीमागीरधीचे पाय बहाने. तेथे मुदर घाट, नाना रचनेची देवालय व नाना भूषणांनीं मट्टित असा येणारा नरनारीममूह मांच्या हांमेने तें ब्रह्मावतं राहूर व तें भागीरधीचे पाय फारच खुलून येतलें अंम. श्रीमंतांवा वाडा हा फारच विस्तीर्ण अमून अुत्तम अुत्तम सामानाने सुतीभित केलेला होता. निरनिराळ्या रंगाच्या अत्यंत भान्ववान् गनरज्यांनीं च गालिच्यांनीं त्या बाडपातील दिवाणघाने मट्टित झालेले असत. युरोपियन वारागिरीचें निरनिराळ्या रंगाचें बाचेचें सामान, मेणवऱ्याचीं मुदर साई, मोठमोठाले आरसे, हसितदत्तार्थी मोण्यावर केलेलीं रत्नबडित नशीचीं बाभे, पोडपान म्हटलें म्हणजे हिदुस्थानातील राजमहालात दम्यांवर हांगागी सर्व प्रकारची पमनीपना श्रीमंताच्या रजा निरनिराळ्या दिवाणघाच्या दिखून येथी * पोडपाचे व अुटाचे शरंजाफ हे सर्व रप्याचे जमन. श्रीमंताना पोडपाचा फारच दोक अमून भुतर हिदुस्थानान त्यापा अस्वविसेविषयी फार लीनिक होता. त्याची पाणा ही अुत्तम

४. 'Thomson's Cawnpore' पॉम्पन हा वानपूरचे वरादीनून वचावलेले जे पवन दोनघ अिमम होजे, त्यांनीं अेव अगत्याने त्याच्या ह्या वरीठ पुनरगत कि.वि. म्हण्य आहे.

य उत्तम पोडधानी मदीसिन भरलेली असे. निरनिराळ्या जातींची हरणे, शिकारी कुत्रे, सावरे, भुट व हिंदुस्थानातील सर्व प्रकारची जनावरे याळगण्याची त्यांना फार आवड होती. परंतु या सर्व वस्तूंपेक्षा श्रीमंगाचे शस्त्रागार फारच अगम मत्तीने ठेवलेले होते. त्यात निरनिराळ्या प्रकारचीं शस्त्रे, तीक्ष्ण तरवाणे, जंगी व्या चंदुडा व सर्व तऱ्हेच्या तोफा ह्या सुबद्ध होत्या. श्रीमंगाचा स्वभाव पहिल्यापासूनच फार मानी असे. आपण असा मोठ्या राज्यवाणे अभूषण आहोत व त्या थोर व प्रथित बंगाला सोबेज जगा रीतीने आपण अगत्यागव आमुन्य ठेवावे, माही तर अजिबात नामनेच होवून जाई पत्करून ह्या त्याचा निर्धार असे. आपल्या अभिमानाच्या व आपल्या कुलाच्या थोरवीचा त्यांच्या घर निदिष्ट रेल्या राल्लिपान त्यांनी वारंवार अभिमानपुरस्कार जल्लोख रेल्या आहे. आपण मराठ्यांच्या विस्तृत साम्राज्याचे अधिपति असून आज आपल्यापेक्षांनागाडी दुनव्याच्या दारी अजं करावे लागतात याचा त्यांना अत्यंत खेद होतो. 'संभावित्य चासीतिमंरणादतिरिच्यते' या वचनानुसंग अवतीर्तिता मरणाला जवळ करणारे ते संभावित होते. त्याचा स्वभाव राजामारत्या अदार व दूरामारत्या मानधन होना. केव्हा केव्हा कानपूरच्या सैमातील युरोपियन अंमलदारांना ते मेजवाण्या देत, परंतु त्यांनी वेलेनी परतमेडीची विनंति माग ते कधीही स्वीकारीत नसत. कारण त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे त्यांना तोकांची मलामी देण्यास कंगनी बबूल नव्हती.^५ त्यांनी आपल्या प्रांतातील लोकाम फार ममतेने वागवीत असावे. त्याचा स्वभाव गंभीर व रहाणी फार साधी असे. कोणत्याही प्रकारच्या दुर्व्यवचाराचा त्यांना स्वलेजही छंद नव्हता.^६ त्यांना पुष्कळ वेळा निरीसृत पाहिलेले अक गृहस्थ लिहितात :

“मी ज्या वेळेस त्यांना पाहिले त्या वेळेस त्यांचे वय सुमारे २८ वर्षांचे असावे; परंतु ते चार्लिनीच्या जवळपास दिसत. त्यांचे शरीर स्थूल असे. चेहऱ्याची ठेवण वाटोळी, डोळे अग्र, पाणीदार व चंचल, अंगकाठी माघारण, स्पॅनिश लोकांभितकी गोरी व भाषण अकदरीत आनदी व किंचित् विनोदी असे असे.^७ दरबारात ते किनळावी पोषाख घालून बसत असत.” त्यांच्या अगावरील जवाहीर व त्यांच्या मस्तकावरील अत्यंत मूल्यवान् मुकूट पाहून युरोपियन स्त्रिया अगदी लोलुप होत असे ट्रेव्हेलियन लिहितो असा या भव्यतेला सोबेल असेच नानाचे वर्तनही अदार व दयाळ असे. स्वतःचे प्रजेवर ते कृपा करीत यात तर काहीच नवल नाही परंतु.

५. Thomson's Cawnpore, page 48.

६. Sir John Kaye says, "A quiet, unostentatious young man, not at all addicted to any extravagant habits."

७. The History of Indian Mutiny by Charles Ball

त्यांच्याशी वैशिष्ट्यमान होऊन ज्यांनी त्यांच्या सर्वस्वाचा नाश केला त्या अंग्लिज लोकांवरही ते सदोदित कृपा करीत असत. कित्येक तहण अंग्रजी जोडप्यांना हवा-पालट करावीशी वाटली की, महाराजांची बगी त्यांचेकडे घाडली जावयाचीच. कित्येक प्रसंगी महाराजांच्या घरी अंग्रजी अधिकारी व अंतर गृहस्थ हे आपल्या भटमासह पाचारिले जात व शुद्धम भुक्तम घाली, मूलवान् मांती, नामावित रत्ने वगैरे वस्तूंच्या भेटी त्यांना देण्यात येत.^८ व्यक्तिविषयक द्वेष हा त्यांच्या अुशर आत्म्याला विटाळवीत नसे हे याचून चांगलेच सिद्ध होतं. राष्ट्रयुद्धात ज्यांच्या देहाचे तरवारीने तुकडे तुकडे करायचे त्याच प्रतिस्पर्ध्यांना अंतर प्रसंगी अपकृत करणं ही बीरतेची अुच्च कल्पना हिंदुस्थानच्या काव्यांतून व अितिहासांतून प्रत्येक क्षणी दृग्गोचर होत आलेली आहे. रजपूत बीरांनी त्यांच्या कट्ट्या सत्रूंनाही मुद्रप्रसंगांचि विरहित असाच औदार्याने वागवीत असावं. श्रीमंत नाना ह्या औदार्याने त्या वेळेच्या अंग्रजांच्या पूर्ण प्रीतीभ पात्र झालेले होते हें ध्यानात ठेवण्यासारखें आहे.^९ श्रीमंत नानाचे पाहुणचार मिळत होते तोपर्यंत अंग्रजी अधिकार्यांच्या व अंग्रजी मंडमाच्या ते गळघातील ताजीत झालेले होत. परंतु कानपूरच्या रणांगणात स्वराज्यासाठी व स्वधर्मासाठी त्यांनी तरवार अपमत्ताव त्यांच्यावर दुःशब्दांचा व हलकट शिष्याचा माग सुरू! असा या कृतघ्न 'नोराच्या अलट्या बांवांनीच' हिंदुस्थानातील अंग्रजी अितिहास भरलेला आहे! श्रीमंत नानासाहेब हे विद्यानारसंपन्न होते. त्यांना जगा-तील राजकारणाची अतिरूप भावड अगे व त्यागाठी त्यांनी बहुतेक प्रमुख अंग्रजी पत्रे घेत असावं. दररोज दैनिक पत्रे घेताच महाराज तीं राबं वाचवून घेत ह्या कामासाठी मि. डॉड ह्या नांवाचा अंग्लिश मनुष्य नेमलेला असे. हे प्रोफेसरही पुढे कानपूरच्या कसलीत कापले गेले. अंग्रजांच्या अंगलडगधील व हिंदुस्थानातील राजकारणाची नाना फार बारीक रीतीने चर्चा करीत असत. अयोध्येच्या राण्याचे संबंधी त्यांनी अंग्लिश गृहस्थांगी वाद करीत असावं^{१०} श्रीमंत महाराज नानासाहेब पेशवे यांच्या व्यक्तिविषयक चरित्राची वर दिलेली माहिती ही त्यांच्याच शत्रूंचे अितिहासातून खडग घेतलेली असल्याने त्यात अंक गोष्ट ध्यानात घरली पाहिजे. ती ही की, त्या माहितीत जर सद्गुणांचे वर्णन असेल तर ते आधिक्यानेच सत्य अमले पाहिजे. कारण अंग्रजांमार्खे दीवंदेपी शत्रु नानांसारख्या कट्ट्या प्रति-स्पर्ध्यांचे सद्गुण नाअिलाज म्हणूनच किचिन्मात्र देणार. असा स्थितीत बरील.

८. Trevelyan's Cawnpore P P. 68-69.

९. "Nothing could exceed the cordiality which he constantly displayed in his intercourse with our countrymen. The persons in authority placed an implicit confidence in his friendliness and good faith and ensigns emphatically pronounced him a capital fellow." —Trevelyan's Cawnpore.

१०. "The y of the 11th M. v by C. 11 V. 1 I

घर्षण वचून श्रीमंतांच्या यद्दल मनात आदर दाटून येतो व ज्या यंशाला बाळाजी विस्वनाथापामून अद्भुत झालेला आहे त्या रणविख्यात भट यंशानील ह्या नेवटच्या पेशव्याची ती गौरव भव्य मूर्ति—मस्तकावर रत्नजडित मुकुट लसताना आहे, कातिवान् देहावर किनरावी गोश्याग्न रळत आहे, सतेज व चपल नेत्रांना मानभंगाने अतृप्त झालेल्या संतापाची लाली चट्टेली आहे, कमरेला तीन लक्ष रणयाची तरवार लटकलेली आहे व स्वराज्याचा गूड व स्वधर्माचा गूड कधी घेऊन म्हणून स्वेषाच्या ज्वाला ज्याच्या अंगातून व पाणीदार तरवारी ज्याच्या म्यानातून बाहेर बुडी घेऊ पडत आहेत त्या नेवटच्या पेशव्याला प्रणाम करण्यासाठी मस्तक नम्र होऊ लागतं.

देवडी अग्रजाचें नेवटचें अंतर जालें की "तुमचा बाजीरावाचे पैमानावर नाडीबितवाही अधिकार नाही. अतिक्रम नव्हे तर तुमचा प्रह्लादतांडील प्रदेशावर अमणारा स्वतंत्र मर्यादितत्वाचा हवाही आता तुम्हास मिळणार नाही!" असा नेवटचा जवाब अग्रजाकडून नानास आलेला आहे! व आम्ही करतो हा न्याय आहे असेही नांगव्यास झालेले आहे! न्याय? आता हा न्याय आहे की अन्याय आहे हाचें नक्की उत्तर देण्याची तगदी अग्रज सरकारने घेव्यास नको आहे. तिकडे बानपूरच्या मैदानावर एककरष ह्या प्रश्नाचा यथार्थ निकाल लावण्याची जैगी तयारी गुरू झालेली आहे व सराठ्याच्या हृदयास दुखविणे हा न्याय आहे की अन्याय आहे याची तिथेच आता पूर्ण चर्चा करण्यास येतील. अग्रजाची बुडालेली शेकी, त्याच्या कापलेल्या माना, त्याची चिरलेली शरीरे व त्याचे बाहुणारे रक्ताचे लालभडक पाट हे या प्रश्नाची यथायोग्य चर्चा करतील व या चर्चेला मानपणे अंकून घेवून बानपूरच्या विहिरीचे काठावर वसणारी पिघाडे 'हा न्याय की अन्याय' या प्रश्नाचें निश्चित उत्तर देतील!

नानाच्या घरी असल्या टोलेजग समारंभाच्या तयारीची गर्दी बुडालेली असताना त्याची 'छत्रेली' वहीणही तिकडे स्वस्य वसलेली आहे असें नाही. तिच्याही पुढे 'न्याय की अन्याय' हाच प्रश्न येवून पडलेला आहे. जि. स. १८५३ साली तिचा भ्रतार अंकाअंकी परलोकी गेला व त्याने दत्तक घेतलेला तिचा प्रिय पुत्र दामोदर याला वारसदारीचे हक्क न देता अग्रज सरकारने ज्ञाशी संस्थान खागमा केले. परंतु असा नुसत्या कागदोपत्री खालसा करण्याने खालसा होणारे ते संस्थान नव्हते. त्या ज्ञाशीच्या मर्यादावर नामपूरची वाका राज्य करीत नसून तिथे नानाची 'छत्रेली' वहीण महाराणी लक्ष्मीबात्री राज्य करीत होती! ती असा 'खालसा-करणा'ला 'योडीच दाद देणार आहे!' अग्रजाची ही कुटिल व मागपणाची करणी 'पाहताच संतापाची, अपमानाची व मानभंगाची अग्नि गडगडाट करू लागली व त्यांतून ती ज्ञाशीची चपला कडाडली की, 'मेरी ज्ञाशी मी नही दूगी!!'

'मेरी ज्ञाशी मी दूगी नही!' ज्याची छाती असेल त्यानी ती घेऊन पहावी!

-प्रकरण चौथे

अयोध्या

चोराला सोडून संन्यानाला फाशी देणारे न्याय मनुष्यजातीच्या दुर्दैवाने या जमात नेहमी सुख अमलात. परंतु त्यातूनही राजकारणातील घमामोडीत तर हे प्रकार राजरोम रीतीने करण्यात येतात. जुलूम व अन्याय ह्या भाववाचक कल्पना मनुष्याच्या मनाला दुर्ग्राह्य असल्याने तो त्यांच्यापासून होणाऱ्या आसाचा सूड काढण्यासाठी चवताळून बाहेर पडला असता त्या जुलूमाच्या व अन्यायाच्या मुळाशी कोण आहे हे वघत वमत नाही तर तोंडाशी जो कोणी असेल त्या गरिबावरच सर्व मारा करू लागतो. या भुनावळेपणाने अन्यायाचे तोंड होणाऱ्याच्या अपराधाचा जरी वचपा निघतो तरी त्या अन्यायाचा जो प्रत्यक्ष आत्मा असतो तो मात्र विसरून जाऊ शकतो ह्या घालमेरीने काही विमेपती नुकमानी न होती तर निजकडे हल्ली होणारे दुर्लक्ष क्षम्य झाले असते. परंतु खरोखर पाहिले असता या घालमेलीचे परिणाम फार भयंकर होत असतात. चोराना मारण्यासाठी भुभारलेले फास संन्यानाला मारण्यात खपून जातात व पुन्हा चोर तिकडे सुरसिद्ध रीतीने माव म्हणून बावळू लागल्याने चोरीचा भुपद्रव पहिल्यातूनही जास्तच होतू लागतो. या फाशीवर संन्याशाचे अंदाजी जरी अपादा चोरच दिला गेला तरीही त्या चोरीचा मर्भ राग त्या अंकटभा चोरावरच काढला गेल्याने याकीचे चोर निर्भय रीतीने 'पुनरुच हरिः ओम्' करावधान तयार होऊ शकतात. विपारी शाळाचा खरा नाशनाट त्याच्या फाद्या व पानें मृडीत बनवल्याने होणार नाही, तर त्या फाद्याचा व त्या पानाचा याद्वारे पुढे धाडणारी व त्यांचे पोषण करणारी त्या शाळाची मूळे सोडून काढून त्यांचा नाशनाट केला पाहिजे.

डलहीमी हे त्याच्या 'परिस्थितीचे' परिणाम आहेत. ती परिस्थिति जोपर्यंत कामम आहे तोपर्यंत अंक डलहीमी गेला तरी दहा डलहीमी येणार आहेत परंतु हे तत्त्व विमरून जाऊन अजिजी अतिहासकार जाणून बुजून व हिदुस्थानी लोक भोळमट अज्ञानाने डलहीमीच्या कारकिर्दीत झालेल्या सर्व जुलूमाने खालपर त्याच्या अंकट्याच्या डोक्यावर अनक्या ओराने फोडतात की जणू काय त्या अपराधाचा सोच काय तो मुख्य कर्ता होता. परंतु हा समज सर्वस्वी धामक आहे ह्या ममजाचा असा परिणाम होत असतो की, डलहीमी मोडून मुख्य आधिकारणाकडे लक्ष दिले जात नाही. जर अल्लडच्या मरकारची संमति नसती तर डलहीमीची काय छाती होती की त्याने अंक पाजून अंकडेने तिच टाकावे! डलहीमीच्या प्रत्येक कृत्याम अल्लडचे सरकारची संमति मिळाल्याशिवाय हिदुस्थानात अंक पानही हलके असक्य होणे. अशा स्थितीत डलहीमीवर जर अंकट दोष असेल तर त्याच्यामागे दडून हीं अघम कृत्ये करणाऱ्या

लुकांबर दमवट दोष आला पाहिजे. परंतु अग्लंडमधले सरकार म्हणजे तयले मूठभर अधिकारी होत. ह्या मूठभर लोकांना अग्लंडच्या जनतेपुढे चळचळ कापावे लागते. अग्रज लोकांची मर्जी अंतरली अमता अंक क्षणभरही ह्या अधिकाऱ्यांना आपले अधिकार ठेवता येत नाहीत. अगा स्थिति हे अधिकारी तरी डलहौसीच्या पापी कृत्यांम समति कां देत अमत्तर त्यांची ही कृत्ये सर्व अग्रज लोकांना पसंत असत म्हणूनच होय. अगा रीतीने पाहिले अमत्ता हे अग्लंडचे सर्व राष्ट्र या अन्यायाचे व जुलूमांचे अधिकारी ठरत आहे. साम्राज्याच्या रक्ताची चटक लागून हे सर्व राष्ट्र क्रूर, निर्घृण बनलेले आहे. सर्व अग्लंड हे अंक डलहौसीचे मोहोळ अमत्तांना त्यातील अंका मागीवरच सर्व राग काढण्यात काय फायदा आहे ? जोपर्यंत त्या मोहोळाचाच संवध आहे तोपर्यंत ह्या माया हिंदुस्थानच्या कुलातील मध नैजून त्याच्या अंबजी वीक्षण व विपारी नात्या मारीत राहणारच ! ते मोहोळ तर अुरानी ठेवावयाचे व मग त्यातून मध नेण्यामाठी येणाऱ्या मागा नात्या फार मारतात म्हणून त्या व्यक्तिविषयक मागांना निव्यामाप देत वसावयाचे ! ही मूर्खपणाची कल्पना व ही दुर्दैवाची अग्रज सत्तावनचे पुढाऱ्याच्या दृष्टीला स्पष्ट करू शकली नाही. त्यातच त्या नानियुद्धाचे मुख्य रहस्य आहे. त्यांचे माध्य अमुक कायदा रद्द करावा किवा तमुक डलहौसी परत न्यावा हे नमून तो कायदा करण्याची व तो डलहौसी धाडण्याची मुख्य नक्कि जी राजमत्ता तीच परत मिळविण्याचे हीडे. सगळेच अग्रज डलहौसी आहेत व ह्या मोहोळातील सगळ्याच मागांचा अद्देश आपल्या हिंदी कुलांचा मध नैजून त्याअंबजी विपारी नात्या मारण्याचा आहे हे अंतिम सत्य त्या धूर्त व माननीय पुरपाच्या ध्यानात आले व अगा या अग्रजाचा संवध अजिवात तोडल्याशिवाय परवगतेच्या फाद्या खुडत न वमता त्या हालाहलमय काटेरी झाडाम ममूळ जुलून पाडल्याशिवाय, थोडक्यात म्हणजे स्वराज्य मिळवित्यानिवाय ह्या दुर्धर रोगावर दुमरे रामबाण औषध नाही व ती स्वराज्याची औषधि सग्रामभूमीनिवाय अितरत्र मिळत नाही. ही अत्यंत दिव्य सत्य त्याच्या कुणाप्र बुद्धीला कळताच अंक क्षणभरही न थांबता त्यांनी आपले प्राण आपल्या हातावर व आपली तरवार आपल्या शत्रूच्या मानेवर ठेवण्यामाठी रणागणात बुडी घेतली !

गस्तावनच्या नानियुद्धाचे पावित्र्य व धोरवी ह्याच सत्यज्ञानात व तवर्ष होणाऱ्या प्राणदानात आहे. ज्यांना डलहौसी हाच काय तो सर्व जुलूमाचा मुख्य जवाबदार वाटतो त्यांना ह्या मुद्धाची खरी मर्ती कळणार नाही. अगा अममजस मनुष्यांना जर सत्यज्ञानाची जाड अमेल तर त्यांनी विवेचनः अयोध्येचे राज्य बोणी खालगा केले हे वपाचे व ते का खालसा झाले हे समजून घ्यावे. अयोध्येचे हे विस्तृत व संपन्न राज्य डलहौसीचे आधी अंक मत्तकभर खालसा होतच होते. अयोध्येच्या नवावाने त्रिगिरीशी मवध ठेवला तेव्हापासून त्याच्या राज्यातील अंक तुकडा त्रिगिरीपासून घेत घाटलेला होता. अ. म. १८०१ साली वजिगचे अंगवर अंक

तह बळाने वसविण्यात आला. त्यात तर ही अपहाराची अिच्छा अगदी निलंज्जपणे प्रदर्शित झालेली होती. नवाब वजीर त्या वेळी आधीच कंपनीच्या 'मदतगार सैन्या'साठी म्हणून दरमाल ७६ लक्ष रुपये देत होते. कंपनीच्या ह्या लुटीने नवाबाचा खजिना अगदी ह्याखोम झाला होता. परंतु आंग्रजांनी अशी निकडीची मागणी केली की, नवाबाने स्वतःजवळ अमलेलें स्वदेशी सैन्य काढून टाकून त्याच्या जागी कंपनीचें सैन्य ठेवलें पाहिजे. ह्या सैन्याचा खर्च व वरील संरक्षक सैन्याचा खर्च देण्याची तानद नवाबाच्या खजिन्यात नाही ही अंग्रजांना पूर्ण कल्पना होती. अितकेंच नव्हे, तर ही माहिती होती म्हणूनच त्यांनी ही मागणी केली. अखेर नवाबापाशी खजिना नसला तरी प्रदेश होता म्हणून त्यापैकी अत्यंत सुपीक भाग ब्रिटिशांना नवाबाने सोडून दिला व नको नको म्हणता नवाबाच्या योकांडी हें संरक्षक सैन्य वगळें ! या १८०१ सालच्या सहातील निमरे कलम असा अर्थी होतें की, "नवाबांनी आपल्या प्रांताची व्यवस्था प्रजेस सुखकारक अशी ठेवावी व प्रत्येक कामात त्यांनी कंपनीचे अधिकाऱ्यांची सल्लामसलत घ्यावी." आता ही प्रजेस सुखकारक व्यवस्था ती कशी ठेवावयाची ? जर बेलाची सुधारणा करण्याचे नवाबांनी मनांत आणले तर त्यांच्या या अिच्छेबद्दल त्याच्या अंगावर कंपनी गुरगुरू लागे. तरी तिचा आग्रह असा होता की, प्रजेस सुखकारक पद्धति मुद्द करावी ! नवाबाच्या खजिन्यावर बेकासहा हात मास्न त्याला रिता केला सोंच नवीन मागणी व्हावी, व असल्या लुटीची शांतता करण्यासाठी नवाबाला घर वसविजे भाग पडलें तें, कंपनीचा आग्रह व्हावा की, प्रजेस सुखकारक अशी पद्धति मुद्द करावी ! नवाबाला स्वतःचे राज्य सुधारणें असा रीतीने अवयव केल्यानंतर क्वचित् लोडसमूह बड करून राज्यपद्धति सुधारतील तर त्याचा बंदोबस्त करण्यासाठी अंग्रजी बेयोनेटा व 'सरदार' सैन्याच्या सरकारी शैकांच्या मानेवर लटकन ठेवून त्यांना ह् की शु करण्याची फुरम ठेवा. वयांनी नाही. तरी कंपनीचा आग्रह मात्र मुद्द की प्रजेस सुखकारक अशी पद्धति

१. Dalhousie's Administration page 348-49

२. Sir John Kaye says, "In truth, it was a vicious system, one that can hardly be too severely condemned. By it he established a double government of the worst kind. The political and military government was in the hands of the Company. The internal administration of the Oudh territories still rested in the hands of the Nabab Vizirs. In other words, hedged in and protected by the British battalions, a bad race of Eastern Princes were suffered to do or not to do what they liked."

(page 82 Vol. I.)

मुरु करावी ! असा रीतीने अेकीकडे नवावांना व लोवाना राज्यपद्धति सुखकारक करणे पूर्ण अशक्य करून टाकून दुमरीकडे कंपनी म्हणे की, राज्यपद्धति सुखकारक केलीच पाहिजे ! अेखारा जुलमी पालक-लहान मुलाम अेकीकडे जोराने मारीत असतो व दुमरीकडे म्हणत असतो 'गप् ! खबरदार रडशील तर !' भेद जितकाच की, तो पालक हें भूखंपणाचें कृत्य करताना निदान ते मदहेतूने तरी करित असतो. परंतु कंपनीने नवाबावर जो हातांड बाधून बुकस्यांचा भार चालविला होता तो केवळ त्याचा गळ्या दावून प्राण घेण्यामाठीच होता. हा प्राणघात जितका लोकर व जितका मुलम होशील तितका करण्यामाठी अिग्रजांनी हजारो खटपटी व हजारो लटपटी केल्या. त्या सर्व देण्याम स्थलावकाश नाही. तरी अुदाहरणार्थ अेक असत नीच कावा दिल्याशिवाय रहावून नाहीं. तो कावा म्हणजे १८३७ साली लॉर्ड डॉकलंड यांनी नवाबांनी केलेला तह काही वर्षांनंतर अजिबात माकबूल जाणें हा होय ! हा तह झाल्याबरोबरच अिग्रज वितरलें अें नाहीं. कारण १८४७ साली लॉर्ड हाडिंग्टनने तह कबूल केलेला होता. कनेल स्मोमनने १८५१ साली हा तह कबूल केलेला होता. १८५३ साली हिंदुस्थानातील चालू तहाच्या यादीतही तो १८३७ चा तह लिहिलेला होता ! ३ परंतु १८५१ साली जो तह अिग्लंडला आटवत होता त्याच साली खरी खरी वेळ येताच अिग्लंड अेकदम वितरून गेलें ! १८३७ च्या ह्या तहाने तें संस्थान अेकदम खालसा करणें शक्य नाही अें पाहणांच अेका घटकेपूर्वी कबूल केलेला व चालू असणाऱ्या तहांच्या यादीत लिहून घावलेल्या तह हिंदुस्थान सरकार माफ नाकबूल करू लागले ! तो तह झालाच नव्हता म्हणून घडवडीत विधान ठोकून देण्याम अिग्रज सरकारान शरम कशी वाटली नाही. माघें हिंदुस्थानचा अिग्रजी अितिहास ज्याने थोडा तरी वाचलेला आहे त्याला विरोधमें आशचर्य वाटावयास नको आहे. कारण अिग्रज सरकाराम अयोध्येचे राज्य पाहिजे होतें व तें राज्य घेण्याम १८३७ सालांपेक्षा १८०१ सालचाच तह जास्त अुपयोगी होता !

ह्या सर्व लटपटी डल्हौसीच्या आघीच झालेल्या होत्या हें मात्र लक्षात धरलें पाहिजे, म्हणजे डल्हौसीने अयोध्या खालसा करण्यात काही अपूर्व पातक केलें नाहीं हें स्पष्ट होऊ लागेल. अयोध्येचा मुळस सर्वानाच पाहिजे होता. परंतु तो घ्यावा कसा ह्याचा निकाल काम नो डल्हौसीच्या हस्ते आला. पञाचप्रमाणे किंवा ब्रह्म-देशाप्रमाणे त्यावर स्वारी करून तो जिंकता येईना. कारण त्यातील लोक ब्रिटि-शांच्या वर्षीही धुलट गेलेले नव्हते. आपल्यापाशी स्नेहभावाने नवाब बांगले नाहीत असा आरोप करवा तर तरी अगदीच अशक्य झालेले होतें. कारण आजपर्यंत प्रत्येक बडीण प्रमगी नवाबांनी अिग्लिशाना मदत केलेली होती. ज्या वेळेस अिग्लि-शाच्या अिग्रहान पेंने नव्हतें तेव्हा नवाबांनी त्यांस पेंसे दिले व जेव्हा मोठमोठया

लक्षितं अग्रजांना खावला मिळेल तेव्हा त्यांनी त्यास घान्याचा पुरवठा केला ना. प्रथमांशे तिथे वारस कोणी नाही अशीही तक्रार नव्हती. कारण राजवाडा वारस सततीने गजबजलेला होता; किंवा जांशीप्रमाणे दत्तक पुत्राचीही भानगळ होती. कारण हल्लीचा राजा हा मृत राजाचा औरम पुत्र अमून राज्यावर सुस्थित झालेला होता. अशा रीतीने ह्या लखनौच्या नवाबाने ह्या वरील अपराधातील कोणताही अपराध केलेला नव्हता. परंतु हे सर्व अपराध जेरी नवाबाने टाळले होते तरी त्या मूर्खाचे हातून अखेर अेक जंगी प्रमाद घडलाच ! तो प्रमाद हा की, नवा-
बांच्या राज्यातील प्रदेश अतिशय सुपीक, सुंदर व संपन्न असा होता ! ! हा त्याचा अपराध अग्रजांच्या कधीच ध्यानात आलेला होता. अयोध्येच्या सुंदर प्रदेशाचे वर्णन देताना अग्रजांनी ब्लू बुकातील रक्षा भाषेलाही कवितेचे पांशर फुटत अमन. " ह्या सुंदर प्रांतात जिकडे तिकडे बीम तर कोठे कोठे दहा फुटावर पाण्याचे मुवलक साठे आहेत. सर्व प्रदेश हिरव्यागार दोतानी फुललेला, आंबराच्या छायेने झिल झालेला व बावूंची अंभ अंभ घने आपली मस्तके ठायी ठायी अंढवाज रोताने डोलवीत अस-
णारा, बिबेची दाट छाया, नारिंगीचा सुगंध, अंजीर वृक्षांची विचित्रता व पुष्प-
परागाचा परिमल ही सर्व ह्या निसर्गसुंदर प्रदेशाला अवर्णनीय शोभा देत आहेत ! " असला हा प्रदेश आपल्या नाट्यात ठेवण्याचा प्रचंड अपराध-केत्याबद्दल अयोध्येच्या नवाबास त्याच्या गारीवरून उचलून फेकून देण्याचा टलहोसीने १८५६ साली हुकूम सोडला व त्या हुकुमाला पचवावत अग्रजांचे साहचर्य व अनुमत मिळून अयोध्या अेका शठम्यासरणी सांल्ला करण्यात आली ! व कारण काय तर नवाब आपल्या राज्याची सुधारणा करीत नव्हते ! अहाहा, येसू ख्रिस्ताने देखील ह्या औदार्याला पाहून मान खाली घालावी ! नवाबाच्या राज्यात अेकपट दारिद्र्य होणे ते चौपट करण्याकरिता, नवाबाचे राज्यात काहीतरी चैतन्य होणे ते अजिबात नाहीस करण्या-
करिता व अयोध्येच्या अगावर फाटका तुटका का होईना, पण स्वातंत्र्यपलूचा असलेला पदर पार फाटून निळा नभी करण्याकरिता अयोध्येच्या सिंहामनावर बलात्कार करणाऱ्या अिसलंदा, ही अव्यवस्थेची सवय जर अेकदा कबूल केली तर तुझे हिंदुस्थानावरील राज्य अेक दिवस तरी रहाणे योग्य होईल काय ? आज चीन-
मध्ये अफूचे व्यसन आहे, अफगाणिस्थानात जुलूम आहे, फार कसाला तुझ्या पाया-
जवळ असणाऱ्या रशियाने अदाघुदीचा कळस झालेला आहे, म्हणून तेथील झारला तू अव्यवस्थेच्या अपराधाबद्दल पदच्युत करून ते राज्य अिसलंदा जोडू शकशील काय ? तुझ्या राज्याचे मामान त्याच्या स्वतःच्या घराने अव्यवस्थित पडलेले आहे म्हणून त्याच्या घरात शिंदे व त्याच्या मुनक्या बांधून ते घर ताब्यात घेण्याचा 'हक्क' तो तुला कसा मिळाला ? परंतु डलहोसीची वारकीदे देशारा आर्नील्ड म्हणतो की, " नवाबाने ह्याशिवाय नितीतरी अपराध केलेले होते ! पहिली गोष्ट ही की ते आपल्या दासदासींना सालू बक्षीस देत, दुसरी गोष्ट म्हणजे ११ मे रोजी

त्यांनी दाखविलेला मोडण्याचा जणूना केला. फारवाय, पण अंक दिवस मर्यादी त्यांनी ओषध घेतले व नाही वेगम व ताज वेगम ह्यांना भोजनाचा आग्रह केला ! ! आता याहून भयंकर अपराध तो कोणता ! तरीपण यावाम ह्या अग्रजांची की त्यांनी म्हणून, नवाय मर्यादी ओषध घेत असतानाही निकटे वानाडोळा करून त्यांना राज्यावरून काढले नाही ! पण अगोर मर्यादित अलाज थकले, कारण अंक दिवस नवावाचे ममोर काही धोडभावर धोडे सोडले गेले ! अर्थात् अग्रज सरकारांम त्या धोडपाच्या या पातिव्रत्यभंगाची फारच कोव आली व त्यांनी नवावाना ह्या भयंकर प्रमंगी हजर राहण्याच्या अपराधावद्दल राज्यावरून दूर केले ! " असल्या धुल्लक गोष्टी देखून नवावांच्या राज्यव्यवस्था-अक्षमतेचा डोंगोरा पिटवू पहाणाऱ्या भूत व मत्सरी अग्रज अतिहास-लेखकांनी हे प्रकार पहाण्यासाठी हिंदुस्थानापर्यंत येण्याची तयारी वसाव घेतली कोण जाणे ! त्यांना अग्रजंदातच कोठेही रेनॉउचे ग्रंथ सापडले अमते निवासे जरी लज्जेने त्यांना कोणी दिले नसते तरी अग्रजंच्या राजवाड्यातूनही त्यांना पुष्कळ माहिती गोळा करता आली असती व धोडपाच्या पातिव्रत्यभंगापेक्षा फार महत्त्वाचे भंग करविणाऱ्यांची जिदगी व राज्ये गालमा बघून घेण्यात व स्वतःच्या घरचीं ही भोर्त बुजविण्यात त्यांना त्यांच्या वेळेचा जास्त उपयुक्त व्यय करता आला अमता !

* * *

प्रकरण पांचवे

ढकला त्यांत - !!

आता अचिछन्न राष्ट्रकार्याची तिथि जवळ येत चाललेली आहे. अशा समयी अष्ट सिद्धीमाठी कुलदेवताची कृपा संपादन केलीच पाहिजे. ह्या प्रचंड राष्ट्रक्षोभाची कुलदेवता मूड ही आहे. हिला प्रसन्न केल्याशिवाय व तिला आपल्या मदतीस येणें भाग पाडल्याशिवाय १७५७ साली संकल्प मोडलेल्या रणकार्याची निद्धि चांगली व्हावयाची नाही. म्हणून होमकुडास प्रदीप्त करा व त्यात अंतर्गत दिव्य हवने द्या की, मुख्य कुलदेवता चैतन्ययुक्त होऊन प्रकट झालीच पाहिजे. अग्रजिताच्या प्रचंड यज्ञातून जमा अजिबय रथ निघेतोपर्यंत हवनाचा घडाका बुडाला होता समाच ह्या यज्ञातून मूर्तिमत मूड आपल्या सहस्र जिह्वा व सहस्र दष्टानिशी आविर्भूत होऊपर्यंत होमकुडात हवने देण्याचा सपाटा चालवा. अग्रजिताचे वेळेस चानरलोक त्या यज्ञाचा भग करण्यास घडपडत होते परंतु मुदेवाने ह्या राष्ट्रयज्ञास मदत करण्यासाठी अग्रजी लोक घडपडत आहेत. मग अशीर का ? कोणताशन

घडाढलेला आहे व त्याच्या सात जिऱ्हा लवळव करीत अंघ्रि अडघा घेत आहेत. नग अंगीर कां ? चला, हविर्दानाला आरंभ करा !

हधा पंजाबच्या इतिहासप्रसिद्ध कोहिनुराहून, हधा तेजाच्या गिरिवराहून व हधा राजचिन्हांच्या राजाहून पहिल्या हविर्दानाचा मान मिळविण्यास दुमरें कोण योग्य असणार ! म्हणून चला ये, हे डलहोसी, त्या कोहिनुरास त्याच्या खऱ्या मालकापासून हिमकून घेऊन चला ये. पंजाबच्या स्वातंत्र्याचा छून झाला हें त्या राष्ट्रक्षीमाच्या कुलदेवतेला कळविण्यासाठी हा अग्नि भडकत आहे. हा कोहिनुरही ढकला त्यांत !

हधा ब्रह्मदेशाला दुमऱ्या हवनाचा मान मिळणे योग्य आहे म्हणून चला ये, हे डलहोसी, त्या ब्रह्मदेशास त्याच्या खऱ्या मालकापासून हिमकून घेऊन चला ये ! अग्नि भडकत आहे तर अष्टसिद्धीसाठी हधा ब्रह्मदेशाला ढकला त्यांत !

सातारची शिवाजीनां गादी कुठे आहे ? तिचा मान तिमऱ्या हवनाचा आहे. म्हणून तिच्यावरच्या राजांना स्मरानात यमावयास सांगून ती गादी, जिप्रजाने, जा नि लवकर आणा ! हा अग्नि भडकत आहे म्हणून मराठ्यांच्या वतीने ही सातारची गादी ढकला त्यांत !

हधा चौध्या हवनाला नुमती नागपूरची गादी पुरे कशी पडणार ! तदर्थ त्या गादीबरोबर नागपूरचे सारे बाहे, हत्ती, घोडे, राजे, राण्या, राण्यांचे दागिने, आभूषण, आरोळ्या जे जे मिळेल ते ते आणा ना लवकर ! हा अग्नि भडकत आहे म्हणून नागपूरचे नागपूर ढकला त्यांत !

आता मात्र होमकुंड जागृत दिसू लागलें खरें. असा वेळेला तितकाच जागृत असा हवि पाहिजे आहे. पण असा विस्तवाहूनही जालोम हवि ब्रह्मावर्ता-शिवाय अंतर कुठे सापडणार ! अग्नि प्रज्वलित झाला आहे म्हणून ब्रह्मावर्ताचा मुकुट ढकला त्यांत !

राष्ट्रक्षीमाची न्यायदेवता मुड ही प्रसन्न होण्यासाठी हा नवा हवि असा निवडा कीं यंत्र ! हा मान तिचाच ! हधा धीतिहीनाच्या ज्वाला आकाशास भिडाय्या अंतर्दर्थ ही झाडीची विजली ढकला त्यांत !

पहा, पहा हधा दिव्य होमकुडातून सर्व पापी दुर्योधनाच्या अंगाला कंप भर-विण्यासाठी सुडाचे मस्तक वर दिसू लागलें ! असा वेळेला त्या आविर्भूत होऊ पहा-णाऱ्या देवतेला पूर्ण संतुष्ट करण्यासाठी हवनाचा मारा अडविला पाहिजे. म्हणून चला हे अर्काटचे नवाव ढकला त्यांत !

तजावरची गादी ढकला त्यांत !

अगूलचे राजास ढकला त्यांत !

मिपिकमच्या भागास ढकला त्यांत !

रांबलपूरच्या राण्यास ढकला त्यांत !

खैरपूरच्या अमिरांना ढकला त्यांत !

परंतु असा 'उपये व मुद्दा' किती गळाला याची तर गणतीच नाही. यास्तव असलीं हविर्दाने कोण मोर्जीत घेतो ! अत्यंत पुष्ट व अगदी निरपराध असा वडील लतनीच्या नवावाशिवाय मापडेने दुमिल आहे, म्हणून लतनीच्या नवावांना ढकला त्यात !

अहाहा, ह्या अग्निकल्पोद्घातून वर निघणाऱ्या देवतेची ही कोण भुवना ! ह्या मुढाच्या ह्या भयंकर दाढांमानी सर्व जणू देखील चिरडले जातील ! परंतु त्या दाढांची पार अधिक संक्षेप शान्यावाचून आपण भावता भुवयोगी नाही. म्हणून दिल्हीच्या राजवाड्यांना कुक्ये ठोकून व तेथील मयुरासनावर वसणाऱ्या अक्बराच्या वंशजांना फरफर ओढीत आणून ढकला त्यात !

अयोध्येच्या प्रांतात मोठमोठाले तालुकदार ? काय करताहेत ? त्यांच्या सर्व जमिनी व त्यांचे सर्व हक्क काढून टाकून व त्यांचा सान्नी पन्नासमाने पाठलाग करून आणा अिकडे ! तसेच मुद्दामी अिलारयात अिनाम कमिशनमार्फत हजारो हस्तदारांचे हक्क लुगारून देऊन त्यांनाही आणा अिकडे ! होमकुंड घडाडून राहिलेले आहे. अेतदयं जमिनदार, जहागिरदार, तालुकदार, वनदार, वगैरे सर्व दारांना नादार करून ढकला त्यात !

१. अयोध्येच्या राज्याला खालगा गेल्यानंतर तेथील अत्यंत कुलीन व जनदार व प्रमुख लोकांची जी पुर्दशा झुडविली तिची हकीगत वेवळ भयंकर आहे ! वंशपरंपरा असणाऱ्या जमिनी व वनने अेका अजात नाहीशी होत ! ह्या दुर्दैवी तालुकदारां-वद्दल के लिहितो—

"The charges against him were many and great for he had diverse ordeals to pass through and he seldom survived them all... When the claims of a great Talukdar could not be altogether ignored, it was declared that he was a rogue or a fool... They gave him a bad name and straightway they went out to ruin him! .. It was at once a cruel wrong and a grave error to sweep it away as though it were an encumbrance and an usurpation".

नवावाना लावता न येणारी अशी त्यांच्या राज्याची ही 'व्यवस्था लावण्या-वद्दल ह्या व अितर सर्व जमिनदारांनी कंपनीस लवकरच कसा वेदम चोप दिला हे पुढे देण्यात येतीलच ! अिनाम कमिशन जें नेमलें त्याने तर अेकच म्हण अुडविला होना. अिग्रजाना जसे मोठमोठाले राजे नको होते तसेच त्यांना डोडीजड जमिनदारही नको होते. ज्या जमिनी व जहागिरी तरवारीचे सनदेने मिळविलेल्या होत्या त्या कागदी सनदा नव्हत्या म्हणून अेकसहा खालगा होत चालल्या ! जवळ जवळ पस्तीस हजार वतने व टोन्जेज जहागिरी चीकडीत बाडल्या गेल्या व त्यांपैकी नुसत्या पांच वर्षात तीन पंचभाषा गट्ट करून टाकल्या गेल्या !

राजे, महाराजे, बादशाह, प्रधान, नवाब, वजीर, अगले असले ह्या होम-कुंडात पडलेले हे अुत्तम हवि आमच्या राष्ट्रसोमाच्या कुलदेवतेला प्रमद्व करोत ! आमच्या पूर्वजांच्या डोळ्यांतून आमची प्रस्तुतची ही दुर्दशा व गुलामगिरी पाहून गळणारे अश्रु त्या देवतेला मुस्नात करोत ! सातारच्या गादीचे तुकडे पाहून संताप झालेला शिवाजी त्या देवतेला चैतन्य देवो ! अयोध्येच्या राजवाड्यातील बेगमांचे हाल व नागपूरच्या महालात अपमानाने भेलेल्या अन्नपुणोवाचीचा आत्मा त्या आनच्या राष्ट्रीय मुडाला चैतन्य देवो ! हे मूढा, जगातील न्याय्य तरवारीचे धारे-वर तू चढतोस तेव्हा मू देवांनाही बघ व ऋषींनाही स्तुत्य होतोस. मगजनरक्षक मूढा ! तुझा धाक जर मत्सेल तर अन्यायाचा कलि ह्या जगावर निरंकुशत्वाने माचू लागेल. हे मूढा, तुझ्या अुप्रत्वानेच कंषित होऊन पाप्माना पुण्यवान् व्हावे लागतं तूच रावणाचा राम होतास, तूच दुर्योधनाचा भीम होतास व तूच हिरण्यकश्यपूचा गारुड होतास ! त्यांच्या वेळेसही तुला प्रणम करण्यासाठी जितके हविर्दान झालेलं गव्हर्ने, तितके ह्या प्रचंड होमकुंडात दालेले आहे. अेनदर्थ, जगान अन्याय व अदा-घुंद घंद करायी, परवसता व परदासता ठार व्हावी व स्वतंत्रतेचा व स्वराज्याचा समजयकार व्हावा अशी परमेश्वराची अिच्छा अगत्यात तू ह्या यज्ञातून मूर्तिमंत प्रकट हो ! बाह्वा ! 'मृत्युः सर्वंहरदवाहम्' अशी गर्जना करीत हा मूर्तिमंत राष्ट्र-क्षोभ वर येत आहे ! या भयंकर मूर्तीला सतराः प्रणाम अमोत ! ज्याच्या भयंकर बंष्ट्यांखाली अुन्मत्त राजे चिरडले जाताहेत, ज्याच्या हातातील घणाने निरपराधी देशांच्या पायातील दास्याच्या वेड्या ताडकन् मुदत आहेत, ज्याच्या नेत्रातून मुट-णान्या उडाला गुलामांच्या अंधारकोठड्यांना जाळून भस्म करीत आहेत व ज्याच्या रुखलव करणाऱ्या तप्त जिह्वा सहस्रशः दुःशासनाचीं रक्ते पटापट पीत आहेत त्या ह्या भयंकर, अुग्र व अयानक राष्ट्रीय मूडाला दत्तशः प्रणाम अमोत !

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दष्टाकरालानि भयानकानि ।

केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैस्तपादग्निं ॥

'हे हिंदूमूर्ति, अखेर ह्या महायज्ञातून तुझा 'सूड' मूर्तिमंत रीतीने प्रादुर्भवन तर पावला खरा - पण तो दात होऊन पूर्ण अतर्धान काय काय केले म्हणजे पावेल हे तुला ठाऊक आहे काय ?

प्रकरण सहावें आगीत तेल !

जगात असा कोणता मद्धम आहे की, ज्यात पारतंत्र्य व दास्य याचा धक्कार केलेला नाही ? यामाठी जिथे परमेश्वर अमतो तिथे पारतंत्र्य कधीही असू शकत नाही व जिथे पारतंत्र्य अमते तिथे परमेश्वराचें अधिष्ठान कधीही असू शकत नाही. जिथे परमेश्वराचें अधिष्ठान नाही तिथे धर्म नाही. अतःच कोणच्याही प्रकारचें पारतंत्र्य म्हणजे धर्माचा अच्छेद व परमेश्वरी अच्छेदा भंग होय.

मनुष्य जातीच्या अग्रतीमाठी अत्यन्न झालेले सर्व धर्म हे मनुष्यजातीच्या अवनतीमाठी अत्यन्न झालेल्या पारतंत्र्याला अक सणभर तरी जिवंत ठेवण्याची आतां देताल काय ? त्यातूनही राजकीय पारतंत्र्य सर्व पारतंत्र्यापेक्षा मनुष्यजातीची अत्यंत भयंकर अवनति करणारे असल्यामुळे या अग्रम राक्षसाचा कंठच्छेद करण्याची धर्माला प्रमुखत्वाने दिलेली अनन्योच पाहिजे. जे अित्रांना परतंत्र करतात व जे पारतंत्र्यात राहतात ते दोघेही मनुष्यजातीला नरकात उलोटत नेतात. म्हणून मनुष्यजातीला रवर्गाकडे नेणारे मद्धम ह्या राजकीय पारतंत्र्याचा अच्छेद करण्यासाठी आपल्या अनुयायांना कंठरक्षने जुपदेम देत असतात. हा त्यांचा जुपदेम अमात्य करणारे सर्व लोक धर्मद्रोहीच होत. लोकांना पारतंत्र्यात टाकणारे भिषज रोज चर्चनध्यं जात असले तरी ते धर्मद्रोहीच होत व पारतंत्र्याच्या नरकात कुजत पडणारे हिंदी लोक रोज बंगाला राल थोडीत असले तरी धर्मद्रोहीच होत. जे कोणच्याही प्रकारच्या दास्यात व विभेपन अर्नमगितः असा राजकीय दास्यात राहतात ते सर्व हिंदु धर्मघ्रष्ट होत व ते सर्व भुलमानही धर्मघ्रष्ट होत. मग ते रोज हजार वेळा मध्या करीत निवा हनारवेळा निमाज पडोत. हें लक्षण घेवूनच श्रीमदय राम-दासानी स्वराज्यप्राप्ति हें धर्माचें मुख्य कर्तव्य आहे अमें मागितलेलें आहे. जें राज्य आपल्या समतीधवाय केवळ वडाने आपल्यावर चालविलेलें अमते अमें परराज्य फेकून देणे, दास्याचा मूलका तोंडून टाकणे व मनुष्यजातीच्या अग्रतीचें प्रथम माघन असलेले स्वराज्य मिळविणे—स्वातंत्र्य मिळविणे हें धर्माचें अत्यंत प्रधान कर्तव्य आहे असा प्राणनाथ प्रभूचा उक्तावाला झालेला क्रिया समयांचा शिवराजाला झालेल्या अग्रदेम दोन धनकांनंतर हिंदुस्थानच्या पुण्यभूमीतील पुण्याचे बानात जात व अज्ञान ल्याने त्रि म. अठरावे मत्तावन माथी पुन्हा गुणगुण लागला !

हिंदुस्थानच्या पुण्यभूमीचे स्वराज्य घेऊन हिंदुस्थानातील सर्व धर्म त्रियजानी पायापाठी तुडविलेलेच होत. परंतु धर्माचा हा तात्त्विक अपमर्द पुरा न वाटूनच की वाय, त्या हिंदुस्थानातील पवित्र धर्माचा व्यावहारिक अपमर्द करण्यासाठी अत्रिना लोह असा पायावर नयार होत. आफिनेन व अमेरिकेज तद्देशीयाना हिाश्चन धर्माची

दीला देण्याचे कामात आलेल्या यजाने शेफारलेल्या पारचात्यांना त्या आफ्रिके-प्रमाणेच हिंदुस्थानातही सर्व लोकांना छिन्ती वनवून टाकू अशी फार आशा होती. वेदप्राचीन हिंदुधर्माची व ख्रिश्चानिटीचे पाठीवर नाचत आलेल्या अस्लामाची पाळे-मुळे किती खोलवर गेलेली आहेत ह्याचे त्यांना यादकिबित्ही ज्ञान नव्हते. तत्त्व-ज्ञानात, भक्तिप्रेमात व नीतिनेपुण्यात सर्व जगाचा आद्यगुरु असलेला आर्यधर्म आज-पर्यंत कित्येकांच्या बाराशास व बाराच्यास पाहात आलेला आहे. हें या अल्पवर्षांना काय कळावयाचें आहे ! त्यांना हिंदुस्थान ख्रिस्ती करण्याची आज जरी लवलेसही आशा असलेली नाही तरी सत्तावनपर्यंत त्यांची या यशःप्राप्तीवद्दल पूर्ण खात्री होती. औरंगजेबासारख्याच्या अंधड द्वेषाहून अत्यंत भयंकर असा गळेकापू द्वेष करण्याचा व हिंदुस्थानाला नकळत ख्रिस्तमय बनवून टाकण्याचा त्याचा दुष्ट भुद्देश होता. अितकेंच नव्हे, तर तदर्थक त्याचे राजरोम प्रयत्नही चाललेले होते. हिंदुस्थानात पारिचमात्य सिद्धाण पद्धति सुरू करणारा मेकॉल आपल्या एका खाजगी पत्रात लिहितो की, आपली ही शिक्षणपद्धति अशाच राहिली तर एका तीस वर्षांत बंगालचा बंगाल क्रिस्तमय बनून जातील ! ^१ ह्या टिटवीची अशी आशा व अशी खात्री होती की माझ्या चोबीने मी हा अगाध जलधि हा हा म्हणता अटवून टाकोत ! सर्व हिंदुस्थान ख्रिस्तमय बनवून टाकण्यासाठी प्रत्येक अभ्रजाले काहीतरी वेत चाललेलेच असत. ह्या धर्मप्रवर्तनास अभ्रज सरकारने अंधड अंधड मदत करावी म्हणून हजारो मिशनऱ्याची होत जमलेली विनवणी माग्य करून तीप्रमाणे हिंदु व अस्लामी धर्मांच्या मानेवर अंधड रीतीने तरवार चालविण्यासही अभ्रज सरकारने कमी केले नसते. परंतु त्या राष्ट्रास धर्मप्रवर्तनानिष्ठा व्यापारप्रवर्तनाची व ख्रिस्तापेक्षा इय्याची भक्ति अधिक असल्याने ह्या अंधड मोहिमा करून धर्मासाठी हिंदुस्थानावरील राज्य बुड-विण्यास तयार होण्याची छाती होअीना. अिच्छा नव्हती अंम नाही, तर छाती होअीना. तरीही मोठमोठ्या नावावाली आपले हेतु दडवून सत्तीचा कायदा, विधवा विवाहाचा कायदा, दसक पुत्राधिकाराची पायमल्ली वगैरे प्रसंगी हिंदुस्थानातील धर्ममजजुतीत यळाने फेरफार करण्याचा संप्रदाय त्यांनी सुरू केलेलाच होता मिशनऱ्यांच्या शाळात सरकारी पंशाची मदत जज्याहूच चाललेली होती. मोठमोठाले आर्षविशप यांचे पयार मोठमोठ्या सरकारी अधिकाऱ्यांनी हिंदुस्थानच्या पिळून काडलेला पैशालून सुरू

१ Our English schools are flourishing wonderfully. In a single town of Hoogly 1400 boys are learning English. The effect of this education is prodigiousIt is my firm belief that if our plan of education is followed up there would not be a single idolator in Bengal 30 years hence ^१ "

धर्मतः ह्या अधिकांशानि आपल्या हाताखालच्या लोकांस स्वतःच्या पवित्र धर्माचा सोडून ख्रिस्ती होण्याचा अग्रदेश करू लागले. सरकारी कागदपत्रांत हिंदुस्थानातील लोकांचा बुल्लेन 'Heathen' ह्या शब्दाने करण्यात यावा ! आकाशातील आपांचे शुभवर्तमान अंकविषयामाठी अग्रजी वामगाराचा घडतेक वेळ मर्च होत असे.

मैत्र्यामध्ये अग्रिस्त लोक जे गिरन असत त्यांपैकी विश्वेक वेळ अधिकाराचे जोरावर हिंदी धर्माची पायमल्ली करण्यामाठीच शिरत असत. माततेमध्ये मैत्र्यातील लोकांम कोणताच अग्रोण राहून नमल्याने त्या वेळेस हिंदु व मुसलमान शिपायांम येणूचे वर्तमान मागण्याम मराठून अवधि मिळत असल्याने लष्करी सादयात निकडे निकडे या मिजनीरी कर्मलांचा व सेनापतींचा मुळमुळीत झालेला होता. ज्या रामचंद्राच्या पवित्र नामोच्चरणाबरोबर प्रत्येक हिंदूच्या अंतःकरणाम मक्तीचे पात्रर फुटून लागतात व ज्या महंमदाचे नांवाबरोबर सर्व अस्लामीयांचे रंघारंघरातून प्रेम दाटून येत त्या रामचंद्राच्या व त्या महंमदाच्या नांवांम ह्या पाद्री कर्मलांनी अस्लौल शिष्याची लाखोली बहावी ! अठ्ठा वसता हिंदी शिपायांना अधिकाराचे जोरावर गप्प बसवून त्यांच्या प्राणप्रिय वेदाची व कुराणाची पयच्छ निंदा त्यांच्या समक्ष मुरू होत असे. या मानवी राक्षसांचा हा अग्रोण किती अध्याहत चाललेला होता व ह्या कुर्यामध्ये त्यांना किती गर्व वाटत असे ह्याचें स्पष्ट स्वरूप व्यापान पापकाम अंक व्यक्तिविषयक अग्रहरण देणें अष्ट आहे. सर्व धर्मांचा जनक आर्यधर्म व ख्रिश्चानिटीच्या मानेवर मुरी ठेवीत पुढे आलेला महंमदीय धर्म या धर्मद्वयाना व त्यांच्या अनुयायाना आपल्या मुटूच्या शुभवर्तमानाने पसवू पाहणाऱ्या ह्या पाद्री सेनापतींपैकी बगाल पायदळाच्या रजिमेंटवरील अंक कमांडर डीलात मागतो की, "मी आज बीग बॅपॅर्येत हें शुभवर्तमानाचें काम अग्राहत रीतीने करीत आहे. या काफर लोकांच्या आत्म्यांचा संतानागामून बचाव करणें हे अंक लष्करी कर्तव्यच होय ! " हिंदुस्थानच्या पैगावर पोमलेल्या ह्या पाद्रीसारांनी अंक हातान लष्करी हुकुमाचें वाड व दुसऱ्या हातान वायवलाचे वाड घेऊन अंतर्देशीय शिपायी लोकांम घाटविण्याचा राजरोम प्रयत्न करीत असावे. अंतर्केच नव्हे तर त्या प्रयत्नाम लवकर यश मिळण्यामाठी त्यांनी जो शिपायी ख्रिस्ती होतील त्याची बडती करण्याची अग्रड बचने देत असावें ! शिपायी आपला धर्म सोडीत असल्याम हवालदार होओ व हवालदार मुमेदार भेजर होओ ! अग्रा रीतीने लष्करी खाते म्हणजे अंक ख्रिश्चानिटीचे बळजीरीचे मिशनच होऊन बसले ! हिंदुस्थानच्या पैशाने पोमलेले हात व हिंदुस्थानच्या पैशाने विवत घेतलेल्या तरवारी हिंदुस्थानी धर्माच्या मानेवर ठेवण्यात आलेल्या पाहून सर्व हिंदुस्थानभर अग्रजांच्या या हेतूबद्दल सगळ्या युत्पन्न झाला व त्यात दररोज नव्या पुराव्याची भर पडून हलके हलके सर्व हिंदुस्थान ख्रिस्ती करण्याचे अग्रजी धोरण सर्वत्रास स्पष्ट दिमू लागले. आपल्या सनातन आर्यधर्माचा व आपल्या प्राणप्रिय अस्लाम धर्माचा गळा केगाने आपला जात आहे असे पाहताच हिंदु व मुसलमान

चवताळू लागले. धर्मरक्षणार्थ प्राणही देवू म्हणून चपचा घेवू लागले व फिरंग्यांच्या असह्य जुलमाने त्यांच्या अंगाची लाही लाही होवू लागली !

—व अशा या भद्रकृत चाललेल्या आगीत तेल ओडण्यासाठी हिंदुस्थानच्या लष्करात नवीन काडतुंगें वापरण्याचा हुकूम मुटला ! नवीन प्रकारच्या बंदुकांना नवीन काडतुंगें वापरण्याची आवश्यकता पडल्याने ही काडतुंगें करण्याचा कारखाना हिंदुस्थानात काढण्याचा सरकारने ठराव केला. हा ठराव जरी १८५७-च्या आरंभी अंमलात येवू लागला तरी या काडतुंगांचा प्रवेश हिंदुस्थानात पूर्वीच झालेला होता. हिंदुस्थानातील हिंदु व मुसलमानांच्या धर्मसमजुतींना कस्पटाप्रमाणे मानणाऱ्या फिरंगी सरकारने अंग्लंडमध्ये गाओंची चरबी लावलेली ही काडतुंगें १८५१ सालीच हिंदुस्थानात आणविली होती अने आता सिद्ध झालेले आहे ! कानपूर, रंगून व फोर्ट विल्यम येथील हिंदुस्थानी फौजेला त्या काडतुंगांना चरबी लावलेली द्याहे हें विलकुल कळू न देता हिंदु-मुसलमानांना अग्रजांनी १८५१ सालीच बाटविलेले होते ! ह्या दंगलोरपणाचे कपट १८५७ साली अंधडकीस येथीपर्यंत काडतुंगांना वाटेक ती चरबी लावण्याची अग्रजांनी जाणून बुजून व्यवस्था केली होती. ही गोष्ट अजमासानेच सिद्ध केलेली नसून १८५१ च्या डिसेंबरामध्ये कर्नल टकरने धाडलेल्या सरकारी रिपोर्टात ह्या गोष्टीचा स्पष्ट अल्लेख केलेला आहे. २ खुद्द कमांडर-इन-चीफलाही ही गोष्ट माहीत होती ! अने अमताही हिंदुस्थानी शिपायांना ती काडतुंगें देण्यात येवून त्यांच्या पवित्र घमांला भ्रष्ट करण्याचे अयम कृत्य सतत मुरू ठेवलेले होते ! अग्रजांच्या मनातील या दंगेवाजपणाची कल्पना सन १८५३ साली हिंदी शिपायाना मुठ्ठीच नसल्याने त्यांनी ही काडतुंगें राजरोस रीतीने व निःसंक्पणाने वापरली. अशा रीतीने आपले कपटप्रचुर येत सिद्धीस बात असलेले पाहून ती काडतुंगें करण्याचा कारखाना खुद्द इंग्लंड येथे काढण्यात आला. ह्या कारखान्यात तयार होणाऱ्या काडतुंगांना पूर्वीचीच चरबी लावण्यात येत अने. पण अने करण्यात हिंदुस्थानातील लोकांस वाटविण्याचा सरकारचा भ्रुदेश नव्हता हे मात्र कोणीही विमरता कामा नये ! भ्रुदेश नव्हता ! अमला भ्रुदेश नसतानाच आमचा देश धुळीस मिळाला ! असला भ्रुदेश नसतानाच आमचे स्वराज्य चरचर चिरले गेले व असला भ्रुदेश नसतानाच आमच्या धर्माचा दुच्छेद होत आला ! कमांडर-इन-चीफलाही ही चरबीची गोष्ट माहीत असून त्याने काय म्हणून हिंदूच्या सोंडात गाओंचे मांस व मुसलमानांचे रोंडांत हुकराचे मांस कोंवले ? ह्या अेका व्यवहारात अग्रज सरकारने किती वेळा घडघडीत सोटी बिघाने केलेली आहेत हे पाहिले म्हणजे रक्ताचा प्रत्येक विंदु बद्दू लागतो ! काडतुंगाला गाओंची व हुकराची चरबी लावितात ह्या कंडीवर शिपायांनी अंधपरपरने विश्वास ठेवला अने म्हणणाऱ्या निर्लज्ज

लोकानी डमडम येथे कारखान्यात मक्तेदाराने चरवी पुरवीत अमावं, त्याचें करार-पत्र अवश्य पहावे ^३ त्यात काडनुमासाठी गाभीची चरवी उपयोगात आणलेली होती की नाही याचें स्पष्ट उत्तर मिळे-न ^४ दोन आग्यांना थेंक पोंड अशा दराने हिंदु लोकांच्या आर्भीचे ठिकाणी असलेल्या गाभीची चरवी पुरविली जात होती व त्या चरवीत हुकराच्या चरवीचा अंश मिमळविला जात होना हेंही विव्कूल अमंभवनीय नाही. या काडनुमाचा गवगवा होताच १८५७ च्या जानेवारी २९ रोजी अेक सरक्युलर घाडण्यात आलें होतें. त्यात सरकारी हुकूम म्हणतो : “नेटिह्म शिपायांसाठी केलेल्या काडनुमाना जी चरवी लावावयाची असते तीत फक्त शेळीची किंवा चोकडाचीच चरवी लावावी. हुकराची किंवा गाभीची चरवी विव्कूल उपयोगात आणू नये.” या घाभीघाभीने काढलेल्या सरक्युलरावरून हेच सिद्ध होत आहे की, गाभीची व हुकराची चरवी न लागू देण्याचा यापूर्वी निर्मिता नव्हता ! डमडम व मिरत येथे हे काडनुमांचे कारखाने होते. त्यांपैकी डमडमच्या कारखान्यात काम करीत असलेल्या अेका मेहेतराने अेका ब्राह्मणापाशी त्याच्या लोटघातील पाणी मागितलें. तमें केल्याम लोटा विटाळेल असें त्या ब्राह्मणाने म्हणताच तो मेहेतर भुत्तरला : “आता सर्वत्रच विटाळ माजणार आहे ! ज्या काडनुमांना तुम्ही दातानी तोडणार तीं काडनुमें गाभीच्या व हुकराच्या चरवीने मळविलीं जात आहेत !” हें अंकताच तो ब्राह्मण अितर शिपायाकडे जाऊन हे वृत्त कथन कर लागला. डमडम येथे लवकरच सर्व शिपायांलीक मासक झाले व बारीक तपाम करता काडनुमांना गाभीची व हुकराची चरवी लावलेली असते हे सत्य त्याच्या नजरेस स्पष्ट दिसू लागलें ! ही डमडम येथील बातमी वणव्याप्रमाणे अितस्ततः पसरली. प्रत्येक शिपायाला आपल्या हातास गाभीची व हुकराची चरवी लपवलेली दिसू लागली व प्रत्येक लष्करी ठाण्यामध्ये हिस्ती लोकांच्या या कपटाने ज्याला त्याला आपल्या घर्माचा व आपल्या अस्तित्वाचा अेक क्षणाचाही भरंवसा याटेनासा झाला. हे पाहताच धावरून गेलेल्या अिग्रजी सरकारने आपले कृष्णकृत्य लपविण्यासाठी मनुष्यजातीला मदीदित काळिमा लावण्यामारखी नीच व खोटीं विधाने करण्याचा मपाटा चालविला. काडनुमास गाभीची व हुकराची चरवी लावलेली होती हे जेव्हा नाकबूल करणें अवश्य झाले तेव्हा हिंदुस्थान सरकारचा लष्करी सेक्रेटरी बर्ब ह्याने सरकारी रीतीने जाहीर केले कीं भीरत व डमडम येथे होणारीं नवी काडनुमे आम्ही अजूनपर्यंत पुळीच वाटलेलीं नाहीत ! हें त्याचे विधान साफ खोटें होतें अवाला, सियालकोट व नवीन बडुवांचे शिक्षणासाठी अूषढलेल्या मोठमोठ्या लष्करी वर्गातून हीं

३ Kaye Vol. I, p. 381.

४ “There is no question that some beef fat was used in the composition of the tallow. Kaye Vol. I, page 381.

चरबी लावलेली काडतुमें १८५६ सालापासून घाडण्यात येत होती. अंवाल्याच्या डेपोमध्ये २२५०० व मियालकोटला १४००० काडतुमें २३ ऑक्टोबर १८५६ या दिवशीच रवाना झालेली असताही कर्नल घर्च जानेवारी १८५७ मध्ये सरकारी रीतीने म्हणतो की, कारखान्यातून अंदाजे काडतूम वाटण्यात आलेले नाही ! जिथे लष्करी वर्ग होते तिथे ही नवीन बंदूक कधी वापरण्याची हें शिकविताना हीं काडतुमें उपयोगात आणलेली नव्हती हें असंभवनीयच होतें. शिवाय मागे लिहिलेंच आहे की, १८५३ साली हीच काडतुमें हिंदी शिपायांना बिलकुल माहिती न देता त्यांच्याकडून वापरविण्यात आली होती. गुरखा पलटणीत तर हीं काडतुमें राजरोस रीतीने वाटण्यात आलेली होती ! तरी घर्च अंदाजे कसलेल्या भामटघासाखाला निघड्या छातीने म्हणतो की, चरबी लावलेलें अंदाजे काडतूम वाटण्यात आलेलें नव्हतें ! ५

भोळसर शिपायांना वाटेकडे ते लपडाव करून फसवू पाहणाऱ्या सरकारचा हा प्रयत्न फसताच मग शिपायांना पाहिजे तर त्यांनी आपल्या काडतुमांस स्वतःच वाटेल तो चिबट पदार्थ लावावा अशी परवानगी देण्यात आली. या परवानगीचा परिणाम जसा व्हावयाचा तसाच झाला. ज्याअर्थी सरकारने चरबी लावण्याचा हट्ट अितवया लवकर सोडून दिल्या त्या अर्थी या दाराने आपली समजूत काढून आपणांस दुसरीकडून फसविण्याचा सरकारचा वेत असला पाहिजे असें त्यांस नक्की वाटू लागले. चरबीचे अंदाजे आपणांस वाटेल तो चिबट पदार्थ लावण्यास सांगितले खरे; परंतु ज्या सरकारने चरबीत नफळत गाजीचे व डुकरांचे मांस पाठलेलें होतें ते सरकार ह्या काडतुमांवर असलेल्या कागदालाही चिबटपणा आणण्यामाठी असाच अंदाज धर्मबाह्य पदार्थ लावण्यास कमी करणार नाही कशावरून ? तेव्हा हीं काडतुमेंच काही केल्या ध्यावयाची नाहीत असा दृढ निश्चय करून तो सर्वत्रांनी पार पाडला पाहिजे.

परंतु हें जरी ठरलें तरी अितवया ठरण्याने काही मुख्य संकट टळणार नाही. फारतर हीं काडतुमें निघून जातील; परंतु याच्या अंदाजे अंधा दुसरे अंदाजे, संकट येईल. तेव्हा ही काडतुमें न घेण्याने काही धर्मावरील खरे खरे संकट टळणार नाही. परदास्याच्या सरकारात पडलेल्यांचा धर्म पवित्र कसा अमू शरणावर ! गाजीची चरबीच काय, परंतु देशमातेची चरबी कापून काडण्यात येत आहे तिकडे खुशाल

५. "At the twelfth hour, Colonel Birch came forward to assure the sepoys that not a single cartridge served out to them had been greased. The declaration was a lie on the very face of it. The sepoys were not to be deceived and, as says a bold and truthful writer, "The Government only stooped to the meanness of prevarication." — Pamphlet by a Hindu of Bengal, 1857.

कानाडोळा करून वसणान्यांचा धर्म जिवंत कसा राहू शकेल ! सद्धर्म स्वर्गात असतात व पारतंत्र्यातील लोक नरकात असतात. तेव्हा त्यांना धर्म जर हवा असेल तर त्यांनी ह्या पारतंत्र्याच्या धाणीला आपल्या व आपल्या सत्रूंच्या रक्ताने पार घुअून साफ केले पाहिजे !

म्हणून आता काढतुसे वापरावी लागोत किंवा न लागोत, हिंदुस्थाना, धर्म-रक्षण अवश्य असेल, धर्मोद्दिष्ट जें मानवी प्रगमन ते गाढण्याचा जर तुझा हेतु असेल, तुला जर सर्व अपमानाची लाज वाटत असेल तर ह्या परदास्याचा भंग करण्यास तयार हो ! धर्मासाठी मर, मरोनि अवध्यासि मार आणि मारिता मारिता स्वराज्य परत घे ! सतावनवें साल जुजाउलेलें आहे म्हणून बूढ हिंदुस्थाना, बूढ व स्वराज्य परत घे !

* * *

प्रकरण सातवें

गुप्त संघटना

मागील प्रकरणात वर्णन केल्याप्रमाणे सर्व हिंदुस्थानभर जातीची सामग्र अस्तित्तः तयार होऊन पडत असता त्या मामणीची यथायोग्य घटना कशी करा-वयाची व त्यातून जातिमुद्धाची अिमारत कशी शुभारावयाची याचा नकाशा मिकडे प्रह्लावर्तकडे तयार होत होता.

मागील प्रकरणात आपण असीमुल्ला सामाना गुरोपच्या प्रवासात सोडून दिलेले आहे. त्या प्रवानात जाण्यापूर्वी लंडनमध्ये त्याच वेळेस सातान्याचे गान्हाणें घेऊन रणो वापूजी नावाचे जे अेक हुभार व वर्तें गृहस्थ आलेले होते, त्याची गाठ असीमुल्लाखान यांनी घेतली. सातान्याच्या गादीचे प्रेत जाळण्यासाठी आलेले रणो वापूजी व पेशव्याच्या गादीचे प्रेत जाळण्यासाठी आलेले असीमुल्लाखान याचे त्या दोन्ही अितिहासप्रसिद्ध गाद्याच्या प्रेतसंस्कारमयी काय बेत झाले, आपल्या देजाचा सर्वनाश करणाऱ्या फिरग्याचा समाचार घेण्यासाठी त्यांनी कोणत्या नपया घेतल्या व हिंदुस्थानात परत जाऊन सातान्यास रणो वापूजीने व प्रह्लावर्तसि असीमुल्लाखानाने स्वदेशस्वातंत्र्याचें प्रचंड मुद्धाची रचना करावयासाठी काय काय खलबने केली हे अितिहासाम जरी वर्ध्वा नन्दतः सांगता येणार नाही, तरी अठरावे सतावनचे युद्ध झाले ही गोष्ट जिवची सरी आहे, निक्कीच त्या मुद्धाचे बेत लंडनमध्ये रणो वापूजींनी व असीम अल्लाखानाने केले होते ही

गोप्यही खरो आहे. छंदन सोडल्यानंतर रंगो बापूजी सातान्याता वेबदम परत गेले व उत्तरेकडे ब्रह्मावर्तास ज्या बिमारीची नकाशा तयार होत होता, त्या बिमारीची साहित्याची तयारी करू लागले. परंतु अक्षीमुल्लाखान हे परस्पर रीतीने हिंदुस्थानात न येता युरोपमध्ये प्रवास करू लागले. त्याच वेळेत त्रिमिया घेतात बिमारीची रशियाशी झुज सुरू होती व रशियन अस्वलाच्या ताबडीत ब्रिटिश सिह्ही गाय होऊ लागला होता. अक्षीमुल्लाखानाच्या कातावर ही बातमी येताच त्यांच्या मनात धोळत असलेल्या महत्कार्याम पुढि मिळाली व आपल्या स्वदेशाच्या छातीवर कापण्याच्या या बिमारी सिह्हास रशियनानी कितपत जखमी केलेले आहे, त्याचे किती पजे कापलेले आहेत व चाकीचे कापण्यासाठी आपल्या त्रिय हिंदुस्थानाच्या हांगाच्या प्रयत्नांस रशियाची कितपत सहानुभूति बिया सहकारिता मिळविणें दक्ष्य आहे याचा प्रत्यक्ष खुलासा करण्यासाठी अक्षीमुल्लाखान हे त्रिमिया घेताकडे जाण्यास सिद्ध झाले.

युरोपमध्ये प्रवास करून अक्षीमुल्लाखान हे हिंदुस्थानात परत आल्यावर ब्रह्मावर्ताच्या राजवाड्यात निराळेंच वातावरण खेळू लागले. सर्व हिंदुस्थानभर विजयानंददात कुलगारा जिरपटका आजपर्यंत त्या वाड्यात धूळ खात पडलेला होता. जिच्या आवाजावरोवर लाखो मराठी समोरी शत्रूवर रणागणात सुटून पडत ही देशव्यापी दुबुमि आजपर्यंत त्या वाड्यात बरिरसाच्या अंकी बरगरसाचे ध्वनि गाईत पडलेली होती व जिच्या मुद्रणावर दिलीच्या सिहासनाची घडामोड अवलंबून अनेक देशव्यापी रागमुद्रा आजपर्यंत त्या वाड्यात आपल्या स्वतःच्याच बैधव्यावर शिक्का मारीत पडलेली होती. परंतु अक्षीमुल्लाखान युरोपातून परत येताच त्या सर्व वस्तूना अेक विगडण चेतन्य मिळाल्यासारखें दिमू लागले. धूळ खात पडलेले जिरपटके पुन्हा चमकू लागले, व श्रीमंत नानासाहेबांच्या त्या 'तेजस्वी, चपल व अग्र' नेत्राना असह्य धानमंगातून अस्पन्न झालेल्या सुडाने अधिकच अग्रता व 'तस्माद् युद्धाय युज्यस्व' या भगवत् चेतनेने अधिकच तेजस्विता येऊ लागली. 'तस्मात् युद्धाय युज्यस्व!' स्वराज्याची होळी झालेली आहे, तस्मात् युद्धाय युज्यस्व! स्वदेशात, ह्या आपल्या हिंदुस्थानात फिरंगी चोराचा मुळमुळाट झालेला आहे, तस्मात् युद्धाय युज्यस्व! स्वधर्माची पायमल्ली होत आहे, व स्वातंत्र्याची पायमल्ली होत आहे, तस्मात् युद्धाय युज्यस्व! स्वदेशस्वातंत्र्य हे बोणासह्य आजपर्यंत युद्धावाचून मिळालेले नाही. छत्रपतींना ज्यासाठी तानाजीचा बळी द्यावा लागला तो ह्या स्वराज्याचा सिहगड मुद्रावाचून कधी मिळणार नाही. धर्मरक्षणासाठी जो स्वराज्य संपादन करीत नाही तो महाराष्ट्रधर्मतिन्हा जस्सल मराठा नव्हे व जो महाराष्ट्र धर्मातल अस्मल मराठा आहे तो स्वराज्य संपादण्याचा जो अेकच मार्ग आहे त्या समरमार्गाकडे अदी वेण्याम कप्रीही मागे नेणार नाही. अेतदर्थ यत्नय प्रयत्न !

श्रीछत्रपतींनी आरंभिलेल्या स्वातंत्र्ययज्ञाच्या होतृत्वाचें कंकण वाघण्यास जो हात पुढे मरमावतो तो सदोदित धन्यतम होय ! "होतो वा श्राप्यनि स्वर्ग, जिवा वा भोक्ष्यसे महीम् । तस्मात् युद्धाय युज्यस्व ! !"

अशी दैविक चेतना श्रीमंत नानासाहेबाचे नेत्रास अधिक अग्रता व अधिक तेजस्विता देऊ लागली. श्रीगिवराजाला जें कर्तव्य करावें लागलें तेच महत्कार्य करण्याचें त्याच्या वाट्याला आलेलें होणे व म्हणून जय येवो किंवा अपजय येवो, परंतु मी अेवतर स्वातंत्र्याचा 'नूतन' गिवराज तरी ठरेन किंवा निदान पहिल्या पेशव्यास शोभेल असा 'शेवटचा' पेशवा तरी ठरेन असा त्याच्या मनाचा दृढ निश्चय झाला.

आपल्या देशाचें व आपल्या राज्याचें निदान ठरवू असा योरोचित निश्चय ठरविण्यानंतर त्या निश्चयाची निष्पत्ती करण्याकडे श्रीमंत नानांचे सर्व लक्ष वेधून गेलें. स्वराज्य प्राप्तोनाठी जें नांतिमुद्द करावयाचें त्याला यत्न येण्यामाठी दोन गोष्टी अगदी अवश्य होत्या. पहिली गोष्ट म्हणजे हिंदुस्थानातील सर्व लोकांमध्ये स्वातंत्र्याची जंगी व अनिवार्य अिच्छा उत्पन्न होणे व मंतर त्या अिच्छेच्या निष्ठी-साठी अेकममयावच्छेदककून सर्व देशांने अुठावणी करणें. हिंदुस्थानच्या मनास स्वातंत्र्यगामी करणें व हिंदुस्थानच्या अतिहासाम स्वातंत्र्यगामी करणें, ही दोन्हीही कामे परवयाच्या हातावर तुरी देवूनच करावयास पाहिजे होनी कारण ज्या ज्या परतत्र देशाच्या मनास स्वातंत्र्यमग्नम करावयाचें असतात, त्या त्या देशास त्या संघामाची गुप्त तयारीच करावी लागते. परकी लोकांच्या हातात सर्व सत्ता असल्याने त्यांच्या विरुद्ध करावयाचे प्रयत्न फार गुप्ततेनेच करणे लागतात. बाहीतर त्या प्रयत्नांच्या अुत्पन्नकालीच त्यावर अमोघ शक्तोषा मारा करून बलवान शत्रु त्यांचा सहज चुराडा करू शकतो. हे अतिहासिक सत्य जाणून श्रीमंत नानासाहेब व अंजी-मुल्लाखान या दोघा महनीय विष्णूनीनी सुमारे १८५६-च्या आरंभापासून स्वातंत्र्या-कडे हिंदुस्थानचें मन प्रवर्तन व शरीरप्रवर्तन करण्यासाठी मुद्धसंचटना गुरू केली !

हिंदुस्थानात जेवढे राजे होते तेवढ्यांना जर जिन्नजाविरुद्ध अुठण्याची अिच्छा अुत्पन्न झाली तर अेका सणात आपला देव आपल्या ताच्यात येतील ही गोष्ट नानांच्या बघीच प्यानात आलेली होती. ह्या हिंदुस्थानी वंशीजड राजापासून पुढेमागे अिप्रजी राज्यास धोका येतील असे जाणूनच अिप्रज सरकार संस्थानामागून सन्धान सालगा करीत चालले आहे ही वस्तुस्थिति सर्व राजेरजवाड्यापुढे माडून त्यांचीं मने स्वातंत्र्यगामी करण्यामाठी नानांनी प्रत्येक दरबारान आपले दूत धाडण्यास आरंभ केला. कोन्हापूर, दक्षिणेकडील सर्व पटवर्णी संस्थाने, अयोध्येतील जमिनदार व दिल्लीपासून म्हैसूरपर्यंत असलेल्या सर्व राजघान्या वगैरे ठिकाणी नानांचे दूत व नानांची पत्रे सर्व हिंदुस्थानास स्वातंत्र्ययुद्धाचें अुठविण्याची चेतना देत हिटत होती. अिप्रजाच्या अमलाखाली स्वराज्याचो व स्वधर्माची बरी धुडधान

होत चाललेली आहे, जीं संस्थानें आज ह्यास्त आहेत तीं देखील बुघ्या कमीं नाम-
शेष होणारीं आहेत, अग्रजाच्या विस्वासघातकी दास्यामुळे आपल्या प्राणप्रिय
हिंदुस्थानची कशी घुळघाण झुडालेली आहे, हें स्पष्ट व मार्मिक रीतीने जनतेच्या
मनात भरवून देत मोलवी, पंडित व राजकीय संन्यासी सर्व हिंदुस्थानभर गुप्त रीतीने
संचार करू लागले. दास्याची व पारतंत्र्याची चीड भुत्पन्न करून नंतर तें दास्य
नामशेष करणें हें किती मुख्य आहे, हिंदुस्थानच्या भुरात हिंदुस्थानची तरवारच
कशी भोमकशी जात आहे व हिंदुस्थानी लोकांनी आपल्या स्वदेशामाठी अठण्याचें
मनात आणताच अेका क्षणात त्याम आपल्या स्वदेश फिरंग्यांचे ताब्यातून मुक्त
करणे कमें सोवें आहे, हें राजापामून रंकापर्यंत प्रत्येक हिंदी अत.करणास त्या
राजकीय संन्याशांनी समजावून मांगवें. आपण सर्व देशवधु अेक होवू तर मूठभर
गोन्यांचा धुघा झुडवून देवून स्वदेश अेका क्षणाधीन स्वतंत्र करू हा आत्मविस्वास
प्रत्येक शिपायाचे व प्रत्येक नागरिकाचे मनात या राजकीय संन्याशांनी कसा अुपन्न
केलेला होता हें त्या वेळच्या स्वदेशभक्ताचे अुद्गारात परोपदी दृष्टीम पडतें. काळी
नवीच्या लडाभीत पाडाव केलेल्या अग्रजांनी प्रश्न केला की, “आमच्या विरुद्ध
अठण्याची तुमची छाती कशी झाली ?” त्या भुमंड प्रस्नाला त्या शिपायांनी
अुत्तर दिले, “हिंदुस्थानी शिपायी अेक ज्ञाना तर मोरा चटणीला पुरणार नाही !”

अग्रज सरकारने सत्तावनचे आरंभी शिपायांचीं पक्षे फोडण्यास आरंभ केलेला
होता. त्या पक्षांपैकी अेक पक्ष हिंदुस्थानातील लोकांच्या सामर्थ्यासमधी म्हणतें की,
“परतपाना आपणच आपल्या भुगवर चडवून घेत आहोत ! जर आपण अुठू तर
फिरंग्याच्या मूठभर लोकास तरवारीच्या अेका क्षटवयात गारद करून टाकू !
फलकल्यापामून पेशावरपर्यंत ‘साफ भंडान है !’

धीनन नानासाहेबांच्या स्वदस्तुरच्या पक्षांनी व अशावर्ताहून धाडलेल्या
संन्याशांनी अमत्वा मुदात आत्मनिष्ठेची बीजे हिंदी अत.करणात पेरून दिलीं.
परंतु हल्ली अुपलब्ध आलेल्या माहितीवरून अंमं दिमने की, या बीजाना अयोध्येचें
राज्य आल्या होअीतोपर्यंत जीमदार अकुर फुटले नव्हने ?

१. विरनिराळ्या प्रान्तात धाडलेल्या राजकीय दूतांपैकी अेक जण म्हैमूरला
पकडण्यात आला होता त्याच्या जवानीतील ग्यानीळ भाग फार महत्त्वाचा अमत्त्वाने
तो शब्दास देत आहे. “धीनत नानांनी अयोध्येला साल्ला करण्याचे पूर्वी मुमारे
दोनतीन महिने पत्रेपण मुरू ठेवलेले होते. परंतु प्रथम रवाना अुत्तरे आली
नाहीत. कोणाकही आगा नव्हती. अयोध्येच्या राज्याला साल्ला केल्यानंतर
नानांनी पक्षांचा जागृच मारा बेम्हा व नेव्हा मात्र अ्यनीच्या गावकाराना नानांचीं
मनें घाल्लावाटू लागलीं. पुरमच्या अना परदेनी लोकांचा पुढारी राजा मानमिम
(टीत पुडीत पानावर पाऊ)

१८५६ साली अयोध्येचे राज्य सालसा होनाच परदास्याचा तितकारा सर्व लोकांत अकस्मात् रीतीने जुलूम झाला. स्वातंत्र्याचे रम्य व पुण्यदर्शन श्रीमंत नानाच्या दीर्घ दृष्टीला यापूर्वीच घडले होते व परदास्याच्या घाणीचा दुर्गंध लांब अंतरावरूनच त्यांनी नाडला होता. परंतु जडबुद्धीच्या सामान्य जनममूहाला प्रत्यक्ष पुराव्याशिवाय ते ग्रहण करता आले नाही. ह्या अयोध्येच्या राज्याला सालसा करण्यात येताच मात्र जो तो आपल्या अस्तित्वाचा धिक्कार करू लागला व गुलामगिरीत खिचपत पडण्यापेक्षा मरण बरे अशी गर्जना करून आपल्या तरवारीला पाणी चढवू लागला. याच मुमाराम हिंदुस्थानच्या अतिहासप्रसिद्ध राजधानीलाही नवीन चेतना मिळाल्यासारखी होऊन दिल्लीचे राजवाड्यात स्वातंत्र्यमुद्धाची सलबत सुरू झाली. दिल्लीच्या पादशाहाची पादशाही घेऊनच अग्रज घाबले नाहीत, तर त्याची 'बादशाहा' ही शाब्दिक पदवी देखील त्याच्या पश्चात् चालू नये म्हणून ठरविलेले होते. अशा विपत्तावस्थेत आपले पूर्ववैभव मिळविण्यासाठी अंनदा धवटचा प्रयत्न करून पहावा व मरायबंच असेच तर बादशाहाला गोमेल असे बादशाही मरण तरी यावे असा दिल्लीचे राजवाड्यात घाट जमू लागला. या वामात प्रमुख मुसलमानी सत्तांचे साह्य मिळाले म्हणून मी मुनी पंथ सोडून देऊन अयोध्येचे नवाब व अिराणचे शाह यांच्या गिऱ्या पंथाचा स्वाकार करतो असेही यहादूरगहाने जाहीर केले. अितक्यात अिग्रजाची अिराणची लढाई सुरू झाली. तेव्हा हिंदुस्थानातही त्याच मुमाराम जुठावणी होणे आपल्यास फार शिष्ट आहे असे पाहून अिराणचे शाहाने १८५६ साली आपण दिल्लीचे पादशाहान मदत देतो असे लिहून पाठविले. अितकंच नव्हे तर १८५७ चे आरंभी दिल्लीच्या मगिरीवरून याच अर्थी सार्वजनिक जाहिरनामे फडकू लागले. "फिरम्याचे ताव्यातून हिंदुस्थानची मुक्तता करण्यासाठी अिराणी सैन्य लढकरच येत आहे. तेव्हा बूड व तरण, लहान व धोर, सुशिक्षित व अशिक्षित, रयत व लष्कर असा मेव जगानी या काफीर लोकांच्या ताव्यातून मुक्त होण्यासाठी समरागणात जुडी घ्यावी !!" १

(टीप मार्गाल पानावरून घ्याऊ)

हाही मिळाला. नंतर गिपाओ लोकांनी आपआपल्यात 'तजविजा' करण्याला आरंभ केला व लखनौच्या मावकाराबडून त्यांना मदत होऊ लागली. अयोध्या खान्दमा हीअरीनोरयत विलकल अतरें आली नाही. परंतु ते राज्य खान्दमा होनाच शेवटी लोकांनी धोषणाने पुढे देऊन नानास बचनपत्रे घाटली. गिपायाच्या तजविजा आधीच सुरू झालेल्या होत्या. पुढे काळतुषाचा प्रसंग गुदरला, व मग त्या असतोपानतर तरनानावर पत्राचा पाऊन पडू लागला! जम्मूच्या गुलाबसिंगाने 'मी सैन्य व खजिना घेऊन मिळ आहे' असे पत्र घाडले व लखनौच्या सावकारापयंत पंशाच्या रक्ताही त्याने पाठवून दिल्या."

या जाहिरनाम्याचे अंतारे सर्व हिंदी वर्तमानपत्रातून प्रसिद्ध झाले व दिल्लीचे लोकांत कातिपुद्धाची लाट बुमळू लागली. दिल्लीचे बादशहाचे चिटणीस मुकुंदलाल म्हणतात : “राजमंदिराचे दारांनी असून मोगल लोक व वाड्यांतील मंडळी अथुड रीतीने पुद्धाची चर्चा करीत असत. जिपाभी लोक खबरखर वंडावा करीत राज-वाड्याकडे येतील व मग फिरंग्याचें जोखड झुगाहन देऊन आपलें राज्य पुन्हा प्रस्थापित होतील अशी निश्चयात्मक घोळणी चालत व आपलें राज्य झाल्यावर आपल्या देशातील सर्व सत्ता व सर्व अधिकार आपल्याच हाती राहतील अशा आशेने सर्व लोक अतुसुक होत.” या लोकजागृतीला असेंजन देण्यासाठी ग्राह्याद्यांनी व राजवसातील अंतर पुण्यानी निरनिराळे अुपाय योजिले व दिल्लीमध्ये क्रांतीच्या ज्वाला सर्व दिशांना पेटव चालल्या.

असा रीतीने दिल्लीच्या दिवाण-अि-आम मध्ये व ब्रह्मावतांच्या राजमंदिरा-मध्ये स्वातंत्र्यपुद्धाची गुप्त संघटना चाललेली होती. ह्या दोन राजवाड्यांतून हिंदु-स्थानच्या कातिशपित अेकचित व गपटित करण्यासाठी जे प्रचंड प्रयत्न चालले होते ते अितक्या गुप्त रीतीने करण्यात येत की, अिगजांसारख्या घूर्त लोकांनाही सत्तायनच्या साथी लोकांचे गडगडाट होशीलपर्यंत त्याची खबरेसही दाद नव्हती ! हजारी रुपयाचे तनखे व हत्तीच्या नेमणुका करून देऊन ही राजकीय जिहाद अुपदेशण्यासाठी मोठमोठाले मोठवी धाडण्यात आले. त्यांनी खेडेगावांतून व शहरांतून ह्या राजकीय धर्मपुद्धाचा अुपदेश गुप्तमभातून देत हिंडावें. जिपायाच्या ठाण्यांतून रात्री यांची ध्याख्यानें चालू अगत. लखनौचा नर मशिदीमशिदींतून मोलवींनी जिहाद मुरू करण्यासाठी अुपड ध्याख्यानें देत अगावे ! पाटणा व ईलावाद येथे रात्रीरात्रींतून सभा भरत व निरनिराळ्या मोलवींकडून सर्व दर्जांच्या लोकांम स्वातंत्र्यपुद्धाचें व स्वधर्मपुद्धाचें शिक्षण देण्यात येई ! ज्याच्या पवित्र नावाने आपल्या हिंदुस्थान देशाचा अितिहास मूर्तित झालेला आहे व ज्यांच्या पावन चरित्राचे कथन पुढे यथाप्रमणी करण्यात येणार आहे त्या देनमवन व धर्ममवन मोलवी अहमदगाह यांनी लखनौचा हिंदु व मुगलमानाना फिरंग्याविरुद्ध अेकदम अठायणी करा अगा अथुड अुपदेश दिल्यावरून त्याम फासीची निधा देण्यात आली होती !

ह्या मोठवीप्रभावेच नेकट्टी अुपदेशक कटिराचीं व गम्यागांचीं प्रवे पररभन प्रांतोप्रांतीं गुप्त संचार करू लागले. भिक्षेच्या निमित्ताने प्रत्येक घरी जाणें मुलभ अमस्थाने सानुच्या मनात कोमनांहि चकन अुद्धम्व न देता या स्वदेशमवन पकिरंगी व गम्यागांनी दागेदार हिडून प्रस्तुत दाव्याचा तिटकारा व भावी स्वाडध्याचा अभिलाष लोभममूहान प्रदीप्त करावा. विशेषतः सैन्यामध्ये या लोनाचा पार अुपयोग अगे. कारण प्रत्येक तुकडीमगे अेक पटिन व अेक मुल्ला धार्मिक ह्म्यां-साठी ठेवले जरूर अमस्थाने त्या जागेवर हेच लोक जाऊन वसन. निबाय जिपायाचे

स्वातंत्र्याच्या पवित्र धर्माची दीक्षा देणे अवश्य होई. स्वातंत्र्याशिवाय धर्मरक्षण अशक्य होय हे मर्म ओळखून हजारो धर्मगुरू ह्या राजकीय जिहादीचा अप्रदेश करण्यास पुढे आले हे हिदुस्थानचे अतिहास्यमय सदोदित अभिमानास्पद आहे. मीरत येथे सत्तावनच्या अप्रिलचे सुमारास अमाच अंक देशभक्त फकीर तेथील शिपायांच्या छावणीजवळ येऊन अतुरला. त्याच्याबरोबर हत्ती, घोडे व अतिर सरंजामही होता. तेथील शिपायाना राजकीय जिहादीची दीक्षा देण्यात तो मग्न असताना ह्या फकिराबद्दल अग्रजी अधिकाऱ्यांना सशय वाटू लागला व त्यांनी त्यास तेथून निघून जाण्याचा हुकूम दिला. हा हुकूम मुद्दातच तो फकीर तेथून निघाला परंतु जवळच्याच अका गावात शिरून पुन्हा आपल्या गुप्त रचनेस प्रारंभ करता झाला ! असे किती अंक स्वातंत्र्यभक्त लोक आपल्या हानावर भिर घेऊन त्या अवाढव्य रचनेचे गुप्तकार्य असल्या शिताफीने पार पाडीत असतील ! परंतु ते " होणे कोण, कुठील, हेही नुरखी हा हा ! जनाते स्मृति ! ! "

मशिदींतून व देवळातून व भिद्येचे निमित्ताने घरांदारातूनही स्वातंत्र्यवेतना अत्यंत करण्यासाठी जसे मोठवो व पंडित, फकीर व संन्यासी घाटण्यात आले तसेच ह्या निरनिराळ्या स्थानाहून ज्यास्त महत्त्वाच्या ठिकाणीही अप्रदेशकाची व शिक्षकाची पाठवणी झालेली होती. हिदुस्थानात निरनिराळ्या प्रांतांचे लोक अनेक सापडण्याची मुख्य स्थाने म्हणजे मोठमोठाली क्षेत्रे होत. ही क्षेत्रे म्हणजे सर्व देशातील लोकांची राष्ट्रीय संमेलनेच होत. मशिदीत स्थानिक लोकच येणार, परंतु तीर्थास सर्व देशाचे लोक येणारे असल्याने या तीर्थांचे ठिकाणीही राजकीय महत्त्व नेमण्यात आले व लवकरच गंगेच्या पुण्यस्थानासाठी आलेल्या हजारो वाद्यवाजा हिदुस्थानच्या मनात खेळत असलेल्या ह्या स्वातंत्र्यमुद्रात सामील होण्याचा गुप्त अप्रदेश देत देत पंडित लोक तीर्थोत्थीही हिडू लागले. ४

अफाट जनमग्न्यांचे मनात अनेक अजिच्छा अस्फुटतेने अस्पष्ट करण्यास व तिचा असह्य ठसा त्यांच्या हृदयावर अमुमटवून ठेवण्यास कवितेसारखे दुमरे अत्यंत साधन नाही मानिक शब्दात व मोठे पद्धतीने पद्यामध्ये गुपिलेले सत्य जनतेच्या अंतःकरणात फार त्वरेने रुजू शकते. राष्ट्रगीताचे माहात्म्य यासाठीच फार मानले जाते. राष्ट्रगीते राष्ट्राच्या अंतःकरणाची अजवाबना कर शकतात. जेव्हा जेव्हा अखाद्या अत्यंत भावनेने राष्ट्रीय आत्मा तळमळू लागतो तेव्हा त्याचे नेषणारे जे सहज बोल तीच राष्ट्रगीत होत. फ्रान्सच्या राष्ट्रीय आत्म्याचे बोल म्हणजेच ला मार्सेलिस होय. सत्तावनच्या माली स्वधर्मरक्षणाच्या, स्वराज्यसंपादनाच्या व स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या अदात भावनेने भरतभूमीचा आत्मा तळमळू लागलाच त्याच्या

३. The Meerut Narrative of Mr. Williams.

४. Trevelyan's Cawnpore

मुखावाटे असें अेखादें राष्ट्रगीत निघाले नसतें तरच आनंदचर्च असतें ! दिल्लीचे बाद-
शहांचें खाजगी गवमाने सर्व हिंदुस्थानच्या कंठातून दिनादित होण्यामाठी अेक राष्ट्रगीत
स्वतः बसविलेलें होतें. आपल्या पूर्वजांचे पराक्रम वर्णन करून नंतर त्या राष्ट्रगीतात
आपल्या सध्याच्या अवनतीचें करणरसात्मक चित्र रेखाटलेलें होतें. जे लोक
अेक दिवस हिंदुस्थानच्या ह्या टोकापासून तों त्या टोकापर्यंत विजयशाली
वैभवाने अभिषिक्त झालेले होते त्याच लोकांना आज जगतात ' गुलाम ' म्हणवून
घेण्याची पाळी रावी, त्यांचा धर्म पोरका व्हावा व त्यांचीं अभिषिक्त मस्तकें पर-
क्याचे लायासाठी अेकतहा तुडविली जावी या विषयेंस्त व लज्जास्पद स्थितोद्दल
त्या राष्ट्रगीतात भारतभू आक्रोश करीत होती ! परंतु आता ह्या तिचा आक्रोश
आपणांस अेकाक्यास आपटेल काय ? आता हे सतावनेचें गाणें आपल्यास पुन्हा
अेकू येजील काय ? ह्या राष्ट्रगीताचा अेखादा मसुदा जर कोणी शोधून काढील
तर त्याने आपल्या अतिहामावर असंख्य अुपकार होतील ! तोपर्यंत अतिहास
अितर्कच मागतो की, आपली धरित्रीमाता सत्तावन साली आक्रोश करीत होती व
कानपूरच्या मैदानावर अुडी घेताना नानाचे कानात तोन आक्रोश भयंकर किकाळघा
मारीत होता ! !

विस्तीर्ण रचनेची साधनें ही विस्तीर्णच अमाचीं रागतांत. दुबळी झालेली
मायभू मदोमत्त जुळुमाचे हातून मोडविण्यासारखें अवघड कृत्य पडवून आणण्यास
पहिली महत्वाची व मूलपून अशी गोष्ट म्हणजे सर्व लोकांचे मनःप्रवर्तन
होय. वस्तुस्थितीत त्राति घडवून आणाय्याची असेल तर प्रथम मन स्थितीन ती
पूर्णपणे विजयी झाली पाहिजे. ही मनःत्राति घडवून आणण्यासाठी ह्या मनाकडे
जे जे रस्ते जातात, त्या सर्व रस्त्यावर त्रातीची नाकी स्थापिली पाहिजेत. मानवी
मन हें साहजिक रीतीनेच अूमवप्रिय बलव्याधुळ सामान्य जनसमूहाला वश करून
घेण्यास या अुत्सवाशिवाय दुसरे राजमार्ग आढळत नाहीत या अुत्सवाच्या साखरेत
घोळून तात्त्विक आपघाची गोळी दिली म्हणजे समाजाचें बालमन ती आवडीने गिळते,
व त्यापासून रोगही साध्य होअु शकतात. अशा अत्यंत मार्मिक विचाराने त्या

५. A mandate had of late gone forth from the palace of Delhi
enjoining the Mahomedans at all their solemn gatherings to
recite a song of lamentation indicated by the royal musician him-
self which describes in touching strains the humiliation of their
race and the degradation of their ancient faith once triumphant
from the Northern snows to the southern states but now
trodden under the foot of the infidel and the alien." — Trevelyan's
Cawnpore. आमच्या मने वृत्तीचे हृद्गत बळव्यास सर्वस्वी अममर्थ
अमणान्या या प्रथकारास अितर्क लिहिणे भाग पडवि हें त्या राष्ट्रगीताच्या
सौम्यचिन् दीप्त आहे

गुप्त संघटनेच्या कार्यक्रमात निरनिराळ्या चित्ताकर्षक अत्सवातून नामान्य जनांमध्वातंत्र्ययुद्धाचें शिक्षण देण्याची व्यवस्था केलेली होती. निरनिराळे चित्राचे खेळ तयार करून स्वघर्माची व स्वातंत्र्याची कशी यवहेलना झालेली आहे याचें दृवेदूब नाटक त्या चित्रांकडून करून दाखविण्यात येई व ह्या सर्व अपमानाचा, गुलामगिरीचा व पारतंत्र्याचा मूडही कसा अनुभववावयाचा याची अुद्दीपक व अनिवार्य बेतना देणारी चरित्रें त्या तारेच्या बाहुल्यांकडून करविण्यात येईत. चावडीवर, पारावर, धर्म-शाळेत व चव्हाट्यावर बौररमोत्यादक लावण्या व पोवाडे म्हणून दाखवून लोकांना भयकर अवमान चढविण्यात येई. धुतर हिंदुस्थानात अत्यंत प्रिय असलेलें व जें अंकलें अनगा आठ दिवसात कुठेतरी लढात्री झालोच पाहिजे अशी रूढ ममजून आहे तें अला-अुदलच्या मर्दुमर्काचें गाणे गाता गाता श्रोत्यांचे वाहू स्फुरू लागले. पूर्व-जाच्या पराक्रमाने श्याचें रक्त कडू लागलें म्हणजे झटकन विषय फिरवून प्रस्तुत द्वास्याची कल्पना मूर्तिमंत अुभी केली अमता ओ हरहर महादेवाची घनगर्जना करणार नाही अितका नामदं कोण आहे !

राष्ट्रीय महत्कार्यांना त्या राष्ट्रातील नुसत्या पुरपाचेंच अनुमत असून भागत नाही. तर त्या पुरुषांना जन्म देणाऱ्या कुमव्यातूवही ही राष्ट्रसौभाची बीजें रजा-वसास पाहिजे अमतात. हिंदी स्त्रियांच्या शौर्याचें माह्य म्हणजे काय अमते हें शीलाचा व रजपुतांचा अितिहास अभिमानाने मागती आहे. असा या हिंदी स्त्रियांचें मनःसामर्थ्य सपादन करण्यासाठी ह्या गुप्त संघटनेच्या कार्यक्रमात वेदू लोकांच्या बायांना घाबण्यात आलेले होते.^६ या वेदू बायांशी घरगुती औपघामाटी व किरपोळ भविष्य कयनासाठी हिंदुस्थानातील नामान्य वर्गाच्या स्त्रियांचें मदीदिन दळण-वळण अमते. तेव्हा हिंदी स्त्रियांना आपल्या मायभूमीचा हा पारतंत्र्य रोग ज्याने बरा होऊन असें ओखद देण्यासाठी व तें ओखद दिलें अमता गुलामगिरीचें भूत आजीला केव्हा सोडील व ही भूतवाघा मरनाच तिला सुंदर स्वातंत्र्यवाल्क केव्हा होऊन हें भविष्य मांगण्याला या वेदू बायांशिवाय दुमरा कोणचा घन्वतरि ममर्थ होता ! या वेदू बायांनी रवी समाजात, व मोलबोनी व पडितानी पुरुष समाजात व्याप्रमाणे प्रचड जागृति करून दिली त्याचप्रमाणे गावोगाव फिरत जाणाऱ्या तमासगिराच्या नाचानीही या राष्ट्रसौभात विलक्षण भर पडलेली आहे. या तमास-गिराच्या कंपूने आपआपल्या तमासानून पारतंत्र्याचा तिटकारा जनममूहान अत्यत्र करावा. अगा रीतीने सर्व नव्हेच्या व सर्व दर्जांच्या लोकातून अिगिऱ्याचा अमल मुगाहन देण्यासाठी त्या मत्तावनच्या गुप्त संघटनेने प्रचड प्रयत्न चाललेले होते.

या संघटनेची मुख्य केंद्रे आता सर्व हिंदुस्थानभर पसरलेली होती.^५ या गुप्त संघटनेची ज्या वाड्यात प्रथम प्राणप्रतिष्ठा घाली त्या ब्रह्मावर्तसंघात तिची सकस व जोरदार वाढ चाललेली होतीच; परंतु श्री. नानांच्या व अर्जुन भुल्लखानांच्या पत्रांनी व अपदेगकांनी आता हजारो ठिकाणी त्या रचनेच्या शाखा जुमडलेल्या होत्या. ब्रह्मावर्तमंजसा श्रीमंत नानाचा वाढा या आगामी भग्न कार्याच्या तयारीने गज-वजलेला होता तसाच दिल्लीचा वाढाही त्याच तयारीने गजवजलेला होता. अकडे लखनौला व आग्याला त्या महानुभाव देगभक्तांनी—मौलवी अब्दुल्लाह शाह हथानी—ह्या स्वातंत्र्ययुद्धाच्या जिहादींचे प्रचंड केंद्र निर्माण केलेले होते. पाटणा शहरी जिहादींची धांडे अतर्की खोल रस्त्यां येथीं की, ते सर्व शहर म्हणजे एक त्रातिकारक पक्षांने भयानक भुयार बनले. मोठ्या, पडित, जमिनदार, शेतकरी, व्यापारी, वकील, विद्यार्थी अशा सर्व जाती व वर्ग पण स्वधर्मार्थ व स्वदेशार्थ आपले प्राणदान करण्याची दीक्षा घेऊन राज्य घालेले होते व या गुप्त रचनेचा पुढाकार घेणारातील अत्यंत प्रमुख पुढारी म्हणजे एक पुस्तक विकणारा होता ! कलकत्त्याला तर जवळ अयोध्येचे भाजी नवाब व त्याचे मुख्य वजीर अस्ली नवाजीखान हे येऊन राहिलेले होते. या मुख्य यंत्रिने सत्तावनवे घटनेत जितका नेट, चातुर्य व धाडस दाखविलेले तितके फारच थोड्यानी दाखविलेले असत ! कलकत्त्याच्या बाजूला मुख्य काम म्हणजे बराकपूर, लमटम वगैरे ठिकाणी अमरेच्या शिपायाना राज्यकर्तीला अनुकूल कटन घेण्याचे होते. ते अत्यंत गाजूक काम अस्ली नवाजीखान यांनी अतिनय्य शिताफीने केले की, सत्तावन साल अजादले तोंचे सर्व शिपायी राष्ट्रकार्याला मिळण्यासाठी बेलभटार जुलून, श्री गंगाजींचे पाणी हाती घेऊन व कुराणाची कसम देऊन घनवड घालेले होते व अयोध्येच्या नवाबानेही त्यांना अुदार रीतीने वागवावयाचे वदल केलेले होते ! शिपायांच्या सर्व ठाण्यातून रात्रीच्या गुप्त सभा भरत व तेथे हे सपमविधि होताच दुसरे दिवशी त्या त्या रेजिमेंटचे सुमेदार नवाबा, कडे जाऊन स्वातंत्र्ययुद्धाचे मिळण्याची त्याम वचन देत. ह्या शिपायांच्या पुढीची मुख्य स्थाने म्हणजे मीरत व बराकपूर ही होत अुसरेकडे जशी संघटित व पद्धतशीर रचना होती तसाच दक्षिणेकडे करण्यावद्दल सातत्यास रंगी बापूजी शटतच होते. पटवर्धनी सत्यानास व कोल्हापूरच्या दरबाराने त्राणिपुद्धाच्या रचनेची पाली विणली जात होती फार काय, पण थेट मद्रासपर्यंत ह्या राष्ट्रयुद्धाच्या

७. आपल्या विस्तृत इतिहासाचे दोषटी मॅडिसन लिहितो : " Of this conspiracy the Moulavi was undoubtedly a leader. It had its ramifications all over India—certainly at Agra where the Moulavi stayed some time and almost certainly at Delhi, at Meerut, at Patna, at Calcutta where the ex-king of Oudh and a large following were residing.

ज्याळा जाऊन घटकल्या होण्या. मत्तावनचे जानेवारीत गालील जाहिरनामा मद्रागेम पडकल्या : " हे देगवंधूनो व धर्मनिष्ठांनो, झुठा ! काफिर अग्रजांना आपल्या हिंदुस्थान देगातून पिडाळून आवण्यामाठी सर्वजण झुठा ! या अग्रजानी न्यायाच्या सर्व तन्वांना तुडविलेलं आहे. त्यानी आपलं स्वराज्य खुवाडून नेत्रं आहे व स्वदेशाला घुळीम मिळविण्याचा त्याचा वृत्तिनश्चय झालेला आहे ! अग्रजांच्या ह्या भयंकर यातनांतून आपल्या हिंदुस्थानची शुध्दता करण्यास जाता अकच जिलाज बुरलेला आहे व तो जिलाज म्हणजे तुमुल मुद्धसंग्राम हाच होय ! असा युद्धांत जे रणागणात पतन पावतील ते आपल्या देशाचे गरीब होनीन ! जे स्वदेशामाठी व स्वधर्मासाठी लडतील व गरतीन त्या वीरवान् गहीदांसाठी स्वर्गाची कवाडे अघटत आहेत व जे म्याट व देगद्रोही अधम ह्या राष्ट्रकार्यापामून परावृत्त होतील त्यांच्यासाठी नरणाची पेवे भरलेली आहेत ! देगवधुदो, पांतून तुम्ही कोणचं पत्करणार ? "

असा स्थितीत मत्तावन माल भुजाडलें व हिंदुस्थानात जिथडे तिकडे सांकेतिक महत्कार्याचा मुहूर्त आत्तारे आला असा नूचना जाभू लागल्या. अतिवधात काडनुमार्च कारस्थान अघडकीस आलें ! मग काय ! जो तो शिपायी दिवसा आपल्या बंदुकीला घामून पुसून स्वच्छ वरीत रात पडताच त्या त्या रेजिमेंटच्या सुभेदार मेजरची बगल्यावर भरणाऱ्या गुप्त मभेला जाऊन स्वातंत्र्ययुद्धाची शपथ कधी घेथीन यामाठी अुरमुक होथू लागला. शिपायांच्या निरनिराळ्या रेजिमेंटमध्ये अशी शपथवधता झाली की, त्या रेजिमेंटस् परस्परान आप्ताभावा देण्यामाठी मेजरबानीचे देत ठरवीत. या मेजरबानीचे वेळेस अकमेकाचे देत अकमेकास गळविण्यात येत व नंतर ते देत नाना-साहेय किंवा अल्ली नक्कीखान यांना गळविण्यात येत. काही रेजिमेंटमध्ये ही श्रुति-घटना चालली अमता चुकीने किंवा विश्वासघाताने ती नरकराख्या कानावर जाऊन अक दोनदा त्यानी रेजिमेंटला नि शस्त्र करून दूर केले. फारच अतम ! हे अतिने शिपायी लोक म्हणजे श्रुतिपुढाची जिहाद अपदेशिण्यामाठी गावोगाव घाडलेले स्वयंमेवकच होत ! शिपायांच्या सर्व ठाण्यातून वचनचिट्ट्या घाडण्यास याथ्या व त्यानील भावार्थ माकेतिक भापेन लिहिलेला असावा. ह्या चिट्ट्या पोस्टातून चोखन अग्रज फोडीत असावे. त्यांपैकी सातव्या अघोच्या रेजिमेंटने अट्टेचाळिमाव्या रेजिमेंटला घाडलेली वचनचिट्ठी अशी होती : " रेजिमेंटमधील आमच्या भार्थींचे मत आम्हांला मान्य आहे. काडनुमाचे दावतीत त्याच्याप्रमाणेच वर्तन कर व वेळ येताच तुटून पडू." ^१ बराकपूरहून मियालकोटमारख्या दूरच्या ठिकाणी गेलेली पत्रे पडण्यात आलेली आहेत. त्यात बराकपूरचे शिपायी मियालकोटच्या शिपायाना लिहिताना " भात्रीओ, गनिमाविरुद्ध झुठा ! "

[यापुढे 'सब लाल होया है' व 'कमलपुष्पें' या संबंधीचा मजकूर Red Pamphlet वरून घालावयाचा असा मूळ हस्तलिखितावर खुल्लेख आहे. तो भाग पुढे अंग्रेजी भाषांतरात समाविष्ट करण्यात आला आहे. पण मूळ मराठी लेखनात भाषांतर नगाविष्ट करण्याचें त्या वेळीं राहून गेले. तो मजकूर धी. परचर्यांच्या शापांतरावरून पुढे बुद्धूत केला आहे :

रगिबग क्रांतीमध्ये नव्हे तर हिंदुस्थानच्या क्रांतिमुद्रात पोलीस लोक जनतेची अत्यंत सहानुभूतीने वागत होते क्रांतीच्या गुप्त संघटनायंत्राचे प्रचंड चक्र जाता तीव्र वेगाने फिरू लागले होते. अशा वेळीं निरनिराळ्या चक्रांच्या गति एकाच लयीत फिरू लागतील असा प्रयत्न अवश्य होता. याच उद्देशाने क्रांतिपक्षाचा एक दूत हातात रक्त कमलपुष्प घेऊन बंगालमधील सैनिकांच्या छावणीत प्रवेश करून घेता झाला. त्याने ते फूल पहिल्या तुकडीच्या मुख्य हिंदी अधिकाऱ्याजवळ दिलें. हिंदी अधिकाऱ्याने तें आपल्या खालच्या माणसाजवळ दिले, आणि अशा रीतीने ते कमल प्रत्येक शिपायाच्या हातातून जात जात देवट्याच्या शिपायाकडून पुन्हा, आलेल्या क्रांतिदूताच्या हाती परत आले. वस्म ! अतिके पुष्कळ होवें. अशा रीतीने अेका शब्दाचीही चातूळ न कापता हा क्रांतिदूत अेखाशा याणापमाणे पुढे जाऊ नि भार्मा-मध्ये हुसरी अेखावी तुकडी भेटताच तेथील हिंदी प्रमुखाच्या हाती तें रक्तकमल देत असे. या कृतीने केवळ काव्यपूर्ण होऊन राहिलेली ही संघटना क्रांतीच्या अेकाच रक्त-मय विचाराने भारली जाओ. हे रक्तकमल म्हणजे क्रांतीची अंतिम राजमुद्राच जणू होती ! या रक्तकमलाला स्पर्श करताच शिपायाच्या मनामध्ये कौणत्या भावनाचें येमान असूनून येत असेल याची कल्पनाच करवत नाही. खरोखर जी खोबूत्ति अेखाचा महान् बक्यालाही आपल्या अमीष वक्तृत्वाने धोखायामध्ये जागृत करता येणें अशक्य होतें त्या खीर वृत्तीच्या मचार या लढाऊ सैनिकामध्ये त्या दिवाक कमलपुष्पाने आपल्या लालभडक रंगाच्या बागविलासाने केला

कमल पुष्प ! शुचि, यश नि प्रकाश याच कविजनानी मानलेले काव्यमय प्रतीक ! आणि त्याचा अर्थ ? रक्तोज्ज्वल ! या पुष्पाच्या नुमत्या स्वसनिही हृदयपुष्प विकसित होऊन अुढावे अितके ने मृदुचेतन ! शेकडो शिपायाकडून जेव्हा हे कमल-पुष्प या हातामधून त्या हातामध्ये परस्परारंभडून हाताळले गेले असेल, तेव्हा त्या पुष्पाच्या मूक वाक्यदेशात मुढा फार मोठा गूढार्थ नि अुदात्त ध्येयानी स्फूर्ति सूचित करण्यात आली अमला पाहिजे हे खचित ! या रक्तकमलाने सधोची अत.करणे खरोखर अेकत्र साधलीं. कारण बंगालमध्ये शिपाजी नि येतकरी दोघेही अेकाच गोष्ट बोलताना जावूनून येत की 'सब कुछ लाल होया है !' आणि ते बोलताना त्या वेळीं त्याच्या दोळ्याची अशी काही हालचाल होती की, या त्यांच्या बोलण्यात फार खोल अर्थ अमला पाहिजे याची प्रसिदी तत्काळ येओ 'सब कुछ लाल होया है !' मगळीकडे आता लाल व्हावयाच आहे ! १०

या रवतकमलाने नि त्या घागील मूचित केलेल्या भावनेने प्रत्येक व्यक्तीच्या हृदयात अेकच ध्वनि अुमटविला होता.]

शिपायाशिपायांतून जाणारीं पत्रेही असाच रीतीने लिहिलेलीं असत. परंतु त्या संधटनेच्या पुढाऱ्यांचीं पत्रें अत्यंत महत्त्वाचीं असल्याने तीं फारच सावधगिरीने लिहिलेलीं असत. बहुतेक वेत व रचना प्रत्यक्ष मनुष्यें धाडूनच ठरविल्या जात. परंतु पत्रें टाकावयाचींच शाऱ्यास ती अत्यंत मोघम भाषेत लिहिलेली असत. अितकेच नव्हे तर हीं मोघम पत्रें फुटलीं जाऊन पर्वचित् फसगत होईल अंतर्दधं धूर्त पुढारी लोक आपला सर्व पत्र व्यवहार मार्केतिक भाषेत करीत असत. काही ठिकांची व आकड्यांची लिपी ब्रम्बून तिचा या गुप्त संघटनेनं अपुयोग केला जातो. ११

परंतु या संघटनेचिन्हांनी व या गुप्त पत्रांनीही जो राष्ट्रीय शुद्धोध दिला गेला नाही तो शुद्धोध हिदुस्थानच्या भविष्यवाणीने दिला. भविष्य ही मनाच्या आगामी कालात पडणाऱ्या अुड्या होत. मनाच्या दिव्यत्वावर भविष्याचे दिव्यत्व अवलंबून अमने. सत्तावन साली हिदुस्थानचे मन स्वातंत्र्याच्या प्रकाशाने दिव्य झाले म्हणून सत्तावन सालची हिदुस्थानची भविष्येही दिव्य होऊ लागली ! या भविष्यात अत्यंत महत्त्वाचें व सत्तावनच्या अतिहासावर, त्याच्या कित्येक पानावर शिक्का पडलेला आहे अने भविष्य म्हटले म्हणजे तें हें होय की, कपतीचें राज्य वरोवर शंभर वर्षांनी लयास जाणार ! प्लानीव्या लढावीला सत्तावन साली शंभर वर्षे होत होती. अंतर्दधं त्या सालच्या जानेवारीसामून अेक विलक्षण आघा व अेक विलक्षण चेतना सर्व देशांचे रंधारघातून सचार करीत होती ! या अेका भविष्याने राष्ट्रांमध्ये अशीच चेतना हा हां म्हणता अुमळवून दिली. जो तो अिप्रजाचें राज्य शुडंगार या भविष्यकालाचा वर्तमान काल करण्यासाठी मज्ज होऊ लागला.

सत्तावनचे साली कपतीचे राज्य शुडंगार ह्या भविष्याने राष्ट्रविभूतीला स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी आधीच तयार करून ठेवले ते अशामाठी की, रणदेवतेकडून स्वातंत्र्यदान मिळताच कौणच्याही प्रकारचा आकस्मिक धोडाळा अुडू नये. शिपाजी, सेनापति, पोलीस, पार्टील, कुलकर्णी, जमिनदार ह्यानी अिप्रजाच्या अंमलाखाली ते ज्या ज्या जागेवर होते त्याच त्या जागेवर राहून स्वतंत्र राज्याची सेवा विलकूल धोडाळा अुडू न देता करावी असा वेत ठरलेला होता. गुप्त संघटनेच्या पुढाऱ्यांनी किती कौशल्याने सर्व राष्ट्र बांधून टाकलेले होत हे लक्षपूर्वक पाहिले असता अत्यंत घन्यता वाटू लागते

लोकसांमाला शुद्धता देण्यासाठी रोज रात्री लखनोला अुत्तेज व श्रातिकारक जाहिरनामे लावण्यात येत. या जाहिरनाम्यात सर्व भाषींनी अेकदम जुटून हिदुस्थानचे राज्य परत घ्यावे असा शुपदेश अत्यंत जालीम भाषेत केलेला अने. सकाळ

झाली की शहराच्या सर्व चव्हाट्यांवर ह्याच अर्धी नवीन जाहिरनामे व हस्तपत्रकें फडकलेलीं असत! ही गोष्ट विप्रजी अधिकाऱ्यांच्या कानांवर आर्धापासून अमताही त्यास ही पत्रके वाचीत व त्याच्या लेखकांना शिष्या हसवीत कुठत बसणें भाग पडे कारण पोलीस लोक स्पष्ट सांगत की, हीं पत्रकें लिहिली कोण, लावली कोण, निकटवर्ती कोण, हें सोधून काढणे असंभव आहे. थोड्याच दिवसांत विप्रजांना कळून आलें की, हें पोलीस लोकच कातिपक्षाचे पुढारी होते.^{१२} परदास्याच्या संरक्षणापेक्षा स्वतंत्र-तेच्या रक्षणासाठी शटणारे पोलीस रक्षकांच्या राज्यक्रांतीतच आढळतात असें नगून ते हिदुस्थानच्या राज्यक्रांतीतही आढळत असतात! अतः हिदुस्थानात जशी ही गुप्त संघटना कायल्याने झालेली होती तशी जर का ती दक्षिणेतही झालेली अमती तर किती बहार होती !

अशा रीतीने 'जिकडे तिकडे मन प्रवर्तनाची' लाट असतून दिल्यानंतर मग श्री. नानासाहेब हे सर्व केंद्रमूलांनाही सूत्रबद्ध करून टाकण्यासाठी व मुख्य मुख्य गुप्त मंडळाची अंकवाक्यता करण्यासाठी श्रद्धावर्त सोडून निघाले. सत्तावनच्या भेप्रिलमध्ये 'थीमतांची स्वारी बरोबर आपले बंधु बाबासाहेब व आपले मंत्री अमीर जुल्माखान ह्यांना येथून दिल्लीकडे गेली. दिल्लीच्या वातावरणात त्या वेळेस नानांनी काय मंत्र भुचकारले व दिल्लीच्या दिवाण-श्री-आमनमध्ये बादशहाशी नानांच्या काय ग्वाजगी गोष्टी झाल्या याची याद फक्त त्या वातावरणापाशी व दिवाणखान्यापाशीच बसेल! अंगित्त लोकांपैकी मीर्झ नांवाचा अधिकारी आमच्या जज्जाचे जागेवर होता. तो ह्याच वेळेस नानांचे भेटीस गेला असता त्याम नानांचे हस्ते अतम स्वागत मिळालेले होतें व त्यायोगाने पुढील तीन माहिन्यांत विप्रजामाठी कोणते स्वागत माना तयार करीत होते याची त्याला दादही लागली नाही. दिल्लीची सर्व मयारी पाहून व तेथील सर्व कृत्यें तपासून नाना लखनौला आले. सत्तावनच्या गुप्त संघटनेच्या मुख्य केंद्रात लखनौ हें अत्यंत प्रमुख केंद्र होते. ता. १८ अप्रिलला नाना-साहेब लखनौकडे बळले. त्याच दिवशी सकाळी लखनौचा चीफ कमिशनर सर हेन्री फॉरेन्स ह्याच्या बगीचागे धावत जाऊन लोकानी ह्याच बिसलाचे गोळे मारलेले होते! आणि लवकरच पाहून जास्त महत्त्वाचे गोळे कसे फेकावे हें दाखविण्यासाठी श्री. नानाची स्वारी तिथे आली! मग काय त्या लखनौ शहराच्या जुल्माखाना व अवसानाला पारावार नाहीसा झाला. लखनौच्या प्रमुख रस्त्यांतून नानांची जमी मिरवणूक निघाली, व सर्व क्रांतिकारक लोकाना आपल्या या भावी स्वातंत्र्य-योद्ध्याम पाहून अनिवार्य चैतन्य उत्पन्न झाले. नाना आपण होऊनच सर हेन्री फॉरेन्सकडे गेले होते व लखनौ शहर पाहण्यासाठी आपण आलेलो आहोत असे त्याम सांगण्यात आलें. ही लखनौ शहराची पहाणी म्हणजे काय याची त्या वेड्याला काय कल्पना येणार! नाना याच महिन्यात कास्मी शहराचीही पाहणी करण्यासाठी गेले.

पुढील स्वातंत्र्यसंग्रामात ज्यांनी आपल्या अतुल देशाभिमानाने व रणकौशल्याने सर्व जगाम चकित केले त्या जगदीशपूरच्या कुबारसिंगाशीही नानांचे राजकारण चाललेले होई. ^{१२} व तिकडच्या सर्व चळवळींचा नकाशाही याच मुमारास नक्की रेखाटलेला होना. अशा रीतीने दिल्ली, लखनौ, काल्पी, जगदीशपूर वगैरे ठिकाणी असलेल्या मुख्य पुढाऱ्यांच्या प्रत्यक्ष गाठी घेवून व त्यांच्या ममतीने पुढील कांतीचा नक्की नकाशा रेखाटून श्री. नानागाहेब बेथिलचे शेवटास ब्रह्मावर्ती परत आले.

मुख्य पुढाऱ्यांच्या गाठी घेवून वाङ्मयनिश्चय करण्यास श्री. नानागाहेब त्रिवडे हिडत असताना तिकडे गवं देशास भावी मंगल कार्याची सुगारी देण्यासाठी राज्य-क्रांतीचे दूत अितस्ततः घाबड चाललेले होते! राज्यक्रांतीचे हे दूत हिंदुस्थानात याच वेळी प्रथमतः आले असे मुळीच नाही. हिंदुस्थानात पवित्र राज्यक्रांतीचे मंगल कार्य जिव्हा जेव्हा निघाने तेव्हा तेव्हा हे दूत आपले संदेशकांच काम करीत आलेले आहेत. कारण वेळोरेच्या बंडाचे आघाडीही त्या घाजूम अनाच चपात्या घाडलेल्या होत्या. सत्तावनच्या आरंभास अेकदम सर्व हिंदुस्थानभर हे गुप्त पंथाचे देवदूत भावी मंगल कार्याची वार्ता देत देत भ्रमण करू लागले. ते आले बौद्ध व जात होते कोणीकडे याचा कोणामही पत्ता नव्हता. ते देवदूत फक्त ज्याला समजे त्यालाच मुख्य संदेश देत व ज्याला काही समजत नसे त्याच्याशी तर अतोनात बोलू लागत. ह्या विविध चपातीना काही वेळगळ भिन्नजी अधिकाऱ्यांनी पकडून पकडून त्याचा चुरा करून त्या चुप्याना चुरा करून तो आपल्याशी काही तरी बोलेल म्हणून प्रयत्न करावा परंतु अेखाद्या घटकीसारखे चपानीने तिला बोल म्हटले की, आपल्या तोंडातली जीभच नाहीशी करून टाकावी! तिला वाटेल त्याच्याशीच ती बोले! गव्हाच्या किंवा वाजरीच्या पिठाची ती चपाती बनविलेली असे. तिच्यावर जरी काही अेक लिहिलेले नसे तरी ती हाती पडताच तिच्या स्पर्शाबरोबर प्रत्येकाच्या अगात ज्ञानिचेतना संचार करू लागे. प्रत्येक गावाच्या मुखर अधिकाऱ्याचे हाती त्या चपात्या पडत ती त्यांचे किचिन्मात्र भक्षण करी व चाक्रीच्याना त्याचा प्रमाद वाटून देई. नंतर नवीन नितकदाच चपात्या तयार करून त्यांना ते गावकरी शेजारच्या गावाकडे घाडून देत!

जा, हे त्राणीच्या देवदूता, उमाच पुढे जा! आपली प्रियमाता तिच्या स्वातंत्र्य-साठी जिहाद करण्यास तयार झालेली आहे ही शुभवार्ता तिच्या लेखराना कळविण्यासाठी दग दिगांना घावत जा! "तुमच्या आजीवर सकट आहे तेव्हा तिच्या बचावसाठी घावा हो घावा" अशी कर्कश किवाळी फोडीत मध्यान्ह रात्रीही न थावता अेकमारसा घावत जा! गडकोटाचीं द्वारे बंद आहेत तथापि तीं अंधडण्याची वाट न पाहता निघे आकाशमार्गाने अडत जा!

दऱ्या खोल आहेत, बडे तुटलेले आहेत, नद्या अफाट आहेत, अरण्ये हिरव आहेत. परंतु म्हणून अेक क्षणभरही न बचरता हा भयंकर राष्ट्रमदेश घेवून पुं तारामारसा पुढे जा! तुझ्या वेगावर आभच्या या मातेचे आयुष्य किंवा मरण

अवलंबून आहे; म्हणून आपल्या पंखांनी कापवेल तितके अंतर वापीन सर्व वातावरणात भराच्या मारीत जा ! घनूंनी तुझ्या असादरुमच्या देहाचा चुराडा केला तर हे मायावी देवदूता, आमच्या राष्ट्राच्या या निर्वाणप्रसंगी तू हजारों व लागो देह धारण करून त्यातील अनेका देहान लाखो जिन्हा घालून पुढे जा ! पत्नीला व पतीला, मातेला व बाालाच्या, ग्रहिणांच्या व भावाच्या सर्वांना स्वातंत्र्यसमराच्या कार्यसिद्धीसाठी सहकुटुंब येण्याची विनंती कर. मराठ्यांचे भाले, रजपूतांच्या तरवारी, सिंगांच्या कटघारी, अस्त्रामचे चांद या सर्वांना स्वातंत्र्यसमराच्या कार्यसिद्धीसाठी सहकुटुंब येण्याची विनंती कर ! कानपूरच्या देवतांना बोलाव. कर्णे, भेरी, दुद्रुभि, ध्वज, पनाका, रणगीरे, गर्जना, गढगटाट वर्गरे सर्व आस्तेष्टाना ह्या मंगरकायांच्या भिष्ट मिढीसाठी घेवून ये ! कूलदेवता, ग्रामदेवता, व राष्ट्रदेवता आपल्या आपल्या अनुचरानह स्वातंत्र्यसमराच्या मंगलममारभामाठी सज्ज होवून अस्तुकलेल्या आहेत, त्या सर्वांना माग 'अति ममयी वर्तते, सावधान !'

सावधान ! मित्रहो सावधान व आपल्याच डोळात ह्या हिरव्यागार पर्वतावर जात रीतीन पड्डलेल्या शमूनी, आता सावधान ! हा पर्वत बघून जिनका हिरवागार दिसतो आहे तितकाच तो वातूनही अगेल अशा पूर्ण विश्वासाने ! १३ तुम्ही याच्या मस्तकाला लाघेने तुडवीत आहा काय ? तुडवा, खुशाल तसेच तुडवा ! खबरच तुम्हाला कालिदामाच्या 'शमप्रधानेपु तपोधनेपु गूढ हि दाहात्मकमस्ति तेज ' ह्या वचनाची भरयता पडेल ! हे जगा, हा आमचा तपोधन हिंदुस्थान शमप्रधान आहे खरा ; परंतु म्हणून तू त्याच्या या शमप्रधानत्वाचा फाजील फायदा घेवून कोम कारण या तपोनिधीचे अंगात प्रदाहक अशा प्रचंड शक्तिही गूढत्वाने वसत आहेत ! शकराच्या तृतीय नेत्राची कथा तू कधी ऐकली आहेस ? तो नेत्र बुधडला नाही तोपर्यंत फार शांत असतो, परंतु तो बुधडताच सर्व जगाची रात करून टाकणाऱ्या ज्वाला त्यातूनच सुटू लागतात. तू कधी ज्वालामुखीला पाहिले आहेस ? तो ज्वालामुखी वरून हिरवागार असतो परंतु अंकदा का तो आगला जवडा बुपडू लागला की, 'यातील कडणना अग्निरस्तानी दश दिशा भाजू लागतान. परंतु ह्या सामान्य ज्वालामुखी-हूनही जागृत्यतर असा हिंदुस्थानचा जिवत ज्वालामुखी आता कडू लागला आहे ! त्याच्या बुदरालील भयंकर अग्निरमाच्या लाटा असळू लागल्या आहेत. त्याची दाहात्मक द्रवमिथेणें चाललेली आहेत व त्यावर स्वातंत्र्यप्रेमाची ठिणगी पडलेली आहे. त्याच्या मस्तकावर नाचणाऱ्यानी, अेकक्षण आणखी-की दिग्गजांची काटाळी वसेल असा कडकटाट होवून हिंदुस्थानच्या ज्वालामुखीचा सूड म्हणजे काय हे मदाघ जुलुमाला बळू लागेल !

१३. अग्रजाना हिंदुस्थानच्या मनोवृत्ति अितक्या माहीत असतान की सत्तावनचे फेब्रुवारीतही अग्रजी पत्रें व अग्रजी सरकारी रिपोर्ट म्हणतात की, "The whole country is profoundly tranquil ! " vide Charles Ball. * * *

भाग २ - स्फोट

प्रकरण पहिलें

शहीद मंगल पांडे

मत्तानच्या प्रातियुद्धाच्या अतिहामातील अेक आश्चर्यकारक गोष्ट म्हणजे त्या युद्धाची रचना करताना जी गुप्तता राखण्यात आली ती होय. सर्व हिंदुस्थानभर प्रातिरचनेची गर्दी अुमळली असतानाही अिग्रजामारच्या घुत राजवकत्यांना त्या चळवळीचा अितका थोडा मुगावा लागलेला होता की अुषड बड होअून अेक वर्ष स्रोटेपर्यंतही त्यांतील बहुतेक अधिकाऱ्यांच्या मते बंडाचें कारण काढतुमें हें होते ! काढतुमें हें किती निमित्तमात्र कारण होते हें आतांही 'अिग्रजी' अितिहासकारांना बळू लागलेले आहे व मत्तानच्या भयंकर युद्धप्रसंगी स्वदेशामिमानाचे व स्वघर्मा-मिमानाचें पवित्र स्फुरण त्या थोड्यागध्ये कने मचरण होतें हे आता स्पष्ट रीतीने काही अिग्रजी अितिहासकार दबत दबत कबूल करीत आहेत. १

१. Malleon writes : "In this lesser sense, then, and in this only did the cartridges produce the mutiny. They were instruments used by the conspirators and those conspirators were successfull in their use of the instruments only because, in the manner I have endeavoured to point out the mind of the sepoys of certain sections of the population had been prepared to believe every act testifying bad faith of their foreign Masters." Madley आपल्या पुस्तकात म्हणतो, "But in fact, the greased cartridges was merely the match that exploded the mine which had, owing to the variety of causes, been for a long time preparing " "Mr. Disraeli dismissed the greasing of the cartridges with the remark, that nobody believed that to have been the real cause of the outbreak." (Charles Ball's Indian Mutiny Vol. I, P 629.) जाणवी अेक यथकार पुढे जाअून म्हणतो : "That the fear about the cartridges was a mere pretext with many, is shown beyond all questions. They have not hesitated to use freely when fighting against us the very cartridges which they declared would, if used, have destroyed their cast.

हिंदुस्थानसारख्या विस्तीर्ण देशास राज्यप्राप्तीसारख्या नाजूक कामी अग्रजां-
सारख्या चाणाक्ष अधिकाऱ्यांच्या हातावर तुरी देऊन अितक्या गुप्ततेने संपटित
करणे हे कार्य ज्यांनी केले त्या श्रीमंत नानासाहेब, मोलवी अहमदसाह, वजीर
अल्ली नवकीसान वगैरे पुढाऱ्यांच्या अिताफाची तारीफ करावी तितकी थोडीच
आहे. निपाणी, पोलिम, जमिनदार, मुलकी अधिकारी, जेतदारी, व्यापारी, साहुकार
वगैरे सर्व वर्गांमध्ये व हिंदु व मुसलमान या दोन्ही जातींमध्ये अशुभ सलोख्याची
व प्रचंड प्रांतीची बीजे पेरून दिली व ती बीजे तिथे रुजताना त्या सर्वांची अुकृष्ट
संपटना करून त्यांनी अग्रजाना या सर्व प्रचंड गडबडीचा कारणा नागमूसही लागू
दिला नाही. ही गुप्त संपटना पूर्ण स्वऱ्पाला पोचत असताना बंगालमध्ये सरकारने
मर्चा काडतुने निपापाथर बळजोगीने लादण्यास आरंभ केला. प्रथमतः अेकोणविसाव्या
पलटणीवर प्रयोग करण्यात येणार असा रण दिगू लागला. बंगालमध्ये फेब्रुवारी
महिन्यात सर्व पलटणीपेक्षा चौतिगाथी पलटण राज्यप्राप्तीसाठी अत्यंत अुरुमुक्त
झालेली होती. त्या १४ व्या पलटणीचे ठाणे बराकपूरला असल्यामुळे पलटण्याच्या
नजीक असलेल्या वजीर अली नवकीसान यांनी ती सर्व पलटण आपघपूर्वक राज्य-
प्राप्तीच्या कामास मिळवून घेतलेली होती. या पलटणीपैकी काही तुकड्या १९-व्या
पलटणीकडे धाडल्या गेल्या होत्या. तेव्हा त्या तुकड्यांनी ती १९-वी पलटणही राष्ट्र
कायांकडे वळवून घेतलेली होती. परंतु ही स्थिति असल्या प्रचंड राज्यप्राप्तिपटनेचा
विलकूल सुगावा नमलेल्या अग्रजी अधिकाऱ्यांस माहीत नसल्याने त्यांनी त्या १९
व्या पलटणीवरच पहिल्याने काडतुमाचा प्रयोग केला. परंतु ती काडतुमे घेण्याचे
त्या पलटणीने अुषड रीतीने नाकारले व वेळ पडल्यास अेकदम सत्तेने अुपसण्यापर्यंत
त्यांनी आपला निश्चय अमल्यां व वळविले. हे कृत्य पाहताना नेहमीच्या शिरस्त्रा-
प्रमाणे अग्रजानी 'नेटिव्ह्ज' धाकटपटशा देण्याचा अुपक्रम केला. परंतु आता ती
पूर्वीची 'नेटिव्ह्ज' तिथे नव्हती हे त्या पलटणीत चाललेल्या तरवारीच्या खणखणा-
टाने गोऱ्या अधिकाऱ्याचे लक्ष करून नजरेस आले. परंतु हा मानभंग काही दिवस
मुकाट्याने मिळण्याशिवाय त्यांना दुमरा जिलाज नव्हता. कारण त्या सर्व प्रांतात
नेटिव्ह्ज सैन्यास ताड्यात ठेवण्यासाठी अेकही फिरगी पलटण नव्हती. ही अडचण
दूर करावी म्हणून माचंच्या आरभी ब्रह्मदेशात असलेली फिरगी पलटण बलकल्यास
आणविली गेली व १९-व्या पलटणीला नि धरून करून कामावरून दूर करण्याचा
हुकूम सुटला व ह्या हुकुमाची अमलबजावणी बराकपूरला करावयाचे ठरले.

आपल्या बाधवाना आपल्या डोळ्यादेखत शिक्षा होणार हे अेकूणही स्वस्य
वसणारे बराकपूर नव्हत. तिथे स्वातंत्र्याची ज्योत प्रत्येक तरवारीत लकाकू लागलेली
होती. परंतु त्या सर्व तरवारींत मंगल पांड्याची तरवार म्यानांत काही केल्या धीर
घरीना. १९-व्या पलटणीप्रमाणेच २४-व्या पलटणीलाही वेळ येताच कंपनीच्या
नोकरीवर लाय माखून निघून जाण्याचीच जिच्छ होती. म्हणून १९-वी.

पलटण कंपनी आपण होऊनच काढून देते आहे हें फार उत्तम होत आहे असे सर्व स्वदेशीमित्रांच्याचें मत झालेलें होतें. सर्वत्रांचा असा विचार होऊनोपर्यंत असा महिना दम घ्यावा असें घृत पुढारी मांगत होते व बगरपूरहून सर्व हिंदुस्थानभर निरनिगळपा पलटणींत कोणता दिवस ठरवावा याबद्दल मासिक पत्रही रवाना झालेली होती. परंतु मंगल पांड्याच्या तरवारीला दम बसा निषणार ! मंगल पांडे हा ब्राह्मण कुळात उत्पन्न झालेला व द्वात्रिंशत्तमर्षी दीक्षा घेतलेला तरणा बांड मिपात्री होता. स्वधर्मावर प्राणापत्कीकडे निष्ठा ठेवणारा, आचरणाने मच्छील, स्वभावाने तेजस्वी व वयाने तरुण असा या मंगल पांड्याच्या पवित्र रत्नाने नुबतीच देगस्वातंत्र्याची विद्युन्चेनना गंचरली ! मग त्याच्या तरवारीला धीर बसा निषण ? गहिवांच्या तरवारींना कधी धीर निषण असतो काम ? जयापजयाची कवटीमात्रही पर्वी न करता आपल्या तत्त्वनिष्ठेवर जे स्वतःच्या भुण रक्ताचा अभिषेक करतात जगाच लोकांच्या मस्तकांवर गहिदिनेचा मुकुट झळकत असतो व ह्या निष्कळ वाटणाच्या कडत रत्नातूनच विजयाची मूर्ति अदृश्य पावन असते ! आपल्या स्वदेशघ्न्या आपल्या देशत अपमान व्हावा ही गोष्ट मंगल पांड्याच्या अंतःकरणास असह्य दैवता कर लागली व तो आपल्या रेजिमेंटने त्याच दिवशी लुठाचें असा आग्रह कर लागला. गुप्त मंडळाचे पुढारी आज अठण्यास अनुमोदन देत नाहीत असें बळशाच त्या तरणाचे अवमान अनिवार्य झालें. त्याने आपली बंदूक लाडदिगी भुचळली व 'मर्द हो अडा !' अशी गर्जना करून परेडच्या मैदानाने भुडी घेतली. "बरे जाता मागे का येता ? माजी ओ, बला तुटून पडा ! तुम्हांला तुमच्या घर्माची शपथ आहे ! बला, आपल्या स्वातंत्र्यासाठी गनिमावर तुटून पडा !" अशी गर्जना करीत तो आपल्या स्वदेशवांछनास आपल्यामागे घेण्यासिपयी आह्वान कर लागला. हे पहाताच मार्जेट मेजर ह्यूसन याने मंगल पांडेला घराबयाला सिपायाना हुकूम सोडला. परंतु श्रिग्रजाना आजपर्यंत आडलेले देगत्रोही सिपात्री आता दुमिळ होते त्या मार्जेटची आज्ञा त्याच्या तोंडातून निघताच अरुही सिपात्री मंगल पांड्यास घराबयान हलला नाही. अतिशय नड्डे तर मंगलपांड्याच्या बंदुकीतून सू मू करीत येणाऱ्या गोळीने त्या ह्यूमेनचें मर्द जेवा क्षणाघात जमिनीवर आडळून दिले ! अिनही गडबड होते आहे तोंच लेफ्टेनंट बॉ हाही तिथे आला, त्याचा घोडा नाचत नाचत पुढे सरकतो आहे तोंच मंगल पांड्याच्या बंदुकीतून दुसरी गोळी मुट्या व ती त्या घोड्याच्या पोटास निरताच तो घोडा त्या लेफ्टेनंट-मह जमिनीवर धाडदिगी पडला. मंगल पांड्याला पुन्हा बंदूक भरण्याचा अवसर मिळण्याचे आघात तो घुळात नोळणारा लेफ्टेनंट आपलें पिस्तुल काढून आघा राहिला आहे हें पाहताच मंगल पांड्याने तिळमात्रही न दगमगता आपली समतोर बु पसली. बनि पिस्तुल झाडलें परंतु गोळी हुकली व तो आपली तरवार काढतो तोंच मंगल पांड्याच्या तरवारीचा रट्टा बसून बॉ जमिनीवर लोडू लागला !

अतःयात मंगल पाडघावर तो पूर्वाचा गोरा चालून येऊ पहाताच जवळच्या अेका-
शिपायाने आपल्या बंदुकीच्या दस्त्याने त्याचें डोकें ठेचून काढलें व सर्व शिपायानी-
मंगल पाडघास कोणीही हान न्हावू नये अशी गर्जना केली. तोंच कर्नल व्हॉलर तिये
आला व मंगल पांडघास गळदण्याविषयी हुकूम देऊ लागला. आम्ही आमच्या पूज्य
ब्राह्मणाच्या केमालाही धक्का लावणार नाही अशी पुन्हा गर्जना झाली, व अग्निल-
शाच्या लाल भडक रक्ताचे पाट चाहत असलेल्या त्या देखाव्यापुढे जास्त वेळ न
थांबता कर्नलसाहेब जनरलच्या बंगल्याकडे पळून गेला. अिकडे मंगल पांडे आपले
रक्ताने भिजलेले हात शुभे करून 'मदं हो अुठा' अशी भीम भगानक गर्जना करीत
अिकडे तिकडे हिंडत होता. जनरल हीसें याला ही बातमी कळताच तो आणखी
काही युरोपियन घेऊन मंगल पांडे याजकडे दौडत आला. आता मात्र आपण शत्रूच्या
ताब्यात सापडू असा रंग पाहून त्या देशवीर मंगल पांडघाने फिरंग्यापेक्षा मरण
जवळ करावें असा निश्चय केल्या व आपली बंदूक आपल्या छातीकडे रोखली व
क्षणार्धात त्याचा पवित्र देह जवमी होऊन झाली पडला ! लगेच त्या जखमी
तरुणाला अिस्पतळाकडे नेण्यात आलें व सर्व अिग्रज अधिकारी या अेका
शिपायाने जें वीरत्व दाखविलें त्याने लज्जित होतसाते आणभापल्या तबूत निघून
गेलें ही १८५७ सालच्या मार्चची २९ वी तारीख.

मंगल पांडे याची नंतर कोर्ट मार्शलपुढे चौकशी झाली. त्या चौकशीत त्याने
अितर कटबाल्याची नावे ध्यावीं म्हणून प्रयत्न करण्यात आले. परंतु त्या तेजस्वी
तरुणाने आपण कोणाचीही नावे देण्यास तयार नाही असे ताफ अुत्तर दिले.
त्याने हेही कळविले की मी ज्यांना गोळ्या घातल्या त्या अिग्रजी अधिकाऱ्याविद्द
माझा कौणत्याही प्रकारचा व्यक्तिविषयक द्वेष नव्हता. जर व्यक्तिविषयक द्वेष
असता तर ते खूनच झाले असते. मंगल पांडघाचे मंगल नाम हे शाहीदाच्या यादीत
न देता ते तुनी मनुष्याच्या यादीत घावे लागले असने ! परंतु मंगल पांडघाचें
ते घाडसी कृत्य तत्त्वनिष्ठेमाठी होतें. स्वदेशाच्या व स्वधर्माच्या मरक्षणाकरिता
'मुग्धदुःखे समे कुरवा' मंगल पांडे याची तरवार म्यानातून बाहेर पडली होती ! स्वदेश
व स्वधर्म याचा अपमान पहाण्यापेक्षा मरण बरें असा कृतनिश्चय करूनच तो बाहेर
निघाला होता. या कृत्यात अशी त्याची पवित्र स्वदेशभक्ति व स्वधर्मप्रीति दिसून
थाली तनेच त्या तरुणाच्या तरवारीचे पाणीही दिसून आले. अद्या या वीर तरुणाला
अखेर फासीची शिक्षा झाली. ता. ८ अप्रिल ही त्याच्या फासांसाठी नेमली होती.
शाहीदाच्या रक्तात काय तेज असेल त असो, परंतु त्याच्या नामस्मरणाने देखील
मनान अुदात्त धूर्ताना जास्त बहर येऊ लागतो ! पण ज्याच्या दृष्टीला मंगल
पांडघाच्या प्रत्यक्ष दर्शनाचा लाभ झालेला होता त्या वराकपूरच्या सर्व नागरिकांचे
अंत करणात दिव्य प्रेम भुस्मन्न शक्ति यात काय नवल जाटे ! त्या सर्व वराकपूर
शहरात मंगल पांडघाला फासी देण्यामाठी अेक मास भिळेंना ! अखेर कलकत्याहून

त्या अमंगल कृत्यामाठी चार मांग आणवावे लागले. तारीख ८ धेप्रिन्च्या दिवशी सकाळी मंगल पाडघाला फाशीकडे नेले. त्याचे भोवती लष्करी लोकांचा पहारा होता. त्यांतून मंगल पांडे धोदपणाने चालत गेला व फाशीवर चढला. आपण कोणाचीही नावे सांगणार नाही असे पुन्हा अनेकदा सांगताच त्याच्या पायांमालचा आधार काढून घेण्यात आला व मंगल पांडेच्या नरीरातून त्याचा पवित्र आत्मा स्वर्गात जाता झाला ! !

अशा रीतीने सत्तावनच्या प्रांतियुद्धाची पहिली चकमक बुडाली व जगा रीतीने त्या प्रांतियुद्धातील पहिल्या सहिद स्वयंवासी झाला ! ज्याच्या राजातून सत्तावनच्या महादतीची नदी घुगम पावत आहे त्या देशवीर, धर्मवीर मंगल पांडेच्या नांव आपल्या प्रत्येकाच्या बदनाने व हृदयात अक्षय्य अमले पाडिले ! सत्तावनच्या साली हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यवीराला अंकुर फुटविण्यामाठी प्रथम मंगल पांडेच्या त्याच्यावर आपले धुपण रक्क ओतले आहे. त्या स्वातंत्र्यवीरालाचा हंगाम जर पुढे मागे आला तर त्याच्या पहिल्या नैवेद्याचा मान मंगल पांडेचाला आहे !

मंगल पांडे नाहीना ज्ञान, पण त्याचे अंतर्गत सर्व हिंदुस्थानमर पसरलेले आहे व ज्या तत्त्वामाठी मंगल पांडे मेली ते तत्त्व चिरंजीव झालेले आहे ! मंगल पांडेच्याने सत्तावनच्या प्रांतियुद्धाला आपले रक्क दिले, अंतर्गत नव्हे तर त्या प्रांतीत जे जे स्वदेशार्थ व स्वधर्माचे लढले त्या सर्वांना 'पांडे' हे अभिधान लावण्याचा प्रयत्न चालू झाला. ^१ अमले हें पवित्र नाव प्रत्येक जामी आपल्या मुलाला स्वामिनामपूर्वक शिकवी !

२. "The name has become a recognised distinction for rebellious Sepoys throughout India." — Charles Ball

This name was the origin of the Sepoys generally being called Panday." — Lord Robert's Forty-one years in India.

* * *

प्रकरण दुसरें

मीरत

देशवीर मंगलपांडे याच्या महादतीत सत्तावनचे बी रजताच ते अकुरित होण्याचेळ कसाला ! ज्या १९-व्या रेजिमेंटमध्ये मंगल पांडे होता त्या रेजिमेंटच्या सुभेदारालाही रात्री प्रातिहारक गुप्तमंडळ्या भ्रमविज्ञा म्हणून आरोप ठेवून त्याला फाशी देण्यात आले व १९-वी रेजिमेंट व ३४-वी रेजिमेंट ह्या दोघानी मिळून सर्व

अिलासाभर बंड करण्याचा गुप्तकूट केल्याचें त्यांच्याजवळ सापडलेल्या कागदपत्रांचरन सिद्ध झाल्यामुळे त्यांन निःसस्त्र करून नोकरीवरून घालवून देण्याची शिक्षा दिली. सरकारच्या मताने ही 'शिक्षा' होती परंतु त्या दोघी रेजिमेंटमधील शिपायांना हा स्वतःचा मोठा 'मन्मान' होत आहे असे वाटले. ज्या दिवशी त्यांना शस्त्रे साली ठेवण्याचा हुकूम झाला त्या दिवशी युरोपियन सैन्याची तयारी ज्ययत ठेवलेली होती व या नोकरीवरून घालवून देण्याच्या शिक्षेने शिपायी पदचात्ताप पावतील अशी अिग्रजी अधिकाऱ्यांची खात्री होती. परंतु त्या हजारो शिपायांनी बेसाटा अत्यंत अपवित्र वस्तुप्रमाणे कंपनीच्या दास्यावर खुनीने लाथ मारली, आपले वूट व ग्रिन-फॉर्म काढफाडून फेंकून दिले व त्या गुलामगिरीचे विटाळास घालविण्याकरिताच र्शों काय, ते शेजारी असलेल्या नदीवर स्नान कर लापले. त्या शिपायांच्या स्वतःच्या पगारातून त्यांना लष्करी टोप्या घाव्या लागत होत्या. तेव्हा ही त्यांची जागगी जिदगी समजून कंपनीने ती त्यांनी परत न्यावी अर्सा सवलत दिली होती. परंतु नदीमध्ये स्नान करून बाहेर पडण्यावर पुन्हा हें गुलामगिरीचें विन्हु डोक्यावर घालावयाचें की काय ? आपल्या झाल्या तरी त्या टोप्यांवर कंपनीचा शिक्षा आहेत ? खबरदार कोणी त्या दास्यचिन्हांना स्पर्श करील तर ! आता दुसऱ्यानी हिंदुस्थानला टोपी घालण्याचे दिवस गेलेले आहेत. या त्या दास्याच्या टोप्या दास्या-कडे फेंकून—हजारो टोप्या आकाशात गिरफाडपा खाबू लापत्या ! परंतु गुस्त्र्वा-कर्षणाच्या हट्टी स्वभावामुळे त्या पुन्हा हिंदुस्थानचे भूमीवर पडल्या. पुन्हा भूदेवीस दास्याचा विटाळ झाला, धावा शिपायांनी, या दास्यचिन्हांना त्या अिग्रजी अधिकाऱ्यांसमोर फाडून, तोडून व मग पायाखाली तुडवून धुळीन मिळवून घा ! हजारो शिपायी त्या दास्यदूषित टोप्यांना तुडवू लागले व आपल्या सत्तेचा सृतिमत् श्रुपमबंध र्शों काय असा हा भयंकर हिंदी नाच पहात हतवीर्य झालेले अिग्रजी अधिकारी जागच्या जागी बिजून गेले !!

भुत्तर प्रदेशातील अरुच गुरभय्या ब्राह्मण कुलात जन्मलेल्या मंगल पाडयाचें रचत फात मंगलत्यात व स्वातंत्र्यवीजाळा रुजवीत होत असे नाही तर तिकडे अया-त्याचे अंगातही त्याची विद्युच्चेतना संचरलेली होती. अबाला हे अिग्रजी सेनेचे मुख्य स्थान होते व येथेच कमान्दर-अिन-चीफ जॅन्सन हा रहात होता. त्या अबाल्याला शिपायांनी जेव नवीन तन्हा काढलेली होती. ती ही को, जो कोणी अधिकारी त्याच्या विरुद्ध जातील त्याचे घरदार जाळून गरम करावयाची ! रोज रात्री देशद्रोहाची व परकीयांची धर पेट घेत. हे काम अितव्या इटवयात व गुप्ततेने अुरके की, प्रत्यया अग्निनारायणच कतिपक्षाच्या गुप्तमंडळीत सभासद झाला आहे की काय असे वाटे अितव्या आगी लागल्या व जो आगी लागणाऱ्यांना घरन देगील त्याला हजारो

रमणीय वसिनेही कारनाम आली. पण अज अज जर बागमी देखील गर मय !
अगेर लागून जाणून मूढ कमण्डर-अिन-पीक अंमन मधून-अनरमला निहिनी :

"Strange that the incendiaries should never be detected. Everyone is on the alert there, but still no clue to trace the offenders." गुप्ता अंग्रिजने नेवटी नेवटी तो निहिनी : "We have not been able to detect any of the incendiaries at Ambala. This appears to me extraordinary; but it shows how close the combination among the miscreants who have recourse to this mode of revenging what they conceive to be their wrongs and how great the dread of retaliation to anyone who would dare to become an informer."

हिंदुस्थानच्या देशद्रोहावर मर अंग्रिजी गांग्राग्याची मदार. तेव्हा अंबाल्याच्या अंबली देशद्रोही न गांगडल्याने मूढ कमण्डर-अिन-पीक मय बनला व निपायांच्या गुप्त फटांचे फौजुस करील, त्याच्यावर दात ओठ गांग्र. लागली त्यात काय नवल आहे ?

आता ह्या आमी हिंदुस्थानात ठिरठिराणी मूढ ज्ञान्या होत्या. नेवटची घोरली आम भटवण्याचे आपी अिकडेनिकडे घारीक घारीक ठिगल्या भूढू लागल्या हें माहीतच आहे. लग्नोच्या नानांच्या भेटांगामून फारच महवड झुडालेचो होती. अंबाल्याप्रमाणेच तिचेही अधिकार्याची व देशद्रोह्यांची घरे नेटू लागली ! ता ३१ मेला गर्ब हिंदुस्थान अजडम नेटवून दावे म्हणजे अजडे तिहडे जीव लपवीत फिरण्याची मंघि न मिळता पारलश्य आल्या आत रात होणून जातील हा टगलेला वेत लग्नोच्या गुप्त मंडळाला जरी ममन होना तरी तेथीत तेजस्वी निपात्रीबहादुरांग आपला स्वय पोडात दावून घरेवेना स्वातूनही दारोज रात्री गुप्तमभातून घाललेल्या झुडीक भापणानी व जळणाच्या घराच्या भयंकर देखाव्याने निपायांना पावता पाववेना. मेच्या तिसऱ्या तारनेच अमेच अनिकाम झालेले चार निपात्रीबहादुर बळजबरीने लेपटनट मेराम याच्या तवूत घुमले व म्हणाले . "तुझ्याची जरी आमचा कोणत्याही प्रकारचा व्यक्तिगतिक द्वेष नाही तरी तू फिरगी आहेस व म्हणून तुला मेलेच पाहिजे ! २ ह्या अशळ विशळ निपायांना पाहताच भेदकन गेलेला तो लेपटनट त्याची विनवणी करू लागला. "आपण मनात आणाल तर मला अंबा दशात मारु दकाल. पण मज गरिबाचे मरणाने तुम्हाम काय मिळेल ? हुमरा बेलादा मनुष्य येतील व हें काम करू लागेल. अपराध माझा नमून ह्या राख्यपद्धतीचा आहे. मग मला जीवदान वा देत नाही ?" ह्या वाक्याने ते निपात्री बहादुर जरा

३. "They informed him that personally they had no quarrel with him but that "he was a Feringee and must die'!!"
—Charles Ball's Indian Mutiny Vol I, page 52.

शुद्धीवर आले व सर्व राज्यपद्धतीला अेकदम मारले पाहिजे ह्याची आठवण होऊन परत फिरले. परंतु ही बातमी अधिकाऱ्यांच्या कानावर गेली व लगेच हॅन्री लॉरेन्सने सोफालाच्याचे मान्यात त्या पलटणीला फमवून अुभें कसून मग तिला निःशस्त्र केल्या टाकली.

परंतु अिकडे मीरतकडे तर डाव ह्याहूनही रंगात येत चाललेला होता काडतुसासंबंधी शिपायी लोक खरीच तक्रार करतात की नाही हे नक्की ठरविण्याची कल्पना काही जेज्जरी डोक्यात आली व त्यांनी सा. ६ मेला थोडेस्वारांच्या अेका तुकडीला ती काडतुमें देण्याचा निश्चय केला. त्या परेडीला हजर अमलेंल्या मुमारे नव्वद शिपायांपैकी पुरते पांचजण देवलील ह्या काडतुमाना शिबेनात! तरी ती काडतुमें पुन्हा देण्यात आली, पुन्हा मगळ्या शिपायांनी त्यांना स्पर्श करण्याचें नाकारले व ते आपआपल्या ठाण्याकडे निघून गेले. ही त्यांची वतणूक जनरलच्या कानावर जाताच त्याने कोर्टमार्शलपुढे त्या सर्व शिपायाना अुभे करून पंचायती स्वारांना आठपासून दहा वर्षेपर्यंत मक्त मजुरी करण्याची शिक्षा ठोठावली !

मेच्या ९-व्या तारखेला हा हृदयद्रावक प्रसंग गुदरला. युरोपियन कंपनीच्या व सोफालाच्या पहाण्यात बरोल ८५ शिपायांना अुभे केले. बाजूला सर्व नेटिव्ह शिपायाना तो देखावा पाहण्यासाठी मुद्दाम बोलावून आणले, व मग त्या पंचाअंशी देशभक्त शिपायाना आपले कपडे काडण्याचा हुकूम दिला त्याच्या हातातील शस्त्रें हिमकावून घेऊन व त्यांच्या अंगावरील कपडे फेकून देऊन मग मीठमोठाल्या लोखंडी वेड्या त्याच्या पायात व हातांत ठोकण्यात आल्या ! शत्रूच्या छातीत घुसणाऱ्या तरकारीशिबाम ज्याच्या हातात अितर काही पडलेले नव्हत त्या आपल्या मदें स्वदेशभाभीचे हातांत आज फिरमाने लोखंडी वेड्या ठोकल्या हे पाहताच सर्व हिंदी शिपायाचे अंगात थरारल्यामारखें झाले परंतु समोरच रोखून ठेवलेल्या सोफाकडे पाहून प्रत्येक तरवार म्यानात जळकळत राहिली. नंतर त्या ८५ गूर शिपायांना तुम्हास दहा वर्षे मक्तमजुरीची शिक्षा दिलेली आहे असे नळविण्यात आलें व हातापायातील अंधजड वेड्यांच्या माराखाली वाकत वाकत ते धर्मवीर तुम्हाकडे जाऊ लागले ! त्या वेळेस आपल्या धर्माच्या सरक्षणासाठी तुरुंगात चाल-लेल्या त्या शिपायाना त्याच्या स्वदेशवर्धनी काय नेत्रसंकेत केले ते भविष्य लवकरच सांगेल ! गाजीच्या व डुकराच्या रक्तात मिसळविलेली काडतुमें आपल्यावर वळज्वरीने कोवली जात असता ती फेकून देणे हा दहा वर्षे सप्त मजुरी करण्याअितका भयकर अपराध ज्या दास्यात होतो त्या फिरगी दास्याच्या नखीचा आम्ही घोट घेऊ व दहा वर्षांसाठी रहणून तुमच्या पायात घातलेल्या गुलाम-वेड्या व आज समर वर्षे झाली आपल्या देशजननीच्या पायात घातलेल्या गुलाम-गिरीच्या वेड्या ह्या दोन्हींनाही लवकरच तोडून टाकू असा त्या नेत्रसंकेताचा अर्थ असावा !

ही येळ मकाळीही होती, आपल्या प्रियकर देवबांधूना आपल्या डोंडपादेन नरदेगीप व परधर्मीय लोकांनी वेड्या टोकून तुटंगान टाकावे व आपण ते गुलाम डोंडपांनी पहावे याची आज वाटून गनानच्या मनात जळणारे निगाभी आपल्या बराकीत परत येताप त्याच्याने धीर निघेना ! जह्वाच्या बाबाराज ते गेले अमता तेदीन बायबा त्याचा तिरस्कार करून म्हणू लागल्या : "तुमचे बाप तुटंगात पडले अमता तुम्ही शिथे माता मारीत फिरत आहा ! धू मेन्यानी तुमच्या जिण्यावर ! " ३ आधीच संतासाने जळणाऱ्या निगायांना आपल्या जिण्यावर रम्यालीन बायबांनी दर्शित धुकावे हे त्यांना कसे म्हणू होणार ? त्या दिवशी रात्री गर्व लाभोभार निगायांच्या छुप्या गभांनी गर्दी झुडलेली होती. आता मेच्या ३१-व्या तारनेपर्यंत वाट पहा- ययाची काय ? शिपडे आपले देवबांधू तुटंगान गुजून अमतांना आपण नामदांगारते स्वस्थ घसावयाचे काय ? रम्यात बायबांघोरें आपल्यावर देवबांधूंनी म्हणून मुकू लागली तरी जितरांची वाट पहात स्वस्थ बगावयाचे काय ? ता. ३१ अजून रिती तरी काय आहे. तोपर्यंत या फिरंग्यांच्या निगायांगाली रहावयाचे ? छे, छे, झुजाचा रविवार आहे तो रविवारचा सूर्यनारायण असला जाण्याचे आधी त्या तुटंगांनील देवबांधूंच्या वेड्या तुटस्याच पाहिजेत. स्वदेशजननीच्या वेड्या तुटस्याच पाहिजेत व स्वतंत्र्याने निगाण फडकलेच पाहिजे ! तावडतोव दिव्यांम्या निरोप गेले की, "आम्ही ता. ११ किंवा १२ ला गिथे येतो. सर्व तयारी जम्यत ठेवा." ४

ता. १० मेचा रविवार जुजाडला. मतापनच्या गुप्य तयारीची अग्रजाना जितकी कमी माहिती होती ती मीरलच्या निगायांचा भितराशी तर काय, पण आपआपगात देखील काही अक गर्वनामाग्य वेत चाललेला आहे ह्याची त्यांना संका देखील बालेमी नव्हती. रविवारच्या सकाळी त्यांचा निघनम नात रीतीने गुरू झाला. धोड्याच्या गाड्या, सीतोपचार, सुवागिक कुचे, हवा खाणे, गाणे बजावणे सर्व प्रकार यथास्थित गुरू झाले. गाहेवाचे घरो असलेले ते नेटिझ नौरर अनात्रेकी नौररी टाकून गेले ह्यावहलही क्षणापेक्षा जास्त वेळ आश्चर्य वाटले नाही ! अिकडे निगायांच्या तळात वाद चाललेला होता की सरसरुट कतल अडवाची की अडबू नये विनाजीपळटण व तिमरी धोडेस्वार पळटण घामझेल निगाभी म्हणाले, "चंचमर्षे फिरंगा मेन्दा की म्हणावा हरहर महादेव ! व मुल्की व लप्करी, बायबांघोरें, पुरप जो मापडेल तो छार्टीत चलावे दिल्लीकडे ! " हाच वेत वेवटी ठरला.

अिकडे मीरत गहरात मेजारच्याचे खेड्यांतूनही मोडकीं तोडकीं दस्तें हाती घेऊन हजारो लोक येऊन मिळतच होणे स्वदेशकार्याचं आलेल्या त्या गावकऱ्या- प्रमाणे मीरतचे नागरिकही सज्ज होऊ लागले तरी अग्लिशाना याची काडीचीही

दाद नव्हती ! अघेर रविवारचे संध्याकाळचे पांच वाजले. चर्चची घटा त्या नात चातावरणात हलके हलके हेलकावे घेऊ लागली व अग्रजी लोक आपापल्या स्त्रियांमहंमत सेळत चर्चकडे जाऊ लागले. परंतु त्या दिवशीच्या चर्चची घंटा ही अग्रिनां-केंरिता प्रार्थना वाजवीत नव्हती, तर त्यांचा मरणसमय वाजवीत होती. कारण तिकडे शिपायाच्या लाजिनीत अेकच गर्जना सुठली व 'मारो फिरंगीको' ह्या ध्वनीने सर्व चातावरण दुमदुमू लागले.

प्रथमतः तुरुंगात पडलेल्या धर्मवीराच्या वेड्या तोडण्यासाठी शेकडो घोडेस्वार तिकडे गेले. त्या तुरुंगावर ठेवलेले पहारेकरीही अतिपत्तासच अनुकूल असल्याने 'मारो फिरंगीको' हा रणध्वनि अंकताच तो तुरुंग सोडून देऊन ते आपल्या स्वदेशवधून जाऊन मिळाले. अेका क्षणात त्या दुर्दैवी तुरुंगाच्या भिंती नोनळू लागल्या ! दहा वर्षे रक्त मगुरीकरिता म्हणून फिरंग्यानी घातलेल्या वेड्या चळ-चळ कापू लागल्या. अेक देताभिमानाी लोहार पुढे आला व त्याने मरामर त्या वेड्याचे तुकडे पाडले. प्रचंड वीरगर्जनेत ते तुरुंगात पडलेले धर्मवीर बाहेर आले, घोड्यावर चढले व आपल्या मुक्ततेसाठी आलेल्या देशवधूसह त्या तुरुंगाला गागे टाकून चर्चकडे मरघाव घाबले. तिकडे या अवधीमध्ये पायदळाच्या तुकडीने अेकच दंगल मांडली. अकराव्या पलटणीचा कर्नल फिनीस हा आपल्या घोड्यावर बसून मुक्ताच तिकडे गेला होता. शिपायांच्या समोर अुभे राहून फिनीस हा नेहमीच्या आढपतेने त्यांना धाकदपट्या दाखवू लागतो, तीच शिपायी त्याच्या बगावर काळासारखे चवताळून घाबले. शिपाया पलटणीतील अेका शिपायाने आपले पिस्तुल त्याच्यावर झाडले व तो कर्नल त्याच्या घोड्यासुद्धा जमिनीवर ठार होऊन पडला ! पायदळ व घोडेस्वार, हिंदु व मुसलमान हे सर्व आता गोऱ्या रक्तासाठी अितके ह्यापलेले होते की, या फिनीसाचे रक्त म्हणजे दर्यामे खमखस होनी ! मीगच्या आशारात ही बातमी कळताच ते शहरचें शहर बेलाघा वणव्यामारखे पेटू लागलें व जिये जिये अग्रज म्हणून आढळला तिथे तिथे त्याला गारद करण्यात आलें. मदर बाजारातील सर्व लोक हातात तरवारी, भाळे, काठघा, सुन्या जें जें सापडेल ते ते शस्त्र घेऊन गल्यागल्यातून घावू लागले. ज्या ज्या अिमांरतीवर जिल्ह्या मतेचें काही तरी चिन्ह होतें त्या त्या अिमांरती—वगळे, ऑफिसे, कचेऱ्या सर्व आगीच्या डोंयात जळू लागल्या. आकाशात घुराचे लोट, अग्नीच्या चिचविचित्र ज्वाला, हजारो लोकांच्या आरडाओरडीची समिध आरोळी व सर्वांचे वरती ' मारो फिरंगीको ' हे भयानक ध्वनि ह्यानी ते भीरतचे आकाश अशाळ विकाळ दिसू लागलें ! यंदाळा आरंभ होताच पूर्व सप्तेताप्रमाणे भीरत ते दिल्लीकडे जाणाऱ्या सारा तोडून टाकल्या व त्या रस्त्यावर आपला रक्त पहारा बसविला. ती अघेरी राज असल्याने अग्रजाची अव्यंत वेधा खुडाली. कोणी तबेल्यात जपला तर कोणी सर्व रात्रभर झाडाखाली दडून राहिला, कोणी घराचे तिसऱ्या मजल्यावर तरकोणी

पमिनीने रावदाडान, बीबी शेतकऱ्याने गोंग घेऊ लागला तर बीबी आपल्या घटलराने पाय धरू लागला ! बडवाले गिगाबी विचिन् अंधार पडताच दिल्लीकडे निघून चालले होते. परंतु त्याच्या जुनुमाचा मूड मोरतने सोरानी भुगविण्याचें काम स्वतःच पुरें केले. अग्रजागबंधी अनिरा अनिवार संताप भुलत झालेला होता की अग्रजांचा स्वर्ण झाल्यामुळे ज्या घराना आगी लावणे अगक झाले अशी दगडांची घरे चूर्ण करून टाकण्यात आली ! तेथील कमिशनर फ्रीड याच्या बगल्याला आग लावून दिली तरी तो आतच दडून बसला होता. अनिरात ती गुणगुण बाहेर पडून मोरतने लोक त्या बगल्यामोवती गमन होऊन बकंद गर्जना करीत जमा झाले. तेव्हा तो कमिशनर आपल्या घटलराने पाय धरू लागला व पायासाठी आगीचे डोंब व बाजूला सानूचा गराडा अशा मृत्यूच्या दांडेतून आपल्या कुटुंबाग जीवदान घावें अशी विनती करू लागला. तेव्हा त्या घटलराने बंडवाल्यांना कमिशनर घरात नमून घरीतरच जिबडे लावलेला आहे तिबडे चालण्याविषयी आग्रह घरला व अशा रीतीने त्यांना लांबवर नेले. जिबडे कमिशनर तें घर कडाडडिगी कोमळन अगता निसडून पार झाला. जिबडे मिसेम चेरमंच्या बगल्यात बंडवाल्यांनी तिला मुऱ्यांनी भोत-कून करकर ओडून फेकून दिली कॅप्टन फ्रेजी ह्याने आपल्या बायबोला व मुलांना त्याचा गोरा रंग शाकण्यामाटी घोड्यांची सोगिरे पांघरावयात दिली व अशा रीतीने त्यांना काळ्या रंगन भेका पडवया देवळान रामभर लावून ठेवले. डॉक्टर व्हिस्टे व बॅटलरिनेरी मजेन किलिप्प यांना नेवून मारण्यात आले. लेफ्टेनंट टॅपलर ह्याला मरणोन्मुख करून फेकून दिले. कॅप्टन टेंडर, कॅप्टन मॅक्डोनल्ड, लेफ्टेनंट हॅडरमन, लेफ्टेनंट पॅट ह्यांना पाठलाग करून करून गारद केले. आग लावून दिलेल्या घरान कित्येक बायकामुले जळून मेळी. जों जों अग्रजी रक्ताचा आस्न जात सडा पडत चालला तों तों बडवाल्याच्या बकंद गर्जना व भयानक अट्टहास यांना अवमान घडू लागले ! रस्तोरस्ती अग्रजी प्रेतें जाणारे येणारे लोक लाथाडून देऊ लागले ! मध्यतरी बीण्या बडवाल्याला गोऱ्या लोकावर अखादा बार करतांना किचिडू दया आलीसी दिमली बी अतर हजारे लोक 'मारों फिरगीको' म्हणून ओरडून धावत येत व त्या तुरगाल टाकलेल्या ८५ धर्मबोरापकी अखादा तिथे असल्यान त्याच्या निरपराधी हातावरील फिरगी बेटीच्या बळाकडे वोट दाखवून 'ह्याचा मूड पाहिजे' म्हणून बारावर बार करू लागले !

वास्तविक पाहता हिंदुस्थानात जर कुठे बड प्रथम अद्भवण्याचा मुळीव सभव नसेल तर तो मीरतला नव्हता. कारण तिथे नेटिव्ह सिपायाच्या २ पायदळ रेजिमेंट व अेक घोडेस्वाराची रेजिमेंट होनी परंतु गोऱ्या सिपायाची अेक सवध रायफलमन बटेलियन व अेक ड्रॅगून रेजिमेंट अमून अत्यंत अुत्तम अमा तोफखाना

सर्वेस्वी त्याच्याच ताब्यात होता. असा न्वितीत निपायांना घरा देण्याची मीरतल मुळीच आता नव्हती. भुडावणी होनाच तेथील अग्रजांचा मूड घेण्याचें काम मीर राहणकडे सोपवून बंदवाले निपाजी यासाठीच दिल्लीकडे ताबडतोब निघून चाललेले होते. त्यांचा पाटलाग करून त्यांना अडकविणें विवा त्यांचा पूर्ण नाश करणें हें कामही अत्यंत मुलभ होत. परंतु अग्रजांच्या संघात घ त्यांच्या अधिकाऱ्यांत त्या वेळेस जें भीस्त्व, अव्यवस्था व विनघोरणीपणा दिभून आला त्याची अग्रज अतिहायकारांनाही फार घरम वाटत गगने! नेटिव्ह घोडेस्वारांचा कर्नेल सिम हा आपली रेजिमेंट अजूनही आहे हें ऐकनाच तिकडे तोंड न यळविता घूम पळा सुटला. तोफगान्यावरील अमलदार तोफांना राज करून त्याची गिरवणूक काढतात तो गिगार्थी दिल्लीकडे चालूही लागले. त्यातूनही तयेंच पुढे न रेटता अग्रज सैन्य धावरल्यासारगें होभून ठिकच्या ठिकाणी सर्व रात्रभर पडून राहिलें. वास्तविक पाहता मीरत भुटल्याने अग्रजांचा विलक्षण घोटाळा झाला. त्यांना हा अभूतपूर्व अकस्मात् गुदरलेला प्रचंड प्रसंग काय आहे याची दुसरे दिवसापर्यंत कल्पना आली नाही! अिकडे निपायांचा नकाशा अगदी व्यवस्थित रीतीने रेखाटलेला होता बड करताच तुरंगातून कंदी मोटवाकयाचे व मंतर अग्रजी रजनाचा मनमुरा पाजून पाडावयाचा! हा अकस्मात् पडलेल्या घात्याने अग्रज लोक अतिके धावरण की त्या अटक्यात मीरत राहणाने भुटून जाळपोळ व हाणामारी बोहोभानूने करीत खर खरा दंगा कोगीकडे आहे याची दाद अग्रजांना बराच वेळ लागू देणे असकच कर टाकलें. ही दाद लावण्यात ते गुतले आहेत तोंच सर्व शिपायांनी दिल्लीकडे निघावे हा दिल्लीकडे जाण्याचा वेत अत्यंत कोतल्याचा होता. दिल्ली पहिल्या घडावयाल ताब्यात घेभून वंडाणा अेका दणात राष्ट्रीय नातीचे स्वरून देण्यात व अग्रजाच्य अग्रतांवर कुन्हाड घालण्यात गुप्त कटवाल्यांनी अंप्रतिप पातुर्ग दासविले या तिलमात्र मदेह नाही. हा वेत जितावया बौदात्याने रचला गेला तितक्याच तब फेने पारही पाडला गेला. बड होभून ती वातमी अग्रजी अधिकाऱ्याच्या कानाव पाते न जाते तोंच दिल्लीकडच्या तारा तोडून टाकून, तो रस्ता रोखून ठेवून, तुरगातून आपले धर्मवीर मुक्त करून, अग्रजाच्या रक्ताचे पाट बाहवून ते दोन हजा हिंदी शिपायो गाढवा गोऱ्या रक्तात बबबबलेल्या तरनारी भुभाहन ओरवू लागरे की, 'दिल्ली! दिल्ली! चलो दिल्ली! !'

* * *

प्रकरण तिसरें

दिल्ली

श्रीमंत नानामाहेच पंढावे ऐप्रिलच्या शेवटच्या भागात दिल्लीला येऊन गेलेंगे होते. तेव्हा ठरलेल्या बोल्याप्रमाणे ता. ३१ मेच्या रविवारची सर्वजण अंगुरनेने वाट पहात होते. ता. ३१ ला सर्व हिंदुस्थानभर हरहर महादेव अंकममयावच्छेदे करून थुडाला अमता तर सरोवरच अगिल्ल्या गाम्प्राग्याची अतिश्री व्हावयाम व स्वातंत्र्यविजयाची लढकरी छावणाम अतिहामाला जाम्न वेळ थांवावं लागतेना. परंतु मीरतच्या अगाबू थुडावणीने प्रातीरेता अिप्रजानाच फार फायदा झाला.^१ मीरतच्या बाजारात ज्या तेजस्वी स्त्रिया गिपायांचे जिण्यावर धुकल्या व मद असाल तर मुहंगातील बीरांना मोडवून आणा म्हणून म्हणाऱ्या त्या स्त्रियांच्या ह्या तेजस्वी नेत्रनेने आपल्या अतिहामान जरी अेका स्फूर्तिदायक कथेची भर टाकली तरी परपयांना त्यांनी नरुद्धत गावध करून आपल्या स्वदेशीय पुढाऱ्यांना अकलित घोटाल्यात पाडलें! दिल्लीला सर्व शिवात्री नेटिव्हच होने. त्यांनाही श्रीमन्मगल पांडघाणी वातमी अंकल्यासमून दम घरवेनामा झालेला होता. परंतु बादशहाने व बेगम झीनत महालने मोट्या गिपाफीने सर्व दिल्ली यांत ठेविली होती. अिनक्यात ता १० मेला मीरतच्या गुप्तमंडळाकडून दिल्लीच्या गुप्तमंडळाला अेकदम निरोप आला की आम्ही थुया येतो, तयारी ठेवा! हा अपूर्व व आवस्मिक संदेश दिल्लीला येतो न येता तोंच मीरतहून दोन हजार गिपाजी दिल्ली ! दिल्ली ! म्हणून गर्जना करीत निघालेही ! त्या रविवारच्या सर्व रात्रीला बिलकूल शोर मिळाली नाही ! हजारो घोडे दौडत आहेत, खिचाळत आहेत, सरवारींचा व बेयोनेटाचा खणखणाट सुरू आहे, दोन हजार रणावलेल्या बीरांच्या कंकडा आरोळ्या व गुप्त कुजबुजगीं हों

१. "It is certain, however, that this sudden rising in all parts of India had found the English unprepared, and few of our people would have escaped the swift destruction. It would then have been the hard task of the British Nation to reconquer India or else to suffer our Eastern Empire to pass into an ignominious tradition."—Malleon, Vol. V. "The calamitous revolt at Meerut was, however, of signal service to us in one respect; in as much as it was a premature outbreak which disarranged the preconcerted plan of simultaneous mutiny of Sepoys all over the country settled to take place on Sunday, the 31st of May 1857."

—White's History, Page 17

सारखीं चाललेलीं आहेत - असा हा भयंकर देखावा पहात ती रात्र जाग्रण करीत होती. अखेर पहाटचा सुमार झाला व आपला पाठलाग करीत मीरतचा तोफखाना अजून येत नाही हें पाहून गुत्साह चढलेले ते शिपाजी सर्व रात्रभर झालेल्या थमास विसरून जाऊन अेक दणही न घावता तसेच पुढे चालले. मीरतपासून दिल्ली सुमारे ३२ मैल होती. अखेर सकाळचे आठ वाजण्याचे सुमारास त्या सैन्याचे प्रमुख भागाला यमुनेचे पवित्र दर्शन घडले. स्वातंत्र्याच्या पवित्र कामगिरीवर जाणाऱ्या योद्ध्यांना आपल्या सोतल जलाने सिंचित करून प्रोत्साहन देणारी भगवती यमुना त्यांच्या दृष्टीस पडताच त्या हजारी योद्ध्यांनी 'जय जमनाजी' म्हणून तिचे वदन केले. यमुनेवरून दिल्ली शहरात जाण्यासाठी असलेल्या नावांच्या पुलावर हिंदी घोडे दोडत चालू लागले. परंतु यमुना नदीला ते कक्षासाठी दोडत आहेत हे कळले आहे का ? हें तिला कळवित्याशिवाय पुढे जाणें अिष्ट नाही. तर धरा ती कोणीसा अिग्रज पुलावरून चाललेला आहे त्याला व त्याच्या गोऱ्या रक्ताला घा हा काळचा कालिदीत ओतून ! हे रक्त शिपाजी काय म्हणून दोडत चाललेले आहेत याची यथास्थित बाती यमुना नदीला कळवील !

तो नावाचा पूर अतस्ताच शिपाजी दिल्लीच्या तटाळा भिडले. ही गुणगुण कळल्यावरचर दिल्लीला असलेले अिग्रजी अधिकारी नेटिव्ह शिपायांना परेडवर बोलावून त्यांना राजनिष्ठेनीं व्याख्यानें देऊ लागले. मग ५४-व्या पलटणीला घेऊन कर्नल रिप्ले यंडवाल्यांशी सामना देण्यास निघाला. त्या ५४-व्या पलटणीतले नेटिव्ह शिपाजी निघते वेळेस म्हणाले की कर्नलसाहेब त्या मीरतच्या शिपुडघांना आम्हाला दाखवा तर सरे, म्हणजे मग आम्ही पाहून घेतो ! काय पाहून घेतो हें त्या कर्नलला काय ठाऊक ! ती मोठया फुतारकीने 'शाबास' म्हणून म्हणाला व ती पलटण बड-वाल्यांवर चालून गेली. जरा पुढे जातात सांय तटाकडे मीरतचे घोडेस्वार दोडत येत बसलेले दृष्टीस पडले. सत्तापाने अुपतम झालेल्या व गोऱ्या रक्ताची निकराने मागणी करणाऱ्या त्या घोडेस्वारामागोबाग तावडया रगाच्या पोशाखात सजलेले मीरतचे पायदळही येत होते. अेकमेकास पाहताच त्यांनी परस्परास सलामी दिली व मीरतचे सैन्य दिल्लीच्या सैन्यास भेटू लागले ! मीरतच्या सैन्यातून 'फिरंग्याचे राज्याचा नायनाट होवो व वादनहाचा जयजयकार असो' ही गर्जना अुठनाच दिल्लीच्या सैन्याने 'मारी फिरगीको' म्हणत प्रतिगर्जना केली ! क्षणाघात हें काय, हे काय म्हणून म्हणणारा कर्नल रिप्ले गोळ्याचे पायसाखाली जमिनीवर कोसळला व मग त्या रेजिमेंटबरोबर असणाऱ्या सर्व अिग्रजाची अेक-सहा कतल झाली. अशा रीतीने आपल्या स्वदेशप्रेमावर फिरगी रक्ताचा निवका-मोर्तब ठोकून दिल्यानंतर मीरतचे घोडेस्वार खाली अुतरले व दिल्लीच्या शिपायांना प्रेमाने भेटू लागले ! ही बातमी कळताच शहरचा कादमीर दरवाजा अुपडू लागला

य त्या अतिहासप्रगट्ट दरवाज्यातून ही स्वातंत्र्ययोद्ध्यांची सेना 'दीन' 'दीन' म्हणून गर्जना करीत दिल्ली शहरात प्रवेश करती द्यात्री !

मीरतचे सैन्यातील दुसरी तुफदी बिकडच्या कळकळा दरवाजाने घुसू लागली. तो दरवाजा प्रथम बंद करण्यात आलेला होता. परंतु ह्या शिपायाची भयंकर पाप पडताच तो हळूहळू मागे सरू लागला व लवकरच त्या दरवाज्यावर अमलेले पहारेकरी 'दीन' अशी गर्जना करून बंदवाल्यात आत घेते झाले. कळकळा दरवाज्यातून आत घुमलेले हे शिपायी प्रथम दुर्गागजबरीत युरोपियन बगल्यांवर वळले व त्या अमारती अेका दणात आगीचे टोंघात बुडून गेल्या. त्यांतील जे अंगित लोक आगीतून बचावले ते तरवारींमध्ये धळी पडले. जख्ख अंगित हॉस्पिटल होतें. त्याने विलायती बाटल्यांना आश्रय दिल्याचें अुषडकीत आर्त ! विलायती माणसांना आत घेतल्याबद्दल दुर्गागजबरीत घरांना झालेली शिशा पहात अमताही या हॉस्पिटलने ह्या विलायती बाटल्या आत घेण्याचें घाष्टयं करावें हें पाहून कोणालाही संताप येणें साहजिकच होतें ! त्या हॉस्पिटलच्या वेदम पिटल्यानंतर ही दहशतघाटी अुप्रता आपल्या अमंख्य अवयवांसह दिल्लीच्या घरापरंतून गोम्या रक्ताचा सुगावा घेत चालली ! पण निशाणाशिवाय सैन्य तें वगळे ? व अगत्या सैन्याला नुसत्या फडक्याचीं निशाणें तीं काय अुपयोगी ? म्हणून जिये जिये गोरें डोकें सापडेल तिथेतिथे ते भात्यावर टोबून त्याचें अयानक निराण 'दीन'चा ठाळावर नाचवीत नाचवीत ही अपूर्व सेना पुढे घुमन चालली !

बिकडे दिल्लीच्या राजवाड्यात बादशहाचे नांवाने जयघोष करित शिपायी व शहरातील शेकडो लोक घुसू लागले. अेका नजीकच्या दारापाशी रम्यातून जममी होऊन पळत आलेला कमिशनर फेझर अुभा होता. त्याला पाहताच मुचुलबेग नांवाच्या मनुष्याने त्याच्या गालावर वार केला. हा अिशारा होताच सर्व बटवाले धावून आले व जिन्याचे पायऱ्यावर छिन्नभिन्न झालेला कमिशनर फेझर जाणाऱ्या-येणाऱ्यांच्या पायांखाली तुटविला जाऊ लागला. परंतु त्याला तुडवीत शिपायी तिथेच न थावता बरती चढून गेले व ज्या खोलीत जेनिंग व त्याचे कुटुंब रहात होतें तिथे जाऊन ते कर्दनकाळामारखे अुभे राहिले. अितक्यात कोणी त्या खोलीचें दार लावण्याचा प्रयत्न केल्यावरून अेका बापेसरशी ते दार वडाडले व शिपायाच्या तरवारीखाली तो जेनिंग, त्याची तरुण मुलगी, त्याच्या अिये आलेली अेक अंगित स्त्री यांचा मष्पा बुडाला ! दिल्लीच्या रस्त्यांतून मरता मरता पळालेला कॅप्टन डग्लस कुठे आहे ? या त्याला यमसदनाला धाडून ! आणि हे ह्या कोपऱ्यात दडलेले कलेक्टरमाहेव ? त्यांनाही वाढा आयुष्याच्या पेन्थनात ! आता मात्र दिल्लीच्या राजवाड्यात फिरगी नत्तेचे नाचही अवशिष्ट राहिलेले नाही. आता जरा स्वतः बसण्यात कोणती हरकत आहे ? घोडेस्वारांनी आपल्या घोड्यांना राजवाड्यातील

मंडानात बांधावे व सारी रात्र लांब मजना मारीत आलेल्या शिपायांनी दिवाण-
निवासाच्या राजमहालात आपली बिन्हाडे ठेवून जरासा विमावा घ्यावा.

असा रीतीने दिल्लीचा राजवाडा लोकमन्याचे हाती पडला व आता पुढे
काय करावयाचें या विषयावर वादसहा, वेगममाहेव, व शिपायी लोकांचे पुढारी हे
खल करू लागले. पूर्वी ठरलेल्या वेताप्रमाणे २१ मेपर्यंत बावणें म्हणजे आता मुख्य-
पणा करण्यासारखेंच होतें. तेव्हा थोड्यासा चंचलत्वानंतर वादसहांनी प्रातिपक्षास
मिळण्याचें नक्की ठरविलें. हें होतें आहे तोंच मीरतहून बंड करत आलेला तोफ-
साम्याचा बराच भाग दिल्लीत येऊन पोचला व त्याने वादसहाच्या मन्मानास व
स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ राजवाड्यात येऊन २१ तोफांची सलामी दिली. शिपायांच्या व
लोकांच्या कोटिप्रमाणतरही जें थोडेसें चंचलत्व वादसहाचे मनात बुरलेलें होतें तें
ह्या तोफांच्या गडगडाटाने पार वितळून गेलें व त्या राजकीय सलामीच्या घनगर्जेने-
बरोबर त्या वृद्ध वादसहाचे अंतःकरणही अतंत राजतेजें लडवडून जागृत झालीं.
त्याच्या त्या भव्य व मानाहें मूर्तीपुढे फिरम्यांच्या रक्ताने भरलेल्या सरवारी फिर-
वीत फिरवीत शिपायांचे पुढारी म्हणाले, “खाविद, मीरतला जमिनाचा पराजय
सालेला आहे. दिल्ली आपल्या हाती पडली आहे व पेशावरामागून कलकत्यापर्यंत
सर्व शिपायी व सर्व लोक आपल्या हुकमाची वाट पहात आहेत. अग्रजाच्या गुलाम-
गिरीची बेडी तोडून टाकून आपली निवर्गदत्त स्वतंत्रता मिळविण्यासाठी सर्व हिंदु-
स्थान बुडला आहे. अमा वेळेला हें स्वातंत्र्याचें निराग आपल्या हाती घ्या म्हणजे
हिंदुस्थानातील सर्व लढवये त्याचे मन्मानासाठी मरण्यास तयार होतील! हिंदुस्थान
आपलें स्वराज्य परत घेण्यासाठी लढू लागला आहे व आता त्याचे पुढारीपण जर
आपण स्वीकारलेत तर निमिषमागात आम्ही ह्या फिरंगी राक्षसास रामुद्रात बुडवून
सारी टाकू किंवा त्यांच्या प्रेतांचो गिघाटागा मेजवानी तरी देऊ. २ हिंदु व मुसलमान
ह्या दोन्ही जातींच्या पुढार्याचें हें अकन्यायतेचें व अदीपक वक्तृत्व अकून त्या
वादसहाला स्वातंत्र्यस्फुरण चढू लागलें. त्याच्या कल्पनेसमोर शहाजहानाच्या व
अकबराच्या मूर्ति येऊ जाऊ लागल्या व आता गुलामगिरीत रहाण्यापेक्षा स्वदेशाला
स्वतंत्र करीत असताना मरणेंच जास्त योग्यस्कर आहे अशी दैविक स्फूर्ति त्याच्या
हृदयात संचरली! पुढे वादसहाने शिपायांना सांगितले, “मजपाशी खजिना नाही
व तुम्हांस गगार मिळणार नाही” तेव्हा ते शिपायी म्हणाले, “आम्ही अग्रजाचा
खजिना लुटू व तो आपल्या खजिन्यात भरू. ३ यावर ‘तुमचे पुढारीपण मी स्वीका-
रतो’ असे अभिवचन त्या वृद्ध वादसहाकडून मिळताच राजवाड्यात जमलेल्या त्या
प्रचंड जनसमूहाने अकच गर्जना केली.

राजवाड्यात ही सर्व गडबड चालली असताना बाहेर साहरामध्ये अकरा घुमाफुळ माजलेला होता. दिल्लीतील शेकडो लोक आपआपल्या घरात काय काय शास्त्र सापडेल ते घेऊन बडवाल्या शिपायांस मिळत होणे व युरोपियन लोकांची कत्तल करण्यासाठी अतिस्ततः हिटत होते. वाराचे गुमारास दिल्लीचे बँकेवर हल्ला गडबड. त्या बँकेचा मॅनेजर बेरेग फोड, त्याची पत्नी व त्याची पांच मुले माना ठार मारण्यात आल्यावर त्या अिमारतीचाही नाश केला. नंतर दिल्ली गॅझेटच्या छापखान्याकडे लोक बळले. मीरतची यातमी छापण्यासाठी तैयार कपाजिटर खिळे जुळवीत होते तांप दारानी 'दीन दीन' म्हणून गर्जता अुठली व क्षणाघात त्या छापखान्यात जितका स्त्रिचन होता तितका गरपर फिरला गेला ! तेथील खिळे अुपटून टाकण्यात आले, तेथील यंत्रे फोडण्यात आली व जे जे फिरण्याच्या स्थाने अपवित्र झालेले दिमले त्याचा त्याचा धुव्या अुडवून देऊन हा प्रांतीचा भयंकर लांडा पुढे चालला ! परंतु अजून ते वर्षे अुभे रहावे व आपल्या या धर्मयुद्धाकडे पहात त्याने वसावे हें अगदीच अनुचित आहे ! ह्या वर्षंमधून हिंदुस्थानचे दास्य कायम राखण्यासाठी देवाकडे प्रार्थना केलेल्या आहेत. हिंदुस्थानात तुमचें राज्य असणे म्हणजे अत्यंत भयंकर पाप होय असे आपल्या अनुयायांस अकरा दिवस तरी या वर्षे सांगितले आहे काय ? अुलट असल्या पापाच्या अधिकाऱ्यांचें अैहिक व पारलौकिक संरक्षण करण्यासाठी ह्या पक्षपाती वर्षेने आपल्या पंजाबा ह्या जुलमी लोकांना आश्रय दिलेला आहे. अशी ही हिंनतेची गुहा आपण आपल्या देशात बांधू विली त्याचे प्रामादित्त माभीच्या व इकराव्या रक्तातील काठतुसाचे ह्याने आपणांस मिळालेलेच आहे ! अजून तरी सावध व्हा व त्या वर्षेचा समाचार घेण्यास आधी तिकडे बला ! पहाता काय ? फोडा ते श्रॉस-मिर्तीच्या अगावरील सर्व कातडी सोडून काढा, त्या व्यासपीठाचें पीठ करा व बोला 'दीन' ! रोज वर्षंमध्ये येताना ही घटा वाजत असते आज आता आपण जाताना तिचा घणघणाट केला पाहिजे ! वाज, घटे आज ! आज तू अितकी वाजत आहेस पण कोणी मोरा तुजकडे का बरे येत नाही ? तुला ह्या काळ्या हाताचा स्पर्श आवडतो का ? हाताचा स्पर्श आवडत नसेल तर पड खाली. ते यामचे बहु तुला पायाचा स्पर्श करण्यासाठी बोलावीत आहेत ! त्या सर्व घंटा तोडून अकरादम खाली पडताच त्याच्या टोलेजग आवाजा-बरोबर ते शिपायी विकट हास्य करून परस्परास म्हणू लागले, 'कंना तमाचा है ! क्या मजा है !'

परंतु अिकडे दुसऱ्या बाजूला ह्याहूनही भयंकर तमासा चाललेला होता. राजवाड्याचे बाजूला अिग्रजाच्या लष्करासाठी तयार ठेवलेला अकरा जमी दाखाना होता. ह्या दाखान्यात लढाओढ अत्यंत अुपयोगी अमलेले सर्व सामान खच्चून भरलेले होतें. त्यात कमीत कमी १ लाख काठतुमं, आठदहा हजार बंदुका, तोफा व सीजट्रेन भरलेल्या होत्या. ह्या दाखाना आपल्या ताब्यात घ्यावा असा बडवाल्याचा

कृतिरचय शाला. परंतु हे काम विलकूल मोर्षे नव्हतें. त्या दारुखान्यात असलेले अंगित लोक मनात आणतील तर तेथे लट्ठ्याम जाणाऱ्या सर्वांचा सप्पा बुडविण्यास त्यांना अेक धाणही लागणार नाही. कारण त्या दारुखान्यास अडवून देण्यामाठी अेक काडी पेटवून फेकली कीं झालें ! असा ह्या कामास हात घालणें म्हणजे फारच घोवपाचें होतें. तथापि तो दारुखाना ताच्यात घेतल्याशिवाय कांतीचें जीवित अेक क्षणभरही सुरक्षित नसल्याने ते काम पार पाडण्याम हजारो शिपाओ तयार झाले. त्यांणी त्या दारुखान्याच्या अंग्रजी अधिकाऱ्यास धरण येण्या-विषयी बादशहाचे नावाने निरोप धाडला. परंतु असल्या कागदांच्या चिठोऱ्यांना मान देवून काही अंग्रजांनीं राज्यें संपादन केलेलीं नव्हतीं ! लेफ्टेनंट विलोबी ह्याने त्या चिठ्ठीला धुतर देण्याचा देखील मान दिला नाही. हा अपमान पाहताच जवळून गेलेले हजारो शिपाओ त्या दारुखान्याचे तटावर चढू लागले. दारुखान्याचे मात ९ अंगित लोक व काही हिंदी लोक होते. तटावर दिल्लीच्या बादशहानें गिटाण काडकलेलें पाहताच हे हिंदी लोक भराभर आपल्या स्वदेशाबंधूम येवून मिळू लागले व त्या तटाचे आतून ते ९ अंग्रज निराशेच्या धाडसाने लढू लागले. शिपायांच्या अचह्य माऱ्यापुढे त्या मूठभर अंग्रजांना कितीवेळ धोर निघणार हैं दुषट्ठ अयड दिसतच होतें. त्यांनीं वेळ येताच दारुखाना अडवून देण्याचा निश्चय करून ठेवलेलाच होता. कारण जरी दारुखाना आपण होवून स्वाधीन करण्याचें त्यांनीं कवूल केलें असतें तरी त्यांचे जीव शिपायांनीं सुरक्षित ठेवले असते अशी त्यांना मुळीच खात्री नव्हती. अिकडे शिपाओही दारुखाना धुडणार व आपल्या बाजूला प्रचंड हानि होणार हैं जाणत असताही तुटून पडतच होते अितक्यात दोन्ही पक्षां-कडील लोक ज्या आवाजाची मार्गप्रतीक्षा करीत होते असा हजारो तोफा सुटत्या-सारखा जंगी आवाज शाला व त्या दारुखान्यातून आगीचा लोळ आकाशाकडे निघून गेला ! त्या अंगित वीरांनीं तो दारुखाना दखूचे ताच्यात न देता स्वतःचे प्राणाची वागा मोडून आपल्या हाताने पेटवून दिला व त्या अेका बारासरशी बंदवाल्याचे सुमारे २५ शिपाओ व आजूबाजूच्या रस्त्यातील ३०० माणसें आकाशात अडून गेली !

परंतु कातिपक्षीयांनी ह्या दारुखान्याचे लोंवात ओ जाणून वुजून आपला नाश करून घेतला होना तो काही अुगीच नव्हे. कारण जे लोक ह्या दारुखान्या भडक्यात चढी पडले, त्यांच्या आत्मयज्ञाने त्या राष्ट्रश्रतीस अपूर्व सामर्थ्य आले. जोपर्यंत हा प्रचंड दारुखाना अंग्रजाचे ताब्यात होता तोपर्यंत मुख्य कॅन्टोन्मेंटमधले नेटिव्ह शिपाओ आपल्या अधिकाऱ्यांच्या ताब्यात होते. ते आपल्या स्वदेशवाधवावर चालून जात नव्हते, परंतु अंग्रजाविरुद्ध अठलेलेही नव्हते. दुपारी ४ वाजण्याचे सुमारास सर्व दिल्ली महूर हलवून सोडणारा आवाज शालेला अंकराच ते कॅन्टोन्मेंटमधले शिपाओ अेकदम अेरुज झाले व 'मारो फिरगीको' म्हणून गर्जना करीत अंग्रजावर

मुटून पडले. मेन गाई गाईंनला अडकून दिला. स्मिथ व रेव्हले घाना ठार करप्यान आले, व गोरा रंग दिगल्या की घे त्याचा प्राण असा घडाका अडाला. सतकानंतर जागृत झालेला राष्ट्रसोम आपल्या अग्र जवडभाषाली पुरष, वामना, मुळे, घरे, दारे, दगड, विटा, पडद्याळें, टेबलें, सुर्च्या, रक्त, मान अस्थि—ज्याला ज्याच्या म्हणून फिरंगी स्पर्श झालेल्या होना त्या त्या सचेतन व अचेतन वस्तूना अकसहा भरदीत चालला ! दिल्लीचे बादशहा यांनी अत्यंत मक्तीचा हुकूम दिल्यावरून अखेर घरेच अग्रज लोक कत्तली न करता राजवाड्यातील कंदेत पोचविण्यात आले. परंतु बादशहाच्या या कृत्याला लोकमत अितकें विरुद्ध होतें की चारपांच दिवस ओडाताण करता करता अखेर आपल्या ताब्यात असणाऱ्या त्या पन्नास फिरंग्यांस लोकांचे ह्जाली करून देणें बादशहांना भाग पडले ! ता. १६ मे रोजी अेका मार्व-जनिऊ मंदानावर ते पन्नास फिरंगी लोक नेण्यात आले. तो देखावा पाहण्यास जमलेल्या ह्जारो नागरिकांनी त्याच्या समक्ष फिरंगी राज्याची व अग्रजांच्या बेभिमानीपणाची यथास्थित विद्वता केली व मग शिपायां लोकाचा हुकूम मुट्याच अेका क्षणान त्या पन्नासाचे तुकडे अडविले. शिपायाच्या तरबारीचा वार बुकविण्यासाठी अेखाद्या अग्रज बाभेने किवा बावान हातापाशा पडण्यास आरंभ केला की, 'मीरतच्या बेट्याचा मूड !' 'पारतंत्र्याचा मूड', 'दाखान्याचा मूड' म्हणून कंकण गर्जना अडल्या. ह्या मुशवर पाजळलेली तरवार ते नम्र झालेले मुरके डोकें छाटून फेकून देथी ! ता. ११ मेला दिल्लीत अग्रजांचे कत्तलीला आरंभ होअून तिची पूर्णाहुति ता. १६ मेला पडली ! मध्यंतरी दोकडो अग्रज लोक आपले जीव वाचविण्यासाठी दिल्लीहून पळून गेले. कोणी तोंडाला काळे रंग फामून नेटिठ्ठांचीं सोंगें घेतली, कोणी रानावनातून लपत छपत जातांना गुन्हाचें तापाने मरून गेले, कोणी कविराचीं कवने पाठ करून व सन्याशाचीं मोंगें घेअून खेडेगावातून मुटून जाण्याचा प्रयत्न करीत असता तें सोंगें फुटल्याने त्या त्या गावकऱ्याकडून ठार मारले गेले. कोणी प्रवास करता करता पकून रस्त्यावर वमले अमता गेजारच्या गावकऱ्यांनी 'फिरंगी' म्हणून छाटून टाकले व कोणी अेखाडें दयाळू खेडेगाव सापडल्याने त्याचे पाहुणचार घेत घेत मीरतच्या अग्रजी छावणीत जाअून सुखरूप पोचले.

ह्या दाखान्याच्या स्फोटात बडवाल्या शिपायांना मुबलक शस्त्रे मिळालीं व त्यामुळे प्रत्येकाच्या वाटणीला चार चार बटुका मिळाल्या. अग्रजांच्या राज्याबद्दल सर्वत्र अितका त्वेप माजलेला होता की, दिल्लीला जी कत्तल झाली तिची बातमी अेवताच दोकडो खेडेगावांनी आपआपल्या शिवारात फिरंग्याचा पाय देखील पडू द्यावयाचा नाही असा कृननिदचय केला परंतु या गावात किवा मुद्द दिल्लीच्या प्रशोभममयी अेकाही अग्रजी स्त्रीच्या पातिश्रत्यावर कोणीही घाला घातलेला नव्हता

हैं आता अंग्रजांचेच चौकशीवरून सिद्ध झालेलं आहे.* दिल्लीची कत्तलशाख्यानंतर त्या प्रसंगाच्या 'प्रत्यक्ष पाहिलेल्या हकीकती' म्हणून कित्तेक अंग्रजी धर्माधिकार्यांनी जी भयंकर वर्णनं केलेली आहेत त्यांहून निघ, असत्य व फतवेगिरीची विधानं करण्यास आजपर्यंत कोणीही धजलेला नसल ! दिल्लीचे रस्त्यातून अंग्रजी बायाना नागचें करून हिडविलें, प्रसिद्धपणे त्यांची अन्न घेण्यात आली, त्याचे स्तन कापण्यात आले, लहान पोरींवर जुलूम करण्यात आले, वगैरे अमानुष असतं ज्या लोकांचे 'धर्मोपदेशक' प्रसिद्ध करतात त्या अंग्रजी लोकांस सत्याची चाड जितक्याम तितकीच शयली पाहिजे.* सत्तावनची राष्ट्रीय श्रुति हिंदुस्थानातील लोकांना गोऱ्या बायका मिळत नव्हत्या म्हणून काही झालेली नव्हती ! किंबहुना गोऱ्या धात्रीचा पाठरा पाय पुन्हा आपल्या घरास लागू नसे ह्यामाठी सत्तावन साली राष्ट्र-क्षोभ भुडभून झालेला होता !!

बशा रीतीने मीरतच्या रिवशाच्या फुत्काराने झुठलेल्या या भयंकर बायलांच्या संपादकात सापडून अेका पांच दिवसांचे आत हिंदुस्थानात जवळजवळ सभर वर्षे स्तून बसलेल्या गुलामगिरीचा विषयक्ष भुमळून पडला ! ह्या पहिल्या पांच दिवसांत क्रांतिपक्षाच्या पुढाऱ्यांना जें हें अपूर्व यदा मिळालें त्याचे मूळ कारण म्हटले म्हणजे अंग्रजांच्या गुलामगिरीतून गुटण्याची झुकट अिच्छा ही सर्व जनतेत भुत्पन्न झालेली होती. मीरतच्या बापकांपासून तो दिल्लीचे बादशहापर्यंत सर्वांचे अतःकरणात स्वातंत्र्याची व स्वधर्मरक्षणाची अनिवार्य अिच्छा प्राबुर्भूत झाल्याने व त्या अिच्छेला गुप्तगमटनेकडून बाधीत व्यदस्थित स्वरूप मिळालेलें अत्रत्याने अेका पाच दिवसांचे आत हिंदुस्थानच्या इतिहासप्रसिद्ध राजधानीत स्वराज्याची प्राणप्रतिष्ठा झाली. सा. १६ मे रोजी दिल्लीमध्ये फिरंगी गतेचें अेकही बिग्न जमनेप राहिलेले नव्हतें. अंग्रजी वस्तूंचा दिल्लीला अितका विटकात आलेला होता की कोणी अिग्लिश भाषेचा अेखादा शब्द अुच्चारला की त्याला वेदस पोप मिळे ! अंग्रजांच्या निशाणाचे तुनटे रस्तोरस्ती तुटविले जात होते व आपल्या आजपर्यंतच्या अपमानाचे डाग दास्याच्या भुणोष्ण रक्ताने धुसून स्वच्छ झाले ते स्वराज्याचे निशाण त्या प्रचंड क्रांतीचे मस्तकावर हुलू लागले होतें ! ही स्वातंत्र्याची भूमि अितकी प्रबळ होती की, ह्या पहिल्या पाच दिवसांत देशद्रोहीपणाचा दिल्लीला कोडेही विटाळ झाला नाही. पुरष व बायका, श्रीमंत व गरीब, तरुण व वृद्ध, शिपायी व नागरिक, मोलवी व

४. " However much of cruelty and bloodshed there was, the tales, which gained currency, of dishonour to ladies were, so far as my observation and enquiries went, devoid of any satisfactory proof." Hon. Sir Wm Muir, K.C.S.I., Head of the Intelligence Dept.

५. Charles Ball Vol. I, page 105.

पंडित, हिंदु व मुसलमान सर्वजण स्वदेशाच्या निशाणाग्याली आपआपलीं रास्त्रास्पें
अपमून परवयाच्या दास्यावर हल्ला चढवीत होते ! अशी विलक्षण स्वदेशप्रीति व
स्वातंत्र्यप्रीति अचंचळलेली होनी व परमसेवा असा पक्का निष्कारा अत्यंत झालेला
होता म्हणूनच मीरतच्या बायबांवेवार्णातून दिल्लीवे सिंहासन प्रादुर्भूत झाले !

हे पांच दिवस हिंदुस्थानच्या अतिहासात भदोदित विस्मरणीय अमोन !
फारस महमद गिजनीच्या स्वाध्यापामून गुरू झालेले हिंदु व मुसलमान यांचे प्रचंड
मुक्त संघर्षाची द्वाही ह्या पांच दिवसांनी फिरविली ! हिंदु व मुसलमान मोग्या-
सीत परतोग्या जावून व त्यांच्यातर्फे अतिजेतृष्णभाव नामनेष होवून त्यांचे भावा-
भावांचे नाते ह्या दिवसी जगजाहीर झाले ! मुसलमानांच्या पारतंत्र्यातून श्रीशिबराज,
प्रतापसिंह, छत्रमाल, प्रतापसिंह, गुरगोविंदसिंग व महादजी सिंदे यांनी मुक्त
केलेल्या भारतातेने " याजुवर तुम्ही समसमान व सहोदर आहात व मी तुम्हा
बापाची जन्मदात्री आहे " ह्या दिव्य मंत्र ह्या दिवसांत अुच्चारला ! हिंदुस्थान ह्या
आपला स्वदेश आहे व आपण सर्वं सररो भात्री आहोत अशी गजंता करीत हिंदु व
मुसलमानांनी समसमानतेने व अेकमताने दिल्लीचे तत्तावर स्वराज्याचे धूमधर्ममल
निशाण त्या दिवशी अुभारलें ! ते हे पाच दिवस हिंदुस्थानच्या अतिहासात विस्म-
रणीय अमोन !

ह्या पांच दिवसात लोकनक्तीचा हिंदुस्थानात प्रयमोदय झाला ! आपल्यावर
कोणी राज्य करावे ह्या प्रस्तावा निर्णय लावण्याचे काम लोकपक्षाचे आहे ह्या
स्वदेशाचे जन्म हिंदुस्थानात ह्या पांच दिवसात झाला ! लोकपक्षाने फिरंग्यांचे
दास्य शुगाळून विले व लोकपक्षानेच स्वयमत अशा पुष्पायांची राज्यानिहासनावर
मोजना केली. लोकांना जो पतंत असेल त्याचेंच राज्य स्वदेशावर असावे ही
भावना, व राजकारण हें लोकपदाचे कर्तव्य आहे ही चेतना हिंदुस्थानच्या शरीरांत
ह्या पांच दिवसात अुदय पावली लोकपदाची ही जयती हिंदुस्थानचे अतिहासात
अविस्मरणीय असा !

* * *

प्रकरण चौथे

मध्यन्तर व पंजाब

दिल्ली स्वतःच दास्याची धानमी विजुद्धेगाने पसरत असता तिच्या आकस्मिक-
तेने सर्व हिंदुस्थानभर स्वकीयास व परकीयास क्षणभर स्तिमित करून सोडले.
अप्रजाना तर आपण अंकतो आहोत त्याचा अर्थ काय हेही झटकन ग्रहण करता
येथीना सर्व देशभर घातता नादत आहे असा तात्रीने कलकत्त्यास लॉर्ड कॉनिंग

ओरत पडले होते व अिकडे कमण्डर-अिन-चीफ अँ-सन सिमल्याच्या थंड हवेत जाण्यामाठी सजलेले होते. त्यांना प्रथमतः जेव्हा दिल्ली स्वतंत्र झाल्याची अेक तुटक तार आली तेव्हा त्या तारेचा अर्थही घड त्याच्या घ्यानात येथीना ! ही बातमी अँकून अिप्रजाची तारांचळ बुडाली तितकीच विस्मयाने स्तिमित झालेल्या सर्व हिंदुस्थानी लोकांचीही बुडालेली होती. कारण दिल्लीच्या या अकल्पनीय अुठा-चणीने अातिरचनेची मवे घरी विस्कळीत झाल्यामारखे झालेले होते व दिल्लीच्या चढाचे दिवशी अेकदम घाला पडल्याने घावून नेलेल्या अिप्रजांच्या हातून जे लष्करी प्रसाद पडले ते आता पुन्हा घडण्याचा संभव नव्हता. ह्या आकस्मिक घडक्याने माघघ झालेल्या अिप्रज लोकांना भावी संकटाची सूचना मिळाल्याने त्या संकटाचे परिहरण करण्याची सधि सापडली. अकस्मित घाला पडल्याने दिल्लीचे मिहामन जे अेक दोन दिवसांत त्याच्या हातून हिमकून घेता आले, तमेंच ता. ३१ मेला पूर्वसंकेताप्रमाणे अेकमभयावच्छेदकरन जर सांवेनिक स्फोट झाला अमत्ता तर सर्व हिंदुस्थानचे मिहामन पहिल्या घडकीसरणी हाती घेता आले असते. परंतु तो घेत ह्या भीरतच्या अुठावणीने जरी कसला होना, तथापि दिल्ली ताव्यात आल्याने बडाला राज्याशतीचे स्वरूप मिळून सर्व हिंदुस्थानभर या अतवय बातने अेक विलक्षण चेतना अुत्पन्न झालेली होती. आता या चेतनेचा फायदा घेऊन अेकदम अुठाचे की पूर्व संकेताप्रमाणे ३१ मेपर्यंत वाट पहावी ? दिल्लीच्या अुठावणीची बातमी अँकून अितरत्र काय घेत चाललेला आहे ? दिल्लीच्या माथीमुळे जसा हा घोटाळा झाला तगाच अितर ठिकाणांची संमति घेतल्याशिवाय मापणही अुठावणी केली अमत्ता धाणगी घोटाळा माजणार नाही कनावरन ? अशा अनेक विचाराच्या अनिदिनतेमुळे अातिआरक पुढाच्या काय होवे ते पहात ठिकच्या ठिकाणी धावून वगणे भाग पडले. संवपणामारखे अांतीका प्राणहरण करणारे दुमरे विप नाही. अांतीका विस्तार जितका त्वरित व अिनका आकस्मिक होशील तितका तित्या जयाचा संभव जास्त वाढत अगतो ही विस्ताराची त्वरा निविल झाली म्हणजे सापुला मरणाची सधि मिळते. जे आधी अुठतात त्याचा आपल्यावरोवर कोणी घेत नाही हें पाहून अुत्साह पटू लागतो व जे मागून घेणार त्याच्या मार्गात मधल्या संधीचा फायदा घेणारा भाणारा सनु अनेक विपने रचून ठेवतो. म्हणून अुठावणी व प्रसार माध्यमाचे पार वेळ जाऊ देणे हें अानियुक्ताय सदोदित अपायकारक होतें. तथापि होना होशील तितके अेकदम अुठावयाचे ठरकेत असतानाही मध्येन येऊन पडलेल्या वेळामुळे ठिकठिकाणाच्या अातिआरक पुढाच्याला घड घावनाही येथीना या घड अुठनाही येथीना !

अातिआरक पक्षाच्या ह्या अपरिहार्य सधनेचा अिप्रजाना फारच फायदा झाला. अिप्रजांचा पाय हिंदुस्थानला धागल्यापासून माजपर्यंत राना अतो मधरर वाता अेरण्याचा प्रसंग बघीही आलेला नव्हता. ह्या मे महिन्यात बराब-

पूरपासून घेत आल्यापर्यंत म्हणजे गुमारे सातशेपन्नास मैलात काय ती अेक गोरी रेजिमेंट होनी ! अगल्या स्थितीत नातिकारक पक्षाच्या पूर्वमंथनाप्रमाणे जर हा सर्व प्रदेश अेकदम अुठला असता तर दहा अिम्लडे अेकच शास्त्री अमनी तरी हिंदुस्थान ताब्यात ठेवता येेेे ना ! ही गोरी रेजिमेंट दानापुरास ठेवलेली होनी. तिकडे पंजाबमध्ये मरहद्दीवर बरेच गोरें सैन्य होते. परंतु तें तिकडेच ठेवणें भाग होेेे. असा स्थितीत लॉर्डे कॉनिंगचा पहिल्या प्रयत्न म्हणजे गोरें सैन्य जमवेल तितकें जमविणें हा होता. त्याच वेळेस अिग्रजाचे गुदेवाने अिराणची लडांनी मदली हांती. तेव्हा त्या सैन्यास हिंदुस्थानात लवकर घेण्याविषयी हुकूम सुटला. अिराणची लडााी सपनाच अिम्लिनांनी चीनशी कुरापत काढून तिरडे फोड चालविली होती. परंतु हिंदुस्थानात हें भयंकर बादळ सुटताच कॉनिंगने तें चीनवर जाणारें सर्व सैन्य मध्येच ठेवून घेण्याचा निश्चय केला. या दोन सैन्यांशिवाय रंगूनकडे असलेली गोरी रेजिमेंटही कलकत्त्यास ठेवून घेतली व मद्रासच्या गव्हर्नरकडे पायदळ्याची ४३-वी व मद्रास पयुजिलियर ह्या सैन्या फौजा सज्ज रागावयाम लिहिळें.

हे गोरें सैन्य सर्व दिशांकडून सार्व निववया त्वरेने कलकत्त्याकडे लोटत अमना कॉनिंगने शिपायांचे मनास पुन्हा अेकदा ताब्यात ठेवण्याचा प्रयत्न केला. तुमच्या जानिविषयक व वणविषयक रीतीत हात घालून हिंदुस्थानातील घमनि दुखनिण्याचा आसवा मुळीच अिरादा नाही. काडतुमें पाहिजे तर ज्या त्या शिपायांनी आपजापल्या हाताने बतवावी. कपनीने मोठ ज्यांनी खाल्लेले आहे त्यांनीच तिच्यावर अुठणें हें पाप आहे वगैरे बातानी भरलेला अेक जाहिरनामा काढून तो प्रत्येक प्रांतात, शहरात व शेंड्यात लावण्यात आला. परंतु अमल्या जाहिरनाम्याकडे कोण बघतो ! हिंदुस्थानात अिग्रजांना जाहिरनामे काडण्याचा हक्क असावा की नसावा हाच जिथे वाद पडला आहे तिथे नवीन जाहिरनामे काडणे म्हणजे तो वाद मिटविणे नसून त्याला चिरडीस नेणे होय. हिंदुस्थानाला आता हे जाहिरनामे वाचण्यास वेळ नाही. कारण दिल्लीकडे त्याच वेळी निघालेल्या दिव्य जाहिरनाम्याकडे सवचे डोळे लागलेले आहेत ! अेकाच समयी दोन जाहिरनामे निघाले—कलकत्त्यास मुत्तामगिरीचा व दिल्लीस स्वातंत्र्याचा ! हिंदुस्थानाला त्या वेळी दिल्लीचा जाहिरनामा आवडला व म्हणून कॉनिंगने लेखणी मोडून टाकून कमान्डर-अिन चीफला दिल्लीवर अत्यंत त्वरेने तोफा लावण्याचा हुकूम सोडला !

कमान्डर-अिन-चीफ अंमन हा सिसल्यास असताना त्याला दिल्लीच्या अुठावणीची तार मिळाली. ती वाचून पुढे काय करावें ह्या विचारात तो पडला असता कॉनिंगने त्याला दिल्ली ताबडतोड घेण्याचा हुकूम सोडला वडवाल्याच्या वेताचें किंवा शक्तीचें अिम्लिनांना अितकें विलक्षण अज्ञान होते की, दिल्ली अेका आठवड्यात घेता येथील व अेकदा दिल्ली पडली तर त्या महिन्याचे शेवटी वडाचा मोड होणून जातील अशी त्यांना अत्यंत खात्री वाटत होती. पंजाबचा मुख्य अधिकारी

सर जॉन लॉरेन्स ह्यानेही दिल्ली हस्तगत करण्याविषयी अॅन्सनला निकडीचे निरोप घाडले. परंतु दिल्ली घेणें म्हणजे काय त्याची कॅनिंग व लॉरेन्स ह्यांच्या पेक्षा थोडीशी जास्त बरोबर कल्पना त्या अॅन्सनला असल्याने योग्य साहित्य जमविल्याशिवाय दिल्लीकडे वळावयाचें नाही असे त्याने घोरण धरलें. सिमल्याची हवा सोडून देऊन अंबाल्याला मुख्य सैन्याचे ठाण्याकडे अॅन्सन आला न आला तोंच तिरुडे सिमल्यावर अेक दिवस अेकच गर्दी मुडाळी ! गुरह्यांच्या नासिरी बटॅलियनने बंड केल्याचें कळताच सिमल्यावर अवलेंवल्या अंग्लिशांचा रावें घीर मुटला. त्या साली सिमल्याला देखील अंग्लिशांना न सोसवेल अितका अुप्मा झुळ होता ! सिमल्याच्या हवेभीर बाधलेल्या चंगल्यांतून व वृक्षांच्या बागांतून आजपर्यंत वडलेल्या राजविलाचाचें आता माव भयकर भाडें द्यावे लागेल असा रंग दिवू लागला ! गुरह्या पलटण आली रे आली असा अेकच गलका होऊन गोरों बायका व मुलें घाट सापडेल तिकडे पळत सुटली. या शर्यतींत अंग्लिश पुरुषांनी बायकांना अर्धातव हा हां म्हणता मागे टाकले व तेंही आपल्या सामानाची बीचकीं पाठीशी बाधलेली असताना ! अग्रणी घर्बांचे हे प्रदर्शन दोन दिवस सारखें अुघडें ठेवलेले असतानाही जेव्हा पुरवे लोक पेझीनात तेव्हा नाजिलाजाने तें बंद करण्यात आलें ! माव सुगारात कलकत्त्यासही रोग असेच प्रसंग घडत असत. कलकत्त्या-जवळ बराकपूरला असलेल्या गेटव्ह रेजिमेंटने बंड केल्याची अफवा हरहमेस झुडे व अंग्लिशांच्या बायका, मुलें व पुरुष रस्त्यांतून पोर्टकडे धावत सुटताना दिसू लागत. कित्येकांनी अंग्लिडचे तिकिट काढून आणावे, कित्येकांनी आपली बीचकीं अगदी बाधून पोर्टकडे पळण्यासाठी सज्ज ठेवावी व कित्येकांनी आफिमातील कामें टाकून कोपन्याकोपन्यात दटत फिरावें ! असा सौरतचा धाक वसलेला होता, असा दिल्लीचा धाक वसलेला होना-तरी अजून अंग्लिशांचे कानपूर झालेलेच नव्हतें !

कमांडर-इन-चीफ अॅन्सन हा अंबाल्याला येताच त्याने दिल्लीला वेढा घालण्यासाठी सीजट्रेन तयार करण्यास आरंभ केला हिंदुस्थानावर आजपर्यंत एतें सकट असे कधीहो न आल्यामुळे अग्रजांच्या अकनोची आकलेली मूठ सव्वा लाखाची वाटे. परंतु आता ती अुघडण्याचा प्रसंग आल्याने तिच्या सव्वा लाखाची दिसून आलेली हलाखी केवळ शोचनीय होती. अॅन्सनला कोणच्याही प्रकारची जलदी करणें अशक्य होऊन गेलें अग्रजांच्या काळ्या शिपायाना चल म्हटले की, चाल-विता येत असे परंतु आता गोम्या शिपायाना तसे नुमजे चल म्हणून कसे चालणार ! त्यांच्या अेकेकाचा दिमाक व त्याची आजपर्यंत पाळत आलेली मिजास आता अेक-दम कुटली सुटावला ! त्यातही पूर्वजिमाणे आता नेटिव्हानाढून प्रत्येक प्रकारचें साह्य मिळणें पूर्ण अशक्य झालें ! गाड्या मिळेंनात, मजूर मिळेंनात, रसद मिळेंना जखमी लोकाना डोली मिळेंना ! अॅंज्यूटट, क्वाटॅर मास्तर, कमिसारी, मेडिकल चोफ जो तो आपआपल्या खात्यातील सज्जतेच्या अैवजी नकारपटेचा घणघणट करू

लागला. हिंदुस्थानातील लोकांच्या आश्रयाशिवाय अंग्रजी राजमत्ता कसे घुळीवरचे सारवण आहे! सत्तावन माली या हिंदुस्थानच्या भरदलेल्या घुळीन जरा सैन्य येऊ पाहताच अंग्रजाना अंबात्मापामून दिल्लीपर्यंत हलण्याची मारामार पडली. कारण "Natives of all classes stood aloof, waiting and watching the issue of events. From the capitalists to the coolie all shrunk alike from rendering assistance to those whose power might be swept away in a day."

आणि हिंदुस्थानातील 'नेटिव्ह' जर अमेव स्तब्ध राहिले अमते तर बरील लेसक म्हणतो, त्याप्रमाणे खरोखरच अशा दिवसात अंग्रजांची सत्ता झुगाहन देता आली अमनी. परंतु सत्तावन माली तो दिवस अजाडपारा नव्हता. मत्तावन माल ही त्या दिवसाच्या पहाटेची रात्र होती. ज्यांना ती भावी पहाट दिवू लागली ते झोपा टाकून अडले. परंतु ज्यांना ती तत्कालीन रात्रच दिगली ते आपले गुलाम-गिरीचे हिसकले गेलेले पाघरण आणखी जवळ घेऊन स्वस्थ झोपी गेले. या झोपाळू लोकांत अगदी कुंभकर्णाचा मान पटकावणारे लोक म्हणजे पतियाळा, नाभा व शिंद ही तीन संस्थाने होत ! ह्या संस्थानांच्या हातात मत्तावनच्या प्रांतीचे तारण किंवा मारण होत. ही संस्थाने दिल्ली व अंबाला ह्यांच्या दरम्यान असल्याने त्यांच्या आधाराशिवाय अंग्रजांची पाठ थिळकूल सुरक्षित राहणारी नव्हती. ही संस्थाने जितर सत्तावानाप्रमाणे जरी नुसती स्तब्ध राहिली अमनी तरीही कातीला यश येण्याच्या बराच संभव होना परंतु पतियाळा, शिंद व नाभा ह्या तिघांनीही अंग्रजांपेक्षाही जास्त क्रूरतेने मत्तावनच्या राज्यप्रांतीवर घाव घालण्यास जेव्हा आरंभ केला तेव्हा पंजाब व दिल्ली ह्या दोन भागांची ही साखळी अेरुदम तुटल्याने त्या प्रांतीच्या अवयवातील समति दाणाघात नट झाली. या संस्थानांनी दिल्लीचे वादशहाकडून आलेल्या आमंत्रणाचा धिक्कार केला त्या आमंत्रणामाठी आलेल्या स्वारांना ठार मारले, स्वतःचे खजिन्यातून अंग्रजावर पैशाची सतत धार धरली, स्वतःचे सैन्य अुमारून ज्या प्रदेशातून अंग्रजी सैन्य जाणार होते तो प्रदेश सरक्षण केला, दिल्लीवर अंग्रजाबरोबर चालून गेले व पंजाबातील आतिकारक मडळी जेव्हा दिल्लीच्या स्वदेशी निशाणाला तेलून धरण्यामाठी घरेदारे सोडून घावत आली तेव्हा त्याचा अत्यंत क्रूर रीतीने या शीख संस्थानांनी - या गुरु गोविंदाचे चेल्यांनी छळ व वध केला ! ?

१. Kaye's Indian Mutiny Vol. II

२. या हकीकतीपेक्षा जास्त हृदयद्रावक हकीकत सत्तावनचे काति युद्धात सापडणे मुष्कील आहे ! ज्या प्रदेशातून अंग्रजाना सरक्षण मिळे त्याच प्रदेशात स्वधर्म व (टीप पुढील पानावर चालू)

पतिघाटा, नाभा व शिंदे यांचे साह्य मिळण्याची खात्री होताच अंग्रजांना विलक्षण धीर आला. पतिघाटाचे राजाने आपल्या भावादरोबर अतुल्य लष्कर व तोफा देऊन त्याला ठाणेदरचा रस्ता रोखण्यास धाडून दिले व शिंदेने राजाने पातपते ठाणे ताब्यात ठेवले. ही दोन अत्यंत महत्त्वाची ठाणी अशा रीतीने परस्पर रोखली गेल्याने अंबाह्यापामून दिल्लीपर्यंतचे रस्ते व पंजाबचे अप्पाहतभे वळणवळण ह्या दोन अत्यंत नाजूक गोष्टी संरक्षण केल्या गेल्या व कमान्डर-अग्नि-चीफने ता. २५ मेला अंबाला सोडून दिल्लीकडे गेल्यासाठी स्वतः कूच केले. परंतु दिल्ली स्वतंत्र झाल्याची बातमी ऐकल्यापामून त्या धक्क्याने अँन्सन हा अगदी हताश झालेला होता. त्यातूनही सप्तत्याच्या थड हवेत आजपर्यंत त्याला कधीही कल्पना आलेली नव्हती, अशा हिंदुस्थानी अन्हाळ्यात आता त्याला ऐकसारखे तळपावे लागत होते. या मानसिक व शारीरिक चिंतेने छत्र झालेला तो कमान्डर-अग्नि-चीफ अर्नाल्डपर्यंत येतो न येतो होच ता. २७ मे रोजी कॉलन्हाचे भाजाराने मरण पावला ! त्याच दिवशी त्याच्या नजीकचा अधिकारी बर्नार्ड ह्याने कमान्डर-अग्नि-चीफच्या अधिकाराचा भार घेतला.

अशा रीतीने जुन्या कमान्डर-अग्नि-चीफता गुरुत टाकून हे अंग्रजी सैन्य नव्या कमान्डरचे हाताखाली दिल्लीवर कूच करित निघाले. त्या वेळेस त्या सैन्यातील अंग्रजी शिपायाना अतिका भुत्साह होता की, आपण सफाळी लढावी देऊन सध्या-पाळी दिल्ली वाहरात सत्रूंचे रक्त घटाघट पियू अशी बडाजी ते अघड माच लागले ! हे सैन्य अंबाह्याहून दिल्लीवर येत असता गोव्या शिपायाच्या काढ्या अत करणात किती हाकाहल साठविलेले असते ते सर्व अगास दाखवीत होते ! मीरतच्या नेटिव्ह सैन्याचे काय ? ते बोलून चालूनच 'काफीर (Heathen)' होऊ. त्यांनी काढगुसाच्या बनावटीत हातें चुरंग्याच्या कड्यावर विश्वास ठेवून मीरतला व दिल्लीला निरपराध अंग्रजांच्या कत्तली केल्या हे नेटिव्हच्या देसाच्या व धर्माच्या 'रानटीपणा'चे चोतक होय हे अघटच आहे ! परंतु ह्या अघडभाषाळी जे झाकलेले आहे त्याचे आधिकारण मात्र कधीही न होवी कारण माहीतर काफिरांपेक्षा, ख्रिश्चन कड्या-हून विश्वासनीय वार्ता व रानटीपणाहून सुधारणा मानाच परमेश्वर जास्त धक्कार करू लागेल व ती माण घुडून काढ्यासाठी त्याला रक्ताचे पाऊन पाडवे लागतील !

(टीप मागील पानावरून चालू)

स्वराज्य यासाठी हातावर शिर घेणाऱ्या स्वकीयाना गुमता रस्ताही मिळू नये, अितकच नव्हे तर त्यांच्यातील हजारी लोकांना शत्रूहूनही जास्त छत्र करित ठार मारले जावे ! ह्या अमानुष पापाचे प्रावर्धित हिंदुस्थानचे अतिहासात कधी घडेल ते घटो ! या छत्राची हकीगत "Two Native Narratives of the Mutiny in Delhi" मध्ये व्हावयास मिळेल.

अंघात्पाहून दिल्लीवटे येताना हजारो रोडेगावांत ज्याच्या ज्यांच्यावर हत्ये टाकता येतील तीं तीं हिंदी भाषणें धेकमहा धरण्यास येत व लगेच अंघा अघ्यां तासात कोर्टे मार्शलपुढे त्यांना रांगेत आभे करून, गरमबट फांसीच्या निशा ठोठावून, नाना प्रकारचे छळ करून ठार मारण्यात येथी ! मोरनला देखील नेटिष्ट्यांनी अघ्रजांना ठार मारलें होतें ! पण ते फार रानटीपणाने अंघा पावामरसी मारलेलें होतें. परंतु अघ्रजांनी ती चूक सुधारली हें फार चांगलें केलें ! त्यांनी कोर्टमार्शलपुढे गुगत्या दृष्टिपातावरवीर फांसीची गरमबट निशा ठोठावलेल्या रोकडो लोकांचे, त्यांच्या फांसीचे सांव निवडे आभारले जात अगताच अंघडे अनन्वित हाल करू लागले, त्यांचे दोषांचे फंग तडागत तोडावे, त्यांच्या अंगाला बेयोनेटांच्या टोकांनी आरसार भोके पाटावी, व नंतर या सर्व छळांना शिवहुना प्रत्यक्ष मरणासाठी ज्यापुढे त्यांनी आनदाने जपळ केले अगते तें मयकर पाप त्यांनी त्यांच्याकडून करवायें. गोण्या निवाधानी त्या गरीब, गास्विक व निरपराधी हिंदु लोकांचे तोंडात, ते फांसीवर पडण्यात तपार झालेले असताही, बळजोराने गाभीचें कच्चे मान जेवून जेवून मरायें ! ३

पण हो, ते कोर्टे मार्शल म्हणजे काय प्रकरण होतें हें रानटी भाषकांना सांगा- मयाचें राहिलेंच ! बेटेगावातील निरपराधी लोकांना रोकड्यांनी धरून आणलें म्हणजे त्याचा ' न्याय ' करण्यात येथी. ह्या न्यायाचें बाळकडू युरोपियन राष्ट्रांना पूर्वापासूनच मिळालेले आहे. मेदलंडमध्ये राज्यक्रांति सुरू असताना अल्हानेही अगेच अंघ न्यायमान स्थापलेले होते. त्या न्यायमानावरील चौकसी अतिकी लक्ष- पूर्वक चाली की, तेथील न्यायाधीश मध्येच क्षोपी जाओ व शिक्षेची वेळ येताच त्याला डवचळून जागें केले म्हणजे अतिके कंदी पुढे दिगंत तितक्याकडे अंघ गभीर गजर टाकून तो म्हणत असे ' चडवा याता फांसी ' ! ह्या मेदलंडच्या अतिहागात अयित असलेल्या ' यमामनाला ' अघ्रजांनी वरेच सुधारून बाडविरेलें होतें, यात काही शका नाही. कारण त्याचे न्यायाधीश क्षोपी विलकूल जात नमत अतिकेच नव्हे तर कोर्टे मार्शलवर नेमणूक होण्याचे आधी त्यांना अशी शपथ घ्यावी लागे की, आम्ही निरपराधी वा अपराधी हा मेद न मानता सर्वांना फांसीची शिक्षा देऊ ! ४

3. History of the siege of Delhi.

४. Officers as they went to sit on the court martial swore that they would hang their prisoners, guilty or innocent and, if any dared to lift up his voice against such indiscriminate vengeance he was instantly silenced by the clamours of his angry comrades. Prisoners condemned to death after a hasty trial were mocked at and tortured by ignorant privates before their execution which educated officers looked on and approved."

' History of the Sepoy War ' by Holmes, page 124.

अशी पवित्र गण्य घेऊन अग्रजी माणसें निरपराधी नेटिव्हंता फाडीवर चढविण्या-
साठी जिथे न्याय करतात त्या स्थळाला अग्रजी भाषेत कोर्ट मार्शल असें म्हणतात !

मीरतला व दिल्लीला मारल्या गेलेल्या मूठभर अग्रजी लोकांसाठी हजारो निर-
पराधी लोकावर असा राक्षसी मूड भुजवीत भुजवीत कमान्डर बर्नार्ड हा दिल्लीजवळ
जाण्याचे आधी मीरतच्या शिल्लक राहिलेल्या गोम्या फौजेला मिळण्याची राप्ति
पहात होता. मीरतला अग्रजांची पुजळ फौज होती हे मागे सांगितलेलेंच बाहे. ती
फौज अंदात्याहून निघालेल्या फौजेला मिळण्यासाठी खाली अतुरत होती. परंतु त्या
दोन फौजांची भेट होण्याचे आधीच त्यांच्याशी दोन हात करण्यास ब्रह्माने दिल्ली-
हून पुढे आलेले होते. हिंदन नदीच्या काठी भुमयतांची राठ ता. ३० मे रोजी
पडली. बंडवाल्यांची भुजवी याजू तोफांनी मुरशित होती. तेव्हा त्या याजूकडे तोंड
देण्याचा प्रयत्न करण्यान अग्रजाना मस पेजीना. भुजवीकडे तोफांचे व वेयोनेटांचे
शूज चांगलेच जुंपते आहे अितवयात अग्रजांच्या मान्यापुढे विलकूल भुमे न राहता
बंडवाल्यांची डावी घाजू अघळू लागली. हे पाहताच त्यांच्या रांगान पोटाळा
झाला व पाच तोफा शत्रूच्या हाती सोडून देऊन ते दिल्लीकडे परत फिरले. या
पहिल्या लढाजीत बंडवाल्यांनी नेलेल्या पिछेहाटीचें अपयश पाहण्यात जगण्यापेक्षा
अकराव्या रेजिमेंटमधल्या अंका दूर शिपायाने तत्काल मरण पत्करलें. अितरा-
बाहून त्याची कर्तव्ये होवोन वा न होवोन, परंतु आपण मरणाचे आधी जिवाचें
काहीतरी मार्थक करावें असा अुदास स्फूर्तीने त्या अकराव्या रेजिमेंटमधल्या
शिपायाने अग्रजाच्या हाती तोफ पडणार असें पाहताच जाणून वुजून तोफ व दाक-
साण्यात बंदूक झाडली. त्या योगाने त्याचा अगी भडका होऊन त्यात कॅप्टन अॅड्जुज
व त्याचे सर्व साथीदार जळून साक झाले व नित्येक अग्रज जन्मसी होऊन खाली
पडले ! स्वदेशभूमीला अितकी शत्रुशिरकमळे वाहिल्यावर तो देशवीर आपलेही
शिरकमल तिच्या नेवेला अर्पण करता झाला ! दिल्लीमध्ये दाखलाना जुडविल्या-
चदल कॅप्टन विलोवीच्या स्तुतिस्तोत्रात जसे अग्रजी अितिहासकार रगून जानात,
तसेच केवळ राष्ट्रकार्माचें प्राण देणाऱ्या या दूर शिपायाच्या स्तुतिस्तोत्रात त्याच्या
देशवधूनी रगावयात नको काय ? परंतु या सहीदाच नावही अितिहासाम माहीत
नाही ! या देशवीराचदल के. म्हणतो, " It taught us that among the
mutineers there were brave and desperate men, who were
ready to court instant death for the sake of the national cause! "

ह्या पहिल्या लढाजीत अग्रिजाचा अितका पूर्ण जस झाल्याने कळकल्या-
पयंत आता दिवरा दोन दिवगात दिल्ली पडणार म्हणून पोस्टाने त्या बातमीची
चौकसी होअू लागली; परंतु खरा प्रकार किती विराळा होता ! ह्या अभूतपूर्व,

आरुस्मिक व विस्फळीत नातियुद्धाचें अक्राळविक्राळ स्वरूप पाहताच त्याचा धक्का सोमून त्याच्यावर आपल्या पगडा बसविण्याची खुबी व हिमतीही जरी पहिल्या घडावयात उत्पन्न झालेली नव्हती, तरी आगल्या स्वदेशाला स्वतंत्र वेग्यानिवाय आना जीवनात जीव आहे तोपर्यंत स्वस्थ बसावयाचे नाही ही अिच्छा मात्र अत्यंत अतृप्ततेने दिल्ली होती. हंगेरी नागरिकांचे हृदयात अचूकलेली होती; व म्हणूनच ता. ३०-चा पराजय मोगल्याबद्दल सारी रात्र नागरिकांनी धिक्कृत केलेले शिपायी पुन्हा ता. ३१ मेला बाहेर पडले. बंडवाल्यांच्या तोफाचा जबर मारा सुरू होनाच अिग्रजांनीही आपला तोफखाना सुरू केला. बंडवाल्यांच्या तोफा आज चांगल्या शिस्तीने व निकराने मारा करीत असल्यामुळे अिग्रजारुडे प्राणहानीही घरीच होऊ लागली. त्यानूनही ते मे महिन्यातील गूर्मकिरण अिग्रजाना फार असह्य होऊ लागले. अिग्रजांनी कालच्याप्रमाणे हल्ला चढविण्याचाही प्रयत्न केला. पण तो चांगला सफल होऊना. अखेर मध्याकाळच्या वेळेला शेवटचा हल्ला करण्यासाठी अिग्रज निघाले. यापुढे त्यांना अटकाव करणें कठीण जातीलें पाहताच बंडवाल्यांनी तोफाची अेक भयंकर फौद झाडली व त्या फौदीने अिग्लिशांची विस्फळीत झालेली आघाडी पुन्हा जमवाजमव करते तोंच त्यांनी आपल्या तोफा सभाळीत मभाळीत रणागण सोडून दिले. काही हरकत नाही; अेक दिवसात काही घोडी सुधारणा झाली असे नाही ! थुदा आणली अमा तिसरा अेक पराजय जरी घेतला तरी देखील अिग्रजांची धुळधाण बुडेल. कारण आता त्यांच्यात बंडवाल्याशी लढान हाटापट करण्याजितकेही सामर्थ्य उरलेले नाही ! जूनची पहिली तारीख अजुड-साच अशा विवंचनेत पडलेल्या अिग्रजी कोंपचे मागून अेक सैन्य चालून येत आहे असे दिसले. आपल्या पिछाडीवर चालून येणारें हे सैन्य काळघा रगाचे आहे असे पाहताच अिग्रजांची श्रेधा बुडाली; व ते कसेवसे संरक्षणासाठी तयार होतात न होतात तोंच त्यांच्या ध्यानात आले की, ते सैन्य बंडवाल्यांचें नसून मेजर रीडच्या हाताखाली असलेलें गुरखे लोक अिग्रजांचे बतीने लढण्याकरिता तिकडे येत होते ! अवाल्याहून खाली येणाऱ्या अिग्रजी फौजला शिखांचें साह्य व मीरतहून खाली येणाऱ्या फौजला गुरखांचें साह्य ! अशा स्थितीत गरीब विचारे दिल्लीचे बंडवाले काय करणार ! ह्या दोन्ही अिग्रजी फौजा ता. ७ जूनला अखेर अेकमेकीस मिळाल्या. याच मुमारास दिल्लीचे वेढ्यासाठी तयार करविलेली सीजट्रेनही नाभाच्या राजाचे मदतीने मुख्यप येऊन पोचली. ही सीजट्रेन अवाल्याकडे पोचताच तिला ताब्यात घेऊन बंड करावयासाठी पाचव्या रेजिमेंटचे शिपायी हे गुरखाची शक्य तितकी बिनबणी करीत होते. परंतु त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे ती अत्यंत महत्वाची सधि गाधून दिल्लीकडे सीजट्रेन सुद्धा निघून आऊन स्वदेशसेवा करान्याचे गुर-ख्यांनी माफ नाकारले अशा रीतीने ह्या सीजट्रेन सुद्धा अिग्रजांची अेकत्र झालेली ती फौज दिल्ली नजीकच्या अल्लीपूर गावापर्यंत येऊन पोचली.

अिग्रजी फौज अल्लीपुरास पोचल्याचें कळताच बंडवाले पुन्हा दिल्लीचे बाहेर पडले व त्यांची बुंदेलकी सराजी नांवाच्या ठिकाणाजवळ अिग्लिश फौजेसी गाठ पडली. या वेळेस अिग्लिशांची फौज कडेकोट साहित्य, अुत्तम अुत्तम सेनापति, ताज्या दमाचें मुबलक सैन्य व फायद्याची जागा अितक्या गोष्टींनी युक्त असून बंडवाल्याचे बाजूला त्याच्या सदिल्लेशिवाय दुसरें काहीही सामर्थ्य नव्हतें. ज्यानी रणमणाचें जन्मातही तोंड पाहिलें नाही असा अेक राजपुत्र त्यांच्यावर सेनापतित्व गाजविणार ! त्यांच्या संख्येत शिपायांपेक्षा बाजारतुणग्यांचाच भरणा जास्त होता, व त्यातही आपले स्वतःचेच देशबधु दीख व गुराखे हे फिरंग्याचे वाजून गेल्याने त्याचें मन निरस्ताही झालेलें होतें ! अशा स्थितीत ही लढाजी म्हणजे अेक मला मोठा समाजाच होशील अशी अिग्रजांना खात्री वाटत होती. परंतु अितक्याही विरुद्ध गोष्टींना भीक न घालणारी अशी स्वराज्यानी अेक विलक्षण चेतना त्या शिपायांचे मनांत अुत्पन्न झालेली असल्याने त्यांनी अिग्रजी सेनेसी टक्कर देण्यासाठी आपली अितकी कमाल केली की, अिग्लिशाना हा तमासा नमून खरोखरीच जीव देणारी किंवा देणारी लढाजी आहे असे लवकरच दिसून आलें. कारण दिवशीने सैन्याच्या तोफा अितक्या निकराने मारा करू लागल्या की त्यापुढे अिग्रजांच्या तोफवाल्यांचे काही चालेल अें मुळीच दिसना. अिग्रजी तोफखान्यावरील गोलंदाज व अधिकारी हे पटापट मरून पडू लागले तों तों बडवाल्याचे तोफखान्याचा जोर जास्त जास्तच होत चालला. हे पाहताच अिग्रजांनी आपल्या पायदळास तोफांवर चालून जाण्याचा निकरचा हुकूम सोडला. हा अिग्रजी पायदळाचा हल्ला हा हा म्हणता बंडवाल्यांने तोफखान्यापाशी येऊन अिडला, तरी त्या दिवशी बडवाले तोफा सोडून अेक तसूमरही अिकडे तिकडे हलेनात. स्वराज्यासाठी व स्वदेशासाठी लढणाऱ्या वीराना शोभेल अशाच अढळ रीतीने त्यांनी अिग्रजी बेयोनेटा आपल्या छातीत घुमेनोपर्यंत आपले ठाण सोडले नाही ! परंतु असल्या दूर मर्दाना आपल्या कृतीने अुत्तेजन देणारा तर राहोच, परंतु त्यांच्याबरोबर शेवटपर्यंत गुमता गुमा राहिल असा देखील सेनापति त्यांना मिळालेला नव्हता कारण अिग्रजांच्या बेयोनेटानी मोसकलें तरी आपलें ठाण सोडून मागे अेक पायही न घेणारे वीर अिकडे स्वदेशार्थ व स्वधर्मार्थ मरत अमता त्यांचा कमान्डर-अिन्-चीफ तोफेची पहिली फॅर झडताच धूम ठोकत दिल्लीला पळून गेलेला होता. अितक्यात त्या बुद्धी सैन्याच्या दाव्या बाजूवर अिग्रजांचे घोडेस्वार तुटून पडले व त्यांच्या पिछाडीवर होप ग्रॅट हा घोडघात्ररील तोफखाना घेऊन मार देऊ लागला अशा रीतीने स्वकीयांकडून व परकीयांकडून अनाय केलेले ते सैन्य दिवसभर लडलेल्या लढाजीचें काही अेक थेंप न मिळता फुटून जायून दिल्लीमध्ये धुसू लागले. जनरल बर्नार्डने ह्वा मिळालेल्या जयाचा शक्य तितका फायदा करून घेण्यासाठी त्याच्या फौजेला समेंच पुढे रेंदीत जाण्याचा हुकूम सोडला व ते अिग्रजी सैन्य त्या दिवशी सध्यावाळचे आत दिल्लीच्या

तटाच्या येथून मिळेल. या दिवशीच्या लढाओढी बंडवाल्यांचा शहराबाहेरील सर्व ताबा नष्ट झाला व अग्निजांना दिल्लीवर मोर्चा स्थापनाम अत्यंत उत्तम अशी जाणा पटवावता आली. या दिवशीचे लढाओढी अग्निजांच्या यानुद्धा मीमूरच्या गुरखा पण्टगीने अतिनय पराक्रम केला म्हणून त्यांना अग्निजी अतिहासकार फार दावा-सर्वा देत अमतात. 'हँ येपे मागणें अवश्यच आहे ! स्वदेगस्वातंत्र्याचे मानेवर गुरी घालविण्याचे कामान अत्यंत ओ-नुय व अतिनीय शौर्य दाखविणावद्दल त्या गुरखाची नावे सदानवंदा शापित झालेली आहेत, यांत तिष्ठमाण गदेह नाही.

हया देशद्रोही गुरख्यांच्या माहफाने अग्निजांनी बुंदेलखी मराठीची लढाओढी जिंकली तरी; परंतु त्या जपाने त्यांच्या मनोरज्याची घुळघाण करून टाकली. कारण दिल्लीच्या बाहेर दुपारो लढाओढी येथून त्या दिवशीची रात दिल्लीचे पाडघाट रिपुरक्ताचे प्रासन करण्यात पाणवू म्हणून जी अग्निजी सोजिराची आशा होती ती या लढाओढीने ठार मारून टाकली. दिल्लीम केवळ बाजारबुगगेच भरलेले नमून स्वराज्याच्या व स्वधर्माच्या रक्षणार्थ म्यानातून बाहेर काढलेल्या सरकारीही तत्त्व-निष्ठेच्या निघाराने त्या तटावर मधून मधून सळवत होत्या हँ अग्नि मत्त अग्निजांच्या नजरेंम या लढाओढीने आपून दिले ! या लढाओढी अग्निजांकडे अेकदोचोतीस लोक जखमी झाले व चार आफिमर व सत्तेचाळीस लोक मारले गेले. परंतु या सर्व मृत्यूपेक्षा अग्निजांच्या लष्करात दुःख व ओशमीन्य पसरविणारी गोष्ट म्हणजे त्या लष्करातील अडगपूटं जनरल कर्नल चेस्टर याचा लढाओढीच्या गर्दीत झालेला मृत्यु ही होय. बंडवाल्यांकडील नुकमान देताना अग्निजी अतिहासकार कादंबरी-कारावरही कशी ताण करतात हे मापुडेही दिमून येतीलच. परंतु हया पहिल्या महत्वाच्या लढाओढीतील गडबडीतही अतिके सांगणें जरूर आहे की, हया दिवशी अग्निजांच्या हाती पडलेल्या बंडवाल्यांच्या लोकांची संख्या अेकजण देतो १३ व दुसरा म्हणतो बरोबर सव्वीस ! आणि हे दोघेही तिथे हजर असलेले सरकारी अग्निवाये आहेत हे विनय !

अशा रीतीने ता ८ जूनच्या दिवशी संघ्याकाळी अग्निजी सैन्याने दिल्लीचे तटाजवळ येथून ठाण माडले. अवाल्याहून व मोरतहून दिल्लीकडे अग्निजी सैन्य अब्राधिन रीतीने आणण्याचे कार्य हँ पंजाबच्या हालचालीवर सर्वेस्वी अवलंबून असल्याने त्या महत्वाच्या प्रातान मोरतच्या आढावणीचे काय परिणाम झाले, तेथील स्वदेशीय लोकांनी काय हालचाली केल्या व त्यांचा प्रतिकार करण्यासाठी अग्निजांनी योजलेल्या भुपायांना कितपत यश आलें ह्याचे निरीक्षण करणे अत्यंत आवश्यक आहे. शीख लोकांचे साम्राज्य बुडवून टाकून पंजाब प्रांताला ब्रिटिशांचे ताब्यात पूर्णपणे आणल्याबरोबर डलहीमीने त्या लोकांतील लष्करी वाणा व स्वातंत्र्य-प्रेम ह्या दोन सद्गुणाचा नायनाट करील अमे तेथील राज्यव्यवस्थेचे धोरण ठेवले-

सर हॅन्री लॉरेन्स व सर जान लॉरेन्स ह्या दोघा अत्यंत प्रमुख मुत्सद्दयांचे हाती ह्या नवीन मिळविलेल्या प्रांताची राज्यव्यवस्था येताच त्यांनी पंजाबातील लोकांस पूर्ण निःशस्त्र करून टाकले, त्यांच्यातील बहुतेक शीख शिपायांना आपल्या लष्करात मिळवून घेतले, अुतर हिंदुस्थानातील बहुतेक अिग्रजी सैन्य वर आणून त्यांचे पंजाबभर तळ पाडून ठेवले व सर्व लोकांना शेतकीकडे लक्ष देवून त्यावर आपली, दुपजीविका करण्याचे ध्यमन लागावें अशा रीतीने सर्व सूर्वे चालविण्यात येऊ लागली. रोक शेतकरी झाले म्हणजे त्यांचे लष्करी गुण सुटत जातात, ते शांततेचे फार भुकेने होतात व त्यांच्या शेतकीला अदृष्टा करणाऱ्या राज्यकांतीच्या लाटांना त्यांचें सहसा अनुमत मिळत नाही. असा खोख राजनीतीने प्रेरित झालेल्या अिग्रजी घोरणाचा पंजाबच्या लोकांवर नवकरच पगडा बसला व रणजितसिंहाचें साम्राज्य व स्वातंत्र्य गप्प होऊन पुराहीं दहा वर्षे लोटतात न लोटतात तों पंजाबमध्ये तरवारीअंबजी जो सौ नागर धरू लागला व ज्यानी नागर स्वतः धरला नाही असा शीख शिपायांनी अिग्रजी लष्करात निरुप अिग्रजाकडून तो (नागर) आपल्या मातृभूमीवर फिरविला ! असा स्थितीत पंजाबमध्ये वास्तविक पाहता काही अेक गडबड भुवणार नाही अशी त्या प्रांताचा मुख्य अधिकारी सन जॉन लॉरेन्स याची खात्री होती. जे महिनाला आरंभ होओतोपर्यंत अितर अिग्रजी मुत्सद्दयांप्रमाणेच सर जॉन लॉरेन्सालाही भावी अरिष्टांची काही कल्पना नसल्याने तो अुगहाळघानिमित्त लाहोर सोडून भारीहिल्सच्या गार हवेत जाण्यास निघाला, धोंच ता. १० मेला मीरत भुडण्याची व ता. ११ला दिल्ली स्वतंत्र झाल्याची विद्युत्सार्ता पंजाबवर येवून आडळली. हें अंकताच पंजाबच्या त्या पाणाक्ष धोक कमिदानरवे ध्यानात त्या बातमीचें भयंकर स्वरूप पूर्णपणे झाले व ह्या अिग्रजी साम्राज्याला अुन्मळून टाकणाऱ्या आघाताशी अुज देण्यासाठी राबळपडीला त्याने आपला तळ कायम ठेवला.

ह्या वेळेस पंजाबमधील संस्थांना बहुतेक भाग मियानमोर येथे होता. मियानमोरची छावणी लाहोरपासून अगदी जवळ असल्याने लाहोरचे किल्ल्यावर त्याच शिपायांतून निवडलेले निपाजी सरसणाथ ठेवलेले होते ह्या छावणीत अेतदेशीय शिपाजी हे युरोपियन मो.जरापेक्षा चीपटीने अधिक असता त्यांच्याविषयी अिग्रजी अधिराज्याना मीरतची धानमी येओतोपर्यंत महत्त्वाचा सशय विलकुल आलेला नव्हता व म्हणून ते बडवाल्यानी सामील आहेत किंवा कसे हे रपास अेकदम ठरविणे फार जड जाऊ लागले. त्या वेळेस लाहोरला रॉबर्ट मांटगामेरी हा मुख्य अधिकारी होता. हा मांटगामेरी व जॉन लॉरेन्स हे दोघेही डलहौसीच्या सालमीत तयार झालेले असल्यामुळे प्रगभावधानात व अकस्मात् पडलेल्या प्रसंगातून मुटण्यासाठी अत्यंत अवश्य अण्याऱ्या हिमत्तवाज धाडसोपणात तरवेज झालेले होते. तथापि पंजाबचे निपाजी लोकात स्वातंत्र्याची राष्ट्रीय चेतना कितपत अुत्पन्न झालेली आहे, याची बरोबर बातमी काढणे अवश्य होई. या कार्यावर अेका बाह्य

डिट्टेविट्ट्याची मियानमीरच्या शिपायांचे मन जाणण्यामाठी योजना करण्यात आली. त्या ब्राह्मणाने आपले देशद्रोहाचे काम अत्यंत रीतीने मिठीम नेहून माटगॉमरीला निवेदन केले की, "माहृष्य, ते मर्वे किमादीने भरलेले आहेत—ते किमादीत हे अतिके घुडाले आहेत" असे म्हणून त्याने आपला हात आपल्या गळ्याम लावून घातविला. ह्या ब्राह्मणानी ही बातमी अंकून अग्रजाच्या डोळ्यावरून भ्रमपटल दूर झाले. बंडाची गुप्त सयारी फक्त अत्तर हिंदुस्थानातच झालेली नसून त्याची ज्वाला सर्व पंजाबमर योग्य सधिली अफाळण्यासाठी दबून बसलेली आहे हे त्यांच्या स्पष्ट मनःमर आले व ही भयानक गुप्तता धुधडकीम आणणाऱ्या त्या मीरतच्या बुढावणीचे आभार मानीत मानीत माटगॉमरीने मियानमीरच्या नेटिव्ह संन्याम ताबड-तोड निःशस्त्र करण्याचा हुकूम गोडला. हे महिन्याच्या तेराव्या तारखेला मकाळच्या सुमारास मियानमीरच्या अंक जतरल परेड बोलावण्यात आली. त्या सकाळच्या आदल्या दिवशी शिपायांना काहीच अगाभू भूचना मिळू नये म्हणून मर्वे अग्रजी लोकांना अंक जंगी बाळ देण्यात आला होता. या अग्रजाच्या बाह्य रपालीबुडालीचे मर्म नेटिव्ह शिपायाचे ध्यानात येण्याचे आधीच त्यांना मुरोपियन मोजिरांच्या, घोडेस्वारांच्या व सोफ्तान्याच्या वेड्यात अचानक रीतीने आणले गेले व या कपटनाटकाचा भाग नेटिव्ह शिपायांना लागण्याचे अमण्य असल्याने नेहमीप्रमाणे परेडीच्या हालचाली चालू असताच अंकदम सोफ्तान्याला दप्ती घेऊन सज्ज होण्याचा हुकूम झाला व हा विचित्र हुकूम अंकताच गांधळ पाहणाऱ्या त्या रेजिमेंटमना हत्यारे खाली ठेवण्याची आज्ञा करण्यात आली ! मतापाने गुरगुरणाऱ्या परतु प्रदीप्त सोफ्तान्यामुळे हताच झालेल्या त्या हजारो नेटिव्ह शिपायांनी आपापली हत्यारे खाली टाकली व ते अंक अदरही न अुच्चारता परत आपल्या लांभनीकडे निघून गेले.

अत्यंत धूर व ज्यांच्या पराक्रमानेच अफगाणिस्थानात अग्रजांचा प्राण वाचविला होता त्या पंजाबी संन्याला मियानमीरकडे निःशस्त्र करण्याचा हा विधि चाललेला अमताच तेथील मेन्यापैकी अंक तुकडी लाहोरचे किल्ल्यावर धाडण्यात आली. त्या तुकडीने लाहोरच्या किल्ल्यातील सोफ्तान्यावर अमलेल्या अग्रजी सोजिरांची मदत घेऊन तेथील नेटिव्ह शिपायांना निःशस्त्र करून किल्ल्यातून काढून दिले व किल्ला आपल्या ताब्यात घेतला. त्या मेच्या तेराव्या तारखेला अग्रजाच्या ज्या तडफीने हे धाडसाचे कृत्य पार पाडले त्या तडफेत जर का अंक अणुरेणु शिथिलता झालेली असती तर त्या दिवसापासून अंका पंधरवड्याचे आत सर्व पंजाब वडाचे वणव्यात भडकू लागला अमता. कारण पेशावर, अमृतसर, फिलहूर, जालंदर ह्या निर-निराळ्या ठिकाणी अमलेल्या सर्व पलटणी मियानमीरचे शिपायी लाहोरच्या किल्ल्या-वर कधी तुटून पडतात याची मार्गप्रतीक्षा अत्युत्तेने करीत होते. मियानमीरच्या

शिपायांना निःशस्त्र करून फिरग्यांनी लाहोरचा किल्ला ताब्यात घेतल्याची बातमी पसरताच पंजाबभर अंग्रजांचा वचक पुन्हा बसू लागला.^६

परंतु लाहोरच्या किल्ल्यापेक्षाही अत्यंत महत्त्वाची जागा म्हटली म्हणजे अमृतसरचा गोविंदगढ हा होय. अमृतसर शहर हे सौख्य लोकांचे काशीक्षेत्र असल्याने अग्रे फोण्याही प्रकारची गडबड होताच ते सर्व लोक विचरले जाण्याचा संभव असून नजीकच असलेल्या गोविंदगढावर शिपायांचा चांगलाच डोळा होता. मियान-मोरेचे निःशस्त्र झालेले शिपायी गोविंदगढ घेण्यासाठी अमृतसरकडे येत आहेत अशी अफवा अठसल्याने तर अंग्रजांना फारच घांमती पडली व त्यांनी अमृतसरचे रक्षण करण्यासाठी सौख्य व जाट शेतकऱ्यांना विनंती केली ! या विनंतीला अर्थातच त्या राजनिष्ठ देशद्रोह्यांनी मान दिला व अमृतसरचा किल्ला हा लाहोरचे किल्ल्याप्रमाणेच अंग्रजांनी पूर्ण ताब्यात घेतला. अशा रीतीने मेच्या १५-व्या तारखेपूर्वी लाहोर व अमृतसर ही दोन शहरे-तुर्त तरी बडाच्या ज्वालापासून सुरक्षित करण्यात आली.

अितकी सुरक्षितता झाल्याबरोबर सर जॉन लॉरेन्स हा फक्त आपल्या ताब्यातील प्रदेशापुरतीच काळजी घालू बसला नाही. त्याला दिल्लीची बातमी लागताच तो म्हणाला की, आता हें बड नमून ही राज्यक्रांति होणार आहे. तथापि त्याची अशी समजूत होती की, दिल्ली जर झटक्यात पडली तर मग अितरत्र कुठे झुठावणी होणार नाही. या समजूतीने त्याने जगरल अंस्तगला दिल्ली जून महिन्याच्या आधी घेण्याबद्दल नुसती पत्रांवर पत्रे लिहिली. अितरत्र नव्हे, तर गजबगज मध्येन सातत्या राखण्याने काम आपल्या अगावर येऊन दिल्लीवर चालून जाण्यासाठी व अवाल्याकडे सैन्याचा सोडा पडलेला होना तोही भरून काढण्यासाठी पजावातून लष्कर पाठविण्यास जारंभ केला. या मदनीर्षकी पहिला हप्ता डॅलीवे हाताखाली घाडलेली गात्रीड कोर रेजिमेंट ही होय जॉन लॉरेन्स याचा डॅलीच्या मोर्चावर फार विश्वास असे व म्हणून दिल्लीवर चालून जाण्यासाठी त्याने त्याचोच निवड केली. डॅली हा आपली रेजिमेंट घेऊन मजद दरमजल दिल्लीकडे चालून गेला व बुंदेल की सराजीच्या लढाजीच्या दुसरे दिवशी तेथील क्रिस्तिद्यांच्या सेन्नास येथून मिळाला. दिल्लीच्या वेढ्यात जाता दोन नेटिव्ह रेजिमेंट्स झालेल्या होत्या—जेक गुरख्यांची रीडच्या हाताखाली असलेली व दुसरी डॅलीचे हाताखालची ही पजावातून आलेली. या दोन्हीही

६. "Had the Punjab gone, we must have been ruined. Long before reinforcements could have reached the upper province, the bones of all English men would have been bleaching in the sun. England could never have recovered the calamity and retrieved her power in the East." —Life of Lord Lawrence.

रेजिमेंट्सवर अंग्रजांची फार मर्जी बसलेली होती व ती अनाढ्या होती असे कोण म्हणेल? त्या नेटिव्ह रेजिमेंट्सनी तगाच मर्जी बसण्यानारखा देशद्रोहीपणा केलेला होता !!

डॅलीची रेजिमेंट दिल्लीकडे चालली असताना सर जॉन लॉरेन्सने पंजाबच्या अखंडर परिस्थितीचे बारीक निरीक्षण केले होते. त्या मुळात हिंदु, खोख व मुसलमान यांचा परस्परांशी अखंड द्वेष सुरू होता. उत्तर हिंदुस्थानात हिंदु व मुसलमान ह्या दोघांनाही स्वदेशाभिमानाचे चैतन्य जसे मिळालेले होते तसे पंजाबातील लोकांना त्या वेळेस मिळालेले नव्हते. वास्तविक पाहता त्यांचे स्वातंत्र्य जाजून दहा वर्षेदेखील पुरीं जालीं नव्हतीं. ब्रिटिशांच्या कठनाय्यावर १८४९ साली जे शीख सिपाही कुन्हाड धालीत होते तेच १८५७ साली त्यांच्या गळ्यास मिठ्या कां मास लागले, ह्या विलक्षण अतिहासिक कोड्याचा अलगाव त्यांचे स्वातंत्र्य जाते न जाते तोंच सत्तावनची नांति आली, ह्याच गोष्टीत सापडणारा आहे. मुसलमानांच्या पारतंत्र्याची ज्या मूर व बाणेदार जातीला अितकी बिरड आलेली होती की, सनर वर्षेपर्यंत अखंड झगडा करून शेवटी पंजाबचा पंजाब स्वतंत्र केल्याशिवाय त्यांनी तरबार खाली ठेवली नाही, त्या 'खालसा'च्या प्रसिद्ध अनुयायींनी अंग्रजांच्या गुलामगिरीन भोक पातली जमती असे मुळीच नाही. परंतु अंग्रजांचे राज्य म्हणजे गुलामगिरी आहे की नाही हेच त्या सिपाजीगड्यांच्या डोकासत पूर्णपणे येण्याभितका काळ लोटण्याचे आधीच सत्तावन भुजाटले. अंग्रजांचे राज्य हिंदुस्थानावर अद्याप वेढेला आले की, ज्या वेळेस हिंदुस्थानात अेक अतिहासिक जलप्रलय सुरू झालेला होता. अनेक घटकानंतर ठिकठिकाणी निरनिराळीं मानलेलीं जलसरे आपआपल्या विवक्षित बाघाना फोडून टाकून अेका प्रचंड महानदीत विलीन होत होती. ही महानदी म्हणजे हिंदुस्थानची अेकराष्ट्रवृत्ति होय ! आज जगावर जीं जीं राष्ट्रं अेकीभूत व सघटित झालेली आहेत त्या सर्वांना ते अेकीभूत व्यक्तित्व येण्याच्या आघी व येण्यामागीच ह्या वेवदशाहीच्या व यादवीच्या मुगीन वितळावे लागले होते. अिटलीतील यादवी, जर्मनीतील यादवी व रुद्द व्हिल्डमधील रोममाम्राज्योत्तर यादवी, त्यांच्यातील विविध प्रातंचे व विविध जातींचे निक्कराचे क्षत्रुत्व व त्यांनी सूड अुगविण्यासाठी परस्परांचे केलेले अनन्वित छळ याकडे दृष्टि दिली म्हणजे हिंदुस्थानातील यादवी काहीच नव्हती असे वाटू लागते. परंतु या बरील देशाना या यादवीच्या भयंकर मुगीन गुलामगिरीच्या अत्यंत तीव्र अुणतेने वितळावे लागले म्हणूनच आज त्यांचे सघटित, सुंदर व सवल अेकव्यक्तित्व झालेले आहे हे कोणाम नाकबूल करना येणार आहे ? तशाच अतिहासिक अुत्क्रांतीतून भरतभूमीचीही घटना चाललेली होनी. गुलामगिरीचा चटका हिंदुस्थानी लोकांस पुरता बसल्याने ते संघटित होऊ लागले होते. परंतु पंजाबला तो अंग्रजी गुलामगिरीचा चटका पूर्ण

रीतीने बसण्यास दहा वर्षे फार अपुरी पडली व म्हणून विशेषतः शीख हे सत्तावन-
मध्ये असलेल्या राष्ट्रतेजाच्या छाटेत विलीन होऊ शकले नाहीत.^७

पंजाबच्या अग्रजी अधिकार्यांच्या लक्षात हे सत्य आलेले होते व म्हणून त्यांनी शीख व जाट यांच्यामध्ये मुसलमानांचा द्वेष जास्त जास्त भडकवून देण्याचा क्रम सुरू केला. शीख लोकांमध्ये असलेल्या अंका जुन्या भविष्याची त्यांना आठवण करून देण्यात आली. पूर्वी मोगल बादशहांनी जिये आपल्या गुरला ठार मारले त्या दिल्लीवर 'खालसा साहेब' अंकदा चालून जाऊन तिला घुळीस मिळविणार आहेत असा प्रत्येक शिखाला भविष्य संदेश करून देण्यात आलेला होता, त्या भविष्याची सांगता होण्याचा समय अखेर आला खरा ! पण ह्या समकाला नवचित फक्त 'खालसा साहेब' दिल्लीवर चालून गेले व त्यांनी दिल्ली जिकली तर मग ह्या भविष्याच्या सांगतेपानून 'कंपनी साहेबास' तो फायदा काय ? बहादुरशाहाने अंबजी बेसादा रणजितसिंग दिल्लीवर राज्य करू लागेल ! हिंदुस्थानात रणजितसिंग व बहादुरशाह हे दोघेही नवाबेत अंतर्धर्ष प्यांचे सर्व प्रयत्न चाललेले होते त्यांना ह्या अंकतर्फी भविष्यास पोडीगी सुधारणा करावीगी वाटली हे साहजिकच आहे ! ह्या सुधारन बाढविलेल्या भविष्याच्या गव्या आवृत्तीत असे लिहिलेले होते की दिल्ली घुळीस तेव्हाच मिळणार की जव्हा खालसासाहेब व कंपनीसाहेब अंक होतील तेव्हा ! भविष्य गण भविष्य ! अंकच गोष्ट बागीट आहे, ती ही की आजर्ची भविष्ये थुदा भूत व्हायचीच ! पण निदान सध्यातरी त्याचा होअील तितका फायदा करून घेणे शाहणवणांचे आहे ! ह्या भविष्याशिवाय शीख लोकांना दिल्लीचा स्वप आणखी बदरिण्यासाठी सोडाच जाहिरनामा काढण्यात आला की, दिल्लीमध्ये बादशहाने पहिला हुकूम अमा दिला आहे की सर्व शीख लोकांची अंकसहा कत्तल केली जावी ! अरेरे मरीव विचारा बादशाह ! तो याच वेळेला रोज दिल्लीने रस्त्यातून स्वतः हिंडून प्रसिद्ध करीत होता की, हे मुद फक्त 'फिरम्या' विरड आहे, सवय स्वदेशी लोकांच्या केमालाही कोणी घनका लावू नये !^८

परंतु प्रातिकारक पक्षाने आपली शिकस्त केली तरी शीख लोक हे अग्रजाचेच बाजूला बळले. पंजाबमध्ये ज्या ठिकाणिकांनी सध्याच्या रेजिमेंटस् होत्या त्या बहुतेक हिंदुस्थानी लोकांच्या होत्या. त्यामुळे त्या सर्वांनी जमिलेलावेविरड लढण्या-

७. सर जॉन लॉरेन्स आपल्या अंका पत्रात लिहितो : "Had the Sikhs joined against us, nothing humanly speaking could have saved us. No man could have hoped, much less foreseen, that these people would have, withstood the temptation to avenge their loss of national independence" - October 21st 1857.

८. Two Native Narratives of the Mutiny, by Metcalfe..

साठी कास कमलेली होनी व ते आपल्या ठरलेल्या संकेतमय्याची मार्गप्रतीक्षा करीत असे होते. हे हिंदुस्थानी शिपायीच काय ते पंजाबात स्वातंत्र्योन्मुख झालेले होते असे विलकूल नाही. तर लष्कराचे बाहेर असणारे सर्व घंटांतील नागरिकही राज्य-प्रतीक्षां बीजे अतिस्ततः पेरीत वमलेले होते. मियानमीरच्या शिपायांना निःशस्त्र केल्यावर अग्रजांना लवकरच कळून आले की आपण ज्या पर्वतावर स्वस्थ रीतीने निजलेले होतो त्यात कोण अत्युत्तमक द्रव्ये साचलेली आहेत ! लाहोर व अमृतसर येथील झिल्ले जरी अग्रजांनी मुरक्षित केले तरी फिरोजपूरला अमलेला दाख्खानाचा साठा अजून अमुरक्षितच होता. त्या दाख्खान्याच्या लालचीने तेथील नेटिव्ह शिपायी बंड करण्यास तयार आहेत की नाही हे नक्की अजमाविण्यासाठी ता. १३ मेला जेक परेड करण्यात आली. शिपायांनी परेडीवर यतन धिक्के घेताले तेव्हा तो त्याच घेऊन त्यांच्या हृदयात पेटून राहिलेल्या स्वेषान्नीची अेक ठिणगीही बाहेर पडली नाही. तेव्हा त्यांना निःशस्त्र बंदरे करण्याच्या नादी न लागता फक्त त्या दोन रेजिमेंट्ना निरनिराळे ठेवण्याचे ठरवून त्यापैकी अेकीला गहराच्या बाजारातून चालविली. परंतु कोणत्या देवघेवामाठी तो फिरोजपूर शहराचा बाजार भरलेला होता त्याची अग्रजांना काय दाद असणार ! शिपायी लोक त्या बाजारातून चालत जात असता तेथील दुकानदारांनी व गिऱ्हाळिकांनी स्वराज्याचे वारे विकण्यास आरंभ केला व बाजारातून बाहेर पडतानाच शिपायांचे मनातील बलविचल निघून जाऊन तित्ये निश्चयाचे ठाण बनले ! अेका क्षणात हुरहुर महादेव बुडाला, शिपायांच्या हल्ल्यापासून दाख्खान्याचे संरक्षण करणे अवघड वाटताच तो अडवून देण्याशिवाय अग्रजांना दुसरा अिवाज नाहीसा झाला, व दाख्खान्याचा भडका पाहताच स्वराज्याचे निगाण ज्या तटावर स्वदेशीयांना पाचारण करीत होते त्या दिल्लीवेतटाकडे शिपायांनी धाव घेतली ! अिकडे त्याच संधीस फिरोजपूर शहरही अडले व युरोपियन लोकांचे बंगले, तंबू, खानावस्ती, प्रॅटिस्टंट चर्च, कॅथॉलिक चर्च, जाळून पोळून लुटून फस्त करीत, लोक युरोपियन कुठे आहेत याची विचारपूस करीत अतिस्ततः हिडू लागले. परंतु भीरुत्वाच्या तारांनी सावध झालेले सर्व युरोपियन पूर्वीच बरावीच्या वाजूस जाऊन मुरक्षित वमलेले होते. शिपायांच्या पाठलागामाठी जे अग्रजी नव्य घाडण्यात आले ते जी जो हाती लागेल त्याचा अेकसारखा सण्या जुडवीत व नौर्वा-बद्दल कुनारवी मारीत परत फिरले

पंजाबमध्ये त्रिगिरीच्या मत्तेला जसा अवर्गत असतोपाचा धाक होता तसाच त्याच्या सरहद्दींतलीकडे अगणाऱ्या अफगाणी लोकांच्या लुटारुपणाचाही धाक होता. मत्तावनच्या कानिगुडाची गुप्त मघटना चाललेली असता लखनौच्या गुप्त मंडळाने बाबूलच्या अमीराने माहाय्य मागण्याचा प्रयत्न केलेला होना. कारण १८५६-च्या आंग्लमध्ये मि. फारमिबच्या हाती अेक पत्र लागले त्यात हे स्पष्ट लिहिलेले होते की, "लखनौच्या मुसलमानांनी अमीर दोस्त महमद याबकडे सघान

बांधलेले आहे. वयोध्येचें राज्य खालसा झालें व बाता हैदाबादेवर अेकच कुन्हाड पातली की मुसलमानी सत्तेचें नांव देखील पुन्हा अंकू येणार नाही. याला वेळीच काही तरी अिलाज केला पाहिजे. जर करता लखनौच्या लोकांनी स्वराज्यासाठी अुठावणी केली तर आपणांकडून—आमच्या दोस्तांकडून—कितपत मदत मिळण्याचा संभव आहे?" लखनौच्या या प्रश्नाला त्या राजकारणपटु अमिराने अस्पष्ट उत्तर केले, 'काय होऊील तें पाहून घेऊ.' परंतु काबूलच्या अमिराची अिप्रजाचा मुक्ताच तह झालेला अमल्याने त्यांना अमिरापेक्षा पेशावरचे नजीक असणाऱ्या स्वतंत्र मुसलमान जमातीची फार भीति होती. व मुसलमानी जमातींत कोणी अिप्रजाच्या बाजूला मिळू नये म्हणून बुपदेश करण्यासाठी किर्येक मुल्ला फिरतीवर निघालेले होते. पेशावरला या वेळेस जे अिस्लिम अधिकारी होते ते सर्वच धोष्ट, राजकारण-पटू व युद्धविशारद होते यात काही शक्य नाही. निकलसन, अेडवर्डस, चेंबरलेन वगैरे अधिकाऱ्यांच्या तडफेमुळे व त्यांना जॉन लॉरेन्ससारख्या वरिष्ठांच्या मिळालेल्या मामिक साहाय्याने पेशावरच्या बाजूला फार चिकाटीने हे सगळें टाळले गेले. त्यांनी ह्या बडकट पाहणाऱ्या मुसलमान जमातींना मिळवून घेऊन घ्यावयाचें हें पहिल्या घडाकपात ताडले व पेशाबी आशा लावताच ते सर्व पहाडी लोक भराभर अिप्रजाच्या संघात गोळ्या घरू लागले. पहाडी लोकांना पेशाच्या बळाने धिस्त घेताच मग जॉन लॉरेन्सने पंजाबमध्ये जिकडे तिकडे घुमसत अमलेल्या अगतोपाला ठिकच्या ठिकाणी दावून टाकण्यासाठी अेक फिरते सैन्य निर्माण केले. या संघात अनुभवी, कमलेले जमाच्या अिमानापणावर अिप्रजाचा पूर्ण विश्वास होता अनेक नेटिव्ह गिपाबी व अिप्रजी मोर्गार पेण्यात येत. या सैन्याची रचना होणे न होते तरी त्याला पामगिरी भुल्लत झाली. कारण पेशावरकडे अमलेल्या हिंदी गिपाबींत गिपानमोरच्या निशस्त्रतेचा बातमी अंतर्ताच भयकर सळबळ अुडालेली होती.

अशा या हिंदी सैन्यावर आपण होऊनच पहिल्या आघात करावा असा पेशावरने धाट अिप्रजांनी घेत ठरवून ते त्या सर्व सैन्याला निशस्त्र करण्यासाठी तयार झाले. परंतु त्या हिंदी सैन्यावरील अिप्रजी कमान्डर वगैरे अधिकाऱ्यांना आपल्या गिपाबींचा होणारा हा अपमान अंकून फारच वाथीट वाटले. गतावनमाली जीअेक विलक्षण गुप्तता चट्टकडे ठेवण्यात आलेली होती निष्चाच जाळपान गांपट्टेने हे अिप्रजी लपटारी अधिनागी आपल्या हातागतालीक लोक फिरूर आहेत हे विलकूल गरे मानीनात. तथापि वॉटन व निक्लसन ह्यांनी त्या नेटिव्ह गिपाबींना ता. २१ मेला मराठेने मुमागम मुगोपयत सैन्याचा वेडा देऊन निशस्त्र करण्याचा ठरूम गोळ्या. ह्या अकरमान पट्टेच्या पाण्यातून गुटवा होणे असाच आहे अंग पाहून सर्व गिपाबींनी आपली ह्याचे गाली ठेवली व न अमानाचें वृत्त पाहून गताप-

थोड्या वेळाने तुम्हांला आठवेल ना ? सावंत्रिक भूतदयेसाठी हें दणिक श्रीयं तुम्ही करता आहा तें ठीकच आहे, पण तिकडे कानपूरला हिंदूचा नानासाहेब वसलेला आहे याची आपली आठवण अमू द्या !

आणखी अेक गोष्ट अिधे सांगितली पाहिजे की, बडवाल्यांनी केलेल्या कत्त-
लांची हकीकत देताना जे अिग्रजी अितिहासकार नाटकी वर्णनात कमाल करून
सोडतात तेच ब्रिटिशांनी केलेल्या असम्य, अनन्वित व अमानुष अत्याचारांना
आणून धुजून छपवून टाकण्याचा प्रयत्न करू लागतात. वरील दुर्दशी परंतु स्वाभि-
मानी रेजिमेंटची कत्तल चाललेली असताना त्यांचे मरणाचे आधी अिग्रजांच्या
राशमी द्वेपाने काय काय छळ केलेले अमतील ते आता अेका परमेश्वरालाच ठाऊक !
कारण या भयंकर हकीगतोना अितिहासातून पुसून टाकण्यासाठी अिग्रजीअितिहास-
कारांनी तिचा भागमूर्मही आता अुरू दिलेला नाही. खुद्द 'के' हा प्रमुख अिग्रजी
हेतक म्हणतो की "जरी मजपुढे अिग्रजांनी केलेल्या भयंकर व क्रूर जाचांचें वर्णन
केलेलें मुबलक पत्रें पडलेलें आहेत तरी हा विषय पुन्हा जगापुढे नसावा म्हणून मी
त्याबद्दल अेक अक्षरही लिहीन नाही ! " याचें नांव अितिहासकार ! ज्या लोकांनी
दिल्लीचे बाटेवर अमणान्या गरीब व निरपराध गांवकऱ्यांचे तोंडात मरणाचे आघी
गाभीचे मांस कांदलें त्या लोकांनी या ५५-व्या रेजिमेंटच्या धर्मनिष्ठ शिपायांचे
तोंडातही गाभीचे मांस कांबून मग त्यांना तोंफेच्या तोंडी दिलें नसेल म्हणून
कसावडून ?

पेशावरच्या वाजूला हे अमानुष प्रकार चाललेले असताना अिकडे जालंदरकडे
झंडाची धुममत असलेली ज्वाला लुफाळू लागली होती. पंजाबमध्ये जॉन लरिन्सने
नेटिव्ह शिपायांना अेकमारखे निःशस्त्र करून सोडण्याचा सपाटा लावलेला होता व
त्याच सपाट्यात आता जालंदर व पिलहूर होही याचे आधीच सापडलीं अमत्री. परंतु
पिलहूरच्या नेटिव्ह शिपायांनी जें आत्मसंयमन व घटनाचातुर्य दाखविले तें खरो-
खरच शिताफीच आहे. पंजाबमध्ये सर्व नेटिव्ह शिपायांची अेकदम अुठण्याची जशी
तयारी झालेली होती तशीच ती जालंदर दुआबमधील नेटिव्ह शिपायांचीही झालेली
होती. दिल्ली घेताना त्या लढाअीत जखमी होअून पडलेल्या अेका देशभक्त हवाल-
दागनेच हें स्पष्ट सांगितलें आहे व सरकारी रिपोर्टांत तेच मान्य केलेले आहे की,
सर्व जालंदर दुआबमर अेकदम अुठावणी करण्याचा नक्की निश्चय झालेला होता.
जालंदरच्या सैन्याने अेव. तुफंडी होशियारपूरला छाडली व तिथे ३३-व्या पायदळाने
अुठावणी करावी, हें व साधल्याम ३३-व्या पायदळाने तिथेच रहावे (व त्याप्रमाणे
ते राहिलेरी). नंतर ते नयंजण पिलहूरकडे येताच पिलहूरच्या ३-व्या रेजिमेंटने
अुठावें व मग सर्वांनी मिळून दिल्लीकडे चालू लागावें. अितरजही असेच वेत झालेले
होने. परंतु त्याच्या बजावणीची वेळ येण्याच्या आधीच सर्व विंग फुटून अिग्रजाना
सायध केले जाअी. पिलहूरच्या रेजिमेंटने मात्र दोबटपयंत आत्मसंयमारक गुप्तता

पाळली. दिल्लीला ज्या वेळेस सीजट्रेन नेण्यात आली त्या वेळेस तिचे तुकडे छुडविणे हे अगदी त्यांच्या हाती होते. परंतु त्या योगाने सर्व वेत दामदून नये म्हणून ह्या रेजिमेंटने सेवटपर्यंत वरकरणी जातंतेची कमाल केली ! अखेर ता. ९ जूनला जालंदरकडे ठरवेली सूचना दिली गेली—कवीन्स रेजिमेंटच्या कर्नलचे बंगल्यास आग लागली गेली. ही निशाणी होताच मध्यरात्रीचे अंमलात जालंदरचे शिपाजी बंद करून धुळे. वास्तविक तिथे युरोपियनांचे हातात तोफखानी व अग्निजी संन्य होते परंतु शिपायांची अठावणी अतक्या अकबाकपतेने व ठठफेने झाली की, त्यांचे ते कर्कश रणध्वनि मुरू होताच अग्निजांचे अवसान घडून गेलं. अग्निजी वायकापोरं, पुरव आपापल्या जिवांचे रक्षणासाठी धूम पळ काढू लागले. परंतु जालंदरच्या शिपायांना फिरग्यांच्या कत्तली करावयास आता वेळ नव्हता. तिकडे दिल्लीकडे स्वातंत्र्याच्या निशाणावर अग्निजी तोफा रोखलेल्या असल्याने ज्यांचे त्यांचे अंतःकरण तिकडे ओढून होते. अँडजूटंट यागता हा शुगीच मध्ये लुडबुडू लागला आहे असे पाहताच अंक घोडेस्वार दौडत आला व त्याने त्याला गोळी घालून ठार केला. परंतु जालंदरचे शिपाजी 'आमच्या पूर्ण विश्वासाचे आहेत, तेव्हा त्यांना निःशस्त्र करू नका' म्हणून तेथील अग्निजी लष्करी आफिशरांनी सेवटपर्यंत सरकारास कळवितेले होते व त्याचा त्या शिपायांवर खरोखरच विश्वास होता. यामाटी शिपायांनीही त्याची कत्तल विलकूल धुटू दिली नाही. मितकेंव नव्हे तर जालंदर सोडतानाही त्यांनी त्यांच्या हातात असलेल्या ऑफिशरांना खुशाल जीवदान दिले. जालंदरच्या सैन्याने आपल्या घेताची किती गुप्तता ठेवली होती, त्या गुप्ततेने फसून ज्या व्यक्तींनी त्यांच्यावर विश्वास टाकला होता त्यांच्या त्या विश्वासाचे फळ म्हणून जीवदान देण्यात शिपायांनी कसे ओदार्य दाखविले ? व ह्या व्यक्तिविषयक संप्रधाना राष्ट्रीय कार्यात विलकूल आढ न येथू घेता जरी स्वतःच्या रेजिमेंटवर सरकार खूप होते तरी स्वदेशस्वातंत्र्याच्या रणामणांचे शिष बाजताच त्या धुदाततर कर्तव्याला त्यांनी कसे आत्मापण केले हे वरील हकीकतीवरून स्पष्ट रितीने गोचर होत आहे.

१०. अग्निजानी खोटेपणाने अंक खण धुडवून देऊन तिला 'कलकत्याची अंधार कोठडी' असे नांव दिले आणि अग्निजानी आपल्या कुटिल मेकतून काढलेल्या या अफाट शोषावर विश्वासून सारं जग सिराजुद्दौलत्याच्या स्मृतीला शिष्या साप मोगीत आले आहे. खऱ्या अर्थाने अंधारकोठडी हे नाव ज्याला शोभेल जमा. अंकून रक्त गोठविणाऱ्या अग्निजांच्या अंका चूर कृत्याचा चतान्त, त्यात सामील असलेल्या अंका क्रूरकर्मानेच आपल्या तोंडाने घागितलेला आहे तो असा : 'ह्याच काढून घेतली जातील या सरकारण गोनीने पडून जात असता, अग्निजांनी ज्याचेवर भाग्य होऊन गोळीवाराची फॅर धरली होती, असे काही शिपाजी पंजाब- (टीप पुढील पानावर आलू)

लेल्या त्यांच्या अग्रजी अधिकाऱ्यानीही आपापलीं मस्त्रें व बिल्ले फेकून देऊन ते 'अग्रजी अधिकारी आपल्या शिपायांसह कंपनीचा धक्कार करू लागले!

पेशावरच्या नेटिव्ह सैन्याला निःशस्त्र करून टाकल्यानंतर पंजाबसरकारला होतिमर्दान येथे ठेवलेल्या ५५-व्या नेटिव्ह रेजिमेंटकडे लक्ष देण्यास मवड सापडली. ही ५५-वी नेटिव्ह रेजिमेंट फिनूर झालेली आहे अशाबद्दल सरकारची खात्री झालेली होती. परंतु त्या शिपायांवरचा मुख्य लष्करी अधिकारी कर्नल स्पाॅटिसवूड ह्याला सरकारच्या ह्या मंशयाबद्दल अत्यंत वाजीट वाटलें. आपले शिपाजी सरकारशी कधीही बेअिमानी करणार नाहीत असं तो जांब तोडतोडून सांगत असताही जेव्हा सरकारचा खूनशीपणा कर्मी होऊना तेव्हा त्याचें अंतःकरण अतिशय ध्यग्र झालें. ता. २४ मे रोजी शिपायांतील पुढारी लोकांनी या कर्नलच्या जवळ येऊन विचारलें की, "अग्रजी सैन्य पेशावराहून आमच्यावर चालून येत आहे ही बातमी खरी आहे का?" या प्रश्नास त्या कर्नलने बुडबाबुडबीचें युत्तर दिलें व शिपाजी लोक समाधान न पावता निघून परत गेले. त्या ५५-व्या नेटिव्ह रेजिमेंटचा पेशावरच्या सैन्याप्रमाणे नायनाट करण्यामाठी अग्रजी सैन्य खरोखरच चालून येत होते. तो दुष्ट प्रकार पहाण्यास वमण्यापेक्षा कर्नल स्पाॅटिसवूड ह्याने आपल्या खोलीमध्ये जाऊन आत्महत्या करून घेतली. ही यातमी ५५-व्या रेजिमेंटला बळताच त्यानी खजिन्यावर हल्ला केला व आपआपलीं शस्त्रास्थें, निघाणें, व तो खजिना घेऊन ते सर्व शिपाजी फिरंग्यांच्या गुलामगिरीला लाय माहून पुढे चालले. परंतु होतिमर्दान-पासून दिल्ली काही जवळ नव्हती सर्व पंजाब युरोपियनांच्या मुमज्ज अमलेल्या सैन्यासह मध्ये धाडवा पडलेला होता व मागे युरोपियन सैन्य पाठलागासाठी बब-साळून आलेले होने. असा दिवसीत मस येणें हे अितरें दुरापास्त होतें की, पेशावरच्या शिपायांसारखीं मस्त्रें गुपचूप खाली ठेवून फिरंग्यांना शरण जावें कीं नाय असा प्रश्नही त्याचे कानात गुणगुणू लागला. परंतु अत पर या फिरंगी दारयाच्या वेढ्या पायात अडकविण्यापेक्षा मृत्युचे पास गळबात अडकवू देणे त्या भीरांला पसंत झालें व आपल्या मागे लागलेल्या अग्रजी सैन्यास त्यांनी गर्जना करून कळविले की 'आता लढत लढतच मरू.' व या ५५-व्या रेजिमेंटने आपल्या स्वदेश-स्वातंत्र्यासाठी खरोखरच लढत लढत समरभूमीवर प्राण ठेवले! या ५५-व्या रेजिमेंटची हकीमनही अितकी हृदयद्रावक आहे की तिच्या श्रवणाने 'अपि प्रावा रोदर्यापि दलति वजरस्य हृदयम्' त्याच्या पाठलागासाठी निरक्लम हा अितका तरवारलेला होता की, तो त्या दिवसी २४ तासपर्यंत घोड्यावरून खाली म्हुणून अंतरला नाही! शेवढे लोक त्या पाठलागात कापले गेले व बाकीचे लढत लढत सरहद्दीचे बाहेर निघून गेले. परंतु तिचे त्यांना कोण आश्रय देणार? तेथील मुगलमानी जमातींनी त्याचें स्वागत फारच भयकर प्रकाराने करण्यास आरंभ केला. त्यांच्यातील हिंदु लोकांना अेकअेकटें गाठून बळाने मुमलमान करण्यात येऊ लागलें. तेव्हा ते

दुर्दैवी शिपाजी आपल्या हिंदुत्वाचें संरक्षण करणारा काश्मीरचा हिंदु राजा समर्थ असेल अशा आशेने गुलाबसिंगाचे प्रदेशाकडे आश्रयार्थ, धर्मरक्षणार्थ व देशसेवे-प्रीत्यर्थ जाते झाले. वाटेने खडकाळ प्रदेशात अन्न नाही, वस्त्र नाही, विसावा नाही असा हालअपेष्टातून ते दोकडो हिंदु शिपाजी आपल्या घर्माळा आज जगत्त्रयात अेकही त्राता नसावा या दुःखाने अश्रु ढाळीत ढाळीत काश्मीरकडे लोटत असता या अना-पांना कीडमुंगीप्रमाणे चिरडून टाकण्यासाठी अिप्रजानी दर पावलाला त्यांच्या कत्तली करविल्या. परंतु तरीही आपल्या घर्माचा त्राता काश्मीरला आहेच आहे अशा थुलकट-तेने ते हजारो शिपाजी काश्मीरकडे चाललेच होते. घर्माचा त्राता ! हाय हाय ! काश्मीरच्या रजपूत कुलोत्पन्न गुलाबसिंगाने त्या अनाथ झालेल्या व धर्मरक्षणासाठी मृत्यूचे जवडचातूनही भुडी घेणाऱ्या हिंदु लोकांस ते काश्मीरकडे येत आहेत असें कळताच आपल्या राज्यात पाय टाकण्याला मज्जाव केला ! अितर्केच नव्हे, तर या हिंदूपैकी जो कोणी जिथे म्हणून सापडेल तिथे त्याचा सप्पा भुडविण्याची सक्त ताशीव आपले लष्करास देऊन तें आपलें सत्कृत्य अिप्रजांच्या दरबारी त्याने मोठ्या डौलाने कळविलें ! आसा अेकतर घर्मांतर करणे किंवा पुन्हा गुलामगिरीला शरण रिषणें किंवा मृत्यूला जावून मिठी मारणे अेवढेंच पत्करणें त्यांना भाग होतें, या तीनपैकी त्या हिंदु शूरांनी तिसरें पत्करले ! त्यांची अिप्रजानी पावळी पावळी निष्ठुरपणाने अितची कत्तल चालविलेली होती की, मंदानावर कायमचे अुभारून ठेवलेले वध-स्तभ निरपराधी हिंदु रक्ताने मिजून मिजून कुजू लागले ! तरीही अिप्रजाना त्या रक्तपाताची विळम झाली नाही. वधस्तभ-कायमचे अुभारलेले वधस्तभ-रात्र-दिवस मारेकऱ्याचें काम करून बकले तेव्हा भग तोफाची तोंडें मोकळीं करण्यात आली व ज्या ५५-व्या रेजिमेंटने वास्तविक पाहता अिप्रजांच्या रक्ताचा अेक घेंबही पाडलेला नव्हता त्याच्यातील अेकूण अेक मनुष्य तोफा लावून जुडवून देण्यात आला. अेक हजार हिंदु चुटकीसरखी गारद केला गेला ! परंतु त्या वेवटच्या क्षणीही त्या हिंदु शूरांनी आपले वीरत्व सोडले नाही. कारण फाशी पाहिजे कीं तोफ पाहिजे ह्या प्रश्नास ते अडळपणाने उत्तर देते झाले की, " कुण्यासारखे आम्ही फाशीवर मरणार नाही ! आम्हांला तोफेच्या तोंडाने वीरासरखें मरण मिष्ट आहे. "

अत्यंत रानटी मनुष्यालाही शरम वाटेल असा श्रौयने वरील दूर लोकांची कत्तल केल्याबद्दल अिप्रजी अितिहासकार म्हणतात की, ही शिक्षा क्रूरतम होती यात शका नाही. परंतु तत्कालीन श्रौय हीच सर्वकालीन भूतदया होय ! भूतदयेसाठीच ते श्रौय करणें अिष्ट होतें ! अिप्रजी अितिहासकारांनी, हे तुमचें स्वतःचेंच वाक्य ध्यानात ठेवा वरे ! Severity of the hour would be the humanity of all time. ह्या वाक्याचा अर्थ सध्या जसा तुमच्या ध्यानात आलेला आहे तसाच तो आणखी

त्या मध्यरात्री बंडाला आरंभ करण्याचे आधीच ती बातमी पिलहूरच्या देशधोरांना कळविण्यामाठी अेक घोडेस्वार दौडत गेला होता. 'जालंदरहून हा स्वातंत्र्याचा दून येताच पिलहूरच्या शिपायांनी अुठावणी केली. आता फक्त जालंदरचे लोक पिलहूरला पोचण्याचा अवकाश होता ! पण अिप्रजांच्या तोक-खान्याला व घोडेस्वारांना टाळून जालंदरने पिलहूर गांठणें हें काम काही सोपें नव्हतें. परंतु अिप्रजामध्ये अितका घोडाळा व गांधळ माजलेला होता व बंड-वात्स्यांचा मनाला अितका धोय होता की, अणेर जालंदरचे सर्व शिपात्री आपली शिस्त बिलकूल मोडून देता पिलहूरला येऊन पोचले. या आपल्या हजारो स्वदेशवधूना आपल्याकडे येतांना पाहून प्रेमाचे भरनें आलेले पिलहूरचे शिपात्री

(टीप मागील पानावरून घालू)

मध्ये अजनास्याजवळ अेका बेडात दडून राहिले होते. या सर्व २८२ शिपायांना पकडून कूपरने अजनाला येथे आणले. तेव्हा या लोकांचें काम करावयाचें हा प्रश्न त्यावेपुढे येऊन पडला. जेथे त्यांची रीतमर चौकसी करावयाची होती, तेथपर्यंत त्यांना पोचते करणें बाहनाभावी असक्य होतें. तरी परंतु या लोकांना जर अेकसहा देहाज्ञांची अेकच शिपा वेंचून टाकली अमती तर अितर तुकड्यांना य अुठावणी करणाऱ्या बंडवात्स्यांनाही त्यामुळे दहशत घमून, पुढे होणारा संभाव्य रक्तपात अनामाने टळला अमता ! म्हणून " आपण ही फार मोठी जोखीम आपल्या शिरावर घेत आहो " याची जाणीव जरी कूपरला होती, तरी त्याने त्या सर्वांना ठार करण्याचाच निर्णय नेला. त्याप्रमाणे दुसरे दिवशी सकाळी, दहा-बहाने बाहेर काढून काही शिखांकडून त्यांचेवर पोळघा झाडविण्यात आल्या. अशा रीतीने २१६ लोकांची वाट लाकली गेली. परंतु तरीही तहशीलच्या गडीत कोडलेले ६६ लोक अजून तनेच राहिले होते. प्रतिकाराची अपेक्षा अमूनही कूपरने दारे अुघडण्यास आज्ञा दिली. परंतु कोठडीतून हालचालीचा ध्वनि काहीच येथी ना ! आत पाहता ६६ पैकी ४५ लोकांचीं प्रेतेच भूमीवर पडलेलीं दिमलीं; यांचे कारण जें कूपरला माहीत नव्हते ते हें की, या कोडडीचीं तिडक्यादारे अितकी बंद करून टाकलेली होती की या दुर्बेची कंदी शिपायांना ही गडी म्हणजे दुमरी अंधारकोठडीच होऊन गेली होती. राहिलेले २१ लोक वाकीच्याप्रमाणेच गोळघा घालून ठार करण्यात आले. (ता. १-८-१८५७) कूपरने अंगीकारून पार पाडलेल्या या महत्वाच्या कामगिरीविषयी अजानी धूनदयाप्रेरित सज्जनांनी खूपच आरडाओरडा करून त्याचा निषेध केला. परंतु कूपरच्या या आचरणामुळेच लार्होरच्या तुकड्यांना अमतीपाचा प्रसार होण्याचें टळले असे ठामून साखून रॉबर्ट मॉटगामेरीने कूपरच निखालम बरोबर होता अें अट्टाहामाने प्रतिपादलेलें आहे " — Holmes History of Indian Mutiny, page 393.

आपल्या लायनीतून धावत जाऊन आशियन देते झाले व ते अफाट सैन्य आता आपल्या स्वदेशी जमादार मुभेदारांच्या आज्ञेप्रमाणे दिल्लीकडे चालले. वाटेत थक नदी होती व पलीकडे लुधियाना शहर ह्या देशवीरांच्या बरणघुळीची मार्गप्रतीक्षा करीत होतं !

परंतु लुधियाना महाराज ह्या दिवशी सकाळीच अग्रज अधिकाऱ्यांना जालंदर भुठल्याची तार आलेली होती. पण ती मिळाली ती त्या शहरी असलेल्या शिपायांना ताब्यात ठेवण्याची सर्व आशा नष्ट झालेली होती. कारण ही सरकारी तार येण्याचे आधीच ह्या शिपायांना आपले बांधव जालंदर सोडून निघाले असल्याची बातमी मिळाली होती ! लुधियाना येथे असलेल्या अंग्लिश अधिकाऱ्यांनी पिलहरूनून चालून येणाऱ्या सैन्याला त्या दोन शहरांमध्ये असलेल्या सतलज नदीवर अडविण्याचा निश्चय केला. त्या नदीला असलेला नावाचा पूल तोडून टाकून युरोपियन, शीख व नावाचे राजाने मदत घाडलेलं लष्कर असं सर्वजण नदीच्या काठाचं संरक्षण करू लागले. बंदवाल्यांना ही पूल पाहण्याची बातमी मिळताच ते तेथून सुमारे चार मैलांवर जाऊन रात्रीचे काळोखात नदी भुठकू लागले. त्यांचे काही सैन्य होड्यातून त्या नदीच्या पार झालेले होतं, काही होत आहे व काही पलीकडच्या तीरावरच अजून असे आहे अशी संधि साधून अंग्लिशानी व शिपायांनी त्यांच्यावर तोफखाना सुरू केला. ही वेळ रात्री सुमारे १० वाजनाची असल्याने अंग्लिशांच्या सैन्याचा बंदवाल्यात शॉग लागला. शिवाय त्यांच्या तोंफा अजून नदी अजूनच आलेल्या नव्हत्या. अद्या कठीण प्रसंगात सापडलेल्या त्या बंदवाल्यावर तोंफातान्यामुद्धा अग्रज व शीख अचानक येऊन पडले होते. परंतु त्यांच्या हत्त्याचा पहिला घडाना गपताच शिपायांनी थक समूभरही न हटता फिरण्यावर गोळ्यांचा वर्षाव चालूविला. अग्रजांच्या तोंफांपुढे व शिपायांच्या माऱ्यापुढे ते नदी अजूनचाना फाटफुट झालेले शिपायी सुमारे दोन ठाम आपलं ठाण सभाळीत ठेवून अजूनच अंग्लिशांच्या सेनापति विल्यम ह्याचा छातीत थक शिपायांची थक गोळी मू मू करीत धुगुग्री व तो भरणाभूत होऊन जमिनीवर पडला. आता त्या भयंकर रणाभूमीवर मध्यरात्रीचा काळोख दूर सारण्यामाटी व स्वातंत्र्यभक्तांच्या सतत मरणावर गीतल चक्षिचेचा वर्षाव करण्यामाटी रजनीनाथ आकाशात अदृश्य पावलेला होता ह्या चंद्रप्रकाशाने बंदवाल्यांना अंग्लिशांना सर्व व्यूह घ्यानात आला व मन ते आपलं ठाण सोडून अग्रजावर निबराने तुटून पडले ह्या हत्त्यापुढे धीर न धरता ते अग्रजी सैन्य शीख राजनिष्ठामुद्धा आपला जीव घेऊन पडत मुदलं !

आपल्या या मध्यरात्रीच्या विजयाने व लवकरच झालेल्या अ.प.कालच्या सुंदर प्रभेने वारंथी अधिपत व लुलू लागली आहे असे ते सर्व बंदवाले शिपायी दुमरे सा वा. ८-५

दिवनी दुपारचे सुमागम लुधियाना गहराण घुमू लागले. या लुधियाना गहराण अथ मोठ्या अग्निदाणाच्या गुलामगिरीतून मुक्त होऊन स्वराज्यमस्थापना करण्यासाठी वेगवेगळ्या उपरेण करीत दिवत असे. त्या मोठ्याच्या ध्यायानांनी हे गहराण म्हणजे प्रातिपद्याने पत्रावमधीन अथ प्रवण वेद होऊन वगळले होते. आपल्या दायाच्या वेदद्या सोडल्यासाठी अनेक्या पाव पाठल्याचा नमः आता आहे अशी सूचना होऊन ते सर्व गहराण 'दीन'ची गर्जना करून पुढे. गरजारी मोजने लुटून पळत वेले, अमेरिकन पत्रे, युरोपियनांची धरं, अग्रणी पत्राचे छात्र्याने हीं सर्व दिवने जळून याक दादी व जेव्हा गिवाची लोक आत घुमू लागले तेव्हा त्यांना यरोवर पेजून युरोपियनांची टापी व विनेपतः गरजापुढे लांगूळवादन करणारे सर्व नेटिळू कुते दृष्टकून फाडल्यासाठी नागरिकांत महमहिमा मुक्त दादी. तुल्य फाडले गेले. जे जे गरजारी म्हणून होते विवा जे जे अग्निदावे म्हणून होते ते ते जाळने अनय अगळे तर भरतून टाकल्यात जाले व अगा रीतीने लुधियाना गहरा बंडाच्या ज्वालान घणघणू लागले.

परंतु बंडवाल्यांना दिल्लीकडे जाणेच भिष्ट हीं. लुधियानाच्या विज्यात राहून ते पंजाबचे नावे धरून राहणे हेही अत्यंत जरूर होते व दिल्लीप्रमाणे जर ते लुधियाना गहराही बंडाचे वेद करणान वेत तर त्यापामून अग्रजांच्या मतेला फारच जोराचा धक्का दगळा अगला. हे बंडवाल्यांना बळत म्हणें अने शिक्काल नाही; पण लुधियाना संभाळून यणें हे त्यांच्या परिस्पर्तीत अगदी अगवत होतें. ते सर्व पडले गिवाची गडी, नाही त्यांना सेनापति, नाही त्यांना पुढारी, नाही त्यांच्यापाशी लष्करी नामदी ! अगा वेढेला जर निघे जेसादा नामाहंद, विवा पानबहादुरात, विवा मोठ्या जहमदशाह अतता तर लुधियानांना त्यांनी वेव्हाही मोडले नगते परंतु तदभावी त्यांना दिल्लीकडे निपून जाण्याविषय दुगरा भिन्नायच नव्हता व म्हणून स्वराज्य की गुलामगिरी याचा वेवड्या निवाल आता दिल्लीचे सदापाशीच लावू अशी गर्जना करीत ते दिल्लीकडे चालते झाले. या वेढेय अग्रजांचा अिनता मोड झालेला होता की हे शिपायी दिवसादबळद्या दिल्लीकडे मिरवत चाललेले अमताही त्याचा पाठलाग करण्याचें नांव काढण्याची देसील बोणाम छानी होतीना !

तेव्हा मीरतच्या मुठावणीततर मुभारे तीन आठवडेपर्यंत प्रातिपद्याच्या वाजूला जा स्तब्धता धारण करणे भाग पडले त्या स्तब्धतेचा फायदा अग्निदाणा पंजाबमध्ये पूर्ण रीतीने घेता जाला. पंजाबमध्ये युरोपियन सैन्याचा फार जमाव अमत्याने तेथील नेटिळू रेजिमेंट्ना अेवतर निःशस्त्र करणे विवा अकाली व अपरिपक्व स्थितीत वेद करणे भाग पाडून त्याचा सहज बीमोड करून टाकणे हे फारच मुलभ झाले. राज्यव्रताच्या पक्षाला सीख सस्यानिक व अितर सीख लोक न मिळता ते आपल्यालाच मिळत आहेत हे पाहताच सरहद्दीपामून तीं मतलजपर्यंत

पंजाबमध्ये जेवढा म्हणून हिंदुस्थानी होता तेवढ्याला हुसकून देऊन पंजाबमधून बघाचें वियाणें त्यांस वेळीच निर्मूलन करता आले. या वेळेस लष्करातीलच नव्हे तर गावांतून व शहरातून सुखवस्तु म्हणून राहिलेले हजारो हिंदुस्थानी लोक पंजाबातून अंग्लशांच्या अजिष्ठाभाशेकडून हद्दपार केले गेले व अशा रीतीने पंजाब हस्तगत होताच तेथील युरोपियन संन्याया दिल्हीकडे घाडण्याचा सपाटा सुरू झाला.

पंजाब अंग्लशांच्या पूर्ण कब्जात राहण्यास मुख्य दोन कारणां झाली. अेक तर हें की शीख लोकांनी अंग्रजांचा पक्ष अचलला. ह्या लोकांनी त्या वेळेस नुसता मुगघता जरी स्वीकारली असती तरी अंग्लशांच्या हातात पंजाब अेक दिवसही राहिला नसता. या शीख लोकांना आपल्या पक्षाला बळविण्यासाठी प्रातिकारक पुढाऱ्यांनी प्रयत्न केले नाहींत असेही नाही. दिल्ली स्वतंत्र होताच पंजाबमध्ये असलेल्या बादशहांच्या अेका 'अिमानी सेवका'ने त्यांना पंजाबची सर्व बाबती बळविण्यासाठी अेक लाव, राबित्तर व फारच मार्मिक पत्र धाडलेलें आहे. त्यात तो अिमानी पत्र लेखकताजुद्दिन लिहिता : "पंजाबातील शीख सरदार हे सर्व नेमळे, भिन्ने व हिंदुस्थानी लोकांच्या पक्षात न मिळता फिरण्याच्या साटाखालचीं माशरे बनलेलीं आहेत. मी स्वतः साजगी रीतीने त्यांच्या बाढी घेतल्या, त्यांच्यानी संवाद केले व त्यांना जीव तोडून सांगितले की, फिरण्याच्या पक्षान मिळून तुम्ही कों स्वराज्यद्रोह करता आहा तो काय म्हणून ! स्वराज्यात तुमचा स्वतःचा फायदा नाही का ? मग स्वतःच्याच फायद्यासाठी तरी तुम्ही दिल्लीचे बादशहाम मिळालें पाहिजे ! यावर ते मजसमोर अुत्तर देतात : हें पहा आम्ही सर्व संघीची वाट पाहत बसलो आहोत. दिल्लीचे बादशहाचा हुकूम आला की या काफिराचे निर्दालन अेका क्षणात करून टाक ! " अित्पादि. परंतु जेव्हा दिल्लीचे बादशहाचा हुकूम घेऊन घोडेश्वर शीख राजाकडे आले तेव्हा त्यांनी त्याम ठार मारून टाकले ! पंजाबमध्ये तावा राखण्यांग अंग्लिशाना अगदी मुलभ झाले त्याने हे प्रथम व विशेष महत्त्वाचे कारण आहे. तथापि शिखांच्या या विरुद्धतेला व जुमानता पंजाबातून अंग्लिशाना हुनकणेही अगदी शक्य नव्हतें अने मुळाच नाही. अंग्लिश लोक ज्या विन्दधान द्विलेपणाने मे महिन्यापर्यंत रहात होते त्या द्विलेपणाचा फायदा घेऊन जर पूर्वे संन्यासप्रमाने सर्वत्र अेकदम अुठावणी झाली अगदी तर शीख लोकातही बढवाल्याचा दरारा घमून त्यांच्यात निदान दुफळा गावीने पडली अमतोच. विनोप. अंग्रजाना पंजाबात अंग्रजेच्या हजारो नेटिस्ट शिपायांना अेवअेकटें गाढून पगे नरम करता आले तने बिलकूल करता घेतेना. पंजाबात स्वराज्याची अंग्रिष्ठा नम्रतो अने नाही. टाणेश्वरचे बालाण लोक व लुडियाणाचे मोठवी, फिरोझपूरचे दुरानदार व पंजाबचे मुगलमान सर्वत्र स्वराज्यासाठी व स्वधर्मासाठी जगी जिहाद करा अगा अुपदेश देत हिडत होते बरीच पत्रलेगाही लिहिता की : "बाद-शहाच्या दरबारातून जर अेसादा सरदार संन्यासह अंग्रिकडे घाडता घेतात तर

पंजाब घुटकीगरगा स्वतंत्र होओल. गर्ब दिहूधानी मंग्य ठिगठिगणी बूढून त्याच्या पंजाबाली येओल, य सिपांना पळता मुर्खी घोरी होओल य माशी अनी तात्री आहे की गर्ब दिहू य मुगगमान तुमच्या भाग्यताली गिहासनाला प्रेमाने मुजरा करतील. सिवाय त्या जून महिन्यातच धुटावणी करणें अष्ट आहे. कारण अग्रजी सोजिरींना अन्हाचे तापात लडणें अगदी मुर्खी होत असतें. ते लढण्याचे आधीच पटापट मरून पडतात. म्हणून आपण बेगादा मरदार मंग्य देऊन पंजाबवर पत्रदरांनी घाटावा अि. अि. !” पंजाबातील लोकांनाचा ओठा दिल्लीकडे असूनही त्याचा दिल्लीला फायदा येना आला नाही याचें कारण हें होय की, दिल्ली धुटल्यावर तीन आठवडेपर्यंत प्रांतीची लाट येवकून राहणें अपरिहार्य झालेलें होतें. हेच जर पूर्वगंवेनाप्रमाणे गर्बन साधारण अेका आठवड्यात धुटावण्या झाल्या असत्या तर अग्रजांना कोठेही हालचाल करता आली नमनी. पंजाबात अेकअेकटी व अनाय संघर्ष निगसून करता आली नसती, प्रांतीची लाट अेवंगारमी झुमळत गेल्याने शिखादिकांसारखे अनिश्चित लोहरी तिच्यात बाहू लागले असते व आरंभ विजयी झालेला पाहून ज्यांच्या मनात प्रांतीला मिळण्याची अिच्छा होती परंतु जे तसें करण्यास भीत होते त्यांनाही स्फुरण चढले असतें.

सारांश, तीन लोकांच्या देशद्रोहामुळे व अपक्वकालीन धुटावणीमुळे पंजाबात प्रांतीचीं पाळेमुळें खणून टाकलीं गेली व पंजाब म्हणजे दिल्लीच्या पाठीचा कणा असल्याने दिल्लीला ह्या वातमोने निररमाह युत्पन्न केला.

ह्या तीन आठवड्यांत अग्रजांच्या य धंदवात्याच्या पंजाबमधील व दिल्लीकडील हालचाली वर दिलेल्याच आहेत. दिल्लीचे रयाली अग्रजांनी या तीन आठवड्यांत चहूकडे शक्य तितका बंदोबस्त करून कलकत्त्यापासून अलाहाबादकडे युरोपियन सैन्याचा अेकसारखा ओघ चालू ठेवलेला होता. मूबशी व मद्रासकडे, राजपुतान्यात व सिंधप्रांतात बंडाची सहानुभूति बाळगणारे कोणी आहेत कीं नाहीत याचा घारीक तपास करून त्याचा पंजाबप्रमाणे वेळीच पुरता बीमोड करण्याचे मत प्रयत्न सुरू झाले होते व ह्या आगाऊ सूचनेबद्दल परमेश्वराचे आभार मानीत मानीत आता वडाच्या ज्वाला आपण ठिकठिकाणी विखवून टाकलेल्या आहेत असा त्यांना भरवसाही वाटू लागला. या तीन आठवड्यांत अग्रजांच्या ह्या हालचाली चाललेल्या असताना प्रांतपक्षाकडे तुरळक धुटावण्याशिवाय जिकडे तिकडे शक्य तितकी गुप्तता राखलेली होती. अशी अभयपक्षांची सा. ३०-नेपर्यंतची स्थिति होती. ही स्थिति मेच्या ३० तारखेपासून कशी पालटली, अग्रजांच्या मनात युत्पन्न होत चाललेल्या भरवसाचा कसा अेकदम चक्काचूर झुडाला व या तीन आठवड्यांत झालेल्या नुकसानीला भीक न घालता प्रांतीच्या ज्वाला कशा अेकदम झुफाळून भडाल्या अिकडे आता चढले पाहिजे. राज्यक्रात्या ह्या काही सूत्रबद्ध नियमांनी चालत नसतात. राज्यक्रांति हे काही पदधाळामारखे अगदी तत्वेतत

चाऊणारें पंथ नाही, राज्यक्रांतीचा ह्या स्वैरसंचारप्रिय आहेत. त्यांना तत्वांचें चर्चण पाय तें असू शकतें. बाकी किरकोळ नियम त्यांच्या अपूर्व धनवासरणी कोसळून जातात. राज्यक्रांतीला अेक नियम आहे व तो हा की, तिला मारलेली चिकाटी कायम ठेवली पाहिजे, वाटेस त्या मघोन व अकल्पित परिस्थिति मध्यंतरी उत्पन्न होतील, परंतु त्यांच्या योगाने न थांबता त्यांना केसळून पुढे चाललें पाहिजे. राज्यक्रांति ह्या अेक विचित्र पक्षी आहे. तो फारा दिवसांनी पिजऱ्यातून बाहेर पडला की, अिष्टस्थली जाण्याचे आधी आकाशात अितस्ततः धूप भराऱ्या मारू लागतो. जमाला त्या गडडासारख्या पड्यावर वसुन अिच्छित स्वर्ली जाणें असेल त्याने त्याचे पाठीवर अडळ आसन ठेवलें पाहिजे. भराऱ्या माहन माहन अेकदा त्याचे पंखांची रग जिरली की, मग त्याचे पाठीवर अजूनपर्यंत अरकीणी अडळ राहिलेला असेल तर रपाच्या पूर्ण लगामी तो येथू लागतो.

मोस्तच्या कोरांनी ह्या राज्यक्रांतीच्या पड्याला पिजऱ्यातून किंचित् आधी बुडवून दिलें होतें तरी ह्यामुळे गांगडन न वाता अंमंत नानासाहेब, लखनौचे मौलवी, सात्तीची विजयी छेवेली वगैरे घुरंघुर बस्तादांनी त्या पड्याला कशी विचित्र चिकाटी मारली हें—मितिहासा, आता तू आमहांला सांग ! त्या गडड पड्याला पकडण्याची चिकाटी हिंदूंच्या सर्व हस्तांनी न मारल्यामुळे ती आनाशात कशी कशी भिरकावून दिली गेली हें, मितिहासा, तू आमहांला सांग ! तू आमच्याबरोबर पहिल्या वर्गासाठी स्तुतिस्तोत्रें गा व तू आमच्या बरोबर दुसऱ्या वर्गासाठी आनोश करू लाग ! !

* * *

प्रकरण पाचवें

अलिगड व नसिराबाद

मोस्तला मुत्सन्न झालेला प्रचंड धरणीकपाचा धक्का जसा बर अंवाला व पजावकडे सर्व प्रदेश मुन्मळवून टाकीत होता तशीच त्या धरणीकपाच्या धक्क्याची दुयारी लाट मोस्तच्या खालच्या प्रदेशातही गवें भूमोला कपित करू लागली होती. दिल्लीच्या खालच्या गागात अलिगड शहरी ९-व्या मेटिड्ड पामवळाची अेक रेजिमेंट होती. रेजिमेंटने काही भाग अलिगडच्या मुख्य ठाण्याला सोडून गिनपूर, जिटावा व वोलद शहर येथे देवण्यात आलेले होते. ह्या ९-व्या रेजिमेंटवर सरकारचा अितका विश्वास वसलेला होता की, हिंदुस्थानच्या सगळ्या अिषायानी वंड केलें तरी ९-वी रेजिमेंट राजनिष्ठेपामून तिळमावही चळणार नाही अशी सरकारची दृढ समजूत

होती. बोलंद शहराच्या याजारातून राज्यत्रांतीची गुप्त कारस्थानं गुरू भगत्याची अफवा कर्णपयावर आलेली अगताना त्या त्रांतीपासून आपले ९-व्या रेजिमेंटचे शिपायी तरी त्याग अलिप्त राहतील अमें समजून बोलंद शहराचे अधिकारी लटक्या सुरक्षितेत गुंगून राहिले होते.

मे महिन्याचे सुमारास बोलंद शहरच्या आजूबाजूच्या गांवांनी आपल्यातला अेक माननीय, विद्यागू व स्वातंत्र्यप्रिय ब्राह्मण निवडून काढून त्याला तावडतोव बोलंद शहराला घाडून दिलें, बेबीनडे जिच्या राजनिष्ठेन अिप्रजांनी आपला गर्वस्वी विस्वास ठेवलेला आहे व दुमरीकडे स्वदेशमाता सास नेत्रांनी जिथे टक लावून पाहत आहे अशा त्या बोलंद शहरच्या लष्करी छावणीकडे तो ब्राह्मण भयंकर कल्पनाच्या व त्याच्या भावी यशापयशाच्या घादळात सापडलेले आपले अंतःकरण घेऊन क्षपाक्षप चालू लागला. स्वदेशाच्या स्वातंत्र्यासाठी व स्वधर्माच्या रक्षणामाठी माझे स्वदेशवाधव माझ्या विनंतीला मान देतील का, स्वराज्याच्या अुन्वतर वातावरणात भराच्या मारणारे पय ह्या लष्करी गढ्यापाशी अनर्तल का, का माझ्या या भविष्यवादाला धिक्कारून देऊन गुलामगिरीच्या अधिकाऱ्यातील गाड शोरेलाच जथळ करून सुंदर भुपःकाल पाहण्यासाठी त्या शोरेचा भंग मी करीन आहे म्हणून माझे गिरावर माझ्या देशवधूची गुरीच चालू लागेल ? अशा मनोविकारांचा गोथळ हृदयात चाललेला अमताही ज्याच्या तोंडावर मूर्त सातता नांदत होती असा तो ब्राह्मण आपला विलक्षण मंदेन घेऊन त्या लष्करात प्रवेश करता झाला. त्या शिपायास आपली दीक्षा देताना तो म्हणाला की, लष्माची अेक प्रचंड वरात काढून या गलबत्यान आपण सर्वांनी भुठावणी करावी व सर्व अिप्रजांची कत्तल झुटवून दिल्लीकडे निघून चलावे. अिप्रजांचे राज्य झुलथून पाडण्याच्या तत्त्ववादाला कोणी विरुद्ध नव्हतेच परंतु त्यातूनही त्या तत्त्ववादाची वस्तुस्थिति कशी घडवून आणावी ह्या प्रश्नाचीही ही तोंड निघालेली अंकून तिचा ब्राह्मणास विचार घालला आहे तोंच त्या रेजिमेंटमधील तीन शिपायांनी अिप्रजाकडे वातमी देवून त्या ब्राह्मणास अेकदम कंद बेलें तावडतोव बोलंद शहराहून त्या ब्राह्मणास रेजिमेंटच्या मुख्य ठाण्याकडे रवाना करण्यात आले व त्या सर्व शिपायांसमक्ष फाशीवर चडविण्याची शिक्षा ठोठावण्यात आली हें वृत्त अलीगढकडे घडत असताना अिप्रजे बोलंद शहरा-तल्या तीन राजनिष्ठ्यांची सर्वत्र छी धू चालू झाली त्याच्या डोक्यावर शापांचे पर्वत आदळून बोलंद शहरातील सर्व लष्कर जधिकाऱ्याची परवानगी न विचारता ज्या ठिकाणी तो त्रातिहून नेलेला होता त्या अलिगड शहराकडे निघून गेले. ता. २० मेच्या सध्याकाळी त्या ब्राह्मणास फाशीवर नेण्यात आले. बाजूला सर्व रेजिमेंट भुमी वेतेली होती. आता कसे करावे ? ता २१ मेपर्यंत दम घरावा तर 'ब्राह्मण हातचा चालला' अमें अेकमेकांन म्हणून वर दृष्टि फेकतात तो सगळ्याच्या नजरेस आलें की ब्राह्मण हातचा चालला नमून तो निघूनही गेला आहे ! आणि फाशीवर

त्याचा मृमय देह मुडाचें हिडीस व्याख्यान देत लोंगत राहिलेला आहे ! भयंकर व्याख्यान ! शब्दांने अंबजी जिथे रवनाच्या चिरकांड्या अस्खलित रीतीने वाहू लागलेल्या ! त्या भयंकर वक्त्याने जिवंतपणी जें वक्तृत्व कधीहि केले नसते तें आज तो फार्शवस्त अंक सज्जही न खोलता करू शकला ! कारण क्षणाघात त्या असंख्य शिपायांच्या गर्दीतून अस्खळी मारून अंक शिपायां गुडे आला व आपली तरवार त्या फार्शवर लोंबणाऱ्या ब्राह्मणाकडे रोखून बोरडला " अरे यार, हा शहीद रक्तात न्हातो आहे ना ! " दारूच्या डिगावर पडलेली ठिणगी तरी किंचित् अुशीरा पेट घेत अमेल पण त्या धूर शिपायांच्या तोंडातून मुटलेल्या तेजस्वी ठिणायांना त्या हजारो शिपायांच्या अतःकरणात घुसण्यास तितकाही अुशीर लागला नाही ! त्यांनी आपल्या तरवारी अेकदम अुपसल्या व 'फिरंगी राज्याचा नायनाट अत्ती' अशी गर्जना करीत मोघाने वेढे झालेले ते हजारो शिपायां नाचू लागले !

हें पाहताच अिग्रजी कामगार भयाने गोंधळून गेल्यासारखे झाले त्यात काहीच नवल नाही. 'राजनिष्ठता' ९-वी रेजिमेंटही बड करून अुठली, अितकेच नाही तर तिने 'जर अिग्रजाना आपला जीव दाखवावयाचा असेल तर आताच्या आता अलिगड मोडून चालतें व्हावें' असे कळविलें !! ह्या औदार्याचा फायदा घेवून अलिगडचे सर्व अिग्रज अधिकारी, त्यांच्या वायका, पोरे, लेडी आयुडरॅम वगैरे सर्व अेकूण अेक अिग्रज मुकाट्याने त्या गहरातून निघून गेला. रात्री बाराचे आत अलिगडला अिग्रजी सत्तेचें नांव देसील अुरलें नाही !

अलिगड स्वतंत्र घाल्याची यातमी ता. २२ मेच्या संध्याकाळी मिनपूरला घेवून पोचली. ह्या मिनपूरला वरील ९-व्या रेजिमेंटचा अेक भाग ठेवलेला होता हे वर सांगितलेलेच आहे. ह्या शिपायांच्या मनात काय प्रकार चाललेले होते हें त्यांच्या अलिगडकडे असलेल्या बाघवांच्या हुकीमतीवरून स्पष्टच आहे. - मेच्या १० सारखेला भीरत धुटल्यानंतर तिथे अिग्रजाविरुद्ध लढलेला राजनाथसिंग नावाचा शिपाजी आपल्या जीवती नांवाच्या गावी परत घाल्याची वर्दी मिनपूरचे अधिकाऱ्यांस लागल्यावरून त्यांनी तेथील ९-व्या रेजिमेंटच्या काही लोकांस त्याला पकडण्यासाठी पाठलें. परंतु त्या शिपायांनी राजनाथसिंगास पकडण्याचे अंबजी सुरक्षित रीतीने जीवतीबाहेर पोचवून दिले व अिग्रजानाडे रिपोर्ट दिला की जीवती येथे राजनाथ त्रिजनाथ कोणी राहत नाही. रामदीनसिंग नावाच्या अेका शिपायाने हुकमाविरुद्ध वर्तन केलें म्हणून त्यास कैद करून अिग्रजी अधिकाऱ्यांनी शिपायांच्या पहाऱ्यात त्यास अलिगडकडे धाडून दिले परंतु अर्ध्या काटेवर येताच पहाऱ्यावरील शिपायांनी त्या रामदीनसिंगास मुक्त केलें, त्याच्या वेढ्या तोडून टाकल्या व गुपचूप रीतीने ते मिनपूरला परत आले. १

अशा स्थितीपयंत आगळे हे नेटिव्ह लष्कर पक्षा मज्जेत-मज्जेतग्यादी टपून बसलेले होते व त्या अकस्मात्पत्त्यापूर्वीच दारूण आपले पाप पापून टाकण्याची संधि मिळू नये म्हणून त्यांनी बसून भिजले पात वतन पातविसेले होते की, ही ९-वी रेजिमेंट म्हणजे 'राजनिष्ठता' म्हणून गणली गेली. परंतु वर सांगितलेल्या घाटनाच्या दोन्यापासून वेबळ शिपायांच्याच नष्टे कर अलिप्त प्रान्तांनीत सर्व जनतेपा रोग अनिरेवाता येलेला होता. ही ९-वी रेजिमेंट अलिप्त प्रान्त माजत चाललेल्या असतोचाला दारूण टाकण्यासाठी जेव्हा नुसतीच घाटण्यात आली होती तेव्हा तो महाराष्ट्र चालली अगता याजारच्या साठीक व बगायी लोकांनी त्या शिपायांना युरोपियनांम बघी मारणार व स्वातंत्र्यावरिता बघी भुठणार असे प्रस्त केलेले होते! साठीक व बगायी लोकांनीही ज्यावरिता घाभी करावी तें कृत्य जास्त लांबणीवर टाकजे शिपायांमटपांम बगे रचेल! भितपनात अलिप्तदची वातमी आली. तेव्हा रेजिमेंटमटल्या भितर घेणूनी भुठायली गेली अगता भावा आपण तेवढे दारूण बगणे निघ आहे, भगे पाहून मिनपुरवे लष्कर बंड करून भुठके. त्यांनीही आपल्या अलिप्तदच्या बाधवाप्रमाणे हातात तापवलेल्या भिजवांच जीवदान दिले, दास्तागारातून दारूने व मुवलक दास्तोळा भुठाने चढविला व त्या सर्व शिपायांनी ता. १३ मे रोजी दिल्लीचे ताबडतोड कूच केले.

आता माघ येजेला भिटावा येथे अगलेल्या तुजरीमज्जेही बनवपनी पुढून राहिलेली होती. ह्या भिटावा महाराष्ट्रात मुरय मॅजिस्ट्रेट व बलेवदर अॅलन ओ. ह्यूम ह्याला भीरतपी वातमी कळताच त्याने अगिस्टंट मॅजिस्ट्रेट डॅनियल ह्याच्या माहात्म्याने येजारच्या रस्त्यावर टेहेळणी करण्यासाठी अक निवडक मंज्य तयार केले. ता. १९ मे रोजी भीरतहून आलेल्या दहापांच शिपायांची व ह्या सैन्याची गाठ पडली. ते भूठमर शिपायी तरण गेले व त्यांना काही थोड्या लोकांच्या पहान्यात अगतांना दारूने चाली ठेवण्याचा हुकूम मिळाला. हा हुकूम आपणात गिरमाग्या आहं असे दाखवून त्या भीरतच्या शिपायांनी आपल्या दारूना पूर्ण गरमावघ केले व मग तीच दारूने घेऊन त्यांनी त्या सगळ्यांची कत्तल केली! ही वातमी फुटते न फुटते तोंच ते शिपायी येजारच्या अका हिंदु देवालयान पुसले व आत सशस्त्रतेने टपून बसले. भिटावा महाराष्ट्रा बलेवदर मि. अॅलन ओ. ह्यूम ह्याला ही वातमी कळताच तो व मि. डॅनियल ह्यांनी काही नेटिव्ह सैन्य बरोबर घेऊन त्या देवळावर हल्ला करण्यावरिता कूच केले. प्रथम ह्यूम ह्याला अशी साधी होती की, आपल्या शिपायांनी हल्ला चढविण्याचे आधीच ते बंडखोर देवळात गावकऱ्यांकडून मारले गेले असतील! परंतु देवळाजवळ येताच त्याच्या घ्यानात आले की गावकऱ्यांनी त्या बंडखोरास मारण्याचे अवधी त्यांनी प्रशंसा करित त्या देवळात मुवलक रमद पुरविली होती. गावकऱ्यांनी आपणाम फमविले तरी निदान आपल्याबरोबर आलेले शिपायी व पोलीस तरी बंडवात्यांस मिळणार नाहीत अशा

विश्वासाने देवळावर समोरून हल्ला करण्याबद्दल हुकूम देऊन मि. डॅनियल हा स्वतः पुढे धावला. पण मागे काय? फक्त अेक नेटिव्ह काय तो त्या अिग्रज सेनापतीची सेना होण्यास कबूल झाला! परंतु ह्या गौऱ्या सेनापतीला व त्याच्या त्या काळपा हुस्तकाला अेका निमिषाघात देवळातील गोळ्यांनी खाली पाडलें व हा भयंकर प्रमंग पाहताच स्वारी चढवून आलेले ते ह्यूमसाहेबही त्या शिपायांना त्याच्या देवळातच सोडून अिटाव्याकडे रस्ता सुधारते झाले!

त्या दिवशी म्हणजे ता. १९ मेलाच अिटावा येथे अमलेले नेटिव्ह सैन्य अुठावयाम पाहील असा सर्वत्र बोलवा होता. परंतु त्या सैन्याचें मुख्य ठाणें धलिगडला अमल्यामुळे व तिकडून अुठण्याचा अजून हुकूम न मिळाल्यामुळे अिटाव्याचे नेटिव्ह सैन्य अयतिच स्तब्ध राहिलें असते. परंतु मध्यंतरीच त्या राहीद ब्राह्मणाच्या आत्मयज्ञातील ज्या ज्वाला अेकाअेकी पडकल्या त्यांत अलिगड लागल्याचीही बाता अिटाव्याला ता. २२-ला आल्याने तेथील शिपायांस अुठणे प्राप्तच झालें. ता. २३ मेला त्या सर्व सैन्याने हरहर महादेवाची गर्जना केली, व अेका हातात तरबार व दुसऱ्या हातात पेटती चूड घेऊन शिपायी लोकांनी युरोपियनांचें तळावर हल्ला चढविला! सजिना ताच्यात घेतला, तूडंग फोडून टाकले व सर्व अिग्लिझानी तत्तानी जीव घेऊन पळून जावे पाहीतर त्याची सरसहा कत्तल केनी जागील असें त्यांस कळविले नें. हा अमृतपूर्व व भयप्रद प्रकार अेकताच गर्भगळीत झालेले अिग्रज लोक आपल्या आयकामुलामुद्धा वाट कुटेल तिकडे सराभरा धावू लागले! युद्ध अॅलन ओ. ह्यूम ह्याने शिपायाच्या ह्या लीदार्पाचा फापदा घेऊन व अेका नेटिव्ह बाजीचा वेप धारण करून 'यः पलाय स जीदति' चा आश्रय केला! २ ही ह्यूमबाजी पळून जाताच अिटावा पूर्ण स्वतंत्र झाल्याची स्वाही फिरविली गेली व नंतर ते सर्व शिपायी दिल्लीकडे जाणाऱ्या आपल्या रेजिमेंटच्या मुख्य भागाम जाऊन मिळाले.

असा रीतीने ही सर्व रेजिमेंट अेका ध्वक्तीसारखी अेकदम बंड करून झुठली. अितकेंच नव्हे, तर वजिना लुटणें, देग स्वतंत्र करणें, परगणांस ते आपल्या तरवारीचे टीकावर अमठानाही जीबदान देणे व मुबलक रसद व दाखगोळा घेऊन दिल्लीकडे निघून जाणे या कार्यत्रभाची तालीम अलिगड, चोतंदराहर, मेनपुरी व अिटावा ह्याणाराच्या दूरदूरच्या भागातही बरोबर अुठवून, दिल्लीचे मगळे नेटिव्ह लष्कर अुठले तरी जी अुठणार नाही अशी सरकारची छात्री होती तीच रेजिमेंट मगळे अुठले नाहीत तींच तरबार अुपगून अुठली, हे वृत्त कळताच अिग्रजाना आपल्या आयुष्याची नाश्वन्ता म्हणून अुरली नाही!

२. Mr. Hume, the magistrate escaped in the dress of a native woman. — Red Pamphlet, Part II, page 70.

अजमीरपासून गुमारे ६ बोगावर नसिराबाद नांवाचे गाव आहे. त्या गावी अग्रजी शिपायांनी छावणी अगून मिथे ३०-ची नेटिव्ह पामरळ रेजिमेंट, नेटिव्ह सोफराना, १-ची मुंबयी लाय्न्स व नुक्तीच मीरतहून त्रिचे आपविठेली १५-ची रेजिमेंट अितने गैर्य ठेवलेले होत. ह्या मीरतहून नुक्तीच आपविठेल्या रेजिमेंट-मध्ये अग्रजी अंमलाचा अत्यंत द्वेष व तो झुगाम्न टाकण्याची अतट छालगा पूर्ण भरलेली होती. मीरतच्या मुक्ता गभांत गाय राम ठराव झाले हें गवे प्रत्यक्ष रीतीने नसिराबादच्या शिपायांन ममजावून सांगण्याची ही आलेली दुमिळ संधि त्या मीरतच्या अेक हजार राजकीय अधिकाऱांनी घाया जाऊ दिली अगती तरच नवल होते ! मुंबयी लाय्न्सचे बाही नेटिव्ह विरहितकरून गवे नेटिव्ह लष्कराचे अेकमत झाले व ते योग्य राघीची वाट गहात यावून राहिले. ता. २८ मेला तो संधि आली. कारण त्या दिवशी तोलताम्यावरचा अमल फारच ढिला झालेला होता. अेवढेच ठरलेली निगर्णा मिळतान मीरतच्या १५-च्या रेजिमेंटने प्रयमतः सोफराना ताब्यात घेतला. तो परत घेण्याकरिता मुंबयीच्या लाय्न्ससमह अग्रजी अधिपारी त्यावर चालून गेले. परंतु चौड्यात घेळात त्या लाय्न्समघील धांदे रणामून पाय काढने झाले व त्याचे अग्रजी अधिपारी प्रेतें होऊन जमिनीवर आदळले. न्यूवेरी याचा नुमता प्राणान्त झाला अितनेच नव्हे तर त्याच्या देहाचे तुकटे तुकडे अुडविण्यात आले. कनेल पेनी, कॅप्टन स्पॉटिसवुड यांचाही त्या लढाअीने बळी घेतला ! तेव्हा त्या शहराची आशा मोडून देऊन सर्व अग्रज लोक बिस्तरकडे पळून गेले. बडवाल्यांनी छजिना आपल्या ताब्यात घेतला व त्याच्या-बरीज सर्वांनुमते निवडलेल्या मुख्य नेटिव्ह सेनापतीने दिल्लीचे बादशहाचे नांवाने शिपायास नजर नजराणा दिला. युरोपियन घरे जाळण्यात आली, नसिराबाद स्वतंत्र झाल्याची दाही फिरविण्यात आली व बडवाल्यांचा तो दोन तीन हजार लोकांचा समुदाय आपली शस्त्रास्त्रे शमकवीत, लष्करी याटाने, आपल्या स्वदेशी नूतन सेनापतींच्या अधिपत्याखाली, लष्करी बंडचे विजय सगीत वाजवीत वाजवीत दिल्लीकडे चालू लागला !

* * *

प्रकरण सहावे

रोहिलखंड

रोहिलखंड प्रांतातील मुख्य राजधानीचे शहर बरेली हे असून त्या प्रांतात रोहिला जातीच्या पठाणांचे असलेले राज्य अिमिलशांनी जिकून घेतल्यापासून त्या अपमानाचा सूड घेण्यासाठी ठपून बसलेले शूर, धिप्पाड व कडव्या मुसलमानांची

पुष्कळ वसती वसलेली होती. सत्तापनचे सुभाराम जिल्हिसांच्या साध्यातून मुट्या-
साठी वंडाची मसलत ज्या काही प्रांतात रगत येत चाललेली होती त्यांत रोहिल-
खंडाची व त्याच्या राजधानीचीही वचना केळी पाहिजे. बरेली येथे ह्या वेळेस ८ वें
जिरेगुलर घोडेस्वार, नेटिह्म पायदळाची १८-वी व ६८-वी रेजिमेंट व नेटिह्म
तोफखान्याची अेक बॅटरी जितकें नेटिह्म सैन्य ठेवलेलें असून ह्या सर्व ब्रिगेडवर
मियाल्ल याला ब्रिगेडियर नेमलेलें होते. अेप्रिलच्या सुमारास काही शिपायांनी
काडतुमांसवधी रंका प्रदर्शित केलेली होती. परंतु तिकडे लक्ष न देता सरकारने अेक
अेकट्या शिपायाकडून त्या काडतुसाचा वापरविर्ने. पुढे अेकदा दोनदा गडबड
अुडून शिपायांमध्ये जरी क्षोभ बाळतच चाललेला होता तरी सरकारास त्याच्या
वीडानर संतोपाशिवाय काही अेक आढळत नव्हतें.

अितवयात मीरत अुडल्याची घातमी ता. १४ मे रोजी बरेलीला येअून पोचली.
ही बातमी घेताच त्रिगिल्यांनी आपली बायकापुढें नैनीतालकडे धाडून देअून
शिपायांमध्ये अमलेल्या घोडेस्वाराना अगदी सज राहण्याची ताकीद दिली. ही
घोडेस्वारांची पलटण नेटिह्मच होती. परंतु ती सरकारच्या पूर्ण विश्वासाची होती.
ह्या घोडेस्वारांचे रेजिमेंटसह बरेलीच्या सर्व नेटिह्म शिपायांना गरेडोवर बोलावून
येअून मुख्य अिजजी अधिकाऱ्याने ता. १५ मे रोजी त्यास अुत्तम यत्न ठेवण्याबद्दल
सुदेश केला. नवीन काडतुमे अित.पर वापरण्याचें बंद केलेंले आहें, शिपायांना पमत
ढाटील ती जुनीच काडतुमे त्यांनी वापरावी, फार काय पण नवीन काडतुम गरेडो-
र शिमेने तर मी स्वतः त्याचा चुगडा करीन असे स्पष्ट रीतीने सांगून त्याने
शिपायांचें काडतुसाबद्दलचें भय दूर करण्याचा प्रयत्न केला. वास्तविक पाहता
ताता शिपायांचे भयावर व्याप्तान देताना काडतुमाचें विवरण करणें म्हणजे
स्पष्टातर करण्याचा दोष होत आहे. मूढ कमण्डर-जिन-वीरने सर्व हिदुस्थानातील
संपातान लष्करी हुकुमाने जाहीर केलेने होत की, अित.पर नवीन काडतुम
गयोगात भाणण्याचे सरकारने बंद केलेले आहे ! मीरतच्या मुठावर्णांतर जेव्हा
स्कारने आपण होअून ही माघार घेतली व ज्या काडतुसाबद्दल मे महिन्वापूर्वी
सववा हट्ट धरला होता ती काडतुमे वापरणें आपण होअूनच बंद केलेंलेव्हा या
रुपात सरकारच्या म्हाडपणाशिवाय व दुर्वलत्वाशिवाय शिपायांना व लोकांना
परं काहीच आढळत नाही. काडतुमापुढे शिपायांविषरने आहें म्हणून सरकारची
पज होण्यात जी चुकी झाली तिचा पूर्ण स्पष्ट बरेलीला होण्याचा प्रसंग झाला
ना. ब्रिगेडियरने शिपायांना 'काडतुम मी स्वतः कोटून चुग करीन' अें सांगून
ाची भीति घालविण्याचा प्रयत्न केला परंतु आता अमल्या हुकमाने शिपरस्वावर
ण्याचे दिवस अुरले नव्हते. कारण शिपायांना भीति काडतुमांची नव्हती. तिचे
अुत्तुमाबद्दल कनाही हुकूम देण्यात आला नसे त्याचा काय अपयोग ? अिगिल्यांना

हुकुम देण्याचा अधिपार अगावा वी नसावा हाच जिथे दाद पडलेला आहे तिथे मर्बात हुकुम सोपेच म्हणजे तो बाद मिटविले नमून त्याला जास्तच विक्रीसम नेणे होय ! आता वादनुगाबद्दल बांगले चिया वाथीट येणेही व्याख्यान देणे म्हणजे विषयान्तर होय !

कारण दिल्लीला स्वातंत्र्य द्यावे त्याच्या स्वातंत्र्य मिळानाकडून हिदुस्थानचा स्वातंत्र्य ध्येय सोडून धरण्यासाठी रोहिळखंडातील छोटाना आग्रहाचे व निकलीचे निमंत्रण आलेले आहे. आता या निमंत्रणपत्रिकेचा अर्थ करायचा काय ?

"दिल्लीच्या फौजबहादुराकडून बरेलीच्या फौज बहादुराकडे प्रेमालिंगन, भाभी हो, दिल्लीला अग्निदाशी लढावी जुलैली आहे. परमेश्वराच्या कृपेने आपला अंक पराजयही त्याचे दहा पराजय शास्त्राभितो नुसतान करीत आहे. असंख्य स्वदेशी वीर अकडे लोटत आहेत. अता येलेस आपण तिथे जेवत अगाल तर जिथे हात घुवायचाय या. राहांचा पादसटा व वैभवाचे आगर अमा आपला दिल्लीचा यादराहा तुमचा अक्षम मानमरातय ठेवील व तुमच्या सेवेला अक्षम बशीत देखील. तुमच्या सौकाच्या गडगडाटासाठी आमचे कार्य व तुमच्या दत्तनासाठी आमचे नेत्र चातकासारखी मार्गप्रतीक्षा करीत आहेत. या ! जलदीने या, कारण बंधूभो, भवदागमनाच्या वसताशियाय येथे गुलाब कसा फुलेल ? दुधानिमाय मूल वसे जमेल ? "

असा या निमंत्रणपत्रिकेचा अर्थ करायचा काय ? ही निमंत्रणे घेत असताच रोहिलखंडातील शेवटचा स्वातंत्र्य रोहिल्या पुढारी हाफीज रहमत याचा वंशजही बरेलीला गुप्त बटाचे जाळें विणीत बसलेला होता. खान बहादुरखान ह्याला अग्निजाकडून तो हाफीज रहमतचा वंशज म्हणून अंक व तो अग्निज सरकारच्या जज्जाच्या जागेवर होता म्हणून अंक अशी दोन पेन्सने मिळत असत. अग्निजी अधिकाऱ्याची मर्जी संपादण्यात खान बहादुरखान म्हणजे पूर्ण बस्ताद आहे अशी त्याची तिकडे फार स्वाति असे. सरकारचाही त्याच्यावर तसाच विश्वास होता ! आणि बरेलीच्या सर्व गुप्तकटाचा हाच प्राण होता !

बरेलीला असलेले सर्व मेटिव्ह शिपायी व रोहिलखंडातील स्वातंत्र्यप्रेमी लोकांना या निमंत्रणपत्रिकेत दिल्लीकडे जलदीने या असे जरी लिहिले होते तरी पूर्वचि घेताप्रमाणे ना. ३१ मेची वाट पहात बरेलीचे सर्व शिपायी अग्निजाच्या लष्करी हुकुमाच्या काडीअतवेही न मोडता आपआपली कामे करीत होते. थोडेच दिवसात भीरतला वड केलेले सुमारे १०० शिपायीही प्रत्यक्ष येथून लाबिनीत पोहून राहिले व तिकडच्या अक्षोभक घातानी वंशीचे वारे जास्त भरवून निघून गेले. तरी शिपायांनी बरती सर्व सात ठेवलेले होते. युरोपियन लोकानी आपली

चापकापोरे परत बोलवावीं म्हणून शिपायांचे सुनेदार साहेबांची बिनवणी करू लागले ! परंतु ही बिनवणी मान्य होण्याचे आधीच ता. २९ मेला अर्गी भुमका अठली की, आज सकाळी नर्दावर स्नान करताना त्या दिवशी दुपारी २ वाजता युरोपियनाची कत्तल करण्याच्या शिपायांनी शपथा घेतलेल्या आहेत ! ताबडतोब अग्रजानी त्यांच्या खात्रीची घोडेस्वारांची रेजिमेंट सिद्ध केली. तेही बिनबोभाट सिद्ध झाले. परंतु दो सवें दिवस गेला तरी शिपाजी अठेनात. ही वातमी जरी खोटी ठरली तरी निदान अेक गोष्ट सिद्ध झाली आहे की, घोडेस्वार अगदी आपल्या हुकुमात आहेत असे अग्रज लोह म्हणत रात्री परत फिरले. बिनपयात दुसरी खात्रीलायक वातमी आली की घोडेस्वारांच्या रेजिमेंटने कधीच शपथा घेतलेल्या आहेत की, आम्ही आमच्या देशबंधूवर हत्यार धुचलणार नाही व फिरणाचे धाजूने लढणार नाही ! आता विश्वास तरी कसावर ठेवावा हेंच अग्रजाना बळेमासं झाले, परंतु तारीख २९ च नव्हे तर तारीख ३० मेही निघून गेली, व त्या दिवशी शिपायांचे वर्तन तर कधीच नव्हतें अितकें राजनिष्ठ झाले. तेव्हा लष्करी व मुलकी असा सर्व अग्रजी अधिकाऱ्यांनी नक्की ठरविले की, सकट खात्रीने टळलें आहे व आता मिण्याचें बिलकूल कारण नाही !

तारीख ३१ मे भुजाडली. त्या दिवशी पहाटे कॅप्टन ब्राझून लोण्या घराला अेकाअेकी भाग लागलेली होती. परंतु अग्रजाचे मनात तिची भीति वाटण्याचे विशेषतें कारण नव्हतें. तो दिवस रविवारचा होता. रविवारी व्हायमाची लष्करी हजेरी झाली. नेटिव्ह ऑफिसराचे रिपोर्टही शाळे. अग्रजी अधिकाऱ्यांना अितकें देखील वाटलें की आज शिपाजी लोकांत विशेष समाधान व सतोष दिसत आहे ! सर्वमध्ये अिग्लिशानी प्रार्थनाही केली. कुठे अणुरेणू अितकीही गडबड दिसली नाही. घडाळधाने दुपारचे अकरा ठोके दिले.

आणि शिपायांच्या लाजिनीत अेक तोफ सुटली ! तोफ सुटली न सुटली तेंच बंदुकांचे आवाज व कर्कश किकाळ्यानी आकाश दुमदुमून गेले ! वरेलीचें बंड अितकें सूत्रबद्धतें करण्यात आलेले होतें की बड होताच कोणी कोणच्या युरोपियनाचा खून पाडावयाचा हेंही आधीच ठरवून टाकलेलें होतें. अकराचे ठोके पडताच ६८-व्या पायदळाने आपल्या लाजिनीजवळच्या युरोपियनावर हल्ला चढविला. लहान लहान तुकड्या निरतिराळया वगल्याकडे झटकन चालून गेल्या व बाकीच्यानी अितरत्र पळू पहाणाऱ्या अग्रजाचा समाचार घण्यासाठी, त्याची घरे लुटण्यासाठी, त्यांना आग लावण्यासाठी धाव ठोकली. ह्या कर्कश किकाळया अेकताच गर्भगळीत शाळलेले युरोपियन लोक घोडेस्वारांच्या लाजिनीकडे पळत गेले. तेथे सर्व लष्करी व मुलकी आफिमरानी आध्यात्म मिळालें असा त्याचा बेत ठरलेला होता. तेथे जाताच नेटिव्ह घोडेस्वारांच्या रेजिमेंटला बडवाल्यावर चालून जाण्याचा हुकूम देण्यात आला. परंतु त्या रेजिमेंटचा मुख्य नेटिव्ह अंमलदार महमद शफी हा बडवाल्यात

फितूर अगल्यामुळे आपल्या मागे दोडत येण्याचा हुकूम गोडून तो बंडवान्यांकडे दोडत गेला. त्याने घोडेस्वारांम, स्वघर्मावरिता मरा, चला तें हिरवें निशाण तुम्हांम बोलावतं आहे' असें ओरटून मागितलें नि मग घोडेस्वारही दोडत चालले ! तरी जे काही झुरले ते घेऊन परेदीकडे अग्रजांनी अेकदा येण्याचा प्रयत्न केला. परंतु बंडवाल्यांच्या मान्यापुढे अेक क्षणही थांबणें शक्य नसल्याने त्यांनी तिकडे पाठ फिरवली व ते सर्वजण नंननालकडे पळत गुटले ! त्रिगेडिअर मिवाल्ड हा पहिल्या घटाय्यात ठार झाला. फॅण्टन कवी, लेफ्टनंट फ्रेडर, मार्जंट वाल्डन, कर्नल ट्रूप, फॅण्टन रावर्टमन यंगरे जे जे गोरे लोक बंडवाल्यांचे हाती लागले त्याचा त्याचा मप्पा जुडाला. त्या कत्तल्यांतून गुमारे ३२ अधिकारी काय ते नंननालपर्यंत जाऊन गुप्तपू पोचू शकले. अशा रीतीने अेका महा तामांम आठ बरेलीला अग्रजी अंमलाचा वेवट झाला !

अग्रजांचें निशाण ओपटून टाकून बरेलीला स्वार्तश्रमांचें निशाण फडकू लागताच तीथीळ नेटिव्ह तोफखान्यावरचा मुख्य गुभेदार बस्तरखान याने त्या मर्बे नेटिव्ह सैन्यांचें आधिपत्य स्वीकारलें. बस्तरखानाचें नांव पुढे दिल्लीच्या बंडयात आपल्याला अेकण्याचा प्रसंग येथीलच. ह्या मेनापतीने सर्व नेटिव्ह शिपायांना स्वातंत्र्यानंतर कने वागलें पाहिजे व नवीन स्थापन होणाऱ्या स्वराज्यात काय काय कर्तव्यें केली पाहिजेत यावर व्याख्यान दिलें व नंतर अग्रजी त्रिगेडियरच्या अगीत बसून हा स्वदेशी त्रिगेडियर बरेलीच्या रम्यांतून आओ लागला. १ त्याचे भोवती निरनिराळ्या अग्रजी लष्करी ऑफिसराच्या गाडयात बसून आता नवीन नेमलेले अधिकारी मंडळही चालू लागलें ! खान बहादुरखान यांच्या नांवाचा जयपोप होऊन दिल्लीच्या बादशहाचें गुभेदार म्हणून त्यांनी रोहिलखंडाची सत्ता आपल्या हाती घेतली. बरेलीला असलेल्या युरोपियन परादाराना जाळून पोळून लुटून भस्म केल्यानंतर मग कंद केलेल्या युरोपियनास खानबहादुरखानांनी आपल्यापुढे आगविलें. अग्रजी अंमलात जज्जाचें काम केले असल्याने त्यांना अग्रजी श्याय कसा करावा हेंही माहीतच होतें. म्हणून त्यांनी त्या युरोपियन गुन्हेगराच्या चौकशीताडी अेक कोर्ट नेमले. ह्या गुन्हेगरांत वायव्य प्रांताच्या लेफ्टनंट गव्हर्नराचा जाबजी डॉक्टर हे हाही होता, बरेलीच्या मरकारी कॉलेजचा प्रिन्सिपॉल डॉक्टर कर्तबच होता, बरेलीचा डिस्ट्रिक्ट जज्जही होता ! अेका दिवसापूर्वी ह्याच्या गळ्यात गळा घालून राजनिष्ठ खानबहादुरखान बसलेले होते. आज हे सिहासनावर व ते गुन्हेगराच्या विजयात ! ज्युरीची शपथ घेऊन त्यांनी रीतीप्रमाणे न्यायासनावर आरोहण केले. निरनिराळे आरोप निरनिराळ्या गुन्हेगरांम ठेवण्यात येऊन त्यांना काडीची शिक्षा दिन्नी गेली व ते सहा युरोपियन लगेच काडीवर चढविण्यात आले ! लगेच खानबहादुरखानांचे

हुकुमाने जाहिरात लागली की युरोपियन कमिशनर पळून गेला आहे, त्याला जो पकडून आणील किंवा त्याचे शिर कापून आणील त्यास सरकारातून अंक हजार रुपये बक्षीय देण्यात येतील ! अशा रीतीने युरोपियन रक्तात व मांसात आपले निहासन निघून वसतिस्थानांतर खानवहादुरखानाने सर्व रोहिलखंड स्वतंत्र झाल्याची बातमी दिल्लीकडे कळविली ! त्या दिवशी दुपारी ११ ला वंड मुह झाले व संध्याकाळी सूर्य गावळण्याच्या आत तो सर्व प्रांत स्वतंत्र झाल्याची दाही दिल्लीला निघून चालली.

व तो सर्व प्रांत स्वतंत्र झाल्याची दाही ही केवळ शाब्दिक होती असेही नाही. तिकडे वरेलीला वंडाच्या लोफा आपल्या गडगडाटाने शिबजी मत्तेला कपित करीत असताना तिकडे शहाजहानपूरलाही गोऱ्या रक्ताचा सडा पडू लागला होता. वरेली-पावून शहाजहानपूर सुमारे ४० मैलावर असून तिथे अद्याविसावी नेटिव्ह पायदळ रेजिमेंट ठेवलेली होती. मीरतची बातमी शहाजहानपूरला ता. १५ मेला पोचली. परंतु शिपायांनी आपल्या अग्निजी अधिकाऱ्याच्या घ्यानात पेगीळ बघी अंकही धुमड कृति केली नव्हत्याने मेची ११-ची तारीख ही थगडी अंतर सारखेमानेच मोठ्या शांत रीतीने समाधानात व अल्हासात धुगवली. तो रविवाराचा दिवस असल्याने सर्व गोरे लोक चर्चमध्येही गेले, त्याची प्रार्थना निम्मी होत आहे ती अंकदम चर्चकडे शिपायी धावत येऊ लागले ! त्या चर्चना चॅप्लेन बाहेर पडतो ती त्याचा हात शिपायांनी तरकारीने झुडवून दिला व कतलीला आरंभ झाला. साहुरचा मॅजिस्ट्रेट रिफ्लेड्न् ह्याला पळता पळता ठार केला. सर बाबोर याचा खुद्द चर्चमध्येच 'बंदा-मैंदा' धुमविला. चर्चवर हल्ला करण्यासाठी शिपायांची अंक टोळी तिकडे आलेली असतानाच दुसरी अंक टोळी कॅप्टनमेंटमध्ये युरोपियनाना मारावयात धाडलेली होती. त्यांनी तिकडे जाळपाळ व रक्तपात सुरू केलेलाच होता. असिस्टंट मॅजिस्ट्रेट जीव घेवून बह्रांडपात पळतो ती ठार झाला. डॉक्टर बाभ्रुत्तिगने शिपायास दोन दाव्य मागण्यास आरंभ केला व त्याचे ते शब्दही शिराची अंक लागले. परंतु हुदबाने तो कुठे त्यास राजद्रीही म्हणून म्हणाला ! त्या राजद्रोहाला धुत्तर म्हणून अंक गोळी सुरू करीत आली व तो ठार झाला ! चर्चकडे जे बडबोर गेले होते ते नुसते सरकारी व काठचा घेवूनच गेले होते म्हणून आता बहुका नेण्यास ते लाजिनी-कडे आले. जितक्यात जे शीख शिपायी होते ते व ववर्जी वगैरे नोकराच्या माहात्याने अग्निजी बाया व काही पुरुष तेथून जवळच असलेल्या अंका राजाचे घरी पळून गेले. पण त्या राजांनी आपली असमर्थता दाखवून त्यास काढून दिल्यावर नागडे, धुधडे, अनवाणी स्थितीत ते सहमदकडे निघून गेले असा रीतीने ता. ११ मेच्या सध्या-काळच्या आत शहाजहानपूरही स्वतंत्र झाले !

वरेलीच्या चापव्य दिसेस सुमारे ४८ मैलांवर मुरादाबाद हें जिल्ह्याचे ठिकाण होते. तेथे १९-ची नेटिव्ह पायदळ रेजिमेंट व नेटिव्ह लोफखान्याची अग्नि वॅटरी जितके सैन्य ठेवलेले होते ! ह्या सैन्याच्या मनात मीरतची बातमी

आत्मानंतर किती राजनिष्ठा आहे हें पाहण्याची अेक अपूर्व गंधि आली. मीरतचे काही शिपायी ता. १८ मेला मुरादाबादेच्या नजीक भुनरलेले आहेत अनी शिप्रजी अधिकाऱ्यांना बातमी लागल्यावरून त्यांच्यावर रातोरात छापा घालण्याचा त्यांनी ह्मण २९-व्या रेजिमेंटाचा हुकूम मोडला. तो हुकूम शिरपाबंध करून त्या शिपायांनी त्या रात्री मीरतचे सैन्य रातात निजलेले असताना त्यांच्यावर छापा घालून मोठ्या नेटाने हल्ला चढविला व काय क्षणें जेतल तें अतोत्या मीरतच्या, मूठभर सैन्यावर ते निजले असताना अगा अधचित व निकराचा छापा पडला अगनाही त्यांतील अेकाविरहित सर्व असामी जिवंत पडून गेले. पण त्याला शिपायांनी काय करावें ! त्या रात्री अंधकारच तणा निथिड नव्हता काय ? शिप्रजी वंमलदारही म्हणाले, सरेंच, शिपायांनी हल्ल्याची फमाल केली ; परंतु मात्र अंधकारामुळे जिवन जाऊ शकला. आता अमें बाहेर आंे आहे की मीरतच्या लोकांवर मुरादाबादेच्या शिपायांनी केवळ लुट-पेटोचा हल्ला केलेला होना. अिनकेंच नव्हे तर त्या रानातून पळालेले मीरतचे काही शिपायी मुरादाबादेच्या शिपायांच्या लाअिनीतच धेअून राहिलेले होते ! पणु तेव्हा तरी निदान अंग्लिशाचा ह्मण २९-व्या रेजिमेंटवर त्याच्या या तीव्र हल्ल्याने फार विद्वान वमला व तो अडविण्यानारवें त्याच्या वरेंनात मे सपेपर्यंत काहीही घडून आलें नाही.

मेची ३१ तारीख अुगाडली व परेडोवर अेरुदम शिपायी निस्तवार रीतीने गोळा होअु लागले. हुकमाशिवाय हें तुम्ही काय करीत आहा अमें शिप्रजी अधिकारी जों अिचारणार तों त्याच शिपायांनी हुकूम मोडला की, “करनीचें राज्य संपलें आहे—सबब तुम्ही हा प्रदेश सोडून जावें ! नाहीतर सुमची कत्तल जुडविली जाअील अगदी तावडतोव जाअु ववन नमलात तर ध्या दोन तासांची मुदत ! पण त्याचे आत मुरादाबाद चाली करून दिलेंच पाहिजे !” शिपायांनी ही नोटीस दिली तें मुरादाबादेच्या पोलिसानीही अंग्लिशाचे हुकूम यत्पुडे पाळावयाचे नाहीत अमें प्रसिद्ध केले व शहरातील नागरिकांनीही त्याला समति दिली ! अेकममयावच्छेदेकरून ह्या तिन्ही नोटीसा मिळनाच मुरादाबादेचे अजबमाहेब, कनेक्टर साहेब, मॅजिस्ट्रेट साहेब, सजंन याहेब, अिनर सर्व साहेब आपल्या वायकापोराना धेअून अेरु क्षणभरही घासाधीन न करता मुरादाबादेहून पडून गेले ! जे कोणी युरोपियन वा रिअरचन त्या नोटीसीतील मुदतीनतरही मुरादाबादेस जाळले त्याची कत्तल अुडाली ! मि. पावेल पंगरे काहींनी भुसलमानी धर्म स्वीकारता व आरलें जीविन संरक्षित केले. शिपायांनी खजिना ताब्यात घेतला. सर्व सरकारी मालाचाही ताबा घेअान आला व मुरादाबादेवर ता. ३१ मेचे संध्याकाळच्या आत हिरवें निमाण फडफडू लागले ! ३

बरेली व सहाजहानपूर ह्या दोन शहरांमध्ये बुदान नांवाचें जिल्ह्याचें मुख्य शहर होतें. त्या जिल्ह्याचा कलेक्टर व मॅजिस्ट्रेट मि. अेडवर्डस् हा या शहरीच राहत असे. अिप्रजी राज्य आल्यापामून जुन्या जमिनदाराचे चाललेले हाल व सान्या-साडी पडापट लिलाव होत गेलेल्या जमिनी यांच्या योगाने सर्व रोहिलखंड प्रांतातील मोठमोठे जमिनदार व त्यांची कुळेंही अगदी असंतुष्ट झालेली होती. त्यातही या बुदान जिल्ह्यामध्ये तर सारापटतीचा अितक्य जुलूम झाला होता की, तो जिल्हा अिप्रजाच्या अंमलाला झुगारून देण्यामाठी पहिली सधि साधण्यास सज्ज झालेला आहे, हें खुद्द अेडवर्डस् यांच्याही ध्यानात आलेले होतें व म्हणून त्यांनी बरेलीतील सैन्याची मदत मागविली. परंतु खुद्द बरेलीला त्या महिण्यात कोण ताण बसलेला होता हें मागे दिलेलेंच आहे. तथापि शेवटी बरेलीहून लिहून आलें की ता. १ जूनला आम्ही युरोपियन अंमलदाराचे हाताग्याली सैन्य घाडून देतो. ही बातमी अंकताच अेडवर्डला अतिशय आनंद झाला. तो ता. १ जूनला बरेलीच्या रस्त्याकडे डोळे झाकून बसला. त्या रस्त्यावर कोणो सरकारी मनुष्य दौडत येत आहे हेंही स्थाला दिसू लागलें. अर्थात बरेलीहून येणाऱ्या मदतीचा हा संतकारदाराच आहे की काय असा आशेने स्थाला अेडवर्डसने अुताबोळपणें प्रसन्न वेलें. परंतु प्रमाचे अुत्तरात बरेलीहून बुदानकडे सैन्य मदतीमाठी येतें आहे हें बळविण्याचे अवजी बरेलीला गुद्द अिप्रजी अंमलाचाच नायनाट झालेला आहे हा निरोप बळविण्यात आला ! बुदानला सजिग्याच्या संरक्षणार्थ म्हणून काही गिपाजी ठेववेंदे होते. त्यांच्या अधिकाऱ्याला अेडवर्डसने विचारलें की "बरेली स्वतंत्र झाली - बुदानने काय ?" ह्या अधिकाऱ्याने सांगितलें, माझ्या हाताग्यालीत गिपाजी राजनिष्ठ आहेत, काही भीति नको. हें स्थाने आदवागलं थुच्चारलें जनिं न जातें तों संप्याकाळच्या मुमाराग बुदान शहर खंड करून अुटलें ! सजिग्यावरने गिपाजी, पोलिस व नागरिक सर्वांनी किरगी राज्य बुदास्यानी दवडीं गिटली व तो गर्व जिह्वा खानबहादुरगणाच्या अंमलान आप-सुनीने जाला झाला ! गिपायानी सजिना भेअून दिन्वोरडे कूच केले व बुदानचे गर्व अिप्रजी अंमलदार रानीरान रानावनातून पळू लागले. त्यावयाग अन्न नाही, नेगावयाग वस्त्र नाही, असा अवस्थेत लपन, लपत, केव्हा केव्हा भेगाचा गावकऱ्याचे घरी गोठपामध्ये म्हणीच्या आड, जेथे येणाऱ्या विगाची दुर्गंधि भरलेली जात असा पडकता जागेत आठवडा आठवडा काडीन अिप्रजी स्त्रिया, अिप्रजी कलेक्टर, अिप्रजी मॅजिस्ट्रेट आल्या जिव्याच्या भयाने पडून होते. काही मारले गेले, काही भेदे, काही नेटिट्टहांच्या दयाळू भाग्याने जीव धरून राहिले !

असा रीतीने सर्व रोहिलखंडप्रांत बेरा दिवगाचे आन खंड करून अुटला. बरेली, सहाजहानपूर, मुरादाबाद, बुदान वगैरे ब्रिह्यांच्या शहरांन अंमलत्या लष्करांनी, पोलिसानी व नागरिकांनी अेकेका नेटिट्टीमरती दोन तागांच्या मुदतीत ब्रिटिश मत्तेला हद्दपार करून टाकली. ब्रिटिश गिहागन पालणें चालून त्यावर

मराठी मित्रांमधून कुरापोटी वर मागणे, ब्रिटिश निगापापा. घुरा हांमून त्या जागी हिरवी निगापें भुमारतेनी, ब्रिटिश कोर्टातून, कचेऱ्यांतून व ठाण्यांतून हिंदुस्थान अधिकाऱ्यावर पदवेडे व अजिंक्य गुहेगागच्या पित्र्यात भुमं राहिले! अमलें हें विच्छेदन स्थिरपणर मवं प्रांगभर अेका दोन सामान झाले! रोहिळगंडातीन अिघनी मत्ता पुनूतून वरून टाकण्यानाटी स्वदेशी रचनाना अेक बिडुही तर्चावा लागला नाही हें वेचडें आश्चर्य आहे? रोहिळगंड परतून आहे अंनं म्हणण्याच्या अंयर्ती तें स्वतःन आहे अंनं मर्त्यांनी म्हटलें व ते स्वतःन झालें! पोर्तुगेज मित्रां, नागरिक मर्त्यांनी भुगवणी करतान, प्रत्येक जिल्ह्याच्या मुख्य तहसीली दोनचार युरोपियन अधिकाऱ्यां मादून देण्यापलीकडे तो देश स्वतः करण्यागाटी नाहीही. ज्ञान धर्म पडलेले नाहीत! गुप्त कार्येनाची बळकट मणटना व तिची तडपीने व मित्रांतीने शास्त्री अंमलवजावणी या दोन गोष्टींच्या जागारावर भिन्नजाच्या साव्यातून मुडगा कटून पेनाच रोहिळसज्जने गानवहादुरगानाचा अंमल बळकट वेगळ. तैषीत मवं शिपाजी लोक मागे मागितलेल्या बरेलीच्या तारताव्याबरोल सुभेशर बलररतान त्याच्या हातावाली दिल्लीकडे लडण्यामाटी निघून गेले. नंतर सानवहादुरगानांनी प्रागात यशोवस्त ठेवण्यासाठी रघीन संघ ठेवण्याम आरंभ केला व राहु राजधानीन बहुतेक नागरिकांना शिपाजीपणात सरवेज करण्यात आलें. सर्व मुलकी साव्याचीही व्यवस्था ठावण्यात येवून त्यात बहुतेक पूर्वजि लोक पूर्वीच्याच जागी ठेवले गेले व बरिष्ठ टिपाजी नवीन स्वदेशी अधिकाऱ्यांची नेमणूक करण्यात आली. सरकार मारा दिल्लीच्या बादशहाच्या नावाने, बळकट करण्यात येथी. न्याय देण्यामाटी पूर्वसारलीन कोर्टे भुषडण्यात येवून पूर्वजि लोक कायम करण्यात आले. भंडव्यात म्हणजे जिथे युरोपियन अधिकारी असत तिथे हिंदुस्थानी नेमण्यापलीकडे कोणच्याही साव्यान राज्यशानीच्या घनव्याने अितर प्रकारचा तडच पडला नाही. सानवहादुरगानांनी आपल्या मुम्याची हो मवं हरीत दिल्लीच्या बादशहाकडे स्वतः लिहून घाढली व रोहिळसडात सालील राजकीय जाहिरनामा लावण्यात आला

“हिंदुस्थान देशातील रहिवासी, स्वराज्याची दुप्राप्य पर्वणी तुम्हास लाभलेली आहे, तिचा स्वीकार करणार की अनारकरणार? या अपूर्व व असाधारण सर्घाचा तुम्ही फायदा घेणार की तिला हानातून निमटून जाऊ देणार? हिंदु बांधव हो व मुसलमान बंधूही, हे घ्यानात ठेवा की, जर आपल्या हिंदुस्थान देशात त्या अलिप्ताना तुम्ही राहू दिलेत तर ते तुमच्या देशाचा नायनाट व तुमच्या घर्माचा अुच्छेद वेल्पाशिवाय राहणार नाहीत! कधीही रहाणार नाहीत.” अलिप्तानाच्या

४. Be it known to all of you that if these English are permitted to remain in India they will butcher all and put an end to your religion..... The English never keep their promises, they are deceitful imposter, etc.” —(The duffer of Khanbahadur Khan translated by Cracsoft Wilson.)

फतवेगिरीमुळे आजपर्यंत हिंदुस्थानातील रहिवाशांनी आपली मान आपल्याच तर-
वारीने कापली आहे. अंतर्दये ती गृहभेदाची चुकी आपणांस आता सुधारली पाहिजे.
मुसलमानांच्याविरुद्ध अठण्याची मसलत हिंदूंना देणें व हिंदूंच्या अलट अठण्याचो
मसलत मुसलमानांना देणें, या कपटनाटकाचा प्रयोग अंग्लिश लोक आताही करू
पाहतील. परंतु हिंदु बांधवहो, त्यांच्या फासात तुम्ही अडकू नका. चाणाक्ष हिंदु
बांधवांना हे सांगणें नकोच की, अंग्लिश लोक आपली वचने कधीही पाळीत नाहीत.
मुलयापा देऊन फतविणाऱ्या भामटेगिरीत ते वस्नाद आहेत! ते पृथ्वीवर तदितर
धर्माचा अचूक करण्यासाठी आजपर्यंत सतत यत्न करीत आलेले आहेत. त्यांनी
दत्तक संतानाचे हक्क झुगारून दिले नाहीत का? नेटिव्ह राजाचे मुलूस व राज्यें
गिळवून घेतलीं नाहीत का? नागपूरचें राज्य कोणी बुडविले? लखनौचें राज्य कोणी
बुडविले? हिंदु व मुसलमान दोघांताही पायाखाली कोणी बुडविले? मुसलमानांनी,
तुम्हांला कुराणाची पर्वा असेल व हिंदूंनी तुम्हाला गोमातेची पर्वा असेल तर आता
आपसांतील भेदभाव दिसून जाऊन या जिहादीत सर्वजण सामील व्हा, अशा ध्यजा-
साठी लढत लढत रणांगणात झुटी घ्या व हिंदुस्थानातून अंग्रजांचें नाव रक्ताच्या
पाटानी धुवून टाका! हिंदुस्थानातून फिरंग्यांचा नायनाट करण्यास जर हिंदु लोक
मुसलमानांबरोबर लडू लागतील, जर स्वदेशाच्या मुसलमानांनी ते रणांगण माडतील
तर त्यांच्या देसाभिमानाचें बक्षीस म्हणून गोमातेचा वध बंद केला जातील. या
धर्मयुद्धात जो स्वतः लढेल किंवा दुसऱ्याला लढविण्यासाठी द्रव्यसाहाय्य करील तो
धार्मिक व पारमार्थिक स्वतंत्र्याप्रत पावेल. परंतु जर कोणी ह्या स्वदेशयुद्धाच्या विरुद्ध
जातील तर! तर स्वतःच्या मस्तकावरच तो आघात करून आत्महत्येचा अधिकारी
होईल!”

* * *

प्रकरण सातवें

वनारस व अलाहाबाद

कलकत्त्यापासून सुमारे ४६० मैलावर श्रीगंगोत्रीच्या काठी वनारस शहर हें
आपल्या पुरातन वैभवाबद्दल निव्वल आहे. भागीरथीच्या पवित्र, सीतल व घवल
जलागमाल प्रतिविबिन्न होण्याचे महद्भाव्य ज्या महाराज्या पदरी आहे त्या सर्व
शहराची वनारस ही पट्टराणी घोषण आहे. गंगेच्या घाटापासून अंतरावर अंक भरत
केलेल्या भुवनरात्री, त्याच्या मलकावर मोनेरी मुकुटादमागे ललारणारे अक्ष अक्ष
देवालयारे वळम, रत्नावर शबरीप्रमाणे डाळले जाणारे फल्गुणभरित दाट मृदा
निरनिराळ्या देवालयीन राजपात्या हजारी घराचे निरनिराळे स्वन भेदबोवड

मिगळून जाऊन त्यांपासून अत्यंत हौगारी वचनधुर अज्ञान व त्या सर्व ग्रीदयावर अगोरेग श्रीमतीविश्वेस्वराने अधिष्ठान ह्याहीतरून बनारस शहराला अनन्य-साधारण शोभा प्राप्त झालेली आहे. आगवर्तनाटी भोगविलासकांदा, भवर्तनाटी भजनलोलुप, विरागतेमाटी येरागी व मुक्तीमाटी मुमुक्षुतर्ती या कानीसेनात आप-आपल्या साध्याची सिद्धता पायन अगतात. जगतात संभवाचा अपभोग घेऊन पूर्णकाम झालेल्या लोकांना काशीक्षेत्र हा मानप्रस्थाश्रम वा गंत्यानाश्रम होय. या जगतातील सर्व आत्मा व अपभोग दुष्टदुर्जनांच्या मरमराने वा स्वेपाने ज्याच्या छिन्न-भिन्न झालेल्या अगतात असा दुर्दुष्टी व हन्यनशी लोकांचा काशीक्षेत्र व तीर्थीय श्रीमतीरर्थाने प्रगट जलदुपार हे श्रमपरिहारक नातिभवन होय.

असा त्या नातिभवनाने आपले श्रम परिहरण करण्यामाठी घेणाऱ्या हत-हैमवी लोकांचा अंशही सन १८५७ साली अग्रशाने वृष्टीने मुळीच तोडा नव्हता. दिल्लीची अमिरी बंद झाल्याने अंतरण झालेले विरयक राजपुत्र व अंतर विरयक मुसलमान, शीख व मराठ्यांची नष्टवंभव केलेली राजकुले त्या बनारस शहरी आपल्या दुःखांची कहाणी देवळादेवळातून व मशिदीमशिदीतून सागत बसलेली होती. असा या शहरी हिंदुस्थानात चाललेली स्वधर्माची पायमल्ली व झालेला स्वराज्याचा नापनाड यांची चर्चा हिंदु व मुसलमानांत विशेषतः जोराने चालावी यात काहीच नवल नाही. बनारस येथून थोड्याचाना अंतरावर असलेल्या सिक्कीली गावी त्या प्रांता-तील लष्कराची छात्रणी होती. नेटिह पायदळाची ३७-वी रेजिमेंट, लुधियानाची शीख रेजिमेंट, व एक घोडेस्वारांची पलटण अितरं नेटिह सैन्य असून तेथील लोक-पाना मात्र मुद्दाम युरोपियनांचे हास्यात ठेवलेला होता. या लष्करी शिपायात निरनिराळ्या रूपाने स्वराज्यामाठी व स्वधर्मासाठी अडावणी करण्याची लालसा गुप्त रीतीने अत्यंत केलेली होती जसजसे ५७-वें साल जवळ जवळ येऊ लागले तम-तमे बनारसच्या लोकसमुदायात विलक्षण खळबळ चातू असल्याची चिन्हे स्पष्ट होऊ लागली. त्या शहराचा मुख्य कमिशनर टकर, जज ग्युविन, मॅजिस्ट्रेट लिंड वगैरे मुलकी अधिकाऱ्यानी व कॅप्टन ओल्फर्ट, कर्नल गॉडन वगैरे लष्करी गोऱ्या अधिकाऱ्यानी प्रथमपासूनच बनारस येथे असलेल्या अगिला लोकांचे सरसणाची फार काळजी घेतलेली होती कारण त्या शहरामध्ये लोकशोभाची मजल गुप्ततेच्या बाहेर पडू लागून केव्हा केव्हा तर त्याचा जोर अनिवार होऊ लागे. पुरमये लोकानी अथड अथड रीतीने 'देवा या किरम्यांच्या अंमलातून सोडीव' म्हणून देव-ळात गर्जून आठवे.' अितर चाललेल्या तयारीला विती जोर आलेला आहे ह्याची नक्की बातमी काढण्यामाठी मडळ्या स्थापण्यात आल्या. मे महिना येताच शिपा-यांच्या छावणीत मुसलमान अपदेशकाचा सुकाळ माजला, शहरातील भितीवर व

सार्वजनिक चव्हाट्यावर लोकमस्तोनी प्रचंड गुठावणी करावी म्हणून जाहीरनामे छापले व अखेर अतिव्याघर मजल आली की, हिंदु पंडितांनी स्वराज्याचा विजय व फिरंग्यांचा नायनाट घ्यावा अंतर्दय देवळातून जमून सार्वजनिक प्रार्थना करण्यास आरंभ केला.^२ त्याच सुमारास बाजारात धान्याच्या किमती विलक्षण रीतीने वाढू लागल्या व त्या किमती फार चढविल्या तर त्यात धान्यवाल्यांचेच कमें अंतिम नुकसान होणारं आहे, वगैरे अर्थास्त्राची प्रभेय बाजारात हिंडून समजावून देण्यास जेव्हा अग्रजी अधिकाऱ्यांनी आरंभ केला तेव्हा लोक तोंडावर त्यांना विचारू लागत की आमचे देशात आपणच महापानी करून फिचन आम्हालाच अपदेश देण्यास तुम्ही तयार झाला ना? बनारस राह्यात हें लोकक्षोभाचें अकाळविकाळ स्वरूप पाहून अग्रजांना अतिशय धाक बसला की, थंड होण्याचे आधीच बनारस सोडून निघून जावे म्हणून रूड ओल्फर्ट व कॅप्टन वॉटसन ह्यांनी आग्रह धरला! असेर ग्युविनने कळवळून घेऊन म्हटलं, "I will go on my knees to you not to leave Banaras!" (बनारस सोडू नये यासाठी मी आपल्या पाया पडेन) व या हातापाया पडण्याचा अपयोग होऊन बनारस सोडून देण्याचें कर्तव्य रद्द करण्यात आले. व ते का न मावें? कारण बनारसमधल्या शीख सरदारानी नुकत्याच अंग्ल-शांति सरक्षण करण्यासाठी स्वयमेवकाच्या टोळ्याही अुभारल्या नाहीत काय? व शिवाय बॉरन हेस्टिंग्जने तुडविलेल्या चेतासिवाचा वंजही आजच अंग्लशाच्या बाजूला मिळालेला नाही काय? अितकी राजनिष्ठा कायम असल्यावर मग अग्र-जानी बनारस सोडण्याचें काही भेक कारण नाही!

परंतु या राजनिष्ठेवर स्वारी भरून अग्रज लोक बनारसला अदळ जाताना ठेवू पहात आहेत तोंच जवळच्याच अक्षिमगडाकडून भयंकर गडगडाट ऐकू येऊ लागले. अक्षिमगड हे गाव बनारसपासून सुमारे ६० मैलावर असून तिथे १७-वी नेटिव्ह रेजिमेंट ठेवलेली होती. ह्या रेजिमेंटमध्ये मेन्वा ३१ पासून रोज भयंकर चळवळ सुरू झाली व ती शांत करण्यासाठी तैथील मॅजिस्ट्रेटसाहेब मि हॉर्न ह्यांनी निपायास मिठ्ठास व्याख्याने देवीत दिलीं! पण असल्या व्याख्यानाची आत्ता निभाव लागण्याचे दिवस झुरलेले नाहीत. तारीख ३१ मे अुजाडली आहे. त्या प्रातातील निपायांनी गुठावण्या करण्याची सूचना देण्यासाठी बनारस येथे वराकी पेटवून दिल्या!

२. Red Pamphlet page 88. "Towards the end of May the symptoms of disaffection amongst the people of Banaras became even more strongly marked. The agents of the king of Delhi were found busy among Sepoys. The Hindus went openly to their temples and prayed for a time to arrive when they may murder us. Placads were posted up calling on the people to rise and everything indicated the approach of a crisis."

आहेत. तेव्हा जूनच्या पहिल्या आठवड्यात भुजवर्षी झालीच पाहिजे. आज तारीख ३ जून आहे. हा मुहूर्त पाही वाधीट नाही. कारण गोपाळपुराहून आलेल्या राजि-
न्यात अक्षिमगडच्या राजिन्याची भर टाकून तो मात लक्ष सयांचा राजिना बनारग
कडे जात आहे. पाहून मुहूर्त मुहूर्त तो काय अगती ?

ता. ३ जूनच्या सध्याकाळची प्रभा रानीमध्ये विजय पावन होती. शिपायां-
वरील मयें गारे अधिकारी आपल्या कळघमध्ये येऊन ऐकत जेवत बसलेले होते व
त्यांची वायकापोरें नर्जाकच खेळत निदळत होती. अत्रिण्यात घटाट घडाड आवाज
अंकू आले. अगन्या अकरमात घडावयांचा अयें काय अगती हें जूनच्या पहिल्या
आठवड्यात अत्रिजाच्या अगदी तोंडपाठ झालेले होतें. त्यांची बेकात्रेकी मागिली
भयमान झालता 'शिपायी जुटले' असे बेकमेकांग सांगू लागली. तोंच नगाऱ्यांचा
व दुधुर्भीचा कडवडाट गुरू झाला! अंकू दाणही गेल्या नाही तोंच ज्याच्या
हृदयातून मोरतच्या चिप्रांची छवी जिवंत झालेली आहे असे गारे लोक धूम ठोरीत
पळू लागले. वायकामुळे, अधिकारी सयांची जिवाची आना नुटली. परंतु अक्षिमगडच्या
शिपायानी या हतभागी लोकांन वाप्रमाणे मेल्याहून मेटले पाहून जास्त गूड भुग-
विण्याचें घोर विचार मोडून दिलेले होते. त्यांनी या गोऱ्या लोकांस जिवंत ठेवण्या-
साठी आपल्या ताब्यात घेतले व अक्षिमगड मोडून त्यांनी ताबडतोब चालतें झालें
असे त्याम कळविले. परंतु काही भीमकाय शिपायांनी अत्रिजी रक्त पासावयाच्या
भीषण अपथा घेतल्या होत्या त्याच्या या भीष्मप्रतिजेची वाट काय? तर लेपटेमंड
हचिन्मनगाहे व क्वॉंटेरमार्जंट लुभीसाहेब निदान तुमच्या घरीरात तरी ह्या
आमच्या गोळ्या शिरल्याच पाहिजेत! वस्म, आना पाहिजे तर यावीच्यांनी
'जिवंत पळून जावे. त्यांना पळून जावत नसेल तर त्यांनी गाड्या बसून अक्षिमगड
सोडावें तरी देखील आमचे काही म्हणणें नाही ! मग युरोपियन ऑफिसर
व त्याच्या वायका म्हणू लागल्या, "पण आम्हांम आता गाड्या तरी कोण
देणार!" शिपायी म्हणाले, "त्याची फाहीर नको. गाड्या देखील आम्ही देतो!"
असे विलक्षण 'अुदारपण हें पाहून यांचे कर्ण वाकविले मान' यात विलकूल सगय
नाही. अखेर शिपायानी स्वतः गाड्या आणविल्या, त्यात त्या कांही अत्रिजांना मुक्त
करून बसविले, बरोबर थोडेसे सरक्षक शिपायीही बिले व अक्षिमगडच्या अत्रिजी
अमलाच्या नावनिशाणीमुद्धा ते सर्व लटांबर बनारगकडे जावयास निघाले. तिकडे
तो सात लक्षाचा राजिना, लफ्फराचा अत्रिजांचे हातान असलेला तोफखाना, अत्रिजी
अमलाचा ज्यावर शिक्का होता तो नुरुन, कचेऱ्या, रस्ते, बराकी हीं सर्व शिपायाच्या
ताब्यात घेण्यात आली. व या कामी सर्वात अत्यंत पुढाकार कोणी घेतला होता?
तर वंडाची बातमी आपणास मिळाली व शिपायी लोक भुठल्यास आपलें सरक्षण

केले जावे म्हणून अग्रजांनी नेमलेले अगदी जिवांचे जे अक्षिमगडचे पोलीस खाते त्यातील पोलीसांनी होय! हे पोलीसखाते छप्करी गिपायांप्रमाणेच पोखरलेले पण विहितमुख भुयार होते! संकेतसमय येताच त्यांनी युरोपियन घरांवर व तुसंगावर स्वराज्याचे निशाण चढविण्यास आरंभ केला! बनारसकडच्या गाड्यांत ज्यांना जागा मिळाली नाही असे कित्येक अग्रज लोक त्या रात्री गाझीपुराकडे पळून गेले व दुसऱ्या दिवशीचा सूर्य आपल्या गैरहजर्याच्या अस्पावघात झालेल्या ह्या विलक्षण रूपांतराकडे सादचवंभरित पाहत पाहत अक्षिमगडावर फडफडणाऱ्या हिरव्या निशाणाला प्रकाशित करताझान्या! * आपल्या हृदयात आजपर्यंत जे डोलत होते ते हिंदुस्थानचें हिरवें निशाण आज आपल्या डोक्यावरही डळू लागले हें पाहून विजयरंगात रंगलेल्या सर्व शिपायी लोकांनी जेक मोठी थोरली छप्करी मिरवणूक काढली व छप्करी घेईवे तालावर आपली हिरवी निशाणे नाचवीत नाचवीत ते फंजाबादकडे निघून गेले.

अक्षिमगड रक्तत्र झाल्याची बातमी बनारस ग्रंथे पोचण्यावे मुमारासच त्या शहरातील अस्त्रस्फोटेने अग्रजात अुत्पन्न झालेले भय निराकरण होण्याची चिन्हें विमू लागली. मीरतचे भुडावणीची बातमी अंकाचा पजावातून जात लॉरेन्स व कलकत्त्यापासून लॉर्ड कॅनिंग हे युरोपियन सैन्याची बंडाच्या मुख्य ठिकाणांवर रवानगी करण्यासाठी अर्थात भ्रम करीत होते. अुत्तरेकडून धाडलेले गोरे सैन्य दिल्लीला वेढा देऊन बसल्याने दिल्लीच्या रालच्या भागात सर्वत्र असहायता प्राप्त होऊन अग्रजी अंगलदार कलकत्त्याकडे 'कृपा करून येथे युरोपियन्स धाडा, (For God's sake send us Europeans) अशी मागणी अगदी रडकुंडीस येऊन करीत होते. या सप्रमी लॉर्ड कॅनिंगने मद्रास, भुवानी, व रंगून येथून युरोपियन सैन्ये कशी मागविली व चीनवर शेणारी स्वारी सहकूव करून ते सर्व सैन्य हिंदुस्थानातच कसे थाववून धरले हें वर सांगितलेलेच आहे. त्या ठिकठिकाणाहून आणविलेल्या युरोपियन सैन्यांपैकी मद्रासच्या कपुसिलियरसह जनरल नील हा या मुमारास बनारसपर्यंत येऊन पोचला होता. युरोपियन सैन्याची ही पहिली कुमक व तीही जनरल नील सारख्या हिमतवान, धाडसी व करड्या सेनापतीचे हाताखाली आल्याने बनारसच्या अग्रजाना बराच धीर वाटू लागला. अितर्यात दानापूरला असलेली अग्रजी फौज हीही बनारसकडे निघून आली. बनारसच्या लोकांतील विलक्षण अस्वस्थता व तेथील शिपायांचे शहरातील लोकांशी सहकारित्व असल्याचे मिळालेले स्पष्ट पुरावे ह्याच्या माहितीने तेथील सर्व अग्रजी अधिकाऱ्यांनी बंड त्याच्या गर्भाशयात अमतानाच. चिरडून टाकावे असा निश्चय केला. जनरल नीलची युरोपियन फौज व बनारसला.

* Narrative by Sir C. Campbell : "the green flag was masted on the night of the 3rd."

अगलेले गीन सरदार व गीन शिपायी यांच्या व तोफगान्याच्या आधारावर हा येन सहज मिझींग नेता येथील अगा पहिल्यापासूनच अधिकाऱ्यांना पूर्ण भरंवसा होता. अक्षिमणहची वातमी नारींग ४-ला बनारसला पोचताना बनारस येथील नेटिव्ह शिपायी बंड करून झुठण्याचे आधीच निःशस्त्र करून टाकावे जेणे करेच वादविवादानंतर ठरले व त्याप्रमाणे त्या दिवशी दुपारी जनरल परेड भरविण्याचा हुकूम सुटला.

हा हुकूम अंमलात पुढे काय होणार हे भविष्य शिपायांचे घ्यानात आले. शिप्रजानी तोफगाना गरज करून आणविलेला आहे ही गुप्त बातमीही त्यांना पळली. जेव्हा परेडच्या मैदानावर शिप्रजी अधिकाऱ्यांनी नसनासने गाली ठेवण्याचा हुकूम सोडला तेव्हा आपणान निःशस्त्र करून मग तोफांचे तांडी झुडवून दिले जाणार आहे हे त्यांच्या स्पष्ट रीतीने नजरेत आले व म्हणून त्यांनी अंदाज नसले पाली ठेवण्याचे श्रेयजी झुडवून जवळच्या भस्त्रागारावर हल्ला चढविला व कर्वाड गर्जना करीत ते शिप्रजी ऑफिसरांवर तुटून पडले. अतिव्यान त्यांच्यावर दाघ ठेवण्यासाठी आणलेली धोत रेजिमेंटही निघे आली. यातील शिपायाना त्या वेळेस राजनिष्ठेचा भितका पाहून फुटलेला होता यी, त्यांनी कसेही करून हिंदुस्थानी फौजेची दोन हात होऊ देण्याची गधि अक धण तरी आपल्याम मिळवावी म्हणून शिप्रजांची पायघरणी चालविलेली होती. हे पाहताच त्यांच्या कमांडरचे अंगावर अका हिंदुस्थानी शिपायाने चाल केली व कमांडर ग्युअिस दाणाधान ठार होऊन गाली पडला. त्याचे जागी प्रिगेडियर जनरल हाडसन हा येतो न येतो तोच अका शील शिपायान अवसान चढून त्याने त्यावर गोळी घातली. परंतु हा अधम्य अपराध सहन न होऊन त्याच्या मजीकच्या शिपायी त्या शिप्रजाना मार पाहणाऱ्या मिळास तरक्षणी छाटून टाकले! हा राजनिष्ठेच्या कुर्याला काय बक्षीय मिटवे हे पाहण्यासाठी शीबलोक धुल्लुक झाले. तोच त्या रायावर शिप्रजी तोफगाना मार झाला! शील शिपायांमध्ये हिंदुस्थानी शिपायानी माजविलेला गोंधळ पाहून शील रेजिमेंटचे फितूर झालेली आहे असा शिप्रजी अधिकाऱ्यांचा गैरसमज झाल्यामुळे त्यांनी हिंदुस्थानी रेजिमेंट-वरोवर शील रेजिमेंटवरही गोळीबार सुरू केल्याने जाता त्या दुर्दैवी शिखाना बड-वाल्यास मिळण्याशिवाय दुमरा मार्गच झुरला नाही. त्या गर्भ हिंदी लोकानी मिळून शिप्रजी तोफांवर तीन हल्ले चढविले. हिंदु, मुगलगान व शील हे अकथ होऊन शिप्रजी तोफावर तुटून पडत जाहेत असा हा ५७-वे चितिहामात अवघडाच प्रसंग! जानंदाची गोष्ट अतिकीच की या प्रसंगाचे पाषाणनामाठी त्या क्षणीच बनारस शहरात भीख लोक अथात खटपट करीत होते. कारण शिपायांची व शिप्रजांची बराकीकडे लडाजी जुपली असताना शहरातील लोकही झुठणार असा भीतीने शिप्रज कमलदार, बायकामुले सर्व रस्त्यावरल्यातून घाबत असात त्यांना आश्रय देण्यासाठी शील सरदार मूरतमिग पुढे मरलाचला. बनारसच्या सजिन्यात लागी रुपये साठविलेले

अमून त्यातच शीख लोकांच्या माजी पट्टराणीचे अग्रजांनी ओरवडलेले अत्यंत मूल्यवान् रत्नालंकार भरलेले होते. आणि या खजिन्यावर शिखांचा जप्पत पहारा होता. तेव्हा हा खजिना ताब्यात घेऊन अग्रजांनी हद्दपार केलेल्या आपल्या राणीचे अलंकार परत घेण्याची अनिवार्य अिच्छा शिखांचे मनात उत्पन्न न होणें दुरापास्त होतें. परंतु त्यांचा पुढारी राजनिष्ठ नूरतसिम पुढे आला व त्याने त्या खजिन्यातील अेक दमडीही न हलेल असा आपल्या जातभाजींना पळवून पक्का बदोबस्त केला ! व लवकरच तो खजिना युरोपियन मेनेचे पहाऱ्यात नेण्यात आला ! या समयी अग्रजांचे पक्षाला गोकुलबद नांवाचा अेक मोठा पंडितही मिळाला होता व खुद्द बनारसच्या राजानेही आपलें सर्व वजन, सर्व संपत्ति, सर्व अधिकार सर्वस्व आपल्या प्रभूचे—काशीविश्वेश्वराचें वद्धे !—पायी अर्पण करून दिले ! ! शिपाजी लोक तेवढे तोफांपुढेही शरण न रिपता लडत लडत अग्रजांचे टप्प्यातून निघून मग सर्व प्रांतभर पसरले.

अग्रजी लोकांनी जॉन लॉरेन्सच्या पंजाबी युक्तीची तालीम करून बनारस शहरातील बंड गमविस्थेतच चिरडून टाकले खरें; परंतु ह्या चिरडून टाकण्यापेक्षा बनारसला बंड झाले हीच बातमी सर्व हिंदुस्थानात विद्युद्देगाने पनरत गेली व बनारसच्या निशाणीकडे झोळे लावून वनलेल्या त्या प्रांतातील तबं जातिवेदानी झुटावण्या करण्याचा धडाका भुडविला.

बनारसहून निघालेले सर्व शिपाजी मजल दरमजल जवानपुरास येत आहेत ही बातमी कळताच तेथील अग्रजांनी जवानपुरला असलेल्या शीख तुकडीला राजनिष्ठेवर व्याख्याने देणाना आरंभ केला. परंतु ही व्याख्याने सप्त आहेत न सप्त आहेत तोंच बनारसच्या शिपायांच्या टापा अेकू येऊ लागल्या ! जवानपुरास जे थोडेथे शीख शिपाजी होते ते सर्व बनारस येथे असलेल्या शीख रेजिमेंटचेच असल्याने ते भराभर वटवाल्याम मिळाले व त्यामुळे जवानपुरचें सर्व शहर वडाच्या ज्वालेत पेट घेऊ लागलें. हे पाहनाच जॉजिन्ट मॅजिस्ट्रेट क्यूपेज पुन्हा अेकदा व्याख्यान देण्यास अुभा राहिला. परंतु आता टाळपाअेवजी अेक गोळी सू सू करीत आंत्पातून बाहेर पडली व मॅजिस्ट्रेटमाहेर ठार होऊन खाली पडले ! कमांडिंग ऑफिसर 'पटेनट ' मारा ' हाही गोळी पालून गडला. हे पाहनाच वंडवाल्यांनी खजिन्यावर दुल्हा केला व सर्व युरोपियन लोकांना जवानपुरातून निघून जाण्याची ताकीद दिली. आता बनारसचे थोडेक्षारही शहरान शिरलेले होते. युरोपियन दृष्टीस पडला की, याला जिवंत टेबावयाचा नाही असा त्याच्या बनधोर क्षय झालेल्या होत्या. एक म्हातारा डेप्पुटी कलेक्टर पळताना दिसताच हे स्वार त्याच्यावर धावले. जवानपुरचे काही लोक निष्ठाजी करू लागले की, " ह्या गरिबाला जीवदान द्यावें,

तो फार ममताळूपाचाने द्यावे." निपायांनी धुतर दिले, " तें वार्ही नाही ! तो युरोपियन आहे व म्हणून त्याला मेलेंच पाहिजे ! " ५

असा ह्या अनिवार खेपातही बंडवाल्यांनी युरोपियनांना मेलें माली ठेवून सुपचूप पळून जाण्यास जो परवानगी दिलेली होती, तिचा फायदा घेऊन यच्चनारत अग्रज लोक जवानपूर गावी कम्मन देऊन पळू लागले. त्यांनी बनारसकडे पळून जाण्यासाठी गंगेच्या वाटी नावा केल्या. परंतु अर्ध्या प्रवाहात येताच नावाटपांनी त्या मगें अग्रजाना लुटून वाळवंटावर नेऊन सोडून दिले ! अगळे जवानपूरला मगें गहर ' दीन दीन ' करीत याहेर पडले. त्यांनी मगें युरोपियन घरांना लुटून व जाळून फस्त केले. अग्रजांच्या मतेची, त्याच्या वाहत्याच्या रक्ताच्या पाटागिवाय झाडून गारीं चिन्हें धुळीन मिळवून टाकलीं व नेबवेड तितक्या धजिना बरोबर घेऊन निपायी लोक अयोध्येकडे सोडू लागले ! नंतर गहरानच्या म्हाताच्या बाया व जन्मान दमडीहीन चपितकेने गोरगरीब याच्याजवळ तो राहिलेला धजिना देण्यात आला होता व त्याच्यावर त्यांनी येच्छ ताव मारून स्वराज्यावर व दिल्लीचे बादशहावर मनःपूर्वक आभारांचा पर्जन्य पाडला !

असा रीतीने ता. ३ जूनला असिमगड, ता. ४-ला बनारस व ता. ५-ला जवानपूर अठरा आठे मांच बनारसाचा मगें प्रांताचा प्रात प्रातिगवाळानी भडकून राहिलेला होता. प्राताचें मुख्य शहर पडलें म्हणजे साधारणतः राज्यप्रांतीला त्या प्रातान जोर राहान नाही. पण राजधानीच्या शहरावर मगें प्रांताने राज्यप्रांतीसारख्या अनिश्चित प्रमंणी अवलंबून राहणें ह्या प्रातिगास्त्रात फारच नागफारक दोष ममज-लेला आहे. मंक्षिती म्हजनीकी, " जिये आमचें निगाण फडफडेल तीच आमची राजधानी. आमची राजधानी जिकडे बड तिकडे नेली पाहिजे. बंडाने राजधानीच्या माने लावून विलकूल अपयोग नाही. राज्यप्रांतीचे नकाशे आधीं कितीही चोल काडलेले असले तरी त्याच्याप्रमाणेच अगदी सूत्रबद्ध गोष्टी घडणें अशक्य धनते. म्हणून क्वचित् राजप्रांत्यात बड विरपळले तरी तें प्राताने सोडून देऊ नये. " या नियमाची आवृत्ति बनारस प्रांतामध्ये फारच फककड रीतीने निघालेली होती यात काही शका नाही ! कारण त्या प्रांताची राजधानी खुद्द बनारस शहर हें अग्रजांचे

५. They had vowed to murder every European. They came to the deputy Collector, an old East Indian; both Hindus and Mahomedans got him and said, 'Do no harm him, he has always been just and kind to us' - 'Cant help it' said the Sowars 'he is an European.' They then repeated this to a Sergeant and his wife though the people pleaded for them. "Cant help it" was the reply, "they are Europeans and shall die!" Charles Ball, Vol. I, page 245.

कहात पडलें असतानाही बनारस प्रांतामध्ये अेका चुटकीसरशी राज्यकातीचें वादळ सुरू करीत दशदिशांना धुंद करीत चाललें ! जमिनदार, घेतकरी, शिपाजी सर्व-जणांनी फिरंगी अंमलाला गोमांमाप्रमाणेच आपत्ति मानण्यास आरंभ केला ! लहान लहान खेडींगांचें पण त्यांनी आपल्या शिवारात गोरा आत्माचा तुगावा लागला की, लगेच त्यास माहून पिटून हुसकून द्यावें ! विशेष हे की, मुसत्या-अंग्रज लोकांनाच नव्हे तर त्यांनी केलेल्या अेकूणअेक कुत्यांचा लोकांना अितका वीट आला होता की, तीं कृत्ये त्यांना सोळ्यासमोर नकोशीं झालीं ! त्यांनी अंग्रजांना नेमलेले जमिनदार, - मग ते कसे का असेनात - त्यांना काढून टाकून जुन्या पिढी-जात जमिनदाराना तिये आणून बसवावें. अंग्रजाची सारापद्धति, त्याचे तुहंग, त्याचीं न्यायकोर्टे या सर्वांचा अेका आठवड्यात पत्ता नाहीसा झाला ! तारार्याची चुरा झालेला, आगगाडीचे व दळणचळणाचे रस्ते खुळडून दिले गेलेले, प्रत्येक टेकडा-आड व प्रत्येक झुडुपाआड गोऱ्यांच्या रक्ताला व रसाला चटावलेले गावकरी दबून बसलेले व अंग्रिजशाना रनद सर राहोच परंतु नुसती वातर्मा देखील मिळून न देण्या-साठी शिवाराशिंवारांतून गहारेकरी हिरव्या व जरतारी निशाणांसह गस्त घालीत असलेले ! अशा स्थितोत अंग्रजाच्या कोंडमान्याला पारावार नाहीसा झाला ! तरी, सुद्ध बनारस शहर अंग्रजाचे ताब्यातून मुट्यांना फसलेले होतें व सर्व शिपाजी लोक बुढावणी होताच अयोध्येकडे निघून गेले होते ! ७

बनारस शहराचा ता. ४ जूनचा प्रबल कसल्यानंतर तिकडे धरपकड चाललेली असताना अेक महत्वाची गोष्ट झुघडकीम आली. अशाच तुरळक गोष्टींवरून ५७ साली ते रचनाशक कमे फिरविले जात होतें हे कळण्याचा सभव आहे. बनारस शहरातील तीन अत्यंत चळवळ्या पुढाऱ्यांना व अेका लक्षाधीश पैदीवाल्याला पकडण्यात आलें. त्यांच्या घरात त्रांतिपक्षातील मुख्य केद्राकडून आलेलीं कित्येक

६. A tevery successive stage of the Military revolt the fact of a deep seated and widespread feeling of hatred and unappeasable revengefulness for an assumed wrong is more plainly developed. The desire for plunder was only a secondary influence in producing the calamities to which European residents of various places were exposed." — Charles Ball's Indian Mutiny Vol. I, page 245.

७ "No sooner had it been known in the districts that their had been an insurrection at Banarés, than the whole country rose like one mass. Communications were cut off with the neighbouring stations and it appeared as if the Ryots and the Zamindars were about to attempt the execution of the project which the Sepoys failed to accomplish in Banarés."

—Red Pamphlet, page 91

जालीम परंतु नाफेनिक भावेन लिहिजेथीं पत्रें सरकारच्या हाताम लागलीं. स्वातंत्र्य महत्त्वाची पत्रें 'अेक प्रमुन अधिपति' याजकडून आलेलीं होनीं; व त्यांचा मर्यादा असा होता : "यनारमने मागिरांनीं नीच थुठावनी करावी. डॉक्टर, गिवन, लिट व जेवडा युरोपियन तेवडा छाटून टागावा. या नामानाठी लागनारी रक्कम नगरसेठ वेढावले . . . यांजकडून दिती जाथीत." या वेढावल्याच्या घराचा दादा घेवडा मेवडा भुमारे दोनवे सरकारी व बंदुका माडविलेल्या मागल्या."

यनारम प्रांतानेच थुठावणीची ही मोठक हसीत घाली. ठिकठिकाणच्या निपायांनी ह्या प्रांतात मीरत निया दिन्नी येथीत लांलाप्रमाणे युरोपियनाच्या कसली बिककून वेढ्या नव्हत्या. या सर्व प्रांतात अेवही युरोपियन लिटी मारली गेली नाही. अितकेंच नव्हे तर राष्ट्रसोमाच्या प्रचंड उजाला अतःकरणान 'गूड' म्हणून गर्जना करीत अनताही लोकांनी स्वतः माड्या जाडून जाडून अिम्लिनाची स्वाच्या अधिवास्यागुडा थोळवनी केलेली होनी ! हें चित्र पहा व आता हें पुढें येणारंही पहा !

जनरल नीक हा बंड होण्यावे वेळीच यनारमला येथून अुतरलेला होता हें मागे गागिनलेलेंच आहे. यनारम प्रांत आपल्या स्वराज्याकरता अुठका अनर्ता त्याला अुत्तेजन देण्याअितका अुदात्तवणा सापडणें मनुष्य जातति अगदी तुरळक व अिम्लिना राष्ट्रान तर अंतर्भवनीच आहे. परंतु निदान ज्ञानान तमें या न्यायाने तरी अिम्लिनांनी त्यांच्या समजुतीप्रमाणे ठरलेल्या ' बरवाल्यांना ' वागवावयान पाहिजे होते ! बडवाल्यावर व अतथेच सर्व हिंदुस्थानावर त्यांच्या ' बीर्वा ' नाठी अदलील शब्दाची व नरकगामी घाषांनी लासोटी वाहण्याच्या अिम्लिनांच्या मुघार-अेव्या मंन्यावरील अन्धत दूर वेतावतीने यनारम मातातील लोकांना कमें नलाभिलें हें प्रनिड केलेल्या माहितीवहन दिले म्हणजे त्यावर अेक सडही लिहिण्याची जररी अुरणार नाही.

यनारम प्रांतातील थुठावणीनंतर जनरल नीकने त्या जाजूचाजूच्या वेडे-गावात बंधोवस्त करण्यामाठी युरोपियन व नील लोकांच्या थोळ्या घाटल्या. निराश्रित व वेगकीवर थुपजीबिका करणाऱ्या लहान लहान खेडेगावावर ह्या थोळ्यांनी घुसावें, जो कीणी रस्त्याने भेटेल त्याम अेकतर तिथेच कापून टाकावें निवा फासीवर चड्यावें. ह्या फासीवर जाणाऱ्याचा अितरा पुरवडा होत होता की अेक फासी रात्रदिवस चालवून पुरेसी न पडल्याने फासीच्या लांबाची लावलचक रागची रांग कायम अुभावन ठेवावी लागली. ह्या लाव रागेवर रात्रदिवस अर्थनेले कहन लोक फेकून देण्यात आले तरी फासीवर चडणाऱ्या अुनेदवाराची दाटी झालेली ! माग अिप्रजी अधिकाऱ्यांनी झाडें नोडून खाव करीत वमण्याचा अडाणी नाद सोडून

दिला व खुद्द झाडांनाच फांशीचे खांब बनविण्यात आले. परंतु अेका झाडाला अेकच मनुष्य फांशी देत असल्यास परमेश्वराने त्या झाडास अेकाहून अधिक फांया विना- कारणच दिल्या अेंतें होअील. अेतदर्थ झाडाच्या प्रत्येक फांदीवर नेटिव्हाना गळे करवचून लोंबकाळून ठेवण्यात येती ! हे ' लष्करी कर्तव्य ' व हें ' सिध्दचन मिशन ' वर रोज व दर रात्री अव्याहतपणे चालविणे त्या शूर अिप्रजांना कटाळवाणें झालें यांत काही नवल नाही ! तेव्हा मग या धार्मिक व अुदार कर्तव्यात असणारा गंभीर- पणा थोडासा कमी होवून त्यात करमणुकीसाठी किंचित् नावीन्य मिसळविण्यात आलें. नुमतें अुचल की दे झाडास टांगून. ह्या ओबडधोबड पद्धतीत आता थोडीशी कलाकुसालता करण्यात आली. नेटिव्हाना प्रथम हत्तीवर बसविण्यात येती. मग ते हत्ती अुंच झाडाच्या फांदीपाशी नेण्यात येत व त्यावरील नेटिव्हानाच्या मानांना झाडा- वरील फासात करकचलें की हत्तीला फाडून घेतले जाती ! तथापि हत्ती निघून गेल्यावर तीं अगणित प्रेतें घडपडत मरताच अजागळपणाने लोंबू लागत व त्या- योगाने रस्त्याने जाणाऱ्या अिप्रजांना अेक प्रकारची कंटाळवाणी साम्यता दिमू लागे. म्हणून मग झाडावर टांगताना नेटिव्हाना नुसतें सरळ रीतीने फांशी देण्याचें अेंजनी निरनिराळ्या आकृतीने टांगण्यात येती ! कोणी अिप्रजी आडासारखे (8) बांधून मारण्यात येती तर कोणी नवासारखे (9) ९

परंतु ह्या सर्व प्रकारानी प्रयत्न केले तरी काळे लोक हजारानी व लाखांनी जिवंतचे जिवंतच ! आता अेयदधाना फांशी चढवू म्हटले तर त्यांना बांधण्यास दोर तरी कुडून आगणार ! असा विलक्षण वेचात अिस्लडचें सुधारलेले सिध्दचन राष्ट्र पडलें ! परमेश्वरकृपेने शेवटी अेक युनित त्यांना सुचली व तिचा प्रयोग करून पाहता तो अितका यशस्वी झाला की अतःपर फांशीचे अेंजनी ह्या शास्त्रगुढ युवतीचाच अवलंब करवपाचें ठरलें, व अेका तापात संबंध गांवचें गांव फांशी जावू लागले ! विस्तारवाच्या ज्वालानी त्यांच्या माना करवचून बांधल्यावर घ भोवती सोफा रोवून ठेवल्यावर मग गरीब नेटिव्हानांचे हजारें जळून खाक होण्यास काय अुशीर ! या सेडेगावांना चोहोवाजूनी आग लावून कोंडून जिवंत जाळून टाकण्यात कित्येक अिप्रजांना अितकी मना घाटे की त्यानी त्या देखाव्यांची हास्यरसात्मक चणें अिलंडमध्ये लिहून घाट्या ! सेडेगावाला आग अितकी जलद व परिपूर्ण

९. Volunteer hanging parties went out into the districts and amateur executioners were not wanting to the occasion. One gentleman boasted of the numbers he had finished off quite "in an artistic manner," with mango trees to gibbets and elephants as drops. The victims of this wild justice being strung up, as though for pastime, in the form of a figure eight." Kaye and Malleon's History of the Indian Mutiny. Vol. II page 177.

रीनीने लायली जागी की त्यातून बाहेर पडण्याचे नांवही घ्यावयास नको ! गरीब दोतकरी, विद्वान ब्राह्मण, निरपराधी मुसलमान, दाखेतील मुक्ते, बाळतिणी, कुमार कुमारी, म्हातारे लोक, अर्धपंगु गवे अंगाचे डोंबात जळून साक ! अंगावर दूध पोत असलेल्या कोवळ्या मुलामुला आया जळून साक ! अंधरणाशी तिळलेल्या म्हाताऱ्या बाया व पुरुष आपल्या मोठ्याली कडाढ्याऱ्या आंगाचे ज्वाळापासून पाभूतभरही पळण्याची नक्ती नमल्याने अंधरणावरचे अंधरणावर जळून साक !^{१०} व जर असादुगुरा जळून साक क्षान्ता नाही तर? तर अेक भिन्न आपल्या पत्रात म्हणतो, " We set fire to a large village which was full of them. We surrounded them and as they came rushing out of the flames, shot them. ! " आगीच्या भयंकर डोंबातून अेककंचे भाजलेले जर कीर्ती बाहेर पडू लागले तर आम्ही त्यांना गोळ्या घालून टार करीत होती !^{११}

आणि अेणे अेसादुगुरेच येडे जाळले जात होतं काय ? भिन्नितानी निर- निराळ्या भागांत निरनिराळ्या टोळ्या खेडीगावे जाळून फस्त करण्यास घाडलेल्या होत्या. अशाच टोळींपैकी अेका टोळीतील अनेक अंमलदारांपैकी अेक अंमलदार आपल्या अनेक मोहिमेपैकी अेका मोहिमेबद्दल म्हणतो " You will, however, be gratified to learn that 20 villages are razed to ground. ^{१२} आजच्या मोहिमेत आम्ही २० गावे फस्त करून टाकलेली आहेत ! " हें अंकून आपणांस समाधान वाटल्यानिवाम राहणार नाही !

व ही बरील सादानी हकीकत, "जनरल नीलप्या जुदाबद्दल काही न लिहिणेच बरे", अशी क्षुब्ध क्षुब्ध प्रतिज्ञा करणाऱ्या भिन्नजी अतिहासकाराच्या नेमस्त अति- हास्यातून जी चुकतमास्त बाहेर फुटलेली आहे तिचा फक्त सारांग ! !

वस्त ! याहून अेक अदारही जास्त लिहिणे म्हणजे क्रूरपणाचें हें नवें चित्र विषदविणें होय !

म्हणून ह्याच सवनातो, श्रीनागरीपौच्या व कोलंबीच्या प्रीतिभंगमातील प्रेमलहरीकडे आता दृष्टिपात होऊ द्या. अलाहाबाद शहर हें बनारसपासून मुमारे ७० मैलावर बसलेले आहे. या प्रयागसेवाच्या धार्मिक पावित्र्यात तिथे अकबराचे कारकीर्दीत बांधल्या गेलेल्या विस्तीर्ण विल्ल्याने अपूर्व भव्यतेची पुरवणी दिलेली आहे. कलकत्त्यापासून पंजाब व दिल्ली बगैरे मोठमोठ्या प्रांतात जाणाऱ्या सर्व महत्त्वाच्या रस्त्यांचे जलाहाबाद हें नाक असल्याने या सर्व प्रांताच्या हालचालीवर देखरेख करण्यासाठी नेमलेल्या अेखाद्या अुच भीमावृत्ति व अुच सेनापतीसारखा हा अलाहाबादचा किल्ला आपल्या गाभीर्याने घोषित असतो. ५७-च्या प्रांतीसमयी

१०. Charles Ball, Indian Mutiny, Vol. I, page 242-43.

११. Charles Ball, Indian Mutiny, Vol. I, page 244.

१२. Charles Ball, Indian Mutiny, Vol. I, page 242.

ज्याच्या हातात हा किल्ला असेल त्याच्या हाती तो सर्व विरतीण प्रांत शेवटपर्यंत राहणार अशी स्थिति अमल्याने हे महत्त्वाचे ठिकाण आपल्या ताब्यात घेण्यासाठी अनुपपक्षांचेही आटोकाट प्रयत्न चाललेले होते. अलाहाबाद येथे जे शिपाजी होते त्यांच्यासह त्या सर्व शहराने एकसमपाषाळछेद करून झुठावे असा जातिपक्षाचा घाट होता. या कामामाठी गुप्तरचना चाललेली असताना नहरातील नागरिकांमध्ये स्वराज्यसंपादनाचे झुठप्याची अतिशय लालसा भुत्यत्र करण्यात हिंदु प्रयागवळांचा अतिशय भुपयोग झाला होता. अलाहाबादच्या हिंदु नागरिकांतच नव्हे तर त्या सर्व प्रांतातील हिंदु लोकांमध्ये हे यजनदार धर्मगुरु स्वातंत्र्यमुद्राची बीजे कित्येक दिवसांपासून अखंड रीतीने पेरित झालेले होते. हिंदु लोकांमध्ये स्नानसंकल्पावरो-
वरच ह्या धार्मिक व पवित्र राज्यप्राप्तीचे संकल्पही जसे सोडले जात होते तसेच त्या शहरातील विस्तीर्ण मुसलमान वस्तीतही मुल्लांचा गुळमुळ्याट झालेला होता. घोन व देस याच्या मुफततेमाठी अंगातील रक्तविदूषा समरभूमीवर सडा पाडण्याचा कृतनिश्चय केलेले हजारो मुसलमान सांकेतिक क्षणाची वाट पहात होते. ह्याचं अिप्रज लोकांस बिलकूल नवल वाटत नाही. शेवटी हिंदुराणी मुसलमान तेवढा आपला शत्रु राहणारच अशी सारं अिप्रजी लेखकाची दृढ समजूत झालेली दिसून येते. Red Pamphlet चा प्रसिद्ध लेखक म्हणतो : "The Mahomedans have shown that they cherish in their hearts the proselytising doctrines of their religion and that as Christians, they for ever detest and take advantage of coming opportunity of destroying Europeans. ही गोष्ट नार्बंजनिक रीतीने जितकी सत्य आहे त्पाहून अधिकच रीतीने ती या मिशिप्ट शहरी सत्य झालेली होनी. अलाहाबादेम मुसलमानाचं पाशूल हिंदूच्याही पुढे जात होणे, अितरेंच नव्हे तर त्या शहरातील जातिवेदराच्या चालवात तेच प्रमुग होते. हिंदु व मुसलमान यांच्या आपल्या देशजननीच्या मुफततेमाठी चाललेल्या प्रयत्नांत अखेर अितरे स्वरूप आले की, मुद्द शहरचे न्यायाधीन व मुन्फ लोका हे गुप्तरनीति जातिमदळात सामील झालेले होते ! ११

अलाहाबादेला तेथील बिल्ल्याचे सरक्षणमात्री व तें त्या प्रांताचे मुन्फ ठाणें अमल्याने धार्मिक रीत्या अिप्रजानी पार नडेकोट बंदोबस्त ठेवावयास पाहिजे होना परंतु ५७-चे मे महिन्याच्या अगदी आरमापर्यंतही सर्व देवान बाय अनंत पळवळी बागलेल्या हांसा हे त्यांना माहीत नमल्याने अलाहाबादेला बिलकूल हिंदात्री झालेली होनी मुद्द अलाहाबादेला प्रांतीच्या ज्वाला बहकडे पेटवीत नल्यानी अितवी पानुसंयुक्त गुप्तता ठेवनी हांणी बीं, तेथे शेंबही गुगेपिमन मोजीर ठेवण्याची उरवा-
रला जवरी वाटली नाही। मोरनी बाजमी ज्या वेळीच झाली त्या वेळेम या अत्यंत महत्त्वाच्या ठिकाणी शिपायांनी ६-बी रेजिमेंट व शिपायांच्या क्रिरोजपूर रेजिमेंटचा शेंक मुमाने दोनो लोकांचा माग अितरेंच सैन्य बाय तें होणे. श्वकरप यथोर्ध्वे

घोडेस्वार आणविण्यात आले व ती किल्ला, त्यातील मुबलक शस्त्रगामग्रीमुद्धा या नेटिव्ह शिपायांच्याच ताब्यात देण्यात आला. या शिपायावर जे अग्रज अधिकारी होते त्यांना आपले शिपाजी नुसते राजनिष्ठेचे जिवंत पुतळेच आहेत असे वाटे. विशेषतः ६-व्या रेजिमेंटने तर राजनिष्ठेची कमाल केलेली होती याने विलकूल शका नाही ! त्यांनी दिल्लीची बातमी अंक्ल्यावर अंक दिवस सरकारला निरोप घाडला की 'राविद, आम्हांला त्या बंडखोरांच्या नरटीचा धोटा घेण्यास दिल्लीकडे जाण्याचा हुकूम द्यावा. या संधीची आम्ही वाट पाहून आहोत !' ह्या विलक्षण राजनिष्ठेने जिकडेजिकडे अंकच तारीफ गुरू शाही. सुद्ध गव्हर्नर जनरलकडून या "अद्वितीय शिमाणीपणाबद्दल व राजनिष्ठेबद्दल ६-व्या रेजिमेंटला मार्बननिक आमार देण्याचा हुकूम आला. अतःक्यात कुणी नागरिपाने बातमी बळविली की, ६-वी रेजिमेंट आतून नवशिक्षांत फिरत झालेली आहे. ही बातमी अंक्ताच राजनिष्ठेचें प्रात्यक्षिक म्हणून ६ व्या रेजिमेंटने दोन त्रितिकूतास पकडून अधिकाऱ्यांचे स्वाधीन केले. आता शका ती कसाला ? परंतु सरकारला अजून आपल्या राजनिष्ठेबद्दल संशय येत असेल तर आमची अंतःकरणे किती निर्मल आहेत हें पाहिजे तर अग्रजी ऑफिसरांनी आमच्या रेजिमेंटमध्ये प्रत्यक्ष येऊन बसावे ! अग्रजी ऑफिसर जो ६-व्या रेजिमेंटमध्ये येऊन पाहतात तो खरोखरच जिकडे तिकडे राजनिष्ठेचा समुद्र भुकाळून तुडुंब भरला आहे ! फार काय पण त्या अग्रजी ऑफिसरांच्या जबळ धाबत जाऊन शिपायांनी मिठ्या मारल्या व प्रेमळ अंतःकरणाने त्यांच्या दोन्ही गालाची चुंबने घेतली. १४

—व त्याच दिवशी रात्री त्या ६-व्या रेजिमेंटमधील अेकूण अंक शिपाजी 'मारो फिरगीको' म्हणून तरवार ओपसून ओठला !

आपल्या बेताचा वनारमप्रमाणे अकालीच विध्वंस होऊन आपणांस निःशस्त्र केले जाऊ नये म्हणून शिपायांचे गुप्त प्रयत्न चाललेले असता अग्रजांनी आपली बहुतेक कुटुंबे किल्ल्यात नेऊन शिखांची व घोडेस्वारांची काही दले त्यांच्या सरक्षणासाठी ठेवलेली होती. वनारसची बातमी ता. ५ जूनला अलाहाबादला येऊन धडकली. त्या दिवशी गहरान अतिकी अपूर्व खळबळ सुरू झाली होती की, अंग्ल-शानी काही सोफा वनारसच्या बाजूकडील पुलावर रोखून ठेवून दिल्या व किल्ल्याची द्वारे बंद करण्यात आली. रात्रीचे सुमाराम शिपायांनी मुक्तेच ज्याचे मुके घेतलेले आहेत ते सर्व अग्रजी ऑफिसर खाना घेण्यासाठी नाचत बागडत मेसमध्ये जमतात तोच लांबवर भयमूचक दिगूल बाजू लागले ! "राजनिष्ठ ६-वी रेजिमेंट बंड करून ओठल्याचे भयकर वृत्त त्या बाजण्यात होतं की काय कौण जाणें !

१४. Narrative by Sir C. Collins : "Sepoys flung themselves about the necks of their European officers and kissed them on both cheeks."

बनारसचे पुलावर संरक्षणाकरिता ठेवलेल्या तोफा किल्ल्यामध्ये पोचविण्याचा हुकूम त्या दिवशी संध्याकाळी घालेला होता. परंतु अग्रजांनी हुकूम करावे व शिपायांनी पाळावे हा आजपर्यंतचा राजनिष्ठ प्रथात त्या संध्याकाळी थेकदम बदलल्यासारखा दिसू लागला. कारण शिपायांनीच दुमरा अेक हुकूम सोडला की, तोफा किल्ल्याकडे न नेता कॅन्टोन्मेंटकडे नेल्या जाव्या ! हा अद्भुत प्रकार पाहताच त्या अुद्धट शिपायांना शासन करण्यासाठी अयोध्येचे घोडेस्वार बोलावले गेले. लेफ्टेनंट अलेक्झांडर हा तरुण अग्रजी ऑफिसर आपल्या नेटिव्ह घोडेस्वारांना सज्ज करून लेफ्टेनंट हॉवर्डसह लवकरच त्या शिपामावर थावून गेला. या वेळेस चंद्रप्रकाशाने दिशा अुजळू लागलेल्या होत्या. घोडेस्वारांच्या पलटणीला त्या अुमंट शिपायांवर चालून जाण्याचा अग्रजी अमलदारांनी हुकूम सोडला, व आता आपल्यामागे हजारो घोडे दौडत येवून या भूठमर शिपायांना तुडवून टाकतील अशा खात्रीने अग्रजी अमलदार स्वतः अुडधा घेत तुडून पडले ! — पण काय आश्चर्य ! मागे सर्व घोडेस्वार आपल्या स्वदेश-बंधूंचे राखणे अुचलण्याचें नाकारून जेवल्या तेथे अुमे होते ! हे पाहताच शिपायांत अेकच जयजयकार झाला ! रुद्र नरूल अलेक्झांडर छातीत गोळी लागून खाली पडला. त्याच्या गरीराचे तुकडे तुकडे केले गेले व ते सर्व हिंदी शिपात्री परस्परांत मिठपा मारून त्या तोफासुद्धा कॅंपकडे चालू लागले. याच सुमारास माथीच दौडत आलेले दोन घोडेस्वार कॅंपवर ही बातमी आपल्या भागीना कळवूनही चुकलेले होते. मग काय, परेडच्या जागेवर जी प्रसन गुदरला तो अथुतपूर्व होय ! अग्रजी ऑफिसरांनी हुकमाची शब्द अुच्चारला की, आलीच गोळी मूस करीत ! प्लॅकेट ठार, अडजुटंट स्टथूअर्ड ठार, व्वार्टर मास्टर हावम् ठार, विंग्ले ठार, मयरो ठार, बर्च ठार, लेफ्टेनंट अग्नेस ठार ! परेडच्या जागेपासून तो खचळलेला सॅन्यासमूह आता आग लावीत तिकडे तिकडे पसरलेला होता. मग हाअूसमध्ये खाण्यापिण्यासाठी बरेच अियज आलेले आहेत अमें कळताच त्या मेस हाअूसवर हल्ला चढला व त्यातील अेकूणअेक अियज कापून निकाल झाला ! मागे रागितलेच आहे की, अलाहाबादेला मुख्य गोष्ट म्हणजे किल्ला ताव्यात घेणे ही होती. त्या किल्ल्यात अग्रजी बायकांमुलें व मुबलक दाख्योळा अमून या क्षणी तिथे सर्वस्वी शीख शिपायांच्या हातीच तो रक्षणाकरिता सोपवून दिलेला होता व ते शीख शिपात्री हिदुस्थानी लोकांप्रमाणे ठरल्याप्रमाणे अुठलेलेच असतील व किल्ल्यातून फिरगी हाकून दिल्याची सुवात देणारी तोफ लवकरच कडाडेल अशी सर्व शिपायांना अुत्सुकता वाटू लागली.

परंतु किल्ल्यात शीख लोकानी मात्र खरी खरी राजनिष्ठा दाखविली ! स्थानी किल्ल्यातून फिरंग्यांचे निशाण अुखडून काढण्याचे नुषते नाकारले गितकेंच नव्हे, तर अुलटपक्षी त्या किल्ल्यामध्ये असलेल्या नेटिव्ह शिपायांना निःशस्त्र करून बाहेर हुसकून देण्यासाठी अग्रजी अमलदारास पूर्ण साहाय्य दिले. या वेळेस शीख लोक आपल्या सा.वा ८-६

चाजूला चिाटून राहिले तरी वगे यांनीं अिप्रजांना अजून आश्चर्यं वाटत आहे ! १५
 अेका अर्घ्यां तागात अलाहाबादचा तो विस्तीर्ण विन्हा बंडवाल्यांच्या साय्यात
 पडला असता ! म्हणजे अेका अर्घ्यां तागात अिप्रजांच्या अंगल्याचा पाटीचा कणाच
 भरटून टाकला जाता, परंतु शिंगानी तो अर्घां ताग आपल्या स्वदेन-बांधवांच्या
 व आपल्या देशमानेच्या देहालाच भरटून टाकल्यात सर्व केला. विन्ह्यामध्ये अम-
 लेल्या हिदी शिपायांनी वारंवार अुषण केला असताही त्यांना न मिळता अिप्रजी
 अंमलदारांचे हुक्मावरून त्यांना निःशस्त्र करून शिंग शिपायांनी विन्ह्याबाहेर हुग-
 कून दिले, व अगा रीतीने विल्ल्या अिप्रजांचे हातीं पडला.

परंतु या ४०० शिंगांनीच काही तें अलाहाबाद शहर भरलेलें नव्हतें !
 शिपायांची अुठावणी हांभ्याचा समय होतो न होतो तोंच अगदी त्याच सुमारास
 अलाहाबाद शहर अुठले. तिवडे परेडपडे भयानक गर्जना चालल्या असता त्याची
 प्रत्युत्तरें अलाहाबाद शहराच्या त्या घनघोर कंटाळून निघू लागली. प्रथमचः शहरातील
 नाकेंबंदी करून युरोपियन लोकांच्या घरादाराचें वाटोळें करण्यात आले व मग
 शिपायी व नागरिक अेकत्र होऊन त्यांनीं सुरंग कोडून टावला. त्या सुरंगातील
 कंधांनी मनात अिप्रजांचा जितका द्वेष वाळगलेला होता तितका कोणाच्याच हृदयात
 नसेल ! त्यांनीं सुरंगामून सुटताच सर्वंस आरोळ्या व शिकाळ्या ठोवीत आधी
 युरोपियनांचे वस्तीकडे धाव टोकली. विशेषतः तारापेंव व रेल्वे यांच्यावर बंड-
 वाल्यांचा फार बडाश होता. रेल्वेचीं ऑफिस, कळ, तारा, खांब, अिजिने सर्व
 विरटून पार ! अिग्लिशांनी आपली बहुतेक पोरंयाळें जरी विल्ल्यात ठेवलेलीं होती
 तरी काही अखेर बडवाल्यांचे हातीं लागलीं ! त्यांनीं अेकेका मराठपात जो जो
 गोरा म्हणून भेटे त्याचा त्याचा निकाल लावीत चढावें. मग जे गोरेही नव्हते किंवा
 शिदचनही नव्हते परंतु ज्यांना अिग्लिशांपुढे लांगूनचालन करण्याची शटका लागलेली
 होती अशा निमगोन्यांम मार वसू लागला. बंड करण्यास जे अुत्सुक नव्हते त्या
 सर्वांच्या घरावर हल्ले चढले व ज्यांनी 'आम्ही दिल्लीचे बादशहासो राजनिष्ठ राहू
 व फिरम्याचे विरद्ध लढू' अशा शपथा घेतल्या त्यांमच कायतें प्राणदान देण्यात आलें.
 सा ७ जूनचे सवाळी अलाहाबादचा राजिना बंडवाल्यांनी ताब्यात घेतला. या
 खजिन्यात जवळ जवळ ३० लक्षा रुपये होते. मंतर दुपारचे सुमारास अेक थोरलें
 हिरेचे निशाण मिरवत नेऊन शहराच्या मुख्य कोनबांदीवर अुमारलें गेले व त्याला
 सर्व नागरिकांनी भुजरा केला !

शहर व किल्ला अगा रीतीने बळाचे जाळात पेटत असता त्याच दिवशीच्या
 सुमारास सर्व अलाहाबाद प्रांत अेका व्यक्तीमारसा बंड करून अुठला ! जिचडे

१५. खुद्द नील म्हणतो : "How the plan has not taken, by the
 Sikhs, is a wonder !"

तिकडे अका धणात फिरंग्यांचें राज्य होवें कीं नव्हतें असें झालें ! ज्या त्या खेडे गावाने अक हिरवें किंवा जरतारी निशाण फटकवून दिलें व जवळपास असलेल्या- अखाद दुसऱ्या गोऱ्या अंमलदाराम पिटाळून दिलें किंवा बहुधा मारून टाकलें की, तेथे फिरंग्यांच्या गुलामगिरीचीं पाळेमुळे सगळीं अपटून टाकल्यासारखेंच होअी ! अरेरे, शंभर वर्षे जीं मुळें खोलखोल रत्तलीं जावीं म्हणून प्रयत्न करण्यात येतो तीं गुलाम-गिरीचीं पाळेमुळे अितकी परवरच पसरलेलीं असतात ना ! खरोखर केवळ तरवारीने नांगरलेल्या जमिनीत काहीही पीक येत नाही हे नि संशय आहे व त्यात गुलामगिरी-सारखें अनैसर्गिक बीज तर कवीही रुजले जात नाही ! हें जगा, हा घडा तू अजून तरी शिकसील काय ?

अलाहाबाद प्रांतात बहुतेक तालुकदार मुसलमान असून त्याची कुळें हिंदु होनी अशा परस्परविरुद्ध असलेल्या दोन्ही जातींमध्ये अेकी होअून आपल्याविरुद्ध सामान्य लोकसमाजात पुडावा माजेल हें अिग्लिशाना अशक्य वाटत होते. परंतु जूनच्या पहिल्या आठवड्यात अशा कित्येक तरी अशक्यता शक्य झालेल्या होत्या ! अलाहाबादेची अुठाबगी अंकण्यासाठीही न थावता त्या प्रांतातील शाअून सारी खेडी-गावें अेकसमयावच्छेदकहन स्वतंत्र झाली ! मुसलमान व हिंदु स्वदेशमातेच्या अेकाच दुधावर आपण पोसले जात आहो, याची काहीनरी प्रतिक्रिया म्हणून अुभयता वढ कहन अुठले व ते सर्वजण फिरंग्यांच्या अंमलावर घाब घालण्यास सिद्ध झाले. नीकरी-वर असलेले धडधाकट शिपाभीच नव्हेत, तर लष्करी पेनशनदार म्हातारेही स्वय-सेवक होअू लागले. त्यांनी आपल्या पुत्र मित्रावर पीठ भरित तरणाच्या सेना तयार कराव्या व जे कोणचीही प्रत्यक्ष वृत्ति करण्यास वाढंल्याने असमर्थ होते त्यांनी आपल्या अयरुणावरून पडल्या पडत्या लढाअीचे दावपेच समजावून सांगवे व निकराच्या गोष्टींत सल्लामसलती घाण्या ! १६

पेनशनदार शिपायांना देखील ज्या साध्याने वार्धक्यात तारण्याचा वहर येथू लागतो त्या स्वराज्य व स्वधर्माच्या दिव्य धेतनेचे वारे अितरत्र लोकांत भरलेले होते यात काहीच नवल नाही. दुकानदार, मारवाडी व बनिये यांना देखील त्या भयंकर लोकशोभात अितके अवमान आलेले होने की, त्यांच्या द्वेषाविषयीचा खुल्लेख अनरल नील याने आपल्या रिपोर्टांत विवेचन रीतीने केलेला आहे " The !

१६. " And with them went on not only the Sepoys, who, a day before, had licked our hands, but the superannuated pensioners of the Company's native army who, though feeble for action, were earnest in their efforts to stimulate others to deeds of cowardice and cruelty." Kaye's Indian Mutiny, Vol II, page 193. See also Red Pamphlet.

majority of the chief merchants and others have shown the worst spirit towards us. Many of them have taken active part against us." (Neill's Second Despatch)

परंतु अितकें जरी झालें तरी घेतकरी लोक तरी आपल्या बाजूला घेणार अशी अजून अंग्लिश लोक यदाही मारीत होत ! पण अलाहाबादेने ह्या भ्रमाच्या भोवपळ्यांच्या आपटून टाकल्या अद्वित्या. हिंदुस्थानात आजपर्यंत कोणच्याही प्रकारच्या पळवळीत जितका पुढाकार कधीही कोणी घेतलेला नवेल अितका पुढाकार शेतकरी लोकांनी या ५७ व्या प्रतिमुद्धाने घेतलेला होता ! आपल्या जुन्या तालुकदारांच्या—जिप्रजांनी नेमलेल्या नव्हते !—शेंड्यागमांनी, हातातले नांगर घेण्या तेथे टाकून, हे शेतकरी बाऱ्यासारखे स्वातंत्र्यमुद्दाम घावत आले. त्यांनी आपल्या पूर्वीच्या राजांशी अंग्लिश कंपनीची तुलना करून पाहिलेली होती, व तीत त्यांना अंग्लिश कंपनीपेक्षा आपले वेढेदाकडे, पण स्वराज्य हे अत्यंत श्रेयस्कर आहे असे पक्कें आढळून आलेलें होतें. म्हणून त्यांनी ठरलेल्या वेळी आजपर्यंतच्या अपमानाचा भयंकर मूड भुगविण्यास आरंभ केला ! जिकडे तिकडे स्वराज्याचा जपजयकार होवून गुलामगिरीचे तोंडावर रस्तोरस्ती मुलेंही झुकू लागली ! खरोखरच मुलेही झुकलीं—कारण वारा चोदा वपांच्या मुलांनी स्वराज्याची हिरवी व जस्तारी निशाणे भुमारलीं व त्यांच्या त्यांनी तागे बाजवीत मिरवणुकीही काढल्या. अशाच अेका मिरवणुकीला पकडून अंग्लिशानी स्वातील तरण अमेकाना फाशीची शिक्षा दिली ! ही शिक्षा दिल्याचे अंकून अेका जिप्रज अधिकाऱ्यालाच अितकी लाज वाटली की तो डोळ्यात अंधू आणून मुख्य कमांडरकडे त्या बालकाचा सोडून द्यावें म्हणून विनंती करू लागला. परंतु त्याचा काही उपयोग न होता स्वतंत्रतेच्या निशाणांना भुमारणारीं तीं तरण मुले राजरोम रीतीने फाशी देण्यात आली ! या तरण देव-दूताचा हा छळ छत्रकाच्याच डोऱ्यावर आदळल्याशिवाय स्वस्थ कसा बसेल ? सर्व सृष्टि कपित झाल्यासारखी इलमळू लागली. शेतकरी व तालुकदार, हिंदू व मुसलमान, बूद्ध व तरुण, पुरुष व स्त्रिया, सर्वजण राजकीय दास्याचा अुच्छेद करण्यासाठी हरहर म्हणून बुठना. "For not only in the districts beyond the Ganges but in those lying between the two rivers, the rural population had risen . . . and soon there was scarcely a man of either faith who was not arrayed against us !" (Kaye's Indian Mutiny, Vol. II)

ह्या बहुजन समाजाच्या प्रचंड प्रयत्नांना यश येण्यासाठी व श्रीमती हिंदू स्वराज्य-युक्त होण्यासाठी प्रयागवळ व मुल्ता हे आपले आपले पवित्र माशीबांद त्या अंतर्तीचे मस्तकावर धरूं लागले !

हिंदुस्थानचे अितिहासात अितकी अुत्थोत्थक बिडुडेगी, भयानक व सर्वसामान्य अती दुसरी अेखादी राग्यमाति आढळून येणे दुर्घट आहे ! लोकशक्ति जिघ्यामचे

खटबडून जाण्या होतात व आपल्या देशस्वातंत्र्यासाठी अेकदम कडाडणाऱ्या मेधा-
प्रमाणे रक्ताचे वर्षाव कोसळवू लागतात अशी सत्तावनसारखी प्रचंड राज्यक्रांति ही
हिंदुस्थानाचे अतिहासात अभूतपूर्व गोष्ट होती. त्यांतूनही हिंदु व मुसलमान आपले
सबधुत्वाचे नाते ओळखून हिंदुस्थानाकरिता अेकत्र होऊन लडू लागलेत हा देशाचा
अगदीच अपूर्व व आश्चर्यकारक होता. अशा अपरिचित प्रचंड वाघटळीला आरंभ
केल्यानंतर त्यावर दाव ठेवताना हिंदुस्थान फसले यात काय नवल आहे? नवल
आहे ते हें की ज्यावर दोष ठेवता येणार नाही अमलें प्रचंड वाघटळ हिंदुस्थानने
निर्माण केलें ! कारण राज्यक्रांतीवर दाव ठेवणे हें कोणत्याही राष्टाला अेकदम
माघलेलें नाही. फार काय, एण म्नेच राज्यक्रांतीसो जर तुलना करून पाहिलें तर अंदा-
धुंदी, गोंधळ, अत्याचार, आपस्वार्थपणा, लुटालूट अित्यादि क्रांतीसारख्या अनिवार्य
प्रलयात हुटकून घडणारे प्रकार ५७ साली बरेच कमी घडलेले आहेत असें आढळून
येतील. हिंदूभावा तो पहिला प्रयत्न—मध्े प्रयोग होता व म्हणूनच त्या प्रयोगाचा
ज्या अलाहाबादेच्या प्रांतात अितका विजय झालेला होता तिचे काही फलगती किंवा
पुण्या किंवा अंदाधुंदी झाल्यास काही आश्चर्य करण्याचे कारण नाही. जमिनदारांची
पिडीजत भांडणे, गुलामगिरीने आलेल्या दारिद्र्याचा अतिरेक व शतकोशतकें अम-
लेलें हिंदुमुसलमानांचे हाडवंर अेकदम नामपेश होण्याच्या प्रयत्नांत नैसर्गिक रीतीनेच
अेकदम क्षुब्ध झालेले गैरसमज मांच्या योगाने भुडावणीचा पहिला धडाका धुडताच
जिकडे तिकडे धैर्यदाही सुक न होणें अत्यंत दुष्कर होतें ! सृष्टीचे आघी प्रत्यक्ष
हालाच पाहिजे. तो न होऊ देणें भीस्वरास देखील अशक्य होतें ! ज्याला राज्य-
क्रांत्या ह्या असतील त्याला ही संकटें भाटेत बहुधा गाढावयाचीच !

परंतु लुटालूटीचा व जाळपोळीचा हा पहिला आठवडा संपताच ही अंदा-
धुंदीची गर्व संकटे वितळत जाऊन अलाहाबादेच्या क्रांतीला व्यवस्थित आकार येऊ
लागला. त्या प्रांतातच काय, परंतु लोभसोमातून जिये जिये क्रांत्या होतात तिथे तिथे
क्रांतिशणानंतर पहिली अडचण म्हणजे गुड्याच्याची पडते. ही अडचण अलाहाबाद
बाहेरात लवकरच टाळली गेली. कारण मौजवी लियाकत अल्ली नांवाचा अेक
अत्यंत कट्टा स्वातंत्र्यभक्त लवकरच त्या क्रांतीचा धुरीण बनला. ह्या पुरुषाची जी
ोटक हकीगत मिळते ती जितकीच की, हा विणकरी लोकांचा प्रमुख धर्मगुरू होता.
पडाचे पूर्वी त्याने विद्याभ्यासून अध्यापकाचे काम केलेले होते याच्या धर्मशील
गतिस्थाने याचेवर लोकांची पूज्यबुद्धि दगलेली होती. भुडावणी होऊन लोकांनी
अलाहाबादस्वतंत्र केल्यानंतर घोड्याच दिवसात चौबीस परगण्यांचे जमिनदारांनी ह्या
मौजवीला अलाहाबादेला आपून त्यास त्या प्रांताचे मुक्त अधिकारी नेमले व मोठ्या
मारमाने दिल्लीचे बादशहाने प्रतिनिधि म्हणून त्याची द्वाही फिरविली गेली. ह्या
द्वोने आपलें मुख्य ठाणे राधुमाग नांवाच्या अेका सटवडी नापेमध्ये स्थापून ह्या
च प्रांतानीच बडगोरांना तपटिन करण्यास आरंभ केला. त्याने लवकरच सर्व

सरकारी कामे व कारस्थाने व्यवस्थित पद्धतीने गुरू करवावी. दिल्लीचे वादवाहीचे आपण गुभेदार आहो असें युगतें सांगूनच तो राहिला नाही तर त्याने अलाहाबादच्या सर्व हकीमतीने सरकारी रिपोर्टे अगदी नेत्रदणवत दिल्लीचे वादवाहाकडे धाडीन असावे.

मौलवी लिप्याक्त अल्ली ह्यांना पहिली गोष्ट जी करावयाची होती ती अलाहाबादेचा किल्ला हस्तगत करणे ही होय. त्यांच्या हाताखाली जें सैन्य गोळा झालेलें होतें त्यांना किल्ल्यावर हल्ला पडविण्यासाठी सज्ज करण्याने प्रयत्न व जुळवाजुळव त्यांनी चालविण्याची होती, तांचे यत्नसहून जनरल नील अलाहाबादेकडे बळत्याची वातमी येवून पडकली. तथापि अजूनही जर त्या किल्ल्यास असलेल्या पारसे शिखांच्या मनात आलें अगदीं तर तोस, परतें व दाखगोळा ह्यांमुळे तो प्रचंड बिल्ला अेक बारही न काढना बंडवाल्यांचे हाती पडला असता ! जनरल नीलच्या अंतःकरणाला ही गोष्ट अेकमाखणी होवत होती व म्हणून त्याने रात्रीचा दिवस करून अलाहाबादेकडे युरोपियन सैन्यासह कूच केले. ता. ११ जूनला नील अलाहाबादेला पोचला. आपण येथीतोंपर्यंत सैन्य मोठे किल्ला व त्यातील अिप्रजी लोक यांचें संरक्षण करतील याची नीलच्या विलकूल आशा नसल्याने ज्या वेळेस त्याने किल्ल्यावर अिप्रजी निशाण अजूनपर्यंत फडकत अगलेले पाहिलें त्या वेळेस त्याला फारच आनंद झाला. त्याने आपल्याबरोबरच्या युरोपियन सैन्यास ताबडतोब किल्ल्याचें संरक्षण करण्यास ठेवून दिने व त्या राजनिष्ठ शिखाना किल्ल्याचे बाहेर बाडून लढायाच्या कामगिरीवर नेमले. नीलचा शिष्यावर किती थोडा विश्वास होता हे यावरून स्पष्ट दिसत आहे. नीलचा जरी शिष्यावर विलकूल विश्वास नव्हता तरी शिष्यांचा मात्र त्याच्यावर पूर्ण विश्वास होता. कारण त्यांनी त्या अपमानानंतरही बंडवाल्यांस मिळण्याचें नाकारले व नीलबरोबर आजूबाजूच्या खेडेपांवांची रातरगोळी करण्यास ते अेका पापावर तयार झाले. ता. १७ जून रोजी अिप्रजी सैन्य शहरात घुसू लागले. त्या वेळेच्या हकीमतीवरून आपल्या वादवाहाला धाडलेल्या रिपोर्टात मौलवी म्हणतात, ' जे देशद्रोही पापी त्या फिरंग्यांना मिळाले आहेत, त्यांपैकी काहींनी शहरात अशी कडी पिकविली आहे की सर्व शहर अिप्रज लोक सोफेच्या तोंडी देणार आहेत. हें सर्वांस खरे वाटविण्यासाठी त्यांनी आपली घरे सोडून देवून आपण जीव वचावण्यास निघून चाललो असे जाहीर केले ' त्या योगाने सर्व शहर भयभीत होवून व मी संरक्षणाची वादवाहानें देत असताही तिकडे दुर्लक्ष करून मोमाड पडत आहे." मौलवींचा हा दुर्दैवी रिपोर्ट तयार होवून दिल्लीकडे जात आहे तोंच खुधूबागेवर अिप्रजांचा हल्ला चढू लागला होता. त्या दिवशीचा हल्ला बंडवाल्यांनी परत फिरविला. परंतु किल्ला बाजूच्या हाती असताना अेका पडक्या बागेत बसून अलाहाबाद घर पाहणें हा शुद्ध वेडेपणा आहे असे पाहून मौलवी आपल्या अनुयायांमुळे कानपूरकडे ता. १७ जूनच्या रात्री निघून गेले. ता. १८ जूनला अिप्रजांनी अलाहाबाद शहरात आपल्या शील राजनिष्ठांसह पुन्हा प्रवेश केला.

बनारसप्रमाणेच अलाहाबाद शहर शिग्रजांच्या हाती फिरव पडलें. तथापि त्या योगाने बंडवाल्यांचा धीर तिळमात्रही सुटला नाही. मुख्य किल्ल्यात शिग्रज सुरंरक्षित झालेले पाहून त्या प्रांतातील कडव्या लोकांना अधिकच स्फुरण चढू लागलें व प्रत्येक खेडें हें आपआपल्या गडीचा अनेक किल्ला करून तो लढविण्याच्या तयारीला लागलें. अशा या कृतनिश्चयी लोकांस आता लाचलुचपतीने फसविण्याचे दिवस भुरलेले नव्हते. ते युद्ध तत्वासाठी जुंपलेलें होतें व म्हणून लहान लहान पुढारी घडून देणारास नीलने हजारो रुपयांचीं बक्षिसें लावलीं तरी कंगाल शेतकरीही तीं कृत्यें करण्यास नाखूष होते. लोकांच्या या अपूर्व तत्त्वनिष्ठेबद्दल त्या वेळच्या शिग्रजी अधिकाऱ्यांनी पत्रांतही मोठें आश्चर्य प्रदर्शित केलेलें आहे. अशा, खेडेगावासंबंधाने एक अधिकारी लिहितो : "The magistrate offered a reward of 1000 rupees for the head or the person of the leader of rebels who is well known to the natives, yet such is their hatred towards us that not one would give him up!" (Charles Ball, Vol. I) पुढारी पकडून देणे तर काय शिग्रजाना पंचे घेऊन माल विकणेंही त्या वेळेस अत्यंत घोर पातक मानलें जाय. जर बेलायताने हा गुन्हा घेलाच तर त्याला समाजाकडून भयंकर शिक्षा ताबडतोब दिली जाय. "Any one who had worked for the Europeans these murderers Killed. So if the population is to a man against us we should stand but a bad chance. A Poor baker was found with his both hands cut off and his nose slit because he had sent in bread to us." असें २३ जूनचा हा रिपोर्ट म्हणतो ! शिग्रजाना मुक्ती भाकर (ब्रेड) दिली म्हणून गावकऱ्यांनी त्या भाजरीपाल्याचे दोन्ही हात व नाक कापून टाकले ! असा राष्ट्रीय व शास्त्रीय महिष्कार पडण्यावर मग शिग्रजाच्या हाकाला पारावार नाहीसा झाला. अलाहाबादला किल्ला घेतला सरा; परंतु तेथून पुढे मागे पायल टाकणें शिग्रजांना अशक्य होवून गेले. त्यांना पैल मिळेलनात, त्यांना गारधा मिळेलनात, त्यांना ओपघें देखील मिळेलनात. आजारी सोजिरांना डोल्या नाहीत, डोल्या अचलावयाम मागतें नाहीत ! अशा कारणाने ठिकठिकाणी पडून राहिलेल्या आजारी लोकांच्या कुंकूरां आरोळ्या अतक्या भयंकर होत्या की त्या अंकूनच शिग्रजी बाया पटापट मरू लागल्या. ते दिवस अन्हाचे हांते व जून महिन्यातच बडभुमारण्यात शिग्रजाना नुसते आमच्या देपातील अन्हाने मारून टाकू असा जो वडवाल्याचा कावा होता तो आता प्रायपास येवू लागला. डोव्याला ओल्या पट्ट्यावर पट्ट्या बडविण्यात जो तो शिग्रज चूर झालेला. त्यातून अम या पुत्रवटा बिलकूल पडेना घात्याचा अंक कणही शिग्रजाना विकावयाम कोणी तयार होऊनात. Up today we have had little to eat; indeed I would not have fed a dog with my yesterday's breakfast." म्हणून

अथ अधिवारी अलाहाबादेहून लिहिनी. माझ्या कुठ्याला देतील जें अत्र मी पातलें नमतें तें पाल मी स्वतः पात होनी. ह्या अुष्णतेने व ह्या धुपागमारीने अधिजी मंग्यात कोंगरा मुरु झाला व त्यातही अधिजी सोजिरांगी दार पितून तिगून पदण्याचा सारखा घडाका लावला. सर्व गिस्त मोडून गेली. नीळच्या हुडमाला ह्या दाभ्याजांनी अितरें घिबाराज टाकलें वी आता मी त्यांच्यापैकी अेका दोषाना काती देण्याचा निदयक केलेला आहे अें कॅनिंगला बळविण्यापर्यंत मजक येवून ठेगती ! मा अनंत संकटांनी येवून टाकलेली ती अधिजी मेना टिकटिकाणी गिळून गेली. वानपूरतून पन्ढ मदन घाहण्याचे निरोतावर निरो मेत अगतानाही जनरल नीळगारच्या पाटणी योद्धपालाही अलाहाबादेला जुलेंची पहिली तारीख वषणें भाग पडले !

जनरल नीळ व त्याचे पयुजिलिअर सैन्य हे मद्रासकडून आगबिंदेलें होतें ही गोष्ट महत्त्वाची आहे. जर का या वेळेक मद्रासकडे बंदाची मुमती हूळ जुठनी असती तरी देतील अधिजांना अेक दिवसही ती ताण राहून करणें असक्य झालें अगतें. परंतु अलाहाबादच्या वृननिश्चयी हिदुस्थानी लोकांनी जरी अधिजी योद्धांना नुक्तें कोडून मारावयाचा अिनका मनस्वी पाट घालून ती सिदींग नेत आणला होला तरी त्याची अधिजांना भीति पडण्याचें तरे कारण नव्हें. कारण मद्रास, मुंबयी, राज-पुताना, पंजाब, नेपाळ वगैरे सर्व हिदुस्थान अजूनपर्यंत मद्रासमारतें निदयक पडलेलें होतें - जेव्हा त्यातील काही भाग शलित झाले तेव्हा ते पिशाच्चांमारते बडबान्यां-वरच तुटून पडले. मद्र अलाहाबादेला व बनारसला अधिजांबरोबर हजारो शीख शिपायी नव्हते काय? मग यावरणें व झाला ! अितरानी काहीही केलें तरी अलाहा-बादच्या प्रयागवळानी व मुल्तानी, तालुकदारांनी व सेतकन्यानी, बिदाभ्यांनी व शिसकानी, दुकानदारांनी व गिन्हाअिवानी अनंत अडचणी दत्त म्हणून पुढे अुध्या असता, सर्वांना अेका उग्राखाली आकर्षून घेतील असा करामतीचा कोणीही पुढारी नमना व अपजयाने ओतगत निहलाहता व अंदाधुंदी माजली असताही गुलामगिरीचा जो दीर्घ द्वेष दाखविला व त्या स्वराज्याच्या व स्वातंत्र्याच्या अुच्च ध्येयासाठी जो स्वायंत्याग - स्वप्राणत्याग केला त्या योमाने त्या सर्व देशभक्तांवद्दल अिति-हासास सदीपित भूषणच वाटेल !

* कारण त्या सर्व देशभक्तांना अधिजांच्या दास्याविरुद्ध अुठण्यावद्दल फार कडक किमत्त द्यावी लागत होती. ^{१७} बनारस व अलाहाबाद ह्या प्रांतात नीळने जें क्रूर

१७. खालीलप्रमाणे : "One trip I enjoyed amazingly We got on board a steamer with a gun, while the Sikhs and the fusiliers marched up to the city We steamed up throwing shots right and left till we got up to the bad places, when we went on the shore (टीप बुडील पागावर चालू)

पतन केलें त्याला रामटी अतिहामातही खरोखरच तोंड सापडणें मुजलील आहे! हें मी अलंकारिक भाषेत लिहीत नाही. अग्रजाच्याच हकीगती वाचून ही माझ्या आत्म्याची खात्री झालेली आहे. नीलने वृद्ध लोकांना जाळलें, नीलने मध्यमवयातील लोकांना जाळलें, नीलने तरुण लोकांना जाळले, नीलने कुमारांना जाळले, नीलने अर्भकांना जाळलें, नीलने पाळण्यातील मुलांना त्यांच्या पाळण्यात व अगावर पिणाऱ्या तान्ह्यांसास त्याच्या आजीचे अगावर भाजून वाढले ! शेकडो स्त्रियांना, कुमारींना मातांना व मुलींना त्यांची संस्थाही न भोजताना नीलने जिवंत पेटवून दिलेलें आहे. परमेश्वरामक्ष व मनुष्य जातीमक्ष मी हे विधान करीत आहे ! ह्यातील अेक अक्षरही खोडण्याची कोणाची छाती अशेल तर त्यांनी ममोर अेक क्षणभर तरी पेडून धुमं रहावें !

—व या सर्वांचा अपराध काय होता ? तर ते आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्या साठी ह्या सर्व हालजपेढा भोगण्यास तयार झालेले होते !

तरी अजून कानपूरची कत्तल झालेली नव्हती. कानपूरच्या कत्तलीचा मूड म्हणून नीलच्या कत्तली पडल्या नव्हत्या तर नीलच्या कत्तलीचा मूड म्हणून कानपूरच्या कत्तली झाल्या !

(दीप मागील पानावरून चालू)

and peppered away with our guns, my old double barrel bringing down several niggers. So thirsty for vengeance I was. We fired the places right and left and the flames shot up to the heaven as they spread, fanned by the breeze showing that the day of vengeance had fallen on the treacherous villains. Everyday, we had expeditions to burn and destroy disaffected villages and, we have taken our revenge. I have been appointed the chief of a commission for the trial of all natives, charged with offences against the Government and persons. Day by day, we have strung up eight and ten men. We have the power of life in our hands and, I assure you, we spare not. A very summary trial is all that takes place. The condemned culprit is placed under a tree, with a rope round his neck, on the top of a carriage and when it is pulled off he swings."—Charles Ball, Vol. I, page 257. य अमें किती दिवस चालते होत ! "For three months eight dead carts daily went their rounds from sunrise to sunset to take down the corpses which hung at their own roads and market places and that six thousand beings had been thus summarily disposed of and launched into eternity."—Kaye, Vol. II, page 203.

वरील अनुभवात निःपक्षपाती इतिहासाला व खऱ्या खऱ्या परमेश्वराला — नीलच्या परमेश्वराला नव्हे! — जर कोणाच्या कत्तलीचिं याथावर्थ व न्याय्यता वाटत असेल तर ती अिग्रजांनी केलेल्या कत्तलींची नसून बडवाल्यांनी केलेल्या कत्तलींचीच होय! स्वातंत्र्यासाठी कत्तली क्षम्य आहेत की नाही ह्या प्रश्नाचा निकाल 'परमेश्वरावर मोपविला पाहिजे.' परमेश्वर मला क्षमा करे. कारण मी जें करीत आहेतें माझ्या देशाचें सैमनिक स्वराज्य मिळविण्यासाठी होय, हे बाक्य नीलपेक्षा नानाचे तोंडीच धोभो! स्वदेशासाठी बंडवाले लढत होते — अिग्रज नव्हेत! व म्हणूनच कूर कत्तलींज जर कोणी 'पवित्र कर्तव्य' करीत असतील तर ते स्वधर्म व स्वराज्य या जुदात माझ्यासाठी जगजगारे व सभर वर्षे छळलेल्या मायभूचा गूढ भुगविण्यासाठी सपळलेले धुव्ध बंडवालेच होत!।

परंतु आता हें तरवजान काय अपयोगी! नीलने अलाहाबादेला भयंकर शौर्याची जी धीजें पेरली त्याची पिके तिकडे कानपूरच्या शेतात भरभराटून राहिलेली आहेत! अना हुंगामात त्या पिकाच्या कापणीसाठी जलदीन कानपूरकडे निघून जाणेंच योग्य होय!

* * *

प्रकरण आठवें

कानपूर व झांशी

गुलामगिरीच्या नरकात निचपत पडलेल्या पितृयना भुडारण्याच्या पवित्र हेतूसाठी धो धो वाहू लागलेल्या या त्रासित-भागीरथीच्या स्वतंत्रवाहास धुत्तर हिंदु-स्थानच्या अफाट मंदानावर घागडघिगा घालण्यास सोडून देऊन आता क्षणभर आपण त्या त्रासित-भागीरथीच्या मुख्य हरिद्वारी काय प्रकार चाललेले आहेत हें पाहिले पाहिजे. श्रीमंत नानामाहेबाच्या राजवाड्यात मीरत अठावणीचे सुमाराम जितवी निरतिराखी कार्यकर्ती माणसे जुळलेली होती तितकी त्या वेळेस लखनौच्या राजमंदिरात, मरेलीच्या मुम्यात निवा मुद्द दिल्लीच्या दिवाण-जीव्यामातही सापडणें मुष्कील होत. या ब्रह्मावर्ताच्या महालगत मत्तावनच्या प्रातीचा गर्भमंभव झाला व तिचेच तो गर्भ बाळीमही लागला. तिचेच त्या विचारगर्भाच्या द्रवीभूत रमाम सघटना येवू लागली व त्या पूर्ण गर्भाचा अद्भवर्हा यथाकाली जर ब्रह्मावर्तामच झाल्य अगता तर तो राखनेने अन्यायुगी होना ना! परंतु मध्ये पूर्ण मागाचे धापीव मीरतच्या गडगडाटाने तो त्रासित गर्भ जेव्हा अुम्यजून बाहेर पडला तेव्हा त्या

अपकर्मणांचा परित्याग न करता तणा बडीच परिस्थितीतही त्यांची योग्य ती अभिवृद्धि करण्यासाठी त्रिकडे ब्रह्मावतांच्या वाडघान जेतीची जय्यत तयारी चालू घालेली होती.

त्या वाडघान नानामातेबाबे बंधु थी. यागमातेव व थी. वाळामातेव व त्यांचे पुत्रे थी. रावमातेव हे माळकाच्या पांतीच्या अज्ञात हेतूना यशस्वी करण्यासाठी तनमनघनामह स्वातंत्र्य करण्यास मजलेले होते. तसेच गानाने गुर ज्ञानी खिदमतगारीच्या अत्यंत ननिष्ठ श्वितीतून आपल्या दशजेने व हुमारीने आपल्यास राजमान्यतेला पात्र करून घेतले, ज्याने सुरोस्तंडांनी राजकारणाचा व संग्राम-भूमीचा अभ्यास करून आपल्या स्वदेशभूमीला गुलामगिरीतून मुक्त करण्याच्या धर्म-मुळात त्याचा मग अुरयोग करून घेता येतील हे धुतंतेने प्रत्यक्ष अवजोशन केलेले होते, ज्यांनी त्या धवाद्वय पांतीचा मकसात सर्वांचे आधी आपल्या मनःषटावर रेखातून ठेवलेला होता व ज्यांनी स्वतः मुसलमान असूनही आपल्या हिंदमातेच्या स्वातंत्र्यासाठी अेका हिंदुगजाच्या अनुदयाय आयुष्य वाहून 'परंतु विघ्ने प्राप्ते वयं पंचसतोत्तरम्' ह्या महाभारतीय उपदेनाची साचंमता स्वाचरणाने केलेली होती, ते दशमकत अजीबुगज्ञानही फिरंग्यांचे गुलामगिरीवर सोडण्यासाठी निघे हातान तिलाजलि घेऊन आले होते. त्याच वाटपात गातीची विजलीही आपल्या तंत्र-पुंजतेने त्या गर्द अंधकारावर अेवतारच्या चमत्त मारीत होती.

परंतु असा या अविहागप्रसिद्ध वाडघात त्रिकडे शास्त्रागारात 'निकपाच्या पापाणावर तरवारीची धार पाडण्यात कोणचा बाढा बंध होऊन गेलेला आहे वर?

वाचकहो, तो शास्त्रागाराकडे समतेरीला पाणी चडवीन असलेला सतेज मराठा साह्या टोने हा होय! भिवडप्रपतींच्या आस्ताडपातील हा शेवटचा जवानमर्द मराठा मदी आहे. जवानमर्दी ज्याच्या अंगात आहे अने गुत्तळ लोक असतात. परंतु मा शेवटच्या मराठ्यांनी जवानमर्दी हो आपल्या स्वातंत्र्यासाठी आपल्या हिंददेवीने अडसलेली तरवार होती. तरवार मेली पण त्रिचा वार मेली नाही - तो कधीही मरणारा नाही! ताच्या टांप्यामारखी तरवार जिला, कालाने जीर्ण व शत्रूंनी विदीर्ण केलेल्या म्यानातूनही स्वेच्छामार्गेवरून काढता येने त्या हिंदभूमीच्या असम्य कुमव्याला नमस्कार असो !

हिंदभूमीच्या या नमस्काराहं कुमव्यात अि. स. १८१४ सालच्या सुमारात वीरवर तात्या टोने याचा जन्म झाला. त्याच्या बडिलाचे नांव पांडुरंग भट असं

१. अि. ग. १८५९ साली थी. तात्याच्या जवानांत ते म्हणतात :

"My name is Taty Topi. My father's name is Pandurang, inhabitant of Yeola, Paraganha, Paloda, zillah Nagar. I am a resident of Bithur. I am about forty-five years of age, in the service of Nanasahib in the grade of companion or aide-de-camp."

होतें. पांडुरंग भटास अकंदर आठ मुलगे अमून त्यांतील दुसऱ्या मुलाचें नांव रघुनाथ असे होतें. हाच रघुनाथ हिंदुस्थानच्या इतिहासातील तारामालिकेमध्ये 'तात्या' या नांवाने चमकणारा स्वातंत्र्याचा दिव्य तारा होव!

पांडुरंगराव टोपे हे देशस्थ ब्राह्मण अमून शेवटचे वाजीरावाजवळ ब्रह्मावर्तस ते दानाध्यक्षाचे कामावर असत. त्या ब्रह्मावर्तस अक वेळ केवढा अलभ्य लाभ झालेला होता! तेथील पडावणात नानासाहेब, झांझीची छत्रेजी, तात्या टोपे यांच्या सम-कालीन स्नेहजाला झालेल्या आहेत! म्हानपणापासूनच श्रीमंत गोनांचा व तात्यांचा अत्यंत स्नेह जुळलेला होता. ज्या महत्कार्यात पुढे त्यांना वीरचरित्रे करावयाचीं होनी त्या महनीय कृत्याचें शिक्षण घालवयापासूनच या दोघा विभूतींना सृष्टिदेवी-कडून अेकच घालेन दिले जात होतें. रामायण-महाभारताची पारायणे ज्यानी अेकत्र कैतली, मराठ्यांच्या जवानमर्दांचे इतिहास ज्यानी अेकत्र वाचलेले व त्या वीररमाच्या घुटव्यानी ज्याचे वाट्यातू अेकत्र स्फुरलेले होते, त्याच या दोन छाव्यांनी आपल्या देशमातेमाठी अेकत्र लढावें! अेकदा शतकात अशी अेखादीच शाळा अुघडली जाते की, तिच्यात नाना, तात्या, राव व छत्रेजी ही बालकें अेकत्र शिक्षण घेतात, अेकत्र हुमतात, अेकत्र खेळतात! अेकदा शतकात अशी अेखादीच परीक्षा होते की तिच्यात हीं सर्व महानुभाव बालकें सप्रामपत्रिकेवर अद्भुत वीर-चरित्रे अेकमताने लिहू लागतात! अशा या असाधारण शाळेचा व अशा या असाधारण परीक्षेचा मान त्या सत्तावनमाली ब्रह्मावर्तच्या राजवाड्याम मिळालेला होता!

अप्रिलचे शेवटीं प्रातिपक्षांचे संपटनेस अेकवाचपता देण्यासाठी अुत्तर हिंदुस्थाना-तील मुख्य मुख्य शहरी स्वतः प्रवास केत्यानंतर अझीमुल्लाखान व नानासाहेब हे संकेतसमयाची मार्गप्रतीक्षा करीत मोठ्या शिताफीने वाचलेले होते. इतिव्यान १८ मेच्या सुभारान मीरतच्या अुठावणीची व दिल्ली स्वतंत्र झाल्याची बातमी कानपूरला येअून पडकली. या अकाली अुठावणीची वार्ता अैकताच ब्रह्मावर्तचे राज-वाड्यात कोणत्याही प्रकारची दृश्य चलचित्र विलकूल अुडाली नाही. राज्य-त्रास्यांत सहस्रशः निरनिराळ्या भागाचे चलन चालू होत असल्याने त्यांतील काही भाग जलदीने तर काही मंदगतीने, काही पूर्व संकेताने तर काही आकस्मिक तेजात गति येअू लागवयाचेच! ब्रह्मावर्तच्या राजवाड्याचे लक्षात हे तावडतीव आले व त्याने मीरतच्या अुठावणीचा पूर्ण फायदा घेण्याचा निश्चय केला परंतु तो फायदा घेण्यासाठी पांजीने दिल्लीचे माथोमाथ अुठाव करावा किंवा जूनच्या पहिल्या आठ-वड्यातच पूर्वी ठरल्याप्रमाणे अुठावे? या दोहोंपैकी दुसऱ्याच मार्गे अिष्ट ठरून त्या-प्रमाणे मेच्या अुत्तरार्धान ब्रह्मानर्तचीं अंतर्वाह्य कारस्थाने चालू लागलीं. ब्रह्मावर्त-पासून कानपूर हे अगदी जवळ आहे या शहरात बरेच दिवसांपासून अिप्रती संन्यास महत्वाचें ठाणे ठेवलेलें असे. सत्तावनच्या मे महिन्यात त्या ठाण्यामध्ये १-ली, ५१-वी, व ५६-वी शिपायांचीं वायदळ पलटणे व शिपायी घोडेस्वारांची दुसरी पलटण

असे अकंदर तीन हजार नेटिव्ह सैन्य ठेवलेले होते. तेथील तोफगाना अग्निबाजे साध्यात अमून त्यावर सुमारे ६० अग्निबाजे व अतिर दंगबाजे सोजीर अतिके गोरे रहात होते. या सवै सैन्यावर सर हो व्हीलर हे कमांडर असत. सर हो व्हीलर हे वधाने वृद्ध व शिपायांमध्ये अत्यंत लोकप्रिय शास्त्रेले अंमलदार होते. या वृद्ध अंमलदारांनी दीस युद्धात व अफगाणिस्तानातील मोहिमांत चांगली नौकरी केलेली होती. कानपूर येथील नेटिव्ह सैन्याची या अंमलदारावर फार मर्जी आहे हें अग्निज सरकारला पूर्णपणे अवगत असल्याने कानपूरच्या शिपायांचे रागेत काही गळवतें चाललेली असावीत ही शक्ती कोणाच्याच मनाग शिवली देतील नव्हती.

मे महिन्यात सुमारे ता. १५ ला कानपूर शहरात जिकडे जिकडे अेक प्रकारची विनोद चळवळ उदालेली दिसू लागली. मीरतच्या भुठावणीची बातमी पोचल्याने शिपायांचे रागातील ती पूर्वीची स्तिमितता जाऊन त्या जागी चावत्प आलेले होते. परंतु शिपायांना कधीच कळलेली ही बातमी अग्निजी अधिकाऱ्यांना ता. १८ पेपर्यंत कळलेली नव्हती. दिल्लीची बातमी आणणारी तारपत्रे तोडून मोडून पडलेली असल्याने सर हो व्हीलर यांनी ती बातमी काढण्याकरिता बाही दूत धाडले. त्यास रस्त्यावर दिल्लीकडून येणारा अेक शिपायी भेटला. परंतु फिरंग्यांना बातमी देण्याचें त्याने साफ नाकारलें ! सत्तावन गाली लाव लांब अंतरावरील बातम्या नेटिव्ह लोकाना शणाघात कसा कळत व तारापत्रे कानाशी लावून धरलेल्या अग्निजांना त्याचें कसे पूर्ण अज्ञान असे, या गोष्टीचे अग्निजी अधिकाऱ्यांना मोठे कोडे पडलेले आहे !^१ कानपूरच्या नेटिव्ह शिपायांना मीरतची अस्वभूत हकीगत ही बाही भुठावणी झाल्यानंतर पाठविलेल्या तारानी कळण्याची जररी नव्हती. कारण ती भुठावणीचे अेक दिवस आधीच जिवंत तारानी कळून आलेली असे. कानपूरच्या अग्निजी अधिकाऱ्यांना अखेर जेव्हा बातमी कळली तेव्हा सग कानपूर शहराच्या व शिपायांच्या रागेतल्या चळवळी म्हणजे काय अहेत याची त्यांना कल्पना येवू लागली. परंतु अद्भुत बातम्यावधाने आलेली ही चंचलता जनमनातून लवकरच निघून जातील अशा आशेने सर हो व्हीलर यांना अजून पछाडलेले होतेच. अिकडे कानपूर शहरात व शिपायांत अग्निजांच्या अंमलाचा खेळखंडोळा करण्याचा समय जवळ आला असें प्रत्येकास स्पष्ट दिसू लागले व हिंदु व मुसलमान यांच्या मोठमोठ्या सभा, शिपायांच्या गुप्त बैठका, शाळांतील विद्यार्थ्यांत व त्यांच्या शिक्षकांत चाललेले सवाद व

२. Indeed, one of the most remarkable features of the Mutiny has been the certainty and rapidity with which the natives were made aware of all important movements in distant places. The means of communication is chiefly by runners who forwarded messages from station to station with extraordinary celerity." — Narrative, page 23

बाजारात व दुकानांदुकानांतून चाललेल्या चर्चा ह्या सर्व वार्तांतून लोकक्षोभाची आतानर्भत दावून ठेवलेली ज्वाळा भडका देवून जुळू लागली. रस्त्यांतून जुधड रीतीने फिरंग्यांना मारण्याची सलवटें लोक करीत व सालच्या दजवि शिपाजी आपल्या स्वदेशी सुभेदारांच्या हुकमाविषय अितर कोणाचेच हुकूम जुमानित नसत. बाजारात अेक अिग्रजी बाकी काही पदार्थ खरेदी करण्यास नेहमीच्या ढोळात चालली असता समोहन कोणी वाटसरू कपाळाला आठघा घालीत तिच्याकडे माला व तिला म्हणाला : “आता पुरे हा डौड’ हिदुस्थानच्या बाजारांतून आता आपलीं लवकरच बुचलबांगडी होणार आहे समजलात.” असली कडवी वाक्ये अंकण्याचा अिग्रज लोकांवर हा पहिलाच प्रसंग ! अगा या प्रमंगात आता स्वस्थ नसून अपुयोग नाही अें पालून कमांडर सर व्हीलर ह्याने वडाच्या आधीच संरक्षणाची तयारी करावयास आरंभ केला.

प्रथमतः त्याने वेळप्रसंगी अेक आसऱ्याची जागा जडयत असावी म्हणून गंगेच्या दक्षिण बाजूम व शिपायांच्या रांगानगीक अेक जागा निवडून काढली. त्या जागेला वळकटी आणण्यासाठी युत्तग तटवंदी करून व तीफा रोजण्याच्या जागा ठिकाठिकाणी रचून सर व्हीलरने तिथे अन्नाचा पुरवठा करण्याचाही हुकूम सोडला. परंतु नेटिन्ह वॉट्टॅन्टरने घान्यादि सामग्री व्हीलरची दृष्टि चुकवून हुकमापेक्षा पुष्कळ कमी करून टेंवली होती असा बोलवा आहे ! ह्या तटवंदीच्या जागेचा अपुयोग शिपायांनी जरी बंड केलं तरी देखील आपणाला फारना करावा लागणार नाही असा व्हीलर व अितर अिग्रजी अधिकारी यांना भरवसा होता. कारण अितर ठिकाणांप्रमाणेच कानपूरचे शिपाजीही ठायी ठायी लाडपेटोट न करता मारामारी करीत दिल्लीकडेच निघून जातों व ते दिल्लीकडे चालले बी, आपणही गेलेतून अुतस्त अलाहाबादला अिग्लिश सैन्यास जावून मिळू असा त्यांचा वेत होता ! कानपूर येथील अिग्रजी लोकांच्या संरक्षणासाठी ही लष्करी तटवंदीची मजबूत जागा अुभावनच व्हीलर स्वस्थ बसला नाही, तर त्याने लखनौला सर हेन्री लॉरेन्स याजकडे मदत धाडून देण्याबद्दल निवडीची पत्रे लिहिलीं. परंतु लखनौला झांझीची दृष्टता अितर्फी भडकलेली होती बी, सर हेन्री लॉरेन्सच मदत पाहिजे म्हणून ओरडत होता ! तथापि ८४ मोरे मोजीर, लिपटेन्ट अॅसेच्या हाताखालील गोरा तोफखाना व काही घोडेस्वार अितर्के सैन्य कानपूरकडे त्याने ताबडतोब रवाना केलें.

अिग्रज लोकांचे संरक्षण करण्यासाठी सर व्हीलरने ह्या दोन तजविजा करून ठेवल्या यात काहीच विशेष नव्हते. परंतु अिग्रजाच्या हिदुस्थानावरील राज्यावर आलेली धाड टाळण्यासाठी जी सिमरी अेक तजवीज त्याने योजली होती तिच्याअितर्की आता अद्भुत वाटणारी, परंतु त्या वेळेच्या नातिरचनेतील बौगल्याची यथार्थ

कल्पना देणारी अशी दुमरी विव्दक्षण गोष्ट या अतिहासान नमूद झालेली नाही ! सर व्हीलरची तिमरी तजवीज म्हणजे कानपूरचे संरक्षणार्थ येण्याची त्याने ब्रह्मावर्ताच्या राजाकडे केलेली विनंती होय ! मीरतच्या आक्रमिक वार्ता अंक्ताच लष्करातील खालच्या शिपायांत य बाजारातील माधारण लोकाने अेकदम चंचलता व विस्फळीत शुब्धता उत्पन्न झालेली होती. परंतु प्रह्लावर्ताचा समुद्र पूर्वी जिनका शांत, गर्भीर व महनशील दिसत होता तिक्काच तो आताही होता. त्याच्या हृदयात जमत अमलेल्या प्रचंड वादळाचा मागमूस त्याच्या जलपृष्ठावर अेक लवलेगही दिगणें अशक्य होतें. कानपूरच्या गंग्यातील या चंचलतेने सर व्हीलर सावध झाला तरी त्याच्या ब्रह्मावर्ताचा राजा आपल्याविषट्ठ आहे याची तिळमात्र शंका येऊना. ज्याच्या मस्तकावरील मुकुट आता अेका क्षणापूर्वी आपण पायाखाली तुडविलेला आहे, जेपटीवर जाणूनबुजून पाय देऊन ज्या नानाला आपण अेका क्षणापूर्वी चिरडीस नेलेले आहे त्याच नानाला अिग्रजाने आपल्या सरक्षणासाठी कानपूरला येण्याची विनंती केली ! नाना हा सहनशील हिंदु आहे, तो मनात डाव घरणार्या विपारी नाग नाही, अें अिग्रजांना जें वाटले ते काही अगदीच चुकलेले नव्हें. कारण आनपर्यंत अिग्रजाचे पायाखाली तुडविलेलीं निर्जीव, निराश्रयी व नेमझीं गांडगुळें हिंदुस्थानात काय थोडीं थोडकीं होनी ? असल्याच गांडगुळ्यांपैवी नानाही अेक गांडगुळच असेल अशा भ्रमाने सर व्हीलरने ब्रह्मावर्ताचे वादळात आपला हात खुपसला होता. ब्रह्मावर्ताच्या वादळातील नागाला याहून दुनरे काय राहिजे होतें ! त्याने दोन तोफा, तीनशे खाजगी शिपाजी, पायदळ व घोडेस्वार घामहूता. २२ मे-ला कानपूरमध्ये प्रवेश केला ! कानपूरला अिग्रजी लष्करी व मुलकी अधिकार्यांची वस्ती फार मोठी होती. तिच्या मधोमध जाऊन नानानी आपला तळ दिला. कानपूरला बड झालें तर पहिल्याने खजिन्यावर हल्ला होणार हें खाम, तेव्हा त्याच्या संरक्षणाची काय तजवीज करावी ? तर तो खजिना या नावाचे ताब्यात ! दाखयाना व शस्त्रागारें यांचें संरक्षण ? राहू या नावांचे देखरेखीखाली ! लवकरच या देखरेखीसाठी तिचे त्याच्या दोनशे शिपायांचा पहारा वसला ! कलेक्टर हिलबर्डन ह्याने नानाचे व तात्याचे फार आभार मानले व सर्व अिग्रजी स्त्रियांनी व मुलांनी पाहिजे असल्यास ब्रह्मावर्ताचे राजवाड्यात आश्रयास जावे अगाही बूट निघण्यापर्यंत वेळ आली !

याचें नांव मराठी कावा ! अिग्रजाचे संरक्षणासाठी व स्वदेश-स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या आपल्या मरूत्या भावाशी लढण्यासाठी फौज-तोफखान्यामुद्धा नानाना कानपूरला बोलावून आणले जावें, अिग्रजाचे वस्तीत त्याचा तळ पडावा, अिग्रजानी लाहो रुपयाचा खजिना त्याच्या ताब्यात द्यावा व अता रीतीने मदत दिल्याबद्दल नानाचे आभार मानले जावेत याचेंच नांव मराठी कावा ! व या गोष्टी रया प्रचंड स्फोटोपूर्वी फक्त अेक जाळबुडा आधी ! यावरून सत्ताबन खाली अिग्रज सरकारला

अकमताने अठण्यास सज्ज झालेले आहेत व आपण म्हणाल तें करण्यास तयार आहेत " अशी मुभेदारांनी खातरजमा केल्यावर वाकीचे किरकोळ मुद्दे ठरविण्यासाठी दुमरी जास्त सावधगिरीची व सावकाश भेट घेण्याचें ठरवून मुभेदार परत फिरले. जूनच्या पहिल्या तारखेला संध्याकाळचे सुमारास श्रीमंत नाना हे आपले वधू वाळ्यासाहेब व मंत्री अज्ञीमुन्लाखान यांसुद्धा गंगेच्या तीरावर आले. तिकडून मुभेदार टीकासिंग, त्याचें केद्र मंडळ्यासुद्धा तिथे आलेलेच होते. ही सर्व मंडळी अेका नावेत बसून गंगेच्या त्या सुधाधवल जलाशयात गिरली. आपल्या स्वदेशरक्षणासाठी घनघोर संग्राम करण्याची प्रतिज्ञा त्या गंगाजलालाच हाती घेऊन करण्यात आल्यानंतर मुभारे दोन तीन तास त्यांचे संवाद चालले. भावी कार्यक्रमाचा नक्की निदचय झाल्यावर ती मंडळी परत फिरली ते त्यांचे संवाद काय झाले हें गगानदोऱ्या पात्रालाच काय तें ठाबूक आहे ! अितर्क मात्र खरें की, दुसरे दिवशी राममुद्दीन ह्याने आपली प्रियकरीण अज्ञीसनचे घरी येऊन तिला नक्की वचन दिले की, दोन दिवसांचे आत फिरंग्यांचा नायनाट होऊन हिंदुस्थान स्वतंत्र होणार ! राममुद्दीन ह्याने त्याच्या या प्रिय पात्रास ही स्वातंत्र्याची वार्ता काही झुगांच वळविली नव्हती. कारण स्वराज्यासाठी राममुद्दीन याचा आत्मा जितका तळमळत होता तितकाच या मुदरीचाही तळमळत होता. अज्ञीसन ही शिपायांच्या अत्यंत प्रीतीतील जेक वेष्टा होती. परंतु तिने आपले प्रेम साध्या बाजारात पंशावर विकण्याचे अंबवडी तें स्वातंत्र्य-मग्न्याचे बाजारात देशप्रेमाचें वक्षीस म्हणून लावलेलें होतें. सुंदर मुलावरील व तिच्या भोवपावरील अेकेका आर्ताने पडून आलेल्या ग्याडाना परत रणाकडे दवडलेलें आहे हें पुढे लवकरच सांगण्यात येतील.

जातिपक्षाचे वेत त्रिकडे या सराला पोवत अमना तिकडे अिप्रजी लोकांची दरक्षणी जी त्रेधा बुद्धत होती ती काही पुमावपाम नको ! लखनोहून मदत आल्यावर व श्रीमंत नानामाहेवाचें सरक्षणाखाली खजिना व दाखखाना गेल्यावर सर व्हीलरचे मनाला धीर आलेला होता. परंतु अिप्रजाच्या लोकवस्तीला मात्र काही केल्या धीर तिघेना. मेच्या २४-व्या तारखेला मुमलमान लोकांचा ओदचा जगी सग होता. या दिवशी सर्वत्र वडें अठणार असा हर अेक शहरी अिप्रजाना घास्ती पडलेली होती. परंतु असा सहज घ्यानात येणाऱ्या दिवशी बडाचा मार्वांत्रिक अठाव करण्याअितरे काही मत्तावनचे ज्ञानिनायक वेडगळ नव्हते. ज्या दिवशी बड होणार असें सहज वाटाचें त्या दिवशी हटकून शांतता घरणें व ज्या दिवशी बड होण्याचा मुळीच संभव न पाटिल अशाच दिवशी अुमळी मारणें, हे डावपेच तर बडाच्या यत्नाचीं मुख्य कारणें आहेत. म्हणून कानपूरलाही ओदचे महोत्सवात किंचितही गडबड अडू दिली नाही. त्या दिवशी मकाळी अिप्रज अितका भावरला होता की, सर व्हीलरचे लखनोया तार दिली " आज बड हाणें काही झाले तरी पावणे नाही. " परंतु त्या महोत्सवाच्या दिवशी सध्याकाळी जेव्हा सर्व मुमलमानानी शिरग्याप्रमाणे साहेबाच्या भेटी

या अपमानाची वार्ता येताच सर्व लष्कर गुरगुरू लागले की, "टीक आहे! आमच्याही बंदुका आता लवरच चुकून बुडतील!" हे वाक्य शिपायाशिपायांतून अंक बुद्धोभक नारामह मंत्रच झालेले होते. अकमेकांस भेटताच "आता बंदुका चुकून बुडणार ना" असा अपरोधक मलास्या फौजेत झडू लागल्या. तथापि भीरतप्रमाणेच घाडी न करता संकेतघटी येथीतीं त्यानी सर्व राग मनातत्या मनात गिळून टाकण्याचा निश्चय केला.

या भयाणतेला आणखी भयाण करण्यामाठीच कीं काय, त्याच वेळेला अका अग्रज गृहस्थांचे व त्याच्या वायकोचे अशीं दोन प्रेते गंगेच्या पात्रातून वहात वहात कानपूरला आली! वर कोठरया तरी शहरातील बंडवाल्यानी केलेल्या कत्तलीची ती साक्ष कानपूरनी काय काय भयंकर संवाद करीत असेल? गंगेला धजून अशीं कितीतरी ओझीं वहावपाचीं होती!

'लांडगा आलारे लांडगा' अशी कडी पिकवून पिकवून आता अग्रजाना अतिके वेळ फसविलेले होणे की, ज्या वेळेस लांडगा सराच येणार त्या वेळेस ते खुशाल पोरत पडू लागले होते. जूनच्या पहिल्या तारखेला खुद्द सर हो शहीदर लांडे कर्बेनिंगला लिहिनी, "क्षुब्धता व भय अुरलेले नाही. कानपूर सुरक्षित झाले. अतिकेच नव्हे तर खुद्द सखनीकाही भी नवकरच मदत घाटून देतो!!" व अलाहाबादहून आलेली गोरी फौज खरोखरच सखनीकाडे जाण्यास निघाली! आणि ती केव्हा? तर तारीख तीन जूनला! ज्या कटामध्ये तीन हजार शिपायी व बेशामुद्धा कानपूरचे सर्व शहर गुंतलेले होते त्या कटाची वातमी अग्रजापामून व त्याना मदत करणाऱ्या मानकचदासारख्या कुन्हाडीच्या दाड्यापासून अतिकी मोहरबंद राखली जावी हे केवढे आश्चर्य आहे!

ही मोहोर ता ४ जूनचे रात्री अखेर फुटली, सार्वजिक कार्यक्रमांनुसंग रात्रीचे अधारात काही वार झाले व ठरलेल्या अिमारतीस आग लागली! रक्तपात, नाश व मृत्यु याची शर्यत मुरु झाल्याची ती टाळीच होती. सर्वांचे आधी टीकासिगाचा घोडा कर्कश रीतीने किचाळला व त्यावरवीर हजारो घोडे अका क्षणात फेकी घेत दोडत निघाले. काही अग्रजी पागाना व घरांना आगी लावण्यास निघाले, काही अितर रेजिमेंटसना आणावयास निघाले व काही लष्करी निशाणाना व पठाकाना ताब्यात घेण्यास निघाले. या पठाका ज्याच्या ताब्यात होत्या तो वृद्ध मुभेदार भेजर नेटिव्ह असताही बडवाल्याविरुद्ध जातोमा दिवू लागताच अंक तरवारीचा रपाटा त्याचे मस्तकावर वमला व त्यासरशी त्याचे घड घडाटत खाली कोमळले. "पहिल्या पादयळ रेजिमेंटच्या मुभेदाराला मुभेदार टीकासिगाचा मलाम आहे व तो विचारीत आहे की घोडेस्वार फिरंग्याविरुद्ध निघाले असता पायदळाचा विलव का?" असे दोन घोडेस्वारांनी सुचविताच पहिली पायदळ रेजिमेंट 'दोन व देस' म्हणत बाहेर पडली. हे पाहताच त्याच्या वरील बर्नल अंबर्ट म्हणू लागला "हा हा! माझ्या

लाडक्या मुलांनो (बाबा लोकांतो) हे काम ! हे तुमच्या राजनिष्ठ शीलास शोभत नाही. बाबा, वच्चानो बाबा ! " कसले बाबा नि विवा ! क्षणाघात ती सर्व रेजिमेंट मिलिटरी सिस्तीने पोहेस्वाराना जावून मिळाली व मग तें सर्व संन्य नवावगंजच्या नानांचे छावणीकडे युद्धगांिं गात निघून चालले ! नवावगंजला खजिन्यावर नानाने सिपाओ तयार होते. त्यांनी या यमोहन येशान्या स्वदेशवंधूंम मिठ्या मारल्या व त्यासरशी तो लाखो रपयांचा खजिना व तो लाखो सत्तास्थांनी भरलेला दाखलाना प्राविपक्षाच्या हातात पडला ! नवावगंजला त्या रात्रीत हा प्रकार चालला आहे तों जिकडे अजून दोन रेजिमेंट्स निस्सक राहिलेल्या होत्या त्यांना तरी साव्यात ठेवावे म्हणून अग्रजांनी ताबडतोब त्यांना परेडीवर घेतले. अग्रजांचे हाती तोफ-सागा असल्याने ह्या दोन रेजिमेंट्स त्या सर्व रात्रभर परेडीवर त्यांच्या युरोपियन ऑफिसरांसुद्धा सशस्त्र ठेव्या होत्या. गुप्तदिव होताच युरोपियन ऑफिसरांची सात्री झाली की सिपाओ तरी बघतोर नाहीत. म्हणून त्यांना परत लाभिनीमध्ये जाण्याची परवानगी देण्यात आली. व युरोपियन ऑफिसरही निघून जाऊ लागले. आता खरी संधि आली असे पाहून त्या रेजिमेंटमध्ये असा कोप-यात अेक दोंव अधिकारी काही बोनू लागले तों लगेच त्यातून अेक पुढे सरसावून ओरडला, " श्रीवर सत्याकडे आहे ! भाजी हो, चला धुडा ! " हा हुकूम मुट्याच जिकडे तिकडे तरबारी सणखणू लागल्या, व निवांणीची वेड झाली असे पाहताच अंगितशाची तोफ वार करू लागली. परंतु सिपाओ आता तिच्या शाराच्या टप्प्यातून पारही झालेले होते ! या वेळेस अग्रजी ऑफिसरांचा मत्था खुडविणे शक्य असूनही सिपायांनी त्यांना न दुसविता ते संधि मिळताच आपल्या देशवांधवाकडे निघून चालत झाले. अशा रीतीने ता. ५ जूनला कानपूरच्या तीन हजार सिपायांनी अग्रजांच्या गुलामगिरीला झुगारून देवून नवावगंजला नानांचे छावणापुढे आपला तळ दिला. ही बातमी अंकून-सर व्हीलरला अेक प्रकारे समाधान वाटले की अेकही अग्रज मेलेला नाही. आता शेतीप्रमाणे हे सिपाओ दिल्लीकडे निघून गेले म्हणजे कानपूरच्या जवावरचे सकटही टळून जातील.

—व अितर ठिकाणाप्रमाणेच जर योग्य व कर्मा पुढाऱ्याची कानपूरला वाण असती तर सर व्हीलरच्या अग्रमामाप्रमाणेच सिपाओ दिल्लीकडे निघून जाते. परंतु त्या वेळेस नवावगंजला कर्तुमकर्तुम् समर्थ जमणाऱ्या पुढाऱ्यांची काहीश्रितकीही वाण नव्हती. तिथे श्रीमत् नातू होते, तिथे श्री. बाबासाहेब, बाळासाहेब व राध-साहेब पेशवे होते, तिथे सात्या टोणे होते, तिथे अझीमुल्लाखान होते. अितक्या निरनिराळ्या शक्ति सुदैवाने अेक असल्यावर मग सिपायांनी पुढाऱ्यांच्या शोधात दिल्लीकडे ते कसाला जावयास पाहिजे ! बड्याच्या आरंभी सर्व फौज अेका दिल्लीतच कोंडीत गेल्याने खरा कार्यक्रम सिद्धीस जाणारा नव्हता. ठिकठिकाणी अग्रजांना-साण देण्यातच खरी खुवी होती. त्यातूनही कानपूर हे पंजाब, कलकत्ता व दिल्ली या

प्रांतांमधील साखळी असल्याने तिच्यावर आघात वरून अग्रजां दळणवळणाचे तुकडे धुळविणे अत्यंत अवस्थ होई. हें सर्व शिपायांना त्याच्या मुभेदारांनी व नानांच्या मंत्र्यांनी समजावून मागितल्यावर कानपूरकडेच परत फिरण्याचा निर्णय घेतला. त्या तीन हजार शिपायांनी श्रीमंत नानांस आपला राजा निवडले व त्यांच्या प्रत्यक्ष दर्शनाची अक्कट भिच्छा दर्शविली. श्रीमंत नानाना पाहताच त्याच्या नांवाने सर्वत्र जयघोष झाला व सर्वांनी त्या स्वयंवर्णात महाराजाला भविष्यपुरस्कार मुजरे केले. धेष्ट्याची निवडणूक होताच शिपायांनी नानांच्या मंत्र्यांनी आपले लष्करी अंमलदार निवडण्यास लगेच आरंभ केला.

लष्कराचे सर्व नवीन नियम प्रसिद्ध करण्यात आले. मुभेदार टीकानिंग—कानपूरच्या शान्तिकेंद्राचा केवळ प्राण—यांना 'जनरल' ही पदवी मिळाली. तसेच जमादार दलपतजी यांची ५३-व्या रेजिमेंटच्या कर्मलच्या पदावर व मुभेदार गंगादीन यांना ५६-व्या रेजिमेंटचे कर्मलच्या पदावर नेमण्यात आले. नंतर अंका कुत्तीच्या पाठीवर अंक प्रचंड स्वातंत्र्यध्वज झुमावून त्याची जमीन मिळवून घ्याली व त्या विनाशानून श्रीमंत नानासाहेब वेगवेगळ्या कारकिर्दीला आरंभ घालण्याची इच्छा केल्यात आली.

परंतु ह्या निवडणुका होताच श्रीमंत नानांनी अंक क्षणही व्यर्थ दवडला नाही. बंडवाले शिपायी दिल्लीकडे न जाता मध्येच थांबले आहेत ही बातमी कळताच जनरल व्हीलरमह सर्व त्रिशूल लोकां आपल्या त्या तटबंदीच्या तिल्ल्यात जाऊन व तोफा रोखून बसलेले होते. त्यांची पुरवण, खास मुले मिळून अंकदर मंस्या मुमारे १००० पर्यंत होती. ती तटबंदीची आगा कायदा करून घेणे हें सर्वांत मुख्य बर्तव्य असल्याने श्रीमंत नानांनी सर्व संन्यास तिकडे चालण्याचा हुकूम दिला. बंडवाले आपल्यावर चालून येतील ही अग्रजांना फारशी खात्री नव्हती. परंतु ता. ६ जूनचे पहाटेच्या सुमारास मर व्हीलर याला अंक चिड्डी आली. ती चिड्डी श्रीमंत नानांनीच घाडलेली असून ती अशी होती—“आम्ही लवकरच हल्ल्यास सुरवात करणार आहोत. आपणांना त्याची ही आगाजू सूचना मुद्दाम घाडलेली आहे.” हें लडाजींचे आव्हान पावताच मर व्हीलरने सर्व ऑफिसरांना व भोजिरांना ठिकांठिकाणी भज्ज करून जुमे केले. तोफांवर गोळ्यांचा बर्तवण व मरने व अग्रजांच्या हातून सैन्य तितकी लडाजीची सिद्धता करण्यात आली.

लडाजींचा आरंभ करण्यापूर्वी श्रीमंत नानांनी अग्रजांस, कोणत्याही प्रकारची विरोध जरूरी नसत नाही, आगाजू लेखी सूचना दिलेली होती ही गोष्ट अत्यंत महत्त्वाची आहे. अतःच अंकाच्या अग्रज जर नानांच्या ठिकाणी अमने तर त्यांनी खचित दाखविले नमने. श्रीमंत नानांच्या नावावर अमानुषतेचा वट्टा लावून पाहणाऱ्यांनी त्याच्या हृदयाची ही नैतिक वीरता पाहून लज्जेने मान खाली घातली पाहिजे ! कानपूरच्या मुठावर्णाचे वेळी अग्रजां ऑफिसरांना शिपायांनी दिलेले

जीवदान व हल्ला चढविण्याच्या आधी बारा तासांची नानांनी दिलेली लेखी मूचना ह्या आरंभीच्या दोन गोष्टी घ्यानात ठेवून मग शेवटची घामधूम वाचली असता कानपूरची खरी स्थिति घ्यानात येणार आहे.

अग्रजांता सदाश्रीची मुरवात झाल्याची मूचना घाडताच मुंबेदार टीकार्निंग -आता जनरल टीकार्निंग-यांनी दाहखान्याकडे जाऊन तिथे संकाळमर दाहनास्थांची व्यवस्था पाहिली. हत्त्याचे ठिकाणी त्यांची रवानगी करण्यात ते दंग होते. त्या दाहनागारातून तोफा व दाहगोळा नवीतून व जमिनीवरून अग्रजांच्या तटबंदीकडे वाहून नेण्यात आला व तिथे त्याची लष्करी कौशल्याने रचनाही झाली. याच वेळेस कानपूर शहरातही दंगल धुडालेली होती. पिंजारी, शिंदलगार, बाजारातील मुसलमानांपासून तो हत्त्याचा घदा करणाऱ्या पजनदार लोकांपर्यंत सर्वजण हातात जें काय सापडेल तें घेऊन युरोपियनांचा सुगावा काढीत भटकत होते. कचेऱ्या, कोर्टे व त्याच्यातील सर्व अग्रजी जुनी नवी दप्तरें जाळून टाकण्यात आली. व तटबंदीत जाण्यास जे युरोपियन लोक त्रिमरले त्याची अेकसहा शिकार करण्यात आली. या वेळेस दुपारचे बारा अुलटलेले होणे. अेक वाजण्याच्या सुमाराम अग्रजांचे तट-बंदीला वेढा पडू लागला व संघाकाळच्या सुमारास तोफांचे गडगडाट सुरू होऊन त्या भयंकर रणावधाम निश्चयतेने आरंभ झाला.

अग्रजांजवळ सुमारे ८ तोफा असून मुबलक दाहगोळाही त्यांनी त्या तट-बंदीत आधीच पुढे ठेवलेला होता. वडवाल्याच्या हाती तर सर्व दाहस्ताना, दाहना-गारे व मोठमोठ्या तोफा लागलेल्या असल्याने त्यांनाही सामग्रीची तूट नव्हती. जनरल टीकार्निंग ह्यांनी प्रथमपासूनच तोफखान्याची व्यवस्था अत्यंत अुत्तम ठेवलेली होती. त्यांच्या तोफातून सुटणाऱ्या गोळ्यांच्या जबर माराने अग्निशक्तीकडील तटबंदीतील अिमारातींच्या अिमाराती घराघड कोसळून पडत. ता. ७ जूनला जेव्हा बंदवाल्यांकडून भराभर गोळे येऊन पडू लागले तेव्हा त्या भयंकर स्थितीचा कधीही अनुभव नसलेल्या अिमजी स्थिती व मुले मोठमोठ्याने आक्रोश करीत गितस्ततः धावू लागत. परंतु परिचयाने मृत्यूचीही अुपता नाहीती झाली व पक्ष्याच्या अिकडून तिकडे वागडण्यात जशी काही विलक्षणता वाटत नाही तशीच तोफेचे लाल लाल गोळे मस्तकावरून भरारत जात येत असताना त्यांत काहीच अद्भुतता किंवा भयानकता वाटेनाशी झाली.

अग्निशक्तींना वेढा पडून दोन दिवस झाले नाहीत तोंच त्यांना पाण्याची टंचाई पडली. त्या तटबंदीच्या टप्प्यात अेक विहीर काय ती अुपयोगी पडण्यासारखी होती. परंतु वडवाल्यांचा त्या विहीरीवर अग्रजांच्या सोजिरापेक्षाही जास्तच दोळा होता. अुन्हाचा व अुप्प्याचा तापही अितका प्रखर होता की, सोजीर लोक अुप्प्या-अुप्प्याच त्रीप लागून ठार होत. सर्वांची अंतःकरणे दगडासारखी कठोर झाली. रत्नांमुखापासून सर्व भेदाभेद व जनलज्जा सुटून गेली. दुधावाचून तडफडत मुलें व

मुलांबाचून तडफडत आया पटापट मरू लागल्या. मेल्ल्यांना पुरण्याची तर राहोच पण कोण मेलें आहे किंवा कोण हयात आहे याचीही दाद लावणें अशक्य झाले. कारण जिवंत असणाऱ्यांच्या यादीत नांव लिहिता लिहिता तें खोळ्याची पाळी येथी ! असल्या प्रसंगाचीं वर्णनें यथार्थ रीतीने देणारा अेकच अुपाय तो म्हणजे त्यांतील अेका तामाचें चित्र जमेंचें तसेंच रेखाटणें ! कॅप्टन थॉमस स्वतःच्या अनुभवात लिहितो, “ आर्मस्ट्रांगला जखम होअून तो पडला अमता त्याचा समाचार घेण्यासाठी नेपटेनंट प्रोल तिथे आला. तो समाधानाचे दोनचार शब्द बोलतो न बोलतो तों समोहन येणारी बंदुकीची गोळी त्याच्या मांडीत घुमून तो खाली धडाडला. त्याचा अेक हात माझ्या खांद्यावर ठेवून व त्याच्या कमरेला विळखा माहन मी त्याला सर्जनकडे नेण्यास बूचलू लागलो, अेकदोन पावलें मी चाललो तों अितवयात गुंग आवाज होअून माझ्या खांद्यात गोळी घुसली व मी व प्रोल दोघेही जमिनीवर आसन्नमरण होअून पडलो. हें पाहताच गिलवर्ट बस्न आम्हाकडे धावत आला. परंतु त्याच्या बरोबरच धावत येणारी सन्नूची गोळी त्याच्या वरिखात आरपार घुमून तो जमिनीवर मृत्यूच्या जवळपास कोसळला.” हा अेक तामाचा अितिहास त्या अेकवीस दिवसांच्या अितिहासाची धरोबर करपना आणू शकतो. जनरल सर दो व्हीलरचा मुलगा जखमी झाला म्हणून खोलीत त्याच्या खांदसेजारी त्याच्या दोन बहिणी व आजी त्याला औपधोपचार करीत होत्या. परंतु तें औपध पोटात जाण्याच्या आधीच धडाडकन आवाज होअून तोफेच्या गोळीपानें त्या मुलाचे शिर अुडवून नेलें. मॅजिस्ट्रेट हिलस्टन याच्या धायकीचा भयाने गर्भपात झाला, निच्यामी पडबीन अेकदोन शब्द बोलत तो भुमा होता तों २० पोंडांचा गोळा त्याच्या दोक्यावर कोमळून त्याचा चेदामेदा झाला. दोनचार दिवस लोटतात न सोटतात तोंच जिन्हा टेकून ही नूतन विधवा अुभी होती ती भिन कोसळल्याने तिच्याखाली तीही आपल्या मवऱ्याच्या देहाप्रमाणे चेचून मेली तटाजवळच्या सडकात सात गोऱ्या धायका बसल्या होत्या. अेक बांब वरतून आदळला व त्यासरशी त्या सार्तीच्या सार्ती बाया ठार झाल्या. अितकेच नव्हे तर ज्याने वडाचे आग्नी शिपायावर गोळी झाडली होती व जो निरपराध म्हणून सुटला होता तो गोरा मोजीरही ठार झाला ! अखेर शिपायांच्या बंदुकाही चुकून अुडाल्या तर ! व जेव्हा अुडाल्या तेव्हा अशा अुडाल्या की पुन्हा यावच्चंद्र दिवाकरी त्याचीं तों भयकर अुड्डाणें दारूच्या धुदांतही अिग्लिश लोक विसरणार नाहींत !

या भयकर वेड्यात अिग्लिशानी अिमानीपणाने राहणें हे ज्यांना आपले वर्तव्य वाटत होतें असे कितीक नेटिव्हही त्या तटवर्दीत वेचळ राजनिष्ठेसाठी मृत्यूच्या दाढेत हात खुपमून अुभे होते. अिग्लिशाच्या मुलांना पाजीत अगलेल्या अेका नेटिव्ह दाजीचे दोन्ही हात अेका बाबने अुडवून नेले. आपल्या घग्याला धून अून अन्न मिळावे म्हणून गोळीपाच्या पावसातूनही नेटिव्ह बटलर अिकडे तिकडे धावत अमताना

पट मरून पडत. अग्रजाना पाण्याचा पुरवठा करण्यासाठी नेटिव्ह मिस्त्यानी
ने प्राण खर्चीत असावे. पाणी अजिणे दुमिळ होतं की मुलांनी पखालीची कातडी
ले चघळीत वगावे ! कालरा, आजार व त्रिदोष यांनीही अग्निसावर सूड
विण्यास कमी केले नाही. सर जार्ज पार्कर, कर्नल विल्यमम्, लेफ्टेनंट हनी बेका
एन अँक कुजून कुजून मेले. जे दुखण्यांनी किवा गोळ्यांनी मेले नाहीत ते या
त स्मशानातील भयानकतेला भेदून वेडे झाले ! व या सर्व अनर्थाहूनही जास्त
प्रद अनर्थ करण्यासाठी आता दुष्काळाचा अंमल मुरु झाला ! असा कहर असळला.
२ वर्षे केलेल्या बऱ्याचा मूर्तिमंत सूड त्या कानपूरचे तटवदीत आपल्या
ळ विकाल दाढेत जो मापडेल त्याला भरदीत अक्वीस दिवसपर्यंत अट्टहास
त नाचत होता !!

अग्निसाच्या तटवदीच्या आत असा कहर असळलेला असताना त्या तटवदीचे
२ रोखून ठेवलेल्या त्याच्या तोफांनी लढाओची शर्य केलेली होती. तोफखान्या-
त मुख्य अमलदार अँगे, कॅप्टन मूर, कॅप्टन थॉमसन वगैरे अग्निसा लडवण्यानी
साठी व पराक्रमी जय केले. लखनौहून किवा अलाहाबादेहून आपल्यास
परच मदत येईल ही अग्निसाना अत्यंत आशा होती. बडवाल्यांच्या कडेकौट
स्तातून कोठेही पत्रव्यवहार करणे अशक्य झालेले होतं. तथापि अफाटो वेळा
ल व्हीलरने पदपाने पंग्यात चपून ठेवलेले व काही फॅन, काही लॅटिन व काही
मा असा भाषण धाडलेले अँक पत्र नेटिव्ह हेराने लखनौपर्यंत पोचविले होते.

“ मदत, मदत, मदत, ! मदत घा नाहीतर मरतो ! मदत आल्यास आम्ही
लखनौला मुक्त करू ” असा मजकूर होता. परंतु बडवाल्यांचा बदीबस्त
हा भुत्तम होता की अग्निसाकडून आलेला काळा किवा गौरा दूत पक्कितच
जात्री, व अलाहा गेलाच तर त्याचं नाक कान छाटलेले असावयाचेच ! बड-
ाच्या तळात फिरूर पाडण्यासाठी अग्निसानी लासो रुपाची बक्षिणे देण्याचा
गर देऊन बरेचवेर हेर लोकांन घाडित असावे. परंतु परत निराप पोचवि-
अकजण जगला अँक तर शक्य ! अलाहाराथं, अँक हेराची त्यानेच लिहि.
हवीरत देतो : “ मिस्स गेफर्ड याची वापकी व मुत्रां मेळी. तेंद्रा त्याने बड-
ाची घातकी आणण्याचे व कानपुरात फिरूर करण्याचं राम पत्करले. अँक
! संपात्त्याचा वेप पेंजून तो बाहेर पडला थोड्या अनरावर हा येतो न येतो
याम नानुभुज वरून गानाचे समोर अँक करण्यात आले. त्याम अग्निसाच्या
वहल वरेश प्रदन विचारले आधी पडविल्याप्रमाणे त्याने सोटी व मफकेदार
देण्यात आरंभ केला. परंतु त्याचेच आधी पडविलेच्या दोन यावानी अग्निसा
गरी तो हजारांची हजारांन वळविलेली आहे अँक पाहताच तो गागर लागला.
प्रथम अटवत ठेवण्यात आले. नंतर त्याची ता. १२ जुलैला मोर्टान चौकनी
त्यात तीन वर्षे मरूनमजुरीची शिक्षा देण्यात आली या शिक्केवरून नानानी

त्या रणागणाच्या घनगर्जनतऱ्ही न्यायमनमुद्या करण्यामाग्री विनी दक्षता वाटायलेली होती हे दिसून येतील. त्रिगिरीच्या हेरांची जरी अर्धा फजिती भुटत होती तरी बंडवाल्यांचे हेरांनी माथ आपली कामे उत्तम बजावावी. अेक दिवस अेक नेटिह्म भिस्ती त्रिगिरी तटवंदीजवळच्या अेता भुंजवटपावर अुभे राहून ओरटला : "माझ्या मनात दमत अगळेत्या गाहेज लोकांच्या प्रीतीमुळे मृत्यूचं भयानही न जुमानता मी त्रिपे अेक आनदाची थापती फळविण्यास आलेलो जांहे. गंगेच्या पंथवटीवर माहेर लोकांचे अेक संन्य पोषागह आलेले अगून तें अुया तुमच्या मुक्ततेमाग्री निषणार आहत. त्या योगाने या हरामखोर बंडवाल्यांच्या तळात अेकच घांदल व गोंधळ झाला अमून आगच्यामारवे गर्व राजनिष्ठ लोक त्रिगिरीमाग्री मिळण्यास निद झालेले आहेत !" हे अंकून त्रिगिरीमाग्री वाटले की, आपण धाडलेल्या दूताचा विजय होअून बंडवाल्यांत दुफळी माजलेली असावी व त्रिगिरीत लपलीहून युरोपियनही येअून अुनरले अमावेत ! दुसरे दिवशी पुन्हा तोच भिस्ती वर आला व ओरडला " साहेबांचा गदोदिन विजय अगो ! गंगेच्या पुतामुळे युरोपियन संन्यास येण्यास अुत्तीर लागला होता. परंतु आता गर्व सिद्धता होअून ते निषांगे आहेत. या दिवसाचे आत घन्याचा जयजयकार होअील !" तो दिवस गेला, दुसरा गेला. परंतु त्रिगिरीच्या ताणलेल्या दृष्टीत युरोपियन संन्यही येअीना किवा ती राजनिष्ठ भिस्तीही येअीना ! अक्षीमुल्लासनांना गाहिजे होती तितकी त्रिगिरी लष्कराची अत्यवस्था केल्यामुळे पुन्हा जीव घोबपात पाटण्याचें त्या भिस्त्यास कारणच नव्हते ! क्षत्रूकांडील हेरांच्या अगा या नव्या नव्या फगवणुकीने त्रिगिरी वारंवार हिरमुमले होत अमत !

अूनच्या सहाय्या तारखेला त्रिगिरीमाग्री बंडपाची आगाअू मुचता दिल्यानंतर श्रीमंत नानासाहेबांनी आपला तळ वेढ्याचे अगदी नजीक आणून ठेवलेला होता. तटवंदीजवळच त्याचा तबू दिलेला अमून जवळच जनरल टीकासिंग याचाही तबू पडलेला अमे. कानपूर स्वतंत्र झाल्याचें अंकून त्या सर्व प्रातात जिवडे तिकडे शंतीची अेकच लाट अुमळली होती. रोज नवे नवे जयिनदार व संस्थानिक आप-आपल्या लवाजम्यानिशी नानांचे लष्कराला येअून मिळू लागले. भीर नवाब नावाचे संस्थानिक ज्या दिवशी समुक्त घमंघ्वजाला मिरवीत नानास दोन हजार संन्यासगह येअून मिळाले, त्या दिवशी नागरिकांनी आनदाचा अुत्तव केला व कानपूरच्या हलवायानी त्या स्वदेतारक्षकात मेघामिठाजी वाटली. श्रीमताच्या निशाणावाली मुमारे चार हजार संन्य या वेळेस अमलेले होते. परंतु त्यापैकी तोफखान्यावरील अंमलदार मात्र आपले कर्तव्य नेटाने पार पाडीत अगत. या तोफखान्यापैकी अेका मागावर हिरवे निशाण फडकत अमून तिथे नव्ही नवाब हे आपल्या भव्य तबूत बहोरात्र बसलेले होते. या नवाबाच्या चरावर बंडाचे आरभी जप्ती नेण्यात आलेली होती. परंतु लवकरच समजुत निघून त्या घमंरक्षक रणागणात या नवाबाचे नावाचा जिकडे तिकडे घन्यवाद मुरू झाला. त्याच्या हातासालील तोफखान्यावर

त्या प्रांतातील सर्व म्हातारे पेन्शनर गोलंदाज जमा झालेले होते. अग्रजांच्या तट-
बंदीतील अमारतींना आग लावण्यासाठी वंढ्याल्याचे प्रयत्न चालले असता या
नवाचाचे देखरेखीखाली अंका नवशिक्या गोलंदाजांनी अंका नवीन ज्यालाप्राही
समिधणाचा शोध लावला व त्याचा प्रयोग अतका विजयी झाला की अग्रजांच्या
अत्यंत अपयोगी पडणाऱ्या वराकी तत्क्षणी भस्मीभूत केल्या गेल्या ! या
तोफखान्याचे बॅटरीवर स्वराज्यसंपादनार्थ अतकी अहमहमिका सुरू होती की,
पुरुषांवरोवर स्त्रिया व तरुणांवरोवर वृद्ध लोक अंकासारखे खपत होते. त्या
अुदात्त चैतन्याच्या हंगामात लोकशक्ति कशा खपळलेल्या होत्या हें त्या वेळच्या
अंका वाक्याने ध्यानात घेण्यासारखें आहे. अंका नेटिव्ह थिअरचन म्हणतो : " मुसल-
मानांचें सोंग घेऊन अंका चढाओवर मी बसलो जपता लढणाऱ्या वीराना पाण्याचा
पुरवठा करीत लोक धावत चाललेले मला दिसले. अतनयात अंकाजण मजजपळ
आला व म्हणाला " तिकडे आपले देशवांघव रडत असता तुझ्यासारख्या तरुणाक
मुसलमानाने असे माथा मारीत फिरणे लज्जास्पद आहे ! चळ तिकडे, तोफखान्यावर
स्वयंसेवा करावयास ! " त्याने मला असेही सांगितले की, " करीमअल्ली ह्या अंका-
डोंलपा पेन्शनर मुघेशराच्या तरण मुलाने आज मोठा पराक्रम केला आहे. त्याने
अंका शोध लावून अग्रजांच्या अमारतींना भाग लावली. या त्याच्या शौर्याबद्दल
स्पाला गव्हर्नर रयचे व अंका दाल घसीस देण्यात आली ! " स्वदेशासाठी लढण्याचे
अंकाजी माथा मारीत घनणें हें नुनते तरुणासभ अत्यंत लज्जास्पद मानलें जात होतें
असें नव्हे तर त्या कानपूरला बायकांनी देखील आपले जनानी स्वरूप बाजूस साखन
रणागणात भुडवा घेतलेल्या होत्या. परंतु त्या सर्व तरण पुष्पाना व मर्दानी
स्त्रियांवर अंका विजली भाषल्या चमकानी लाज आणीत होती ती विजली दुसरी
कोणी नसून मागे सांगितलेली वेग्या अशीक्षन हांच होय ! तिने आता आपल्या
मापुक वेशाला लष्करी पेशाची भर टाकलेली होती ! गाळावर लाली चढलेली
होती ! ओठावर हास्य चढलेले होतें व ती धोड्यावर चढलेली होती ती मशस्त्र
असून तोफखान्यावरील शिपायी तिच्या मुदेकडे पाहून आपले भ्रम विसरत जात.
नानकचंद आपल्या डायरीत म्हणतो : " सरस्त्र होऊन अशीक्षन विजेसारंगी तळपत
आहे. केव्हा केव्हा दमलेल्या व जगली शिपायांना मिठाची वाटीत ती रस्त्यावर
अुभी धरते ।। "

लढाईचे तोंड अिकडे अशा रीतीने लायलेले असताही श्रीमंत नानानी राज्य-
व्यवस्थेच्या रचनेची गवय नितळी घटना चालविलेली होती. राज्यशांतीगारच्या
असास्वत व अद्भुत प्रशस्ती मुलकी व्यवस्था व शिस्तबंदी करणे अत्यंत कठीण
अमताही नागांनी प्रयत्न महाराष्ट्रात नागरिकांचे यथान्याय संरक्षण करण्यासाठी
राज्यव्यवस्था करण्यास आरंभ केला. कानपूर शहरातील प्रमुख नागरिकांना अंका
बोलावून त्याच्या यद्मनाने निवडलेल्या होलासिंग नावाच्या गृहम्यास मुख्य

मॅजिस्ट्रेटचा अधिकार देण्यात आला. ह्या होळ्यामुमिगाने गॅरसिस्त शिपायांच्या किंवा लुटारू खेडव्यांच्या जाचापासून नागरिकांचे संरक्षण करावे असा नानांचा सक्त हुकूम असे. लष्कराची अन्नाचा पुरवठा करण्याचे काम मुल्ता नांवाच्या नागरिकाकडे सोपविलेले असे. मुल्की व लष्करी खटल्याचे न्याय करण्याकरिता स्थापन केलेल्या न्यायामनावर ज्वालाप्रसाद, अझीमुल्ताखान व अितर मंत्रि-मंडळाची नेमणूक होऊन त्याने अध्यक्षत्व थो. बाबानाहेब यांना देण्यात आले. या न्यायासनासमोरील खटल्याचे जे थोडेबहुत कागदपत्र सापडत आहेत त्यावरून ताहक छळ किंवा अंदाधुंदी करणाऱ्यांना कडक शिक्षा देऊन प्रजेत शांतता करण्या-विषयी कशी काळजी घेतली जात होती हे लक्षात येते. अकाने चोरी केल्याचे गावीत झाल्यावरून त्याचा भुजरा हात कापून टाकण्यात आला. गावीचा बघ केत्याबद्दल अका मुसलमानी कमायासही अगोचर कटक शिक्षा देण्यात आली. जुझाणटपूचे सदराखाली आलेल्या व गावात फिरकोळ गुन्हे करीत हिडणाऱ्या अपराध्यांस राहारातून गाड्यावर बसवून हिडविण्यात येतो. फ्रेंच राज्यक्रांतीमध्ये स्थापन झालेल्या " The Committee of Public Safety " प्रमाणे या कोर्टाचा अधिकार हलकें हलकें सर्व खात्यांवर चालू लागला. दारूचा तुटवडा पडला अमता त्याची भरपायी करणे, सैन्यास कपड्यांचा पुरवठा करणे, अगिला लोकांच्या पकडलेल्या हेरांची चौकशी करणे किंवा परगदा होऊ पाहणाऱ्या गनिमास शासन करणे यांकरिता याच कोर्टात केली जात व जो कोणी गोऱ्या लोकांस हुडकून वाडून कोर्टात हजर करील त्यालाही येथेच बक्षिमें देण्यात येत.

ता. १२ जूनला अग्निबाचा तटवंदीवर बंदवाल्यांनी पहिला हल्ला चडविला. अग्निबाची तटवंदी हल्ला करून सर करण्यापेक्षा त्यांना चहूबाजूनी बोंडून व तीळाच्या मान्याने भाजून वाडूनच नरम करावे असा बंदवाल्यांचा साधारण घाट होता. परंतु मधून मधून मरमकट हल्ला चडविण्याचाही त्यांनी प्रघात ठेवलेला होता. अमुक पक्षातील काही लोक ठार झाले म्हणजे बंदवाले परत फिरत अमत. बंदवाल्यांच्या तोफखान्याने जितका नेट व घाडप या मुद्रात दाखविले तितके पायदळानी व थोडे-स्वारानी दाखविले नाही, हा दोष घ्यानात ठेवण्यामारग्या आहे. दिल्ली व राखनी-कडील बंदघान ह्या दोघांचे जाविष्करण प्रामुख्यानेच दिमून येतील. परंतु कान-पूरच्या बंदघानही तोफावर सर्व भार टाकून शिपायी लोक हातघाभीच्या मुद्राला फारसे तयार नमत हे मत्य दृग्गोवर होत आहे. नव्वेच शिपायी मरणााला भीत असे मात्र मुळीच नाही. ता. १८ जूनला अयोध्येच्या शिपायांनी अग्निबाचे तटवंदीवर जो हल्ला चडविला त्याने अवमानार्थी व शौर्याची वृत्ति अग्निहामाला भूषणभूतच होत. ह्या दिवशी शिपायांनी तोफेचा बोट्याही मागे टाकीत तीखनारंगी मंत्रूचे छाव-णीवर नीट चाल केली, त्या तटवंदीवर ते चडले, अग्निबाची अथ तोफ दाखून टाकून झुडट फिरविली व राणभर अना रंग दिमला की ते मनुक घमचि निगाण व तो

स्वराज्याचा भगवा होंडा आता काही केल्या परत येत नाही. परंतु अशा मूर शिपायांस साह्य करण्याचें तर दूरच टाकून जुलट कारण नसताना अेकदम पळापळ करून सर्वत्र गोंधळ माजविण्याचा काही शिपायानी जधा मक्ताच अुचललेला होता ! स्वांच्या या अवसानघाताने अितरांनाही परत फिरणें भाग पडे. वरील अयोध्येच्या मूर शिपयाप्रमाणेच कित्येक अुदात्त अंतःकरणांनी, मस्तकानी य वाहूंनी अितराची वाट न पाहता स्वतः जी करवेल ती देशमेवा करून वीरभुविंत मिळवीत असावें. अेके दिवशी हल्ला परतला अमताही अेक शिपायी मेल्याचें सोंग घेऊन तसाच पडून राहिला. अिग्रजाचे सैन्यात अत्यंत मूर म्हणून नावाजलेला व वेढ्यात अनेक वेळा तुटून पडणारा कॅप्टन जेन्किन्स हा दीडत निर्भयतेने चालला असता त्या मध्यावर ह्या मेलेल्या शिपायाने धाडकन अुढी मारली व त्या कॅप्टनचे मानेंत गोळी घालून स्थाला क्षणार्धात पीत केलें !

आता जूनची २३-वी तारीख आलेली होती. शंभर वर्षांपूर्वी ह्या जूनचे २३-वे तारखेलाच अिग्रजांनी प्लासीचे मैदानावर आपल्या राज्याचा पाया खणला होता. जूनच्या २३-व्या तारखेलाच हिंदुस्थानवर अिग्रजांच्या तरवारीचा पहिला वार लागू झाला. आपले स्वातंत्र्याचें मंगळसूत्र तुटल्याने या २३ जूनलाच हिंदू प्लासीचे मैदानावर ओस्मादोक्ती रडू लागली होती. त्या १७५७-च्या २३-वे जूनच्या अमंगल दिवशी झालेल्या या अपमानाचा चटका हिंदुस्थानचे अंतःकरणाला अितका जाडीत आहे की, शंभर वर्षे अुलटून मेलीं तरी तो अमत्र दिवस व त्याची ती अमत्र आठवण हिंदुभूमीच्या अंतःकरणात ताजीच्या ताजी आहे ! परदास्याची ती २३-वे जूनला झालेली भयंकर जखम शंभर वर्षे लोटलीं तरी अजून बुजली नाही. तिला बुजविण्यास समर्थ अें मलम अजून अुपलब्ध नाही ! शमप्रधान व क्षमाशील हिंदुभूमीचा हा केवढा द्वेष ! ही केवढी अढी ! शंभर वर्षे लोटून गेली तरी अजून प्लासीचा मूड ती विसरलेली नाही ! मरणान्या प्रत्येक पिढीचा शेवटचा निश्वास जन्मणाऱ्या प्रत्येक नवीन पिढीच्या पहिल्या अुल्ल्वासात प्लासीचा मूड मिसळवीत असतो ! ही गुह्यपरंपरा आज शंभर वर्षे चालत येऊन आज १८५७-ची २३-वी जून अुजाडली ! या दिवशीं तुझा मूड अुगविला जाशील म्हणून हिंदुभूमीला भविष्य-वाद्यांनी आश्वासन दिलेली आहेत. नानासाहेब, ती परिपूर्ण करणे किंवा न करणें हें जरी अीश्वराचे अधीन आहे तरी तदर्थक तुमचे जें कर्तव्य ते तुम्ही वजावणार आहात ना ?

व हे कर्तव्य वजावण्याची शुभसंधि न दवडण्यामाठीच या दिवशी नानाचे लष्करात अेकच गर्दी अुसळलेली होती. आजपर्यंत कधीही केलेला नाही असा मात-वर हल्ला चढविण्याचा निश्चय करून लष्करातील अेकूण अेक लोक जरी नसला तरी अेकूण अेक भाग सज्ज झालेला होता तोफखाना, घोडेस्वार व पायदळ अें सर्व लष्कर त्या अंतिहासिक दिवसाच्या स्मरणाने स्फूर्तिमान् होऊन रणावणावर अुतरले. त्यात

जे अत्यंत सूर होते त्यांनी बेकीकडे जाऊन गंगेच्या पाण्यावर व कुरापावर राण्या घेतल्या की आज स्वातंत्र्य तरी मिळवावयाचें किंवा मारीत मारीत मरून तरी जावयाचें ! घोडेस्वारांनी अशी दौड ठोकली की शत्रूचे गोळ्यांत न जुमानता ते तटाला जाऊन भिडले. पायदळाने मोठमोठाल्या कापसाच्या गठुघांना ठकलीत ठकलीत त्या आघाराने अितर वाजुंनी तटबंदीवर गोळ्यांचा मारा चालविला. वंदवाल्यांच्या सैन्याला आजूबाजूचे गावकरीही मेळून मिळाले होते. थिकडे तटबंदीतून शिग्रजांनी गोळ्यांचा व तोफांचा मत्त मारा चालू ठेवलेला होता. वंदवाल्यांचे सैन्याला अटकाव करणें जरी त्यांस अशक्य झालें तरी त्यांनी त्यांस तटबंदीवर येऊ दिलें नाही. शेवटी लढाईच्या अवमानाला लवकरच अंतरती कळा लागली व प्लासीच्या दिवसाचा अर्धाच मूड कुगवून बडवाले आपणच परत फिरले.

परंतु कानपूरला चढविलेला हा शेवटचा हल्ला अगदीच व्यर्थ गेला नाही. त्या दिवशीच्या शटापटीनंतर शिग्रजांच्या सर्व आशा विनष्ट झाल्या. त्यांचा सर्व धीर मुटून गेला व यापुढे नांनांच्या हातून वचावून सुटणें अशक्य आहे अमें त्यांना स्पष्ट दिसून आलें. ता. २३ जूनला जरी नसले तरी ता. २५ जून रोजी शिग्रजांनी आपल्या तटावर तहाचें निशाण कुभारलें ! हे निशाण पाहताच श्रीमंतांनी मुळ तहकूब करण्याचा हुकूम दिला व कंदेतील शिग्रजांपैकी बेका बायीबरोबर जनरल व्हीलर याला खालील चिट्ठी घाडली : " क्वीन व्हिक्टोरिया हिच्या प्रजाजनास - डलहौसीच्या राजकारणात ज्यांचा कोणच्याही प्रकारचा संबंध नसेल व जे शास्त्रे खाली ठेवून धरण घेण्यास तयार असतील - त्यांना त्यांना अलाहाबादेला सुरक्षित रीतीने पोचविण्यात येतील." ही चिट्ठी अशीमुल्लाखानाच्या हस्ताक्षरात असून ती नांनांचे हुक्मावरून लिहिलेली होती.

ही चिट्ठी येताच जनरल व्हीलरने तिचा विचार करण्याचा सर्व अधिकार कॅप्टन मूर व स्ट्राजिंग याना दिला व त्या दोघा अधिकाऱ्यांनी नांनांना धरण रिघण्याचा निश्चय कायम केला. दुसरे दिवशी सकाळी जवालाप्रसाद व अशीमुल्लाखान हे नांनांचे वतीने व मूर, स्ट्राजिंग व रोवे हे शिग्रजांचे वतीने ता. २६ जूनला तटापासी भेटले. शिग्रजांनी सर्व तोफा, सजिना, दाखगोळा व गत्तरास्रें नांनांचे स्वाघांत करावून व नांनांनी त्यांना खाण्यापिण्यास देऊन अलाहाबादेस पोचवून घ्यावे असे ठरले त्या अटी बेका कामदावर तहिन्या घेत्या व श्रीमंत नांनांची सही घेण्यानाळे अशीमुल्लाखान बगैरे परत झाले. या भेटीत पहिल्याने आपण शिग्रजांना हातावर

॥ बहुतेक शिग्रजां अग्निहामवार ही गोष्ट वगळतात. हे ध्यानात ठेवण्यासारखें आहे. श्री साह्या टोने याच्या जवानीत या गोष्टीचा स्पष्ट अल्लेख केला आहे. " General Wheeler raised the flag of peace and then the fighting ceased."

भग बाकीची भाषणे हिदुरथानीत झाली.^७ दुपारचे सुमारान अग्रजानी त्याच रात्री निघावे किंवा सकाळी निघावे याबद्दल अरा बोलाचाली होऊन जसें ठरलें की, त्या रात्री सर्व तावा नानांचे हाती दिला जावा व अग्रजानी दुपारे दिवशी पहाटे निघण्याची तयारी करावी. असा रीतीने अभयसमत ठरलेल्या त्या तहास घेऊन मि. टॉड (नानांच्या वाडपातील अग्रजी वाचक) हा थोमंतांकडे आला. त्याम नानांनी फार आदरातिथ्याने वागविले व अिकडचे तिकडने कुशल प्रश्नही केले. त्याच रात्री अग्रजानी आपली शस्त्रे घाली ठेवली, तोफा नानांचे स्वाधीन करण्यात आल्या व त्रिगेडियर ज्वालाप्रसाद आपल्या दोन अनुचरांसह येऊन त्या तटवर्दीत आपलें ठाणें देते झाले ! त्या रात्री कानपूरचे मॅजिस्ट्रेट होलासिंग व श्री. तात्या टोपे या दोघांनी नावाडघांना एकत्र देऊन सुमारे ४० नावा तयार केल्या. त्यांचे पाहणीसाठी अग्रजांनी धाडलेले जे अधिकारी हत्तीवर बसून तेथे आलेले होते त्यांनी तफार केल्यावरून शंभर मजूर ताबडतोब लावून नावावर आच्छादनं व बांबूची तक्तपोशी तयार करण्यात आली. धाम्य व अितर जरूर ती सापशीही त्यावर चढविली गेली.

परंतु अिकडे ही अग्रजांची जावयाची तयारी चाललेली असताना तिकडे कानपुरास कोण कोण येऊ लागले होते, हें पाहिल्याशिवाय व त्या जावक वाजू प्रमाणेच या आवक वाजूचेही टिपण दिल्याशिवाय हिशोब बरोबर ध्यानात घेणार नाही. श्रीमंत नानासाहेबांनी स्वातंत्र्यध्वजाची गुढी कानपूरला अनुारल्याची वार्ता बहूकडे पसरल्यापामून तिकडे सर्व घमंवीरांचा व देशवीरांचा पूर वाहू लागलेला होता. गांवोगावाहून तरुणबांड स्वयंसेवक तिकडे लोटत होते. ज्या गावाहून संन्य धाडणें शक्य नव्हतें त्या गावाहून पंशाची मदत येत होती. परंतु या स्वयंसेवकांचीच गर्दी कानपूरकडे लोटत होती असे नमून ज्यांना यशस्वी थुडावणीत यश आलेले नव्हतें असे अनाय व अग्रजाच्या दारयाला कटाळलेले लोकही नागाचे निशाणा-भोवती ' फिरंगांवर मूड पाहिजे आहे ' अशी गर्जना करीत रात्रंदिवस लोटत होते. जाळलेल्या गावाचे धूर तिथे आले, मृताच्या आत्म्याची हिडीम भुते तिथे आलेली होती. अलाहाबाद व काशी येथील जिपायावर व त्यांच्या वायकापोरावर क्रूर मूड अगविल्याच्या अर्तासह तिकडून हजारो शिपागी गेल्या आठवडयात कानपूरला येत होते. ज्याचे ज्याचे म्हातारे बाप शाळाना अग्रजी आठाच्या (४) आकड्याने अग्रजांनी टागलेले होते असे शेंकडो हिंदी तरुण पुत्र तिथे आले. ज्याच्या तरुण पर्लीना त्याच्या पाळण्यातील मुलामुद्धा नीळने जिवत जाळलेले होते ते भ्रतार तेथे आले. ज्याच्या मुलींच्या कुरळ केसाना व कपड्याना आग लावून ते पेटले असता तिकडे पाहून सोजीर टाळधा पिटीत होते असे बाप तिथे जमा झालेले होते. ज्याचा देश बेचिराख झालेला होता, ज्याचा घर्म पायाखाली दुडविला जात होता व

ज्याच्या राष्ट्रस्वातंत्र्याचें निर्दालन केलेलें होतें असे तळमळणारे आत्मे " ह्याचा मूड पाहिजे आहे ! ह्याचा मूड पाहिजे आहे ! " म्हणून त्या राष्ट्रध्वजाभोवती गोंधळ घालीत होते !

व आता हा विजयाचा दिवस आला अमताही जेव्हा श्रीमंत नानासाहेब अग्रजांना अलाहाबादेम पोचवून देण्याचें वचन देऊ लागले तेव्हा त्या शिपायांच्या व लोकांच्या मनात आशाभंगाचीं अग्रे गडगडाट करू लागलीं. नदीवर बोटींची तयारी पाहण्यास आलेल्या अग्रजी अधिकाऱ्यांना भागीरथीचे तीरावर त्रिकडेतिकडे पडलेल्या शिपायात ' कत्तल कत्तल ' अशी चाललेली कुजवूज स्पष्ट अंकू येत होती !!! अनें सांगतात की राजवाड्यातल्या अेका पंडिताने राष्ट्राच्या विस्वास-घातकऱ्यांचा व हत्याऱ्यांचा शिरच्छेद करण्यास घर्माची कशी जाडकाठी नाही हेंही शिपायांम समजावून दिलें होतें !! ८

.... व असा या भयानक वातावरणात जूनच्या २७-वे तारखेचा मूर्ख झुगवला. मत्तीचोडा घाटावरून अग्रजांना निरोप देण्यात येणार होता. त्या घाटाचे आजूबाजूंना तोफा रोखलेल्या अमून घोडेस्वार व पायदळ शिपायीही जमावाने धुमे राहिलेले होते. कानपूर शहरातील हजारो नागरिक गंगेच्या काठी आज काप देखावा दिलेल याची आपआपल्या मनात भिन्न भिन्न चित्रें रंगवीत सकाळ होताच त्या घाटाकडे लांटू लागले. अस्मीमुल्लाखान, श्रीमंत बाबासाहेब व मेनापति तात्या टोरे हेही त्या घाटाजवळ अेका देवळाचे खत्रूनच्यावर जाभून धुमे राहिले. त्या देवळाचें नांवही त्या प्रलयकालाला साजेल अनेंच अमल्याने तेथील सर्व प्रदेशावरचें अधिपतित्वच ह्या देवळाकडे दिलेलें होतें कीं काय असा भाम होजी. कारण ह्या देवळान ' हरदेवा 'ची मूर्ति स्थापलेली होती !

तटवंदीची जागा सोडून गंगेच्या काठी अग्रजांना आणण्यामाठी अुत्तम प्रवाराची वाहनें नानानी घाटून दिलीं. सर हो व्हीलर ह्याच्यासाठी तर अेक अुत्तम सांगारलेला हत्ती खुद्द नानाचे माट्टातमह तटवंदीचे दाराशी येभून धुमा राहिला. त्या हत्तीवर आपली मिरवणूक काढविण्याचे सर व्हीलरचे मनात कसेनेंच वाटल्याने त्याने आपलीं मुलें मागमे त्या हत्तीवर चढविली व आपण अेक पालखीच वमला. अग्रजांचे स्त्रियांनाही पालख्या देण्यात आलेल्या होत्या. असा घाटामाटाने ही मिरवणूक निघाली कानपूरचे तटवंदीवरील अग्रजी निगाण खाली आलें व तिथे सद्धर्माचे संयुक्त ध्वज व स्वराज्याचा झेंडा डोलू लागला ! ह्या अग्रजी अग्रजीच्या खालेल्या अपमानाने अत करण करपून जाण्याचे अंबजी मृत्यूच्या दूर जवडपातून अेरुदम मुट्यावटून अग्रजांना आनंदच खालेल्या होता. त्या आनंदाच्या भरात ते सर्वजण लगवणीने तटवंदी मागे टावून जावयाम मिळ शान्ते - पण कुठे ? व आता

आपल्यास सुरक्षित रीतीने वागविण्यात येतील अशी त्याची खात्री झाली-पण
 "डलहीसीच्या राजकारणाशी ज्याचा अर्थावर्था संबंध नाही" असा गनुष्य या
 तांड्यात अस्तादा तरी आहे का ?

तथापि या प्रश्नाची चौकशी सध्याच करीत वसण्यात अर्थ नाही गगेचा घाट
 अजून दीड मैल लांब आहे ! दीड मैल चालत जाणारी ही मिरवणूक गंगेच्या वाळ-
 बंदावर अतस्ताच तिच्या मागेमागे सिपायांच्या रांगांनी रस्ता अडवून टाकला
 पालखीतून अतस्ताना किंवा हत्तीवरून नावावर चढताना भिन्नजांना त्या दिवशी हात
 देण्यास कोणीही नेटिव्ह तयार होऊना. हो, पण चुकले ! अंक दोन महत्वाच्या
 ठिकाणी पालखीतून अतस्तण्यास मदत मिळाली; परंतु ती हात देण्याचे अवजो सिपाजी
 हात दाखवीत असताना होय ? कर्नल जेबर्ट घायाळ झाल्यामुळे त्याला अंका डोलीत
 पाळून नेण्यात येत होते. त्याची ती डोली मध्येच हटकवून अंक सिपायी म्हणाला.
 "का कर्नल साहेब ! ही परेड कशी काय आपणाला पसत आहे ? रेजिमेंटचा
 पोपाख पसा काय आहे ?" असे म्हणून त्याने त्याला खाली ओढला व तरवारीने
 त्याचे तुकडे तुकडे केले ! त्या कर्नलची स्त्री रोजारीच होती, तिला काही जण
 म्हणू लागले "तू स्त्री आहेस म्हणून जा ये तुला जीवदान ! " पण अंक विस्मय झाला
 ओरडला, "अरे हटजाय ! स्त्री ! पण ती गौरी आहे ना ? मग धुडक तुकडा !"
 हें वाक्य संपण्याचे आधीच त्यातील भयानक अर्थाची पूर्वता झालेली होती !

गदीवर सर्व बोटी धान्यगामप्रसिद्धा राज होण्या हे भिन्नजाच्या कमेटीनेच
 सोधायेंती सिद्ध केलेले आहे. त्या बोटीमध्ये पाण्यातून चालत किंवा लंगडत जाणून
 भिन्नज जोर बनू लागले. जितके तिकडे स्तिमितता व स्तब्धता नासत होती. नावा
 जवळ जवळ भरल्या होत्या. होडीवाले बरही घेऊन सिद्ध होते. नेवटी नावा
 निष्पन्नासाठी श्रीमंत तात्या टोप्यांनी आपला हात हवेत पुढे मागे फिरवून हुकूम
 सोडला. जितक्यात अंका कोपण्यातून त्या भयप्रद दानतेचा भग करण्यासाठी कोणी
 अंकाने अंक विगूळ जोराने फुकले ! त्या पाटावरील श्री हरदेवाचे ते प्रलयकालीन
 डमरू तर डमडमलें गसेल ना ! कारण ती विगुळाचा फक्त हुंकार होनाच तोका
 बंधुवा, तरवारी, कटघारी, येवोवेटा अकदम मडाळू लापल्या. नावाड्यांनी नावातून
 अडद्या घेऊन ते जमिनीवर आले व जमिनीवरून निघायानी झडपा घेऊन ते
 पाण्यात धावू लागले ! 'मारो फिरगीतो' 'छाटो गनोमको' ह्याशिवाय अंक शब्द
 कोणी अुच्चारिल तर शपथ ! जितक्यात सर्व नावाना याग लागली भिन्नजाचे पुरव,
 बायका, मुलें सर्व गंगेमध्ये पटापट झडपा घेऊ लागले. कोणी पोटू लागले,
 कोणी बुडू लागले, कोणी जळू लागले व सर्वजण लवकर किंवा अगिरा गोडपा
 लागून तीन ताळे ! मामाचे मोठे, छोटलेलीं बोकरी, सोडलेले बैल, छिन्न झालेले
 हात, तुटलेले पाय, रक्ताचा पूर ! सर्व गंगेचे पाणी झालं मडक ! पाण्यातून कोणी
 सा.वा. ८-७

अप्रजाने टोके वर काढले की गोळी यावी ! पाण्यात डोकें खुपतले की, गुदमरून प्राण जावा ! असा हरदेवाचा कोप झाला ! असा प्लासीचा वार्षिकोत्सव झाला ! !

ही मकाळी रहाची वेळ होती. थोमत नाना ह्या दिवशी ह्या वेळेस आपले दिवाणखान्यात अेकटेच फेऱ्या मारीत होते अमें म्हणतात. भागीरथीचे तोंडावर श्रीहरदेवाचे अध्यक्षत्वाखाली मनुष्यप्राण्यांतील त्या दोन भिन्न जातींतील दंभर वर्णांच्या हिमोवाची ती तोंडमिळवणी चालली अमतांना श्रीमंत नाना दिवाणखान्यात चंचल झालेले होते यात काय नवल आहे ! अमले क्षण म्हणजे इतिहासातील अेकेका भागाचीं शेवटचीं अक्षरे अमतांना ! अेकेका युगाची ती समालोचना करतात. असल्या क्षणाचें कर्तृत्व ज्याच्याकडे आलेले होते तो नाना ह्या वेळेस दिवाणखान्यात हिडताना त्याच्या मनात काय विचार चाललेले अमतील ते असोत ! परंतु त्यांना फार वेळ विचार करावयास वेळ मिळाला नाही. कारण तितक्यात अेक घोडेस्वार दौडत आला व त्याने सतीषोडा पाटावर अिज्रजांची गिपायांनी मरमकड कत्तल चालविलेली आहे अशी वदों दिली. ही बातमी अंतःपुराच नानांनी त्यालाच परत दख-डलें व त्याच्याबरोबर सवतीचा हुकूम धाडला की "गौर पुरष तेवडा कापून टाकावा व गोऱ्या बायका-मुलांना विलकूल घडका लावू नये." नानाच्या हुकुमातील हा दुसरा भाग नीलच्या हुकमात अभावाचेच जाडझणार आहे, हें जाता जाता सांगितलें पाहिजे !

नानांचा हुकूम परत मतीचीट्यावर पोचतो आहे तीं शिपायांची शिकार भर रंगात आलेली होती. बोटीच्या कडकडत खाली कोसळणाऱ्या दिवाण्यात कित्येक गौरे लोक अळत होते तर कित्येक पोहत पोहत पार जाण्याचा प्रयत्न करीत होते. त्यांच्या-मागे शिकारी कुऱ्याप्रमाणे चवनाळत व श्रोघाने मखोल गुरगुरत शिपायांही पोहू लागले दातात तरवारी घेउन व हातान पिस्तुलें धेभून शिपायांनी पाण्यात त्या मय-कर मृगयेली आरंभ केला जनरल व्हीवर पहिल्या घडावयात ठार झाला, हेंडरसन ठार झाला-परंतु ठार किती झाले यांची यादी देण्यापेक्षा असा ठिकाणी ठार कोण झाले नाहीत त्यांचीच यादी देणें बरें ! नानांचा निरोप येताच सर्व कत्तल बंद झाली व हुकमाप्रमाणे सुमारे १२५ स्त्रिया व मुले जिवंत बाहेर काढण्यात आलीं. त्यांना मवदा कोठीकडे कंद करून नेले व राहिलेल्या सर्व युरोपियन पुढ्यांना अेवा रागेत जुमे करून त्याचा शिरच्छेद करण्याची शिक्षा त्यांना घाबून दाखविण्यात आली. त्यांच्यापैकी अेकाने प्रार्थनेस वेळ मागितल्यावरून तो देण्यात आला. त्यांनी मर्णांनी प्रार्थना केली व ती मरणाच शिपायांच्या तरवारीने त्यांचीं शिरे सपामप जुडवून

९. Forrest State Papers : "Almost all historians admit that Nana sent this order as soon as he heard the report." Also see Kaye and Maltson's Mutiny, Vol. II, page 258.

टाकली ! त्या ४० बोटींपैकी अेक बोट काय ती निसटली व त्या बोटीतील अिग्रजा-
पैकी वाटेवरील खेडेगावांच्या हलत्यातून दोन चार अिग्रज काय ते बचावले-व तेही
दुर्विजयसिंग नावाच्या जमिनदाराच्या मनात करणा आल्याने ! ह्या जमिनदाराने
त्या नागच्या शालेल्या व मरन असलेल्या साहेबाना आपल्या घरी तूप रोटी चारून
व अेक महिनाभर पाहणचार देऊन मग त्यांना अलाहाबादेत पाठवून दिलें.

सारांश, कानपूरला ता. ७ जून रोजी जी अेक हजार अिग्रजी माणसें हयात
होतीं त्यापैकी ४ पुरुष व १२५ बायकामुलें काय तीं ता. ३० जूनला हयात होतीं.
त्यातून ही १२५ बायकामुलें नानाचे कंदेत होती व ते ४ पुरुष अर्धं मेलेले होऊन
दुर्विजयसिंगाच्या दिवाणखान्यात औषांगचार घेत होते ! परंतु ही यादी अजून तक्की
झालेली नाही—हिच्यातही अजून घेरीज वजाबाकी व्हावयाची आहे ! ती वजा-
बाकी होओतोंपर्यंत अिग्रजी स्त्रियांना व मुलांना नानांनी कंदेत टाकल्यानंतर त्यांचा
बंदोबस्त कसा काय ठेवलेला होता हेंही थोडक्यात सांगण्यासारखें आहे. या बायांवर
बळजोरी करण्यात आली, त्यांचे रस्त्यातून अुरमंग करण्यात आले, खुद्द नानांनी
त्यांच्यावर जबरदस्तीचा संभोग करण्याचा प्रयत्न केला वगैरे वैशरमपणाचे आरोप
व 'खात्रीलायक माहिती' मोटमोठ्या अिग्रजी लोकांनी प्रसिद्ध केलेल्या नसल्या
व ही अत्यंत निच व नरकगामी खोटीं विधाने जाणून घेऊन करण्याच्या वापोंनबधें
सत्य प्रमाणें मानण्याअितकी जर अिग्रजी राष्ट्राची दृष्टि अधळी व दुष्ट झालेली नसती
तर ह्या गोष्टीचा झुल्लेखही करण्याचें प्रयोजन नव्हतें ! अिग्रजांनी ह्या सर्व आरोपाची
चौकशी करण्यासाठी नेमलेल्या कमिशनच्या रिपोर्टात ही सर्व विधाने झाडून.
खोटीं आहेत हें स्पष्ट लिहिलेलेच आहे, १० तथापि अितक्याने ही हकीकत सप्त नाही
त्या स्त्रियांना नानांनी कत्तलींतून वाचवून नील, रेनान्ड हँबलोक ह्या सर्वांना लाज
आणली, अितकेच नव्हे, तर त्या बायकांना कंदेत घातल्यानंतर त्यांचे अमानुष हाल
केले नाहीत, पेवढेंच नव्हे तर अिग्रजांनी हिंदुस्थानात किंवा ऑस्ट्रियाने अिटलीत
किंवा स्पेनने मूरिश लोकांना किंवा ग्रीसने तुर्की लोकांना अशाच प्रकारच्या परि-
स्थितीत जितक्या कडकपणाने वागाविलेले आहे त्याच्या दाताशाने कडकपणा नानांनी
त्या त्यांच्या व्यक्तिविषयक, राष्ट्रविषयक व धर्मविषयक कृतघ्न दात्रूच्या जातीला
त्या ५७-च्या अुशप्रख्यातही दाखविलेला नाही ! व हे अिग्रजांच्याच अितिहानावरून
सिद्ध आहे.

कानपूरच्या हत्याकांडाच्या या पहिल्या गडबडीत, काही स्वारांनी चार अिग्रज
स्त्रिया आणि काही अर्धबाटाच्या स्त्रिया पळवून नेत्या होत्या. नानासाहेबांना ही
वातमी कळताच त्या स्वारांना नानांनी पकडून अणून त्याची निमंत्सना केली आणि

पळविलेल्या स्त्रियांची मुटुका करण्याची आज्ञा केली.^{११} कंदेतील स्त्रिया व मुलें यांना चपात्या व मांस मधून मधून देण्यात येत असे.^{१२} कोणत्याही प्रकारचें वप्टाचें काम थळाने कंधांवर लादण्यात येत नसे. मुलांना दुधही दिले जात असे. त्यांच्यावर देख-रेखीसाठी वेगम नांवाची चात्री ठेवलेली होती. तुरुंगात कॉलरा नि हंगवण मुरू झाल्यां-वर वंधांना शुद्ध हवा मिळावी म्हणून दररोज तीन वेळ खुपड्यावर आणले जाई.^{१३} तथापि फिरण्याच्या विषयी लोकांत कसा भयंकर सोभ होता हें दर्शविण्यासाठी पुढील गोष्ट येथे मादर करीत आहे. तुरुंगाच्या भिंतीवरून एक ब्राह्मण डोकावून पहात अमता त्याला आजवर ज्या अिन्नज स्त्रिया पालवोशिवाय अेक पावूलही लुच-लत नसत त्या स्वतःचे कपडे धूत असलेल्या दिमत्या. ब्राह्मणास त्यांचा वळवळां येवून तो शेजाऱ्यास म्हणाला, " त्याचे कपडे घोव्याकडे का दिले जात नाहीत ?" त्या ब्राह्मणाने अस्यानी दाखविलेल्या माणुसकीचा तिटकारा म्हणून त्या शेजाऱ्याने त्या ब्राह्मणाच्या बोवाडात हाणले. कंदेतील अगदी थोड्या स्त्रियांना दळण देण्यात येई व त्याचें यक्षीस म्हणून प्रत्येकीला अेका चपातीचें पीठ देण्यात येई. स्वतःस जगण्यासाठी काय कष्ट पटतात त्याचा घडाच त्यांना मिळाला ! असा या कंदेचा शेवट काय झाला व त्याला कारण काय झाले याचा झुलगडा यथाप्रसंगी होअीपर्यंत या थायांना व मुलांना त्या कंदेतच सोडून देऊन जास्त महत्वाच्या हकीकतीकडे वळू.

ता. २८ जूनला कानपूरला असलेल्या अिन्नजी मत्तेचे निर्मूलन पूर्ण झाल्या-नंतर सुमारे ५ वाजण्याचे सुमारास श्री. नानानी अेक टोलेजंय राजदरबार भरविला. त्या राजदरबाराचे मग्मानार्थ त्या वेळेस हजर असणाऱ्या सर्व सत्काराचीही परेड बोला-विण्यात आली. पायदळाच्या सहा रायंघ रेजिमेंटस् व घोडेस्वारांच्या दोन रेजिमेंटस् त्या समारंभामे हजर असून शिवाय गावोगांवाहून या स्वदेशीय युद्धाने आणिल्या स्वयंसेवकांच्या टोळ्याही आपआपल्या निशाणामह धूम्या होत. ज्याच्या पराक्रमाने कानपूर जिंकता आले त्या मूठभर परंतु सौर्ययुक्त तोफवान्याचा मान या दिवशी यथार्थत्वाने पहिला ठेवलेला होता. वाळासाहेब हे सैन्यामध्ये प्रथमपामूनच प्रिय धमल्यामुळे ते येनाच मर्वांनी खडी ताजीम दिली. प्रथमतः दिल्लीचे बादशहाचे नावाने १०१ तोफा सोडण्यात आल्या. गत्तावननाली हिंदुमुसलमानांनी किती आदराने व बंधुभावाने अेकमेकांस शेवटपर्यंत वागविणें हें येथे ध्यानात ठेवण्यामारखें आहे नंतर श्रीमन् नानासाहेबांची न्वारी मंदानावर आली. हें पाहताच मर्वांनी महंगजाचा

११. ड्रेझेलियन व्हन कानपूर पृ. २१९.

१२. नॅरिटिव्ह पृ. ११३

१३. Neill himself says in his report: "At first they were badly fed but afterwards they got better food and clean clothing and servants to wait upon."

जयजयकार केला व त्यांना २१ तोफांची मलामी दिली. वेड्यातील २१ दिव-
गांच्या बद्दल ह्या २१ तोफा होत्या असें कित्येक म्हणतात. ह्या मानाबद्दल महाराजांनी
त्या विस्तृत मैदानाचे आभार मानले व ते म्हणाले : "हा आजचा विजय आपल्या
सर्वांचा आहे. त्यांत आपल्या सर्वांचा गारसाने सन्मान आहे." १४ नंतर संयुक्त
घर्ममुद्रातील या विजयाबद्दल नागांनी बरे लक्ष रुपये त्या लष्करास भक्षितादातल
देण्याचा हुकूम दिला आहे हें प्रसिद्ध करण्यात येताना आणखी २१ तोफांची मलामी
अंदाजी. नंतर नानांचे पुतळे राखणाहे व बंधु बाबासाहेब याळामाहे व यांस प्रत्येकी
१७ तोफांची मलामी मिळाली. त्रिनेदियर ज्वालामुखी व नेनापति तात्या टोंगे
यांनाही प्रत्येकी ११ तोफांचा सन्मान मिळाला. अशा रीतीने त्या दिवशीच्या सूर्य-
नारायणाला स्वानश्वरमराठील विजयगीतें तोफांच्या गडगडाटातून अंकविष्यात
आल्यावर सर्व लष्कर परत आणव्या तंबूकडे घाडून देण्यांत आलें.

ही लष्कराची राजकीय पहणा साल्यानंतर श्रीमंत नानासाहेब हे श्रीमंत
बाळासाहेबांसह ब्रह्मचर्याच्या त्या अतिहासप्रसिद्ध वाटपाकडे पालू लागले. या. १
जुलै ही राज्यारोहणाकरिता मुकर करण्यात आलेली होती. त्या दिवशी त्या वाड्यात
काय घोषा अगेल ! पैगव्यानें तें पुरातन गिहागन समारंभाने व मुमजिन करून
दरबारात आणण्यात आले. श्रीमंत नानासाहेबांच्या भालावर रात्रतिलक लाव-
ण्यात आला व हजारो नागरिकांच्या व तोफांच्या जयघोषात श्रीमंत नानासाहेब
पेढावे हे भेक स्वतंत्र व स्वच्छाजित, स्वदेशसंमत व स्वधर्मप्रतिपालक सिंहासनावर
आरोहण करते झाले ! त्या दिवशी कानपुराहून हजारो लोकानीं नानांस नजराणे व
भेडी घाडलेल्या होत्या. १५ हिंदु लोक मुपड भुपड म्हणू लागले की, आजपासून
आता राजा रामचंद्राचा विजय होणार ! १६ स्वधर्माचा व स्वराज्याचा मंगल
मुग्ध फार दिवसांनी दगदिसाना वाहू लागला ! रायगडावरून ज्या मराठ्यांचे
गादीना मिश्रजाती कडेलोट केला होता नीच ही गादी मिश्रजात्या रचतातून व
भामातून ब्रह्मचर्याच्या पुनरुद्भूत झाली !

आज तिच्या भरनराटलेल्या घुडाला स्वराज्याचें फळ लागलेलें पाहून श्रीमंत
नानांस काय वाटलें अगेल चरें ?

परंतु नानाची बालपणीची मंत्रीण छेलेली तिकडे काय करीत आहे ? नाना
घोड्यावर बसले म्हणजे बालपणी जी आपणही घोड्यावर बसत असे, नाना हत्तीवर
बसले म्हणजे जी आपणही हत्तीवर बसल्याशिवाय रहात नसे ती आताची शांशीची
राणी, कानपुराकडे नाना स्वातंत्र्य तिलकाकित सिंहासनावर आरोहण करीत

१४. ट्रेव्हेलियन कृत कानपूर

१५. ट्रेव्हेलियन कृत कानपूर पृ. २१४

१६ सर कॉलिन यॉर्के 'नॅरेटिव्ह'

असताना आपणही शांतीकडे स्वकीय सिंहासनारोहण केल्याशिवाय भुबीवर थोडीच बसणार आहे ! स्वातंत्र्य रणपट्यावर सिंहासनांची भयंकर जुगार मुरू करण्यासाठी नानासाहेबांनी ज्या दिवशी आपला फासा कानपूरच्या फेकला त्याच दिवशी राणीनेही आपला फासा शांतीलाही फेकला ! याचें नाव सवंगडी ! ता. ४ जून रोजी अिकडे कानपूरचा स्वातंत्र्यघोषणेचा भयानक गडगडाट होऊ लागला तों त्याच वेळेला तिवडे शांतीची चपलाही ममराकाशात कदाडू लागली !

शांतीला सत्तापनचे मे महिन्यात नेटिव्ह पायदळाची १२-वी रेजिमेंट, १४-वी घोडेस्वाराची व अेक तोफखाना अितके सैन्य ठेवलेलें होतें व ह्या सैन्यावरील मुख्य छल्लरी अंमलदार कॅप्टन डन्लॉप हा होता. मे महिन्याचे सुमारास त्या सैन्यामध्ये काहीं गुप्त बेट चालत असल्याची बुडत घातमी अंग्लिश अधिकाऱ्याचे कानावर येऊ लागली. शांतीचे मुख्य कमिशनर स्कॉन व डेप्युटी कमिशनर गार्डन यांच्या हाती शिपायांचीं काहीं पत्रें लागून त्याबद्दल असे धुधड दिसू लागलें की, राणीच्या नौकरीत असलेल्या कुणी लक्ष्मणराव नांवाच्या वाढण्याने १२-व्या रेजिमेंटशी कारस्थान बांधलेलें अमून शिपायांनी बंड करून आपल्या अधिकाऱ्यांना गारद करावे म्हणून त्याचे अव्याहत प्रयत्न चाललेले आहेत.^{१७} हा वाढण म्हणजे स्वतंत्र शांतीचा पुढे झालेला दिवाण लक्ष्मणराव पांडे हा होय ! शांतीमधील धनवान डाकूर लोकांत अेक प्रकारची खळबळ सुरू आहे व ते अिप्रजी राज्याला झुलघून पाहण्याच्या बल्ल्या करीत आहेत ही गोष्टही काहीं फार-ी महत्त्वाची नाही. कारण हे डाकूर कधी कौण्या सरकारनी राजनिष्ठेने राहिलेले आहेत ?

तथापि शांतीचें सैन्य राजनिष्ठ राहिल अशी अिप्रजाची दृढ समजूत अने. सैन्याच्या राजनिष्ठेप्रमाणेच राणीच्या राजनिष्ठेबद्दलही काहीं संशय घेण्याचें नारंग नव्हतें. कारण नुकतेच तिने अिप्रजांना वेळ पडल्यास दबय तितकी मदत देण्याचें भुमनें बबूल केले आहे, अितकेच नव्हे तर ती मदत आपल्यास करता यावी म्हणून आपल्या पदरनें सैन्य वाढविण्याची तिने परवानगी मागितलेली आहे ! अशा स्थितीत शांती वडाच्या ज्वालांपासून निर्भय आहे. मे महिन्याचे ३१ तारखेसही वरिष्ठ अधिकाऱ्याकडे शांतीच्या अिप्रजांनी रिपोर्ट करण्यास काय हरकत आहे ?

ता. १ जून रोजी शांतीमध्ये काहीं अिप्रजी अधिकाऱ्यांचे बगल्याआग लागली ! ही आग जूनच्या पहिल्या आठवड्याला अितका निरोप देऊन तिघून गेली. ज्या दिवशी तिवडे कानपूर बुडते त्याच दिवशी ता. ४ जूनला शांतीही बड करून बुडली. शिनायाच्या अेका टोडीने आपल्या हवालदाराचे अिशाऱ्याबरोबर अकस्मात् हल्ला करून स्टार फोर्ट त्यांतील दाखान्यामुद्धा व सत्पाणारामुद्धा हस्तगत करून घेतला ! कॅप्टन डनलॉपने घोडेस्वारांना व झुरलेल्या पायदळाना व तोफखान्याला

परेडीवर घेवून झालेला प्रकार कळविताच त्या सर्व नेटिव्ह सिपायांनी राजनिष्ठेचा व कंपनीचा जयजयकार करून सांगितले की आम्ही कंपनीसाठी जीव देण्यासही मागे पुढे पाहणार नाही ! हें राजनिष्ठाप्रदर्शन अिकडे चाललेलें असतानाच तिकडे अिग्रजानी शासीच्या किल्ल्यांत आपली वायकामुलें नेवून ठेवून त्या किल्ल्याला लढविण्याची तयारी चालविली व मदतीसाठी नागावच्या अिग्रजी छावणीकडे व अितर प्रांतांकडे निकडीचीं पत्रेही लिहिली. ही पत्रे टाकण्यास पोस्ट ऑफिसकडे इनलॉप साहेब जां जातात तों त्यांस परेडीच्या मंदानावर १२-व्या पायदळातील सिपायांनी गोळी घालून ठार केले. बेनसाओन टेलरही ठार झाला ! तेव्हा सर्व अिग्रज भयाने पळ काढून किल्ल्याकडे निघून गेले. त्या किल्ल्यात अिग्रजांनी सरक्षणासाठी तोफा रोखून व दाहगोळा नेवून व्यवस्था केलेलीच होती व त्यांचा असा निश्चय होता की बाहेरून मदत येतीलपर्यंत सुमारे अेक आठवडाभर आपण किल्ला सहज लडवू शकू. सिपायांनी छावणीमध्ये जे युरोपियन सापडले त्यांना ठार करून मग किल्ल्यावर चाल केली. अिग्रजांनी राणीचे शास्त्र मागण्यासाठी स्कॉड व पसल बंधू असे तीन असम धाडले होते. त्यांना वाटेतच गाडून ठार करण्यात आले. ता. ७ जून रोजी किल्ल्यावर बंडवाल्यांनी निकराचा हल्ला चढविला. त्यांच्यापाशी चांगल्या तोफा नसल्याने त्यांना किल्ला सर करण्यास फार अडथळा देऊ लागला. तरी त्यांची सख्या जबरदस्त असल्याने ते तसेच पुढे रेटात चालले. किल्ल्यामध्ये अिग्रजांबरोबर काही 'विद्वान' नेटिव्ह शिरलेले होते. त्यांच्यापैकी अेक खिदमतगार किल्ल्याचे दरवाज्याला बंद करण्यासाठी रचलेली दगडाची भित गुपचूप घडघडून देऊ लागला. हें लेफ्टनंट पॉवसचे प्यानात येताच त्याने त्या खिदमतगाराला गोळी घालून ठार केले. तोंच दुसऱ्या खिदमतगाराने लेफ्टनंट पॉवसला तरवारीने छाडून टाकले ! लेफ्टनंट गॅंगेने त्याला बुडवून दिले. अिग्रजांनी किल्ल्यातून तोफांचा व बंदुकींचा मारा स्वतःच उगवून करण्याचा सपाटा चालविला होता. कमिशनर गार्डेन हा असाच घोरमारा करता करता अेका खिडकीतून निशाण रोखू लागला तोंच त्याचा चेहरा नक्की माहीत असणाऱ्या अेका घडवाल्याने अचूक तीर मारून गार्डेनला त्याच्या निशाणामुढा ठार केला ! गार्डेन साहेब पडताच किल्ल्यातील अिगलिशाचा धोर गळून गेला व बाहेर वडवाल्यात अेकच अवसान भरलें. अिग्रजांच्या गोळीवाराला न जुमानता घोडेस्वाराचा रिसाळदार कालाखान व शासीचा तहशीलदार अहमद हुसेन या दोघां शूर योद्ध्यांनी बडाचे निशाण किल्ल्याचे तटांला नेवून भिडविलें व बंडवाले किल्ल्यात क्षणा दो क्षणात घुसणार असा रंग दिवू लागला. तेव्हा अिगलिशानी किल्ल्यावर तहाचे निशाण अुमारले व लढाजी बंद झाली. दुसरे दिवशी विजयी बडवाल्याचा प्रतिनिधि शासीतील प्रसिद्ध हकीम साले महमद हाच्याशी वडवाल्यांनी आपणास जीवदान देण्याचे अग्रयवचन द्यावे अें अिग्रजांनी बोलणे लावले. ही अट मान्य करण्याचे साले महमदाने कुराणावर हात ठेवून

कवूल केलें व लगेच अग्रज लोकांनी किस्त्याचीं दारे खुलीं केलीं. अग्रजांना शस्त्रें खाली ठेवण्याचा हुकूम झाला. त्यांनी शस्त्रें साली ठेवलीं व ते दुर्दैवी गोरे लोक बाहेर येऊ लागले. आणि शिपायी त्यांना पाहताच 'मारो फिरंगीको' म्हणून त्यांच्यावर तुटून पडले !! ता. ८ जूनला अग्रजी पुरुषांच्या मुसक्या बांधण्यात येऊन निपायांनी त्या सर्व गोऱ्या लोकांची सहारातून जंगी मिरवणूक काढली. त्या मिरवणुकीतच झाशीचा मुख्य कमिशनर स्क्रीन हा अधोमुख होऊन चाललेला होता ! जोगन बागेपर्यंत ही मिरवणूक येताच रिसालदार साहेबांचा हुकूम मुटला की, ऐकून ऐक गोरा छाटला जावा ! झाशीच्या तुरुंगावरील मुसलमान दरोग्याने स्क्रीन साहेबांचें डोंरें थुडविलें व तत्सर्णी पुरुष, बायका व मुलें मिळून साठ गोऱ्या लोकांची शिरे घेडूसारखीं भुसळून जमिनीवर जादळली ! बायकांनी लहान मुलें आपल्या कडेवर घेतलेलीं होती व मोठीं त्यांच्या शेजारी चिकटून धुर्मी होती ! त्या बायका, सौं त्यांच्या कडेवरील लहान मुलें व ती शेजारचीं मोठीं मुलें गोऱ्या रगाच्या अपराधासाठी काळ्या रगाच्या तरवारीने सपकन छाटलीं गेलीं ! अंका क्षणात रक्ताचा पाट धो धो करीत भुसळला ! झाशीच्या घनीभूत अन्यायाचें असें हे द्रवीमवन झालें !

झाशीच्या क्षुब्ध जवडपात ७५ पुरुष, १२ स्त्रिया व २३ मुले जितक्या अग्रजी लोकांचे बंडवाल्यांनी शिरकाण केलें ! झाशी ता. ४ जूनला भुटली व ता. ८ जूनला अग्रजी राजसत्तेचा झाशीतून अंत झाला ! आणि अग्रजांचा वारसा मांगणारी औरस व दत्तक सतति तेथे जिवंत न उरल्यामुळे बंडवाल्या शिपायांनी श्रीमती राणीसाहेब लक्ष्मीबाईसाहेब यांना झाशीच्या स्वातंत्र्यसिंहासनावर प्रतिष्ठित केलें आणि बीर लक्ष्मीराणीच्या नावाने द्राही फिरविली की "खुल्क खुदावा, मुल्क वादगाहका, और अमल राणी लक्ष्मीबाई का ! " १६

१६. मराठीमध्ये श्री पारसनीस ह्यानी झाशीच्या रणलक्ष्मी राणीच्या चरित्रावर साधार असा ग्रंथ लिहिलेला आहे. त्यामध्ये त्या विद्वान् ग्रंथकाराने शेकडो पुरावे देऊन असे मिद्ध करून दाखविले आहे की, झाशीच्या जिल्हिशाच्या हत्याकांडाला ह्या तरुण राणी लक्ष्मीने अंथडी मुद्दा चिपावणी दिलेली नव्हती. श्री. पारसनीस याचा ग्रंथ मराठी वाचकांच्या चांगल्याच परिचयाचा झालेला असून हिंदुस्थानातील अतिर अनेक भाषातूनही या ग्रंथाचे भाषांतर झालेलें आहे आणि म्हणूनच त्या ग्रंथातील प्रस्तुतविषयक भाग केवळ पुनरुक्तीचा दोष टाळण्यासाठी आम्ही येथे दिलेला नाही.

प्रकरण नववें

अयोध्या प्रांतातील रण

अयोध्येचें राज्य डलहीसीने खालसा केल्यापासून त्या प्रांतातील प्रजेची दिवसे-दिवस जास्त जास्तच दुर्दशा होत चाललेली होती. अयोध्येचें स्वातंत्र्य नष्ट झाल्याने नवाबाचे राज्यात ज्या मोठमोठ्या मानाच्या, अधिकाराच्या व वैभवाच्या जागा होत्या त्यांवर अिप्रजी अधिकाऱ्याची नेमणूक होवून सर्व स्वदेशी लोकांना पदच्युतता भोगावी लागली. त्या नवाबाचें सैन्य काढून देण्यात आले, त्याचे सरदार दारिद्र्यात ढकलण्यात आले, त्याचे मानकरी व मुत्सद्दी हतवैभव झाल्याने जुपजीविकेच्या कनिष्ठ स्थितीला पोचले. सर्वांचे मनात ज्या गुलामगिरीने ही दुर्दशा अत्यन्न केलेली होती तिचा दीर्घ ट्रेप अत्यन्न होऊ लागला. राजधानीत व राजदरबारातच हे दास्याचे चटके वसत होते असें नमून त्या सर्व प्रांतात मोठमोठ्या जमिनदारांचे व राजाचे पिढीजात हक्क, वतने व अिनामें अिप्रजानी हिसकून घेतलेली असल्याने त्या सर्व पोर पोर राजाना व बाहागिरदाराना अत्यंत कनिष्ठ स्वराज्य व अत्यंत थोडें गुलामगिरी यामध्येही पहिलेच किती थोडेस्कर, गानाहं व अभिनंदनीय असते याची पूर्ण ओळख पटू लागली. सारा बाबल्याने दोतकरी मालूप झाले. अिप्रजी लष्करात जे हिंदुस्थानी सिपाही असत ते बहुतेक अयोध्येतीलच असल्याने त्यांच्यातही मातृभूमीच्या या दुर्दशेने व दास्याने जबरदस्त असंतोष माजत चालला. तरुण वजीदअल्लीशाह यांना अिप्रजानी किती अधोर विश्वासघाताने वागविलें हें आठवून जो तो आपल्या तरवारीला हात घालून ओठ करकर चाकू लागला.

अयोध्येतील मोठमोठे जमिनदार सौवं, औदारवं, कृतज्ञता ह्या गुणांचें भाजन असलेल्या रजपूत वंशांत अत्यन्न झालेले होते त्यांना आपल्या राजाचा अिप्रजानी केलेला छळ अंकून अनिवार कोर अत्यन्न झालेला होता. अयोध्या घालसा केल्यावर अिप्रजानी आपल्या नोकरीत रहाण्याविषयी त्यांत जेव्हा विचारले तेव्हा त्या स्वातंत्र्य-निष्ठ लोकांतील शेकडो करारी पुरुषानी स्पष्ट अतरे दिली : “आम्ही स्वराज्याचें अन्न खाल्लेलें नाहें व जेतदर्थ परक्याच्या अग्न्याला शिवणेही होणार नाही ! ”

अयोध्येचें राज्य खालसा केल्यानंतर त्या प्रांताचे मुख्य अंमलदारीवर सर हेन्री लॉरेन्स याची योजना करण्यात आली. ज्याच्या तटकेने व कारस्थानीपणाने पंजाबात वडाची नीजें अफुरित होण्याचे आधीच तुडवून टाकलेली होती, त्या सर जॉन लॉरेन्सचा सर हेन्री लॉरेन्स हा बडील बघु होता. पंजाबच्या चीफ कमिशनरने, जसा पंजाब संरक्षण केला, तसाच अयोध्येच्या चीफ कमिशनरनेही अयोध्या प्रांत संरक्षण करण्यासाठी फार आधीपासूनच आरंभ केलेला होता. सत्तावनच्या आधा-तातून हिंदुस्थानात ब्रिटिश राजघराणा जिवंत राहिल्याचें थोडे जर कोणारा देणें अमेल

तर तें या लॉरेन्सच्या कुटुंबाकडेच होय !- सर हेन्री लॉरेन्स ह्याने अयोध्येत पाय टाकताच तेथील परिस्थितीचे बरोबर परीक्षण केले व हिंदुस्थानात कोणच्याही अग्रजाचे लक्षात येण्याचे आधीच त्याने बंड होण्याची भीति प्रदर्शित केलेली होती. अयोध्येची मुख्य राजधानी लखनौ शहर अमल्याने सर हेन्री तिथेच रहात असे. त्याने असंतुष्ट झालेल्या जमिनदारांना गोठे बोलून शांत करण्याचा प्रयत्न सुरू केला. लखनौला दरबार भरवून व त्यात निरनिराळे मान, पदव्या व वक्षिसें देऊन जनतेला स्वराज्याची विस्मृति पडण्यासाठी त्याने पुष्कळ धम घेतले. परंतु रयतेला संतुष्ट करण्याचे हे श्रम घेत अमलानाच संकटसमयी गैरसावध रहाण्याबितका तो कर्माघात नसल्याने त्याने दुमरीकडे लोकांच्या जुठावणीपासून बचाव करण्यासाठी निरनिराळे धेत योजण्यास आरंभ केला !

कारण सर हेन्री लॉरेन्स ह्याचा अंमल हा पूर्वीच्या अग्रजी अधिकाऱ्याचे अंमलाहून जरी चांगला होता तरी अयोध्येतील लोकांना आता अग्रजाच्या जागत्या अमलाचा वागीट अमलाबितकाच तिटकारा आलेला होता. स्वराज्य परत मिळून वर्ज्यार अल्लीनहाला त्यावर पुन्हा प्रस्थापित केल्याशिवाय त्याची महत्वाकांक्षा दुगुन्या कसानेही शांत होणारी नव्हती. अग्रजी राजसत्तेच्या साखळ्यांना तोडून टाकून सर्व हिंदुस्थान पुन्हा अेकदा स्वतंत्र करण्याशिवाय त्यांना केव्हाही सुचत नव्हतें. त्यांचा धर्म काल भ्रष्टपदावर आरुढ झालेला होता. काल तो धर्म राजधर्माच्या प्रतिष्ठेला पावलेला होता. परंतु आज तो संवाधर्माच्या कनिष्ठतेला आलेला होता. ह्या त्यांच्या मुख्य तक्रारी होत्या व त्यांचे समाधान करण्यास चांगला अंमल हा अुपाय नसून अमलाचा नायनाट हाच काय तो अुपाय होता. मानसिगासारखे प्रबल हिंदु राजे व शिकदरशाहसारखे मुसलमानाचे अधिकारी असल्या असल्या अुभय धर्माच्या देशभक्त पुढाऱ्यांनी या स्वातंत्र्य जिहादीला आपले सर्वस्व वाटण्याचा निश्चय केला होता. हजारो मौलवी व पंडित ह्या जिहादीचा गुप्त व अुघड उपदेश करीत सर्व अयोध्येत हिंदू लागले. लष्कर शपथवढ, पोलीस शपथवढ, जमिनदार शपथवढ, सर्व जनता अग्रजाविरुद्ध लढाओळी करण्यासाठी शपथवढ करण्याचा प्रचंड कट अुभारला जाऊन जिकडे तिकडे लोकक्षोभाचा अग्नि प्रज्वलित होऊ लागला. ह्या अग्नीच्या ठिगण्या मधूनच चुकून कदा अुडत हे भागे सांगितलेच आहे. खुद्द मौलवी शिकदरशाह यांना राजद्रोहाचे अपराधावरून प्रथम फाशीची व नंतर कंढेची शिक्षा देण्यात आली व ७-व्या रेजिमंटला निःशस्त्र करण्यात आले. सर हेन्री लॉरेन्सने लष्कराला शक्यतोपर्यंत शांतता ठेवण्यासाठी, मेच्या १२-व्या तारखेला अेक मोठा दरबार भरविला. त्यात स्वतः हिंदुस्थानी भाषेत अेक वचनूत्वपूर्ण व्याख्यान दिले, राजनिष्ठेचें महत्त्व, महाराजा रणजितसिंगाने केलेले मुसलमानी धर्माचे अपमान व औरंगजेबाने केलेले हिंदुधर्माचे अपमान ह्यांचे स्पष्ट प्रतिपादनानंतर अग्रज सरकारने ह्या परस्पर द्वेषापासून

हिंदु मुसलमानांचे केलेले संरक्षण या मुद्द्याचे सांगोपांग विवेचन केले व नंतर ज्या ज्या शिपायांनी ७-व्या रेजिमेंटच्या निःशस्त्रविघ्नोत्तम राजनिष्ठा दाखविलेली होती त्यांना सरबारी, शाली, पागोटी वगैरेची वक्षिसे स्वतः लॉरेन्सचे हाताने देण्यात आली. किती विलक्षण विरोधाभास ! या वक्षिसे मिळविलेल्या राजनिष्ठानाच थोड्याशा अवकाशाने बंडाच्या कटान सामील असल्याच्या शाश्वतीवरून फाशी देण्याचा प्रसंग आला ! !

हा राजनिष्ठेचा दरबार भरला तारीख १२ मेला व तारीख १३ मेला चांगमी आली की, मीरत शहर बंद करून बुल्ले आहे. तारीख १४ मेला दातमी आली की दिल्ली बंड्याल्यांचे हाती पडून तिथे हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याचा जाहिर-नामा लागला आहे ! !

ह्या बातम्या येताच सर हेन्री लॉरेन्सने लग्नानी शहराच्या गजीकची मच्छी-भवन व रेसिडेन्सी हीं दोन ठिकाणे अग्रजांच्या आश्रयासाठी निवडून काढून त्यांचा बंदोबस्त करण्याला आरंभ केला. अग्रजांची सर्व बायकांमुळेही तिथे नेण्यात येऊन कारागून, मुलकी अधिकारी, व्यापारी वगैरे जेवढा मोठा पुरूप म्हणून होता तेवढ्यांना लष्करी कबायतीचे, सिस्तीचे व नासपत्रे मिश्रण देऊन तयार करण्यात आले. मीरतकडे हो भुडावणी झाल्यानंतर तेथील मुलकी अग्रजांना असेंच तत्काल लष्करी शिक्षण देण्यात येऊन सुमारे १० दिवसांत पुढासाठी राज करण्यात आले होते. सर हेन्री लॉरेन्स यालाच त्या सर्व प्रांताचा मुख्य लष्करी मंजलदार करण्यात आले. अयोध्येचा प्रांत हा वेपाळला गेडून असल्याने वेपाळच्या सैन्याचा घेऊन जंगलहादुराने खाली भुतरांचे अशी तिकडेही लॉरेन्सने मदतीची याचना केली. हे सर्व बंदोबस्त चालले असताना मेच्या वित्ताच्या तारखेपासून सर हेन्रीला रोज पानीलायक दातमी मिळे की आज बड होणार. ही दातमी आधी की लॉरेन्सने विशेष बंदोबस्त व सावधगिरी करण्याला आरंभ करावा परंतु दुसरा दिवस बुजाडला तरी बंड काही होऊ नये ! अशी घरेच वेळी फनगत घाली. तारीख ३० मेलाही लॉरेन्सला कोणी अधिकाऱ्याने दातमी दिली की, आज रात्री ९ वाजता बड होणार.

तारीख ३० मेला सूर्य मावळला हेन्री लॉरेन्स आपल्या अनुचारांमह जेवाव-याग वमला जगता रात्रीचे ९ ची तोंकही गुटली ज्याने या वेळेस बंड होणार अशी नक्की दातमी आणलेली होती त्याची पूर्वीच्या बातम्याप्रमाणेच फनवणूक झाली असल्याने हेन्री लॉरेन्स चेष्टा करण्यासाठी पुढे लवून ताला म्हणाला, " तुमचे मित्र काही बघतशीर वागत नाहीत ! "

बघतशीर वागत नाहीत ? हेन्री लॉरेन्स हें वाक्य अचानक तो न बुच्चारतो तो ७१-व्या पायदल पलटणीच्या बड्याचे घडाड घडाड आवाज त्याच्या कानावर येऊन आदळते ! या रेजिमेंटने पूर्वी ठरवून ठेवल्याप्रमाणे ९-ची तोंक होताना तिच्या निरनिराळ्या टोळ्या पुरोषियनाचे बगण्यावर गुटून पडल्या. ७१-व्या

रेजिमेंटच्या मेस हाऊसला आग लावून त्यांनी युरोपियनांवर बंदुकाच्या फंदी झाडण्यास प्रारंभ केला. त्यांचा लेफ्टेनंट ग्रेट हा पळत असता अेकाने त्याला आपल्या साठेखाली लपविला. परंतु दुसऱ्या अेकाने ती वातमी शिपायांस देताच त्यांनी त्याला साठेखालून ओढून गारद केला. लेफ्टेनंट हार्डिंग हा काही घोडेस्वारांसह रस्त्यांना रोखून घरीत अमता त्यालाही तरवारीचा रट्टा बसला. सर्व कॅन्टोमेंट पेटू लागले. ब्रिगेडियर हडॅस्कोम हाही ठार झाला. रात्रभर अिग्रजी निशाणाम धरून राहिलेले नेटिव्ह व गोरे मोजीर हे मसस्त्र राहून शक्य तितका बंडाचा प्रसार पांघवीत होते. सकाळी म्हणजे तारीखा ३१ मेला हेन्री लॉरेन्सने बंडवाल्यावर आपल्या हाताखालील युरोपियन व अजून राजनिष्ठ राहिलेल्या नेटिव्ह फौजेसुद्धा चार केले. परंतु बाटेतच त्याच्या यरोवर असलेल्या ७-व्या घोडेस्वाराच्या रेजिमेंटने बंड केल्याने त्या घोडेस्वारांसह सर्व बंडवाल्या शिपायाम मोडून देऊन सर हेन्री परत फिरला. लश्करीला युरोपियन लोकांची ३२-वी सर्वघ गोरी रेजिमेंट, अमताही व गोऱ्या तोफगान्याचे साहस्य असताही तारीखा ३१ मेचे सध्याकाळचे आधी नेटिव्ह लोकांची ७१-वी पायदळ रेजिमेंट, ४८-वी पायदळ रेजिमेंट, ७-वी घोडेस्वारांची रेजिमेंट, व बहुतेक अिरेगुलर सैन्य बंडाचा झेंडा अुभारते झाले.

लखनौपासून ५१ मैलावर सीतापूर नामे अयोध्येतील वायव्य भागाचे मुख्य शहर आहे. या शहरी ५७ साली ४१-वें पायदळ, ९-वें व १०-वे अिरेगुलर पायदळ अशा तीन नेटिव्ह रेजिमेंट्स ठेवलेल्या होत्या. तिथे त्या भागाचा कमिशनर व अितर बडेबडे युरोपियन अधिकारीही राहत असत. तारीख २७ मेला अिग्रजाची काही बस्ती पेटवून देण्यात आली होती. परंतु ह्या आगी म्हणजे बंडाच्या आगामी पताका असाव्यात असा अनुभव युरोपियनांस अजून आलेला नसल्याने त्यांना त्यांचे काहीच विशेष वाटले नाही. फार काय पण सुद्धा शिपायानीच त्या आगी विज्ञविषयासाठी अथवात धम केले होते ! ह्या अगाध मूचनेने दोन कायें केली. अेक गुप्त कटवाल्यांस समय आल्याची मूचना व दुसरे अिग्रजी अत्रिकाऱ्याच्या भोळसरपणाची चाचणी पाहणे. जूनच्या दुसऱ्या तारखेस अेक नवीनच प्रकार घडला. शिपायाना दिलेली पिठाची पोती त्यांत हाडाचा चुरा आहे म्हणून त्यांनी ती घेण्याचे नाकारले. अितकेंच नव्हे तर ती आताच्या आता रंगेत ओतून खावी असा त्यांनी हट्ट घेतला. अिग्रजानी मग ती पोती नदीत फेकून दिली ! आता तर जास्तच मजा त्या दिवशीच दुपारचे सुमारास युरोपियन लोकांच्या बागात शिपायी अेकदम घुसले व ज्यांना पाहिजे त्याने पाहिजे त्या झाडावर चढून पाहिजे तितकी फळे खाण्यास आरंभ केला ! अिग्रजी अधिकारी मारे ओरडतच होते; परंतु शिपायाचा हा फलाहार काही केल्याने आहारात येईना !

व हा भयंकर फलाहार झाल्यानंतर त्याला पचविषयासाठी आता तितक्याच भयंकर व्यायामाला आरंभ झाला. तारीख २ जून रोजी शिपायातील अेक टोळी

सजिन्यावर चालून जाऊन त्याला दाब्यात घेवी झाली व बाकीचे लोक कमिशनरचे बंगल्यावर चाल करून गेले. वाटेत कर्नल बर्च व लेफ्टेनंट ग्रीव्हस् हे भेटताच ते ठार झाले. अेका थिरेगुलरदेही आपले थिप्रजी अधिकारी छाटून टाकले व अेकूण अेक शिपायी 'युरोपियनांच्या राज्याचा शेवट झाला' असें ओरडत ओरडत गोऱ्या लोकावर तुटून पडला. अेका नदीच्या आध्याने कमिशनर आपल्या बायकोला घेऊन पळू लागला. त्याला, त्याच्या बायकोला व अेका मुलाला नदीपार होता होता मारलें गेलें. बाँवेंहिल व त्याची बायको हेही गोळ्या लागून पडले. शिपायांच्या घोघांनीत पुरप, बायका व मुलें मिळून सुमारे चोवीस गोऱ्या लोकांची आहुति पडली. बाकीचे पुष्कळ जण रानकोटच्या गिरवली वगैरे जमिनदारांकडे पळून गेल्याने आठ आठ दहा दहा महिने सुरक्षित रीतीने पाहणुचार साजून लखनौला जिवंत पोचविण्यात आले. सीतापूरचे ते सर्व शिपायी नंतर फरकावादकडे निघून गेले. तिथे असलेल्या युरोपियन लोकांनी ज्या किल्ल्यात आश्रय केलेला होता तो किल्ला घन्याच झटापटीनंतर जिपल्यावर त्यांनी हाती पडलेल्या युरोपियनांची कसल धुडविली. नवाब तफुसर हुसेनखान यांना थिप्रजांनी मालमा केलेल्या त्यांच्या गादीवर पुन्हा स्थापण्यात आलें. या नवाबानीही आपल्या प्रांतातील जेवडा युरोपियन सापडला तेवढा घटन आपण त्याला माऊन टाकलें. अद्या रीतीने फरकावाद प्रांतात अेकही थिप्रज जुलैच्या पहिल्या तारखेला थुरण्य नाही.

सीतापूरच्या अुतरेस ४४ मैलावर असलेल्या मदान नावाचे शहरी जे ब्रिटिश अधिकारी होते त्यांनी शिपायांचा व नागरिकांचा बट झाल्याचें समजताच व सीतापूरची रातमी अेरताच धोड्यावर बसून यःपलायन केले व सी जिन्हा खजाना अेक बिंदुही न पडता स्वतंत्र झाला.

तिगरा जिन्हा महमदी हा होय. येथे असलेल्या युरोपियन लोकांनी आपल्या बायका मिटोलीच्या राजाकडे घाडून दिलेल्या होत्या. त्या राजाने त्याची भेट घेऊन ह्यांना रागितले की तुम्ही माझ्या जंगलात गुप्त रीतीने राहिरे पाहिजे. तुमचें अुघट रांरक्षण करण्याची मजमये ठाकत नाही. कारण अयोध्येतील प्रांतमरच्या शिपायांनी बंड करून अुठण्याच्या नपया घेतल्या आहेत. त्या राजाचडे आपल्या बायकाना पोचजे वेल्यानंतर महमदीच्या थिप्रजी ऑफिसरानी तेथील विन्त्याना आश्रय केला ह्याच दिवशी मागे रागितल्याप्रमाणे रोहिन्धडातून महाजहानपूरचे थिप्रज लोक पळत पळत महमदीला येऊन पोचले. परंतु महमदीला क्षणाधीही सुरक्षितता नमल्याने तेथील अधिकाऱ्यांनी त्या अनाथ थिप्रजाना तुम्ही तुमच्या तिकडे घेऊन जावे म्हणून सीतापूरला निरोज धाडला. सीतापूर या वेळेन अुठळ नमल्यामुळे तिकडून शिपायांच्या अेका टोर्जीला गाड्यामुद्धर महमदीकडे त्या अनाथ थिप्रजाना आणण्याकरिता धाडण्यात आले. परंतु त्या सीतापूरच्या शिपायांनी महमदीय वंशधें शिप आणजेले होतें. ह्यांनी त्या सर्व थिप्रजी लोकांना गाड्यात भरले. सीतापूरच्या अद्या बाट-पयंत सुरक्षित रीतीने आणले. परंतु तेथे अेरदम ह्याग गाड्यातून अुतरण्यान साजून

त्यांची तहाना कत्तल झुडविली. या वस्तुनीन मात आठ स्त्रिया, चार मुल्ले, आठ लेपनंट, चार कप्टन व अगार वित्तेक पुरण लोह होते. अिकडे महंमदीन चाकी राहिलेले अिप्रजी अधिकारी ताबडतोब पळून गेले व अगा रीतीने त्या नयं जिल्ह्यात ब्रिटिश राजगत्तेचें निहू जूनच्या चोप्या तारणेग भुडोच अुरले नाही!

अयोध्या प्रांतांतोळ गीनापूर भागाच्या लग्नचा दुसरा भाग बन्हाअिच होय. ह्या भागाच्या कमिशनर विंगफील्डम् अमून त्या भागात मुख्य चार शहरें अधिकाऱ्यांचीं केंद्रें होती. गिकोरा, गेन्गापूर, गोंडा व बन्हाअिच. यापैकी गिकोराचा दोन पायदळ रेजिमेंटम् व अेक नोकपाना अिकें नेटिव्ह सैन्य होतें. त्या ठिकाणी बंड होण्याचीं चिन्हें दिसू लागताच अिप्रजी धावकामुळे लखनौचा घाडप्यात आली. तारीख ९ जूनच्या गगाडी अिप्रजारांची घरेच अधिकारी घोडघावर ब्रमून आपतुनीने बालारामपूरच्या राजाकडे पळून गेले. फक्त सोकपान्याचा अधिकारी बोंडून हा आपल्या हातासातीळ नितायांवर पूर्ण भरंवसा ठेवून राहिला. परंतु तंघ्यावाडी त्याला निपायांनी स्पष्ट सांगितों की, आम्ही सुद्धा बंगाला जरी हात लागणार नाही तरी अित.पर अिप्रजांचो गत्ता आम्ही सुगारन दिवेली आहें व आम्ही आमच्या देवाघावर कधीही गोळ्या सोडणार नाही. हें अंथनाच निरुपायाने तो माहेंच तें ठाणें सोडून निघाला. त्याला निपायांनी गुरक्षित वाट कोणची हें कळविलें व त्या वाटेने तो लग्नाच्या गुरक्षित पोचला. गिकोरा स्वतंत्र जाल्याची यातमी गोंडा येथे येताच तें तहहरी बंड कवन झुडले. हें पाहताच मुद्द कमिशनर विंगफील्डसह सर्व अिप्रज लोह बालारामपूरच्या राजाकडे पळून गेले. या राजाने जवळ जवळ २५ अिप्रजी नरणागत लोकांचें संरक्षण करून नंतर योग्य मंथीम त्याम ब्रिटिशाच्या छावणीन पोचतें केले

सिकोरा व गोंडा स्वतंत्र जाल्याची यातमी बन्हाअिचला कळनाच तिथे असलेल्या अिप्रजी अधिकार्यांनी बंड होण्याची वाट न पाहता तें त्या भागाचे मुख्य शहर सोडून देवून लखनौकडे नारीच १० जूनला कळ काढला. परंतु या सुमारास सर्व अयोध्या प्रांतात बडवाल्यांचीं ठिकठिकाणी नाकीं वसलेली असल्याने त्यांनी नेटिव्ह लोकांचीं मांथें घेतलीं व अेका होडीन बमून ते घोघा नदी ओलाडू लागले प्रथम त्यांच्याकडे कोणाचे लक्ष गेले नाही. परंतु निम्मी नदी अंतरताहेत तोंच 'फिरंगी फिरंगी' अती आरोळी झुडली! नावाड्यांनी नावा टाकून दिल्या व ते अिप्रजी अधिकारी ठार मारले गेले. या अधिकाऱ्यावरोवरच त्या बन्हाअिच प्रांतातील ब्रिटिश सत्तेची समाप्ति जाली.

मालापूर शहरी यद्यपि लष्करी छावणी नव्हती; तथापिही तो जिल्हा सोडून देवून पळून जाणें अिप्रजी अधिकार्यांना तेथील लोकसोभाने भाग पाडले. ते पळून जात असता अेका राजाने त्याचें शक्य तितकें संरक्षण केलें. परंतु लवकरच बडवाल्यांच्या तरबारीने किंवा वनवासाच्या हाडअपेष्टांनी त्याचे बळी घेतले.

अयोध्या प्रांताच्या पूर्वकडील भागाचे फौजावाद हे मुख्य शहर अगून त्या भागाचा कमिशनर गौल्डने हाही वेथेच राहून होता. फौजावाद भागात सुलतानापूर, सतंती व फौजावाद असे तीन जिल्हे केलेले होते. फौजावाद शहरी या वेळेस २२-वी पायदळ व ६-वी अरेग्युलर पायदळ रेजिमेंट, काही घोडेस्वार व तोफखाना अितकें नेटिहू लष्कर ठेवलेले होतें. त्या सर्वांवर कर्नल लेनावस याचें सेनापत्य होतें. फौजा-वाद भागामध्ये सरकारच्या जुलुमाचा अगदी कळसच झाला होता. सर हेन्री स्वतः लिहिता : "तालुकदारांनाही क्रूरतेने बागविण्यात आलेले आहे. फौजावाद प्रांतात तर त्यांचीं निम्मी गावे हिंसकावलेलीं आहेत व काहींची तर सारीचीं सारीं गावे !" अशा या जुलुमाचा सूड लवकरच निघणार ही भीति फौजावादच्या अिप्रजी अंमलदारांस भीरतची घातमी अंकताच वाटू लागली व त्या संगटातून कसें संरक्षण करावे ही विना त्यांना काही सुचू देखीनासी झाली. त्याची वायकामुलें लसनीकडे धाडून घाची तर लखनौच्या रस्त्यावर बंडवाल्यांची कडेकॉट नाकेंबंदी असल्याने तिकडे जाणें असंभव झालेले होतें. फौजावाद शहरी दोन हात करण्याची तयारी कराची तर निघे सर्व लष्कर नेटिहूच पडलेले ! अशा कोंडमान्यात सापडलेले फौजा-वादचे अिप्रजी अधिकारी अखेर राजा मानसिगाला धरून गेले. अयोध्या प्रांतातील सर्व हिंदु लोकांचा राजा मानसिग हा अत्यंत प्रमुख पुढारी होता. मराठांच्या कार-किर्दीतही हिंदुधर्माची कुटेही पायमल्ली न होऊ देण्यासाठी मानसिगाची तरवार नेहमी झुपसलेली असे. सत्तावनवे मे महिन्यात या माची राजाला काही वसुलाचे बावतीपसून अिप्रजांनी कंदेत टाकलेले होतें. परंतु आता भीरतच्या जुठावणीने अिप्रजांची कंवर धरीचशी संपल्याने त्यांनी राजा मानसिगाची मर्जी सभाळण्या-करिता त्याला कंदेतून मुक्त केले. त्याने अिप्रजांच्या वायकाना व मुळाना आपल्या किल्ल्यात आश्रय देण्याचें गोठपा प्रवासाने कबूल केले. तरी त्यांना पुन्हा वजाविले की मी तुम्हाम आश्रय देतो ही गोष्ट लोकाम विलकूल दचणार नाही. अितकेच नव्हे तर त्याबद्दल मजवरही प्रहार करण्यास ते चुकणार नाहीत. तारीख ७ जून रोजी मानसिगाकडे अिप्रजी अधिकाऱ्यांची सर्व बुटवे आश्रयार्थ गेली व त्यांच्या शहागज किल्ल्यामध्ये सुरक्षित रीतीने राहू लागली.

अिप्रज लोक आपल्या संरक्षणाची ही तयारी करीत असताना फौजावादेला बडाना विस्नव जळ घेऊन भडकू लागला. या फौजावादेला जे अनेक तालुकदार होते त्यांपैकी जेका तालुकदाराचे नाव मौलवी महंमदशाह हे होते. हे नाव अति-हासात अजरामर होणारे होत. हे नाव देशभक्तांच्या व देशवीरांच्या मालिक्तेंत गुकलें जाणार होते. ह्या नावाने आपल्या तालुक्याची तालुकदारीच नव्हे तर आपल्या देशाची देशदारी करण्यासाठी हातात कण बाधलेले होत. देशाचे दारावर त्यांनी पहरा करण्यासाठी जागरणें केलेली होती व त्या दारातून देशात घुसणाऱ्या परमत्तेचे निराकरण करण्यासाठी त्याने आता तरवार झुपसलेली होती अयोध्येचे राज्य

अप्रजांनी गालग्या केल्यापासून तालुकदार अहमदसाहाने आपले मर्याद स्वदेशाला व स्वघर्माला अर्पण केले व ती मौलवी स्वतः होवून हिंदुस्थानभर राज्यत्राणीचा अपदेश देत पयंटन करण्यास निघाला. हा राज्यत्राणी मर्यामी ज्या ज्या प्रदेशात आपली चरणधूलि झाडीत गेल्या तेथे तेथे लोकनायकीमध्ये काही बिंदूच घेतलेचा मंचार होत घालला. प्रांतिपक्षाच्या मोठमोठ्या पुढ्यांच्या त्यांनी प्रत्यक्ष गाठी घेतल्या. अयोध्येच्या राजपुत्रांवात त्याच्या मर्यामागिवाय पानही हलत नसे. त्याने आपल्या गुप्त मंडळाची मघटना केली. त्याने लगनोला ब्रिटिश मत्तेचा अछेद करण्याचा जुगड अरदेश दिला. अयोध्या प्रांतात जानपदांची त्याच्यावर अत्यंत निष्ठा बसली. शरीराने, मनाने, वाचने व बुद्धीने स्वदेश-स्वातंत्र्याच्या धुपदेनाचा व गुप्त मंडळापासं जाले विण्याचा अर्थात क्रम चालवित्यावर मग त्याने आपली सेतणी हाती घेतली व राज्यत्राणिकारक गेल्यांना लिहून ते रस्य सर्व अयोध्याप्रांतात ती प्रगृत करू लागला. असा हाडात तरवार व असा हाडात दिवणी ! असा हा लोकोत्तर पुरुषाच्या तेजाने स्वराज्याची ज्वाला भडकू लागलेची पाहताच अप्रजांनी त्याला पकडण्याचा हुकूम सोडला. परंतु अयोध्येतील पोलिसांनी त्या लोकनायकाचा पकडले नाही. नेह्या लष्करी सैन्य घाटण्यात येवून त्याला पकडण्यात आले. त्याची राजद्रोहाचे आरोपावरून चौकशी झाली व त्याला फाशीची शिक्षा देण्यात येवून फांसाबादच्या नुस्गात ठेवण्यात आले.

मौलवीची व अप्रजां सत्तेची अकमेवाम फाशी देण्याची जंगी दायत मुरू झाली ! मौलवी अप्रजां राजमत्तेला फाशी देण्यासाठी तयारी करीत होते तर अप्रजां मत्ता मौलवीम फाशीवर चढविण्यासाठी स्थान अुभारण्याची बाजी करीत होनी ! परंतु त्या घांतीत त्यांनी मौलवींना फांसाबादच्या कंटेत ठेवल्याने आपल्या स्वतःचेच फाशीचे वाव अुभारले ! कारण मौलवीच्या कंटेने प्रांतीच्या दाहने गच्च भरलेल्या फांसाबाद शहराच्या गुप्त अुभारावर हो टिणगीच टाकली. तें शहर त्यातील लष्करा-मुढा घडाक्यात हरहर म्हणून बड करून अुठले. शिपायाना ताच्यात ठेवण्यासाठी अप्रजां अंमलदार जो परेडीवर जातात तो शिपायांनी त्यास स्पष्ट कळविले की अिनःपर आम्ही स्वदेशी अंमलदाराच्या हुकमात आहोत व आमचा पुडारी मुनेदार धुलीपसिंग हा आहे. मुनेदार धुलीपसिंगाने सर्व अप्रजां ऑफिसरांच्या घरावर शिपायाचे पहारे बसविले व त्याम बारा पावलावर अिकडे तिकडे हलण्याची सक्त बंदी केली. आणि नंतर नागरिकांनी व शिपायांनी त्या लोकनायकाच्या चरणानी पुनीत झालेल्या कारागृहाकडे धाव घेतली. कारागृहाचे दार कडाडले व मौलवी अहमदसाह तुकडे अुडविलेल्या अंमलाना फेकून देवून लोकांच्या अ्रेममय जयजय-कारात येवून मिळते झाले ! मौलवींचा हा पुनर्जन्म होता ! त्यांना अप्रजां सत्ता फाशीवर चढविणार होती तिलाच त्यांनी अखेर फाशीवर चढविले ! त्यांनी आपली मुबनता होताच धुरीणत्व स्वीकारले व अप्रजांनी दिलेल्या फाशीच्या शिक्षेचा सूड

म्हणून पहिले वृत्त जे केले ते हे की पद्मान्यात टाकलेल्या मुख्य अग्रजी अधिकारी कनेल लेनावत ह्याला, 'मी कंढेत असताना आपण मला हुक्का देण्याची मेहेरबानी केल्याबद्दल मी आपला फार आभारी आहे' असा निरोप धाडला.' वच्चादपि कठोरानि मृदूनि कुसुमादपि । लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ॥'

फाजीची शिक्षा ज्याने दिली त्याचे आपल्यास हुक्का दिल्याबद्दल आभार मानल्यानंतर मग त्या महंमदनाह सौलबीनी अग्रजी अधिकाऱ्यांग फंजाबाद सोडून निघून जाण्याची ताकीद दिली. फंजाबाद सहरात बुठावणी होताच जितरान जी लुटालुट सुरू होत असे ती न व्हावी म्हणून शिपायांनी टोळ्या घाडून नाकेबंदी केली. सार्वजनिक अमारती व दाहखाना यांवर पहारेकरी ठेवण्यात आले. १५-व्या रेजिमेंटाच्या शिपायांनी अेक युद्धमंडळ नेमून असे ठरविले की, अग्रजी अधिकाऱ्यांना ठार मारावे. परंतु पूर्वे वचनाप्रमाणे तसे करणे अशक्य नाही असे मुख्य अधिकाऱ्यांनी ठरवून अग्रजांना जिवंत सोडून दिले. त्यांना कळविण्यात आले की, "तुमच्यापैकी ज्याची सर्जी असेल त्यांनी पाहिजे तर आपली खाजगी मालमत्ता घेऊन जावे. परंतु सार्वजनिक मालांपैकी सुतळीचा तोडाही तुम्हांस नेऊ देण्यात येणार नाही. कारण त्यावर आता अयोध्येचा राजा वजीरअल्ली शाह याची मालकी आहे!"^१ ह्या नंतर बंड्याऱ्यांनी अग्रजांना स्वतः नावा कहन दिल्या, त्यांचे बरोबर पैसे दिले व मग शिपायांची रजा घेऊन ते सर्व अधिकारी बोटीत घसून घाघ्रा नदीने चालू लागले. सारीस ९ जून रोजी सकाळी फंजाबाद स्वतः झाले व तिथे कंपनीचे राज्य बघून वजीर अल्ली शाहाचा अंमल सुरू झाल्याची द्राही फिरली !

निकडे अग्रज लोक ४ बोटीत बसून चालले असता त्यांच्यावर १७-व्या रेजिमेंटचे शिपायांची दृष्टि पडली. ह्या रेजिमेंटला फंजाबादेतून शिपायांनी पत्र घाडलेले होत की येथून येणाऱ्या फिरंग्यांचा वध करावा ! त्याप्रमाणे ह्या बोटीवर घारा सुरू झाला. फंजाबादचा मुख्य कमिशनर गोल्डने ठार झाला, लेफ्टेनंट थॉमस ठार झाला, रिचे, मिल, अेडवडेंस, कॅरी वगैरे सर्व अग्निसाची कत्तल झाली. मोहावा गांवी जे होडे त्यांना तेथील लुट पोलीस लोकांनी मरणाचे दाढेत डकलले. अेक बोटी काय ती तिच्यातील साहेब भुसात शेवटपर्यंत दडून राहिल्याने व नावाड्याचे 'शहीतीने अग्रजी पलटणीत सुरक्षित पोचली. राजा मानसिंगाचे घरी गेलेली अग्रजांची बायकामुळे कधी रक्षण करावी असा फिकिरीत ती असता तिकडे पुढील अग्रजी पुरुषही आश्रयाय आले. मानसिंग

१. चार्लस बॉल, खंड २ रा, पृ. ३९४.

२. "Might take with them all private property but no public property, as that all belongs to the King of Oudh."
—Charles Ball, Vol. II, p. 394

त्या वेळेस अयोध्येला होता. त्याने लिहून घाडलें की, मी घंटवाल्यांनी अशी समजूत काढली आहे की, अग्रजी बायबामुलांत ठेवण्याची तुम्ही मला परवानगी द्याल तर अग्रजी पुरषाना मी थाय्य देणार नाही. दुसरे दिवशी या शर्तीप्रमाणे मानसिंग बागतो की नाही, हें यथण्यास त्याचे घराचा दादा घेण्याचेही ठरले. देखा त्याचे तिल्लातील अग्रजी पुरष आपल्या बायबामुलांतही घाया ओलाडून जाण्यास निघाले. वाटेत कित्येक जिवापरधी संकटें भोगल्यानंतर त्यानून जे जंगल ते गोपाळ-पूरच्या राजाकडे येऊन पोचले. त्या २९ अग्रजाना अत्यंत सत्काराने बरेच दिवस ठेवून त्या राजाने त्यांना अग्रजी टाण्यात सुखरूप पोचवून दिलें. या सत्तावन माली जे अग्रज मरता मरता याचें त्यांची बहुतेकांनी आपली हजारो पानांची वृत्तें लिहून ठेऊंली आहेत. ती सर्वच उपदेशपर आहेत, व तीं आपल्या राष्ट्रातील भुदात्त मनी-धृतींची जिवंत स्मारकें आहेत. अयोध्येमध्ये अग्रजाविरुद्ध भितका द्वेष माजलेला असतानाही घडवाल्याच्या यत्नाने सडत असलेल्या राजाचे घरी धारण आलेले अग्रज पाहूनचार घेत होते. अशी हजारो भुदाहरणें पडलेलीं आहेत. बुभार लिहितो, "आज मी अंकटा काय तो निवंत पुरलो. मी पळता पळता अंक खेडेगाव लागले. त्यामध्ये शिरताच पहिला मनुष्य भेटला तो ब्राह्मण होता. मी व्यावसाय पाणी मागितले. माझे हात पाहून त्याला दया आली व त्याने सांगितले की, हे खेडें सर्व ब्राह्मणांचेच असल्याने तुला कोणी मारणार नाही.....बुलीसिंग पाडलाग करीत आला. मी अंका गल्लीत पडाली, तीं अंक म्हाजारी मला भेटली. तिने मला अंका झोरडीकडे घोट दाखविण्यावरून मी तिथे गेलों. व तेथे असलेल्या भुदात्त लपलो. घोटपाच वेळान बुलीसिंगाचे लोहू आत आले व तरवारीचीं टोके अंकडे तिकडे भोमकू लागले. लवकरच त्यांना मी सापडली. त्यांनी मला केस घट्टन फारफर ओडून बाहेर फेकले. खेडेगावातील लोकांनी फिरग्यांना शिव्यांची लावोली ओतण्यास आरंभ केला ! नंतर माझी हुर्यां करणाऱ्या गावकऱ्यांच्या जमातीतून मला बुलीसिंगाने दुसरोकडे चालविले. दर गावी मी गुडघे टेकून धरणागतत्व दाखवित्यावर पुन्हा शिरछेद तहकूब करण्यात येवी. असे करता करता मला बुलीसिंगाचे वाडघात नेण्यात आले." नंतर तिथून त्याला बरेच दिवसांनी अग्रजाकडे पोचवून देण्यात आले. कर्नल मेनावस लिहितो, "पळता पळत आम्हांस नाझीर हुसेनखान याच्या लोकांनी धरले. त्यांपैकी अंक आपले पिस्तूल काढून दात ओठ खात म्हणाला, फिरग्यांना चुटकीसरसे गारद करण्यासाठी माझे हात कसे शिवशिवत आहेत ? पण काय करावें त्यांनी आम्हांस त्या नाझिमाकडे नेले. तो दरबारात लोडाशी टेकून बसला होता. त्याने आम्हांस सांगितले की तुम्ही विगावा घ्या व थोडें शरबत प्या. तुम्ही भिजू नका. आम्हाला रहावयास कोणती जागा द्यावी म्हणून प्रश्न निघाला असता अंक राणीत नोकर म्हणाला, देजारचा घोड्याचा तबेला काही बाओट नाही. त्याच्या या बाक्यावद्दल नाझीम त्याला रागे भरला. परंतु अंतःकथात दुसरा म्हणाला, अंका

मानगड कंगाला. मी या फिरंगी कुम्यांना मात्तनच टाकतो ! पावर नाझीमाने दरडावून त्या सर्वांना गप्प बसविले व आम्हास यत्नयत्नच दिले. बंडखोरांच्या धाकाने आम्ही झनाच्याजवळ लपलो. आम्हांस सुवास अन्न, वस्त्र व जाराम मिळत होता. ' नंतर त्या सर्वांना नेटिव्हांच्या वेपात नाझीमाने अग्रजी ठाण्यात सुरक्षित पोचवून दिले.

फंजावाद शहरातून अग्रजी अधिकारी निघून जाताच त्या प्रांतातील अंतर जिल्ह्यांनीही बंडाचे निशाण उभारले. मुलतानपूर त्याच दिवशी म्हणजे तारीख ९ जूनलाच उठले ! तिसरे जिल्ह्याचे शहर सिलोनी हे तारीख १० जूनला उठले. येथील अधिकारी पळत असता रणांची काहीचे जीव रस्त्यामधला नावाच्या सरदाराने व काहीचे राजा हनुमंतसिंग ह्याने घेवावे. अग्रजी लोखंडारणागत असल्याने त्यांना मुमते जीवदान देऊनच हे अयोध्येतील दूर व जुदार राजे घाबरे नाहीत तर त्यांचे यथायोग्य आदरातिथ्य ठेवण्यासही ते तयार होते. वास्तविक या प्रत्येक राजाची व जमिनदाराची अग्रजांनी अत्यंत हानि केली होती व त्याचा अपमान केलेला होता. त्यांचे देवराज्य नामनेचे झाले होते व त्यांच्या घर्माची पायमल्ली केलेली होती. या गोष्टी जमिनदार व राजे विसरले होते असेही नाही. आपआपल्या अनुयायांना घेऊन त्यांनी युद्धपणे रणांगण मांडले व अग्रजांना हिंदुस्थानातून घालवून दिल्याशिवाय स्वस्थ बसावयाचे नाही असा दावा त्यांनी घेतल्या. परंतु या पीरोचित स्वातंत्र्यप्राप्ती-सरोवरच त्यांनी पीरोचित औदार्यही दाखविण्यास कमी केले नाही. लोकसमाज अनावर वेपाने सरसहा कतली करीत असता त्यांनी जिव्हासे बायकामुलाना आदरा-तिथ्याने वागवून अपूर्व दयाशीलता प्रदर्शित केली. त्यांना ज्या अग्रजी अग्रिकाऱ्यांनी नुकतेच छळलेले होते त्यांना देखील नित्येकदा अजरण म्हणून जीवदान दिलेले आहे ! हेच अधिकारी पुढे पुन्हा त्यांच्यानी लढावयास येतील यास्तव त्यांना सोडणे घेय्यकर नाही असा सर्व जनतेचा निश्चून हट्ट भमताही त्यांनी हे औदार्य दाखविले ! हिंदुस्थानाव्यतिरिक्त ही वीरता व हे अुदायत्व असल्या प्रचंड राज्य-क्रांतिकारक व लोकसोमक कालांत अंतर किती देशांत आढळणार आहे ?

परंतु अयोध्येतील लोकांचा हा अुदारपणा हतबलत्वाचा द्योतक नव्हता. मेच्या ३१ तारखेपासून तों जूनचा पहिला आठवडा संपतो न संपतो तों सर्व अयोध्या प्रांत बेका धडकीसारखा वड करून उठला ! त्या अयोध्या प्रांतातील अनेक जमिनदार राजे, ते अग्रजी भमलाखाली बसलेले हजारो नेटिव्हा शिपाजी - पामदळ, धोडे-स्वार व तोफखाना; सरकारी व मुलकी खात्यातले सर्व नोकर, शेतकरी व व्यापारी व विद्यार्थी, हिंदु असोत या मुसलमान असोत ते हातात हात घालून बेका देत-भूमिच्या दारपमोचनागाडी तरबार ओपणून उठले. छाजगी चैर, धर्मभेद, जातिभेद, मानापमान सर्व स्वदेशाच्या प्रांतीत लीन झाले ! ज्याला त्याला आपण पोणच्या तरी बेका पवित्र घेय्यासाठी न्याय्य युद्धात झुडी घेत आहेत असे अवगतान चड

सांगले. दहा दिवसांचे आत अयोध्या प्रांतभर बर्जीदभल्ल्या गाह यांची कारकीर्द लोका-
सक्तीनी आपण होऊन प्रस्थापित केली ! अयोध्येतील लोकांच्या कल्याणामाठी मी
बर्जीदभल्ल्या शहाला गिहागनावरून भुबीवर पाडले असे जे दलहीमीने कारण दिले
होते त्याचा हे वेवढे मुद्देमूद पुत्तर ! जूनच्या पहिल्या आठवड्याने दोघटी त्या सर्व
प्रांतात असें अेक ठेठे धुरले नव्हते की, ज्याने दलहीमीचा मुद्देमूद पुत्तर देण्यासाठी
ब्रिटिश निराग्याने फाडून तुकटे केले नाहीत !

या सर्व स्थितीचे मामिक चित्र देऊन प्रसिद्ध इतिहाससंगोपक कॉरेस्ट हा
आपल्या प्रस्तावनेत म्हणतो, " असा रीतीने असा दहा दिवसांचे आत ब्रिजजी राज-
सत्ता असाचा स्वप्नागारणी होती का नव्हती असें झाले ! तिला मागमूममुद्धा
धुरला नाही ! लष्कराने बंड केले, लोकांनी जू झुगारून दिले. परंतु ह्यात मूढ किंवा
क्रूरता यांना टाक मिळाला नाही. त्या पुर याणि अक्षोभक लोकांनी काही अपवाद
सोरीज करून राजपक्षातील सरणागत लोकांना कारच दयाळुत्वाने वागविले. ज्यांनी
आपल्या मत्तेच्या काळाने मदाध घुडीने अयोध्येतील या गरदारांना अत्यंत
जबर जबर केलेली होती तीच मत्ताघारी वगैरे आज पदच्युत झालेला असताना, त्याला
त्या गरदारांनी वीरोक्ति मरकाराने वागविले. ^३ अयोध्येतील ह्या वीरोदायाने मोठ-
मोठाले अनुभवी व बगलेले ब्रिजजी अधिकारी जर जिवंत मुटूने मसते तर अयोध्या
परत जिकण्यासाठी ब्रिजजाचे नवतिके लोक बिली धुपयोगी पडते ?

जूनच्या १०-व्या तारखेपर्यंत अयोध्या प्रांत स्वतंत्र होनाच त्या जिल्ह्यातील
ठिकठिकाणी असलेले सर्व लढवये लोक व लष्करी सिपाही लखनौकडे लोटू लागले-
लखनौ सहरामध्ये ब्रिजजांचा घुरघुर अधिकारी हेन्री लॉरेन्स हा मरणोन्मुख
झालेल्या ब्रिटिश मत्तेमध्ये र्ततन्य भरण्यासाठी नेटाने शकत होना. सर्व प्रांत हातचा
निसटला तरी त्याने राजधानीवरचा आपला तावा ढिला होऊ दिला नव्हता. बंडाचा
वास्त त्याला फार अंतरावरून कधीच आलेला असल्याने त्याने त्या राजधानीत
मच्छीमवन व रेमिडेन्सी ही दोन ठिकाणे सज्ज करून, बळबट करून, लष्करी

३. " Thus in the course of ten days the English administra-
tion in Oudh vanished like a dream and not a wreck was left
behind. The troops mutinised, the people threw off their allegiance
but there was no revenge, no cruelty The brave and turbulent
population, with a few exceptions, treated the fugitives of the
ruling race with marked kindness and the high courtesy and
chivalry of the Barons of Oudh was conspicuous in their dealings
with the fallen masters who, in the days of their power, had from
the best of motives inflicted on many of them grave wrong. "

—Forrest's introduction, Vol, II, page 37.

सामर्थ्याने पूर्ण केलेली होती हे पूर्वीच सांगितलेले आहे. लखनौचे नेटिव्ह सैन्य तारीख ३१ मे रोजी बंड करून निघून गेल्यानंतर मर हेन्रीने शीख लोकांची अेक युक्तम रेजिमेंट तयार केली व अणदी राजनिष्ठ राहिलेल्या नेटिव्ह लोकांची मिळून आणखी अेक रेजिमेंट अुभारली. यादिवाय जे जे नेटिव्ह लष्कराचे भाग अजूनपर्यंत राजनिष्ठ राहिलेले होते ते ते सर्व जून तारीख १२-चे आत बंड करून निघून गेले. या बंडाने सर हेन्रीला अेक प्रकारे समाधान वाटले. कारण आता त्याच्या तळात युरोपियन सैन्याची रेजिमेंट, युरोपियनाचा तोफखाना व बरील ताबून गुलाखून राजनिष्ठ ठरलेल्या शीख व हिंदुस्थानी रेजिमेंटस् असे निबडक व विश्वासपात्र लष्कर सिल्लक राहिले. सर हेन्री आता लढाईच्या तयारीने सज्ज होऊन राहिलेला होता.

लखनौच्या आजूबाजूला अयोध्या प्रांतातील बंड करून धुळिलेले शिपायी व लढवये लोक गोळा होत चालले होते. त्यांचे व अिग्रजाचे तोंड लागण्याचे आधी बोधेही अेका निराळ्याच ठावाची बाट पहात होते. तिकडे कानपूरचा बंडा भार रंगात येत असल्याने लखनौचे अिग्रज किंवा आजूबाजूचे बंडवाले ह्यांपैकी कोणीच कानपूरची शेवटची बातमी आल्याशिवाय अेकमेकाना तोंड देईनात. प्रत्येक पक्षाची कानपूरच्या जय किंवा पराजयावर भावी आशा ना निराशा अवलंबून होती. "जर कानपूर नेट धरून राहील तर लखनौला वेढा पडेल किंवा नाही याची गकाच आहे" असे सर हेन्रीने लॉर्ड कॅपिंगला सास अतःकरणाने तारीख २३ जूनला कळविले होते. तारीख २८ जूनला लखनौत वातमांआली की, कानपूरला अेकही अिग्रज जिवंत नाही ! विजयाने मुत्साहित झालेले बंडवाले अिग्रजावर चढाई करून चिन्हतपर्यंत येऊन घडकले.

अिग्लिश लोकान्या कानपूरला झालेला या भयंकर पराजयाने जिकडे तिकडे अिग्रजी सत्ता आमुलात् ढळमळू लागली होती. अशा या पराजयाचे काही तरी अुट्टे काढण्याशिवाय वेचळ लखनौच्या रेसिडेन्सीचेच नव्हे तर लुह कलकत्याच्या फोर्ट विल्यमचेही जीवित सुरक्षित राहणें दुधर आहे अने पाहून सर हेन्री लॉरेन्सने कानपूरचा अपमान बंडवाल्यांच्या रगताने धुवून टाकण्याचा निश्चय केला. अिग्रजी लष्कर तारीख १६ जूनच्या सकाळी लोखंडी पुलाजवळ जमले. सुमारे चारशे अिग्रजी मोर्जार, चारशे नेटिव्ह राजनिष्ठ शिपायी व दहा तोफा अितकें निबडक सैन्य घेऊन सर हेन्री लखनौ सोडून निघाला चालत चालत किती तरी पुढे आला तरी शत्रु दृष्टीस पडेना परंतु अखेर शत्रूची वाघाडी दिशू लागली. बंडवाल्यांची आघाडी पाहताच आपल्या बुद्ध्या हाताला असलेले अेक अत्यंत महत्त्वाचें खेडें जिकून घेण्यासाठी सर हेन्रीने नेटिव्ह लष्करास हुकूम दिला, त्याप्रमाणे त्यांनी हल्ला घडविला व ते महत्त्वाचें खेडें अिग्रजाचे हाती पडलें. जिकडे टाच्या हाताला, असलेलें अिस्माअिलगज नावाचे गाव हेही अिग्रजी सोजितांनी ताब्यात घेतलें.

चंडवाल्यांच्या तोफांवरही अग्निजी तोफगान्यावरच्या नेटिव्ह व अग्निजी अमलदाराने अग्रा मारा केला वी त्या व्यवहार बंद पडू लागल्या. निनहराची लढाजी अग्निजानी जिंकित आणली. अतिवयात त्या दाव्या बाजूवर्षाच्या गावात लग्न उपन देऊन चंडवाल्यांनी प्रवेश करण्याची घातकी जुळली तोंच अग्निजी गोंजिरांवर अकाअेची अतिवया जोराचा हल्ला शाला वी त्यांना त्या गावातून पिटाळून देऊन चंडवाल्यांनी त्याचा ताबा घेतला, व तेथून अग्निजी पादवंभागावर व मध्यावर निकराचा मारा चालविला. अग्निज मोर्जेर जों जों हटत तों तों चंडवाग्या घेरीत चालल्या. अग्निजांची नेना अगळी लागली व आता अग्ने राहिले अगता अकून अक मनुष्य बापला जातील अने पाहताच मर हेनरीने पिछेहाटीचे विगूळ फुंकले! पिछेहाटीत त्या दिवशी अग्निजाचे अपरिमित हात होऊ लागले. कारण गुगत्या निनहराच्या विजयानंतरच न घांवता चंडवाल्यांनी आता अग्निजानीने लडून चालण्याचा अग्रक्रम केला. अग्निजांच्या बाजूला तोफगान्यावर जे नेटिव्ह होते ते आता लडण्यात कुचराभी करू लागले. परंतु बासीचे नेटिव्ह पोडेव्यार व पायदळ यांची मूढ अग्निजी गोंजिरांपेक्षाही जास्त शौर्याने पिछाडीचे रक्षण चालू ठेवले. थोड्याच वेळात पिछेहाट संपून पळाला आरंभ झाला! अग्निजी नेना ह्याच होऊन आपल्या अपमानामुद्धा लखनौचे भुधळ लागली. चारदां तोजिरांपेकी जवळ जवळ दोघे तोर्जेर त्या दिवशी बामास आले! नेटिव्ह राजनिष्टांना तर मोजाबयानच नवो. दोन तोफा व अक थोरली हाविदुसर रणागणावर अग्निजानी टाकून दिवली! कानपूरचा मून्ही त्यांना रणागणावर मोडावा लागला! अग्रा रीतीने मार पात रात मर हेनरी लखनौच्या रेनिडेन्सीत घुसू लागला, तरी मधू मागे होतेच. रेनिडेन्सीच्या बंदोबस्तासाठी रोबलेल्या तोफांचे संरक्षणात जेव्हा अग्निज राजनिष्ट शिक्षादि नेटिव्हामुद्धा आला तेव्हा चिनहनची लढाजी संपली! !

परंतु त्याचा परिणाम अजून संपला नव्हता. आता रेसिडेन्सी व मच्छीभवन ह्या दोन्ही ठिकाणाला चंडवाल्यांनी शह दिलेला असल्याने मर हेनरीने मच्छीभवनही सोडून देण्याचा निश्चय केला. त्यात साठविलेल्या मुक्कल दाखगोळ्यामुद्धा तेथील शास्त्रागार आग लावून अडवून देण्यात आले. सर्व अग्निज लोक आता रेसिडेन्सीत येऊन मज्ज राहिले. रेसिडेन्सीत सर हेनरीने वेड्यात तप धरण्यासाठी फारच जुत्तम तयारी, रमद, शास्त्रास्त्रे, दाखगोळा साठवण करून ठेवलेली होती. त्या जागेत आता जवळ जवळ अक हजार युरोपियन व बाउसे नेटिव्ह अग्निजी अतिके संन्य बाहेर जमत चाललेल्या बडाच्या अग्र ज्वालाकल्लोळाचा प्रतिकार करण्यासाठी सज्ज झालेले होते. चिनहनची लढाजी हरल्यावर मच्छीभवन हातून सुटताच त्या अग्निजी ओढघाने ही रेसिडेन्सी लढविण्याचा हुरूप घेऊन तिथे ठाण माडलेले आहे, हे पाहताच चंडवाल्यांनी निळा वेडा देण्यास आरंभ केला.

अशा रीतीने अयोध्येचा प्रांतातून जिप्रजी सत्तेला हुसकीत हुसकीत असेर या ठिकाण चिमुकल्या रेमिडेन्सीत आपण कोडून टाकली! ४ शहरात अयोध्येच्या वजोद-
अल्ली शहाचे नांवाने त्याची वेगळी राजसूत्र चालवू लागली. लखनौच्या वेड्यात
जिप्रजागी लढण्यासाठी अनेक गुरू पुढारी आपआपल्या अनुयायासह तिकडे लोटू
लागले. ज्यांनी जिप्रजी कोठ्यांना ते शरणागत व अनाथ झाले ते पळत असताना
जीवदान दिलेले होते, ते सर्व जमिनदार, जहागिरदार व राजेही या वेळी आपले
औदार्य झटकून टाकून स्वदेशाच्या मुक्ततेसाठी लढनोकडे लोटू लागले. राजा मान-
सिंग, अंतर पुढारी व मोलवी अहमदशाहसह झाडून मुसलमान पुढारी हानात हात
घालून जिप्रजी निगाणावर तुटून पडले. राजा हनुमंतसिंग, शरण आलेल्या जिप्र-
जाना बडवाल्यापासून संरक्षण करण्यात जितक्या अत्यंत प्रयत्नाने सतत होता
तितक्याच प्रयत्नाने आता स्वदेशमोचनासाठीही झटून बडवाल्यासहच जिप्रजांसी
लढू लागला.

* * *

प्रकरण दहावे

संकलन

दिल्ली, कातपूर, लखनौ, बरेली वगैरे मृतप्राय झालेल्या राजसिंहासनात
पुन्हा स्वातंत्र्याचा पवन सचरविणान्या ह्या अद्भुत वातिस्फोटाचा थोडासाबहुत
प्रमाणाने जीव धन राहिलेल्या त्या माजूच्या अंतर सत्थानावर काय व किती
परिणाम झाला ?

सत्ताचन साली लोकमनाला हे कळून चुकलेले होते की, आपल्या देशावर जो-
पर्यंत परकी सत्ता कायम आहे तोपर्यंत नसलेली सत्थाने जितकी मृतवत् आहेत
तितकीच असलेली संस्थानेही मृतवत् झालेली असणार. हिदुस्थान ह्या पवित्रतम

४. The well known writer of the Red Pamphlet says, " All
Oudh had been in arms against us - not only the regular troops
but sixty thousand men of the army of the ex-king The Zamindars
and their retainers, the two hundred and fifty forts - most of them
heavily armed with guns - have been working against us. They
have balanced the rule of the company with sovereignty of their
Kings and have pronounced, almost unanimously, in favour of
the latter. The very pensioners who have served in the army
have declared definitely against us and joined in the insurrection."

य महत्सम घेवाने अुरीणिन झालेले जनजन्मि ह्या किंवा त्या रंकासाठी वा राजा-
साठी खयळून पोफावलेले नव्हते. व्यक्ति—रंक व राजा—जगो वा मरो, देग व
राज्य न मरायें, मरू देजें नाही. मुळामगिरीच्या कालपांगाला तोंडून देगाचें स्वातंत्र्य
प्रतिष्ठापन करणें—मग त्या लोकदेतूचे प्राप्तीसाठी वाटेत तितक्या शोमदण्डांच्या व
सिंहासनाच्या रातोच्या दिगाव्यावरून चालत जावें लागी, अशी लोकपक्षाची रणपंथा
घनघनली ! अंक राजा—जो देगाला स्वातंत्र्य देतील तो ! अंतर मवं राजे अमून
नमून मारणेच !

अेतदयें ग्वालेर, अिदोर, राजपुनाना, भरतपूर वगैरे जीव धरून राहिलेल्या
संस्थानातील सौरपदाला संपूर्ण स्वतंत्र प्रदेशाप्रमाणेच त्रांतिमराची घेतना झालेली
होती. आपला राजा व आपलें संस्थान कायम ओटें, मग अितरासाठी आपण का
घोस्यात पडावें, हा अमंगळ विचार कोणागही शिवेना. अितर ? अेका मातेच्या, अेका
पुत्राला दुमरा पुत्र अितर ? गतावन आलेले आहे ! आता भारतमाता तिनरी
अेक—अितररायाची हद्द तिच्या हद्दीबाहेर !

तर ग्वालेरकर शिंदे, तुम्ही आता आम्हांत अिप्रजांविरुद्ध लढण्याचा हुकूम
द्या. नुनता हुकूमच नव्हे तर तुम्ही आमचे धुरेचे घुरीण व्हा, रणांगणावर स्वदेग व
स्वधर्म ही मंत्रगजंना करा, व चला गसंन्य महादजीचा अपूर्ण हेतु पूर्ण करण्यासाठी
रणांगणाकडे. मयें देश अेका जयाजीचे घळावर अवलंबून आहे. तुम्ही मुद्ध म्हणा
की आपा पडला, दिरली मोकळी झाली, दक्षिण घनगजंना करीत बुडली, गनीम
देशपार झाला, देश स्वतंत्र आणि तुम्ही त्याचे स्वातंत्र्यदाते ! द्विदगबोटी लोकाचें
आपुष्य अेका जिमेच्या अेका हलण्यावर अवलंबून आहे ! अमा क्षण जगात अन्य
प्रसंगी आलेला नव्हता !

परंतु शिद्यांची ती अेक जीम पहिल्याने मुळीच हलेना आणि जेव्हा हागली
तेव्हा ' मुद्ध ' म्हणण्याचे अंबजी ' स्नेह ' म्हणून म्हणाली ! शिद्यांनी ' स्नेह '—
देशाशी नव्हे—अिप्रजाशी ठेपण्याचे ठरविलें. हें पाहताच शिंदे मुद्ध करीत नाही तर
आम्ही करू ! देशमातेच्या मुक्ततेला तू घाबत नमशील तर तुझ्यावाचून—तुझ्या
विरुद्ध आम्ही घाबू व तिची मुक्तता करू ! आज तारीख १४ जून रविवार आहे.
आजपर्यंत आपण शिद्याची वाट पाहिली. आजच्या रविवारी फक्त सूर्यनारायणाचीच
काय ती वाट पाहणार—सूर्य अस्तास गेला की ' हर हर महादेव ' ! गाडीमध्ये बसून
कोण चालले आहे ? कूपलंड, भेमसाहेब ! खबरदार कोणी त्यांना सलाम करील
तर. गोच्याला सलाम ? आज जूनच्या १४ तारखेला ? ह्या गोच्यालाच काय पण
तो पुढे खुद्द ब्रिगेडियर साहेब आलेला आहे—पण मान विलकूल कोणी लवविता
किंवा हात हलविता कामा नाही. ब्रिगेडियर ? कोणी केला यात्रा ब्रिगेडियर ?
प्रासादशिखरस्थोऽपि काको न मरुझायते । तर आपली टोळी त्या ब्रिगेडियरच्या छाती-
वरून छाती पुढे करून पुढे चालवा. ' व त्याप्रमाणे ते ग्वालेर काँटिन्जंटचे शिपायी

मेडियरला सलाम न करता पुढे गेले. हृदयगुहेत जागृत झालेल्या आयंत्वाचा हाता अभिजाततेचे अहाम चाले बसे करू लागला ! तरी संध्याकाळपर्यंत दी गडबड कोणी न करावी. संध्याकाळ झाली व अेका बंगल्याला आग लागली. आता आली गडबडीची सरी वेळ. तोफखान्या, अूठ बंड करून, पायदळहो, अेका तात जळत्या चुडीचे जाळ व दुसऱ्या हातात लकाकणाऱ्या तरवारीचीं पातीं न घावा भुताटकीसारखे तिकाळत खिदळत दश दिशांना ! जो जो वाटेत भेटेल त्या त्याचा रंग पहा. काळा असल्यास प्रेमाची मिठी, गोरा असल्यास घाला मार कंठी ! मारो फिरंगीको ! घरात खाला काय-लावा आग घराला. भागतो , जाळाचे चटके दसताच घराबाहेर पटापट. हे कोण ? गोरा-छाटा त्याचें ; हैं कोण-गोरी ? 'मत मारो मत मारो' जा, ये जीवदान. आम्ही मेम-च काही मारणार नाही !' त्या भयकर भुताटकीचा नाच घडधडत आहे ! रेरला शिद्याच्या राजवाड्यातही कोणी गोरा झुरला न पाहिजे. गोरे सर्व तांच्या राज्याबाहेर आग्न्यापर्यंत पिटाळून दिले. गोऱ्या वायका अेकत्र जमवून केत्या. पण त्यांच्यासी थोडे वोजणें चालणें न करणें हें भिष्ट नाही. अुन्हात नळत ही बाबी समोर आहे. तिच्यासी वोलण्यास आरंभ करू या. म्हणून अेक विचारतो, " कां मेमसाहेब, तुम्हांला त्रिकडेचें भूत कसं काय आवडते ? रसी फारच चटके बमू लागलेत नाही ? तुम्ही तुमच्या थड देशात राहिला ण तर ह्या लाष्ट भुण्णतेचा चटका कसाला वसता वरें ? " ह्या बाजीला अितका मिचकावीत Devilish अपदेश देअून आता ही दुसरी बाबी. तिला हा काय तो हे अंका ! " काय तुम्हाला आग्न्याला घाडवें म्हणता. आग्रा ? आग्न्याला च तुमच्या गोऱ्या पुरुषाची कत्तल अुडाली व आग्रा आता दिल्लीच्या वादशहा-आहे. भग जाता तिकडे ? " म्हणून ते खिदळत अेकच हशा पिकवू लागले ! ला अेखाचा बाहुल्यामितके निर्गवि करून ग्वालेरच्या काँटिन्जंट फौजेने बड अिग्रजांच्या रकानाचा मनसोबत मडा पाडला, गोऱ्या वायाना, गोऱ्या निशा-ा व गोऱ्या सत्तेला ग्वालेर सस्यानचे हद्दीबाहेर हुसकून दिले व ग्वालेर सस्यान त-हेने सपूर्ण स्वतंत्र करून ते शिद्याला जोराने हुकूम देअू लागले की, आता यान देश स्वतंत्र करण्यास आग्रा, कानपूर व दिल्लीकडे ससैन्य तू आमचा तित होअून वाहेर पड ? शिद्यानी त्यांना जाण वाहेर पडेन. अुद्या वाहेर पडेन

२. "It was a most favourable moment for recovering his authority. It was merely necessary to accede to the proposal the mutinious contingents and to revenge himself on the-ish. Had he so acceded and put himself at their head and, mpanied likewise by his trusty Mahrattas and proceeded to-

(दीन पुडोल पानावर चालू)

अशा घापापापीवर मुलवून आपल्यो काही दिवस निदनाळ ठेवले. ताच्या टोमने गुज
रवाने गेल्यावर येथून त्याची ती भूल पालवीपमत गिद्यांची फौज अशीच निरचल
राहणार.

आणि म्हणूनच आग्याने अग्रजांच्या जिवात अजून जीव आहे. कारण
आग्याला वायव्य प्रांताचा मुख्य सेप्टेनंट गव्हर्नर नर कोटिहिन हा मृत्यूची दर
दाणी वाट पहात धरकापत बुभा राहिलेला आहे. मागे मीरनच्या अठारणीने शिर-
लेल्या निपायांस त्याने अक राजनिष्ठेवर व्याख्यान दिलेले होते व अक माफीचा
जाहिरनामाही काढला होता. माफीचा जाहिरनामा ! त्याची माफी मागल्यान
येण्याअतः अकही नेमत्या निपायी निपाळनाही. अतःच नवटे तरत्या 'माफी'ला
धुत्तर म्हणून त्यांनी ता. ५ जुलैला आग्यावर स्वारी केली ! नमिराबाद व नीमच
येथील बंड घेतल्या रेजिमेंटस आग्यावर चालून गेल्या आहेत तर करीची व
भरतपूर येथल्या संस्थानिकांच्या राजनिष्ठ फौजांस त्याच्यावर धाडून द्या. त्या
संस्थानांनी धाडलेल्या फौजा अग्रजांना म्हणत्या की "आमच्या संस्थानचा हुद्दूम
म्हणून तुमच्या विरुद्ध अडणे नाही. पण म्हणून आम्ही आमच्या स्वदेशवांधावर
हत्थार चिलकून अचलणार नाही ! " कोटा कॉन्स्टिबलने तर बंडच केले. अशी
कमगत झाली. नेटिव्ह संस्थाने राजनिष्ठ, पण त्यांचे लोकपद व सैन्य सर्व स्वदेश
वांधावर शस्त्र अचलण्यास तयार नाही ! तेव्हा गिल्लकः झुरलेल्या गोम्या फौजेनह
त्रिगंडियर पॉलव्हॅल हा आग्यावर येणाऱ्या बडवाच्यावर चालून गेला. ती दिवस-
भर अमच दलांची सिनीत्रा येथे घनघोर लढाई झाली. शेवटी बंडवाल्यांच्या
मान्यापुढे टिकाव धरणे अवयव होऊन अग्रजी फौज मागे परतली. हे पाहताच
विजयानंदाचे धूड झालेले बंडवाले त्याच्या पाठीवर कांडगेतोड करीत पुढे चालले.
आग्यात ते पराभूत अग्रज सैन्य येताच व त्याच्या मागे बडवाच्याने विजयध्वनि
शिरताच आग्याला मिळाली पाहिजे होती ती संधि मिळाली ! हा ता. ६ जुलैचा
दिवस होता. तेव्हा आग्या बंड करून झुळला. आणि त्यात मुख्य पुढारीपण पोली-
सांनी घेतले ! हे सर्व पोलीस गुप्त तयारीने तत्पर झालेले होते. त्यांची, नागरिकांची

(टीप मागील पानावरून चालू)

the scene of action, the consequences would have been most
disastrous to ourselves. He would have brought at least twenty
thousand troops—and half of them drilled and disciplined by
European officers—on our weak points. Agra and Lucknow
would have at once fallen. Havelock would have been shut up,
in Allahabad, and either that fortress would have been besieged
or the rebels giving it a wide berth, would have marched through
Banaras on to Calcutta. There were no troops—no fortification
to stop them." —Red Pamphlet page 194.

घमंनिष्ठ हिंदूंची व मुसलमानांची अेक दोळेजंग मिरवणूक निघाली. खुद्द शहराचा कोतवाल व पोलिसांचे अधिकारी त्या मिरवणुकीच्या पुढे चालले, त्यांनी स्वधर्माचा व स्वराज्याचा जयजयकार करीत झाही फिरविली की फिरगी राज्याचा अंत झालेला आहे व दिल्लीचे बादशहाम आम्ही आमचें राजत्व दिलेलें आहे!

असा आग्रह स्वतंत्र होताच, तेथील अिप्रजासुद्धा, पराजयाने शरमिदा व भाती चितेने अुद्धिग्नमानस मर कोलव्हिन हा किल्ल्यामध्ये जावून बसला. त्याला आता अेक घास्ती होती की शिदा काय करतो? शिदा बंडवाल्यास मिळाला ह्या नुसत्या वातमीने तो प्रचंड किल्ला बडवाल्यांच्या हाती पडला अमत्ता! परंतु शिदा विरड नाही हें तो घाडीत असलेल्या राजनिष्ठ पन्नावहन व कुमकेवहन स्पष्ट होताच आग्याला अिप्रजा निशाण पुढ्या जरा मजीव दिमू लागले. परंतु त्या निशाणाच्या भाराने लचकेला मर कोलव्हिन मात्र अिप्रजा राजसत्तेला कु.सात लाँटून ता. १ सप्टेंबर १८५७ ला मरण पावला !

लोकपदाची स्वातेरला झालेली ही अतिचेतना अिदोरलाही अशीच भवंकर स्फोट पावलेली होती. अिदोरपासून नजीक असलेल्या महूच्या छावणीमध्ये असलेल्या सर्व फौजेचे व अिदूरच्या राजगत्तेचे मुक्त दळणवळण सतत चालू राहून अखेर बबाचा विचार टरला व ता. १ जुलैला अिदोर दरवारातला सादतखान या मुसलमान सरदाराने रैतिडेन्मीच्या फिरग्यावर तुटून चला म्हणून संव्यास हुकूम सोडला. महाराजांची मला अर्गीच आज्ञा आहे अमेंही त्याने प्रगिड केले. पण या प्रसिद्धीची फारसी जरूर नगणाच्या अिदोर फौजेने थंडाचे निशाण लावडतोव अुमारले व रैतिडेन्मीवर तोफासह चालू केली. रैतिडेन्मीत असलेल्या नेटिव्ह फौजेने अिप्रजाचे सतीने स्वदेशवापरावर गोळी मारण्याने नाकारले. अिप्रज हतयल झाले, व त्यांनी मुकाटमाने आपले गाठीडे घाघरें व अिदोरहून खबुगवाळें अुचवून जीव बचावून पळ काढला. त्यांचे जीव मात्र मरणा करण्याची त्यांच्या नेटिव्ह फौजेने हमी दिलेली होती व त्याप्रमाणे, घेवटपर्वन त्यांनी त्यांचे सरक्षण केले. महाराज होळकर अिप्रजाना अनुकूल होणे या यड्याल्यास होते हें नवरी निड करण्याची अिप्रजा प्रंपकार फार घडपट वस्तान परनु मत्तावनगी न्थिति व सत्तावनना अितिहान जरा मूढम रीतीने पाहणाराच्या हे घटकन ध्यानात येतील की, त्या कातीन वरुनेक नेटिव्ह संस्थानांनी अर्गी नगनात्मक यत्नेणूक मुद्दानच ठेवलेली होती. मनुष्याच्या हृदयात नैमगिक असलेली ध्यानध्यानात्मकता त्याच्या मनुष्यवायरोवरच होती. तेव्हा तदर्थ त्यांनी प्राति प्रियी शान्तास आपलेही पर्वर्गी साधून घेता यावी म्हणून घड अिप्रजानाही मिळू नये व खुलट परिणाम शान्त्यास आपले हानचें न मुद्दावे, म्हणून घड वरतीगती मिळू नये, असा डाव वरुनेक सस्थानांनी रावलेल्या होला आग्या रैतिडेन्मीतून अिप्रजाना लोक व फौज हुमवून देण्यास त्यास शालेली पाहणाच त्यांना तसे करू पावे म्हणजे मर्यान स्वतंत्र होईल. परनु आपण

‘अंग्रजांशी सस्यत्वार्चिं क्षोण्णीं राशीतच चलावे की त्यांचा जय झाल्याम निदान हानीं होवें तें तरी जाऊ नये. कच्छ, ग्वालेर, जिंदोर, घुदेल, राजपुताना वगैरे बहुतेक संस्थानांत हेंच राजवर्तन राखलेलें दिगून येतील.

आणि ह्या अल्पलपोटेपणाच्या राजवर्तनांनीच क्रांतीचा नाश झाला. त्यांनी स्वातंत्र्य वा मरण अशी करारी गर्जना केली असली तर स्वातंत्र्यच मिळतें—स्वातंत्र्य वा स्वायं अशी अर्धी कच्ची, अुदात्तानुदात्त, अुच्चनीच लपटावी केल्याने अुच्चना तितकी विकृत झाली, नीचता तितकी प्रत्ययाग आली ! स्वदेशाशी त्यांनी पतियाळा वगैरे संस्थानासारखा प्रत्यक्ष द्रोह केला नाही—परंतु हा अप्रत्यक्ष द्रोह केला, केवळ स्वातंत्र्याच्या अुच्च अस्तित्वाचे आशेतही स्वायचि नीचत्व मनास निवू दिलें, अेतदर्थ तें शिपायाचें बंड व देश पराजयाचा अधिकारी झाला.

राजवर्तनाच्या ह्या अुच्चनीचतेने या गीच अुच्चतेने लोकवर्तनाला मात्र स्पर्श केला नाही व त्या लोकवर्तनाच्या तेजस्वी आपातानेच पेशावरपासून कलकत्यापर्यंत रफताचा सडा पट्टा लागला. आगीचे उंच घगगले, ज्वालामुखीच्या भयंकर घडघडाडासरशी अंग्रजी सत्तामंदिर कोगळून चूर्ण झालें ! ३

परंतु असा हा प्रत्येकालीन घक्का वसणार याची कलकत्याला व अंग्लंडला किती अपुरती कल्पना होती ! मीरतच्या वातमीचे आधी सरकारच्या मताने हिंदुस्थानात पूर्ण स्वातंत्र्य नादत होनी. हे तर राहोच परंतु मीरत अुठून दिल्लीला नवीन साम्राज्याची दाही फिरली तरीही ह्या स्फोटाचा वास्तविक अर्थ कलकत्याच्या अुचनेना. मीरतच्या १० मेपासून तों साबंगनिक स्फोटाच्या ३१ मेपर्यंत बंडाची लाट कुठेही अुठली नाही हें पाहताच हिंदुस्थानात काहीही गडबड नाही हीच कल्पना कलकत्याच्या डोक्यात जास्त वळावली. ता. २५ मेला होम सेक्रेटरीने प्रमिदपणें जाहीर केले की, “कलकत्यापासून ६०० मैलांपर्यंत प्रत्येक स्थली पूर्ण

३. Wherever the chiefs of the native states hesitated to join the revolution, the people of the states became uncontrollable and tried to throw off the yoke even of their own chief, if he would not join the nation's war. Seeing this extraordinary upheaval of the populace Malleeson says,—“Here too as at Gwalior, as at Indore it was plainly shown that, when the fanaticism of the oriental people is thoroughly roused, not even their Kings, their Raja—their father, as all consider him, their God as some delight to style him—not even their Raja can bend them against their convictions.” The Sepoys of the Rajas of Jaypur and Jodhpur refused point blank to raise their hands against their countrymen who were fighting for the nation, even when asked by their Rajas to do so ” —Malleeson's Vol III, P. 172.

शांतता नादत आहे. मध्यंतरी वाटलेला क्षणिक व तुळक घोडा आता नष्ट झाला अमून थोडेच दिवसांचे आत शांतता व निर्भयता नादू लागेल अशी आशा आहे."

हे 'थोडे दिवस' बुलटले, ता. ३१-मे अजाडली-जिकडे तिकडे शांतता व निर्भयता नादू लागली ! लसनीच्या रेंसिडेन्सीगोवती, कानपूरच्या मंदानात, शांतीच्या जोगन वागेत, अलाहाबादच्या बाजारात, बनारसचे घाटावर जिकडे तिकडे 'शांतता व निर्भयता !' तारायशांचे राजीराखीमेवडे तुकडे, जागगाडभा व लोखंडी हळ व रेल्वेचे पूल चिरडून भरडून धुळीस मिळविलेले, नद्यानद्यांतून युरो-पियनाचीं मंडीं वहात चाललेलीं, रस्त्यारस्त्यातून रक्ताचीं तळीं विजलेलीं, -जिकडे तिकडे 'शांतता व निर्भयता !'

तेव्हा कलकत्त्याचे मोहपटल भंग पावले. ता. १२ जूनला सर्व युरोपियन नागरिकांनी स्वयंसेनिकाचिं पयस तयार करण्यास आरंभ केला. युरोपियन दुकानदार क्लार्क, लेसक, मुलकी अधिकारी वगैरे सर्व गोण्यांना भराभर लष्करी यादीत नोंदवून टाकून त्यांना कदाचित शिकविण्यास आरंभ झाला व तें काम अतिव्यापटपाने व अत्साहाने पार पडलें की, तीन आठवड्यांचे आत त्या नूतन शिक्षित स्वयंसेनिकांची भेक ब्रिगेडची ब्रिगेड तयार झाली. पोडेस्वार, पायदळ व तोफखाना अशा सामर्थ्यासह कलकत्ता महाराजें संरक्षण करण्याची त्यांना पूर्ण शक्ति आल्या-मुळे त्यांना तें काम देण्यात आलें, व तेथील युरोपियन लष्करी सोजिरांना बाहेर बंडाचे प्रदेशाकडे घाडण्याची सरकारला सवड सापडली.

ता. १३ जून रोजी कायदेकौन्सिलात स्वतः जाबून लॉर्ड कॅनिंगने नेटिव्ह यत्नमानपत्रकाराच्या विरुद्ध अत्यंत कडक व भयंकर कायदा पास करून घेतला. कारण बंड सुरू होताच बंगालची नेटिव्ह पत्रें झुपड झुपड रीतीने बंडवाल्यास महानुभूतिप्रदर्शक व अत्साहदायक लेख लिहू लागलीं होनीं.

ता. १४ रविवार रोजी मान कलकत्त्याला 'शांततेचा व निर्भयतेचा' खरा-खरा महोत्सव करण्यात आला. त्या दिवसाचें वर्णन अग्रवी लेखणीनेच करावें. "जिकडे तिकडे भयभीतता, घास्ती, गोंधळ व पळापळ 'अन्यंत विचित्र वातम्या !' सर्वांची अग्नी खात्री झाली की बरारपूरचे शिपाजी कलकत्त्यावर चालून येत आहेत, वाटेवरचे सर्व गांवकरी बंडवाल्यांना मिळत आहेत, अयोध्येचा नवाब व त्याचे अनुयायी गाडन रीषच्या वागेतून सुरामारी करीत झुठके आहेत ! जे मुख्य अधिकाारी होते तेच सगळ्यांमध्ये प्रथम धावरले होते. गव्हर्नमेंटचे सेक्रेटरी कौन्सिलचे सभागदायचे धावन आहेत, पिस्तुल भरताहेत, दारादारात अडगळी बुमारनाहेत, जाबून जीव रणवीन आहेत ! त्यानेशा कमी दजति अधिकारीही वरील महाजनाचा संघ अनुमहन आगापली धीजवस्तु गोळा करून सिल्ल्यामध्ये धुमून तोफाच्या आश्रयागाली निजण्याची भिंता माथू रागले ! गोरें लोक धोडे, गाडभा, पालह्या,

प्रत्येक तऱ्हेची व प्रत्येकरी वाहनें भरमरून जीव यथायतन श्रितस्मृतः पळत होत. गहरा-
भोवतालचे विद्वान् यस्तीनें घर न घर मोडें पडलेले होत, अग्रे दसन निश्चयी
धर्मवेड्यानी राहणाऱा तीन चतुर्थां माग जाळून फक्त केला असता !”४

अप्रज सरकारच्या खुद्द राजधानीच नुसत्या अशा बाजारपेठेने अतिरी
'शांतता व निर्भयता' नाहू लागली ! त्या शांत निर्भयतेने अत्सादक बराकपूरचे
शिपाही व जयोध्येच्या नवावाचा कडकट्यात राहणारा बजीर अल्ली नक्कीकान
यांचे अड्याटन करण्यामाठी सरकारने कंबर बांधली. ता. १४ जून रोजी रात्री
बराकपूरचे शिपाही बंड करून जुठ्यात अशा आशयाची खबर त्यांच्यातीलच अशा-
कडून मिळाल्यावरून ता. १४ जूनला बंड होण्याचे आधीच मांना तोफखान्यामोड
आणवून नि.सस्त्र केले व ता. १५ जूनला जयोध्येचे नवावांचा व त्याच्या बजी-
राला अकडम जावून 'राज्याचे सुरक्षिततेमाठी' म्हणून पकडले, त्याच्या जनान-
खान्यामुडा सवें स्थलांचे ताबे ठावे, स्वात काही अेक पुरावा सापडला नाही; तरी
नवाव व त्याच्या बजिरांना कडकट्याचे किल्ल्यात कैदेत टाकण्यात आले. अशा
रीतीने खुद्द बलकसा राहारात गाचन आलेले दाहनें मुयार ठिंगनी पडण्याचे आधीच
रिकामे करण्यात आले.

बंगालप्रांतभर अगलेल्या विंगण्यांत वांतिरचनेनी गुप्त तयारी करणारा व
कलकत्त्याच्या अशा निरुपद्रवी वागेन बसून जयोध्येच्या राजसिंहामनाचें पुनःप्रस्थापन
करण्यामाठी हें बंडाचे भयंकर जाळें विणणारा हा बजीर अल्ली नक्कीकान किल्ल्यात
कैदेत पडताच बंगाल प्रांतातील प्रांतीचें मस्तकच कापल्यासारखें झालें. किल्ल्यात
अमतांना बंडबाह्यांम दोष देणाऱ्या अप्रजाना तो बजीर अकडम दपटपणे म्हणाला,
'हिंदुस्थानने धुमारलेले हे भयंकर बंड माझ्या मताने न्याय्य आहे. जयोध्येच्या
स्वातंत्र्यहरणाचा तो यथातथ्य मूट आहे. न्यायाचा राजमार्ग सोडून तुम्ही कव-
गिरीच्या व स्वार्थसाधूपणाच्या काटेरी मार्गात जाणून बुजून जर शिरलेले आहात
तर आतात्याच काट्यानी तुमचे पाय रक्तबवाळ होऊ लागले असता त्यात आदचयं
ते वाय आहे ? मुंडाची बाजे पेरलीत तेव्हा तुम्ही हसत होतात—आता त्याचा
हंगम आलेला आहे, याचा दोष लोकावर का टाकता ?”५

कलकत्त्याला सत्तावनच्या अन्तुष्ट्र अुठावाची जर अस्फुट अंधुक, व अग्रे ए
कल्पना होती तर त्या कलकत्त्याच्या टपाली रिपोटवर सर्वस्वी अवलंबून असणाऱ्या
अंग्ल देशाची कल्पना प्रथम किती अज्ञानजनक सुरक्षिततेत निद्रिस्त वा मागून
अकडमच कळल्याने किती भूतबाधा झाल्यासारखी पिसाळलेली झाली असावी ही
कल्पना सहज करता येणारी आहे. पार्लमेण्टमध्ये बराकपूर, रामपूर, डमडम वगैरे

सुब्बतेची बातमी आल्यानंतर हिंदुस्थानाकडे सगळ्यांचे डोळे लागून राहिले होते. परंतु गध्यंतरी काही ठेक महत्त्वाचा वृत्तान्त न घडल्याने पुन्हा सर्वत्र सुरक्षितता वाटू लागली. ता. ११ जून रोजी पार्लमेंटात हायुस ऑफ कॉमन्समध्ये काही सभासदांनी प्रश्न विचारल्यावरून प्रेसिडेंट ऑफ दि बोर्ड ऑफ कॉमर्सचे प्रमुख अधिकारी म्हणाले : " बंगालमधल्या अलीकडील असंतोषाने लोकांनी मेदहन जाण्याचे आता सुळीच प्रयोजन अुरलें नाही. कारण आपले मग्नान्य व अभिजात मित्र लॉर्ड कॅनिंग यांनी दाखविलेल्या तत्परतेने, कारारीपणाने व तडफीने संन्यामध्ये दिमून आलेल्या असंतोषाचीं धीजें पूर्णपणे निर्मूलन पावलेलीं आहेत. (have been completely put an end to) हीं वाक्यें पार्लमेंटात ता. ११ जूनने अंकलीं ! ता. ११ जून ! याच वेळेस हिंदुस्थानात घोडेस्वारांच्या ११ रेजिमेंटस्, तोठलाग्याच्या ५ फोल्ड बॅटरीज, पायदळाच्या कमीत कमी ५० रेजिमेंटस्, व जवळजवळ सर्व संपर्स व माय-मर्स हे अण्ड बंड करून अठ्ठले होते. संपूर्ण अयोध्या बंडवाल्यांचे ताब्यात पडलेली होती ! कानपूर व लखनौ हीं शहरें बंडयात कांडलेलीं होती ! सरकारच्या राजिन्यातून अेक कोटी रुपयांहून जास्त रक्कम बंडवाल्यांनी हस्तगत केलेली होती ! — ज्या क्षणी पार्लमेंटात ' लॉर्ड कॅनिंगच्या तत्परतेने, कारारीपणाने व तडफीने संन्यात दिमून आलेलीं असंतोषाची धीजें " have been completely put an end to " !!! पुढे लश्कराच्या विपारी धीजांची अकल्पित झालेली ' बाळ जंगलडच्या मध्यरात्रीनाही क्षोप येथू देवीना ! तरी कानपूरची तुडक बातमी येताच अत्यंत दुखी, भयप्रस्त व संशुब्ध झालेल्या जंगलश जनसमूहाने पार्लमेंटमध्ये जेव्हा प्रश्न विचारले की कानपूरची गुणगुण खरी आहे काय ? तेव्हा अलॅक्झेंडर ग्रॅनव्हिल या श्रेष्ठवर मारदाराने भुतर दिले की, ' तर पेट्रिक ग्रॅट ह्या लष्करी प्रमुखाकडून मला त्याचें स्वतःचें पत्र आलेलें आहे की, कानपूरच्या कत्तलीची ही अठ्ठलेली बातमी सर्वस्वी अमत्य असून ती केवळ ' Vile fabrication ' आहे ! अेका निपागाने ती वाजारा-गण्य प्रथम अठ्ठविली आणि त्याच्या या गीचतेचा गुमता परिस्फोट झालेला आहे, अितकेच तमून या भयंकर कडीबदल त्याला फासावरही चढविण्यात आलें आहे. " ६ पार्लमेंट सभेतील हायुस ऑफ लॉर्डस् मध्येही कानपूरच्या कत्तलीची ' वस्तुस्थिति ' नररक्तमगीच्या नरमामपत्रावर हिडीस अखरांनी खोडून टाकण्यास पुरेपूर अेक महिनाही अलटून गेलेला होता ! हायुस ऑफ लॉर्डस्च्या सभेत या कडीला तिच्या त्या कालपनिक अुत्पादक सिपायांसह फासावर चढवून जंगलश मुत्सदी जरा निभंयतेचा आराम घेत गात होतात न होतात तां जंगलडच्या किनाऱ्याला ती वस्तुस्थिति येथून बडकली — आणि सर्व जंगलड देश दुखाने, त्वेपाने, अभिमानभंगाने वेगुड, वेडापिसा होडून पिमाळलेला थयथयाट करू लागला ! त्याचा तो थयथयाट

अन्ननामंत चालू आहे ! वंदा वंदाच्यांनी केलेल्या कत्तलींनी मनुष्यांनीच्या निर्मल मनावर कायमचा राक्षसी बालिमा बसविली असा त्याचा क्षुब्धस्वर तरी त्यांनी लिहिलेल्या अग्निहोत्राच्या ओंटीओंटीतून आंतरवाने आजतागायत ओरडत आहे !

आणि या भयंकर आरडाओरडीच्या असंढ गलब्याने जगाचीही कायमची कानटाळी घमून गेली. ५७-वें नांव घेताच ज्याच्या त्याच्या अंगावर भयाचा काटा व सोंडावर लज्जेची छटा ! वंदाच्यांच्या नांवाचा दुःख-त्यांच्या शत्रूनांच नव्हे, वेडगळ तिन्हाजितागम नव्हे तर ज्यांच्यासाठी त्या वंदाच्यांनी रक्त ओतले, त्या त्याच्या स्वकीयांनाही त्याच वाटतो, निघ वाटतो, पापकारक वाटतो. त्याचे शत्रू त्यांना राक्षस, पिशाच, रक्तप्रिय, नरकवृमि म्हणतात. त्याचे तिन्हाजित त्यांना धनाप, अमानुष, रानटी, अधोरी म्हणतात व त्याचे देशवधु त्यांना स्वर्कायत्व देण्यासाठी लाजू लागतात ! असा भयंकर गल्ला जिकडे तिकडे आजतागायत चाललेला आहे ! मर्याचा स्वर अंकच्या अतःपर धवणधमता मर्याची म्हणून जगाच्या श्रवणाची ह्या असंढ गलब्याने अंकमारांनी कानटाळी घसवून टाकली आहे ! वंदाचे राक्षस आहेत, बालहृदयारी आहेत, रक्तप्रिय आहेत, नरकवृमि आहेत, अमानुष आहेत—खबरदार जगा दुतरे काही अंकातील तर !

कारण ? कारण की वंदाच्यांनी स्वदेशमाटी व स्वधर्मासाठी आम्हा अग्निहोत्राच्या विरुद्ध नास्त्य बुचलले व 'मूढ मूड' अशी गर्जना करित आमच्या सरसकट वत्सली बुडविल्या !

सरसकट वत्सली बुडविणे हे भयंकर पाप आहे ! मनुष्यजाति तिच्या अति-सौंदर्याला श्रीस्वरावतारांनी, देवदूतांनी, व धर्मगुरूंनी प्रदर्शिलेल्या अत्युच्च भविष्यत वर्तमानत्व घेऊन ज्या वेळेस न्यायावस्थेला जाऊन पोचेल जेव्हा सत्याला 'ग' हे निषेधप्रत्यय बघीही लावणार नाही व जेव्हा असा गल्ला मारले जातात दुसरा पुढे कर 'ह्या द्वाजिस्टच्या सातिबोधांना, पहिल्या शाळात मारणाराच कोणी ? अस्त्वाने अमंभाव्यत्व येतील, त्या स्पृहणीय दैवी युगात जर कोणी बंड केले, जे कोणी रक्तविदु पाडला व जर कोणी मूड हा शब्द अुच्चारला तर तत्काळ त्या कृती नेच व त्या अुच्चारानेच तो पापी अधमत्वाला पात्र होतील. कारण जिकडे तिकडे सत्याचे राज्य प्रत्येक अत करणात नादत असता 'बंड' पापच असले पाहिजे, जिकडे तिकडे अहिमेची सगता प्रत्येक अतकरणात शुभटत असता रक्तविदु पाडणे हे पापच असले पाहिजे, व जिकडे तिकडे न्यायाच्या चक्रिकेने प्रत्येक अतकरणात शीतलत्व आणले असता 'मूड' हा शब्द अुच्चारणे हे पापच असले पाहिजे. असा अवाधित न्यायकालात असा अन्यायमूलक अुच्चार अंकताच कोणतीही जास्त चौकशी न करता त्या अुच्चारानेच तत्कार्याला अधमत्वाच्या शिक्केचे शासन करणे हे सर्वस्वी अदुपणीय आहे.

परंतु तें दैविक युग जोपर्यंत आलेलें नाही, जोपर्यंत त्या परममंगल साध्याचें अस्तित्व हे सत्कवींच्या प्रतिभेत व ओश्वरी प्रेषितांच्या भविष्यातच काय ते वसत आहे व जोपर्यंत ती न्यायकभाजन अवस्थाप्राप्ति शक्य करण्यासाठी तद्विरोधी अन्यायमूलक प्रवृत्तींचि निर्मूलन करण्यात मानवी मन गुंतलेलें आहे तोंपर्यंत बंड, रक्तपात व मूड हे शब्द केवळ अधमत्वाचेच अधिकारी होणारे नाहीत. राज्य हा शब्द जोपर्यंत अन्यायमूलक वा न्यायमूलक अशा दोन्ही सत्ताना लागत आहे, तोंपर्यंत तद्-विरोधक 'बंड' हा शब्दही असा अन्यायमूलक तसा न्यायमूलकही असू शकेल. आणि तोंपर्यंत बंड, रक्तपात, व मूड ह्यांच्या कथानकांची व कथानामकाची शिक्षेच्या आधी तत्काल विवरणात्मक चौकशी शालीच पाहिजे. बंड, रक्तपात व मूड हीं कृत्ये जशी स्वयमेव अन्यायस्वरूपी आहेत तशीच तीं केव्हा केव्हा न्यायाच्या संवर्धना-साठी निसर्गाने अुत्पन्न केलेलीं न्यायसर्वेही झालेलीं आहेत.

आणि जेव्हा ह्या भयंकर साधनाची न्यायमूर्ति 'शत्रुघ्नधिरदग्धपाणि मुख विकट प्रकट भैरवशी' अशी झालेली अगते तेव्हा तेव्हा त्या भयंकरत्वाचा दोष त्या न्याय-मूर्तीवर नसून ज्या मसमदाने तो फूर प्रसंग ओढावून आणला त्या प्रबल अन्यायावरच तो लावलेला असतो. म्हणूनच फांदीची शिक्षा देणारा न्यायाधीश रक्तपाताचा अधिकारी नसून फांदीवर जाणारा अन्याय त्या पापाचा जबाबदार होय. म्हणूनच मूटसचा मजीर पवित्र होय ! म्हणूनच शिवाजीची वाघनसें पुण्यपावन होत ! म्हणूनच मिटलीच्या राज्यक्रांतीतील रक्तपात हा यशोधवल आहे ! म्हणूनच पहिल्या चाल्सचा खून हा पथ आहे ! म्हणूनच बुधित्वम टेलचा बाण हा मार्ग आहे ! आणि त्या सर्व कृत्यांतील भयंकरत्वाचें अणोर पाप हे तत्तदाधिकारी अन्यायाचेच शिरावर बऱ्यापाताने कोसळणारें आहे !

किंबहुना बडाचें, रक्तपाताचें व मुडाने भय नसतें तर आजला जुलमाच्या व अन्यायाच्या अप्रतिहत भयंकर भूतवर्तनानेच ही वसुधरा करकर बाकत राहिलेली असती ! लवकर किंवा अुशिरा, पण अशा या क्षणिक विजयी अन्यायाचा मूड न्यायी निसर्ग घेजीलच घेजील, ह्या चितेपामून जर जुलमाची शोष सुरक्षित असती तर अकुतोभयतेने शाराचा व चोराचा आज सर्वत्र सुळमुळाट झालेला असता ! परंतु प्रत्येक हिरण्यकश्यपूला नारसिंहाचा मूड, प्रत्येक दुःशासनाला भीमसेनाचा मूड व प्रत्येक मदमलिन गडस्थलाला हरिनखराचा मूड हा आपल्या रक्ताने धवयवलेल्या व विस्फाळलेने लवलवणाऱ्या जिद्धेने भेडसावीत आहे. म्हणूनच अन्यायप्रवृत्तींचि अुच्चाटन होण्याची काहीतरी आज्ञा हृदयात अुत्पन्न होते. असला मूड हें अन्यायाचें निसर्गोद्भूत शासनअसतें व म्हणून त्याच्यातील क्रूरतेचे, अमानुषतेचें पाप हे अन्याय-प्रवर्तकावरच अुलटून जाते !

व अगच गुडाची भयंकर ज्वाळा सत्तापन सान्नी हिंदुस्थानच्या अंतःकरणात भडकलेली होती. त्यांची गिहामन मोडलेली, त्यांचे मुकुट फोडलेले, त्यांचा देश हिमकलेल्या, त्यांचा धर्म मुडविलेला त्यांच्या जहागिर्या जप्त झालेल्या, विनामं बुडविलेली, कायरे धाडारलेले, घनं मोडलेली, अपमानाचा, मानभंगाचा, जीवित-विपादतेचा कळस झालेला ! विनव्या व्यथं, अजं व्यथं, त्रशारी व्यथं, रडणं व्यथं, ओरटणे व्यथं ! तेव्हा निगगांची प्रतिगिता गुरू झाली व जिकडे तिकडे मूड मूड अशी कुजवूज वळवू लागली. चरीरुपंनी ओंका प्रसंगाने गुडाची मयायंता भाम-विनेली अन्ते अगे अन्नं पुलमी प्रसंग त्यांच्यावर गुदरलेले होते. असाही प्रसंगी बंड न होतं तर हिंदुस्थान मेले जतंय म्हणायें त्याणें ! व अंतदयं तो नूड ही अन्यायाची अपरिहार्य प्रतिक्रिया होनी आणि अेरदा नवं राष्ट्र तळवळून भुटने म्हणजे मग अेसाथे दुसरे ठिकाणी संतप्त जनसमूहांनी सरकाराट कत्तली घेव्या हें नयल नसून तसा कत्तली प्रत्येक ठिकाणी कथा साव्या नाहीत हेच नयल आहे. कारण जेथे कत्तली झाल्या व ज्यांनी त्या घेव्या त्याचें संतप्त तर्कसाधन सहजच जुद्गारू लागलें की 'गळे पाठयं मनागरेत् !' काली नदीच्या लढाअंत पकडलेल्या शिपायान फासीपर गटकविण्याच्या आधी अिप्रजानी विचारलें की, "तुम्ही आमच्या वामका-मुलांना का मारले?" तेव्हा त्यांनी अेवढम प्रत्युत्तर दिले "साहेब, सापाला मारताना त्याची पिले कोणी जियन ठेवनाउ काम ?" कानपूरला शिपाजी म्हणत, "बिरतव बिदाविले व ठिगमा ठेवणें, सापाला मारणें व पिले वाडविलें हे साव्याचें लक्षण नव्हे ! "७

साहेब, सापाला मारताना त्याची पिलें कोणी जिवत ठेवतात काय ? काली नदीच्या शिपायानी विचारलेल्या या अडाणी धंकेचें समाधान साहेब लोक कसे करणार आहेत ?

आणि ही अडाणी शका केवळ हिंदुस्थानातील जनतेने किंवा काही अिप्रजी लेखकांनी कल्पिल्याप्रमाणे केवळ ऐतियादिक लोकांच्याच मनाने शुलभ केलेली नाहीत. जेथे जेथे अन्यायाच्या परमावधीने राष्ट्रेची राष्ट्रे पेटू लागली, जेथे जेथे राष्ट्रीय मुखें जुपलेली असतात तिथे तिथे राष्ट्रीय अन्यायाचे मूड राष्ट्रीय वधानेच अुगविले जातात ! जेव्हा स्पेन देशाने मूर लोकांपासून आपले स्वातंत्र्य हिमकावून परत मिळविलें तेव्हा मूर लोकांची त्यांनी काय दशा केली ? स्पॅनिश लोक तर ऐतियादिक नव्हते किंवा हिंदीही नव्हते. मग त्यांच्या देशात जवळ जवळ पाच पाचो वर्षांवर वास्तव्य करणाऱ्या त्या मूर मुस्लिमांच्या अनाय कुटुंबांची, पुरप घायकामुलांसह त्यांनी केवळ विशिष्ट धर्म-जातित्वाच्या अपराधाबद्दल भयंकर कत्तल का अुडविली ? ग्रीस देशाने १८२१ साली जवळ जवळ अेकवीस हजार तुर्की

७. "To extinguish the fire and to leave spark, to kill a snake and preserve its young is not the wisdom of the wise."

शेतकऱ्यांची पुसपवायकामुलांसह अत्यंत अघोर कत्तल कां बुडविली? युरोपमध्ये ज्या गुप्त संस्थेला पवित्र मानिली जाते त्या 'हिटेरिया'ने या कत्तलीचं काय समर्थन दिले? ग्रीस देशातील तुर्की सख्या थोडी असून ती आमचें शत्रुत्व सोडणारी नाही म्हणून त्या सर्वांना ठार मारणें ही तोंडच काय ती "a necessary measure of wise policy" (सहाय्यपणाच्या घोरणाचा आवश्यक अुपाय) आहे असेंच त्यांनी सांगितले कीं नाही? सापाला मारताना त्याचीं पिले कोणी जिवंत ठेवतो का, हीच अडाणी शंका त्यांच्या मनातील नैसर्गिक दयाशीलतेला जाळून भस्म करीत होती! आणि त्या भयंकर ज्वलनाचा संपूर्ण दोष त्या जहरी सापाच्या कालंकूट विपाकटोच असला पाहिजे. किंन्हुना विपदंशाच्या विरुद्ध असली भयंकर सूडबुद्धि मानवी निसर्गात बसत नसती व ह्या हिंसेत शासनाचा जर जहरी सापास धाक नसता तर त्यांची तो कालंकूट जिह्वा आजच्या अितकी देखील विझाविझातून दडत फिरतीच ना! "

अेतदर्थ अग्यापास्या अतिरेकाने मानवी मनात सुडाची प्रतिक्रिया जेव्हा जेव्हा अपरिहार्य बेगाने भुसळू लागते तेव्हा तेव्हा पृथ्वीवरील सर्व राष्ट्रांमध्ये तरस्फट कत्तली, सूड व रक्तपात हे अमानुष क्रोयाने हुटकून मुरू होतातच होतात, ही अतिहासाची साक्ष अंकारी असता हिंदुस्थानात मत्तबान साली चारपाच ठिकाणीच जमले क्रूर प्रकार पडले ह्या गोष्टीचें नवल वाटणें संपून जिचें खरें खरेंच नवल

८. Sir W. Russell, the famous correspondent of the London Times remarks :— We, who suffered from it, think that there never was such wickedness in the world; and the incessant efforts of a gang of forgers and utterly base scoundrels have surrounded it with horrors that have been vainly invented in the hope of adding to the indignation and burning desire for vengeance which hatred failed to arouse. Helpless garrisons surrendering without condition have been massacred ere now. The history of Mediaeval Europe affords many instances of crimes as great as those of Cawnpore. The History of the more civilised periods could afford some parallel to them in more modern times and amid most civilised nations. In fact, the peculiar aggravation of the Cawnpore Massacre was this—that the deed was done by a subject race, by black men who dared to shed the blood of their masters and that of poor helpless ladies and children. Here we had not only a Servile War and a sort of Jacquerie combined, but we had a war of religion, a war of race and a war of revenge, of hope, of national determination to shake off the yoke of a stranger and to reestablish the full power of native chiefs and the full sway of native religions " Russell's Diary, page 164.

घाटों ती गोष्ट ही होय की चार पांच ठिकाणी ह्या क्रूर कत्तली बितक्या थोड्या प्रमाणावर पदध्याने अथवा सर्व ठिकाणी ह्याहून विस्तृत रीतीने ही मुठाची अधोराता कशी सिद्ध होईल नाही?

वरील प्रीत व स्नेहमारादीं न्याय्य संतापमय अदाहरणें तर राहोतच, पण हिंदुस्थान तर अन्यायाच्या जाळ्याने होरपळलेला होता व कत्तलींना ज्या अशा परिस्थितीमध्ये न्यायदंडाचें स्वरूप येतें त्या दुर्जनपीडाप्रस्थानेचा हिंदुस्थानवर अमीम मारा झालेला होता. परंतु थोडक्या जेव्हा आयलंडांत ससैन्य गिरला, जेव्हा तेथील लोकांच्या यथार्थ देशाभिमानाने तो जाम्नच स्वबळून गेला. जेव्हा त्यातील लढवर्माघरच नव्हे तर अक्षरगणित्यांवर त्याची तरवार सरसरत आदळली, जेव्हा त्या दुर्दैवी देशान रफाची नदी फोफावत बाहू लागली व जेव्हा त्या रफानात थोडक्या तरवारीने अनेक अनाथ बायका आपल्या कडेवरील मुलांमुळा घरवर आपल्या जाभून तरंगू लागल्या, तेव्हा, आयलंड जिंकण्याचा मूलहेतु पापकारी असताही त्या थोडक्याने आपल्या स्वधर्मांवावर जितका क्रूर जुद्धम केला, क्रूरतर मूड अंगविला व क्रूरतम रक्तपात फोंगविला तितका देखील हिंदुस्थानाने सत्तावन साली त्याच्या परधर्मी, परवर्णांवावर रक्तपात फोंगविलेला नाही, जुद्धम केलेला नाही, मूड अंगविलेला नाही ! अंग्रजांच्या बायकांना वाचविण्याचा मानामाहेवांनी, दिल्लीच्या चांदसाह्यांनी व अयोध्येच्या बेगमने शोषट्पयेंत प्रयत्न केला. परंतु कानपूरला नानांच्या ह्या जीवदानाची फेड अंग्रजी बायानी कशी केली ? फितुरी करण्यात ! जेव्हा जेव्हा अंग्रजी ऑफिसरांना शिपायांनी बड होणाच जीवदान दिले तेव्हा तेव्हा त्या ऑफिसरांनी त्या अपकाराची फेड कशी केली ? तर नवीन आलेल्या अंग्रजी मेनेला प्रदेशाची उत्तम माहिती देण्यात, त्यांचें सेनाधुरीणत्व पत्करण्यात व जी हात शिपायांनी जिवंत सोडला त्याच हातात तरवार घेऊन त्या प्राणदात्याच्या गळ्यावर ती सपकन घालविण्यात ! तरी अतक्य नवल हे की, अगत्या कृतघ्नतेतही निमग्नशाव हिंदी लोकानी आपली शक्ति या प्रलयकालातही डगमगू दिली नाही. किती अंग्रजी पळपुट्याचे जीव सेनातील कुणव्याने संरक्षिलेले आहेत ! कितीक अंग्रजी बायकांना आपले पोपाळ देऊन खेडवळ बायानी त्यांचे प्राण वाचविलेले आहेत ! कितीक गोरी ऑफिसरे पळप्याची शक्ति संपल्याने रस्त्यावर निश्चेष्ट पडलेली असताना जवळून जाणाऱ्या ब्राह्मणाने दूध पाजून शुद्धीवर आणलेली आहेत ! फारेस्टने कबूल केलेले नाही काय की, अयोध्येने—ज्या अयोध्येच्या अंत करणात अंग्रजांनी आपली जुलमाची कटपार निर्दृग्गतेने खुपसलेली होती—त्या अयोध्येने अंग्रजी लोकांना आपल्यावर झालेले अत्याचार विसरून जाऊन त्यांच्या पलवनात अतुल्य अुदारत्वाने चांगविले ! बडवात्याच्या जाहिरनाम्यात त्यांच्या पुढाऱ्यांनी ठिकठिकाणी 'स्वीध्याने व चालहत्वेने आपल्या पवित्र कामाला जपयश येतील' असे आपल्या सतप्त अनुयायाग सगितले नाही काम ? नीमच, नसिराबाद येथील बंडवात्यांनी प्राणदान

दिल्यानंतर, पळून चाललेल्या गोऱ्यांना पाहून वाटेनील गावकरी जेव्हा ओरडू लागले, 'मारो फिरंगीको' तेव्हा तेथील अका कुटुंबाने पुढे येऊन सांगितले की, "ते आमच्या वरोवर नुकतेच जेवलेले आहेत. तेव्हा ते कट्टे शत्रु असले तरी आता त्यांना कसे मारता येतील?" ज्यांच्या यःकश्चित् गावकऱ्यांमध्ये ही अुदात्त वीरता नांदत आहे तो शांत हिंदुस्थान सत्तावनसारख्या जितक्या क्रूर वत्तली करील तितक्यांनी त्याच्या घबल नीतीला तिलमात्र लघुतमत्व येत नाही तर कत्तलशालेत्या अन्यायाच्या दुष्ट अत्याचाराचा हिंवीसपणा मात्र पर्वतप्राय वृद्धि गावतो! आणि अशाच प्रसंगी मेकॉलिंग्जें तें प्रथित वाक्य यथार्थत्व पावनें की "The more violent the outrage, the more assured we feel that a revolution was necessary." (अत्याचार जितका भयंकर, तितकीच त्याची प्रतिक्रियाही थटळ!)

आणि सत्याचा हा यथार्थ स्वर अंकण्यास जगाचे कर्णाना श्रवणक्षमता नसावी म्हणून हिंदुस्थानातील लोकांच्या क्रूरतेबद्दल दस दिशाना प्रथन करणारा गलका कोणी अंग्लिश लोकानी करावा? असा गलका करण्याचा हक्क देवूतांनीही स्वीकारलेला नाही मग मनुष्य जातीना तो हक्क कुठून मिळणार! परंतु त्या मनुष्य जातीत जर कोणाला तो हक्क फाडीमात्रही मिळणारा नसेल तर ती अंग्लिश लोकाना होय! हिंदुस्थानाने निरापराध्यांची शेकड्यांनी कत्तल केली, हें कोण अंग्लंड सांगणार? नीलला जन्म देणारे व नीलची स्तुति करणारे अंग्लंड? ज्या अयोध्येने त्यांना प्राणदान दिलें त्या अयोध्येतील गावेंचीं गावें पायकामुलांसुद्धा पाळून पोळून फस्त करणारे अंग्लंड? कोणीही अंटीने चालताना पाहिला की, त्याला बडवाला समजून फाशीवर देणारे अंग्लंड? फाशीही कमी वाडून त्या स्वदेशासाठी शगडणाऱ्या पांडेय सैनिकांना अक्षरशः जिवंत भाजून काढणारे अंग्लंड? फाशीला किंवा या जिवंत भाजण्यालाही ज्याच्या धाकाने त्यांनी प्रेमाने मिठी मारली असती असा धर्मशूळ करण्यासाठी गरीब हिंदु गावकऱ्यांना पकडून त्यांना फाशीची शिक्षा देऊन, त्यांना वेपोनेटानी भोसकणारे व मरण्याचे आर्जे त्याच्या तोंडात गाडीचें रक्तवचाळ मांस तरवारीने भोसकणारे अंग्लंड? फारकाबादच्या गवाशाचे वंशजास फाशीवर चडविण्याचे आधी तो मुसलमान असल्याने त्याच्या सर्व देहाला हुकराची चर्वी चोळून व नंतर त्याला हुकराचे कातड्यात गुंडाळून, भग्नातून चावूक मारवून मग फाशी देणारे व हे सर्व कृत्य खूद कमन्डर-इन-चीफ सर कोलिन्सच्या डोंड्यादेखत चालू ठेवणारे अंग्लंड? हॉडसनला वीर म्हणणारे, आमुटरामची स्तुति करणारे, व हीं सर्व कृत्यें घडवाल्याच्या वरचा यथार्थ सूड म्हणून त्याचें कोतुक करणारे अंग्लंड? कानपूरच्या भितीवर निर्गंज नीचता स्वहस्ताने लिहून तीं वाक्यें मेलेल्या स्त्रियांनी निहिलीं आहेत असा मुलभूत चोरटेपणा करणारे अंग्लंड? "यथार्थ सूड"। कोणाचा? शमर वरें भरडून गेलेल्या देशगालेसाठी सतप्त

झालेल्या पांढऱ्या पशाचा मी त्या अन्यायाच्या भरकावर देशरेख करणाऱ्या आंग्ल पशाचा ? कोणाचा मूठ यथार्थ ?

अन्यायाच्या अशा भयंकर दारुत्वान्वाविवाय ह्या सामप्रधान हिंदुस्थानचा हा असला भयंकर स्फोट दांत झाला नगता ! त्या अन्यायांनी त्याच्या अंतःकरणाची लाही लाही केली. हिंदु व मुगलमान आगले अज्ञानजन्य घोर विसहून देशमातेच्या स्तन्यरमाने अकरग झाले. जितका हिंदी तितका अकरा विलक्षण घेतनेच्या वाग्याने घययपाट करू लागला. व्यक्तिविषयक स्वार्थांनी, सुखाची, आयुष्याची तुच्छ आशा नष्टप्राय झाली व अकरा धुदात घेयात सर्व हिंदुस्थान अपूर्व अकरता पावू लागले. देशसेवेसाठी ह्या भयंकर स्थितीने दगडालाही पाप्तार फुटू लागला.

कोण भयंकर स्फोट ! व विनी अनस्तातू तडित् वेगाने ! अकरा क्षणामध्ये हा दांत दिमणारा ज्वालामुक्ती दिग्गजांनी कानडाळी बसल अकरा पडकडाटाने तडाडकन फुटून दुभंग, दातभंग, सहस्रभंग झाला ! सधु जिथे पाय ठेवील तिथे त्याचें भस्म. अकरा अग्रजी अतिहागकार लिहितो की, " ज्यांच्या जिवावर आमची सुरक्षितता अवलंबून होती ते सरकारी नौकरांचे अकरासमयावच्छेदाने आमच्यावर अकराचा नागासारखे अलटत चालले. किन्नूर झालेल्या सरकारी नौकरांची यादी देखील म्हटलें तर बंड करून अलटल्या विस्तीर्ण प्रदेशातील सरकारी नौकरांची सर्व नांवनिशी मला नागावी लागेल. अपवाद अकरा नुळक. त्या सरकारी नौकरातील अत्यंत प्रमुख काजी अदल कुशल, नॉर्वेस्टर्न प्रांताचा मुख्य अधिकारी, आग्याचा प्रिन्सिपल सदर अमीन, आग्याचा मुनसफ, तेथील कोतवाल, दिल्लीचा प्रिन्सिपल सदर अमीन, कानपूरचा प्रिन्सिपल सदर अमीन, कानपूरचा डेप्युटी कलेक्टर, फतेपूरचा डेप्युटी कलेक्टर, ज्याने रावट टकरचा प्राण घेतला, फतेपूरचे बाकीचे नैटिह अधिकारी, अलाहाबादचा मुनसफ, त्याच प्रांतातील आणखी अकरा मुनसफ; बरेलीचा प्रिन्सिपल सदर अमीन, अक्षिमगडचा डेप्युटी कलेक्टर; J-येथील प्रिन्सिपल सदर अमीन; G येथील प्रिन्सिपल सदर अमीन !! आणि ही यादी अत्यंत अपुरी— केवळ दिग्दर्शनासाठी दिलेली ! " १० अकरा प्रलयस्फोट बडाडला ! पोलीस बंड करून अलटले. शिपायी बंड करून अलटले ! गावकरी बंड करून अलटले ! अग्रजाशी अमानदारी म्हणजे घमंडरोह व देवद्रोह होय अशी अकरा निमिषमात्रात जेथे तेथे घमंसमजून होऊन गेली. जो कोणी अग्रजाकडे राहिल त्याला भराभर जातिबहिष्कार पडू लागले. त्याचे पंक्तीला कोणी बसणार नाही, त्याला कन्या कोणी देणार नाही, त्याच्या पूजेला ब्राह्मण नाही, त्याच्या चितला अग्नि देणारा नाही ! सर्वात अत्यंत अपमानास्पद व अर्थात् शिवी म्हणजे ' फिरंग्याचा नौकर ' ही होय !

अकरा इंग्रजी लेखक म्हणतो, " Revolt had, in consequence swept before it, in many cases, all regard to personal interest and all

attachment to the former master. The imputations of remaining faithful to government, in such circumstances has been intolerable. It is well known that the few sepoys who have remained in our services are deemed out-castes, not only by their comrades but their caste people in general. These even say they cannot venture to go to their homes; for, not only would they be reproached and denied brotherly offices, but their very lives would be in danger." — Rev. Kennedy.

अग्नी परिस्थिति अमलामुळे, वरून धमदी सात भासणारा तो ज्वालामुखी जितका प्रज्वलित झालेला होता की, कोणत्याही क्षणी त्याचा स्फोट व्हावा ! क्रांति-दूत आकाशातून मराठ्या मारीत लवकरच माजल्या होणाऱ्या त्या समारंभाला हजार रहाण्याचे निमंत्रण प्रत्येकाला देत होते. त्या आमंत्रणांना स्वीकार करून, तें गविन ध्येय साध्य करण्यासाठी दस दिनातील युद्धदेवता लगवणीने निघाल्या. रण-पाथें, युद्धमोप, समराजेंना आदि आवश्यक सर्व साधनें योग्य ठिकाणी मांडून मठप सज्ज करण्यात आला आहे. ज्वालामुखीच्या पार्वभागी जुलमाचा बहर निर्गमणें भुमळत आहे, परंतु प्रांतीचा क्षण णजत्ता ज्वळत येत चालला आणि वरून हिरव्यागार दिनगारा पर्वताच्या अंतर्भागात जुलमाचा बहर कोमळला स्यावरोबर ज्वालामुखीचा स्फोट झाला ! हां आता मावघान, प्रांतीचा मुद्देक झाला आहे ! प्रांतीच्या ज्वालाने वाहेर पडू लागल्या आहेत. — रफाचा वर्षाव होऊ लागला आहे — वागळत्या क्षणिकांच्या किंकाळ्या, तरवारीचा खणखणाट — भुनें बेहोष नाचत आहेत — मोठे वीर मर्जता करीत आहेत ! वरून थंड व हिरवा दिनगारा ज्वालामुखीचा पर्वत दुर्मंगला — त्याचे गतः तुकडे जुळवे — धरे, हजारो जागी तो पेटून मळवला आहे — सर्व पृथ्वी जमीनिंय तरवारीच्या लणखणाटाने व्यापून दाकली !

पाठेवाठातील काही भागात विठ्ठल नावाना जेक चमत्कारिक जलप्रवाह आहे. त्याचा पृष्ठभाग वटीत भूमीगारवा भागलो. त्यामधली माहिनी नमकेले तिन्हाशीत त्यावर गटन विन्वागाने पाकूड ठेवतात तो वरून वटीत दिगंगळा पृष्ठभाग घोंडासा हलू लागताच ते तिन्हाशीत त्या पृष्ठभागावर अधिक लवीरपणे भुने राहण्याचा प्रयत्न करू लागतात. ते जम करताना तांचा तो पृष्ठभाग नलू लागतो व ते गरीब पायस्य तिन्हाशीत गोंठ पाण्यात बुडून जातात आणि विठ्ठलमागेव हा पातिप्रवाह गर्व हिडुण्यात व्यापून राहिलेला आहे ! वरून दिगंगारा काळा रंग पाहून जुलूम करणाऱ्यांना रंगा भाग लागला की, काहीही कुरकुर किंवा तक्रार न करिता अन्याय गटन करीत अनडेला हा मंढमीचा माध्याय भूगृष्ठभाग सात आहे. म्हणून जुलमाने भागडे पाकूड व्यापून निधस्तपणे ठेवते — तांचे काळा पृष्ठभाग हलू लागला ! तेव्हा बुद्धी जम्यावने गर्वभराने त्या जमच्या भूगृष्टावर जोराने पाकूड रोवते ! आणि आता लक्षपूर्वक पहा ! तो भूगृष्ठभाग कलहला पहा आणि

तिन्यासाली असलेला लाटावर लाटा धुसळणारा, फेसाळलेला घिराचा अमर्याद सागर झुफाळून वर आला ! जुलमी अन्याय त्यात बुडून गेला ! जुलमी अन्याया ! तू कोठेही पाभूल टाक, पण कठीण पृष्ठभाग तुला सापडणारच नाही. आता, अंत-काळी सरी आता तुला कळून गेलील की, वसन काळपा दिसणाऱ्या भूपृष्ठावली रक्ताने—लालमडक रक्ताने प्रवाह असतात. आणि अेका कानठळपा वसविणाऱ्या ज्वालामुखीच्या प्रस्फोटाचे ते प्रचंड आवाज अजून सरी अंका !

भाग ३ रा

अग्निकल्लोल

प्रकरण पहिलें

दिल्ली लढते

ता. ११ मे या दिवशी आपले स्वातंत्र्य घोषित केल्यानंतर दिल्ली शहर प्रचंड लढ्याची सिद्धता करण्यात व माजलेल्या अंदाधुंदीस शिस्त लावण्यात होतें. दिल्लीच्या परंपरागत तत्त्वावर मोगल बादशाहाना वसपून क्रांतिकारक जे एक शक्तिबद्ध निर्माण केलें तें जितके सामर्थ्यशाली होते मी, त्याच्या वे नावाच्या प्रभावातच लोकांचा स्वातंत्र्यलढा स्थिर झाला. परंतु जुन्या मोगलां तत्त्वारोहण जुनी मोगली सत्ता पुन्हा स्थापण्यासाठी मग्नहें किंवा जुन्या रानटी परा चालविण्यासाठीही नव्हतें. हिंदुस्थानच्या बादशाही पदावर म्हातान्या बहा दारात बगनिणें म्हणजे संकुचित अर्थाने जरी परंपरागत तत्त्वावर त्याला स्था करणें असे भासत असलें तरी विशाल अर्थाने व सत्यार्थाने तसा प्रकारचें तें आरो नव्हतें! जुनी मोगली राजसत्ता काही या देशातील लोकांनी आपण होऊन निव नव्हती; तर हिंदुस्थानावर जेतेपणाच्या भावनेने व आक्रमक वृत्तीने नि स्वाभिम शून्य देशद्रोही कंठवार्तामुळे ती मोगलीसत्ता बळाने लादली गेलेली होती. चहा शहाला आज काही अशा बळाने बादशाही पदावर आरूढ केले नव्हते, नव्हे करणें अशक्यच होतें, कारण अशी सिद्धान्तने जिवावी लागतात—ती स्वागत मानली जात नाहीत. तसे करणे आत्मघातकच ठरले असते, कारण तसें करणे म्ह गेलीं तीन चार शतके ज्या हिंदु शहीदांनी—हुतात्म्यांनी आपल्या स्वातंत्र्यार्थ र सांडलेले होतें ते व्यर्थ गेलें असे ठरले असते. अरबस्तानातील रानटी टोळ्या जिस्लामचा स्वीकार करताच त्या आक्रमक वृत्तीने पुर्वेस व पश्चिमेस आक्रमण क प्रदेश पादाक्रांत करीत मुटल्या. त्यांना प्रतिकार असा कोडेच झाला नाही, त्या देशामागून देश, मानव जातीमागून अनेक मानव जाति जबरदस्तीने मुसल्य करीत भिस्लामी सत्ता दौढ चालली. या अविरोध वाढवळीया पहिल्या प्रय कोणतीही तहजोड न करता महान् पराक्रमाने व विभ्रंय निश्चयाने कोणी वि

या परकीय आप्रमकांनी स्वतःच्या जन्मदिन अधिकासासाठी हिंदूंनी पांच महाराष्ट्र अधिक वर्षे मंदराणातून युद्ध चालू ठेवले होते. गृध्राणाच्या मृत्प्रामून औरंगजेबाच्या मृत्यूपर्यंत तहावी-संधीनी तमा न पाळण्यामुळे महाराष्ट्र युद्ध चालले, आणि अमंश्वर वधे चाललेल्या या देशीयमान शत्रूंनी भारताच्या पश्चिम घाटात सह्याद्रीवर येका गर्वात शयनीत. अखेर होशून, आपल्या जातीच्या मानरक्षणासाठी ज्या सह्याषाधि हिंदूंनी प्राणत्याग केला, त्या मानाची परिपूर्वता करण्यात करणाने करण त्या नव्या हिंदु मतेने हाती घातले. पुष्पाहून अक हिंदूवीर भाधुगाहून पंगडे नमपे सैन्या-मह आप्रमण करीत बाहेर पडून रमानी दिग्गजे तम - निहाणन - बळकावले आणि हिंदु संस्कृतीला लागलेला पारतंत्र्याचा बलक धुडून टाकला. जेताच जिवला गेला आणि हिंदुस्थान गुलामगिरी शूगाहून देहून व पराजय पुनून टाकून पुन्हा स्वतंत्र झाला. हिंदूच्या भूमीने हिंदुच पुन्हा मालक झाले - धनी झाले !

म्हणून जगदी गन्या अर्थातें बोधायनातें झाले तर आम्ही अंग म्हणतो की, हिंदुस्थानच्या सत्तावर - गिहाणनावर बहादुरशाहाला जें बसविले तेने तो जुन्या मोगली मतेची पुनःस्थापना नव्हती. परंतु दीर्घकालपर्यंत या देशात जें हिंदु मुसलमान यांच्यामध्ये अक प्रचारें युद्ध चालू होतें तें युद्ध संपत्ताच्या घोषणेचें प्रतीक, जुलूम - अत्याचार संपुष्टात आल्याची निशाणी, या देशाच्या मातीतच जन्मलेल्या देशवाध-बांना आपला राजा कोण असावा हे निवडण्याचें स्वातंत्र्य या सर्वांचें प्रतीक म्हणून तें राज्यारोहण होतें. कारण हिंदु व मुसलमान ह्या दोन्ही जमातीनी, नागरिकांनी, मंश्याने अकमताने बहादुरशाहाला वादसाही तत्तावर ह्या वेळी आदळ केलेलें होतें व या स्वातंत्र्यसमाराचें नेतृत्वही त्यालाच दिलेलें होतें. म्हणून ता. ११ मेला दिव्याच्या सिंहामनावर बहादुरशाहाने जें आरोहण केले ते जुन्या मोगली परंपरेतील अकवर किंवा औरंगजेबाप्रमाणे आरोहण नव्हतें - कारण तें मोगली तत्त्व कीद मराठे बहादुराच्या हातोड्याच्या घावांनी वेव्हाच छिन्नविछिन्न झालेले होतें - परंतु परकीय आप्रमकांनी स्वातंत्र्याचें युद्ध चालविण्यासाठी लोकांनी त्याला राजा म्हणून निवडलेलें होतें. म्हणून आता हिंदु मुसलमान जनतेने सत्या जाणवने मन पूर्वक आणि निष्ठापूर्वक ता. ११ मे १८५७ या दिवशी आपल्या मानभूमीच्या वादसाही पदावर बसविलेल्या बहादुरशाहास सर्वांनी मानवदना देण्यास पुढे यावें अशी दाही फिरविण्यात आली.

या दाहीप्रमाणे जवळच्या व दूरच्या स्थानाहून, अनेक राजाकडून, अनेक सैनिकी पथकाकडून व हिंदुस्थानातील अनेक प्रमुख महाराष्ट्र - नगरांतून दिल्लीच्या राजाकडे नजराने (भेटे) येथु लागले. पंजाबमधील ब्रिटिशांविरुद्ध उठाव केलेल्या नेटिव्ह सिपायांच्या पलटणी अयोध्या, नोमच, रोहिलखंड आणि अन्यत्र ठिकाणचे बडवाले आपापले ध्वज व पताका घेऊन दिल्लीकडे चालू लागले व जातीचे घुरी-पत्त स्विकारलेल्या बहादुरशाहाची आपली निष्ठा व्यक्त करू लागले. अनेक सैनिकी

पयकांनी दिल्लीकडे येत असता वाटेने त्यांनी अग्रजी खजिने लुटलेले होते ती संपत्ति त्यांनी बादशहाच्या कोषागारात—सजिन्यात प्रामाणिकपणे भरणा केली. अितकी सालकृत सिद्धता होनाच सर्व हिंदुस्थान देशाला भुद्देभून अेक घोषणापत्र— जाहीरनामा प्रसिद्ध करण्यात येवून त्यात प्रकटपणे घोषित केले की, “ अित.पर परकीयांचें साम्राज्य व किरंग्यांच्या राजसत्तेचा अंत झालेला आहे व सर्व देश जाता स्वतंत्र व परदास्यमुक्त झाला आहे. प्रारंभीच अितकी सप्तस्वी ठरलेली ही नांति पूर्ण करण्यासाठी, प्रत्येकाने या नांतिमुद्धात आपले अेक औत्परी कर्तव्य म्हणून, छोटा व्यक्तिविषयक अमिमान विसरून, देवी प्रेरणेने सहभागी व्हावें अने जावा- हून लोकांना करण्यात आले. त्यात म्हटले जाहे की, “प्रत्येकाने हें ध्यानात घ्यावें की, आपली ही बुढायणी देवळ स्वधर्मरक्षणाराठीच आहे, दुसरें कोणतेंही आमिप त्यामागे नाही. ज्यांना ज्यांना परमेश्वराकडून निश्चय व अिच्छाशक्तींचें वरदान मिळालें अनेल त्या सर्वांनी अेहिक लाभाची व क्षणभंगुर देहाची आत्ता सोडून आपल्या प्राचीन धर्मांचें रक्षण करण्यासाठी आमच्याशी सहकार्य करावें. शार्भजनिक हितासाठी लोकांनी स्वार्माळ तिलाजलि घायपाचें ठरविलें तर ह्या आपल्या पवित्र भूमीवर अेकही अग्रजी मनुष्य दाहू प्रकरणात नाही. प्रत्येकाने हें ध्यानात ठेवावें की, आपल्या आयुष्याची खोरी तुटल्याशिवाय कोणीही मरत नाही आणि जेव्हा काळाची दुरी पडते तेव्हा कोणीही आपले प्राण वाचवू शकत नाही. पटवीच्या साथीन व अितर अनेक रोगांनी माणसं मरत असतात, पण स्वधर्ममुद्धात पाण अर्पण करणारा दाहू होतो—हुतात्मा होतो. आणि म्हणून हिंदुस्थानच्या पवित्र भूमीवरून प्रत्येक किरंग्याम हाकडून देणें किंवा त्याला ठार मारणें हें प्रत्येक स्त्रीपुरुषाचें पवित्र कर्तव्य आहे. अेहिक लाभाची कोणतीही आत्ता न धरता जे धार्मिक कर्तव्यमाकनेने शेरित झालेले अमतील त्यांनी आम्हाला येवून मिळावे.”

बरीच अतारे पेढीपेढी अयोध्या व दिल्ली येवून समानाधनि जे जाहिरनामे—(घोषणापत्रे) प्रसिद्ध केले तेले होते त्यांतूनच येतलेले आहेत. आणखी अेक जाहिर- नामा मधु दिल्लीच्या बादशहाने प्रसिद्ध केलेला होता व त्याची प्रसिद्धि सर्व हिंदु- स्थानभर मोठ्या प्रमाणावर झालेली होती. देशाच्या अगदी दक्षिण टोकापर्यंत त्याच्या प्रती हत्तीहात बाबारावून व संगमरुद्धा पोचलेल्या होत्या. त्यात म्हटले होतें, “ हे हिंदु व मुसलमान बाधवहो! आपले पवित्र धार्मिक कर्तव्य पार पाडण्यासाठी लाहूी जनतेची हातमिळवणी केली आहे, असा पेढी कोणी भिन्नेषण दाखवीत किंवा कोणी अितिराच्या फगच्या आदरामनावर विश्वास ठेवील त्याच्या तोंडाला चोटपाच काळात बाळें कासले जातील आणि अिग्नदहचें स्वामित्य परतून त्याच्याशी मंत्री मोठ्याच्या लभनीच्या नवाबाज अशी निष्ठा मिळाली तरीच त्यांनाही मिळेल. म्हणून ह्यापुढे सर्व हिंदु व मुसलमानांनी ह्या अिग्नित्याशी पाळलेल्या संप्रधान अेवच येवून आणि आपल्या कोपत्याही आदरणीय नेत्याच्या घोरणाने पागल्या

मिळवून घ्यावे. अशा प्रकारे देवात दातनाय गुप्पवत्या स्थापन करण्यात आम्हांत साहाय्य करा. गरीब लोकांना सलुष्ट ठेवण्यात शटा व त्यांना वरचे अधिकार मिळविण्यात प्राप्त करण्याची संधि द्या. ज्यांना ज्यांना न्याय होवेल त्यांनी त्यांनी ह्या जाहीरनाम्याच्या प्रती गरज गांवातून महाराष्ट्राच्या त्यांनी त्या वाट्याच्या. असे करताना योग्य ते शाहणरण वापरून आणि गळ्यातले जाडू नसे याची दक्षता घ्यावी आणि त्याचा प्रचार होतो न होतो तोच आपापल्या सरकारी छापखान्यात फिरंग्यावर प्रहार करावा !”

अप्रज्जी गतेविरुद्ध स्वातंत्र्ययुद्ध पुनारताप चोड्याव अवघात ते मुळ चालू ठेवण्यासाठी दिल्लीच्या क्रांतिकारकांनी सरकारने व दारुगोळ्याची निर्मिती करण्यास प्रारंभ केला. तांका, चटुन व छोटी हत्यारे वनविण्यासाठी अेक मोठा कारखाना चालू करण्यात आला आणि या सस्त्रास्त्रनिर्मितीवर देखरेख ठेवण्यासाठी काही फौजांना मोहरीवर ठेवून घेतले. दारुगोळा ठेवण्यासाठी दोन तीन मोठालीं गुदामे बांधण्यात आली आणि रात्रदिवस काम चालू ठेवून कामगारांवरून भरपूर दारुगोळा निर्माण करण्याची सोय केली. सर्व देशभर वायघाने—निर्वधाने—गोवघाने बंदी करण्यात आली आणि अेकदा काही माधेफिल्ड मुसलमानांनी हिंदूबाब अपमान करण्यासाठी त्याचे विरुद्ध जिहादची घोषणा केली तेव्हा त्या युद्ध वादग्रहाने आपल्या लवाजम्यामुळे हत्तींवर घडून सर्व शहरातून अेक भय मिळवून काढून असे जाहीर केले—प्रकट केले की आगला हा जिहाद केवळ परकीय फिरंग्यांविरुद्ध आहे, हिंदू विरुद्ध नाही! जो कोणी गाभीरा यध करणारा आढळेल त्याला तोंकेच्या तांडी देण्यात येतील किंवा त्याचा हात छाटला जातील ! निरनिराळ्या शिपायांच्या रेजिमेंटसुद्धा—पयकाना राजवाड्यातील निरनिराळ्या राजपुत्रांची नावे देण्यात आली. अप्रज्जी राजसत्तेविरुद्ध क्रांतिकारकांच्या बाजूने लढणारे काही युरोपियन सुद्धा आढळून येत.

बुंदेल की सराचीच्या लढाईनंतर अप्रज्जी संन्यास पुढील सैन्याला हातचाली करण्यास अतिशय सोपेस्कर ठाणी मिळालेली होती. दिल्लीच्या तटबंदीच्या जवळ जवळ अेका टोकापर्यंत येऊन पोचलेली आणि यमुना नदीच्या पुढे चार मैलपर्यंत दूर पसरलेली टेकड्याची रांग—अप्रज्ज जिला Ridge म्हणतात—त्या टेकड्याचा नैसर्गिक अंचवटा मुळाच्या दृष्टीने पारच लाभदायक होणारा होता आसपासच्या सपाट प्रदेशापेक्षा हा अंचवटाचा भाग ५०—६० फूट अंच असल्यामुळे त्यावरून तोफांचा सतत व परिणामकारक मारा करण्यास त्या स्थानाचा चांगला उपयोग होणारा होता. पुन्हा ह्या अंचवटाच्या प्रदेशामागून लगतून यमुनेचा अेक रंद कालवा वहात असून त्यावरवीं जोराचा पाऊस पडल्यामुळे जून महिन्यात सुद्धा त्या कालव्यात भरपूर पाणी होते. तो कालवा पाठीमागच्या वाजूस असल्याने अंगिशाच्या शत्रू-पासूनही त्या कालव्यास धोका पोचण्याचा संभव नव्हता. मात्र, समोरच्या वाजून

दिल्लीतून श्रातीकारकांकडून जसा प्रकारचे हल्ले होत असत, तशाच प्रकारे मागच्या बाजूने पंजाबकडूनही अंग्रिजांवर जर हल्ले झाले असते तर मात्र अंग्रिजांची घडगत नव्हती; अंग्रिजांच्या सुदैवाने पंजाबने त्यांच्या बाजूनेच लढण्याचे ठरविले. नाभा, सिद व पतियाळाच्या राजांनी पंजाबकडील राजमार्गांचे संरक्षण करून अंग्रिजांची बहुमोठ सेवा बजावली व अशा प्रकारे अंग्रिजांना धान्य, माणसं व दाखगोळा यांना भरपूर पुरवठा बिनघोर होऊ शकला. ही सर्व घटना अशा प्रकारे जुळून आल्याने, हिंदुस्थानच्या दुर्दैवाने अंग्रिजांना अत्यंत अनुकूल अशी परिस्थिति मिळाली. दिल्लीवर मारा होऊ गेलेल जता बुचकटा, शत्रूच्या मान्यापामून सुरक्षित राहील असा अंग्रिजा संन्याच्या तळाळा मिळालेला सपाट प्रदेश, शत्रूच्या हेराताही प्रवेश मिळू शकणार नाही अशी तटबंदी, जवळच ताजे व भरपूर पाणी मिळण्याची सोय, पंजाबकडून येणारे मोठे रस्ते - मागे निपट्यावान् सस्थानिकांनी पदरच्या भाकरी खाऊन सुरक्षित आणि खुले ठेवलेले, बिर्यादी सर्व अनुकूल परिस्थितीने ब्रिटिश कमांडर बर्नाड व त्याच्या हाताखालील अविकारी यांचा आत्मविश्वास वाढला व ते गर्वभराने म्हणू लागले की, "आता दिल्ली जिंकणाला अेक दिवसही लागणार नाही!"

आणि मग जो दिल्ली जिंकणें हें अेक दिवसाचेंही काम नाही त्याला दोन दिवस काला यावा ? आता ह्याच क्षणाला तें पारी व देशाही शहर - नगर चौहोवाजूनी चढाओ करून धुळीस मिळवून टाकण्याचें आता आपण आपल्या अंग्रजी शिपायाम का देऊ नये ? पंजाब हा आपल्या संन्याचा पाठीचा कणा आहे व तो स्वानिनिष्ठेने आपल्या पाठीशी जमताना दिल्ली जिंकण्यासाठी दीर्घकाल बेढा घालून बसण्याचा दुर्बलाचा मार्ग कशाचा अनुमरावयाचा ? त्या नादान शहरावर सरळ चढाओ करून अेका घडाप्रपातच तें भुओसपाट करून टाकणें अधिक शहाणपणाचें नाही का ? आता आपल्या संन्याचे दोन भाग करून अेका भागाने लाहोर वेजीवर चढाओ करून जावे तर दुसऱ्या भागाने कावूल वेस बुद्धबस्त करावी आणि याकीच्या सर्वांनी अेकाच वेळी दिल्लीत घुसून वाटेतील सर्व ठाणीं अेका पाठीपाट जिंकत, वाटेत अेका क्षणाचीही असत न घेता घेत राजवाड्यावरच चढाओ करावी ! विल्वर फोर्स, ब्रेटहेड व हॉडसन यांच्यासारखे वीराग्रणी असली साहसी व धडाकेबंद चढाओ करण्यास फार आतुर झालेले असून ती विजयी करण्याची जबाबदारी - (दायित्व) त्यांनी स्वीकारली आहे. मग आता वाट कशाची पहाता ? त्याप्रमाणे सा. १२ जूनला जनरल बर्नाडने चढाओ करण्याची गुप्त आज्ञा सोडली. कोणी जमवाजमव करावयाची, कुठे जमावयाचें, रात्रीच्या काळीखात तुकड्यांनी कुठून व केव्हा निघावें, बावी अुजर्बाचे नेतृत्व कोणी कोणी करावें, हे सर्व वेत आधीच ठरविलेले होते. या सर्व भितर चढाओच्या योजना निश्चित करण्यात आल्या आणि आता पहाटे दोन वाजता अंग्रजी सैन्य पूर्वी ठरविलेल्या

रेड मैदानावर गोळा होऊ लागले. अशा रात्री आपल्याला बादगाही राजवाड्यापासून तोपाक्याम मिळण्याची त्यांची रात्री अगत्याने आज रात्री आपणांस होण मिळणार नाही अशी सुरकूर करण्याश्रितके ते काही घुमं घोडेच होणे ? निश्चयाने असंभवनीय पण विप्रजांच्या दुर्दैवाने अंन मोन्याच्या वेळी त्यांच्या संन्याना काही विभाग पत्ता झाल्याचें आडळून आले. अशा घोररायक स्थितीत दिल्लीवर चढाजी करणें मुतावीळपणाचें होअील अगें त्रिगेटियर सेव्हजला-वाटलें आणि अतिर काही अधि-ताम्यानीही अगें मुचबिलं की अशी अतावळी गवें हिंदुस्थानातील ब्रिटिश मत्तेला तारक ठरेल. म्हणून गरळ चढाअीची व शटपट विजयाची ब्रिटिश संन्याग जीं स्वप्ने पडत होती तीं दिल्लीच्या राजवाड्यात सर्री न टरता, त्या रात्री आपल्या श्वावरीन विछान्यातच बिरून गेली !

दुसऱ्या दिवशी सकाळी विस्वरूपीयं व ग्रेटरेड मांजी पुढील चढाअीची योजना झालून ती गेनापति वगडें याच्या विचारागाठी स्वाचेकडे घाडली. गेनापति वगडें हा क्रिमियन युद्धात अेक नामावित योद्धा म्हणून गाजलेला होता. पणु मा वेळी मात्र तो फार घिग्मा व कचलाअु वृत्तीचा होता अशी शंका येते. ता. १४ जुगला त्याने युद्धमंडळाची, वॉर कोन्मिन्ची वंठक भरवून आपल्या अधिकाऱ्याशी हल्ल्याच्या विषयावर विचारविनिमय केला. हल्ल्याच्या योजनेचें जोरदार भाषेत टेटेडने समर्थन केले असाताही अतिर अधिकाऱ्याना विजयाची क्षात्री वाटेना, आणि त्यापुढे जाअून त्यांनी अमेही प्रतिपादन केलें की, जरी हल्ला कऱून आपणांस विजय मिळाला तरी त्यामध्ये प्रत्यक्ष पराभवाश्रितकीच आपल्या शक्तीची व प्रतिष्ठेची हानि होणारी आहे. गरळ चढाअी कऱून दिल्ली जिंकली तरी तिचें रक्षण कसे करतावयाचें ? रस्त्यावरल्यातून व घराघरांतून छुप्या बंदकाल्यांच्याकडून होणाऱ्या सततच्या गोळीबारातून किती अिप्रज सोजीर वाचू शकतील ? याविषयी स्वतःचें असे ठाम मत वगडेंलाही सांगता येअीना ! या शर्व पचनंतर चढाअीविषयी भिन्न मत होण्यातच त्या युद्धमंडळाचें अेकमत झाले ! आणि असा प्रकारे १२ जूनला त्यांना पडलेल्या रात्रिस्वप्नाप्रमाणेच ता. १५ जूनलाही चढाअीचे वेत सोडून देअून तात्त्विक मते मात्र पक्की घऱून त्याची दिवास्वप्नेही हवेत बिरून गेली. ता. १६ जूनला युद्धमंडळाची वंठक पुन्हा भरली. पण मतभिन्नता होणारात व मनोघर्ष खचण्यातच तिचा शेवट झाला.

कारण अिप्रजी अधिकारी अेकीकडे जोरदार व सरळ चढाअीच्या योजना आखीत होते त्याच वेळी दुसरीकडे दिल्ली शहरात नव्या तरुण रक्ताची, नवीन खजिन्याची-संपत्तीची. व नवीन अुत्साहाची भर पडत होती. आणि क्रांतिकारकांनी आजवर अवलबिलेले नेवळ संरक्षात्मक वचानाचें धोरण टाकून देअून प्रसंगी आक्रमणाच्या धोरणाचा अवलंब कऱून भिन्न भिन्न ठिकाणी अघून मघून ब्रिटिश सैन्यावर छापे घातले व प्रसंगी त्यात त्यांना यशही मिळाले. सर्व हिंदुस्थानभर ज्या

शिपायांनी ब्रिटिशांविरुद्ध अठावणो केल्या होत्या त्या शिपायांची, त्यांनी आपल्या वरोवर आणलेले खजिने, सत्पात्रे व दाखगोळा यांसह दिल्लीमध्ये ऐक्यारपी रीध लागलेली होती. यामुळे प्रांतिकारकांना मुद्रमामघीची विवाकडां शिपायांची वाणव भागन नव्हती. आणि अशा परिस्थितीत गाहजिकपणे त्यांनी आक्रमक धोरण अवलंबिते आणि अंग्रजी सैन्याला अंक पाऊलही पुढे टाकू दिले नाही. मध्येच असादा धाटणी हल्ला सुरू करवा, लहानमोठ्या चक्रमगीत सुरूचं घोंडं फार रक्त गाढाचं व रक्तःची फारशी हानि होऊ न देता घहरात परत याचें, असं सुरूला सत्तावणारे धोरण प्रांतिकारकांनी स्वीकारल्यामुळे अंग्रजी सैन्यावर त्यांनी आपली दहगत बनविली व त्यांना आक्रमक धोरण मोडण्यात भाग पाडले। ता. १२ जूनला काही प्रांतिकारक घहराबाहेर पडले, साटासुड्यांच्या व ताचसळ्यांच्या आग्रवाने अंग्रजांच्या आपाडीचा भेद करून ५० यार्डांन अधिक आत घुसले आणि अंग्रजांना चाहू लागण्यापूर्वीच त्यांनी त्याचेवर हल्ला चडविला. अंग्रजी तोंफात्या-वरचे वरेच लोक गारद झाले आणि अंग्र शिपायाने अचुक गोळी झाडून नांमला टार केले. त्यान वळी प्रांतिकारकांच्या दुसऱ्या तुकडीने अंग्रजांच्या पिछाडीवरही हल्ला चडविला. तेथे त्यांना मोठ्या प्रतिकाराम सोड घाचें लागले. 'हिदुराबाचे घर' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या अंग्रजी सैन्याच्या अग्रव्या घलेवरही शिपायांनी मोठी जोराची चडाधी केली. " ज्याच्या राजनिष्ठेवर अंग्रजाचा पूर्ण विश्वास होता अशी नेटिव्ह पापदळाची अंक तुकडी सुरूवर चालून गेली. पण त्यांनी विश्वासघात केलेला शुभद हाताच त्याच्या पुढील हालचाली अितव्या जलद घडून आल्या की, आम्ही त्यांच्यावर गोळीबार चालू केला असताही ते त्यातून मूलरूपणे पसार झाले. " १ त्या ठिकाणी नेमण्यात आलेला मेजर रीड म्हणतो की, " ते शिपायी जणू काही सुरूवर चडाधी करण्यास चालले आहेत असं घाटत होणे पण सुरूशी भिडताच ते त्यांनाच जाऊन मिळून त्याचेवरोवर चालू लागल्यामुळे मला घडकीच भरली मी हें पाहूनच त्याचेवर दोघा डागण्याचा हुकूम सोडला. पण तेचदया अवकाशात ते विश्वासघातकी अितके दूर गेले होते की त्यांच्यापैकी फारतर पाच सहाच शिपायी मारले गेले असावेत असे मला वाटतं "

ह्या हल्ल्यानंतर बडवाले सुरूवर हल्ला करण्यासाठी घहराबाहेर पडत आहेत हें प्रत्येक दिवस पाहू लागला आणि हल्ला संपवून घहरात ते परत येत आहेत हें प्रत्येक सध्याकाळ पाहू लागली. शिपायांचे जें जे पथक बडवाल्यांना मिळण्यासाठी दिल्लीत प्रवेश करी ते ते पथक लगेच दुसऱ्या दिवशी बाहेर पडून सुरूवर घाड घालण्यास बाहेर पडे. ता. १३ जूनला हिदुराबाच्या घरावर पुन्हा हल्ला करण्यात आला. ता. १२-ला बडवाल्यांना जी ६०-वी रेजिमेंट येथून मिळाली होती तिनेच

हा हल्ला पडविलेला होता. मेजर रीड हिंदीची बी, "बॅंड ट्रंक ह्या मागविण्याने शिपायी गरळ मुकण्यांनी गवळन करीत येत होते. त्या पलटणीचे नेतृत्व सरदार बहादुर याने केले होते. आपल्या काव्या संग्रहावर बळग्याचा त्यांचा हेतु अगल्याने आपल्या लोकांमार्गे राहण्याम गांभून तो स्वतः आपादीवर राहत असे. त्या दिवशी ते शिपायी जिवाने वृद्धा होऊन लडत होते. परंतु सरदार बहादुर त्याचा अट्टोली लासितंग याजकडूनच मारला गेला. त्याच्या छातीवरील हिंदुस्थानी संन्याची निगाणीची पंग वाढून येथून ती त्याने माझ्या मागणीकडे पाठवून दिली." ता. १७ जूनला हिंदी संन्याने अस्मा भिमारातीवर तोफांचे मोर्चे बांधण्याचा प्रयत्न केला. कारण तेथून अस्माच्या रिजवर-आपादीवर बांगला भडिमार करता आला अगता. हें पाहताच मेजर रीड व हॅन्री टॉन्ग मांजी बंडवाल्यांवर दोन्ही बाजूनी हल्ला पडविला व प्रतिकार होऊ दावणार नाही असा दावणीने त्याची कोंडी करण्याचा प्रयत्न केला. पण अस्मा भिमारातीवर कोंडले गोंडले ते मूठमर बडवाले काही मुळीच कारण गेले नाहीत. जेव्हा त्यांच्याजवळचा दाखोळा गंपला तेव्हा त्यांनी बंडुका फेकून देऊन आपल्या सरवारी अपसल्या व आपल्या ब्रिटिश सन्मर से प्राणपणाने मुदून पडले. आपला सैरटचा गैरिक आपापल्या जागी लडाभी देत मरेपर्यंत त्यांनी अस्मां परात दाखला प्रवेश करू दिला नाही ! !

ता. १८ जूनला मसिराबादला जुठावणी केलेले शिपायी दिल्लीला येऊन पोचले आणि आपल्यामरीवर आपलेला लजिना त्यांनी दाही अधिकाऱ्यांचे स्वाधीन केला; त्याच्या प्रतिनिधीने दादनाहाने आपल्या राजवाड्यात स्वागत केले व त्यांचा योग्य तो आदर व मानमरातब ठेवला. भर दरबारात त्या पलटणीतील शिपायांच्या प्रतिनिधींनी ता. २०-ला अस्माजी संन्यावर हल्ला करण्याच्या दाव्या घेतल्या. ठरल्याप्रमाणे २० जूनला सगळी, सन्मर पडाभी करून जाण्यासाठी बंडवाल्यांच्या नेना सहाराच्या बेगीतून बाहेर पडलेल्या दिसल्या. अस्माजांच्या सगळ्यावर पिछाडीच्या बाजूने हल्ला करण्याच्या हेतूने शिपायी सन्मीमंडीमधून लपत-छपत बालले व अस्माजांना कल्पना येण्यापूर्वीच त्याचेवर अचानक गोळ्यांचा वर्षाव चालू केला व अस्माजावर जोराची चाल केली. स्कॉट, मनी, टोम्बस् आणि अितर अस्माज अधिकाऱ्यांनी तोफखान्याचा भडिमार करून ही चढाभी पांविण्याचा प्रयत्न केला; परंतु हिंदी संन्या जितक्या विकारीने चढाभी करीत होते की, त्यांचा प्रतिकार करणे कठीण होते. मसिराबादच्या त्या पलटणीने पडविलेला हल्ला अतका प्रभावी व भयानक होता की, सूरपीर टोम्बस् हाही अगदी रडकुडीस येऊन ओरडला, "घाब, डॅली घाब ! नाहीतर माझ्या तोफा सन्मर हाती पडल्याच म्हणून गमज ! " पंजाबी नेटिहू शिपायांसह डॅली घाबूनही आला, पण योडपाच वेळात बंडवाल्यांकडून सारलेल्या बेका गोळीने त्याच्या सांचाला जखम झाल्याने त्याला मागे फिरावे लागले. सन्मरकाळ होत आली व शिपायांची मरशी झाल्याचे

१८५७-च्या स्वातंत्र्ययुद्धाचे रणक्षेत्र फुकराचे दिल्लीचे
बादशाहा बहादुरशाहा च वेगवेगळे निमित्तमहल

१८५७-च्या स्वातंत्र्ययुद्धाचे मूत्रधार
श्रीमंत मानासाहेब पेशवे

स्पष्ट दिसत होतें. त्यांनी पुन्हा चढाजी पेली आणि ब्रिटिशांच्या तोफा जवळ जवळ हस्तगत केल्या. १-थी लांडाबीत (Lancer) तुफडी व राजनिष्ठ पंजाबी फौज पुनः पुन्हा पुढे घुसण्याचा प्रयत्न करीत आणि पराभव पावून मागे हटत. रात्र पडली तरी लढाजीचा रंग अधिकच भीषण होत होता. जिल्ह्यांनीही पराक्रमाची शयं केली तरी आपल्या तोफा वाचविण्यापलीकडे त्यांना काही करता आलें नाहीं. लॉर्ड रॉबर्ट्स लिहिता : "बंडवाल्यांनी आमची दाणादाण बुडविली." (The mutineers routed us.) होय ग्रॅटच्या मांडीखालचा घोडा ठार झाला, तो स्वतःही भयंकर घायाळ झाला व त्याचे दाजूमच राजनिष्ठ मुसलमान पोडेस्वार अशा नसता तर तो क्षणार्धात ठार झाला असता. मध्यरात्रीपर्यंत अशा शटापटी चालू राहिल्या, परंतु शिपायांच्या चढाजीला अटकाव करणे अशक्य झाल्याने शेवटी जिल्ह्यांनी बुद्धसेनातून गाघार पेतली व ब्रिटिश तळाच्या पिछाडीवरील अेक प्रमुख ठाणें बंडवाल्यांच्या हाती पडले.

त्या रात्री ब्रिटिश कणाडरला चित्तेमुळे झोप येणें शक्यच नव्हतें. कानि- कारकांनी पराक्रमाची शयं करून जिवून येनलेले ठाणे त्यांच्या ताब्यात राहिले असतें तर ब्रिटिशांचें पंजाबकडील बळणबळण तुरलें असतें. हें मंकट टाळण्यामाग्री त्या विजयी स्वदेशी सैन्याला प्रतिकार करण्याच्या सिद्धतेला ब्रिटिशांनी भल्या पहाटेपासूनच सुरवात केली. परंतु दाखगोळपाच्या अभावी व सैन्याची अधिक मरत मिळविण्यासाठी ते शिपात्री शहरात परतले होते, त्यामुळे ब्रिटिशांना गोडावें लागलेले ठाणें पुन्हा व्यापताही आलें. या लढाईतील विजयाची व शिपायानी मारलेल्या मुमंडीची बातमी अेकून दिल्लीबागीयाचा अत्माह वाढला आणि त्या सुत्साहाच्या भरात किल्ल्याच्या तटावर त्यांनी लाव पण्याची तोफही चढवून सोमघून ब्रिटिश सैन्यावर सतत शोळ्याचा भडिमार चालू केला दिल्लीतील सैन्याच्या या प्रभावी आक्रमक धोरणामुळे ब्रिटिश सैन्याच्या चढाजीला पायबंद बसला व आपलें संरक्षण कमें करता येतील या चिंतेनेच त्यांना व्यथ व्हायें लागले. आपल्या ताब्यात असलेलीं ठाणीं कशीं टिकवावीत या चिंतेत असलेल्या जिल्ह्यांना पंजाब- मधून नवीन कुमक मिळाल्याशिवाय अेक पाजूलही चढाओ करणें असक्य होऊन रसलें आणि असा अडचणीत तर पडण्यासाठीच बी काय—सा. २३ जून १८५७- या दिवस अजाडला !

२३ जून १८५७ हाच प्यासीच्या लढाजीचा सतसावत्कारिक दिवस होय ! शंभर वर्षांपूर्वी बरीयर याच दिवशी साम्राज्यसत्तेच्या जुगारात प्यासीच्या रण- येरावर हिंदुस्थानचा फासा दुर्दैवाने अलटा पडला. नवीन नवीन अपमानात नवीन नवीन मानहानीत भर पडत पडत शंभर वर्षे अलटलीं. ह्या शंभर वर्षांत गळलेल्या अपमानांचे अष्ट्र काढावे, राष्ट्राचा अपमान घुडून काढावा व राष्ट्राची गळलेली विटवना रक्तापाताने घुडून टाकावी असा ब्रिटिशांवर भयानक मूढ

धुमधड्याच्या लावनेने दिल्ली शहरातील गवं शिपायांचे डोळे जणू बाही आणि ओकू लागले. घान्याच्या प्रत्येक झुडुबेतून, गुर्यांच्या प्रत्येक किरणानून, तोंडेच्या धुमधड्याच्या गर्जेनेतून, व तरवारीच्या प्रत्येक खणखणाटानून 'ज्यांनीचा मूड! ज्यांनीचा मूड!' असा श्रेयत घनपोर घनि धुमटत होता! ज्यांनीच्या दुःसदायक रणधेराचा हा घननांद्यामार्क दिवस अजाडनाच जातिभारवांच्या मुकड्या शहराच्या लाहोर येतातून बाहेर पडू लागल्या. अंगितमानाही ह्या दिवशी आपणांला ज्या भयानक संघटान्या तोंड द्यावे लागणार आहे, त्यांनी पुतेपूर जाणाव होती व म्हणून तेही रात्रीपासूनच मुढ्याच्या सिद्धनेत गवं होणे व त्यांनी आपला मनीषी शूर पुरा रचून ठेवला. जिननेच नाही तर या भयानक संघटाची जाणाव रवाना यापूर्वीच झाल्याने त्यांनी काही दिवसांपूर्वीच दंजाब सरकारकडे सैन्याची कुनक मागविची होती आणि त्यांच्या मुदवाने पहाटेसच नवी नेना येतून पोचली. पंजाबहून नवे सैन्य आल्याच्या घानमीमरती अंगितनांना श्रेयत मनस्वी आत्मविश्वास वाटू लागला. अंगितनांना सैन्याची नवीन कुनक मिळाली ही, यातमी असो, जातिभारवाच्या अस्माहावर रवाचा बाहीही परिणाम घडून आला नाही. मज्जीमडीमधून ते गरळ पुढे घुमले व ब्रिटिसावर बहुवांच्या गोळ्याचा मारा करू लागले. ब्रिटिस पापट्याने हल्ल्यापासून हल्ले चढविले; पण ते जसे पुढे सरकत तसे जातिभारकही रवाच प्रत्येक वेळी मागे पिटाळीत. विल्ल्याच्या सट्यावरील तोड्यानाही आपले काम चोखपणाने बजावीत होना. 'हिंदुरावच्या घटाबाही' जातिभारक योग्य तो परामर्श घेत होते. दुपारी १२ वाजता लडाजी अंन रवाना आली. पंजाबी मुकड्यांवर, गुरखा पलटणीवर, व ब्रिटिसांच्या सैन्यावर जातिभारकांनी अकामातून अक हल्ले चढविले. मेजर रॉड म्हणतो : "माझ्या सर्व ठाण्यावर बडवाल्यांनी अतिशय निकराची चडाओ केली. ह्यापेक्षा अधिक शौर्य कौशीही लडू शकणार नाही. रायफलधारी शिपायांवर, वाटाड्यावर व खान माझ्याजवळच्या भाषावर त्यांनी पुन्हा पुन्हा हल्ले चढविले व अकदा तर मला असे वाटले की आज आपण हरलो."

प्रत्यक्ष त्या रणधेरावर लढत असलेल्या अका शूर ब्रिटिस अधिकाऱ्याने अशा शब्दांत लिहिणे म्हणजेच जातिभारकाचे हल्ले किती प्रखर असतील याचे तें प्रत्यंतर आहे. त्यातही अस्मासारख्या प्रज्वलित व अविशाली विखुरलेल्या घटकाना केवळ करू शकेल असा प्रबल नेता जातिभारकांना लाभला नव्हता. स्वदेशाला पुन्हा स्वतंत्र करण्याची दुर्दम्य अिच्छा व प्लामीच्या राष्ट्रीय अपमानाची चोड ह्या दोन समान वधनानीच काय ते ते जातिभारक अकत्र झाले होते. हिंदी सैन्याच्या हातात प्रत्यक्ष अंगितशाचा तोफखाना पडण्याचा धोका निर्माण झाला होता आणि शेवटी आपल्या सैन्यास अस्माह देत असलेला मुख्य अधिकारी कर्नल वेल्समन हाही

मारला गेला. संबंध दिवसभर अग्रजी छावणीतील प्रत्येक मनुष्य निकराने लढत राहिल्या व धुकत चालला आणि आता ते तम धरू दारुणार नाहीत असे वाटू लागलें. वसें असले तरीही ब्रिटिश सेनापतीने आशा सोडण्याचें कारण नाही. कारण त्याच तकाळी तेथे येऊन पोचलेल्या ताज्या दमाच्या स्वाभिनिष्ठ पंजाबी तुकड्या आपणास जापाडीवर जाण्याची संधि केव्हा मिळेल याविषयी अत्यंत बुताक किंवा बुतावीळ झालेल्या आहेत! त्यांना जापाडीवर चालून जाण्याची आता त्वरित सोडण्यात आली आणि ह्या ताज्या तगड्या शिपायांच्या नव्या हत्त्यास सर्व दिवसभर अविरत लढत असलेल्या क्रांतिकारकांना असमान लढत देणें प्राप्त झालें. तथापि तसा त्या विषम परिस्थितीतही रात्र पडेपर्यंत क्रांतिकारक अकसारखे लढतच राहिले. आणि नंतर आपलाच विजय झाला आहे असें म्हणत अंभय पक्षांचा सैन्ये रणक्षेत्रावरून आपापल्या तळावर परत फिरलीं. अशा प्रकारे कोणाचाही म्हणण्यासारखा पराभव न होता तो पक्षांमधील दातनांदसारिक दिवस संपला आणि अंभय पक्षांची सैन्ये आपापल्या शौर्याची व धैर्याची बाखागणी करीत आपापल्या तळावर परत लोटलीं.

जसजसे दिवसामागून दिवस लोटत तसतसे नवीन सैनिकी पयके दोन्ही पक्षांत मिळत होती. पंजाबकडून सतत सैनिक भरती होत राहिल्यामुळे या घटनेस अगिला साचेकडे सात हजारंहून अधिक सैनिकांची संख्या झाली होती; तर दुसऱ्या बाजूस रोहिलखंडात बंड करून झुडलेली शिपायांची पलटण दहशतखानाचे नेतृत्वाखाली दिल्लीत येऊन पोचली होती. लॉर्ड रॉबर्ट्स म्हणतो : "रोहिलखंडाचें बंडखोर सैन्य मावोया पूल ओलांडून कलकत्ता येतील शहरात प्रवेश करू लागलें. हातात मोठ-मोठे सेंडे व कलक फडकावीत, लढाऊ पोषणा करीत व अत्यंत निस्तीने व सवलन करीत शहरात प्रवेश करीत असलेले हजारो शिपाजी आम्हाला आमच्या छावणीच्या टेहळणी टेकडीवरून दिसत होते" दिल्लीत जमलेल्या भिन्नभिन्न सैनिक पयकांना अेकत्र भागणारी जी अेक रात्रि होती ती म्हणजे त्याचे तत्त्वप्रेम! तें नमते तर भिन्नभिन्न भागातील भिन्नभिन्न जातीच्या व धर्माच्या पूर्वी अेकमेकांची तोंडेंही कधी न पाहिलेल्या आणि केवळ योगायोगाने व क्षोमाच्या वादळामुळे अेके ठिकाणी आलेल्या ह्या सह्यायधि शिपायांना अेकत्र राहताच आले नमते शहरातील लूटमार व वेबंदनाही याविषयास स्वतः वादग्रहा व त्याचे सन्मारागार मंत्रिगण जरी अेकसारसी छटपट करीत असत व अपुदेज करीत होत तरीही प्रत्येक दिवशी काहीतरी शिपायांच्या लूटमारीची, दडपशाहीची व दगल माजत्याची बातमी येतच होती. क्रांतिकारकांत हें पडणें स्वाभाविकच असने अशा परिस्थितीत, ह्या असंख्य व भिन्नभिन्न सैनिकी पयकांना मंघटित करून अेकरूपता निर्माण करू शकेल अशा वेळाचा पुढाऱ्याची गरज-आवश्यकता होती. या वेळी, अतिशय लघु माहित्रिकरणेच प्रकट होणाऱ्या लोकांच्या दुष्ट प्रवृत्तींना व वाममार्गी मनोवृत्तींना जरी भयंकर भूत आलेल्या होना तथापि अशाही परिस्थितीत दिल्ली शहराने अग्रजी सैन्यावर हत्त्यावर

हल्के पडून त्यांच्यात आपल्याविषयी भय निर्माण करून त्यांना आपल्या बाबत ठेवले होते. परकीय सैन्या देवावाहेर हाऊलून देण्याची जी अत्युदात्त चिन्ता सैनिकात व सर्वसामान्य नागरिकांमधे निर्माण झालेली होती तिच्या बळावर हे हलके चालले होते. परंतु अंतिम विजय मिळवावयाचा तर केवळ प्रबळ चिन्ताशक्तीने काम भागत नाही. तर त्यासाठी नॅपटिन व पडनगीर प्रयत्न आणि वस्तुत्वचाचे नेतृत्व यांची आवश्यकता असते. त्यामुळे आपल्या सैन्यामधे व अपार सज्जतीमधे रोहिलखंडाचा सूर बस्तरखान दिल्लीम पोचला तेव्हा त्याला देवानेच धाडले आहे असे वाटू लागले. बस्तरखान येथून पोचून त्या वेळी दिल्लीतील लोकांची मनःस्थिती कशी होती त्याचे वर्णन त्याच वेळी दिल्लीमधेच वास्तव्य करणाऱ्या अेक गृहस्थाने आपल्या रोजनिशीत—देनिशीत लिहून ठेवले आहे. त्या काळचे दिल्लीतील केवळ दर्शन घडविणारा म्हणून नव्हे तर अकंदर लोकांच्या विचारगर्भावर व घटनांवर प्रकाश टाकणारा त्या रोजनिशीतील अेक अनारा पुढे देत आहेत. "रोहिलखंडातून झुडाव केलेल्या लुकड्या लवकरच देणार आहेत असा अंशेअंशे समुनातदीवरील पूल बुलून करण्यात आला. रोहिचंदने सैन्य दूर होतं तेव्हापासूनच वादसहा त्याकडे दुर्बिणीतून पहात होता. ता. २ जुलैच्या गकाळी नवाब अहमद खुलीखान आपल्या सरदारांसह व नागरिकांसह रोहिचंदच्या सैन्याचे स्वागत करण्यास मामोरा गावा त्या वेळी हवीम अहमद भुल्लाखान, मेनापति मनदखान, अब्राहिम अलीखान, गुलाम खुलीखान व अिनर प्रतिष्ठित पुडारीमुडा हजर होते— रोहिलखंडच्या सैन्याचा सेनापति असेलला महमद बस्तरखान याने वादसहाला आपली सेवा मान्य करून देण्याची विनंती केली. वादसहाला त्याची काय अिच्छा आहे हे मागण्याचा बस्तरखानाने जेव्हा आप्रह धरला तेव्हा वादसहा म्हणाला, "लोकाना संपूर्ण सरसण मिळाले, त्याच्या जीविताची व वित्ताची सादवती मिळाली, आणि ब्रिटिश सैन्याचे निर्दालन करण्याचे कार्य यशस्वीपणे पार पाडले आहे माझी ती अिच्छा आहे." त्यावर मेनापति म्हणाला की, वादसहाची अिच्छा असेल तर क्रांतिकारक सैन्याचा सर सेनापति म्हणून काम करण्यास मी तयार आहे त्या वेळी वादसहाने प्रेमभराने सेनापतीचा हात दाबला तसेच भिन्नभिन्न पलटणींच्या प्रमुखांना अेकत्र बोलावून विचारण्यात आले की बस्तरखान याची सर्व सैन्याचे सर सेनापति म्हणून निवड करण्यास ते तयार आहेत का? सर्व अेका आवाजात 'हो हो' म्हणून म्हणाले व सर सेनापतीच्या आज्ञा मानण्याची लष्करी क्रिया सैनिकी आपघरी सर्वांनी घेतली. हा आपघविधि आटोपल्यावर वादसहाने पुन्हा बस्तरखानाची खाजगी भेट घेतली. सर्व शहरात दबडी पिटण्यात आली की, सरदार बस्तरखान याची सर सेनापति म्हणून नेमणूक करण्यात आली आहे. तरवार, अेक पदक आणि सेनापति ही पदवी त्यांना अपण करण्यात येऊन त्यांचा सन्मान करण्यात आला. राजपुत्र भिर्झा मोनळ यास उप-सरसेनापतिपद देण्यात आले. त्याने वादसहास कळविले की, "शहरात

लुटालूट किंवा रक्तपात करताना प्रत्यक्ष राजपुत्रही थाडळला तर तत्काळ त्याचे कान व नाक कापण्यास आपण मागेपुढे पाहणार नाही." बादशहाने उत्तर दिले "आपणाला सर्व अधिकार दिलेले आहेत. जराही कुचराजी न करता आपणाला योग्य वाटेल तें करा." शहराच्या कोनवालालाही दटावण्यात आले की, त्याच्या हत्यगर्जपणामुळे जर गावात लुटालूट किंवा दगाघोरा झाला तर त्यालाही फाशी दिले जातील. बखरखानाने सांगितलें की, त्याने आपल्या समवेत चार पायदळांच्या तुकड्या, सातदां घोडेस्वार, महा घोड्यावरील तोफा, तीन भुजी तोफा, बिन्यादि लष्करी साहित्य आणलेलें आहे. त्याच्या बरोबर आलेल्या शिपायांचा महा महिन्यांचा पगार आधीच दिलेला असून त्याशिवाय चार हस्त रपयांची रोकड त्यानेपाशी असल्याने शिपायांच्या पगाराविषयी किंवा पैसांच्या नडांविषयी बादशहाने काळजी करण्याचें कारण नाही असेंहि बखरखानाने सांगितलें. अतःकच काय पण जो काही पैसा लडाभीत त्याच्या हाती पडेल तोही बादशहाच्या तजिण्यात ताबडतोब भरला जातील. त्यानंतर बादशहाने चार हजार रुपये किमतीची मेढामिठाभी सर्व सैन्यात वाटली. आग्र्याचे शिपाजी, नमिराबाद व जालंदरच्या पलटणी या सर्वांवर मर-मिनापति बखरखान याचा अधिकार होता. शहरातील प्रत्येक नागरिकाने शस्त्र धारण केलेंच पाहिजे अशी पहिती त्याने सरसेनापति या नात्याने सोडली गेली. प्रत्येक गृहस्थाने व दुकानदारानेही शस्त्र बाळगलें पाहिजे. ज्याच्यापाशी शस्त्र नसेल त्याने बरिष्ठ टाण्यावर जाऊन विचारणा केल्यास तत्काळ त्यास हत्यार पुरविलें जातील, पण कौशीही निःशस्त्र असता कामा नये. अेखादा शिपाजी लुटालूट करताना थाडळून येतील तर त्याचा हात तोटला जायील. बखरखान शस्त्रास्त्रांच्या कोठारात गेला व त्याने पाहणी करून शस्त्रांची व दाख्योळा निमित्तीची निस्त लावली. रात्री आठ वाजता सरसेनापति राजवाड्यावर गेला. बादशहाने वेगळी झोत महल, हकीम अहतनुल्लाखान व अहमद कुलीखान यांचे बरोबर राज्यातील घडामोडी बद्दल विचारविनिमय केला. ता. ३ जुलै या दिवशी झालेल्या सर्वमाधारण परेडचे सचलनाचे वेळी जवळजवळ धा हजार शिपाजी हजार होते. "

बखरखानाच्या आगमनामुळे दिल्लीतील क्रांतिवारक पशाला काही सघटनात्मक रूप देण्यास त्याने ज्या वेळी मुरवात केली होती त्याच वेळी दुमरीकडे अग्रजी पशालाही पजावच्या बाजूने व अन्यभागातूनही अत्साही व धडाडीची नवीन कुमक मिळत होती. पजावभूषून नुकताच येऊन पोचलेला प्रिगेडियर जनरल बेबर्लन याची शौर्यांत, अत्साहात व वस्पर्नामवनीत बरोबरी करू शकतील अशी अगदी सौदींच सांगणे अग्रज सरकारजवळ होतें. प्रस्मात लष्करी विजिनीवर बेअडे स्मिथ हाही त्यांना येऊन मिळाला. शिपायांच्या बरोबर पुकरपाच झालेल्या लढाओळ ज्यांनी नांव

कमावले होतं असे सर्व शिपायी जॉन लॉरिंगने दिल्लीच्या अग्रजांच्या मदतीत घाडून दिले. नंतर सेनापति बर्नाडोने पूर्वी अनेक वेळा दिल्लीवर चढाई करण्याचा चेत ठरविला होता पण तो अंमलात आणला गेला नव्हता; आता नवीन कुमक मिळाल्यामुळे त्याने दिल्लीवर सरळ व धाडसी चढाई करण्याचा निश्चय केला. पूर्वी प्रमाणेच ह्याही हल्ल्याची संपूर्ण योजना आरम्भाने आली. आणि ता. ३ जुलैला चढाईच्या तयारीने सर्व अमलेलें अग्रजी सैन्य बसून निघालेंही. पण काय ? पोणी तरी अशी बातमी आणली की, सरसेनापति बळरामाने अग्रजांचे दिल्लीवर घालून जाण्याचे श्रम वाचविले आहेत ! कारण तो खुद्द स्वतःच त्याचेवर चालून येत आहे. ता. ४ जुलैला बळरामान पुन्हा चढाई करून आला व अग्रजांना त्याने बलिपूरपर्यंत मागे रेटले ! !

दिल्लीला गेली, दिल्लीसहारावर नुमती मजरा गेली—दुष्टि गेली की ती महज आपण जिकलीच, अशी प्रोडि दिल्लीला वेडा घालण्यापूर्वीच अग्रज करीत असत त्या अग्रजांना पंजाब भागातून नव्या प्रबल पलटणी येऊन मिळाल्यावरसुद्धा अेक संपूर्ण महिन्यात अेक पाजूलही पुढे टाकता आले नाही, हे पाहून सीत्रभावनेच्या सेनापति बर्नाडोला अतिशय दुःख व लाज वाटू लागली. अग्रज दिल्ली जिकावयाला जिनके अस्माही होते त्याहून अधिकतर भयणारा दिल्ली महज जिकण्याचा त्याचा आत्मविश्वास होता. अतका की मुबशी, कलकत्ता व मद्रासपर्यंत दिल्ली पडल्याची बातमी पसरली ! आणि ह्या बातम्या निराधार आहेत असे अग्रजांना जेव्हा वारवार दिसून देऊ लागले तेव्हा सर्व हिदुस्थानातील लोक अेकमेकाम विचारू लागले की "दिल्लीला अग्रज सैन्य करीत तरी काय आहेत ?" हीच चिंता व शरम—लज्जा बर्नाडोच्या मनात घर करून राहिली होती आणि पूर्वीच्या ह्या अंधकारमय परिस्थितीपेक्षा पुढील काळ काही वेगळा येथील अने त्याला वाटेना. जुलै भावी काळाचा विचार करताना त्याला तो अधिकच अधिकारमय वाटू लागे. शिपायांच्या अेकसारख्या होत राहिलेल्या हल्ल्यामुळे त्याला क्षणभरही असत मिळिना, अेवढेच नव्हे तर क्रांतिकारकांच्या त्या राजधानीवर सरळ व धाडसी चढाई करण्याची त्याची महत्वाकांक्षा नवीन अुगवणाच्या प्रत्येक दिवशी अेकसारखी बिरून जाते आहे अने त्याला दिते. सरते सेवटी शरीराने थकलेला, मानसिक चिंतेने ग्रसून गेलेला, व निराशेने खचलेला ब्रिटिश सेनानी बर्नाडो ता. ५ जुलैला पटकीच्या सायीला बघी पडला ! ह्या बातमीने अग्रजांच्या तळावरील सैन्याम दुःखाचा प्रचंड धक्काच बसला. दिल्लीत प्रवेश करण्याचा प्रयत्न करणारा हा दुसरा अग्रज सेनापतिही दिल्लीत नव्हे पण बडग्यात प्रवेश करण्यात यशस्वी ठरला ! त्यानंतर सेनापति रीडने सैन्याची अधिकारसूत्रे हाती घेतली. तो अग्रजी सैन्याचा तिसरा सेनापति आला !

ब्रिटिशांच्या ठाण्यावर चढाई करण्याचे असे बेंत चाललेले असतानाच दिल्लीतील नागरिक ते प्रत्यक्ष कृतीत अुतरवीत होते. स्थलाभावी त्या सर्वांचे वर्णन येथे

करता येत नाही. असें असले तरी ता. ९ जुलै व पुन्हा ता. १४ जुलै या दिवशी ज्या शर्यांनी श्रांतिकारक लढले व अग्निशंभूमाषेच श्रांतिकारकांनीही शौर्याची कमाल केली ते प्रसंग महत्वाचे व स्फूर्तिदायक असल्याने बघल्यात येत नाहीत. पहिल्या दिवशी अग्निजी घोडदळाचा पाडाव करून त्याचा पिटाळण्यात आले. अग्निजी तोकसाना बंद पाडण्यात आला. भेका दूर गिपायाले हिल व त्याचा घोडा या दोघांना मारद केले. हिजने मरता मरता स्वतः या सावहन आपली तरवार उपसली तोच त्याच्यावर तीन गिपायांनी धाव घेतली. हिजने दोन्ही गोळी झाडण्याचा केलेला प्रयत्न पसला. परंतु अेक गिपायी आपली तरवार उपसण्यात यशस्वी झाला. अग्निमतांची हातघाईची शूज जूपली, त्याची सटापट घाली आणि दोघे ताली मोकळले. हिल जमिनीवर धुताणा पडलेला होता व त्याच्या छातीवर अेक पाय घेऊन प हाती तरवार धरून अेक गिपायी युगा होता. मंगर दाम्बस्ने तीस फूट अंतरावरून हें दृश्य पाहिले, व त्याने नेम धरून गिपायावर गोळी झाडून त्याला ठार केले. मंगर दाम्बस्ने हिलला जमिनीवरून उचलले व त्याला हालवू लागला. असताना त्याच वेळी दुसरा गिपायी हिलचे पिस्तुल हाती घेऊन त्याचेवर चाल करून येत असल्याचे पाहून तो आश्चर्यचकित झाला. तो गिपायी दोन किंवा तीन अग्निशंभूमाषी अेकाकी लढत असताना, अेकाळा त्याने आपल्या तरवारीने जखमी केले, दुसऱ्याला ठार केले आणि तिसऱ्याच्या तरवारीचा तो स्वतःच बळी ठरला. दाम्बस् प हिल या दोघांनाही त्यांनी दाखविलेल्या शौर्याबद्दल 'बहादुरसाहा पदक' देण्यात आली. आणि सर जॉन के म्हणतो की त्या शूर गिपायालाही 'बहादुरसाहा पदक' मिळावपास हवे होते ! त्या स्वातंत्र्ययुद्धात सहाय्य झालेले, हुतात्मा झालेले कितीतरी शौर 'बहादुरसाहा पदक' मिळविण्यास पात्र होते ! पण शूर स्वार्थत्यागी गिपायांना बहादुरसाहा पदकें मिळत नसली तरी त्यांहूनही अधिक गौरवाहं सहीद होण्याने—हुतात्मा होण्याने कर्तव्यपदक प्रत्यक्ष मृत्युदेवतेकडून मिळण्याचे भाग त्यांना लाभतं मेवढें मात्र खरं ! त्या दिवशी अग्निज गिपायाचा अपमानास्पद असा पराभव झाला पण याचा मूड श्रांतिकारकावर अवयता न असल्याने ते शूर (?) अग्निज आपल्या टाण्यात परतले व तो मूड त्याच्या चाकरीत असलेल्या निरपराध भिस्त्यावर व अन्य हिंदी लोकावर त्याचे रक्ताच्या धारोच्छात तुकडे व्हावून ठार करण्यात अगविला ! -

१. " It is related that in the absence of tangible enemies, some of our soldiery, who turned out on this occasion, butchered a number of unoffending camp-followers, servants and others who were huddling together, in vague alarm near the Christian Church Yard. No loyalty, no fidelity, no patient, good service on the part of these good people could extinguish, for a moment, the

(टीप पुढील पानावर चालू)

आणि सरोखर पहाता ह्याच भिस्त्यानी व अितरानी अंग्लिसा संन्याला त्यांची पोस सेवाचाकरी करून लडण्याच्या स्थितीत ठेवलेलें होतें ! पण ता. १४ जुलैच्या हल्ल्यात ह्यांपेक्षाही अधिक वाजोटा स्थिति झाली. कारण ह्याच दिवशी शूर चॅवर्लेनला अेका शिपायाने गोळी घालून ठार केलें. त्याच्या ह्या मृत्यूमुळे झालेल्या राष्ट्रीय हानीचें व दुःखाचें वर्णन अिप्रजो अितिहासकार पुढील शब्दांत करतात : "आमच्या पक्षातील पहिला योद्धा, कीर्तने पहिला व सन्मानांत पहिला ! चॅवर्लेनचें प्रेत ज्या दिवशी आमच्या तळावर परत आणलें गेलें तो आमच्या अितिहासातील अेक अत्यंत दुःसदायक दिवस होय ।"

अशा प्रकारे ता. १५ जुलै झुलटून गेली तरी दिल्लीतील प्रासादसिखें, आपल्या मस्तकांवर सूर्यकिरणांनी चमकणारे ध्वज, पताका, गुडघा धुमरून जगाला ओरटून सागत होती की, दिल्ली शहर हें आता स्वातंत्र्याचें निवामस्थान झालेलें आहे. आणि शेवटी आपणें मरण डोळपांसमोर स्पष्ट दिसत असल्यामुळे स्वतः रीडने राजिनामा दिला, अधिकारत्याग केला व हिमालयाच्या टेकड्यांत जावून तेथे निवास केला ! अिप्रजो संन्याचा हा तिमरा सेनापति होना. दोघांना यद्दयांत गाडले गेले व तिसऱ्याने आपला अधिकार सोडल्यानेच केवळ त्याचे प्राण बाचले ! अितकें झाले तरीही दिल्ली अजिबच राहिली ! क्वॉर्टर मास्टर जनरल वेचर व अॅड्ज्यूटंट जनरल चॅवर्लेन आपल्या सळावरच मृत्यूची घटका मोगान पडले होते - तरी दिल्ली जिकता येवीना ! अितकेच नाही तर आतिकाऱकांकडून होणाऱ्या मत्त व आसदायक हल्ल्या-पामून स्वमरक्षण तरी कमें करावें हा प्रश्न अिप्रजांना पडला. कारण आतिकाऱकांची सख्या या घटकेला बांध हजारपर्यंत झाली होती ! आतिकाऱकांनी चढविलेल्या प्रत्येक हल्ल्यात त्यांचें बरेंच मनुष्यबळ सर्ची पडत अमले तरी त्याचा अिप्रजांना बाहीच लाभ होत तळ्हाता. पण त्याचे मूठभर सैनिक प्रत्यही मरत गेल्याने अिप्रजांचें सख्या-बळ घटत होतें. म्हणून अिग्लिशांनी आता केवळ सरक्षणात्मक धोरण स्वीकारलें. कारण हल्ल्यामध्ये होणाऱ्या मृत्यूने आतिकाऱकांची अचित विशेष दुर्बल होत नसे व त्याच्या हल्ल्यामही खंड पडत नसे. अुलट ते अधिक निष्चयो व निर्भय होवून अभिमानाने अुधड सांगू लागले की, " अिग्लिशाच्या विजयाचे मूल्य पराभवाअित-केच आहे ! " सर्व हिंदुस्थानात पमरलेले अिप्रजही टोका करू लागले, गान्हाणी करू लागले व अुधडपणे लिहू लागले की, " वेढा घालणारेच वेढ्यात अडकले गेले आहेत ! " आणि जेव्हा अशा परिस्थितीत तिसरा सेनापति निवृत्त झाला तेव्हा ग्रेटहेड, चॅवर्लेन

(टीप मागील पानावरून चालू)

"fierce hatred which possessed our white soldiers against all who wore the dusky livery of the East". Kaye and Malleeson's Indian Mutiny, Vol. II, P. 438.

व रॉडन यांसारख्या लढवऱ्यांना दिल्लीवर हल्ला करण्याची आज्ञा सोडून घावी लागली. प्रत्यक्ष हेडक्वार्टर्समध्ये मुख्य छावणीतच दिल्लीचा वेढा अुठविण्याची भाषा व चर्चा चालू झाली. जेव्हा तिसरा सेनापति रीडने राजिनामा दिला व त्याचे जागी चौथा सेनापति ब्रिगेडियर जनरल बिस्सन आला. तेव्हा दिल्लीच्या वेढ्याची ही कक्षास्पद स्थिति झालेली होती !

* * *

प्रकरण दुसरें

हॅव्लॉक

जेव्हा झीज मिपायांनी अलाहाबादचा किल्ला अतिकारकांच्या हाती सोपविण्याजवजी अंग्लशाचे हाती सोपविला तेव्हापासून अंग्लशांनी तो आपल्या हालचालीचा मुख्य तळ बनविला. उत्तर हिंदुस्थानातील मुलकी व लष्करी हालचाली कलकत्त्यासारख्या दूरच्या केंद्रावरून ज्या कराव्या लागत रयातील धोका या नव्या केंद्रामुळे अुरला नाही. बंडाचा बोमोड होऊपर्यंत अलाहाबादेलाच राजधानी हलविण्याचा लॉर्ड कॅनिंगने निर्णय घेतला व त्याप्रमाणे घोड्याच दिवसात तो अलाहाबादेसच स्वतः वास्तव्यास आला. पण तेवढ्यात कानपूरला अंग्लशांच्या पळोपळीच्या घातक्या व त्यांनी मदतीसाठी फोडलेल्या आर्त किलाड्या अंकू येथू लागल्या म्हणून जनरल नीलने अलाहाबादच्या सरदारासाठी थोडेच सैन्य ठेवून वानीजे सर्व सैन्य मेजर रेनॉडचे नेतृत्वाखाली कानपूरचा वेढा अुठविण्यासाठी धाडून दिले. हें सैन्य वाटेतील खेडेगावाना मन मानेल तशा आगी लावीत चाललें. त्याच सुमारास कानपूरच्या अंग्लशा संन्याचा सेनापति म्हणून नीलच्या आगी हॅव्लॉक याची नेमणूक झाली. तो जून महिन्याचे शेवटी अलाहाबादला येथून पोचला. तो सैनिकी हालचालीत पारंगत व अनुभवी अधिकारी होता. अंग्लशांच्या सुदैवाने अिकडे बंडाची प्रत्यक्ष बुढावणी होण्याचे वेळीच अंग्लशांचे अिराणशी चाललेले युद्ध आटोपलें होते व त्या स्वारीत गुंतलेले सर्व युरोपियन सैन्य हॅव्लॉकसारख्या अुत्तम सेनानीसुद्धा हिंदुस्थानात अगदी आणीबाणीच्या वेळेलाच येथून पोचले. हॅव्लॉक अलाहाबादेस मुख्य अमलदारीवर आल्यामुळे आपल्याला त्याचे हाताखाली राहावे लागणार हे पाहून नीलला मनात जरी पुष्कळ भत्सर वाटू लागला तथापि त्याने सार्वजनिक कर्तव्यामध्ये मत्गराने वा खेदाने यत्किंचितही शिथिलता पडू दिली नाही. हॅव्लॉकच्या हाताखाली जाणाऱ्या सैन्याची त्याने स्वतःच्या सैन्याभितकी अुत्तम,

व्यवस्था लावली, त्यांना दाणाबेरणीची मदत केली व हॅब्सलॉक येताच" त्याच्या स्वाधीन आपल्या चार्ज बिनबोभाट रीतीने करून दिला. हें सैन्य कानपूरच्या अग्रवाचे भवतीमाठी जाण्याचीही मिळता होवून हॅब्सलॉक मोठ्या झुत्माहाने तिथडे पाण्याम जो निघणार तो त्याम वातमी बळली की कानपूरच्या सर हो व्हीलर पराजय पावून बंडवाल्यांम गरण गेला व त्याच्या मुढा अग्रजी पुरपमात्राची गंगेच्या काठावर मयंकर कत्तल झुडाली !

जिवनपणी ज्याचें संरक्षण करण्याम आपण जममर्थ जालो त्याच्या मरणाचा तरी आता निष्ठुर मूड अगविला पाहिजे अशा प्रवळ अिच्छेने हॅब्सलॉक अलाहाबाद्देहून कानपूरफडे त्वरेने निघाला. त्याच्याबरोबर अेक हजार निवटक युरोपियन पायदळ, शंभर दोंडगे शीत, अेक युरोपियन घोडेस्वारांची छोटीशी तुकडी व नहा तोफा जिनगी मेना स्वेपाने जिवावर अुदार होवून निघालेली होती. मवीन अग्रिकात्याना व नोजिरांना त्या प्रदेशाची माहिती देण्यामाठी, लडाओत स्वतः लढण्यासाठी व लडाओनंतर फूर मूड अगविव्यामाठी, बंड केल्या गिपायांच्या रेजिमेंटमधून किंवा बडबोर नागरिकांनी दयेमुळे जावून वुजून जिबंत सोडलेले किंवा हयगयीने जिवंत मुटलेले कित्तेक लष्करी अधिकारी व मुलकी अमलदार, त्या नेनेयरोवरच चाललेले होते; व जे जे अेवेकटे हाती मापडले अनता अेना दारुबाबरोबर बंडवाल्यानडून राग जाले असने तेच हे अग्रज लोक आज पुन्हा अेकन होनाच त्याच्यापुढे गावेची गावे अग्नीमध्ये राख होवू लागली !

रीडच्या हाताग्याली अमलेली अग्रजाची तुकडी फत्तेगडाकडे चालून येत आहे ही बाती कानपूरच्या बळनाच नानासाहेबांनी बंडवारयापैकी बरेचमे सैन्य तिकडे घाडून दिले उवालाप्रसाद, टीकारिंग व अलाहाबादचा मौजवी यांचे नेतृत्वाग्याली रीडच्या मूठभर अग्रजानी पहिल्या घडावयातच पोत करून कानपूरला विजयवीसह दीघरतेने परत फिर अगा धवसानात निघालेले बंडवाल्यांचें सैन्य फत्तेगडजवळ येवून पोचले. त्याच वेळी भाकस्मिक रीतीने रीडच्या तुकडीला हॅब्सलॉकचें सैन्य येवून मिळालेलें होतें व ह्या मित्राफ जालेल्या अग्रजीसेनेने बंडवाल्याची फौज चाली आहे अने बळनाच आपल्या तोफांना बसी दिली. ही लडाओ ता. १२ जुलैला जाली. जाता रीडच्या तुकडीला बोल बोलता गारद कर अशा विश्वासाने बंडवाले जो अग्रजी नेनेवर चाल करून येतात तो मूठभर ग्योकाचे अेवजी तोफनाण्यामुढा नवीनपूर्ण असलेले हॅब्सलॉकचे गोरे सैन्य रणांगणान अुडी घेवून ठाकले. ही पमवणूक अेरुत्रेची अुघटरीस येवून बंडवाल्याना जोराची दहशत बसली व ते आपल्या तोफा रणांगणावर टाकून धूम ठोकित पळू लागले ! त्याचा पाठयाग बरजें शक्य नमत्यामुळे त्या नादी न लागता अग्रजी सेनेने फत्तेपूर शहरान प्रवेश केला. ह्या फत्तेपूर शहराने जेव्हा बंड केले होते तेव्हा तेथील पुढारीपण अग्रज सरकारच्या नोदरीत डेप्युटी मॅजिस्ट्रेटच्या अधिकारावर अमलेत्या हिंमत अुन्या नांवाच्या

थेका मुसलमानाने पत्करलेलें होतें व ह्या शहरात युरोपियन अधिकाऱ्यांचें स्वतःही बंदवाल्या नागरिकांची तरवार प्यालेली होती, त्या या रक्तप्रिय शहरावर आता गुडाची तरवार पडली! बड होनाच लोकांनी न मारता सोडून दिलेला ह्या शहराचा पूर्वीचा मॅजिस्ट्रेट घेरर हा त्या विजयी सैन्याबरोबर आलेला असून फार दिवस तबून राहिलेली त्याची मॅजिस्ट्रेटची गाजविण्यास तो आता थुत्सुक झालेला होता! म्हणून प्रथम छफरी लुटीचा हुकूम सुटला. त्या शहरात आता लुटण्यास काहीही भुरलेले नाही अितकी खात्री झाल्यावर तें शहर पेटवून देण्याचा दुसरा हुकूम सुटला. परंतु ह्या हुकमाचा मान कथन शीघ्र शिपायांनाच देण्यात आलेला असल्याने गोरें सैन्य फत्तेगडाहून निघनाच निघांनी आपली विशिष्ट कामगिरी बजावून तें शहर आग लावून पेटवून दिले व नगर पुढे मुख्य सैन्यास जाऊन मिळालें.

फत्तेपूर शहराला भिन्नजी सैन्य जिवंत भाजून काढीत असता त्याच्या उघाळांचे लोट पसरत पसरत खबकर व कानपूरला राटका देऊ लागले. मेजर रीडच्या तुकडीला मारण्यासाठी आपले सैन्य तुरून पडले असता हॅबलॉकच्या सैन्याने त्यांना अन्वसात् छापा मालून पिटाळून लावले. फत्तेपूर शहरात भिन्नजांनी प्रवेश केला व तेथील मालमतेचे लुटीने व माणसांचे आणीने मसम करून टाकले, ह्या बाती नानाच्या दरबारात येऊन मराठांच्या, निराशेच्या व रवेपाच्या लाटांनी तो सर्व दरबार खबळून गेला. कानपूरवर चालून येणाऱ्या भिन्नजांना पाडू नदीवर अडकविण्यासाठी नानासाहेबांच्या हाताखाली आणखी थेंक सैन्य घाडून देऊन नानाचा दरबार जो परत फिरतो तीं भिन्नजाकडे गेलेले काही फिजुरी हेर पकडण्यात आल्याची बर्दी मिळाली. या फिजुरी हेरांची चौकशी करताना अमेसिड झाले की, त्यांच्यापैकी काहीजणाबरोबर नानाच्या कडेन असलेल्या गोऱ्या बायकांनी अलाहाबादेच्या भिन्नजाकडे फिजुरीची पत्रे लिहिली आहेत! शिपायांच्या कत्तलीतून ज्याचा अवला म्हणून नानांनी वचाव केला त्याच्या ह्या गुप्त कारस्थानाचा बमरा होताच ह्या

१. "After the defeat of Nana Sahib's forces at Fettehpur, some reputed spies were brought to Nana Sahib. They were accused of being the bearers of letters supposed to have been written to distant stations by the helpless women in prison. In the correspondence some of the Mahajans and Babboos of the city were believed to be complicated. It was, therefore, resolved that the said spies together with the women and children, as also the few gentlemen whose lives had been spared should all be put to death."—Narration of the Revolt page 113 One of the Christian prisoners in the prison of Nana Sahib tells the same account and one of the Ayahs (nurses) deposes to the same effect.

‘कृष्णकारम्यानी गौर स्त्रियांचे काय करावें हा महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित झाला. ‘फतेगड अगिलशांनी जाळला तसा हा ‘बिबीगड’ही आपण कां जाळू नये? त्या दिवशीच्या याजगी मनेत टीकासिध्द म्हणाले की, “हा बाया कानपूरच्या बिबीगडात अशाच राहिल्या तर आपला पराजय झाला अमता कानपूर शहराची अग्रज राख करावयास मोडणार नाहीत. त्याच्या पुराव्याच्या आधारावरच हजारो लोक अग्रजांच्या द्वेपाला रान वळी पडतील. म्हणून माझा भताने कानपूरस अग्रज भिडण्याच्या आधी येथील अंतर्गत वातमी देण्यास अेकही गंरें कातडें न भुरावें.”

बिबीगडात ज्या बाया होत्या त्यांतील कित्येक तर कानपुरात बहा दहा ज्यें राहिलेल्या होत्या—अग्रजाविरुद्ध लढलेले कित्येक नागरिक त्यांना गांवनिशीमुडा माहीत होते. तेव्हा त्यांच्या अस्तित्वाचा विषमय पैला भंगून न टाकल्यास तीच कानपूरच्या जीविताला अपायकारक होण्यास चुकणार नाही असा त्या मनेत सर्वांचा विचार ठरला. त्या कैदशाळ्याला जरी बिबीगड म्हणत तरी त्यात नानांच्या हुकुमाने वाचलेले काही पुरुषही होते. त्या मर्वांना त्यांचीं पितुरीपीं पत्रें नेणाऱ्या हेरांमुडा टार मारावें असा सर्वसंमत निश्चय ठरवून त्या घोर राजीचीही घोरतर सभा विमर्जन पावली! दुमरे दिवशी प्रथमतः त्या हेरांना व कैदेतील गोऱ्या पुरुषांना बाहेर ओडण्यात आलें, अेका रांवेत तेअुजे राहिले व स्वतः नानासाहेबांच्या समोर प्रथमतः त्या हेरांचीं ठोकी मपासप मुकबिण्यात आली व नंतर कैदेतील गोऱ्या पुरुषांना गुढे आणून गोळीमरमें टार करण्यात आलें. नानामाहेब तेथून भुडून जाताच त्या गोऱ्या पुरुषांच्या प्रेताजबळ येजून लोक चेष्टा कर लागले की, “हा मद्रासचा गव्हर्नर, हा मुंबजीबा, हा बंगालचा!!!”

व ही हिद्दीस चेष्टा त्रिकडे चाललेली असताना तिकडे बिबीगडावर असलेल्या पहारेकरी सिपायांस आत घुसून कत्तल करण्याचा हुकूम सुटला! पहारेकरी असा कत्तली करण्यास घजेनात तेव्हा असत्या सिपायापेक्षा जास्त योग्यतेचा व कार्यकर्ता मनुष्य पाहिजे अमें पाहून त्या बिबीगडाची मुख्य अमलदारीण वेगमनाहेब हिने कानपूर शहरातील खाटिक वाडपाकडे तो हुकूम घाडला. थोड्याच वेळात हातात गंग्या तरवारी व तीक्ष्ण मुरे पाजळणारे खाटीक लोक त्या बिबीगडात दात करकरा चावीत सध्यावळचे नुमारास आत घुसले व रात्री बाळोसाचे सुमाराम ते बाहेर निघाले. त्याच्या या घुमण्याच्या व निषण्याच्या दरम्यान गोऱ्या रक्ताचा लालभडक समुद्र पमरलेला होना! बिबीगडात घुसणाऱ्या त्यांनी हातातील तरवारींनी व सुण्यानी भोमभोमकून नुमारे दीडवे गोऱ्या स्त्रिया व गोरी मुले कापून काढलीं! त्या खोलीत रक्ताचे तळें साचले व त्या रक्तात नरमांमांचीं खाडोळीं तरंगू लागलीं.

२. Forrest's Introduction ह्यामध्ये फॉरेस्टही म्हणतो, ‘गुढे पुरावा मिळू नये म्हणून कत्तलीचा आपद्—पहिलें प्रयोजन म्हणून टीकासिधाने केला.’

धात घुसते वेळेस ते साठीक लोक जमिनीवरून चालत गेले परंतु बाहेर निघते वेळेस त्यांना रस्ताचा जलप्रवास करावा लागला. रात्री विवीगडात अर्धमेलेत्याच्या किंकाळ्या, मरणोग्मुखांचीं होल कण्णीं व सरमकट भोंसकामोगकीत तनुलघुत्वाने वचावलेल्या अंक दोन अर्भकांचीं केविलवाणीं रडणीं अंकू येत होती! पहाटेच्या सुमारास विवीगडात त्या दुर्दैवी प्राण्यांना कराफर बाहेर ओढण्यात आलें व शेजारी असलेल्या लेका विहिरीत टकलून देण्यास प्रारंभ झाला! प्रेतांचे डिगांतून बरील भार हलका होताच अंक दोन मुलें वर निघालीं व त्या विहिरीचे काठाने पळू लागलीं अितवयात अकेक धक्का घसून तींही मेलेल्यांच्या धरावर कौमळलीं. तीं मेलेल्यांच्या धरावर व लगेच पुन्हा मेलेल्यांचा थर त्यांवर! आजपर्यंत मनुष्ये विहिरीचें पाणी पीत आलीं, परंतु आज विहिरीने मनुष्याचे रक्त पिण्यास आरंभ केला! कतेगडातील जळणाऱ्या किंकाळ्या अंग्रज लोक आकाशात भिरकावीत असता विवीगडातील रक्तववाळणाऱ्या गोऱ्या किंकाळ्या पांडे पाताळात भिरकावीत होते! मनुष्यप्राण्यांच्या ह्या भिन्न जातींमधील दारुण वपें तुल्येच्या एकमा हिशीवात असा वाद होऊ लागल्या. कानपूरची विहीर! हिला बुजविण्याचा जी जी प्रयत्न चालला तो तो विफल झाला. बगालचा अपरागरही कालप्रवाहात झुजून जातील परंतु ही कानपूरची विहीर अतःपर बुजणें नाही!

याच सुमारास तिकडे पांडुनदीवर धाडलेल्या नानांच्या सेनेचा पराभव करीत हँवलांक पुढे घुसत चालला. नानांच्या सेनेचे सेनापति बाळासाहेब पेशवे यांच्या जाळात गोळी लागून ते परत कानपूरला येताच नानानी ताबडतोब अंक युद्धसभा बोलाविली. लढावी न देता कानपूर सोडावे की, कानपूर सोडण्याचे आधी रणावर अंक निकराची टक्कर घेऊन पहावी या दोन क्रमांचा त्या युद्धसभेत बराच मतल होऊन शेवटी दुसऱ्या मार्गानेच अनुसरण करण्याचें ठरले. ता. १९ जुलै रोजी अंग्रजी फौज कानपूरच्या नजीक येऊ लागली. कानपूरच्या विहिरीची कथा त्यांना अद्यापि समजली नसल्याने व्हीलरचा गड बरी हातातून निसटला तरी निदान विवीगडास बडवात्याच्या कचाटीतून सोडवू अर्शी धोंपां त्यांना शुन्हातून, धमातून व लढावीतून अंक क्षणभरही विमात्रा घेऊ देत नव्हती कानपूर शहराची शिखरे

३. The refinements of cruelty—the unutterable shame—with which, in some chronicles of the day, this hideous massacre was attended, were but fictions of an excited imagination, too readily believed without inquiry, and circulated without thought. None was mutilated, none were dishonoured... This is stated, in the most unqualified manners, by the official functionaries, who made the most diligent inquiries into all the circumstances of the massacres in June and July.—Kaye and Malletson's Indian Mutiny Vol. II, page 281.

दिसू लागताच हॅव्‌लॉकला ह्या ओपेने अष्ट समय आल्याचा अत्साह चढू लागला. त्याने पांडवांच्या सैन्याची नीट तपासणी चालविली. ते सैन्य कानपूरचे रणावर अतिवया अत्तम रीतीने व्यूहबद्ध झालेले होते की, रणांगणावर सर्व जन्म घालविलेल्या त्या योद्ध्याला बंडवाल्यांत अपेक्षेपेक्षा तरी अप्रतिम लष्करी चानुयं भरलेले आहे असे वाटू लागले. त्याने आपले अधिकारी अेकत्र केले व त्यांना हातातील तरवारीचे टोकाने धुळीवर लष्करी हल्ल्याचा आपला नकाशा रेखाटून दाखविला. बंडवाल्यांवर समोहन चालून जाण्याचे अंबजी त्याच्या डावीवर प्रथम मारा केला पाहिजे, हॅव्‌लॉक आपल्या सैन्याला समजावून देत असताना तिकडे व्यूहबद्धतेने बडवाल्यांच्या सैन्याला, रचलेल्या सैन्यामध्ये अेका पांडव्या शुभ्र घोड्यावर स्वार होऊन श्रीमंत नानामाहेब घेऊन मिळाले. सिपायांना अुत्तेजन देत या टोकापासून त्या टोकापर्यंत नानामाहेब पोडा फेकीत फिरत अतंत्रांना जिंग्लिशांच्या तळावरून स्पष्ट दिसत होते. दुपारचे सुमाराने जिंग्लिशांचा हल्ला नानांच्या डाव्या बाजूवर चडला. या अेकदम व अंगपेक्षित भागी जालेल्या अिग्रजाच्या निकराच्या मान्याला रोखून धरण्यासाठी बंडमात्स्यांच्या तोफा गडगडाट करू लागल्या. अिग्रजांचा तोकळाना देण्याम अुशीर लागल्यामुळे तर बंड्याले जास्तच जोर करू लागले, परंतु बंड्याल्यांची मरती पाहून जास्तोच खबळलेला हॅव्‌लॉक जेव्हा पुन्हा अेकदा चढाभी करू लागला, जेव्हा अिग्रजी हायलेडमं तोंडे फिरवून देऊन नीट तोफांवर घावून गेले व जेव्हा अेक पाजूलही मागे न फिरता मरण वा विजय अमा कुत्रनिश्चय करून अिग्रजी रणगजंना विजेमारली मुटून पडली तेव्हा त्यांच्या त्या अेकीटत, भिस्तबाज व अनपेक्षित मान्याला सहन करण्याने पूर्णत. असमयं झालेली बडवाल्यांची डावी-बाजू तोफा टाकून बुधळू लागली. डावी बाजू बुधळते तों तिकडे जिंग्लिशांच्या पायदळाने बडवाल्यांची अुजवी बाजूही पराभूत केली. अिग्रजी सैन्य विजयी झालेले पाहताच बडवाले कानपूरच्या रस्त्याने मागे फिरू लागले. परंतु आता निरागेच अवगान भरलेले अनल्याने पुन्हा अेकदा त्यांना नानांनी अेकत्र केले व रागून ठेवलेल्या तोफांचे मशीने पुन्हा रण माजविण्याचा धाट धातला. या वेळेने नानांनी अुत्तेजन देण्याची व स्वतः पुडाकार घेऊन अवसान चढविण्याची पराकाष्ठा केली. तथापि हताम झालेले सिपायी व विजयाने धुद झालेले अिग्रजी मोजीर यांच्यानील अंतर काटणे फार दुष्कर होते. अिग्रजाचा जाणखी अेक हल्ला चडण्याचा अवकाश तों ही निरागेची टक्करही विफल झाली व कानपूरचे रणावर विजयधी टाकून देऊन बडवाले ब्रह्मावृत्तिकडे पळू लागले. ४

४. रेड पॅम्पलेटचा प्रमिड लेखक म्हणतो, " अशी कानपूरची लढाभी झाली. बडवाल्यांनी चांगलीच अुज घेतली. त्यांच्यापैकी कित्येकांनी तरवारीम तरवार भिडविली तरी हट्ट नहीत तोफा नेटाने सभाळल्या व त्यांची गोलदाजीही अवकू नेमाची होती.

ता. १७ जुलै रोजी सकाळी हॅव्लॉकचे विनयी सैन्य कानपूर शहरात प्रवेश करू लागले. अस्तगत झालेल्या ब्रिटिश अधिपतीला पुनरुज्जीवन येणारी ही यशाची पहिली लाट कानपूरच्या रेंदीत आणणाऱ्या हॅव्लॉकचे व त्याच्या सैन्याचे हिंदु-स्थानात व जंगलंदात जिवे जिवे म्हणून मोरे रहात हेतु त्रिवे त्रिवे धन्यवाद मुरु झाले. जंगलंदातील प्रत्येक रस्त्याच्या कोपऱ्यावर, दुकानांच्या पाटांवर, गुप्त्यांच्या भिंतीवर जिकडे तिकडे हॅव्लॉकचे नाव खोदलेले !

कानपूर शहर लुटण्याची परवानगी मिळताच हजारो अंग्रजी सोजोर, अधिकाारी व शीस शिपाजी त्या शहराचे गिधादागारो लवके तोडू लागले. त्रिवींगडात अंग्रजी बायकांचे रक्त सांचलेले पाहून ते धुवून नाडण्यासाठी हॅव्लॉकने शहरातील ज्यांच्यावर यडात सामील असल्याचा वहीम होता अशा ब्राह्मण लोकांना घेऊन आगले. प्रथम त्यांना फाशीची शिक्षा देऊन फागावर चढविण्याचे आधी ते सांचलेले रक्त जिभेने पाटावपास लावून नंतर तो भाग हातात धाडू घेऊन धुवून टाकावा लागे. ज्यांना अंका क्षणानंतर ठार मारायपाचे आहे त्यांचेवर ही अप्रतिम शिक्षा देण्याचे कारण अंग्रजी अधिकारी देतात, " फिरंगी रक्ताला स्पर्श करणे व ते भग्याच्या हाडूने घुजून काढणे ही गोष्ट भुव्ज जातीच्या हिंदूंना धर्मभ्रष्ट करणारी आहे ही मला गाहीत आहे. अतकंच नव्हे तर माहीत आहे म्हणूनच मी ते त्याचे-कडून करवीत आहे. आपल्या स्वधर्मात मेल्याचे अल्प समाधानही त्यांना न भुरावे म्हणून त्यांच्या धर्मममनुर्तिना जाणून घुजून पायाळांनी तुडवून मग त्यांना फाशी चढविल्याशिवाय खरा मूड भुगविला जाणार नाही." अंग्रज लोकांच्या झालेल्या कत्तलीत बढवाल्यांनी त्याचे धर्मविषयक हाल यत्किंचितही केलेले नाहीत. अतकंच नव्हे तर जेव्हा जेव्हा अंग्रजांनी मरणाचे पूर्वी बायबल वाचावयास परवानगी मागितली तेव्हा तेव्हा ती त्यांना देण्यात आली होती. परंतु दिल्लीकडे व कानपूरकडे मरणाच्या लोकांना स्वधर्मात मरण पावण्याचेही समाधान अंग्रजांनी लुकविले नाही.

तथापि असल्या दुर्दंशेतही ज्यांनी मरणाला तत्त्वनिष्ठेच्या धोर्याने हसत हसत मिठी मारली अशा धीर जनानीही कानपूरच्या फाशीला काही थोड्या प्रसंगीच अलंकृतता दिली होती अने नाही चार्लस वॉल रिहिवो. " जनरल हॅव्लॉकने मर हो व्हीलरच्या मृत्यूबद्दल भयंकर मूड भुगविण्यास आरंभ केला. नेटिव्ह्याचे ताडेचे ताडे फाशीवर चढू लागले या बढवाल्यांपैकी काही लोकांनी मरणकाली जी मानसिक अचलता व धीरोदात्तता प्रदर्शित केली ती अंकाच्या तत्त्वनिष्ठेसाठी आत्मयज्ञ करणाऱ्यांना भूषणभूत होणारी होती. कानपूरच्या स्वदेशी मॅजिस्ट्रेटापैकी ज्यांनी बळामध्ये नानाना अत्यंत साह्य वेढेने होणे व जो फिरंग्याचा कट्टा व्हेष्टा होता अशा अंका मॅजिस्ट्रेटाची चौकशी चालली असताना व त्याला अधम, नीच जनोचित मृत्यूची शिक्षा ठोठावण्यात येत असता तो अतका बेफिकीर दिसत होता की जणू

काय तो मरणाची शिक्षा त्याच्या दिली जात नसून दुसऱ्याच कोणाला दिली जात आहे ! प्रसांत स्थिरतेने जुटून त्याने जज्जाकडे पाठ फिरविली. त्याच्यासाठी अमारलेल्या फागीकडे तो दृढपद्धत्याने चालत गेला, मांग लोक फाशीची शेवटची तयारी करीत असता लवलेमही चळविचळ न झालेल्या निश्चल मुद्रेने तो मांगाच्या हालचालींकडे सहजगत पहवें तमें पहात राहिला व यत्किंचितही चुकवाचुकव न करता योगी समार्थात शिरतात त्या तो आपल्या समाधान युक्ततेने फासीत शिरता झाला ! त्याच्या घमंनिष्ठेने त्याला मरणाची भीति बुरलेली नव्हती. फिरंग्याच्या दुष्ट संमर्गासमून मुटका करून परलोकाचें अदळ सुख देणारा मांग म्हणजे मरण होय. अशी ज्याच्या घमांची निष्ठा होती त्याला मरणाचें भय ते कमें स्पर्श करणार ! "५

कानपूर शहरामध्ये ब्रिटिश सैन्याचा असा मनमुराद मूड झुगविला जात असताना, मूठमर त्रिप्रज सैन्याने व राजनिष्ठ सीख शिपायांनी अलाहाबादेसमून चाल केल्यानंतर जी व्यवस्थित, शिस्तदाज, संघटित व निर्धारयुक्त लष्करी शूरता दाखविली होती तिची मर्याद न्युनि करून आपल्या सैन्याला अजेज देण्यासाठी हँबलॉकने पुढील लष्करी ऑर्डर प्रसिद्ध केली, "मौलजस, तुमच्या सेनापतीला तुमच्या वर्जनाने संतोष—अनिशय संतोष झालेला आहे. निष्ठेत व निर्धारात निपुणतर असणारी अशी दुसरी सेना त्याने पाहिलेली नाही. ७-व्या व १६-व्या तारखेच्या मध्यंतरात, जुलैच्या त्रीन मूर्पांला न जुमानता तुम्ही अकरोबीस मंड चाल केलीत व चार लढाया मारल्यात." परंतु हानी घेतलेलें कार्य पूर्ण संपल्याशिवाय खोंदें समाधान मानीत हँबलॉक स्वस्य वमणारा जनरल नव्हता. समाप्तीशिवाय मर्जे नाही हा त्याचा वाणा अमे. त्याने सैन्याम वरील अजेज देऊन पुढे सांगितलें, "तुमचे लोक लखनौला सकटग्रस्त आहेत. आम्याला वेडा पडला आहे. वेडाच्या भातीच्या हातात दिल्ली अशापही वेढलेली आहे. तुम्हास महन् यशाची प्राप्ति हवी असेल तर तुम्हास महत्स्वायंत्यागच केलें पाहिजेत, तीन गहरे सरक्षावयाचीं आहेत—दोन बध्मुक्त करावयाचीं आहेत. हो सर्व कामगिरी निश्चिततेने पूर्ण करात, याची तुमच्या सेनापतीला बालंबाळ वात्री आहे. फक्त तुम्ही तितक्याच अत्ताहमराने त्याला साहा व्हावे, व तुमच्या शौर्याप्रमाणेच तुमची शिस्तही अवलप्रतिष्ठ असावी ! !"

५. Fortified by the assurances of his creed, death to him was but a transition from the hated association of the infidel Ferin-
gbies to the blissful enjoyment of paradise ".

—Charles Ball's Indian Mutiny Vol. I, page 388.

हंवलॉकचे मागील जनरल नीलही बलाहावादेला संरक्षण करण्यापुरते अग्रजी संन्य ठेवून बाकीच्या फौजेसह कानपूरला येऊन पोहोचला. समानाधिकाराचे हे दोन ऑफिसर अेकत्र येताच दोघानाही आपले धेष्ठःबासाली सर्व फौज असावी अशी महत्वाकांक्षा अुत्पन्न होऊन जातीय अत्यंत वैशिस्त झालेल्या अग्रजी सेनेत जास्तच वेवदशाही भाजण्याचा संभव आहे असे पाहून हंवलॉकने नीलला भेटताच स्पष्ट सांगितलें, “जनरल नील, बाबा अेकमेकांस आपण स्पष्ट ओळखून रहाणेंच वरें. जोपर्यंत मी येथे आहे तोपर्यंत नरें सत्ता माझीच असेल. तुम्ही कोणताही हुकूम सोडता कामा नये !” ह्या चार्यंजनिक कार्यात व्यक्तिविपक्व मत्सराला स्थान नसावें, अेतदर्थे त्या दोघा अंमळारांनी मापेक्षा जास्त पराला गोष्टी न पोचू देता कानपूरला नीलने सभाळावें व लखनौच्या मुस्ततेकरिता निघणाऱ्या सेनेवरील सेनापतित्व घेऊन हंवलॉक अयोध्येकडे कूच करू लागला. नीलने कानपूरच्या रक्षणाकरिता अेक नवीनच तोड काढली. ती ही की, तेथील महारांची अेक सेना तयार करून तिच्या बंदोबस्तात सर्व राहूर गोपवून दिलें. त्या राहुरातील अुच्च जातींविरुद्ध अतिशूद्रांना चढवून देणें ही तोड अर्थातच अुत्तम रीतीने निडीस गेली. मुरालमान व हिंदु यांच्यात फूट पाडता आली नाही, तेव्हा जातिभेदाचें नवेंच भूत मुभें करण्मात आलें व तें यथास्वीही झाले !

हिंदुधर्माकरिता व हिंदुराज्याकरिता पुन्हा अेकदा झुंजलें पाहिजे !

कानपूरला पराभव झाल्यानंतर श्री. नानासाहेब ऐशेचे व्हावर्ताहून खजिना, शस्त्रास्त्रें व सैन्य घेऊन गंगापार झाले होते. १८५७-चे स्वातंत्र्ययुद्ध तें अतिवीर केवळ स्वधर्म व स्वराज्य यासाठीच कसे लढून होते हें निश्च करण्यासाठी त्याच काली त्याच प्रदेशात त्या वेळेचे युद्धप्रसंग ज्यांनी आपल्या डोळ्यांनी पाहिले असे वरसजीकर वे. शा. सपन्न विल्णुभट गोडसे यांनी आपले प्रवासवर्णन त्या वेळेमच लिहून ठेवले आहे. तें प्रवासवर्णन, ‘भासा प्रवास अथवा सन १८५७ सालच्या वडाची हकीकत’ या नावाने श्री. चि. वि. वंय यांनी छापवून प्रसिद्ध केले आहे. त्या पुस्तकात श्री. गोडसे भटजींनी कानपूर सोडतेवेळेचा प्रसंग मोठ्या ह्मणे मापेत दिलेला आहे. “अंधार पडल्यावर नावा सज्ज करून त्यांत घर अुल्लेखिलेले सामान भरल्यानंतर बाळासाहेब अित्यादिकांना निरोप देण्यासाठी जे सहस्रावध्वि नागरिक गंगेच्या तीरावर जमले होते, त्या सर्वांना नीका हाकारण्यापूर्वी नम्रपणाने नमस्कार करून किंचित् सद्गदित होऊन श्रीमत बाळासाहेब म्हणाले की, “कानपुरावर आमचा मोड झाला त्या प्रसंगात तात्या टोपी, जळका रामभाऊ व लालपुरी यावा गोसावी अित्यादि आमचे सरदार कोडे गेले त्याचा आम्हास पत्ता नाही, असो. ते दूर आहेत, त्याजबद्दल आम्हाम विचकूल काळजी नाही. तुम्हास सोडून जाणे मात्र आमचे सा.वा ८-९

जिवावर आले आहे. परंतु जिन्नाज नाही. हिंदुधर्माकरिता व हिंदुराज्याकरिता पुन्हा वेवदा झटणे पाहिजे ! याजकरिता हे जे सकट औंभराने आमचे हातून तुमच्यावर ओडविले त्याजबद्दल कृपा करून आम्हांस क्षमा करा. ” १

सामांका गंगा अंतरल्यानंतर पहिला मुकमान फत्तेगडास जनताना भिन्नजी सैन्याने ब्रह्मावर्ताचा राजवाडा घुड्योग मिळवून पुढे अयोध्येकडे मोर्चा फिरविला. नानांच्या पुढील हालचालींची काहीच वानमी न बघल्यामुळे हंबलॉक लपनोरडे बघला. जून महिन्याच्या शेवटी शेवटी सर्व अयोध्या प्रांत हे बंडाचे जेक जिवंत मोहोळच होऊन बसलेले असल्याने त्या प्रांतातून मार्ग काढीत लखनौला पोचणे व तेथील बेटा ओढवून सर हेनरी लॉरेन्सला मुक्त करणे हे कृत्य फार दुर्घट असताही बिजयाच्या पहिल्या आवेसात कानपूरपासून गगानदी अंतरून लखनौला मिटणे हे हंबलॉकला व त्याच्या सैन्याला अत्यंत मुश्किल वाटू लागले. दिल्लीला जाणे म्हणजे दिल्ली जिवणे होय, ही समजूत जशी पंजाबातून अंतरणाच्या भिन्नजी सेनापतीला पछाडीत होती तशीच गंगा अंतरणे म्हणजे लखनौ घेणे ही समजूत अजहाबादेकडून येणाऱ्या हंबलॉकला आता पछाडू लागली. कानपूरपासून लखनौ शहर हे फार लांब नव्हते हे खरे आहे. हंही खरे आहे की, अजहाबादेकडून कानपूरपर्यंत येताना हंबलॉकने जी नेटाची तडक दाखविली ती वाटेल ते दुप्कर काय करविण्याची स्फूर्ति आपणारी होती. परंतु अयोध्येमध्ये जिथे बंडाची उग्रा पेटलेली नव्हती अशी अंक पाजूलभरही जागा या वेळेस दिल्लीक नव्हती. हिंदुस्थानात ज्या पुरमच्या शिपायांनी बंडाचा जारभ केला त्या पुरमच्यांचा अयोध्या हा पाळण्या असल्यामुळे तेथील तेंडपा-बेडपातून, जोपडीजोपडीतून त्या पुरमच्यांचे खाओबाप, मुलेवाळे, सगेसोपणे, भिष्टमित्र सर्व राज्यशक्तीच्या अनिवार्य वेतनेने पेट घेत होते. तथापि बिजयाने फुर-फुरलेल्या आग्नसेनानीला ही परिस्थिति भिन्न व क्षम्य नाही. अन्त त्याचा जुम्लाह अतिशय वाढला की, मी दृष्टिपाताबरोबर लखनौ जिंकून घेऊन मगच दिल्लीला जाशीन व दिल्लीही घेऊन पुन्हा आपल्याला मुक्त करीन, अशा हिमतीने तो हंबलॉक नुमारे २००० भिष्टशक्तींचे गोरवे सैन्य व १० मोफामह, ता. २५ जुलैला गगानदी अंतरता झाला. कानपूरला जनरल नील राहिला आहे व लखनौला हंबलॉक झाला आहे अशा नव्हेची बिजय सैन्याची स्थिति जुलैच्या शेवटच्या दिवसाने पाहिली होती

* * *

प्रकरण तिसरें

बिहार

वायव्य प्रांत, अलाहाबाद, आग्रा येथील भूमीमध्ये जें स्वातंत्र्याचें वारे भरलें होतें त्याच्या संचारापामून बहार प्रांत (बिहार) व त्याची राजधानी पाटणा शहर अलिप्त राहिलें नव्हते. पाटणा भागामध्ये असलेल्या गिरनिराळ्या जिल्ह्यांपैकी गया, अरा, चप्रा (छप्रा) मोतिहारी व मुजफ्फरपूर हीं प्रत्येकी मुख्य शहरें असून त्या भागाच्या. चंदोवस्तासाठी ठेवलेले लष्कर पाटणा शहरापासून नजीकच असलेल्या दानापूर शहरी छावणी देवून राहत असे. ७-वी, ८-वी व ४०-वी नेटिव्ह पायदळ रेजिमेंट व नेटिव्ह संमाला दावात ठेवण्यासाठी युरोपियन तोफखाना व अेक युरो-पियन रेजिमेंट जितके सैन्य खुद्द दानापूरच्या मेजर जनरल लाभिडच्या हाताखाली व नेटिव्ह घोडेस्वाराची १२-वी रेजिमेंट सिगवली सिहारी या शहरी मेजर होम्सच्या हाताखाली होती.

पाटणा शहर हें मुसलमानी घमांतील बहानी नावाच्या अत्यंत कडव्या जातीचें अतिहासप्रसिद्ध केंद्र असल्यामुळे त्या शहराला सत्ताबगचें वारें पछाडल्यावाचून राहणार नाही अशी तेथील अिप्रजो कमिशनर टेलर याची पूर्ण समजूत असल्यामुळे त्या जातीच्या पुढाऱ्यांवर त्याने अेकवारला डोळा ठेवलेला होता. अिग्लिशांचें जोखड अत्यंत अिप्रप्र असलेल्या त्या पाटणा शहराने अिप्रजांचे राज्य अुलपून पाडण्यासाठी गुप्त मडळाची स्थापना केलेली होती. ह्या गुप्त मडळात मोठमोठे श्रीमान् व्यापारी, पेडीयाळे, जमिनदार असले असले लोक सामील झालेले असल्यामुळे राज्यकर्तींच्या कार्यसिद्धीसाठी त्या मडळाचा द्रव्यनिधोहि भरपूर जमलेला होता. मोठमोठे मौजबी त्या मडळाचे प्रमुखत्व स्वीकारित असल्यामुळे त्याच्या प्रयत्नांना घमाचें पावित्र्य व गाभीर्य प्राप्त झाले होते. लखनोच्या कातिसडळाची व दानापूर शहरातील पोलिसांपासून तो पुस्तकविनाश डुकानदारापर्यंत ते सर्व शहर स्वराज्य मिळविण्यासाठी अिप्रजो मात्तेवर पहिना घाव केव्हा पडतो अशी वाट पहात अुत्मुकलेले होते.

ह्या गुप्त मडळाचे पाटणा हे मुख्य ठिकाण असून तेथील विस्तीर्ण वस्तीच्या कोनाकोपण्यापर्यंत कातिकारक मडळाची जाळी पसरलेली होती. शहरातील प्रख्यात मौलवी त्या मडळाचें नेतृत्व स्वीकारीत असल्याने त्याच्या राज्यकातिकारक क्षुपदेशाना व प्रयत्नांना धार्मिक ओज, पावित्र्य व गाभीर्य प्राप्त होवून लोकपदाचा अगीकार करणाराना फिरगी हे नाव हालहाट विपासारखें जाळू लागले. मोठमोठे श्रीमान् व्यापारी, पेडीयाळे, जमिनदार जमले असले लोक त्या गुप्त मडळाचे सभासद

ज्ञात्याने राज्यप्राप्तीच्या कार्यसिद्धीसाठी द्रव्यसत्ताची कोणतीही जुणीव न ठेवून सरहद्दीसारख्या दूरच्या प्रदेशातही जिप्रजी राज्याविषय बंड ठुपस्थित करण्यासाठी पैसे घाडता येतील अितका जबरदस्त धननिधि साचत गेला. या क्रांतिकटात पोलिसांचे लोकही मामील झालेले असल्याने रात्रीच्या गुप्त बंडाची चिन-चोमाट गार पडू लागल्या. अंनमयची जिप्रजाविषय लढण्यास तयार असलेल्या शेकडो लोकांना आपल्या समासदांच्या निरनिराळ्या नावावर नोकरीस ठेवून त्या गुप्त लष्कराचा पगार क्रांतिमंडळातून देण्यात येई. पोलिसांपासून तों पुस्तकविषया दुकानदारापर्यंत पाटणा शहर अिल्ल्याच्या द्वेपाने व स्वराज्याच्या चेतनेने जातल्या आत पेट घेऊन भडकून राहिलेले असता त्याच्या ज्वाला त्या विस्तीर्ण प्रांतात दश-दिशांना गुप्त चेतना देत घावत चालल्या. मोठमोठल्या जमिनदाराशी व त्या भागातील जिल्ह्यांच्या प्रमुख शहरांशी पाटणाच्या क्रांतिमंडळाने दळणवळण सुरू करून त्या भागात संरक्षणार्थ ठेवलेल्या नेटिह लष्कराच्या छावण्या आपल्या कटामध्ये पूर्ण मामील करून घेतल्या. त्या प्रांतातील दानापुरच्या शिपायांची छावणी रात्रीच्या काळोखात जाड्याली गुप्तसभा भरवू लागली. जिप्रजी टोळी आपल्या देहळणीस आलीशी बाटली की तिला अंधकारात गारद करून टाकण्यासही तारत झाला!! पाटणा प्रांतातील निरनिराळ्या लोकशक्ति अशा रीतीने क्रांत्युत्सुक होताच त्याची लखनौच्या, दिल्लीच्या व अितर शहरांच्या क्रांतिमंडळाशी गुप्त खलवते चालू झाली.

अने हें राज्यक्रांतीचें, आंग्द्रोहाचें व असतोपाचे धरंकर नुसार आपल्या जुवरात नाचविलेल्या वाटचा भडवा होऊन केव्हा पुढावयाचे मावा खल जखेर करीत असता पाटणा शहराचा आंगल कमिशनर टेलर याच्या कार्या मीमतीची वार्ता येऊन आदळली. या वार्तेच्या मागोमाग दानापुरास असलेल्या शिपायातही खल-विखल चालल्याची बातमी त्याला लागली. तो कमिशनर घूर्त होता. सर्व हिदुस्थान राजद्रोही बनू लागले तरी शीख लोक अजून अस्मल राजनिष्ठ होते. अतदर्थ रंटेरेच्या हाताखालील मुभारं २०० शीख शिपाजी पाटणा शहराच्या संरक्षणामाठी टेलरने ताबडतोब बोलावले व त्या बोलावण्याप्रमाणे ते पाटण्याकडे यावयास निघाले.

१. Sir William Hunter proved that 5 years before 1857 there existed at Patna a great treasonable organisation, supplying men and money to the fanatical camp on the frontier, that this organisation was the organisation of the Wahabis, and that one of the wahabis arrested by Mr. Taylor, was the determined and resolute leader. He was subsequently tried, convicted of treason and transported to the Andaman. "

परंतु वाटेमध्ये सर्व प्रांतभर त्यांची अहोरात्र छीयू चाळू शाली ! स्वदेशांगी निमक-हरामपणा करीत असल्याचा त्यांच्यावर आरोप करण्यात येथी, वाटेचीं गावे त्यांना चक्रीकतीने विचारीत "तुम्ही असल शीख आहात की वाटे फिरंगी आहात ?" गुप्त च धुषड रीतीने त्यांना अपदेश देण्यात येथी की वेळ येताच तुम्ही स्वदेशीमाच्या बतीने लढावे ! त्या सर्व प्रांताचे शिब्याशास्य मस्तकावर घेत घेत हे राजनिष्ठ शीख शिपायी जेव्हा पाटणा सहरात धुमू लागले तेव्हा तर लोकद्वेषाच्या ज्वाला रस्त्या-रस्त्यांतून त्यांना चाटीत जाऊ लागल्या. त्यांना पाहताच त्या मानी सहरातील अत्येक नागरिक त्याची सायलीही आपल्या अंगावर पडू देथीना ! फार काम, पण त्या स्वातंत्र्यप्रिय नागरीतील मुख्य शीख धुपाध्यावानेही आपल्या शीख मदिरात त्या स्वधर्मद्रोही अनुयायांना येथू देण्याचें साफ नाकारले ! परक्यांच्या सत्तेला प्रणाम करणारे प्राणी टोप्यावर केसांची चुबळ ठेवली तरी गुरु गोविंदसिंगाच्या शीख धर्मचि ते खरे भक्त होत नाहीत अशी त्या शीख गुरुचीही समज झालेली होती. अशीच मुसलमानी मौलवींची समज, हिंदु प्रयागवळाची हिंदु समाजाविषयी समज झालेली होती. ह्यावरून स्पष्टमं व स्वराज्य ह्या तत्त्वज्ञांची किती यथार्थ अक-वाक्यता झालेली होती ह्याचे पाटणा सहर हें अुत्कृष्ट अुदाहरण होय ! १

शीख लोकांचें सैन्य पाटणा सहरात येताच मग टेलरने बडाची ठिणगी फिरवून टाकण्यासाठी कंबर बांधली. पाटणा भागापैकी तिरहूत जिल्ह्यामध्ये असलेल्या पोलिसाचा जमादार बारीस अल्ली ह्याच्या बर्तनाविषयी तेथील अधिकाऱ्यांत भका आल्याने त्यांनी त्याच्या घरावर अेकदम छापा घालून त्यास पकडून आणलें. हा अिग्रजी नोकरीतल्या पोलिसाचा जमादार गयेच्या अल्ली करीम नावाच्या क्रांति-कारक पुढाऱ्याला नुकतेच अेक पत्र लिहीत होना ! त्याच्या घरी सापडलेल्या बंडखोर पत्रव्यवहारावरून त्याला लवकरच देहान्ताची सिदा देण्यात येऊन जेव्हा फाशी-जवळ आणलें तेव्हा तो अेकदम जमलेल्या लोकांकडे वळून ओरडला, "स्वराज्याचा णर अिये कोणी खराबुरा भक्त नसेल तर तो माझी येपून मुक्तता करो ! " त्याची ही विनवणी स्वराज्याच्या भक्ताना अंकू जाण्यापूर्वीच त्याचा निर्जिव देह फागीवर अंशत होता !

या बारीस अल्लीच्या पत्रामध्ये सापडलेल्या पुराव्यावरून बरील मुसलमानी पुढारी अल्ली करीम यालाही पकडण्याचा हुकूम मुद्दून त्या कामावर अेक युरोपियन टोळी धाडण्यात आली. मि. लुजी हा समोर दिसतो न दिसतो तों अल्ली करीम आपल्या हत्तीवर चढला व तो पुढे व लुजी पाटीमागे अशी जणी सारत मुरु शाली.

२. As soon as the Sikhs entered the town, a wild fakir rushed into the road and with savage menaces and threatening gestures reviled them as traitors and accursed. "—Patna Crisis by Taylor.

परंतु लवकरच गायंतीच्या वेळेस जमलेल्या प्रेक्षकांनी मात्र आपले प्रेक्षकत्वाचे अधिकार अल्लंघन करून पक्षपार्तीपणाम आरंभ केला. आजूबाजूच्या गावकऱ्यांनी आपल्या स्वदेशबंधूवर हा फिरंगी मनुष्य सुटून पडतोमा पाहताच त्याला वास देण्यास सुरवात केली. त्याची वाट चुकविली गेली व त्याच्यापाशी असलेले अंक छोटेसें तट्टूही पळवून नेण्यात आले! 'थमाने व निराशेने सिजलेला' तो अग्रजी अंमलदार आपल्या नेटिव्ह हस्तकाकडे त्या चपल करीमाचा पाठलाग करण्याचें सोपवून देऊन दुमरे दिवशी हात हलवित परत आला. त्याचा नेटिव्ह हस्तकही फिरंग्यांचा कट्टा द्वेष्टा असल्यामुळे त्याने करीमास खुशाल सोडून दिलें व आपल्या गोऱ्या धन्याकडे गोरेमोरें तोंड करीत परत आला.

पाटणा प्रांतामध्ये ही घराघरी चालली असता पाटणा शहरातील कित्येक पुढाऱ्यांचीं नांवां टेलरला निरनिराळ्या मार्गाने कळण्यात येऊन त्याने त्यांच्यावरही आकस्मिक घाला घालण्याचा निर्धार केला. प्रातिपक्षाच्या प्रमुख पुढाऱ्याच्या घरी क्रांतिकारकांच्या बैठकी रात्रीच्या अंमलात भरत असताही त्यातील गुप्ततेने समा-मदांची नांवनिशी किंवा कार्यक्रमाचा साधार मुगावा जरी टेलरच्या हाती नव्हता तरी त्या शहराच्या तीन अत्यंत वजनदार मौलवींच्या कारस्थानाबद्दल मात्र मुळीच शंका नमल्याने त्यांना प्रथम बंदीत टाकणे टेलरला जस्सर वाटले. पण जर अघड रीतीने त्यांना घराबें तर क्वचित् दग्याघोऱ्याला तेथूनच आरंभ होऊन असा भीतीमुळे त्या अग्रजी अंमलदाराने अंक दुमरीच मुक्ति योजली. अनेक दिवशी त्या शहरातील निबडक लोकांना राज्यव्यवस्थेबद्दल पोक्त सल्ला देण्यामाठी टेलर साहेबांच्या घरी आदरातिथ्यपूर्वक आमत्रणे देण्यात आलीं. त्याप्रमाणे सर्व लोक टेलरच्या बगल्यावर येताच गिऱ्यांच्या तरवारीमहूटेलर तेथे आला व काही सभापण झाल्यावर आमत्रित पाहुण्यांना निरोपही देण्यात आला, परंतु ते तीन मौलवी जाऊ लागताच त्यांना टेलरने सोपवून घरले व हमत हमत कळविले की, "प्रस्तुतच्या शुद्ध स्थितीमध्ये आपल्याला स्वतंत्र राहू देणे हें राज्यास अपायकारक असल्याने तुम्हास कैद करण्यात आले आहे" असा या ब्रिटिश काव्याबद्दल 'के' हा अतिहासकार म्हणतो "परंतु कोणत्याही मध्यवादी मनुष्याच्या हे ध्यानात येऊन की ब्रिटिशानी वेलें असता जें कृत्य 'कारस्थानीपणा' होऊ शकतें तेच कृत्य जर अत्याद्या मुसलमानाने ब्रिटिशां-विरुद्ध केले असे तर फार निराळ्या नावाखाली मोटले जाते. स्नेहाच्या नात्याने काही गृहस्थास बोलाविणें, ब्रिटिश सरकारचे पाहुणे म्हणून त्यांना निमंत्रण देणे व नंतर ते विस्वासाने आपल्या घरी जाले असता त्यांना कैद करणे हें कृत्य जवळजवळ विद्वानघात आहे, असे नमून प्रत्यक्ष विस्वासपात आहे. त्या मौलवींनी जर किंचितही प्रतिवार करण्याचा प्रयत्न केला अगता तर त्याम ठारही मारण्यात येत." तथापि राज्याला अत्यंत हितकारक असा सवयीवर त्या कृत्याचा सर्वत्र गौरवच झाला व टेलरच्या तटफोने सर्व अग्रज कौतुक करू लागले.

राज्यक्रांतिकारक पुढाऱ्यांना असें रक्ताचा भेक विंदुही पाडल्याशिवाय पकडल्याबरोबर या आकस्मिक घाताने स्तिमित झालेल्या पाटणा शहराला त्याची ही घोरावस्या संपण्यापूर्वीच आणखी दोन टोळे मारून निश्चेष्टित करून पाडावे म्हणून टेलरने नागरिकांना निःशस्त्र करण्याचा व रात्री ९ चे नंतर घरातून कोणीही बाहेर न पडण्याचा हुकूम सोडला. या हुकूमामुळे क्रांतिपक्षाच्या रात्रीच्या गुप्त बैठकीही अशक्य झाल्या. रास्त्रसंचयाचीही बंदी झाली. अतिके वेळपर्यंत पाटण्याचे क्रांतिमंडळ अुठावणीची निशाणी दानापूरचे निपायाकडून येण्याची वाट पाहत होते. परंतु त्याच्या आघोच हे प्राणघातक प्रहार मुरू झाल्यामुळे आता घाबमाने त्यासाली चिरडून जाण्यापेक्षा अुठावणीच करावी असा त्यांतील पुढाऱ्यांचा बेत ठरला. जुलैच्या तारीख ३-च्या पाटणा शहरातील पीरअल्ली नावाच्या पुढाऱ्याच्या घराकडे मुसलमान लोडू लागले. थोडक्याच वेळात त्या घरातून अेकामागून अेक हिरवे ध्वज बाहेर पडून 'दीन बोले दीन' म्हणून गजंता अुठली ! सुमारे दोनने जिहादी लोकांनी त्या हिरव्या ध्वजाना मिरवोत मिरवीत चर्चवर हल्ला केला. अितक्यात अेक लामल नावाचा गोरा काही शिखामुद्धा चालून येताना दिमताच पीर अल्लीने त्याला गोळी घालून पाडले व मग त्या गोऱ्या रक्ताचा पहिला वळी पडल्याबरोबर बाकीच्या मुसलमानांनी त्या गोऱ्यावर अितके यार केले की त्याचें तोंड ओळखणेंही मुष्कील झालें. परंतु जेव्हा रेंडरे आपल्या शिखामुद्धा चालून आला, जेव्हा त्या राजनिष्ठ शिखानी त्या स्वदेशवाधवावर निकराचा हल्ला केला, जेव्हा आपल्या हिंदुस्थानच्या पोटात शिखानी आपली तरवार खुपसली व जेव्हा शिखार्ची शरीरें हिंदमातेच्या रक्ताने लाल होऊन धोभू लागली तेव्हा त्या निकराच्या मान्यापुढे त्या मूठमर क्रांतिकारकाचा जमाव फुटून छिन्नभिन्न झाला. अिग्रजानी दगेखोराच्या पुढाऱ्यांना भरामर कैद केलें. त्यातच लायलला मारणारा पीरअल्लीहाही त्याच्या हाती पडला. पीरअल्ली हा मूळ लखनौचा रहिवासी असून तो अलीकडे पाटणा शहरी पुस्तक-वित्रीचा धंदा करीत होता. वित्रीच्या पुस्तकाना वाचता वाचताच त्याला देशस्वात-ध्याची गोबी लागू लागली. त्याला स्वयंभंप्रतिष्ठापनेची महत्त्वाकांक्षा आली. त्याच्या मनाला पास्तध्याची जलम व त्याच्या पायाला गुलामगिरीची वेडी असह्य होभू लागली दिल्ली व लखनौ शहरांतील क्रांतिमंडळांशी त्याने बळणबळण पाडून अिग्र-जांच्या राज्याविषयी त्याच्या हृदयात सलत अमलेल्या लज्जाशल्याचे तो अितराच्या हृदयातही रोतण करू लागला. तो जानीने पुस्तकविक्रेता होता परंतु पाटण्याच्या क्रांतिमंडळात त्याचें अितके वजन वाढते की त्याच्या पदरी अनेक सशस्त्र नौकर अिग्रजी राज्याविषद्ध युद्ध करण्याची अपथ दिनेली असे. पाटण्याच्या अिग्रजी अधि-कान्याने भयरुर जुलुमाला व जाचाला आरभ करताच पीरअल्लीच्या कडक स्वभा-चाला मुळीच स्वस्थ बसवेना. तो वर्तमाने अत्यंत करारी, बाणेशर व शूर होना.

त्याला स्वदेशाने हात पहावेनात म्हणून त्यानेच गांगितल्याप्रमाणे "अपक्व स्थितीतच अुटावणी केली ! " फांसीची तिशा देण्यात आल्यानंतर ज्याच्या हातांत जड जड धेट्या आहेत, अगावर झालेल्या जगमानी ज्याची वस्त्रे रक्तवचाळ झालेली आहेत व मरणाच्या भवागवनेला आगल्या मुद्देबरील वीर शिमताने जो धक्क्यारीत आहे असा तो पीरअल्ली फामापुरे जुमा राहिला. त्याच्या प्रियकर मुद्देगं नांव घेताना त्याचा कंठ गद्गदित झाला. अित्तवयात अिम्बिदा अधिकाऱ्यानी विचारलें "पीरअल्ली, तू अित्तराचीं नांवि गांगत अगदील तर तुला जीवदान मिळण्याचा संभव आहे. " सात रीतीने त्या अिप्रजावडे वळून तो धीरोदात स्वरात म्हणाला, "आमुष्यां काही प्रसंग असो अगतात की त्या क्षणीं आपले रक्षण करणे हें अिष्ट अमर्ते—ण वाही अने अगतात की त्या क्षणीं प्राणांची आहृति देणे हेंच अिष्टउर अमर्ते—हा क्षण आमुष्या-सौल त्या प्रसंगापैकी अेरु आहे की ज्या प्रसंगी चिरंजीवनाचें अुत्तम साधन म्हणजे सत्काल मरनाला मिठी मारणे हेच होय ! " नंतर अिगिलसांनी केलेल्या अर्तंत अन्वयायांची निर्मिड भावेन निदा करून तो तीरोपकारार्थ आत्मार्पण करणारा राहीद म्हणाला " मला तुम्हो फायावर चडवाल, माझ्यामारगे अित्तर लोक फामावर चड-वाल परंतु तुम्हाला आमचें ध्येय फामावर चडविता येणें शक्य नाही. मी मेलोतरी माझ्या न्मनातून हजारो नवीन कार्यकर्ते अुत्पन्न होतील व तुमच्या अंमलाचा अुच्छेद करतील ! "

अशी भविष्यवाणी बोलून हा देशवीर आपल्या अस्तित्वावने स्वदेशावर मर्क-वितहि न्जजेवी छाया न टाकता आपल्या मरणाने स्वदेशाच्या देशधीर मडलाच्या तैजोमय प्रभावळीत प्रतिष्ठा पावता झाला ! !

"माझ्या रक्तातून हजारो नवीन कार्यकर्ते अुत्पन्न होतील " हा त्या राहीदाचा जो शब्दचा वर्णाञ्चार होता तो काही खोटा होणारा नाही—वा तो काही खोटा झालेला नाही ! त्याच्या वधाची वातमी वळताच अत्यंत रोजनिष्ट म्हणून गणलेली दानापूरची नेटिव्ह फौज ता.२५ जुलै रोजी बड करून अुटली. दानापूरला युरोपियन तोफघाना व गोरी रोजमंठ अमताहीहया तीन नेटिव्ह रोजिमंठ आपल्या शस्त्रामुढा-

३. Kaye Vol. III, page 86

Commissioner Taylor himself says : " Peer Ali himself was a model of a desperate and determined fanatic. Repulsive in appearance with a brutal and sullen countenance, he was calm, self-possessed, almost dignified in language, and demeanour. He is the type of a class of men whose unconquerable fanaticism renders them dangerous enemies and whose stern resolution entitles them in some respects, to admiration and respect. "

कंपनीचे मुनिकामेंसु तिरस्काराने फेकून देऊन घोण मदारडे निपून गेल्या. त्या ठिरावणा मुख्य अधिकारी मेजर जनरल लाथिड याच्या भयघ्नतेमुळे व वार्धक्यामुळे त्याचा शिपायांना सावटनोव पाठलाग करण्याची छाती झाली नाही.

ब्रिटिशांना मेजर जनरल आपल्या वार्धक्यामुळे जरी असा पंगु झालेला होना तरी ज्या दिशेला त्या नेटिष् ह रेजिमेंट् चाललेल्या हो!या त्या दिशेकडे ज्याच्या तारवारीत व ज्याच्या भुजदशात अजून साम्याचें तेज गेळून होतं अशा अश्रुमिमा वृद्धमुवा आपल्या वार्धक्याच्या न जुमानता जगदीसपूरच्या राजवाड्यात मिनाबर पीठ भरित अशा राहिलेला होना—व त्याच्याच ध्वजाकडे हे शिपायी दौडत चाललेले होतें !

प्रियजाच्या अमलाचें जोवढ झुगाहन दिल्यानंतर ज्या अशा न्यूनतेने आजपांत स्वातंत्र्याच्या शिपायाने व लोकांचे मनें परिश्रम विफल होत होतें ती धुरंधरत्वाची न्यूनता ह्या दाहाबाद जिल्ह्यात सरी जगदीसपूरच्या वाड्याने अजु दिशेली नगस्वामुळे त्या जगदीसपूरच्या हिंदुराजाच्या ध्वजाकडे शीघ्र नदी भुतहन हे शिपायी दौडत चाललेले आहेत ! कारण स्वराज्यसंग्रामाला साजेल असा अश्रु धुरीण अखेर त्या सैनिराना जगदीसपूरकडे लामगार होता ! रजपूत पूतवंशदासीनच ह्या स्वातंत्र्यप्रिय धुरीणाचा जन्म झालेला अगून कुंवरगिह हें त्याचें नाव होतें ! दाहाबाद सालुब्यातील विस्तीर्ण भूमीचे स्वामित्व ह्या कुंवरगिहाच्या कुंदारवरित वंशानुप्रतिष्ठ झालेलें होतें व त्या राजवशावर तेथील लोकांपाशी तिसर्गस्फुरित प्रीति जडलेली होती. मोठमोठल्या वादनाझातीं मुफातें हिंदुस्थानच्या राजकारणममुद्रात अडून ह्या प्रदेशात आकाशातून गडगडत जात येत असता परम कारुणिक रजपूत राज-छात्रावाली ती प्रदेश स्वराज्यमुखाचा व स्वातंत्र्यचैतन्याचा असणित लाभ घेत आलेला होना. राजकारणातील प्राप्तीचे अतु बदलत अगता त्याच्या आतप-वृष्टि-धौत्वादवि असह्य आघात आपल्या निरावर लोखून धरून कुंवरगिहाच्या ह्या निरधर वगवृक्षाने आपल्या छायेखालील प्रजासुखी पालवता स्वराज्य वसतात प्रतिपाळिलेलें होते व त्या प्रजेची त्या राज्यावर व राजवशावर अहर्निश राजनिष्ठा वसत होती, व त्या राजाच्या आपल्या प्रजेवरील वसललेला भीमा नव्हती !! परंतु परवसतेच्या हाण्याहलहृदयाला, नव्हे तिच्या हृदयभावाला ही स्वराज्य-राजनिष्ठेची जोडी गत्या-सारंगी सल्लू लागली. तिने आपल्या भाव्यातीन भोषण वादलातून अश्रु प्रवल मसाराची चीज बाहेर काढली व ह्या राजवशावर तिचा निष्ठुर आघात कडकडत येऊन कोमलला ! स्वराज्यछत्र मोडून जाऊन ती देश अंधडा बोडवा झाला—स्वराज्याच्या विरहानि ते झाड जळून झाक होऊन त्याच्या छायेखालील पाखरें विस्तीर्ण फडफडू लागली ! — आणि स्वदेशाची ही दुर्धर प्रजस्था झालेली पाहून मनात दुस्वप्न झालेल्या कोधाम्नीमुळेच तो वृद्ध कुंवरगिह आपल्या जगदीसपूरच्या वाड्यात मिनाबर पीठ भरित अशा राहिलेला होना !

बुद्धमुखा—होय तो बुद्धमुखा होना. कारण आजपर्यंत जवळजवळ अंशी धरतु त्याच्या अंगावरून येलेले जमूनही त्याच्या आत्म्याचे तेज धजून जिवंत निसान्यासारखे पडतचें पडत आहे ! आजपर्यंत जवळ जवळ अंशी वीप्स धरतु आपल्या प्रसार अन्हागुढा सज्जपेनेले अमताही त्याची भुजलता ही अजून तरुणची सगण आहे ! ! अंशी बर्पाचा कुबरमिह—अंशी बर्पाचा कुमार ! आणि त्यांतुनही मिह ! त्याच्या त्याच्या देशाचे अग्रजांनी केलेले अपहरण कसले गपावयाचे ! अयोध्येचे राज्य डलहीमीने मिळवत वेल्पांतर गर्व हिंदुस्थान 'गपाट' करण्यासाठी जेव्हा अग्रजां तरवार भरतभूमीतील अंघवटपांना खणून फेकून देत चालली तेव्हाच त्या घराबपान कुबरमिहाच्या देगालाही अग्रजां तरवारीने घायाळ केलें होणे. आपल्या स्वदेशाचा व आपल्या स्वराज्याचा अपोर व अन्यायी अपहार भारणाच्या त्या अग्रजां तरवारीचे तुनडे अुटवीन म्हणून कुबरमिहाने गर्जना केली व तीं श्रीमंत नानासाहेबांशी चालू बोल्हू लागला ! भयंकर चाल व भयंकर बोल ! हरहर महादेवाचा बोल्हा—अफजुलखान बधावरील पोवाड्याची चाल !

आणि त्या चालीवर हे भीषण रणगीत चालू होणे. कुबरमिहाच्या मनाने राज्यप्राप्तीचे विचार घोटत आहेत, स्वदेशाच्या स्वातंत्र्यासाठी त्याने सर्व हिंदुस्थानातील प्रातिपेक्षाही दळणवळण सुरू ठेवलेले आहे, त्या पाटणा भागातील हजारो शिपायी गुप्त रीतीने त्याला सामील झालेले आहेत, अशा निरनिराळ्या वार्ता पाटण्याचा कमिशनर टेलर याला कळू लागल्या तरी हा अंशी बर्पाचा बुद्ध राजा सरणाचे अंघजी सु-रणाकडे धावत जाऊ शकेल ही कल्पनाच मुळी टेलरचे मनाला असंभवनीय वाटू लागली. तथापि त्या टेलरने कुबरसिंगास बळविले की, "आपण फार बुद्ध आहा, आपली प्रकृति फार अस्वस्थ आहे ! तेव्हा आपल्या अवशिष्ट राहिलेल्या सान्निध्याचा लाभ मला घडावा अशी माझी प्रवळ जिच्छा असल्याने आपण पाटण्याला माझे पाहुणचारासाठी याल तर मी आपला फार आभारी होईन. हे आमंत्रण अस्वीकृत होणार नाही अशी आशा असलेला आपला—टेलर." मागे अफजुलखानाने शिवाजीम अमेच भेटीचे आमंत्रण दिलेले होते ! त्या धूर्त रजपुताने तेव्हाच ताडले की, पाटण्याच्या चौफे कमिशनरचे हे प्रेमनिमंत्रण म्हणजे सुद्धाचे दार विलकूल प्रतिकार करावयास न देता हळूच अुघडणे होय ! म्हणून त्यानेही उत्तर लिहिले, "आमार आमार ! माझी प्रकृति—मी फार अस्वस्थ आहे हे आपण लिहिता ते सत्य होय व म्हणूनच सध्या मला पाटण्याकडे येता येत नाही ! मी बरा होताच तिकडे तावडतोच निघून येतो ! " कुबरसिंगा, तुम्ही प्रकृति अस्वस्थ खरीच आणि ती रणागणातील रक्तप्राशनाने जरा बरी हाताच तू पाटण्याकडे तावडतोच जाणार आढेस हेही खरेच आहे ! कसाला ? हा मात्र प्रश्न येगळा !

अतन्मात ही 'अस्वस्थ प्रकृति' सुवारावयास जी ओपधि पाहिजे होत तीच घेवून दानापूरचे बड केलेले शिपायी जगदीशपुरास येवून धडकले ! मग

आता थावतोसच कशाला ? तुझ्या देशमातेची शपथ आहे, तुझ्या स्वघर्माची शपथ आहे, तुझ्या मानभंगाची शपथ आहे कुबेरसिंगा, म्यान फेकून दे व स्वातंत्र्यासाठी तरवार उपस ! तू आमचा राजा, तू आमचा नेता. तू आमचा सेनानी आहेस ! रजपूत वंशाच्या शिरोभूषणा, तुझा हा अुदात्तचरित देह ' शम्येवरि न पडाया योग्य रणक्षितिगरीच हा काय ! ' असें ते स्वराज्यासाठी ह्वाणलेले शिपायीगडी ओरडू लागले. असेच कुंवारसिंहाचे कुन्नीपात्र्यास सुचिप्रत ब्राह्मण उपदेशू लागले. ४ असेच त्याची तरवारलेली तरवार त्याच्या सांगू लागली ! तेव्हा पाटणा शहरी अंधारीत वसून जाणे अशक्य होण्याअितकी ज्याची प्रकृति अस्वस्थ, ती अशी वर्पाचा चूद्ध रजपूत कुबेरसिंग खाडकन झुटून भुमा राहिला—व रणशम्येवरून त्याने जी अमळी घेतली ती अकदम रणक्षितीवरच ! !

सहाशब्द जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण असलेल्या आरा ह्या गांवाच्या शहरी जगदीशपुढाहून निघालेले शिपायी घाबत गेले व रपानी तेथील ब्रिटिश खनिजा, निमाण, तुलंग, कवेच्या याचा झुलत करून टाकून शेवटी अेका लहानशा तटबंदीवर आपला मोर्चा फिरविला. बड झाल्यास वेळप्रसंगी स्वसंरक्षण करता यावे म्हणून त्या शहराच्या घूर्त आगळजनानी या तटबंदीत दाखोळ्या, सरप्रे, जन्नबस्त अित्यादि सामग्री ठेवलेली होती. शिपाय त्या शहरच्या मूठभर अिप्रजाना मदत देण्यासाठी पाटण्याहून ५० शिपायी तुकडीही आलेली होती. अता तयारीने हे शिपांमुढा चुमारे ७५ लोक त्या तटबंदीत बसोवस्ताने रहात अमना ज्या प्रसंगाची ते मार्ग-प्रतीक्षा करीत होते ती प्रसंग येऊन गुदरला व त्या तटबंदीला बडखोर शिपायांनी वेढा दिला.

त्या छोट्याशा तटबंदीत हे २५ अिप्रज व ५० शीत लोक हातातटाने आपलें संरक्षण करीत असता बाहेर शिपायाने शेकडे त्या तटबंदीवर अेकदम चडाव करून जाण्याचे अैवजी आजूबाजूने घडूचा कोंटयारा करण्याच्या नादी लागलेले होते. बवचिस् अंमही असेल की, तटबंदी हातात आल्यासारखीच असल्याने तिच्यावर हल्ले करण्यात व्यर्थ कालखेप वा मनुष्यहानि करण्यापेक्षा आजूबाजूच्या मुलखाचा व अितर अिप्रजी शाण्याचा बंदोबस्त करणे बडवाल्यांना आस्त फापदेशीर वाटले असेल. काही अशी त्यामुळे व काही अशी तटबंदीतील लोकांच्या जवर गोडीबारांमुळे शिपायांनी त्या तटबंदीवर प्रत्यक्ष हल्ला करण्याचे अैवजी तोफा चढवून मारा चाल-विण्यास आरंभ केला. अेक दीनदा गुप्त भुयारे खणून तटबंदीचे खाली मुसगही लावण्यात आले. आतील लोकाना बोडेच दिवमात पाण्याचा खवलेसही मिळेनासा

४. The Brahmins have incited him to mutiny and rebellion ! "

— Major Eyre's Official Despatch.

झाला. परंतु आपल्या गोण्या अग्निसाक्षीने हे हाल गहात स्वस्थ बघण्याप्रतिके नाही
 रीग लोकां नामदे सांगेल नव्हते! त्यांनी अेका चोवीस तागात त्या तटबंदीत नवीन
 विहीर गणली ! व हे विहिरीने काम चालत अगस्तानाच ते राक्षसमारणे अभ्यासून
 रीतीने लढणही राहिलेले होते! तटबंदीत जे लोक लढत आहेत ते केवळ युरोपियन
 नमून त्यांच्यात बहुतेक रीगच आहेत असे जेव्हा अुपटवीग आले तेव्हा बंडवाल्यांना
 अत्यंत वेद झाला. कारण हा वेडा अिम्पिझाना हिंदुस्थानीपाने शिकला नमून गुरु
 गोविंदाच्या कुवरगिहाने दिल्यागारगा होता ! जे अिम्पिझाच्या बाजूने अितपया
 विलक्षण शोषांने परंतु अगत्या नीच देशद्रोहाने लढत आहेत त्या शिसाना आपल्या
 बाजूग बळविण्यासाठी रोज गध्यानाळी बंडवाल्यांना दून अेका सावामागे अुभे राहून
 मोठ्याने अुपदेशू लागत की हे शिसांनो, तुम्ही फिरंग्यांच्या बाजूने लढून कोणत्या
 नरकाचे साधन करीत आहा? ज्यांनी आपले राज्य गुडविले, जे आपल्या देशमातेवर
 बळजबरी करून घेता आहेत, ज्यांनी आपला धर्म पोरका केलेला आहे त्यांच्या बाजूने
 लढून तुम्ही कोणत्या नरकाचे साधन करीत आहा? परंतु बंडवाल्यांनी स्वघर्माची
 स्वदेशाची, स्वाहिताची, स्वातंत्र्याची वाटेल ती नपय घालून अिम्पिझाचा पक्ष मोड-
 ष्याविषयी केलेल्या हृदयद्रायाक विनंत्याचा विषय तुम्ही अगा देशद्रोह अितपरही
 करू लागल्यात तुम्हात आम्ही ठार मारण्याला सोदणार नाही अशा त्यांनी दाखवि-
 लेल्या धमक्याचा शीघ्र लोकावर तिळमात्रही परिणाम झाला नाही. झुलट स्वकी-
 यांच्या या दूताने केलेल्या विनंतीला अुत्तर म्हणून त्यांनी गोळ्याचा पाभून पाडावा
 - व हे पाहताच भले! भले! भले! म्हणून युरोपियनांनी त्याची पाठ धोपटावी!
 अशा स्थितीत त्या वेड्याचे तीन दिवस ओटले. तिसऱ्या दिवशी म्हणजे ता. २९
 जुलैचे रात्री त्या तटबंदीतील ती छोटीशी अिग्रजी सेना लाववहून अंकू येणाऱ्या
 तोफांच्या आकस्मिक गडगटाटाने दचकून अुठली ! आनंदाने त्याची तोडें प्रमुदित
 झाली अखेर बंडवाल्यांना ठार मारून वेडा अुठविण्यासाठी हे विजयी ब्रिटिश संन्य
 तर चालून येत नसेल ना ?

होय, ते ब्रिटिश संन्यत वेडा अुठविण्यासाठी अखेर चालून येत आहे. दाना-
 पूरला जी गोरी रेजिमेंट होती त्यापैकी दोनसे युरोपियन गोरे लढवय्ये व शमर
 काळेकुट्ट लढवय्ये अने कष्टन ठनवार ह्या धाडसी मोठ्याचे हाताखाली अेकन
 होअून आराला पडलेला वेडा अुठविण्यासाठी शीघ्र नदाच्या काठावर आले. ह्या
 अिग्रजी सेनेच्या मुखश्रीमध्ये जी अुत्साह व विजयनिश्चितता दिसत आहे तशी
 कधीही दिमलेली नसेल. त्यांना पोचविण्यासाठी आलेल्या आम्क नरनारींनी हसत
 हसत त्यांना निरोन दिले. शीघ्र नदात नावा चालू लागल्या व सण्याकाळी सातचे
 सुमारास आरा शहरचे तीराला ती सेना स्पर्श करती झाली. शुनलग्नाचे मनोहर
 शनिर्विव त्या भूगीवरील विजयी सेनेच्या विजयोत्साहाने भागीदार होण्यासाठी
 आकाशातून त्यांच्यानरोवर चालू लागले. कष्टन ठनवार, ह्या शुभ चादण्यात

आपल्या सेनेचा व्यूह चेळेवर अुतम रीतीने रचून घे. कारण पुढे चादणें पडेल कीं काळोख पडेल याची काय साधवती आहे ! ह्या व्यूहात गिरेफेकमात्रमाणे हे राज-निष्ठ शील लोकच पुढे आपाडोला अुभे वेळे पाहिजेत. आपल्या शौर्यांतर्पाचा हा मूर्तिमंत सन्मानच कीं काय म्हणून तेही आपाडीला राहण्यास अेका पायावर तयार आहेत. आराध्या दाट जंगलात आपणांस नेगारा काळा चाटाड्या कुठे आहे ? त्याला पुढे करा व चला विजयी संमिकाचे स्वरणामाठी अुस्सुकलेल्या आपल्या तरबारी ह्या चादण्यात चमकावीत पुढे चला. झाडामागून झाड चालले, जमिनीमागून जमीन चालली, मैलामागून मैल मार्ग पडत चालले व हा आरा गहरव्या नजीकचा पूलही लागला. पण हे काय ? सत्रु कोठे आहेत ? अजून तर अेवढी पाड्या आपल्या वृषित तरबारीला तर राहोच पण दीर्घदृष्टि बघुगीलाही आढळत नाही हे कसे ? पळाले म्हाड ! मुसते उगवार सेतो आंग्रें हें अंकूनच ते नामदं लोक सत्रु पळून गेले ! शिकंदराचा देखील त्याच्या सत्रूंना अिनका दरारा नवेल ! हे बंडा, रणतमराच्या आंगोने नू अितका वेळ थंडीवाण्या कुडकुडर जुमा राहिलास. पण ह्या म्हाड यड-वाड्यांचे हे पलायनवातुर्य काय ते तुला पहावयास मिळाले ! तर जाता जास्त निराशा कल्ले पेश्वारेखा तू मुखसम्या करणागाठी आपल्या बिदयमदिरावर रात्रीचा पडदा गोडून दाम्यापूहात परत जा. परंतु चंद्र परत फिरला तरी डनचार, तू मात्र परत फिरू नकोस. चंद्र वीजून जाणून मशळ्याचून ! पण तुझे मशाला सिहानेवेखील लाडन लावण्यास न धजजे पाहिजे, म्हणून तू परत फिरू नकोस आता ही आज-रात्री लागली आहे व ते म्हाड पाडे आपल्या हाती लागण्याचा संभव गुरला नाही. पण हा आवाज कसला ? आवराभीतील पाने तर सळसळत नाहीत ना ? सू सू सू ! खरे वापरे, सावध आगळ संनिकानो मावध ! गोळ्याचा पाथून चार दिशानी धोड देत धुडला ! आवराभीचें प्रत्येक झाड आपल्या अननं शाखाहस्तात बडुका घेथून त्या आगळ संन्यावर तुटून पडले ! आग्र कुबरासिंग आला ! अशी वर्षांचा हा योद्धा व तू तरुण वाड ! थल वधू या कोण हटतो ! अंगिलसाच्या संन्याने मळण्याची शिकस्त केली, पण लडणार कोणाली ? सत्रुकडील अेकही मनुष्य दिगेल तर शपथ ! आप्याच्या त्या गर्व झाडीत, मण्यरात्रीच्या या घनअधकारात, त्या अुचससल प्रदेसाच्या भाडवळणत दवून वनत्रेच्या कुबरासिंगाच्या सेनेतील अेक मनुष्यही अग्रजी संनिकांस दिमना ! आकाशातील तारे व भूमीवरील झाडे ह्यानिवाय काही दिसेना व ह्या दोहीवरही बडुका चालवून त्यांना विकने जस्य होथीता. वापुदेवतेचा कोप होथून तिने आपल्या स्रज्ञावाताने लालंगल गोळ्याचे वादळ फुस्कारीत धावता हिंवावें तमें ह्या अंगिलस संन्यावर कोणानरी अदेहधारी देवतेचा मारा होथू लागला. छावीकडून मारा, अुजवीकडून मारा, समोसून मारा, पाठीमागून मारा !

अंगिलसाचे पोपाख पाड्या रगाचे असल्याने कुबरासिंगाला ते दिसत होते. परंतु कुबरासिंगाचे लोक काळे, त्यांचे पोपाख काळे व ती रात्र काळी ! सगळ्या

काळघा वस्त्रांचा अशा अेवढिंह तात्यावर त्या बाळदेहापुढे विग्निताने पाडरे पाव पाव गमे धरु दाकणार! विप्रजात्रे पांडरे आणि निगांचे बाळे-बोही पावांनी रणातून पळ काढण! त्याचा कमान्दर दनताच हा पहिल्या वारातच ठार झालेला होता. आपले जीव घेऊन पळत अगता जवळच्या राडपाण ते आग संन्य बीगळले, निघे त्यानी किंविन् वेळ दबा धरून घगण्याचा प्रयत्न करून पहाटचे मुमारान, त्या पोर रात्री रणांगणावर आपले मेलेलेच नव्हते तर जसमी बांधवानी रणांगणावर मोडून देऊन, आपल्या कमांडरचे श्रेत तोंच टाकून, अुगामी, तागळे, रतनबाळ झालेले, अजने काळे टिाकर पडलेले ते विदिम संन्य जिवाच्या अग्निने गोन नदाकडे धावू लागले !

परंतु कुंवरगिहापुढे धावले म्हणजे काही माघी गोष्ट नव्हती. प्रत्येक पाव-हाला त्याने रक्त गळत घालले! भेगाडे रानडुकर गिरारीच्या भाव्याने भीमकते जात अगता अंगातून रक्ताच्या घारा शरंत वहात अगता शक्तिजवाने या या त्या बाजूला वारंवार कोळमडत भेलाचा रक्ताच्या विनळलेल्या मेघाप्रमाणे लाल गोणिताचा मडा घालीत धावत पळते तमी विदिम कीज गीगनदानपंत धावत आली. पण भिचे तर विनासाची परमावधि शाली! बोटी मागटेनात, गापडल्या त्या बाळून रतून बसल्या, ज्या रतून बसल्या गाहीन त्यांना पाडण्यानी आग लावून दिशी !! 'देवटी भेक दोन बोटी जिवन मुटल्या' आराचा वेडा धुडवून तेचील दूर लोनामुडा विजय गीते गात आरगे संन्य परत आलेले अमेळ म्हणून दिनापूरच्या आग नर-नारी जीं नदीकिन्यावर येतात तीं त्याम नावानून अेवही भुतेजक हमणे अंकू येओना. निशाण नाही, बॅट नाही, बोणी वर तोंड बाईन नाही, मुवांची छाती घड-घडू लागली. माझा मुलगा, माझा भाऊ. माता बाप, माझा नवरा काळच येऊन हसत हमत मोहिमेत गेला होता आणि वाज-देवा कृपा कर व भिडा पिडा टाळ !! हा टाळण्याचा आवाज देवाकडे मिश्रभ्याचे आधीच ते अवयसी विदिम भोक दिनापूरच्या घाटावर येऊन थडकले व लरकरच ही भयकर वार्ता जिकडे तिकडे पसरली की चारवे पधरा लोकापैकी फक्त मुमारे पन्नास लोकच कुंवर-सिहाच्या तावडीतून जिवत परतलेले आहेत अेक अिप्रज लेखक लिहितो, "त्या वेळी स्त्रीजनानी माडलेल्या शोकाचा विटाप ज्यानी अंकलेला अमेल ते तो आजन्मान विसरणार नाहीत. काहीजणी बर्कस किकाळघा देत आपली छाती बडवू लागल्या, काही ओस्मावोवशी ओरडत आपले बेम तटातट तोडू लागल्या. त्यांच्या या शोकभरात जर का जनरल लाजिंह त्याच्या दृष्टीस पडता तर या नासाच्या मूल युत्पादकाला त्यानी जिवंत काढून टाकले अने यात काही शंका नाही.

परंतु या आगल स्त्रियांच्या रोदनस्वराने दिनापूरचे आकाश अिकडे दुभग होत असताच त्यांच्या दुःखाचा मूढ घेण्यामाठी मेजर आयर तिकडे आराकडे चाल-लेला होता. त्याला अशा पराजयाची जरी अजून बातमी मिळालेली नव्हती तथापि

आराला भिन्नजी सैन्य वेढलेले आहे हें अंकतापसो तिगडे धावत आढला. ता. २९ व ता. ३० जुलैला दनवारच्या फौजेची रागरागीळी करून कुंवरसिंहाचे शिपायी जों परत फिरतात तों आवर सनैन्य तिगडे येत जगल्याची बातमी त्या बृद्ध मनानींग लागली. क्षणाचाही विसावा न घेता त्याने जाणें सैन्य मांडा केले. मेजर आवर जिरातून येत होत। शिकटच्या वाटेनीं प्रत्येक अष्टमळ्याचा फायदा घेत घेत त्याने लढाईनिं तोंड हांजविते व शेवटीं जगलता. २-व्या विद्योर्गज गावाजवळ लढाईची दनकर घेतली. ममोरच्या श्रेष्ठ राडीपडे हा दोन्ही फौजा आपापल्या ताब्यांत घेण्या-माठीं दोडत होत्या. त्या बृद्ध-नरणांच्या भयकर समंतीत जतेर तो बृद्ध कुंवरसिंहन त्या ताब्यामध्ये पहिल्याने येथून पांजरात त्याने आवरचा हा डाव हावून जोगचा मारा चात्रवित्रा. आवरच्याही सोन शुक्ल तोफा रोत्या व त्यांच्या आघारावर तो पुढे दनलीं पाडलेला असल्याने त्या लोकांवर कुंवरसिंहाचे शिपायी तोंदा तुडून पडले. तिन्ही वेळा त्या अग्निचर्यांनी नोंपतिं तोंडापर्यंत स्वांचे हलके पांजरे, परंतु भिन्नजानीं तोफांचा मारा जवळ जवळ अजून चालविला. भित्तवात फटून हेरिदमत हा भिन्नजी मोठा आवरकडे घात टांगित आला व म्हणाला, “आपर, आपले भिन्नजी पायबळ हटू लागले” आपल्या हातून विजय निघटला आहे! ही तिर्बा. जीर्बा शिबति जाणली अर्धा ताग तर्गीत राहती की कुंवरसिंहाने ती लढाई जिंकलीच म्हणून गमजावे! आता मने केले तरी विजय निघटलाच आहे तेव्हा घाडगायीतरी परीक्षा अेकदा का न पहावी? अने म्हणत आवरने भिन्नजी फौजेत हुकुम सोडला की बेयोनेटम् येथून हातपायी कराई. नाकट्यांचे भिन्नजी सैन्य बेयोनेटा रोखून पड्याल्या-वर तीरागारले चालून गेले. तोंफांच्या तोंडावर देखील जे शिपायी लोंक तुडून पड-ताना जगमगत नसत, ते बटवले शिपायी शिबित लोकांच्या बेयोनेटाच्या हातपायुडे भुजे राहण्यास की कोण जाणे पग मेहपीन धजत वसत व येथेही ते धजत नाहीत. आवर त्यांना त्या शाटीतून हुमकून देथून पुढे घुसला, आराच्या तटबंदीत डे चालून गेला. त्या जागेत कोंडून पडलेल्या शिबित फौजेची त्याने मुननता केली व अशा रीतीने आरा घाटूर पुन्हा भिन्नजाच्या ताब्यात आले.

आरा घाटूराचा वेढा सुमारे आठ दिवसच काय तो चाललेला होता. त्या आठ दिवसात हा वेढा सभाळून जगदीशपुरच्या त्या शूर रजपुताला दोन लढाया लढाव्या लागल्या. त्याच्या अगातील हिमतीला, घाडसाला व शौर्याला जरी पारावर नव्हता तरी त्याच्या बाजारघुणण्या अनुयायीमध्ये नोजीस तोड देणारे घाट्यांचे तितकेसे वास्तव्य नसल्याने आवरच्या हातून पराजय पावताच कुंवरसिंह जगदीशपुराकडे निघून गेला होता. भिन्नजाचा आन्वाच्या सैन्याची व अितर नवीन कुमक मिळून ते सैन्य फुगत चालल्याचें कळताच कुंवरसिंहाने जगदीशपुरापाशी धक्य तितके लोक गोळा करण्यात आरंभ केला. भिन्नजी सैनिकांना कुंवरसिंहाच्या कर्तृत्वाची काही थोडीशीच ओळख झालेली नसल्याने त्याच्या या हालचालीवरून वदधित ती पुन्हा

आरा साह्यावर घालून यावयात कमी बघणार नाही असें वाटून आयर जगदीनपुरा-
पडे समेन्य घालू लागला. आगचा वेडा झुटल्यामुळे ज्याचा भुल्याहमंग झालेला
आहे असा अनुयायागह अग्निदागांमारच्या निम्नीने, अथदिळाने व विजयाने गवळ
अगलेल्या दमूशी राजधानीच्या अेका साह्यापायीं भुषटशुज देण्यात सर्वस्वी मुरुगाती
करून न घेता गनिगी काव्याचा आश्रय करारा असा घाटाने अिप्रजी फौजेची दोन
बांगल्याच वनमकी घाल्यानंतर कुंवरगिह जगदीनपुराहून याहेर पडला व अिप्रजी
संग्यागह आयर गा. १४ ऑगस्ट रोजी कुंवरगिहाच्या वाटघान आपला तंबू ठोकून
अुतरला !

असा रीताने जगदीनपूर जरी अिप्रजांचे ताब्यात पडले, त्यांनी जगदीनपूरचे
राजघाटपाचा, हिंदु देवळांचा व अिमारतींचा जरी नाश केला तरी त्या वाटघाचा
राजा, त्या देवळाचा देव, व त्या अिमारतींचा मालक मोंडा कुंवरगिह हा लढाजीचे
पूर्वी जितका अजिब होता तिज्याच लढाजीनंतरही अजून अजिबच होता! राज-
घानी पडताच जितर राजे पड घेवोन, परंतु त्या जगदीनपूरच्या वाटघाची गोळ
काही सगी नव्हती. जेथे तो तेथे त्याचे जगदीनपूर-अगीत्याची प्रतिज्ञा अमत्यामुळे
त्याला घरत्वाशिषाय गुमते जगदीनपूर धरून बराच म्हणजे फेकळ ध्ययं प्रयास
होत। त्याने घर गमावले होते, पण रणागण हेंच आता त्याचे घर झाले होते!

* * *

प्रकरण चौथें दिल्ली पडते

दिल्लीसमोरील अगिलश फौजेच्या तिनच्या मुख्य कमान्डरने तें शहर घेण्याची
निराशा होऊन राजीनामा दिल्यानंतर ब्रिगेडियर विल्सनने मुख्य कमांडरचा जेव्हा
चारज घेतला तेव्हा बडवाल्याच्या हल्ल्यानी वेडावून गेलेले ब्रिटिश सैन्य दिल्लीचा
दा झुठवून मागे फिरवावे कीं काय असा ह्तास विचार अगिलश अधिकाऱ्यामध्ये
चालू झाला. हा वेडा झुठविण्याचा विचार जर कायम ठरला असता तर सत्तावनचा
अितिहास कसा पालटत गेला असता हें नक्की सांगणे जरी कठीण आहे तथापि बंड-
वाल्याच्या हजारो हल्ल्यानी अगिलशांचे जितके मुकसान होणारें नव्हतें तितकें पिछे-
शूट घेऊन अगिलश लोक आपल्या हातानेच करून घेते अितके अगदी माफ दिमणारें
आहे. दिल्लीला वेढा देण्यात दमूधें शहर काबीज करून घेण्यापेक्षा दुमरा अेक जो
उष्करी कायदा अिप्रजास सहजगत्या मिळत होता, तो बडवाल्याचा सेना समुद्र दिल्ली-

सारख्या सहरी बेकाय तुंबण्याजवळी जर मोठ्या प्रदेशावर पसरत येता अमता य ते म्हान लहान संन्यसकांच्या निरनिराळ्या भागांनी चहूबाजूने घुंज घेत रहाते तर अमत्या या वृक्षमुढाने बंडवाल्यांना अग्निसागर ओहोवाजुनी बडीण हल्ले चढविता येऊन त्यांच्या मूठभर सैन्याची लांबगैतोड करणे मुलभ जाहणे असते. परंतु दिल्लीला वेढा दिल्याने ही दिल्लीण रणधुमाळी सपुष्टात आणल्यामारखी होऊन अग्रजाना असहा ताण न बसता सर्व बंडवाले बेका सहारा जमा होऊन आयतेच आटोण्यात आलेले होते. अशा स्थितीत दिल्लीचा वेढा अठविषे म्हणजे हा अफाट मेनागागर आपण होऊनच सर्व प्रदेशावर धागडाधिंगा घालण्यात बधारा फोडून मोठ्या सोडणे होतं. दिल्ली जिंकून घेतली असताही ते सर्व शिपाजी आजूबाजूस पसरणारच होते. परंतु त्यांना अपयसाने निग्रगाही करून मग दिल्लीतून हुमकून देण्यात व अग्निसागराचा वेढा अठविष्यात आपण भाग पाडले अशा यत्नाने प्रस्फुरित करून अंधावर चढवून घेण्यात फार भयंकर अंतर होतं ! अग्निसागराच्या ध्यानात हें अंतर येत असताही ह्यासतेने, निग्रगाहाने व बंडवाल्यांना केलेल्या कोंडमास्याने जेव्हा ती दिल्लीचा वेढा अठवून परत फिरण्याचा निश्चय करू लागला तेव्हा त्या क्षणी अग्रजी साम्राज्याचे सर्व निदान त्याच्या वतनावर अवलंबून होतं. अशा समयी दिल्लीच्या अग्रजी सज्जान बेअर्डस्मिथमारला घाटमी ऑफिसर वसत होता हें त्याचें खरोखरच सुदैव होय ! अंतर सर्व अग्निसागराच्या पळ काढण्याच्या विचारात असता त्याने त्या सर्वांचे निधून मागितलें की, " दिल्लीवरची पकड बेका अणुमात्रही ढिली करणे अश्ट नाही. निष्ठुर काळवाद्याप्रमाणे निव्या कटात पडलेला हा भाव त्या पांग अंमद व अश्ट राहिला पाहिजे. दिल्लीचा वेढा आपण अठविला की पजाय हातचा सुटणार, हिदुस्थान हातचें सुटणार, साम्राज्य हातचे सुटणार ! ! "

बेअर्ड स्मिथच्या या करारी सुपदेशाने दुस्माहित होऊन दिल्ली घेतल्याशिवाय परत फिरावयाचें नाही असा बंड निश्चय अग्रजाचा कमांडर प्रिगेडियर विलसन हा करीत असता बंडवाल्यांनी अग्निसागरा मार देण्याचे काम विलकून दिले पडू दिले नाही. अग्रजांच्या गुजव्या किंवा डाव्या बाजूवर हल्ला करून, मारवतील वितके लोक मारून, अग्रज जोरावून अठले की, बंडवाले अशा काही घाजीने मागे फिरत की, त्याचा पाठलाग करण्याची अपरिहार्य अश्ट अग्रजाचे मनात अल्पप्र होशी व अग्रजी सैन्याला अशा रीतीने तडाजवळ आणले न आणलें की, तोफाचा भयंकर मारा सुरू होशी. या नव्या युवतीने बंडवाल्यांनी अग्निसागरा अतक्या वेळा अचूक रीतीने कमविणें व त्याची अश्टकी नुकसानी केली की, काही क्षालें तरी शिपायांचा पाठलाग करता कामा नसे असा अग्रजी कमांडरला विशेष हुकूम नोडावा लागला ! बंडवाल्यांच्या ह्या नव्या युक्तीने अग्रजी मेना जो जें परत आली तो तों त्याच्या कमांडरचे पजायकडून येणाऱ्या नव्या मीजेटेनकडे पावकामारचे डोळे लागू लागले. दिल्लीचे दक्षिणेस अग्रजी सैन्याची काय अवस्था आहे, कल-

फत्माहून निगालेलें अग्रजी मंग्य पुढायेन घेवून पोवलेलें आहे, एगनो, पानपूर व यनागम यनरे गहरांची पाय हाण्डह्यान् आहे, अित्यादि बाती, असार हिदुम्यानानील दक्षणवळनाये सर्व मार्ग, नारा, रेल्वे, पोस्ट तातें समान नष्ट वरून टावलेलें असल्याने, दिल्लीला बाँडून पडलेल्या आभ्यन्तेनेला काटीअित्तरे वळेनामें झालें होतें. सर हो श्रीनरें निर त्याच्या घडासमून बागपुराग वेगळें होवून अेक महिना सोड्यानागर दिल्लीचे केंपमध्ये अग्रजांना घाओलायक बागमी लागली की, मर हो श्रीतर गोव्या मंग्यागह जागव्या मदनीग घावून देत आहे ! कलवत्याच्या घाजून मरन नेव्याची धनी निगता झालेल्या अनत्याने दिल्लीच्या अग्रजाचा सर्व भार पजाववर पडलेला होता व भाजपर्वन गोव्या व काठपा मंग्याची वारजार नवीन नवीन कुमा घाडून जांन लॉरेगने तो भार मरय त्रिनका मंभाडलेल्याही होता. तरीही दिल्लीकडून आलेल्या गीक्रेनेचा व कुमकेच्या नवीन मागणीच्या अनावर न करता जांन लॉरेगने पंजाबातून गुमारे २००० निवडक मंग्य निवळ्मनच्या हाताखाली घाडून दिले. हें मंग्य आल्याची बागमी अग्रजी टावणीत वगरणाच जिरडे निरडे आनदाचें, धुलाहाचे व बीपेंचे तेज गीनिकाच्या मुदेवर झटकू लागलें. त्या तेजात २००० मंग्य आल्याचा पारगा भाग नष्टता सर त्या मंग्याचें आश्रित्य ज्याच्याकडे हेमिं ती निवळ्मन आल्यामुळे तें तेज विमेष झटकू लागलेले होते. निवळ्मन मारता अेक पुढारी म्हणजे हजारी गीनिकांचा केवळ शीर्षांक असतो ! निरमाही झालेल्या अग्रजी कोजत जो ती म्हणू लागला " निवळ्मन आण आहे, आता विजयाची रांका मकी ! "

परंतु कतें अधिपति लाभन गेल्याने विजयाची रांका अग्रजी सेनेत जों जों कमी होत चालली तीं तीं दिल्लीच्या तटामध्ये अपजयाची रांकी दडनर होत चालली. कारण त्याची मृदय अुणीव ही कत्यां पुढाऱ्याचीच होती. स्वानी नूतनोद्धून सिहासनावर ज्याला प्रस्थापित केलेलें होतें तो वादगहा सातकालाह दयागोलतेत जरी वितीही स्तुत्यचरित्र अमला तरी युद्धकालात वत्यत आक्दक असणाऱ्या रणपटुत्वात व नेतृत्वात असमर्थ व पूर्ण अनभ्यस्त होता. रणपटु सैनिकाचा दिल्लीला तोडा होत यने नाही अग्रजाच्या निकराच्या युद्धामध्ये ज्यानी आगल सेनेलाही लाजविलेल होते, अग्रजाच्या हानाखालीच ज्याचे शस्त्राश्रांचे, कवायतीचे व भिस्तीचे शिक्षण पूर्ण झालेले होतें, ज्याच्या तरवारीनेच अग्रजामाठी अकगाणिस्तानापर्यंत साम्राज्याची रेखा आखीत नेलेली होती, असे जवळजवळ पन्नास हजार घोडे त्या दिल्लीच्या तटामधून आजपर्यंत गी मी म्हणत असणाऱ्या अग्रजांना ठिकच्या ठिकाणी पाशवद्ध करून वेडावीन राहिलेले होते. परंतु त्या पन्नास हजार डोक्याना अेकीभूत करणारें असे अेक तरी डोकें दिल्लीला पाहिजे होतें. ह्या अितक्या निरनिराळ्या मण्याची स्वातंत्र्योत्सुकतेच्या सूत्रात ओवतो झाली होती. परंतु सेपटव्या सूत्रमण्याचे बघन मिळालेले नसल्याने ही बंधनरहित माला अेका हिमक्यासरसी

आजपर्यंत ओपळून गेली नाही हेंच आश्चर्य होतें. स्वातंत्र्याच्या पाण्याने हे चाळूचे कण अका ठगात मिमळून गेले होते; परंतु वाऱ्याने अल्पत्र केलेल्या दगाभितकीच असंपटिता राहिलेली होती. असा स्थितीत त्यांना अेक कर्ता मनुष्य पाहिजे होता. त्यांनी ज्याला मुख्यस्थानाधिष्ठित केलें होतें तो बृद्ध वादग्रहा देखील कोणा तरी कर्त्या मनुष्यासाठी त्या हजारो शिपायांभितकाच ह्मणविलेला होता. त्याने वस्तर-सानाचे हाती सर्व सत्ता देऊन पाहिली. नंतर त्याने तीन जनरल नेमून त्यांचे हाती पुढारीपण देऊन पाहिले. नंतर पुन्हा तीन दिल्लीचे नागरिक व तीन शिपायांचे प्रतिनिधि असा महा जणांच्या प्रतिनिधिमंडळाने मुख्य कारभार संपटित रीतीने व अेकवाक्यतेने करावा अमें ठरविलें व ते प्रतिनिधिमंडळही जेव्हा निमळ झाले तेव्हा मग त्या आदर व देशाभिमानो वादग्रहाने आपल्यामाठी राज्यक्रांतीचा नाश होत असेल व आपल्या राज्यछमाच्या भवाने कर्ते लोक अंगिलशांकडे जात अमतील तर आपली सत्ता सोडून देण्यासही आपण तयार असल्याचें त्याने जाहीर केलें ! हिंदुस्थान देशा अंगिजाच्या अमलाखाली असण्यापेक्षा, हिंदुस्थानात परक्याचें अमण खालू राहण्यापेक्षा व हिंदुस्थान कोणत्याही प्रकारच्या राजकीय गुलाम-गिरीत जितपत पडण्यापेक्षा स्वदेशस्वातंत्र्य मिळवून देणारा कोणताही स्वदेशीय अधिपति पुढे येतील तर आपणास शतपट जास्त आनंद वाटेल असें त्या बृद्ध मोंगलाने सर्वांत कळविलें व स्वदेशस्तुरच्या सहीने जयपूर, जोधपूर, बिकानेर, अलवार वगैरे प्रमुख राज्यांना पत्रें धाडलीं. " अंगिलशाच्या वेढ्याचे तुफडे झुडविलेले पहावे व हिंदुस्थान कोसेही कहन स्वतंत्र व्हावे ही माझी अत्युत्कट अंगिळा आहे. परंतु ह्या निर्वापने प्रसंगात जी सर्व राष्ट्राची घुरा धारण करण्यास समर्थ आहे, राष्ट्रीय शक्तीला जी सघटना देऊ शकेल व ज्याचेमध्ये सर्व राष्ट्र अेकवाक्यता पावू शकेल असा कोणता तरी कार्यधुरंधर पुढारी पुढे आल्याशिवाय ही राज्यक्रांति सफल होणारी नाही. हिंदुस्थानला अंगिलशाच्या अमलातून स्वतंत्र कहन द्यावर माझीच अधिराज्य सत्ता स्थापन करावी अशी माझी व्यक्तिविषयक महत्त्वाकांक्षा धुरंगेली नाही. स्वदेशस्वातंत्र्याच्या मुद्रकार्या सज्जलदग्ग होऊन अंगिलशांना हद्दपार करण्यास जर आपण सर्व सत्त्वानिक तयार असाल तर हिंदुस्थानातील सत्त्वानिकांनी स्थापिलेल्या कोणत्याही राजमंडळाचे कविपतिरव भाग्य कहन माझे साम्राज्याधी-श्वरत्वाचे सर्व हक मी त्यांचे हातात देण्यास आपलुपीने व आनंदाने तयार आहे." १

हें पत्र मुसलमानांनी धर्माचा पुरस्कर्ता दिल्लीचा वादग्रहा हिंदुस्थानातील हिंदुधर्माच्या मांडलिक राजास धाडीत आहे! सत्ताकन सली स्वातंत्र्य, स्वराज्य, व स्वदेश व स्वधर्म ह्या आदात शब्दाचा किती मगार्थ बोध हिंदुस्थानातील लोकास आलेला होता हे हे अद्भुत पत्र स्पष्ट सांगते आहे. हिंदु व मुसलमानांचो धर्मभिन्नता

ही स्वदेशाच्या अंतर्गत अतिक्रम शालेली पाहून चान्द्रम् बॉल म्हणतो "अगळे जनशिक्षण, आधुनिकीकरण व विपक्षीय स्थित्यंतर जगाच्या अतिशयमान समर्थित व आढळते."

परंतु हे विपक्षीय स्थित्यंतर हिदुस्थान देशाच्या क्षेत्रातील अशा आकुंचित प्रांतातच पाहू तें पूर्णमाने घडून जाणें अमक्यामुळे त्याचा नैसर्गिक परिणाम यशस्वी होऊ शकला नाही. दिल्लीचे नरामगोर गुजरातगिरीना व देशस्वातंत्र्याचा मामला मुद्दा होला हें अशा अर्था व प्रसंगस्थाने जरी सरें आहें, तरी दुसऱ्या व अनुसंगिक दिशेने पाहिलें अमला तिथे स्वपरधराबन्धना सारा मामला जंप्रत्यक्ष मरणा जणें दिगून येतो. 'दिल्लीचा घेडा' ह्या प्रसिद्ध संवाचा वतां म्हणतो की, "आमच्या तळात अशा सुरोपेयनामानें १० नेटिग्ट होणे. जिवने सुरोपेयन लोकमान्यावर अमन त्यांच्यापेक्षा चौदावें जास्त नेटिग्ट लोका व पांडेयामागे दोन नेटिग्ट घोडेस्वारात होते. नेटिग्टांच्या मरणांनिवाय असा पाहूनही पुढे टाकणें शक्य नव्हतें." देशाच्या अशा भागातील नेना देशाच्या दुसऱ्या भागातील अनेक-नेने हाणून टाकली होती. अशा स्थितीत संवाचाच्यांनी आगन्तु जुलटन आला तरी जिप्रजांना आपणावर मार देण्याची मधि न देता आपापक पद्धतीचा बेनेला अव-लंब अगूनपरंतु हेदून ते जिप्रजा तळावर असंढ जोमाने हल्ले चढवीतच होतें हें त्यांच्या तत्त्वनिष्ठेचें नाही मानास्य योग्य नाही !

लोकमान्यांनी जिप्रजांचे सर्व संवाचर अशा मारा करण्यात आरंभ केला की मर कोलिनला तळा मोडून गंग्याची पुनःजमी हातचाल व जिप्रजा लोकांतून बराच वेळ गोळा फेकणें बंद करणें भाग पडलें. बंडवाल्यांनी हीं घिटाभीची बेनेली रणाव्हानें आजपर्यंत मुकाट्याने अंकण्याची मर कोलिनला जी पाळी आलेली होती ती ह्या ५-व्या सारनेचेंतर मात्र येवारी नव्हती. कारण आता त्याने त्याच्या संवाचां अतम अकथ्यता करून मार्गातील सर्व भडचणी दूर केलेल्या होत्या. व म्हणून दिवने-दिवस प्रदक्ष अगिल्ल कमान्डर-अन-चीफचे तंबूवर गोळीबाराची चेंडूकडी सेधत वसणाऱ्या हट्टी, धोट व अक्षय बंडवाल्यांनी ता. ६ रोजी आपण होअूनच निकर करणाऱ्या त्याने निदवम केला. या वेळेस बंडवाल्यांकडे सुमारे आठहहा हजार सज्जरी शस्त्राणि मिळालेले शिपाजी अमून त्याच्या डाव्या बाजूकडे खुद्द नानासाहेब, अजबीकडे ज्वान्हेरेचें सैन्य व त्या सर्वांवर तात्या टोपे हे सेनापति शालेले होते. जिल्लेसामडे अकंदर गोरी व काळी मिळून पांच हजार पायदळ, सहाय्ये घोडेस्वार व ३५ तोफा मिळून सुमारे ६००० लोक अतिक्रम फौज सज्ज शालेली होती. चार्लस बॉल म्हणतो ७५०० फौज होती व त्या सर्वांवर खुद्द कमान्डर-अन-चीफ सर कोलिन हे सेनापतित्व करीत होचे.

अशा या तत्त्वनिष्ठेला वतुंत्वाचें बल देणारा असादा नेना बंडवाल्यांकडे येण्याचे अंजली जिप्रजां छावणीलाच निवत्सनच्या आयमनप्रसंगाने तो लाभ.

मिळाल्याने दिल्लीत निराशेची छाया पडू लागली. नीमचबें सैन्य व बरेलीचे सैन्य हे अेकमेकांच्या डोक्यावर निराशेचे खापर फोडू लागले व वारंवार पगार मिळाला अमताही बदफली शिपायी पुन पुन्हा पगाराचा तगादा करून तो मिळोनासा झाला म्हणजे शहरातील धीमान् लोकांवर बळजबरी करण्याचा धाक धालू लागले. तेव्हा बस्तरखानाने बादशहाच्या अिच्छेवरून सर्व पुढारी, सर्व सैन्य व निवडक नागरिक अेकत्र करून त्यांना प्रदन केला की 'लडाखी चान्दबाबयाची कीं शरण जावयाचे ।' आकाश दुमंगून जातील अशी गर्जेना अुठून मर्वानी अुत्तर केले, 'लडाखी, लडाखी, लडाखी!!' दिल्लीचा हा अडळ निश्चय पाहून पुन्हा सर्वजोर जाल्यासारखा दिसला व बरेलीच्या व नीमचच्या सैन्याला बरोबर घेवून अिग्रजाच्या सीजट्रेनवर हल्ला करण्यामाठी नजफगडकडे बडवाल्यांची सेना धालू लागली. नजफगडपर्यंत पोचल्यावर बरेलीच्या ब्रिगेडने जिये तळ दिला तिथे तळ देण्याचे अंबजी व अेकत्र मिळून शत्रूवर तुटून पडण्याचे अंबजी नीमचबें सैन्य बस्तरखानाचा हुक्म न जुमानता अेका शेजारच्या गावी जावून अुत्तरतें साठे. अिग्लिशांच्या कानावर ही बातमी जाताच त्यांचा ताग्या दमाचा सेनापति निकल्सन हा निवडक व भरपूर सैन्यासह अत्यंत स्बरेने नजफगडचे बाजूवर चाल करून गेला व बस्तरखानाची आशा न जुमानता अेकीकडे अुनरलेल्या नीमचच्या ब्रिगेडवर त्याने अकस्मात् छापा धातला. बंडवाले असावध, अेकाकी व अव्यवस्थित तर तो आलेला छापा सावध, सनायक, व्यवस्थित निकल्सनच्या सेनापतिवाखाली ! भग बडवाल्यांच्या दुर्दैवाला सीमा धुरली नाही. ते लडले, पुढळ शूरत्वाने लडले, शत्रूनी स्तुति करावी अितकथा शूरतेने लडले ! पण ती निष्फळ धूरता ! बुदैत की सरात्रीच्या लडाखी-पासून बडवाल्यांचा असा पराजय झाला नव्हता. नीमचची सर्वजोर ब्रिगेड या दिवशी पार गारद झाली ! आपणच ग्याला अधिनारस्थित केते होते त्याच्या हुकुमा-खाली न राहता स्वयमन्यतेने केलेल्या आचरणाचे हें अने फल मिळालें ! वेहुकमी धूरता ही शौर्याभावावितकीच निष्फळ असते !

ता. २५ ऑगस्ट रोजी मिळालेल्या ह्या विजयाने अिग्रजी छावणीत आज-पर्यंत वसत असलेले निराशापरल पार वितळून गेले. जून महिन्मापासून खरा विजय असा त्यांना आज मिळाला ! दिल्लीला कधी घडक देवू असें आता ज्याला त्याला होवून गेले. कमांडर विल्यमने शेवटच्या हल्ल्याचा नकाशा तयार करण्यास वेअंडेस्मिथला हुक्म दिला. अिग्रज लोक निराशेच्या भरात दिल्लीहून परत फिरत असता ज्याने केवळ आपल्याच नेटाने त्यांना धोपवून धरलेले होते त्या वेअंडेने तो नकाशाही तयार केला. पञाबमधून येणारी नवीन सीजट्रेनही हल्ल्याची अप्रतिम साधनसामग्री घेवून अिग्रजी छावणीला मुखरूप पोचली व ज्या शहराने अिग्लिशांच्या अत्युत्कृष्ट सेनेला, सेनापतित्वाला व समरपटुत्वाला आज तीन महिने रणागणात राडे चारलेले होते त्या दिल्लीला धुळीस मिळवून आजपर्यंत सोसलेल्या तुमच्या.

धर्मांचें नाकल्य होण्याचा समय अखेर निश्चिततेने नजीक आलेला आहे, असा अत्ताहक संदेशलेखही अग्रजी गेनेच्या कमांडरने लष्करान प्रसिद्ध केला.

पंजाबची नवीन मदत आल्यानंतर आता अग्रजांचें अकंदर मंथ माडेनी हजार युरोयन, पांच हजार नेटिव्ह शीख पंजाबी वर्गरे निपाथी व अटीच हजार काश्मिरी फौज मिळून गुमारे अकरा हजार लोक अमून निवाय आपले नकडो निपाथी घेअून सुद्धा शिद संस्थानचा राजाही "दिल्लीच्या विजयाची पर्वणी गाधण्यासाठी" अिल्लिशांना येअून मिळाला होता. सप्टेंबरच्या पूर्वार्धानि अग्रजी कमांडरने विघातक पद्धतीने आप्रमण करून नवीन नवीन बॅटरी बाधण्यास गुरवात गेली आहे जेमें पाहताच दिल्लीमध्ये बढवाल्यात भयभीतता अल्पस्र झाली व तटाचे बाहेर अग्रज लोक अेवया व्यक्तीगारसो हुकुमबद शिम्नीने रेंटीत चाललेले असताना सटाचे आत घेदुक्रमी, बेलगामी व गंरशिस्त वर्तनाचा कळमही होअू लागला. अग्रजांकडे जे नेटिव्ह होते ते तोफाचे भाष्यात बॅटरी बाधण्याने कामात अिनमया नेटाने छटन की कारेस्ट लिहितो, "नेटिव्ह लोकांमध्ये अल्लकाने बसत असलेल्या निदचल शौर्याची स्थानी कमाल केन्ही. अेकामागून अेक सनुष्यें ठार होअू लागलों असता स्थानी आपले काम भडळ चालू ठेवले. गोळ्याने पुडचा सनुष्य ठार झाला की स्थानी अेक क्षणभर पावाचे, मृतासाठी अेक दोन अभू हाडाचे, प्रेनांच्या रागेत हें नवे प्रेत ठेवायें व पुन्हा रजा भयकर स्थली नाम सुरू करावें!!" अग्रजांच्या हाताखाली नेटिव्हानी असी भडळ शिस्त दाखवावी व दिल्ली शहरातील नेटिव्हानी कामाची अेकमेकावर डकलाडकली करावी, ह्या भिन्ननेपामून पुष्कळ बीघ घेणें अवश्य आहे. अधिकाऱ्याचा योग्य सन्मान व हुबमाच्या सन्दाला योग्य मान हें शिस्तीने मुग्य बीज आहे. परंतु दिल्लीमध्ये ह्या बीजाला राबंथ पायाखाली सुडबिले जात होत. बहुतेक दोष असमर्थ अधिकाऱ्याकडे व बाकीचा घेवंद वर्तनी अनुयायाकडे व आता रवात निराशेच्या अवमानपाताची भर!

दिल्लीचाहेरील वाढत चाललेला नेट व दिल्लीचे आत मावळत चाललेला हा अत्ताह या दोहोंचिही पर्यवसान करण्यासाठी अखेर सप्टेंबरची चौदावी तारीख अुजाडली अग्रजी नैन्याचे चार विभाग करून न्यापकी पहिले तीन विभाग निकल्सनच्या हाताखाली काश्मीर दरवाज्यातून घुसण्यासाठी घोंड्यात आले व काबूल दरवाजातून घुसण्यासाठी चौथा भाग मेजर रीडच्या हाताखाली अग्रजाच्या अुजवीकडे अुभा राहिला. ह्या दोन ठिकाणी सटाला भोके पाडण्याचे कार्य चालू झाले. सूर्योदय होताना अग्रजाच्या तट फोडणाऱ्या तोफा अेकदम बद पडल्या. अग्रजांच्या सळात अेक क्षणभर अंतिम समयाची निःसन्दता होअून लगेच निकल्सनसह तो तळ अेल्याचा जिवंत भितीसारखा अेकदम पुढे धावत निघाला. रयाच्या पहिल्या नवरच्या कॉलमने काश्मीर अेस्टनपाशी सटाला जें भोक पाडलेले होते तिकडे धडक घेतली. आतून गोळ्याचा मारा सुरू झाला. खदकात

अभिजाधीं प्रेते धडाड धडाड कोनळता कोनळता बाही तटाभर्मत आले. तटास निडी लागली. निडीवर चटला की साली पडला. अता निकराच्या माथ्यातून अभिजी फौज पुनःपुन्हा तट पट लागली. अभिजी फौज त्या तटाच्या भोकातून आत घुसली. तटाचा तो भाग मर झाला—विजयाचें शिंग फुंकले गेले !

ह्या काश्मीर वेस्टनप्रमाणेच बॉटर वेस्टनच्या भोकाकडेही भयंकर हातघाभी होऊन मरता मरता व मारता मारता अभिजाच्या दुमच्या गवराच्या कॉलमने तें भोक मर कम्बन तटात अडो घेतली.

तितल्या नंवरणा कालिम काश्मीर दरवाज्याकडे चालला होता. लिपटेन्ट होम व साल्हेन्ड हे तो दरवाजा मुद्दंग लावून अडवून देण्यासाठी त्या दरवाजा-समोर येताना भितीवरून, मिडकातून तटावरून गोळ्यांचा पाभूत पडू लागला. काश्मीर दरवाज्यासमोरचा गडकावरील पुल पाडलेला आहे. फक्त अेक तुळभी काय ती निल्लक राहिलेली दिवते यस्म, चला तिच्याच वरून पुढे. सार्जंट मेला. हा महाडू पडला—पण चल होम पुढे चल. होमने पुढे धावण हातातील मुद्दंग अखेर दरवाज्यात ठेवला. तेव्हा आम लावणारी दुसरी टोळी तुळभीवर घुसू लागली. लिपटेन्ट साल्हेन्ड गोळी लागून पडला, कॉरपीरल व पुढे घूम—तुम्हाही बौट्टी लागली ? पण कुछ पर्वी नहीं. मरता मरता दूराने टिगणी तर दिली टाकून ! धडाड धडाड धडाड ! काश्मीर दरवाजा त्या भयंकर मुद्दंगाने धडाडून गेला. परंतु हा आवाज काश्मीर दरवाजा अघडण्याची वाट पहात असलेल्या अभिजी नेतापतीला त्या रणनिकराच्या घनगजंनेत स्पष्ट अँकू गेला नाही. तेव्हा स्थाने पुढे माघें फीं न पावें ? व का न पावें ? विजयाचें शिंग जरी मर्या अँकू आलें नाही तरी ते पुढे गेलेले अभिजी कीर आणि ते अपयसी झाले असतील हे दाखव नाही. आता बराच वेळ झाला आहे. तेव्हा आपण पुढे तर चलावेच, असा निघड्या आत्मविश्वासाने कम्पटेलेने हुत्त्याचा हुकूम दिला. सदकाया ते भिडले. त्यांनी सदकात पडलेल्या आपल्या विजयी मरणोन्मुखांना पाहिले व त्यांनी प्रेमार करीत काश्मीर दरवाज्यातील मोडलेल्या भागातून दिल्लीत अडो घेतली. तों त्याच वेळेस निकडे आपजापणी कामे यसरवी रीतीने बजावून दिल्लीत घुसलेले ते पहिले दोन कॉलमही त्यांना मिळाले. निकल्पनच्या हाताखालील हे तिन्ही भाग पुढेभूमीतील कामे रणभूमीवरील पात्राव्याखितक्या टापटिपीने कटन संन्याचा चौथा कालिम कुठे आहे अमे अकमेकाम पुसू लावले.

अभिजी मेल्याचा चौथा भाग मेजर रीडच्या हाताखाली काबूल दरवाज्यातून हल्ला करण्यासाठी अभिजाच्या अजब्या बाजूने निघाला होता. सर्वजीर्मंडीपर्यंत तो चालून येतो न येतो तों त्याला अडचळा करण्यासाठी दिल्लीतून बाहेर पडलेल्या शिपायांनी त्याची गाठ पडली. पहिल्या सामन्यातच मेजर रीड खाली आल्याने अभिजी फौज किंचित् दबून तिच्यात हुकमाचा धोटाळा अडून व दडवात्यांना स्फुरण

चकून अग्रजांची बाजू भुज्याने रीं काय असा रंग दिगू लागला. परंतु होय प्रॅट अचूक रीतीने आपल्या घोडेस्वारांसह निघडे दोडन आप्ताने पुन्हा दोन्ही पक्षांचे रण बटळ मांडले गेले. अग्रजांनी तोफांचा मारा जबर बालू बेळा अगताही विमान-गंजच्या बागेतून, परापरतून बटवास्याच्या गोंड्या मू मू फगीन रक्ताचा पाभूग पाडोन होत्या. अग्रजांचे घोडेस्वाराना पुढे हल्ला देणे अगत्य झाले—तोफा बटवाले त्रिकून घेनील या भयाने माने फिरले अगत्य झाले. ते अग्रजी घोडेस्वार टिकच्या टिकाणी पटापट मरण्यागळे निजून गेले. अक मनुष्यही गाली पटल्या-गिवाय मरणाच्या भिडून अग्रजे निघडे हजेना. अग्रजांकीड नेटिहू घोडेस्वारांच्या या अपूर्व दगुतेच्या व हुहुमबदीच्या अपूर्व नमिधणावटुल त्यांचा कमाटर होय प्रॅट म्हणतो, "नेटिहू घोडेस्वार अडळ राहिले, त्यांच्या गिवाग्रीगिगीची दग्ये आहे. मी त्यांना धुनेशन देऊ लागलो तों ने म्हणाले "बिना नचो, या आगी आम्ही आपण सागाल गिनका वेळ धुने राहू !"

ह्या अग्रजांचे बाजूम मिळालेल्या नेटिहू गोळांच्या सांठींग तोंड देणारे गोरे स्थातग्याच्या बाजूम मिळालेल्या नेटिहूनाही प्रबट वेलेले होवे. हट्टाम वेलेले ते बटवाले तमू नमू जमीन लडवीन लडवीन आता अदग्यावर हाणामारीचा पळम करू लागले. पुनःपुन्हा धवनाळून हल्ल्यावर हल्ले ! अदग्यात घेजू पहाणारी अग्रजी फौज लागली दगमगावयाग—चडवा पुन्हा हल्ला; अग्रजी फौज हटली—चडवा पुन्हा हल्ला; अदग्यापासून मार खान खान अग्रजी फौज बरील दूर घोडेस्वारांच्या व अग्रजी तोफांच्या आधयाम आली—तरी चडवा पुन्हा हल्ला. आता मात्र जिनवेवर संभाळा. ते टाण मोडून ह्या अग्रजी फौजा परत चालत्या ! शावाग बडशान्यानी ! मली केलीन भुज ! जर मुमच्यापेवी मगळपानी अनेच वेले अमते— !

ह्या बोल्या नागाचा असा मनोभग होय अमताना अगिल्यांचे शहरान घुमलेले तीन भाग काश्मीर दरवाग्यापासी घोडा वेळ यावून मग शहर काबीज करण्यासाठी अूनळी माहन निघाले कंग्वेल, ओन्य व थोडा निवन्मन हे तीन प्रमुत मेनापनि आपल्या निघड्या फौजेला "चला, मरही चला" या मुदगीताने आह्वान देत काबूल दरवागावडे लडत निघाले. जी जी तोफ वाटेत मापडेल ती ती ताबीज झाली. जो जो अचबटा वाटेत लागेल त्यावर पुन्हा ब्रिटिश निगाले चकू लागली व हाणमार होय होत ब्रिटिश मेना बजवेस्टन ह्या टाण्यापर्यंत जाऊन घडकली. परंतु येथून आता रिवाग्या तोफा, निर्जीव अचबटे व दूरसूच्य रण ह्याच्या अंबजी दीन बोली दीन 'बी भयंकर किवाळी भेटली व बडवाल्याच्या गोळ्यांचा मारा जुठला, निकराचा रक्तपात जुठला, मृत्युची घेमार जुठली, विजयाने घडक घेन आलेली अग्रजी फौज नामोहरम होऊन हटली. समोहन हे हटणे पाहताच ती हट्टी बीर निकल्सन बापासारग्या चबताळून घावला. दूरवीराला जगान काहीही असाध्य नाही' हा ज्याचा वाणा होता तो 'निकल्सन वॉटर वेस्टनवर झालेल्या अपमानाने चिडून जाऊन पुन्हा त्या गरलीत

वेव्हा घुमू लागला तेव्हा पुन्हा रणधुमाळी माजण्यास आरंभ झाला. या २०० याई शवीच्या गल्लीत त्या दिवशी श्री धुमश्चत्री माजली ती पानपतंगारत्या रणाची अेक शिष्ट आवृत्तीच होनी. जो अिप्रज पांजुल पुढे टाकी त्याला त्या स्वातश्याची जहादीनी समरावर कोसळून दिलाच म्हणून समजावें. छपरावरून, लिङ्कांतून, रडपांतून, ओटपावरून ती स्वातश्याभिमानी हट्टी गल्ली आपल्या सहसावधि दुकांतून गोळ्यांच्या ज्वाळा ओकू लागली, व त्या हट्टी निकलूनआही हट्टी गल्ली—घूर मेजर जेकबच्याही निने दाताखाली भरडून टाकलें ! वीर निकलून, ताता तूच पुढे हो ! तुझ्याशिवाय अिप्रजी सेनेतला अेकूण अेक पुढारी ह्या गल्लीने रड केलेला आहे. आला, हे स्वातश्याभिमानी गल्ली, हे वीरतेच्या गुहे, आला ! निकलून तुझ्यावर घाबून ! आता सरी परीशेची वेळ आहे ! निकलून त्या रलीवर व ती गल्ली निकलूनवर ! बेगुमार शंजू लागला ! अितवयात अिप्रजी नेत वियुक्तता पडल्याप्रमाणे अेकच हाहाकारबुडाला. निकलून ? निकलून ? ताता कसला निकलून ! कोव्या घूर शिपायाने त्या अिप्रजी महारध्याला अचूक माने जमिनीवर घायाळ करून घडाडून दिलें, अेकच हाहाकार झाला. 'हटा, हा' म्हणून अिप्रज मेनेत व 'छाटा, छाटा' म्हणून त्या गल्लीत अेकच आरोळा ठराल ! 'जिर्नी नसें निवळूनआवा रक्ताने भरली ती ही भयंकर गल्ली ! जिच्या वीचा तमू तमू कोव्या तरी अिप्रजावें यडगें झालेला !

ह्या वीरवान् गल्लीतून दुनव्यादा पळून चाललेल्या या अिप्रजी सेनेचा भाग वूल दरयाजापर्यंत जेमतेम पोचतो न पोचतो तों जुम्मा मशिदीपाशी येताच तिच्यात सलेल्या जिहाद्याची रणगर्जना अंकू आली. त्याचा कमांडर कॅम्पबेल जखमी झाला त्या सैन्यविभागाने पिछेहाटीने विंगूल फुंकले.

दिल्लीवरील हल्ल्याचा पहिला दिवस बेथेच संपला. असा भयंकर दिवस अिप्र-च्या राज्यावर हिदुस्थानान कधी भुगवलेला नव्हता. त्यांच्या चार भागांपैकी तीन गाचे प्रमुख कमांडर जायवशी झाले, ६६ ऑफिसर समरावर पडले, ११०४ क कामान आले ! मध्याकाळी या विलक्षण मृत्युसंख्येने काय मिळविले हे पाहू गता जनरल विल्सनला समजले की, दिल्लीच्या तटाचा चतकोर भाग काय तो तात आहे ! भयानें, चिंतेने व निराशेने वेडा झालेला तो अिलिश कमांडर णाला, " दिल्ली सोडून आताच्या आता पिछेहाट केली पाहिजे. सर्व शहर अजून जक्यचे अजिक्य आहे माझ्या हाताखालील घूर लोकांनी ह्या अेक गल्लीने रक्षा णली आहे व जे मूठभर लोक अजून जिवंत आहेत त्यांना ह्यारो बंडवाले घरा-ंतून पुढे येण्याविषयी अर्थीने आवाहन देत आहेत अशा स्थितीत अेकूण अेक मनुष्य रद करणार कां पिछेहाटीने अपमश पदरी घेणार." अिलिशचा मुख्य कमांडर रल विल्सन म्हणाला, म्हणून आता पिछेहाटच केली पाहिजे.

पिछेहाट केली पाहिजे ? मरणोन्मुख झालेल्या निकलूनला हॉस्पिटलमध्ये

ही यातमी बळताच तो वीर म्हणाला, "पिछेहाट? त्या पिछेहाटचा विल्मनला मोठी घाळण्याभिनवी शक्ति देवाचे दवेने मजमध्ये अजून शिल्लक आहे!" या मरणाच्या वीराप्रमाणेच सर्व जिवंत अग्रजांचेही म्हणणे पडते व सप्टेंबरच्या १४-व्या रात्री काडीज केलेला मात संभाळून अग्रजी फौज अडळ राहिली.

जनरल विल्मनच्या पिछेहाटीचे वेताला अग्रजी योद्ध्यांनी जितके हाणून पाहिले त्यापेक्षाही जास्त रीतीने त्या रात्रीपासून बडवान्धांच्या तळांमध्ये चाललेल्या हालचालीने विल्मनच्या भयाचे वैषम्यं भुषण करण्यास आरंभ केला. दिल्ली जास्त वेळ नम्रद्विता आपण बाहेर प्रदेशात मुद्द चालविण्यास निघून जावे हे अका पक्षाचे मत पडले व दुसऱ्या पक्षाने मरण घाले तरी दिल्लीने मरण जाऊ नये असा आग्रह धरला. अग्रजांमध्ये विनीही मताने शाही तरी त्यापैकी बहुमताला मान मिळून शेवटी अग्रजेची अकराव्यावना करण्याचा जो अमांज मद्गुण तो गिपायाच्या बजबजपुरीन आपल्या अभावाचेच यमन बनल्यामुळे घाली दोन्ही पक्ष अका दिनेत विलीन न पावता निरनिराळ्या मार्गाने चालू लागले. याही गिपायी लोक दिल्ली सोडून बाहेर पडले, काही शेवटपर्यंत दिल्लीच्या भूमांवरून अेकही पाय मागे न घेण्याचा निश्चय करून रणागणात अडल राहिले. भा. १५ सप्टेंबरपासून ता. २४ सप्टेंबरपर्यंत दिल्लीला ह्या पक्षाने लढाविले आणि ते अिनक्या निश्चयाने, शौर्याने व दृढतेने की, मशिदीन वा राजवाड्यांत अग्रजी फौज दुमत अमता त्या सर्व फौजे-पुढे अेवक पहारेकरी आपल्या बंदुगीन हात घालून धुभा राही. अग्रज लोक जवळ येताच साबकागीने बंदूक रोखून धरी, हातांनी हात भिरताच दारूवर बंदुकीचा शेवटचा बार नोडी व स्वदेशासाठी जिवत्तपणाची ही अंतिम सेवा करून नंतर मरणाच्या नेवेला वाहून घेशी अग्रज अतिहासकार म्हणतात, "ज्या वेळेला बाइपात अग्रजी सेना घुमू लागली तेव्हा तिचे फक्त काही जिहादी लोक भुंम राहिलेले आढळले. त्यांनी रागही धरली नाही, कारण राग करण्याअंतर्कीही त्यांची सव्या विलकूल नव्हती. तथापि ज्या दारूमी आज तीन महिनेपर्यंत हुंटातटाने त्यांनी झुज घेतली त्या फिरग्यांचे हाडबरे आयुष्याच्या अंतिम क्षणापर्यंतही डिले शालेले नाही हे सिद्ध करण्यासाठी ते गिपायी विजयाची काडीजितकीही पर्वा न घरता ते अचाट-कर्मी लोरु आम्हाला वेडावीत जडळपणे राहिलेले होते।"

अग्रजांचे हाती दिल्लीचा तीन चतुर्थांश भाग गेल्यानंतर कमांडर-अिन-चीफ वल्लरखान हे दिल्लीच्या बादशहाकडे गेले व म्हणाले, "दिल्ली तर आपल्या हातातून निमटली आहे. परंतु म्हणून जयाचा सर्व सभबही आपल्या हातातून निसटलेला आहे अने नाही. कोंडलेल्या ठिकाणचे रक्षण करण्यापेक्षा मोठ्या प्रदेशात शत्रूला पिमाळून मोडण्याचा डाव अजूनही निश्चित विजयी होणारा आहे. आपल्या फौजेपैकी जे ह्या स्वातंत्र्ययुद्धात मरेतोपर्यंत तरवार गुपमलेली ठेवण्यास सिद्ध आहेत असा योद्ध्यांना निवडून मी त्यांच्यासह दिल्लीहून लढाओ घेत दुसरीकडे

निघून जात आहे. शमूला शरण रिघण्यापेक्षा लढाजी घेत वाहेर पडणेच मला
 अष्ट वाटत आहे. अशा वेळेला आपणही आम्हांबरोबर चलावे व आपल्या
 ध्वजाच्या आशयासाठी आम्ही स्वराज्यासाठी असेच लढत राहू." वादराच्या
 हुमायुनाच्या, किंवा अकबराच्या तेजातील शताश जरी ह्या वृद्ध मोंगलाचे अंगात
 असता तरी त्याने हे शूरत्वाचे आमंत्रण मान्य करून त्या धाडसी वस्तरवाना-
 बरोबर दिल्लीहून कूच केले असते. परंतु बाघंक्याने हताश, राजविलासाने मति-
 मद, व पराजयाने भयभीत झालेल्या त्या बादशहाने शेवटच्या क्षणापर्यंत आपली
 अनिश्चितता व चंचलता कायम ठेवली. शेवटच्या दिवशी हुमायुनाचे कबरीत तो
 बादशहा लपून बसला व वस्तरवानाचे आमंत्रण नाकारून अिलाहीवक्ष मिर्जा याच्या
 भुषदेशाप्रमाणे गिप्रजास शरण रिघण्याचे ठरवू लागला. हा अिलाहीवक्ष म्हणजे
 वस्सल फितुरी होता ! त्याने ही बातमी अंग्लिशांना दिली. अंग्लिशांनी तावडतोंव
 कॅप्टन हॉडसनला तिकडे धाडले. जीवदानाचे वचन घेऊन बादशहा स्वार्धाने झाला.
 त्याला वाडघापर्यंत आणून अश्लिष्टानी कैदेत टाकले. अतिव्यान पुढा ते फितुरी
 कुत्रे अिलाहीवक्ष व मुतगी रजवशरली धावत येऊन म्हणाले 'पण राजपुत्र अजून
 हुमायुनाचे कबरीतच बडबडले आहेत.' पुढा हॉडसन धावला, राजपुत्र त्याला
 शरण आले व त्यांना त्यांनी गाडीत पाळून दिल्लीकडे चालविले. त्या राहत्या पाय
 टाकताच हॉडसन त्या राजपुत्राच्या गाडीकडे दौडत गेला व ओरडून म्हणाला,
 "अंग्लिशांच्या बायकांमुलाचा वध करणाऱ्यांना देहान्त शिक्षाच दिली पाहिजे !"
 धरकाप भरलेले, गाडीतून खाली ओढलेले व ज्याच्या अगावरील सर्व वस्त्रे हिरावून
 घेतलेली आहेत अशा त्या शरणागत राजपुत्राकडे हॉडसनने तोंड फिरविले व तीन
 गोळ्यासरी त्या तीन राजपुत्राने त्याने भराभर खून पाडले ! तैमूरचा वंशाधी
 ही शेवटची पाळवी हॉडसनने खुटून टाकली ! परंतु त्याच्या कुरतेचे समाधान ह्या
 प्रथित राजवंशीय कुमारांना नुसते गोळ्या घालून दार मारण्याने मुळीच
 होईना. मरणापर्यंत तर रानटी मनुष्ये देखील सूड भुषवितात. मग सुधारलेल्या
 मुळात अमानुषता ती कोठे राहिली ? म्हणून त्या राजपुत्राच्या प्रेताना अचलून
 नेऊन दिल्लीच्या मोतवालीकडे फेकण्यात आले. गिघाडांना त्या तैमूरच्या वंशजां-
 वर थथेच मेजवानी दिल्यावर त्या कुजलेल्या प्रेताना फरफर ओडीत नेऊन नदीत
 ओकून दिले. अकबराच्या वगाला मूठमाती देण्यासही कोणी नमावे हे, कालचक्रा,
 तुझे कोण खेळ आहेत ! आता दिलावा खरेखरेच वाटले की त्याच्या प्रंशातील भविष्य
 पूर्ण झाले ! पण ते कोणत्या अयनि ? कोणत्या प्रकारे ? व काय परिणाम
 होऊन ?

नंतर दिल्लीमध्ये भयंकर कत्तलीला व लुटीला आरंभ झाला. त्याची
 हवीरन अकूनच लार्ड अल्बिन्स्टन जॉन लॉरेन्सला लिहितो, "दिल्लीचा वेडा
 सपत्यानंतर आपल्या सैन्याने दिल्लीचे केलेले हाल हृदयद्रावक आहेत. शत्रु व मित्र

यांचा भेद न पाहता सरसकट मूढ अंगवस्त्रा जाली आहे. खुट्टीत सर आपण परोपारण नादिरगहावरही नाण येन्ही ! १ जनरल ओटगम दिल्ली जाऊन म्हुणून म्हणतो.

गुरोपियन व नेटिव्ह निगापांगुद्धा अंग्रजांची दिल्लीच्या वेढ्यात गुसलेली पोज पळवत जवळ दहा हजार पयेंत बाळगेली होती व त्यांपैकी मृत्युमुखात पडलेले व जायवंदी झालेले गुमारे चार हजार लोक त्या मुद्द्यात कामाला आले. त्रिमियन चॅरिसारच्या प्रचंड मुद्द्यातही मनुष्यहानीचे अमळे भयंकर प्रमाण आढळत नाही.^३ बंड्यात्यांच्या बाजूवर जी मनुष्यहानी झालेली असेल तिचे विद्वगनीय प्रमाण काढणे हे अंग्रजी येनांवरून जरी अशक्य आहे तरी बर्मात फर्मा पांचपासून महा हजारपर्यंत सरी त्यांचे नुकसान झाले असेच पाहिजे.^४

ज्या रीतीने हे अतिहासप्रसिद्ध शहर स्वदेशस्वातंत्र्याच्या व स्वधर्मरक्षा-पाच्या दिव्य चेतनेने संचारित होऊन गुमारे १३४ दिवसांपर्यंत अंग्रजांमार्फत रावत रिकूच्या समरकोनल्याचा धक्कार करीत करीत अहोरात्र झुंजत राहिले. ऐकदरीत तत्त्वनिष्ठेला शोभेन अनीध निकराची ही झुंज झाली ! आपल्या तटावरील फिरंगी निगाण झुगाहन देऊन स्वकीय निगाणाची द्वाही दिल्लीने ज्या दिवशी फिरविली, गुद्दामगिरीचे मायाजाल फाडून टावून स्वातंत्र्यप्रयत्नाचे घाडमी पुरव दिल्ली ज्या दिवशी करती झाली, सर्व हिंदुस्थानच्या नांवाने स्वधर्म-प्रतिष्ठेचा राष्ट्रीय ध्वज झुमालून त्या विस्तृत देशाच्या अंत्य संवेदनेचा दिल्लीने ज्या दिवशी प्रथमोच्चार केला त्या दिवसापासून तीं यहादुरगहाच्या राजवाड्यात अंग्रजी तरवारीने दोषट्या स्वदेशी रक्तविंदु पाडीतोंपर्यंत ह्या शहराने स्वदेश-स्वातंत्र्याच्या जिहादीला शोभेल अशी धोरताप्रचुर, स्वार्थनिवृत्तिमय व बुदार-चरित कृत्ये काही बोडी केली नाहीत ! पुढारी नसता, सपटना नसता, अंग्रजा-सारख्या कसलेल्या शत्रूशी गाठ असता व विशेषतः अस्मक फिरंगी तरवारीपेक्षा कमजस्तल स्वकीयांच्याच तरवारी आपले प्राण घेण्यामाठी दिल्लीवर तुटून पडत असता पहिल्या अडचणीपासून अनाथता, दुसरोपासून विस्कळितता, तिसरीपासून अमह्यता व चौथीपासून भूतपन्न होणारी अद्विग्नता ह्या सर्व संकटांना न जुमानता रणभूमीवर देशवीरासारखे व धर्मवीरासारखे अचल मरण बरणारे लोक दिल्लीच्या वेढ्याचा अतिहास निष्पन्न होऊ देणार नाहीत ! त्याच्या हातून झालेले दोष व त्याच्या हातून घडलेली सरकृत्ये हीं दोन्हीही भावी पिढीच्या अभिमानाहंतेला पात्र

२. Life of Lawrence, Vol, II, page 262

३. Forrests' Introduction to Vol. II.

४. Rotten सारखा प्रयकारही म्हणतो :The casualties of the muti-
neers were often manifested beyond all due bounds." page 195.

होतील ! म्हणून लज्जास्पद नव्हे त्या घोषांच्या व त्या सत्कृत्यांच्या ओळीत अेका अद्भुत तत्त्वनिष्ठेचें तेज, स्वधर्माभिमानाचे तेज, स्वदेशस्वातंत्र्याचे तेज तळपत असल्याने तीं अभयकृत्यें हीं नैतिक शिक्षणाची भूतं व्याख्यान आहेत !

हे दिल्ली नगरी, तू पडलीस त्यात लज्जा कसली ! कारण तू स्वराज्या-
करितां—स्वधर्माकरितां—स्वदेशाकरिता लढत होतीस ! तेव्हा “दन्तछेदो हि नागाना
दलाध्यो गिरिविदारणे !” पर्वतांशी झुज घेताना चूर्ण झालेला दातच गजश्रेष्ठाला
भ्रूणभूत असतो !

* * *

प्रकरण पांचवें

लखनौ

अव्यवस्थित राज्यपद्धतीपासून प्रजेचें संरक्षण करण्यासाठी अयोध्येच्या घरा-
तील कौनाक्षीपन्यापर्यंत वापर घालीत असलेली ब्रिटिशासत्ता जून महिन्यामध्ये
क्रांतिकारकांनी मारीत झोडीत अयोध्येच्या अेका लहानशा रेसिडेन्सीत नेहून कोंडून
टाकल्यानंतर तिथे विला सर हेन्री लॉरेन्सने धीर देण्यास आरंभ केला. चिनहूतच्या
लढाईत पराभव पावून सर हेन्रीने जेव्हा रेसिडेन्सीत पाय टाकला व त्या ठिकाणी
अयोध्येतील अधिराज्यत्वाचा प्रश्न सोडविण्याचा जेव्हा घाट घातला तेव्हा त्याच्या-
जवळ त्या रेसिडेन्सीत मुमारे १००० युरोपियन व ८०० नेटिव्ह लोक जमलेले
होते; व या लष्करी लोकांवरोबरच अितरही गोर व काळे ख्रिश्चन लोक जे आलेले
होते त्यांसुद्धा अेकदर माणसं ३००० पर्यंत होती. चिनहूतच्या पराजयानंतर हे सैन्य
जेव्हा प्रथमतः रेसिडेन्सीत कोंडले गेलें तेव्हा त्या बाथीमध्ये व अकस्मात् आलेल्या
सकटामध्ये रेसिडेन्सीची जागा, भिंती व कोट ही सर्व अत्यंत दुर्बल स्थितीत पडलेली
होती. ह्या अिप्रजाच्या असहायतेचा तेव्हाच फायदा घेऊन व त्यांच्यावर जोराचा
हल्ला चढवून ती रेसिडेन्सी सर करण्याची बडवाल्यांना फार सुसंधि आलेली होती.
परंतु ह्या संधीचा फायदा घेण्यासाठी अवश्य खमणारी जूट शिपायांमध्ये मुळीच
नसल्याने लखनौला कोंडमारा झाल्यानंतर मुमारे दोन आठवडे आपल्या भोवती
सटबंदी व भुत्तम संरक्षक लष्करी बंदोबस्त करण्यात अिप्रजाना सचिता आले

बंडवाल्यांच्या फौजेला चिनहूत येथील लढाईत ज्या दिवशी विजय मिळाला
त्या दिवशीच अयोध्येतील ब्रिटिश राजमत्तेचा सेवट होऊन बडाला राज्यशांतीचे
स्वरूप प्राप्त झालेले असल्यामुळे निपात्यानी, सत्स्थानिकांनी व नागरिकांनी प्रथमतः

लतनोच्या रिक्त मिहानावर स्वमंमत मतेची प्रस्थापना करण्यास आरंभ केला. चिनहूतच्या रणानंतर पहिल्या आठवड्यात त्रिकडे तिकडे माजलेल्या अराजकतेची अंदाधुंदी मोडल्यानिवाप पुढील युद्धापासून संघटना येथारी नगल्याने त्या आठ-वड्यात अग्रजांना आपल्या तटबंदीची बंदोबस्ती बळकट करण्याची सवलत देऊनही बंडवाले प्रथम लतनोच्या राज्यरचनेच्या कार्यास लागले. लतनोचे माजी नवाब वर्जाद अलीसाह हे पलकर्यास अग्रजांच्या कंदेत असल्यामुळे त्यांनी त्या बूड नवाबाचा पुत्र मुयराज बख्श कादर यालाच लतनोच्या गादीवर सर्वमंमताने बसविले. बख्श कादर हा अल्पवयी अग्न्याने अयोध्येच्या राज्याचा सर्व अधिकार राजमाना हजरत महल हिच्या हाती देण्यास आला होता. दिल्लीच्या राजवाड्यातील बादशाह अतंयंत बूड असल्याने त्याच्या नावाने वट्टनेक चालकरांची सुरवे बेगम शिनात महाल हीच घाटवीत अने तर लतनोच्या राजवाड्यातही तेथील नवाब अल्पवयी असल्यामुळे तेथील राजप्रतिनिधित्व बेगम हजरत महल हिच्या कर्तृत्वावर अवलंबून असे. ही अयोध्येची बेगम गतावनची हुमरो लक्ष्मीबायी जरी नसली तरी पराकाष्ठेची कर्तृत्वपती, स्वतंत्र्यकरमा व गाह्यगंक्त्वा होनी यात बाही मंका नाही. तिच्या दरबारात मैमूबगान नावाच्या मरदारावर तिची पार प्रीति असे. शिपायांच्या निवडक प्रतिनिधींना, मैमूबगानादिक सरदारांच्या घुरीबांना व अयोध्या प्रांतातील निरनिराळ्या ठिकाणांहून लतनोकडे स्वातंत्र्ययुद्धासाठी पावत आलेल्या फर्मा लोकांना संमत असलेले अने निरनिराळे गुप्त बेगम हजरत महल हिने त्याच, बमूल, लधर, गोरीत बगरे खात्यातील अधिकाऱ्यावर नेमून टाकले. दररोज निरनिराळ्या राजकारणाची चर्चा करण्यासाठी दरबार भरविण्यात येत असून तेथे स्वतः बेगमसारखे आपल्या अल्पवयी नवाबाच्या नावाने सर्व राजत्वाधिकार चलावीत असे. अयोध्याप्रांत स्वतंत्र होऊन अंग्लिश राजसत्तेचा येथे लवलेसाठी धुरलेला नाही ही बाती बेगमेच्या सहीतक्यानिशी दिल्लीचे बादशाहाकडे नजर नजराण्यासह धाडण्यात आली. आजूबाजूचे सर्व जमिंदार मांडलिक राजास तर लखनौला निधूग येण्याविषयी पत्रे गेली. निरनिराळ्या अधिवास्याच्या शांतल्या नेमणुका, राजव्यवस्थेच्या सर्वांगाची केलेली व्यवस्था, दररोज राजसभेचे भरणारे दरबार बगरे प्रहारावरून अयोध्येतील बंडाचे बडोरोपण मपून त्याला राजकत्वाचे संघटन प्राप्त झाले अने सर्वत्र दिमू लागले.

पण फक्त दिमू लागले आहे—कारण हे अधिकारी व ही व्यवस्था व हे दरबार तावडनोच नेमण्यात जितकी शास्त्रशुद्धता बडवाल्यांनी दाखविली तितकी त्यांनी बरीच नेमणुकांचे आज्ञापालनात विलकूल दाखविलेली नव्हती. राज्यक्रांतीमध्ये सामान्यतः हाच दोष घडण्यात येऊन तिच्या आरंभातच तिच्या नाशाची बीजे पेरण्यात येतात. ज्याचे राज्य अलपून टाकावयाचे असेल त्याच्या कायद्याना तर-वारीने चिह्न टाकणे म्हणजे राज्यक्रांति होय ! परंतु अेकदा परक्यांच्या कायद्याला

तरवारीने चिरडण्याची सवय लागली की मग त्या घुंदीमध्ये त्या सवयीचे पर्यवसान वाटेल त्या कायद्याला स्वतःच्या लहरीप्रमाणे टुडबिण्याची मोठ लागू लागते. दुष्ट कायद्याचा नाश करण्याचे कामी चढावलेली तरवार कायद्याचाच नाश करू लागते. परक्यांच्या अंमलाचा निःपात करू निघालेले वीर शेवटी अंमलाचाच निःपात करू पाहतात. परराज्याची बंधने छेदून टाकण्याच्या रणमंदात त्यांना राजबंदीनेच नकोशी होतात. आणि थशा रीतीने राज्यक्रांतीचे पर्यवसान अराजकतेत, सद्गुणाचे पर्यवसान दुर्गुणात व हितप्रयत्नाचे पर्यवसान अहितात होवू लागते. अराजकता ही परराज्याअितकीच व बंधनरहितता दुष्ट बंधना-अितकीच व्यक्तीच्या, समाजाच्या व राष्ट्राच्या नाशाला कारणीभूत होणारी वाढ. ह्या समाजसत्याचे विस्मरण ज्या ज्या क्रतीत घडू लागले त्या त्या क्रांतीचा तिच्या श्रान्तिवामुळेच विनाश झालेला आहे! काही रोगांचा परिहार करण्यासाठी मद्य-मेवनाम आरंभ वेला असता साध्याची भूल पडून साधनामुळे तो रोग गेला तरी हलके हलके ते मद्य पिण्याची सवय जशी जात नाही तशीच दुष्टबंधनपरिहरणा-साठी घेतलेले बंधनच्छेदनाचे मद्य दुष्टत्व गेल्यानंतरही ध्यसनी लोकांस अंदाधुद व बेमुद कट लागते. जी राज्यक्रांति अन्यायाचे व जुलमाचे अन्धछेदन करणारी आहे तीच राज्यक्रांति पवित्र होय! परंतु अशा अन्यायाचे व जुलमाचे अन्धछेदन करून त्याच्या जागी ज्या क्षणी राज्यक्रांति ही दुसऱ्या अशाचा अन्यायाचे व जुलमाचे अन्धछेदन करून जीजारीपण करू लागते त्याच क्षणी ती राज्यक्रांति अपवित्र ठरू पाहते व अपवित्र-तेच्या महामारी असणारी विनाशकतेची विपवीजे लवकरच तिचे प्राण हरण करतात!

अेतदर्थ, पारतंत्र्यरोगाचे परिहरण करण्यासाठी ज्यांना राज्यक्रांतीचे मद्य प्यावयाचे असेल त्यांनी त्या मद्याचे व्यसन आपणाय न लागेल अशी नेहमी दक्षता ठेवलीच पाहिजे. परकीय सत्तेचा धिक्कार करीत असतानाच स्वकीयसत्तेचा सन्मान देण्याची मनाला दृढ शिक्षा देत जावी. दुष्ट बंधनाचा अन्धछेद करताना बेवदशाहीची चटक न लागेल अशी खबरदारी घ्यावी. परराज्याचा व परनिमित्त अग्रिकाराचा निःपात करताना स्वराज्याला व स्वनिमित्त अधिकाराला अत्यंत पूज्यतेने व द्यमानित जावे. परमत्तेचा अन्धछेद होताक्षणीच स्वदेशाचे समाजात अराजकतेचे नाश-कारक परिणाम घडू गेले म्हणून तक्षणी बहुमतममत्रीने जी राज्यघटना निर्माण होविल तिला सर्वांनी वद्य मानली पाहिजे. त्या राज्यघटनेकडून जे अधिकारी नेमण्यात येतील त्याच्या आज्ञाना तिरसामान्य केले पाहिजे. त्याच्या हुकमाप्रमाणे यत्न ठेवले पाहिजे. व्यक्तीची लहर त्रिसरून जावून समष्टीच्या तत्त्वाशी तन्मयता केली पाहिजे व ह्या बहुमतनिमित्त स्वराज्यघटनेत जर काही बदल करणे आपल्या विवेकबुद्धीला न्याय्य वाटले तर ते बहुमत नियमानुसार असणाऱ्या कायदेशीर मागनेच घडवून आणले पाहिजे. सारास बाहेर परक्यांशी राज्यक्रांति, परंतु आत जगनिर्मिति, बाहेर तरवार परंतु आत कायदा!

राज्यभोग्याच्या घनगिढीपाटी अत्यंत आवश्यक भगवारी ही राज्यघटनेची तरतूद सत्ताधनसाठी पूर्वाधान पुष्कळ भागव्या रीतीने पाळली गेली होती. यज्ञ होजा-
रागीस सारव तिनक्या ररेने दिन्ही, लग्नही, जानपूर यंगरे सहरी धरम्यित राज्य-
घटनेची वगैरें करण्यारुळे यक्ष देव्यात आणें. व्यक्तिविषयक अन्यायी अशा रीतेने
त्या गवं प्रमुख सहरी वोगीही नोनया देवटपयेंत धुमा राहिला नाही. निर्विवादतिष्ठ
असाच राजपुरवठाही वगैरेंरागन मोक्षमन मिहागनावर गवंत घोरना झालेही
होवा. ह्या गवं राजपुरवठाही ह्या दानोचा फाजील फापदा घेभून आणें पूर्वाजिन
ह्यात वाडविष्याचा मुगना हेतुही दर्शविला नाही. अतिरेक नव्हे तर धुष्ट आपल्या
व्यक्तीगारी देवत्यातूनच्या ह्या विस्मयनं गमराला भगवत देव्याचा ममय जमेल
तर पूर्वीच हका सोडून देव्यागारी ते नकार झाल्याने केरी पुरावे प्रसिद्ध आणें.

वेपथयंत राज्यघटनेचा पूर्वाधं भूषणीय भुदासतेने सत्ताधन मान्याने पाळीत
आणला. परंतु ही घटना करव्यामध्ये अरुंत प्रमुख भाग लपारी आडवाड लोकांचा
अगत्याने परराज्यबंधने तोडताच त्यांना कोणतीच बंधने म्हण करवेंनाही शाली व
राज्यभोग्याच्या या गर्दीमध्ये त्यांची गवं मिस्त विषहून गेली. त्यामुळे स्वराज्य-
घटनेच्या पहिल्या पवित्र काटेमध्ये त्यांनाच नेमनेत्या अधिकाऱ्यांचा पुढे तेंच अपमान
व जवता व धुपहागही करू लागले व राज्यभोग्यांचे पयंयमान अराजकतेने होभू
लागलें. असा रिपतीत त्यांच्या त्यापांने दूषित झालेल्या तत्त्वनिष्ठेचा आपल्या
व्यक्तिनिष्ठेच्या अंश्याने गुढता देभून स्वपरात्रमाचे दिव्यवाने त्यांचे मनोहरण करून
जो त्यांना पुढा स्वराज्यघटनेच्या निर्मल आणून घमवील असे अपूर्व पुढारीही—
काही दिव्य अपवाद गेरीज करून— ह्या अधिकाऱ्यांत पैदा झाले नाहीत. त्यामुळे
चरेव ठिकाणी नातिपक्षाच्या उद्योगीन गघटित संन्याचे अंबजी बाजारबुगनेच अधिक-
भरलेले असत. हे जे बाजारबुगने होने त्यानीच ह्या नातिपुढाला अपजपाचे
घाटेकरी वेळे. नातिकारवान जे गूर, स्वार्थत्यागी व स्वातंत्र्यपुढाच्या समरात
पदव्याम करव्यामारलेच पवित्रचरित हांने त्यानी हें प्रचंड मुड तीन वेपथयंत लडविलें.

लग्नीच्या छावणीमध्ये या दुगच्या वगैरेंचा पहिल्या वर्गाचाच म्हणजे
बाजारबुगण्याचा फार भरणा अगत्यामुळे वेगम हजरत म्हल हिच्या दरबारातून
नेमलेल्या निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांचे हुकूम कधीही मान्य होत नमत व शिपाही
लोक वेमुवंतीने, जुलमाने व वेशिस्तीने स्वच्छद वर्तन करीत अगत या पहिल्या वर्गाची
सत्त्वा जरी मोठी होती तरी ह्या दुगच्या वर्गातील जे थोडे लोक त्याच्यान वतत होते
त्यांच्या अगर्तीत शूरत्वत्या व भुदास विचारांच्या नैसर्गिक तेजाने त्यांचाच पगडा
शिपायावर जास्त वसलेला असे व असा करारी लोकांच्या आग्रहाप्रमाणे आज ता.
२० जुलैला रेमिडेन्सी कॉलेजच्या अग्रजावर पहिला टोलेजम हल्ला करावयाचा
वेत निश्चित झाला आहे

ता. २० जुलैला सकाळचे सुमारास अग्रजांवर चालू असणाऱ्या बंडवाल्यांच्या तोफा अेकदम बंद झाल्या. सकाळचे ८ चे सुमारास अग्रजी रसिडेन्सीवे नजीक बंडवाल्यांनी लावलेला मुरंग धडाडून फुटताच बंडवाल्यांच्या फौजा पुढे हल्ला घेवून मुसळल्या. त्याच वेळेस त्यांच्या तोफांचाही अग्रजांवर जबर मारा सुरू झाला. रेंडनवर, निमेषाच्या घराचे बाजूवर, अग्रजांच्या कानपूर बॅटरीवर अशा तिरनिराळ्या दिशांनी बंडवाल्यांची सेना अंगिळिभांवर तुटून पडली. त्या सेनेमध्ये जो भाग कानपूर बॅटरीवर चालून गेला होता त्यातील आत्माडीने अग्रजांच्या तोफावर निघड्या छातीचा हल्ला केला. "चलो बहादुर चलो! चलो बहादुर चलो!" अशा घोषणा देत ते पुनः पुन्हा त्या तोफावर असळत जात. ज्याच्या हाती त्यांचा स्वराज्यध्वज फडकत होता त्या त्यांच्या शीर्षंवर नायकाने स्वतः तो ध्वज धुमारीत धावत जावून त्या तोफजाऱ्यातील खंदकात धुडी घेतली व अंतरांना 'चलो आगे बडो!' म्हणून आव्हान देत तो खंदक ओलांडून अग्रजी तोफेवर आपल्या हातातील कातिध्वज रोवू लागला! परंतु ह्या विलक्षण धाडशी पुरुषाला अग्रजांच्या गोळीने तत्क्षणी पीत केलें. असा वेळेस त्या अेकचे प्रेतावरून लगट करून हजारांनी पुढे रेटण्याचे अंबजी व ज्यासाठी तो धर्मश्रीर पडला त्या रिपुरक्तमाजून त्याच्या मरणाचें सार्थक करावयाचे अंबजी त्याला मरताना पाहताच बंडवाले पुढे रेटण्याचे अंबजी मागे रेटू लागले. तरी गावात रे शिडीवाल्यानो! ह्या बानारखुणग्याप्रमाणे मागे न रेटतां मुम्ही पुढेच धावत आलात. रोवा ह्या निट्या त्या खंदकात! फिरमी गोळपाचा बपाव चाळलेला अगताही पडा पटापट त्या शिटपावर-पहिले शिडीदार पडले-चला दुसरे पुढे घुसा-पण दुसरे कोण पुढे घुसणार? हाच तर अग्रजी सेनेत व बंडवाल्यात भेद! अग्रजी मृताचें रक्ता त्यांचे अनुयायी कधीही बाया जावू देत नाहीत. अेक पडला की बहा पुढे, ही त्यांची रीत-अेक पडला की बहा मागे ही आमची रीत! मागे येणारे कशातही पडोत पण पुढे जावून मरणान्यानो-मुम्ही मात्र खार्शेने स्वर्गात नडाल! स्वराज्याचा झेंडा ध्याड लोकांच्या जिवंत मृत्यूने बिटाळू नये म्हणून त्याला हातात घेऊन ज्यांनी शत्रूच्या आग ओकणाऱ्या तोफावर त्याला रोवण्यास आरंभ केला त्या दिव्य भीमकर्मांनी, तुमच्या रक्ताने तो झेंडा सदोदित शुद्ध, सतेज व पवित्र तेजासह लकाकत राहो! असल्या रक्तबंबाळ भुजलतांतच स्वतंत्रतेचा झेंडा खराखुरा खुलू लागतो! ज्यांच्यापाशी रक्तबंबाळ होणारीं मनगटं नसतील त्यांचे हात अंगा स्वतंत्रतेच्या ध्वजाला स्पर्श करून विजयाचे अंबजी त्या ध्वजाला बिटाळू मात्र करतनात!

हा पहिला हल्ला परतल्यानंतर अग्रजी सेनेची बंडवाल्यांनी दररोज लहान लहान चकमकी करीत असले. त्यांनी रसिडेन्सीवल्या घरांना मुरंग लावून बुड-विष्णाची मात्र निकराने शर्थ चालविली होती. बहून तोफांचा विलक्षण मारा व खालून मुद्दगाच्या ज्वाळा, रफोट. आपल्या पायाखालील जमीन वेव्हा आ वामून सा वा. ८-१०

आपणांमि गिळून टाकील याची अिप्रजी मनुष्याग काही अेक रात्री नने. त्रिंश्रिपर अिप्रेग याच्या स्वतःच्या कोटकाप्रमाणे बंडवाल्यांनी अेकंदर ३७ येळा मुरंग लावलेले होने. बंडवाल्यांच्या तोंडाचा दाटाही अरंड रीतीने चालला होता. आजू-याजूच्या अडगळ्याचे आघाराने निगायांच्या घंडुगंडून गुटणाच्या अचूक गोठ्या, त्यांना अिप्रजांची गिळगारी प्रत्युत्तर, अेकमेकांच्या शळातील गुप्त घानमी आणण्या-साटी रात्रीचे काळोपान निपातेच्या टोळ्यांच्या प्राणघातक हुमटा, तटबंदीचे आत व बाहेर गुजगुजन अगतेच्या लोकांची कारस्थानं, दुमच्या बाजूला दडलेल्या परतधाने अेकली आहेत हें बळताच त्यांचा होणारा पाणजुनारा, अिप्रजांच्या निगाणावर अचूक गोठ्या फेकून त्यांना चुरा करण्यात बंडवाल्यांची चाललेली करमणूक, प ह्या निगाणाला वारंवार गिरडून टाकलें जात असताही रात्र पडताच पुन्हा नवें निगाण रेमिडेन्सीवर अचूक फटकवीत देवण्याची अिप्रजांनी मांडलेली शयं, ह्या मुढातील भीषण विनोदानी आपला अनाळविचाळ जवळ बिचकून लग्नीची समरभूमि वेव्हा केव्हा रादराद हंगतही असे ।

परंतु अिग्लिशाकडे अगणाच्या नेटिव्ह निगायांनी अत्यंत प्रकपाने जें नीयं दाखिले त्याच्या पाहून रणागणातील भूतपिताचें जितकीं हंगलीं तितका भीमत्स हास्परस कोणीही पिकाविला नमेल. दररोज रात्री बंडवाल्यांचे दूत रीत लोकांच्या निवा अितर नेटिव्ह लोकांच्या हातागाली अगणाच्या तटबंदीच्या भागाकडे लपत जात व त्यांना प्रदन करीत वी, तुम्ही स्वदेशाधी निगवहरामपणा करून फिरंग्यांच्या सरवारीला आपल्या आधीच्या पोटात का खुपसता? बंडवाल्यांच्या या प्रदनांची अेवादे रात्री जर फारच निकड लागू लागली तर मघून धोडीशी मजा करण्यामाठी तटबंदीतील राजनिष्ठ नेटिव्ह म्हणत, 'विचित् जवळ या, म्हणजे आम्हांस घोलता येतील । व ते जवळ येऊ लागले की अेगाच्या लपविलेल्या गोच्या ताहेवाला समोर धुमा करीत । त्या फितुरीला पाहताच बंडवाले हिरमुसले होऊन निघून जात. बंडवाल्यांचे जे अचूक व अविधात वदुकवाज होने त्या मवात अयोध्येच्या, माजी नवाबाचे पदरचा अेक अफिकन खोजा अिप्रजांच्या रेमिडेन्सीत अत्यंत भयभीतता अुत्पन्न करीत असे. त्याला अिग्लिश लोक 'अथेल्लो' म्हणून म्हणत असत. चार्ल्स बॉल लिहिता, " जोहान्सच्या घरावर वसून ह्या अफिकन खोजाने अिग्लिशांवर अहीरात्र मारा सुरू ठेवला होता. त्याच्या अचूक नेमाने व त्याच्या प्राणहारक गोळ्यांनी युरोपियन लोकाना पटापट ठार करायें. बंडवाल्याकडल्या कोणत्याही व्यक्तीपेक्षा या खोजाने जास्त युरोपियनांचे प्राण घेतलेले आहेत ! "

सर हेन्री लॉरेन्स ठार झाल्यानंतर अयोध्येच्या चीफ कमिशनरच्या कामाचा ज्याने चार्ज घेतला होता त्या मेजर बॅक्सला याच सुमारास बंडवाल्यांच्या गोळीने ठार करून टाकले. हा अिग्लिशाचा दुसरा चीफ कमिशनर लखनौच्या वेढ्यात ठार झाला ! परंतु त्याच्या संन्याची वेढ्यासारख्या अनिश्चित भयंकरतेतही अगलेल्या

पायाशुद्ध, नियमबद्ध व शिस्तवार रचनेमुळे अखाद्या सोजीर मरणें किंवा पुढारी मरणें व्यवस्थेच्या दृष्टीने जवळ जवळ सारखेंच असे. हा दुसरा कमिशनर पडताच सर्व अधिकारांचा चार्ज ब्रिगेडियर अग्लिम ह्याने घेतला व वेढ्याचें काम जसेच्या तसेंच चालू शालें. आतापर्यंत शालेल्या नुकसानीने, मृत्युसंख्येने, कर्त्या लोकांच्या देहान्ताने, अन्नाच्या तुटीमुळे व सन्ध्या पेचामुळे अग्रज लोक निराश जरी नसले तरी हताश होत आलेले होते.

अितक्थात कानपूरहून अंगद परत आला. हा अंगद नांवाचा नेटिव्ह गडी पूर्वी अग्रजी लष्करात नोकरीस असून हल्ली पेन्शनदार झालेला होता. लखनौला वेढा पडल्यापासून बाहेरची काहीही खबर आणणें हें कोणत्याही गोऱ्या दूताला अशक्य झालेलें होतें. त्याची गोरी कातडी, त्याचे गुरके केस, किंवा त्याचे घारे डोळे हे त्याला शिपायांच्या तरवारींतून कधीही जिवंत परत जाऊ देतना. म्हणून ह्या अंगददोत्या-वर कोण्यातरी काळजाचीच योजना करणें भाग असल्याने पुष्कळ राजनिष्ठ काळे अग्रजांनी आजपर्यंत लखनौहून बाहेर प्रदेशी घाडलेले होते. परंतु त्या सर्वांत हा एकटा अंगद काय तो जिवंत परत फिरला. बंडवाल्यांच्या धास्तीने त्याने बरोबर पत्रवित्र जरी काही आणलेलें नव्हतें तरी अग्रजी फौज कानपुराहून लखनौच्या मवतीला निघालेली आहे ही प्रत्यक्ष पाहिलेली हकीगत त्याने कमान्डर अग्लिम याला कळविली. या बातनेने धुस्त्राभित झालेले अग्रज लोक त्या अंगदाला म्हणाले, 'तू पुन्हा परत जा व हॅव्लॉकचा लेखी जवाब घेऊन ये.' ता.२१ ला लतनौ सोडून हॅव्लॉकचें पत्र होतें की "वाटेला त्या अडनर्शीचा समाचार घेण्याअितक्था सर्वळ सेनेसह हॅव्लॉक येत आहे पांच सहा दिवसात लखनौ मुक्त होशील " आपल्या मुक्ततेस्तव येणाऱ्या या सार हॅव्लॉकला लखनौची अित्यंभूत माहिती मिळावी म्हणून लष्करी नकाशे हाती देऊन अग्रज अंगदाला म्हणाला, तू पुन्हा हॅव्लॉककडे जा. तो विलक्षण द्रुत पुन्हा हॅव्लॉकचे तळाकडे जाऊन त्यांना लखनौचे सर्व लष्करी नकाशे देता झाला. आता हॅव्लॉकच्या विजयी सैन्याचे ध्वज लखनौच्या मदपावरून केव्हा चालत येतील अिकडे अग्रजांचे डोळे लागले. दूर अंतरावरून तोफांचे बार चाललेले आहेत असाही त्यांना भास होऊ लागला ह्या हॅव्लॉकच्या तोफा तर नसतील ना !

अशा बाबेने तोफांचे बार जों अग्रज लक्ष देऊन अंकू लागतात तों त्याच्या ध्यानात आले की आज आपल्या सन्ध्या हा दुसरा हल्ला चालून येत आहे ! कानपुरी बॅटरी जोहान्स हाथूस, वेगम कोठी बगरे ठिकाणावर बंडवाल्यांनी मारा चालविला. त्या दिवशी बंडवाल्यांचा सुर्वं तर फारच उत्तम काम करून बुडाला. सर्वर रेजिमेंटची रेजिमेंट शिस्तवाज रीतीने आत तिरले अेवढें भगदाड अग्रजांच्या उटवडीत फुटून निघाले ! परंतु त्या भगदाडात तिरणारी रेजिमेंट कोठें आहे ? अग्रजांच्या संम्याने

मनुष्य तदान जर असें भगदाड पाडलें असतें तर त्यांनी बेका अर्घ्या तागात त्या रेगिडेलीचा घुरा करून टाकला अमता ! दुपारी दोन वाजिपर्यंत धंडवाल्यांपैकी काही निर्धारी घोंरांनी जोराचा झुंज घेतली. अग्निसांघटे अगलेल्या नेटिड्हांनी मात्र शोयांची, निस्तीची व मरणतुच्छतेची कमाळ करावी ! हा कोण दैवदुर्विलास ! दंगा-द्रोहांत हें शौर्य व देशभक्तीच्या पद्यांग हें भीरुत्व असावें हा कोण दैवदुर्विलास ! धावा, कोणी तरी या दैवदुर्विलासाचा बंढच्छेद करण्यास धावा ! दुपारचे पाच वाजले आहेत व हल्ला बहुतेक परतला आहे. तथापि तत्कालीन विजयामाटी नमलें तरी गर्वकालीन यशामाटी कोणी तरी धावा ! कंपन संतप्त, संभाळ आज्ञा या तत्त्व-निष्ठेच्या धावेपुढे ! आणि ही सवळयेच्या कृतांताची टोळी नीट चालून आली. अग्निसांघ्या गोळ्यांना न जुमानता ती सर्वांच पुढे चालली—ती त्याच्या तडाला भिडून प्रत्यक्ष छातीने धडक मारु लागली—अग्निघांनी बंदुका टाकून या हातघात्रीच्या वेळी बेयोनेटा घेतल्या—अय स्वतंत्रते !—वारे वीर !—त्याने स्वतःच्या हाताने तटबंदीचेवरून मारा करणाऱ्या त्या बागल बेयोनेटला दावून हिमकावून घेतली ! वारे वीर—दशूच्या गोळीने पडला मेवटी ! स्वदेशाची काही तरी लाज रासण्या-साठी, ममरामध्ये परपक्षांनी देखील तोंडात बोट घालावें असें हें शौर्य गाजवून महाद-सौम्या स्वतंत्रीपाति रत्नगमाधि घेता झाला ! तो पडला, दुसरा पडला, तिसरा पडला टीक झुंज झाली ! आपल्या तटबंदीवरील बेयोनेटेसी स्वतःच्या हाताने हिमका-हिंगक करणाऱ्या व मरेपर्यंत वेढोस लडणाऱ्या या वीरांची रम्यचित्रें अग्निजी अतिहासकारांनी कौतुकाने घावी, अशी झुंज झाली ! ८

ता. १८ ऑगस्ट रोजी धंडवाल्यांनी अग्निजांवर आणली अेक हल्ला चडविला. या दिवशीही नेहमीप्रमाणेच प्रथमतः सुरगाने भगदाड पाडण्यात येऊन त्या आवाजा-चरोवर वडवाले तुटून पडले. मॅलिसन लिहिता, "दशूंनी हें भगदाड पाहताच अत्यंत आवेशाने त्याचा फायदा घेण्यास आरंभ केला. त्याच्यापैकी अेका अत्यंत शौर्यशाली अंमलदाराने त्या भगदाडाचे भागात त्वरेने बुडी घेतली व आपली समोर फिरवीत आपल्या अनुयायांना 'चलो ! चलो !' म्हणून आव्हान देऊ लागला. त्याच्या आव्हानाला उत्तर देण्याचे आधीच अेका गोळीने त्याला खाली पाडलें. परंतु तत्क्षणी त्याचे जागेवर दुसऱ्याने बुडी मारली—त्यालाही गोळीने खाली पाडले. त्या तुकडीचा पुढारीही गोळीने पडला. हें पहाताच बाकीचे विपायी दबकून मागे सरले." वरील तीन वीरांचे परकीयांनीच वणिलेले शौर्य निकल्सनच्या दिल्लीकडील घाडसाच्या सोडीस तोड होतें. परंतु अनुयायांच्या म्याडपणाने असलें शौर्य विफल व्हावें व तीन विमम पडताच जास्त सवळून पुढे मुसंडी मारण्याचे अंबबी हजारो लोकानी मागे परतावें ह्या लज्जास्पद गोष्टीत फार तात्पर्य भरलेले आहे ! !

वारंवार जरी ते परत फिरविले गेले तरी वारंवार होणारे हल्ले व त्यांनिवाय दररोज चाललेल्या बंडवाल्यांच्या तोफांचा व बंदुकांचा अखंड मारा ह्याच्या जाचा-पुढे आता झिगलगांना, त्यांच्या राजनिष्ठ नेटिव्ह्यांची अत्यंत गदत असताही. टिकाव घरणे असह्य होत चाललें होतें. वित्तक्यात अंगद पुन्हा लखनौला परत आला! मागे दिलेल्या वचनाप्रमाणे हॅवलॉक किती जवळ आला आहे असें अत्यंत अुत्मुक्तेने अंग्रजी कमन्डर त्याला जों विचारू लागतो तों अंगदाने हॅवलॉकचें पत्र दिलें. "आणखी निदान २५ दिवस तरी मला लखनौकडे येता येणार नाही!" आशेनंतर आलेल्या निराशेसारखें या जगात काहीही विषमय नाही. आज अद्या हॅवलॉक येणार म्हणून लागलेल्या अुत्मुक्तेला हें दुर्दैवी अुत्तर! मरणारे रोगी, रोडावलेल्या स्त्रियाच मज्जेत तर लढणारे सोजीर व अधिकारावरील कमन्डर यांनाही अत्यंत खेद, अुदासीनता व भयभीतता अुत्पन्न झाली. वेढ्यातील राबं आंग्ल सैन्यवर मृत्यूची कळा घडू लागली. अन्नाची महंगता झाली व सर्वांना अर्धपोटी राहण्याचा हुकूम सुटला! लखनौच्या मुक्ततेच्या महत्कार्यां हॅवलॉकसारख्या थोड्यालाही हा विलंब कां वरें करावा लागत आहे!

लखनौला कोंडून टाकलेल्या आपल्या देशवाघवांनी मुक्तता करण्यास क्षणा-चाही विलंब लावू नये म्हणून ता. २९ जुलैलाच हॅवलॉक कानपूर सोडून गंगापार झालेला होता. त्याच्यायतोंवर १५०० लोक व १३ तोफा असून ह्या सैन्यासह भी पांचसहा दिवसात तुमची मुक्तता करीन असें त्याने लखनौला आश्वासक पत्रही घाबलेलें होते. परंतु गंगानदी युत्तरन अयोध्येत पहिला पाय ठेवताच हॅवलॉकची ती काल्पनिक सुलभता धुक्याप्रमाणे वितळून जाऊ लागली! अयोध्येच्या मार्गातील प्रत्येक जिव दड करून अुठलेला! प्रत्येक जमिनदार हाताखाली पांचसहाशे लोक जमवून स्वदेशाचे स्वातंत्र्य झुजवीत असलेला! प्रत्येक खेडेगाव बंडवाल्यांच्या ध्वजाची गडी झालेले! अशा भयंकर स्थितीला पाहणारा हॅवलॉक मनात अुद्विग्न झाला. अुद्विग्न झाला परंतु ती निराश मात्र झाला नाही. त्याने तयोंच पुढे कूच केलें. अुनाव गावापासी बंडवाल्यांनी त्याला पहिली घडक दिली व घडक देताच ते पुढे पळाले. ही अुनापची लढाजी लढून पकलेल्या त्याच्या सैनिकास हॅवलॉकने फक्त जेवणापुरता निसावा दिला. जेवण अुत्स्वताच पुन्हा पुढे कूच! पुन्हा वगिरत-गंजला बंडवाल्यांनी दुसरी घडक मारली व घडक देताच ते पुन्हा पुढे पळाले! हॅवलॉकच्या तरवारीने अेका ता. २९ रोजी असा दोन लढाया लढल्या व असे दोन विजय मिळविले!

परंतु हे विजयच आहेत काय? या अेका दिवसात त्याच्या मूठभर सैन्यातील अेक पळांश लोक मारण्यात आलेले आहेत! व बंडवाल्यांचा ह्या जयाने अेका काहीअितकाही मोड झालेला नाही! फार काय, पण लढाजी जुपताच हाणमार करून ते जे पळून जात ते त्यांचा खराच पराजय झाल्यामुळे की अंग्रजी सैन्याला थोड्या

राजात पिताळून मोठ्याची ही तुलम मुक्तीच असायामुळे, हें देशील संगयात्मकच आहे ! आणि त्यांतूनही दानापुरचे तिताप्री बंड करून झुटल्याची बातमी आलेली. ही भयंकर परिस्थिति पाहताच दगानेला हेंबलॉक ता. ३० रोजी पुढे जाण्याचे अंजगी मागे परत आला !

हेंबलॉकचे सैन्य कानपूरहून निघालें आहे अतें अंजताच नानासाहेब पेशव्यांनी किरून कानपूरभोवती गर्दी झुडविली होती. हेंबलॉक कानपूरला गंगा अंतरान अयोध्येत घुमताच नाना अयोध्येला गंगा अंतरान कानपूरकडे घुसत होते ! ह्या नानांच्या सधरी पेचात आपण अडकतो की काय असा चिंतेने हेंबलॉक मंगलवडला ता. ४ ऑगस्टपर्यंत शिळून पडला गेला. पाच राहा दिवसांत लगनीला जाऊन गोमतीचे पाणी बंडवाल्यांला पाजण्याने अंजगी त्याला अजून गगेचे तीरावरच नाना पाणी पाजत होते ! जितक्यात त्याच्या आघाडीवरचे बंडवालेही पुन्हा बशीरगंजला घावून आले. तेव्हा त्यांच्या या जुद्दामपणाने संतापलेला हेंबलॉक जिवावर सुदार होऊन व आलेली नवीन कुमक घेऊन लगनीकडे निघाला व त्याने बशीरगंजला बंडवाल्यांशी कुस्ती खेळून त्यांना तेवून पिटाळून लावले. परंतु त्यात पुन्हा हा अप-जय की जय हा प्रश्न अस्पष्ट झालाच. कारण या कुस्तीने हेंबलॉकचे ३०० लोक कामास आले—अर्शी हाटें शिळविडी शाली वी, लगनीकडे पुढे रेटण्याचे अंजगी आंगल संना मागे गगेकडे हटत आलेली ! त्या दिवशी संन्याकाळी त्याने बरोबर निघालेल्या १५०० लोकांपैकी फक्त ८५० लोक कायते शिल्लक राहिले !

हेंबलॉक ता. ५ ऑगस्टला मागे हटून मंगलवडला पुनरपि परतला हे अंज-ताच बडवाले पुन्हा बशीरगंजला ताऱ्यात घेऊन बसले. बंडवाल्यांच्या या सेनेत बहुतेक सभ्य जमिनदार लोकांचाच भरणा असे. “नारलच्या लढाईत परलेले बहुतेक जमिनदारच होते.” आपल्या स्वातंत्र्यासाठी व आपल्या स्वराज्यासाठी मज्जमज्ज विठान्याना सोडून देऊन कंटककाठारातील रणक्षितींचा आश्रय या जमिनदारांनी घेतला होता. त्यांच्या या अवसानाला पाहून अंगजी अतिहासकार भिन्नेय म्हणतो, “निदान अयोध्येनील लोकांच्या प्रयत्नास तरी ‘स्वातंत्र्ययुद्धाचेच’ स्वरूप आलेले होते !” हेंबलॉकच्या भोवती बडवाल्यांपैकी संन्याचे क्षितिजामारले डावपेच चाललेले होते. आपण जो जो पुढे जावे तो तो क्षितिज मागे मागे हटत जाते; परंतु ते मागे हटले असे समजून आपण जो आपल्या मूळ ठिकाणी परत यावे तो क्षितिजही त्याच्या मूळ ठिकाणी चालून आलेले असतें ! हेंबलॉकची मंगलवडातून पिछेहाट झाली की बडवाल्यांची बशीरगंजला पुन्हा चाल झालेच ! म्हणून ता. ११ ऑगस्टला हेंबलॉक तिसऱ्यादा बशीरगंजवर बडवी करीत निघाला—तिसऱ्यांदा बशीरगंज पडले—तिसऱ्यांदा बडवाले पडून गेले—पण पुन्हा हेंबलॉक मनात निचारू लागला, हा विजय की पराजय ?

तो केवळ विजयही नव्हता किंवा केवळ पराजयही नव्हता—तर तो पराज-
याचा विजय किंवा विजयाचा पराजय होता ! आणि म्हणून हॅवलॉक पुढे
जाण्याचे अंजली पुन्हा मंगलवारा परतला. मध्यंतरी नानांचा पडणारा पेच पूर्ण
रंगात येत चाललेला होता. सामरचे बंडवाले, ग्वाल्लेरचे बंडवाले व अितर स्वयं-
सेवक लोकांच्या टोळ्या अशा संन्यासह नाना विठ्ठलवर चालून जाऊन कानपूरच्या
वासपास लढाळीचा धाक देऊ लागले. त्यांच्यावर चालून जाण्याची शक्ति कान-
पूरला असलेल्या जनरल नीलचे अंगात नसल्याने त्याने हॅवलॉकला ही निकडीची
वार्ता कळविली. आता लखनौकडे जाण्याचें नांव घेणेही शक्य होतें. म्हणून ता.
१२ ऑगस्ट रोजी हॅवलॉक गंगा अतूरून परत कानपूरला आला ! ब्रिटिश संन्याच्या
या भयंकर पिछेहाडीचा विंगूळ जेव्हा अयोध्येला अंकू येऊ लागला तेव्हा जिकडे तिकडे
स्वदेशामुस्ततेचा हा अयशंभुभीष कडाडत आहे की काय असा हर्षध्वनीचा जयनाद
होऊ लागला ! अयोध्येच्या दारात घुसू पाहणाऱ्या परबशतेला अजी गंगेच्या पार
हुसकीत नेऊन घारातीर्षात स्वतःसमाधि घेतलेल्या विद्वासा जमिनदारांनी, पुन्हा
स्वदेशाच्या जमिनींची भली जमिनदारी केलीत ! अजिरे लिहितो : " ह्या पिछे-
हाडीचा अतर्क्य परिणाम घडून आला. अयोध्येतील फिरंगी अमल संपत्त्याची ही
अगिरींनी दिवेली कडुलीच आहे असे स्पष्ट वीळू लागून तेथील तालुकदारांनी
लखनौच्या दरबारचा प्रत्यक्ष राग्यतसेचा हक्क माग्य केला. त्यांचे हुकूम ते
पाळू लागले. आजपर्यंतची देवदशाही संपू लागली व लखनौच्या मागणीप्रमाणे निर-
निराळ्या मांडलिक राजांचीं सैन्ये तिकडे पुढेभुमीकडे छोटी लागली ! " १०

परंतु बंडवाल्यांना मिळालेला हा विजय हा प्रत्यक्ष विजय नसून अप्रत्यक्ष
निजय होता. हॅवलॉकच्या संन्याने केलेल्या चारपाच लढायात त्याचा प्रत्यक्ष पराजय
होऊन जर तो कानपूरला परतला असता तर त्याला कोंडमारीने हुसकून दिल्यानंतर
बंडवाल्यांना जो मुत्ताह आला त्याहून जास्त दृढतर आत्मविश्वास त्यांच्या संन्यात
व धर्मन्युतीचा अंमल अजिजी संन्यात उत्पन्न झाला असता. कानपूरला जरी पिछेहाट
घेणें भाग पडलें तरी त्या अपमानाचें कारण शौर्याभाव हे नसून संन्याभाव हे आहे
अमें समजल्यामुळे अजिजी नेनेची आशा जरी विफल झाली तथापि आत्मनिष्ठा, जोम
व करारीपणा हीं काही ह्या अप्रत्यक्ष पराजयाने कमी झालेली नव्हती. व म्हणून
गोऱ्या संन्याची नवीकुमक येताच लखनौ सौडविण्यास गी पुन्हा लवकरच निघून
अशा हिमतीने हॅवलॉक कानपूरला तळ देऊन अतूरला. या प्रसंगी नीलमध्ये व हॅव-
लॉकमध्ये व्यक्तिविषयक मत्सराने किती कितुष्ट माजलेले होते हें हॅवलॉकने नीलला
लिहिलेल्या पुढील पत्रावरून स्पष्ट रीतीने दिसून येते : "असल्या प्रकारची वर्तणूक
ह्यापुढे मुळीच खपावयाची नाही. आपण मला निदेचे, धाकाचे व अपदेशाचे पत्र

पाठविता ! पण ह्यांपैकी अेवही गोष्ट माझ्या हाताताळल्या अेव अॉफिसराने मला गांगायी हें सटन करणारा मनुष्य भी नाही ! हें तुम्ही जाणून ठेवायें ! जर मार्व-जनिक हिताला काहीही बाध देणारा नमता तर मी तुम्हाग आताच्या आता फंद करावयाग कधीही गोष्टें नमते. मध्या सुमहाला भुमते घडावून ठेवतो. पुन्हा अमला लब्धप्रतिष्ठितपणा विलवून चालणार नाही. त्रि." ह्या पत्रामध्ये अेव वाक्य आन-जनांच्या हाडीमागी मुरलेल्या राष्ट्रनर्तव्याने अत्युत्तम चोत्क आहे. मतापाच्या मरा-तही हेंवलांर म्हणतो : " मार्वजनिक हिताला काहीही बाध देणारा नमता " तर मी माझ्या अपमानाचा मूढ आता अुगवला अमता ! मील त्रिवा हेंवलांक ह्या रण-पटु योद्धांपांमध्ये अैन निकराच्या प्रमगी अुत्पन्न झालेल्या या गिरडीने त्या दोषांनीही मनुच्या प्यानात येअील त्रिवा त्याला फापदा मिळेल अती अेवही कुचराआंची गोष्ट केली नाही अितकेच नष्टे तर लफ्फरी नात्याप्रमाणे पूर्ण हुकूमबंदीने राहून परस्परांस साह्यही दिलेले होते. ध्यविवगजाच्या मदमलिन गडस्थलावर राष्ट्रत्वाचा हा तीक्ष्ण अंबुध जेथे असा खोवलेला असतो त्याच समाजत थी, धी, धृति, कीर्ति स्वतंत्रता याचे वास्तव्य असणार !

कानपूरला येताम हंवलॉकला पहिली वाठर्मी जी वळर्मी सी ही होय की नानागाटेबाचे गैम्याने लुह ब्रह्मार्त महर पुन्हा ताच्यात घेतलेले आहे. कानपूरला अगलेल्या अिप्रजी कोडेच्या अगदी गांजाची खांदा मिळवून बंडवाल्यांनी दिलेला भयंकर धव पाहताच हंवलॉक गमैय तिकडे चालून गेला. ह्या दिवसी ब्रह्मवर्तस झालेल्या लडाअीत बडवाल्यांकडोत ४२-व्या रॉजमेंटने अिप्रजी फौज लढत लढत २० बाडांच्या अतरावर येताच येपोनेटा रोखून हातपाअीला आरंभ केला, आजपर्यंत अिप्रज लोक बडवाल्यांना भेदरविण्याने येपोनेटा हें अंतिम साधन समजत असत. परंतु आज त्या शूर स्वार्थ्यवीरानी आपण होअूनच फिरण्यावर येपोनेटा रोखून रणधुमाळी माडली ! याच वेळेस बडवाल्यांच्या घोडेस्वारांनी अिप्रजाचे पिछाडीवर तुडून पडून त्याची रमद मारून गेली ! असा माणून व पुढून अिप्रजी फौजेला बंडवाल्यातील शूर लोकांनी मारा केला. अिप्रजी कमान्डरच्याही हें लक्षात आले की दिवसेंदिवस बंडवाल्याचे समरघाट्य वाढतच चाललेले आहे. परंतु त्या घाष्टर्चाला व सौर्चाला अिप्रवांसारख्या पायासुद्ध संघटनेचें साह्य नसल्याने ब्रह्म-वर्ताच्या लडाअीत या गर्व पराक्रमानंतरही बडवाल्यांस पराजय घेअून ह्दणे भाग पडले. ऑगस्ट वा १७ रोजी बडवाल्याचा हा पराजय वरून हंवलॉक जो मागे कानपूरला येतो तो त्याच्या लक्षात आले की, ब्रह्मवर्तस नानांची सर्व फौज ठेवलेली नमून यमुनातीरी कात्पी सहस्रामध्येही त्यांनी जय्यत सेना अुमारलेली आहे कालपी-कडून ताण, ब्रह्मवर्ताकडून ताण, अयोध्येतून ताण, - गयेच्या या बडीला ताण, त्या बडीला ताण ! ! असा चोहो बाजूनी ताणलेला तो ' विजयी ' हंवलॉक कलकत्त्याला लिहू लागला की भयंकर वेच पडला आहे. नवीन कुमक न येअील तर कानपूर

अप्रतिम शौर्य गाजविलेलें आहे त्या पुरुषाकडेच तें मुक्त करण्याचें श्रेय मिळणें योग्य, न्याय्य आहे. अंतर्दय माझे सेनापतित्वाचे सर्व अधिकार जनरल हॅव्लॉकला अर्पण करून लढाईी मुक्त होमीपर्यंत मी स्वयंसेवक शिपायाचें काम करणार आहे ! !”

कमाण्डरचा हा पहिला ‘ हुकूम ’ पाहताच त्या बागलसेनेला केवढें नैतिक शिक्षण मिळालें असेल ! व्यक्ति राष्ट्रात बसा विलीन झाल्या अमतील ! पहिल्या हुकमा-सरसी आबुटरामने आपलें मुख्य सेनापतित्व हॅव्लॉकला देवून टाकण्यात आबुटरामने जें अद्वितीय धुदारत्व, स्वार्थपराङ्मुखत्व व राष्ट्रहिततत्परत्व दाखविलें तें पाहताच “ बदल्या जगत्त्रयीं तजि ’ वीरवरा, साधु, साधु ! ’ साधुतरी ! ”

ह्या वीर साधुत्वाच्या नैतिक शिक्षणाने प्रस्फुरित झालेले व सर्वान ताच्या दमाची आंगल सेना कलकत्त्याहून आयर, आबुटराम, कूपर असल्या जसल्या बोद्ध्यांसह मदतीत आल्यामुळे द्विगुणित अस्ताह पावलेली ती कानपूरची आंगल सेना सप्टेंबरच्या २०-व्या तारखेस लढाईीच्या मुक्ततेसाठी पुन्हा गंगानदी अतारु लागली. “ पांच सहा दिवसांत लढाईी मुक्त करण्यासाठी, ” - ता. २५ जुलैचा अुतावळा हॅव्लॉक, पांच दिवसांत लढाईीरडे पुढे जाणें तर सोडाच परंतु अधोच्चेत अडळ पाय ठेवणेंही मुष्कील झाल्याने कानपूरला पिछेहाट करणारा ता. १२ ऑगस्टचा दुर्दैवी हॅव्लॉक, व आता सप्टेंबरच्या ता. २० ला हा दृढनिश्चयी वीरारोने मुममुमलेला हॅव्लॉक ! !

हॅव्लॉकच्या या तीन फोर्टांत केवढा भेद होता ! त्याच्यापाशी आता अडीच हजारांवर निघडपा शौर्यांनिं गोरे संख्य असून शीखलोकमुढा अकंदर सेना सव्वातीन हजारांपर्यंत सजलेली होती निघडक भोडेस्वार, अत्युत्कृष्ट तोफखाना व नील, बायर, आबुटराममारसे लष्करी अमलदार हे आता त्याच्याबरोबर होते. आता तो अयोध्येतील बडवालयांच्या अडयलपाला कसचा दाद देतो ! स्वदेसाला फिरगी स्वर्गांपामून अर्द्धपित ठेवण्यासाठी जो जो जमिनदार रणात आला तो तो ढार झाला. आपण जिवंत अमता आपल्या भूमातेवर परकी थोडे शोडत चाललेले पाहून ज्या ज्या मानवनी खेडेगावानी समर निकर केला त्यांची त्यांची राख झाली. जो जो रस्ता, जें जें शेज, जी जी नदी आपल्या स्वातंत्र्यासाठी रणात झुजू लागली तिच्या तिच्यावर अयोध्येच्या वीरपुत्राचा रक्तपञ्चन धो धो करीत कोमळू लागला ! अशी ही बलवती मित्रजी मेना त्या अयोध्येत जवरीने धुमू लागली ! लडाईी मापून लडाईी घेत व बदवात्यांना पुढेपुढे पळवीत सप्टेंबरच्या २३ व्या तारखेला हॅव्लॉक अलमबागेला येवून पोचला ! ! सर्व दिवसभर अलमबागेला बंडवाल्यांनी जंगी लडाईी लागलेली होती. त्याच्या पांच तोफा मित्रजानी जिंकून घेतल्या. बंडवाल्यांनी त्यांपैकी पुन्हा एक तोफ जिंकून परत नेली. अग्रयपक्षांनी रणांगणावरच रात्र काढण्याचा निश्चय केला. परंतु मित्रजी सेना चिखलात, दलदलीत व मंशनात रात्रीचा विसावा घेवू लागताच बंडवाल्यांनी सर्व विसावा सोडून देवून पुन्हा

मारामारी चालू केली. त्या रात्री पर्जन्यही आकाशातून खाली कोसळून होता व वीर-
धिरांची मादी जमिनीवरून वर झुसळत होती ! अशा स्थितीतही त्या अग्रजी मेनेत
भुत्साहाच्या लहरी ह्या पर्जन्याच्या लहरीतून जास्तच जोराने गर्जू लागल्या. कारण
त्याच रात्री दिल्ली शहर पडल्याची विद्युद्धारता लखनौला येऊन धडकली !

सरतेरेवटी तो ता. २५ चा निर्णयाचा दिवस अगवला. लखनौ शहरातील
मध्यवस्तीचे रस्ते सोडून देऊन अेका आडवळणी मागने हॅवर्लॉकची आंग्लमेना
रेसिडेन्सीकडे निघालेली आहे हे कळताच बंडवाल्यांकडून तोफाचा जबर मारा चालू
झाला. आलमबागेपामून ह्या शत्रूच्या मान्याला सहन करीत अग्रज लोक नेटाने
चाल करून चारवागच्या पुलापर्यंत येऊन भिडले. ह्या पुलाला ओलांडताच लखनौ-
मध्ये प्रवेश होणार असल्यामुळे त्या महत्त्वाच्या नाववावर अुभय पक्षाची हटातटाची
छुंज जुपू लागली. मॉडने आपल्या तोफखान्याचा मारा त्या पुलावरील बंडवास्यां-
वर सुरू करून सुमारे अर्धा तास होत आला तरी तो पूल रिकामा होत नाही किंवा
झग्वरील तोफाही बंद पडत नाहीत, अितकेंच नव्हे तर अग्रजांचे अेकवीस लोक
यली हाभुसवर व आपली कित्येक या पुलासमोर आपीच ठार झाले आहेत ! सर्व
आंग्लमेना या अेका हट्टी पुलाच्या धडकीने निश्चल अुभी रहावी काय ? तेव्हा
जवळच अुभा असलेल्या हवर्लॉकच्या तरुण पुत्रास मॉड म्हणाला : “ तरुण वीरा,
माला काहीतरी तोड पाड ! ” हे अंकताच तो तरुण हॅवर्लॉक नीलकडे आला व
म्हणाला की तोकांच्या मान्याला बंडवाले दाद देत नाहीत तर आता त्या पुलावर
हल्ला चढविण्याचाच हुकूम मुटावा. परंतु आधुटरासच्या विचाराशिवाय असा हुकूम
आपल्याला देता येत नाही असे जनरल नील म्हणू लागला, तेव्हा आता काय तोड
पाडावी ? तरुण हॅवर्लॉकला त्या प्रश्नाचें उत्तर तत्काल सुचलें. त्याने आपल्या
घोड्याला टाच मारली. मुख्य कमान्दर जनरल हॅवर्लॉक अुभा होता त्या दिशेकडे
त्याने पोडीशी दौड केली व जणू काय आपण मुख्य कमान्दरची भेट देतलीच आहे
असा बहाणा करून तो नीलकडे परत आला. नीलला खबून मुजरा करून तो तरुण
हॅवर्लॉक म्हणतो : “ महाराज, पुलावर हल्लाच चढविण्याचे ठरले ! ” हे अंकताच
जनरल नीलने हल्ल्याचा हुकूम सोडला ! पंचवीस अंग्रिजांची पहिली तुकडी येऊन
स्वतः तरुण हॅवर्लॉक पुलाकडे झुमळून निघाला. भयंकर निकराचा समय ! त्या
पंचवीस जणातून अेका दोन मिनिटांचे अवकाशात कोण जिवंत अुरला ? आणि खुद्द
हे तरुण हॅवर्लॉक सभाळ-सभाळ-अेक शूर निघडपा छातीचा स्वातंत्र्यवीर त्या
पुलावर अुढी घेत आहे व त्याच्या हातातील ती बंदूक गीट बुड्यावरच रोसली जात
आहे ! हा शूर शिपायी तरुण हॅवर्लॉकपामून दहा पाडावीर येऊन अुभा राहिला व
अग्रजी योद्ध्याच्या छातीसमोर अटळपणाने त्याने हॅवर्लॉकवर नेम धरला-गोळी
मुटली-केवळ अर्धा अिचाचा फरक ! हॅवर्लॉकचे डोक्यात घुसण्याचे अंबजी तो
त्याच्या टोपीत गुंन घुसली ! तरी तो घाडमी शिपायी-अनेक आंग्ल बंदुक

त्याच्यावर रोखलेल्या असताही मागे हटण्याचे बंबजी तेथेच अटळ राहून पुन्हा बंदूक भरू लागला ! वारे बहादूर ! अखेर हंबलांकच्या गोळीने बीरोचित अशा स्वातंत्र्य-समरात मारिता मारिता मेला ! क्षणा दोन क्षणांत अग्रजी सेनेचा समुद्र धडकीवर घडकी देत त्या पुलाला डळमळू लागला. बंडवाले मागे पडत व अग्रज पुढे चढत निघाले. पूल पडला, लखनोचा पहिला रस्ता पडला; दुसरा पडला; तिसरा पडला; अग्रजी सेना चालली पुढे घुसत. दोनचार पावले सपलीं की पुन्हा अकदा तरवारी-वर तरवारी व बंदुकावर बंदुकी आठव्या, रस्ताचे मुवलय तळें तिथे साचलें की, पुन्हा ती जिवंत लढावी पुढे चालू लागे. संध्याकाळ झाली तेव्हा तर तिच्या त्या मयकर चालीत असल्याच ठेचा वसत चालत्या. म्हणून आशुटराम म्हणती आजची रात्र येथेच काढावी. पण छे, छे ! यावण्याचें नावही काढणें त्या शूर हंबलांकला स्वप्नार कसे ? तिकडे रेंसिडेन्सीमध्ये आज महिनोगणती मृत्यूच्या दाढेत जेपून टाकलेल्या त्याच्या स्वदेशबंधूना आणखी अेक रात्र म्हणजे अेक युगासारखी जाणारी आहे. म्हणून हंबलांक पुढे चालला. नील पुढे चालला. पूर्वीचा बदललेला मार्ग चुकून अग्रजी सेना बटवाल्याच्या जास्त जास्तच मान्यात येत चालली होती, तरी नील पुढे चालला. खास बाजाराच्या जर्गी कमानीत घुसताच त्याच्या ध्यानात आले की अग्रजी तोफा जरा मागे पडल्या आहेत अेतदर्प घोडघाला खेचून तो आग्लबीर नील आपली मान बळवून मागे पाहू लागला. होच सधि ! होच सधि ! स्वदेशाच्या सुशाही होच सधि ! कमानीवर चढलेल्या कुतांता, तुशा प्राण गेला तरी बेहतर पण ही संधि साधलीच पाहिजे ! पळ विपद्याचा अवकाश तोच त्या कमानीवर टपून यमलेल्या अेका विषायाने अचूक नेम घरला व त्या जनरल नीलच्या मानेमध्ये त्याची गोळी अेखाद्या चताबळलेल्या विपारी नागिणीसारखी कणकणत येऊन बसली ! पडला अग्रजी मेनेचा कलिजा पटला ! असा शूर, अगा दृतिबुद्ध व असा मर्द, असा निघड्या छातीचा व असा अुत्तया खळजाचा, ननुप्य पातीच्या दुदैवाने वा सुदैवाने दुसरा पुरुष सापडणे फार दुर्मिळ आहे !

परंतु अग्रजी सेनेचा व शौर्याचा हाच विशेष आहे की त्यांचे प्रयत्नसातत्य हें कोणत्याही अेका व्यक्तीवर- मग ती व्यक्ति अेखाद्या अद्वितीय नीलची का असेना- अवलंबून नमते. नील पडला तरी अेक काडीचाही घोटाळा न होता अग्रजी सेना रेंसिडेन्सीकडे तशीच दौडत चालली. ज्या खास बाजाराच्या कमानीत नीलची मान हुटून पडली त्या खास बाजारात गोच्या रक्ताचा सडा पडू लागला. तरी अग्रजी सेना तशीच लढत चालली. त्या बाजारातून बाट निघताच त्यांना रेंसिडेन्सी-तील अत्यानदिन जयमज्जा अेकू आल्या ! त्यांनीही परत जयमज्जा केल्या ! मरणाच्या दाढेत हात घालून हंबलांजने त्याच्या स्वदेशबाधकास बाहेर काढले ! त्या वेळचा प्रसंग तिथे असलेल्या कॅप्टन विल्सनच्या लेखणीनेच वर्णन करतो. "रस्त्यातून पावलो-पावली त्यांची माणसे मरत असताही गोरी फौज शहरातून आपणाकडे चालून आलेली

दिसताच मग रेसिडेन्सीतल्या लोकांचें सर्व भय व सर्व कुसंका लपल्या गेल्या व त्यांचें जामी जयगर्जनांचा व आनंदाच्या टाळ्यांचा समोरून लढत येणाऱ्या वीरावर पात्रूस पडू लागला. हॉस्पिटलमधून रोगी लोकही सरपटत बाहेर पडले व आपल्या मुक्ततेसाठी समोरून लढत येणाऱ्या स्वकीय शूर सेनेला विजयस्वागताने आमंत्रू लागले. लवकरच ती स्वकीय सेना आम्हांस येवून भेटली ! तो प्रसंग अवर्णनीय आहे ! जपानी आपले पसि मेले आहेत असें अंकलेले होतें त्या अविधवा आकस्मिक पतिलाभाने रानाप होऊ लागल्या व जपानी आपल्या प्रियजनांच्या भेटीसाठी आज चार महिने प्राण धारण केलेले होते त्यांना पहिल्यानेच कळले की, ते प्रियजन पुन्हा भेटण्याची आशा नको ! ”

लखनौच्या रेसिडेन्सीत आज ८७ दिवस अहोरात्र लढणाऱ्या ह्या बिग्रज फीनेंताल ता. २५ सप्टेंबरपर्यंत सुमारे ७०० लोक मृत्युमुखी पडले. जपानी व घडघाकट असे सुमारे पाचवे पुरोपियन व चारशे नेटिव्ह लोक जिवंत होते. ह्या लोकांच्या मुक्ततेसाठी निघालेल्या हॅबलॉकचे सैन्यातील रेसिडेन्सीत पोचेंतोंपर्यंत ७२२ लोक वामान्न आले. अतःच शूर लोकांचें रक्त दिले तेव्हा लखनौचा विजय संपादित आला !

परंतु हे वृष्ट निराशे, तू मात्र अजिंक्यची अजिंक्य आहेस ! हॅबलॉकने शत्रूची पाठ कितीही जरी पुरवली असली तरी तू मात्र त्याची पाठ काही सोडीत नाहीस ! कारण अतःके विजय, अतःका रक्तपात, अतःकी हाणामार कष्टन लखनौच्या रेसिडेन्सीत शिरताना त्याला वाटले होते की, अतःर मी वडवाल्याच्या वेडघातून आंग्लसत्तेची मुक्तता तर केली. परंतु आता त्याचा भ्रम निघून चालला आहे व गमेच्या काठी अमताता त्याला जसे विचारणें भाग पडे तसेच तो आपल्या मनाला लखनौच्या रेसिडेन्सीत पोचल्यावरही विचारीत आहे की, मी रेसिडेन्सीत जी आणली ती “ ही मदत की मुक्तता ? ”

हॅबलॉक आत्म्याने रेसिडेन्सीचा वेढा अठविण्याचे अंजजी रेसिडेन्सीसह त्या हॅबलॉकलाच वडवाल्यांनी वेढा घातला ! व म्हणूनच जो तो विचार लागला की “ हॅबलॉकने आणलेली ही मदत की मुक्तता ? ”

{२. “ Before closing this chapter a few remarks on the result of the siege generally are required. First it must be observed that, with the weak and unfinished defences which we had to protect us, it would have been quite impossible for us to maintain the defence for a single week, if we had been surrounded by a courageous enemy. When they attacked, they lacked that determinous courage which faces dangers with resolution. Brave men among them there were, no doubt and these were sacrificed in their attacks. But the brave were not many; the mass were poltrous ”. —Gubbin's ‘ Mutineers in Oudh. ’ page 348.

ती फक्त मदत होती ! हॅव्लॉक व आशुटराम या दोन विख्यात आंग्ल योद्ध्यांनी लढायांवर लढाया मारून लखनौच्या जिल्ह्या लोकास पांड्यांच्या कचाटीतून सोडविण्यासाठी जें सैन्य आणलें होतें तें त्या लोकांची वेढ्यातून मुक्तता करण्याचे अंबजी आपणही वेढ्यात बडकून पडलें आहे. हॅव्लॉकचें अग्रजी सैन्य रेसिडेन्सीत घुसताच पांड्यांचें सैन्य लखनौतून निघून जातील अशी जी अग्रजांना आशा होती तिची पूर्ण निष्फलता झालेली आहे असें थोड्याच वेळाने सर्व हिंदु-स्थानच्या प्रत्ययास आलें. लखनौला सोडून देण्याचे अंबजी किंवा अग्रजांशी तहाचें बोलणें लावण्याचे अंबजी रणांगणात हट्टाम पेटलेलें तें पांड्यांचें दल हॅव्लॉक रेसिडेन्सीत घुसतो न घुसतो तों पुन्हा पहिल्यासारखें त्या रेसिडेन्सी भोवती घेर घेऊ लागलें. रेसिडेन्सीत जाताना आलमबागेमध्ये अग्रजाचे सैन्याचा जो काही भाग मागे ठेवलेला होता त्याला आपल्या सैन्याच्या मुख्य भागाला मिळण्याची संधि देखील न देता, काल संध्याकाळी झालेल्या भयंकर रक्तपात्राने रस्त्यातून वहात असलेल्या लोटाचा पहिला पुर भूतरला नाही तोंच आपल्याला आलेल्या अपज्याने व धावून आलेल्या विजयाने क्षुपत्र झालेल्या अस्माहमन्तेला निरामय मन्तेत मिळविलेला देऊन त्या स्वातंत्र्योत्सुक लखनौ शहराने अग्रजां सत्तेला पुन्हा थेंकदा कोंडून टाकलें.

स्वातंत्र्यरणातील पांड्यांच्या ह्या दृढनिश्चयी अडळ ठाणामुळे केवळ लखनौला असलेल्या ब्रिटिश सैन्यामच पेश पडला होता असें नसून कलकत्त्यापासून तों सहत अलिगडपर्यंत सर्व प्रदेशात अग्रजां सैन्याला जंगी ताण पडू लागला. हॅव्लॉकचे हाताखाली अग्रजांचें होतें, म्हणून नितके सैन्य लखनौवर लुटून जाण्यासाठी रवाना झालेले होतें व जेव्हा त्या सैन्याच्या मदतीने लखनौला कोंडलेले ब्रिटिश सैन्य मोनळें होण्याचे अंबजी संच तेथे बडकून पडले तेव्हा सालच्या सर्व प्रदेशावर अग्रजी सत्ता लुळी पडू लागली. याच मुमाराम दिल्ली शहर पडले असल्याने येथील काही अग्रजी सेना जरी रिकामी झालेली होती, तरी ती दिल्लीच्या आजूबाजूच्या प्रदेशात शासता करण्याचे कामात गुंतलेली होती. अशा स्थितीत लखनौच्या रेसिडेन्सीत व आलमबागेत पुन्हा थेंकदा कोंडून टाकलेल्या ब्रिटिश सेनेला त्यांच्या दृष्टीची शत्रूगह भटापट घेत सोडून देऊन ब्रिटिश सत्तेला बसलेला हा ताण कधी करण्याचें बापच जास्त निकडीचे असल्याने अग्रजी कमण्डर-इन-चीफ तदर्थ काय परिश्रम करीत आहे अिकडेच प्रथम लक्ष दिले पाहिजे.

ऑगस्ट तारीख १३ रोजी अग्रजाचा मचा कमण्डर-इन-चीफ सर फोर्लिन कॉन्वेल हा कलकत्त्याम येऊन दाखल झालेला होता. त्या तारखेपासून तारीख २७ ऑक्टोबरपर्यंत त्या आग्ल सेनापतीने हिंदुस्थान देशाला बडलोरांच्या हातून परत जिंकून घेण्यासाठी लढकरच मुरु होणाऱ्या मोहिमेप्रारंभक जंगी नयारी चालविलेली होती. मद्रास, सिलोन व चायनावर जाणारे अग्रजी सैन्य जसजसे कलकत्त्याम धुनरू लागलें तमतमे त्याची योग्य विभायणी करण्यात, कांतिम

बाजारच्या दस्तकालेत सर्वांनी तोका ओतण्यात व शस्त्रास्त्रांचा, रसदेचा, रणवस्त्रांचा, सैन्यवाहनांचा सर्व बाजूनी दक्ष्य तितका युक्तम बदोवस्त करण्यात हे दोन महिने खर्च करून पुढील मोहिमेची बरीचशी जग्यत तयारी तो करतो न करतो तोंच सर कोर्नलला हॅवेलॉक व आर्मुटराम यांच्या कोंडमारीची बातों येवून पोचली. तेव्हा त्या "पतितम् पतितम् पुनस्त्यक्तितम्" अशा हट्टी लखनौ शहराचा समाचार स्वतः आपणच घेतला पाहिजे अशा निश्चयाने त्याने आक्टोबरच्या २७ तारखेला कल-कल्याहून जर्मानी कूच केले.

याच गुमारास कर्नल पॅविल व कॅप्टन विल्यम पील यांच्या हाताखाली 'Naval Brigade' नांवाची अेक समुद्रसेना तयार करून तिला अलाहाबादकडे जलमार्गाने धाडून दिलेली होती. चालकरवापसून तो तहत अलाहाबाद, कानपूर-पर्यंत जे राजरस्ते पसरलेले होते त्या रस्त्यांचे जाजूबाजूवर बंडवाल्यांच्या लहान लहान टोळ्या अिप्रची सैन्यास अनियम बाग बेंत होत्या. त्या टोळ्या अेकान ताप-डल्या असत्या तर त्यांच्याशी लढाजी देणे तरी अिप्रजांस दक्ष्य झालें असतें. परंतु कुबारीनगाच्या तालमीतील पांडव सेनेने अिप्रची सैन्याच्या भीवती विरड्या घालून लढाजीचा प्रसंग नेहमी टाळीत राहून, आपल्या अन्तिरवाची अचानक हज्याशिवाय दुसरी कोणतीच सूचना अिप्रिनांना न मिळू देवून त्या प्रांतभर गनिमी काव्याचा घुमाकूळ घालण्यास सुरवात केलेली होती. अशाच अेका बंडखोर तुफडीला कांजवा गदीवापून हुनरून देण्याचा प्रयत्न करीत असता या समुद्रसेनेचा नायक पॅविल हा ठार होवून पडला. पॅविलगारच्या मोग्गबोराचें अुण रक्त ज्या दिवशी पाटणांची तरवार पीत होती त्याच दिवशी कमान्डर-अिन-चीफ कानपूर शहराचा येवून पोचला होता. बंडवाल्यांच्या टोळ्यांनी रस्ते कसे रोगून टाकलेले होते त्याचें भयंकर प्रत्य-त्तर कानपूरकडे पोचण्याचे आधी खुद्द कमान्डर-अिन-चीफाही मिळालें होतें.

अलाहाबादेहून कानपूरकडे जाण्यासाठी तर कोलिन अेवण गाडीत घेवून घाललेला होता. अिप्रजांना वाहनाची जरी विलक्षण अडचण पडलेली होती व त्याचा खुद्द कमान्डर-अिन-चीफ अेका किरबोळ गाडीत घेवून कानपूरकडे घाललेला होता तरी त्याच रस्त्याने घाललेली बंडवाल्यांची अेक पापडळ तुकडी दहावारा हर्तावर गिरवन निघालेली होती. त्याच्यापाशी पचवीस घोडेस्वार्गीही सैनात होती. सर कोलिनप्ररोवर सैन्य बघेंरे बिरकूत नव्हतें. त्याचा गाडीवान जों घाटीच्या जवळ येतो तों बाजूच्या रस्त्याने बंडवाल्यांची टोळी त्याच टोळाला येवून मिळून अमलेली त्याचा आडळणी. त्या गाडीन कोणचा माग भरलेला आहे हे पाहण्यास गाडीत नसल्यामुळे त्याने जमी निकडे लक्ष नेले नाही तरी त्या गाडीतील मालाची माग पावावर घारण दगर्नी! हिदुस्थान परत अिप्रगासाठी कानपूरकडे जाणारा तो कमान्डर-अिन-चीफ आपल्यागर्भोर ते बर्देनकाळ बंडवाले भयाण भंरवामारोने अधानक येवून शुभे राहिलेले पाहताच पुढचा रस्ता टाकून देवून मागपी वाट मुघारना

झाला ! अंका क्षणाचा अवकाश होता ! कोण शिकार साधणार होती ! त्या गाडीवाल्याने नुसतें अंका बोटाने बंदवाल्यांस खुणविलें असतें की, हजारो वीरांच्या रणसत्राने जो वळी पाडता येणारा नव्हता तो अंग्लशांचा मुख्य कमान्डर-अंत-चीफ सत्क्षणी काबीज करण्याचें भाग्य त्या गाडीवानास लाभणारें होतें ! तें अंका क्षणाचें अंतर होतें—नाहीतर सर कोलिन अंग्लिजांचा कमान्डर-अंत-चीफ—बंदवाल्यांनी फंद करून आपल्या स्वदेशी कमान्डर नानांपुढे किंवा मुंबार्सिंगापुढे किंवा अंकदम यमापुढे नेवून बुभा केला असता !

ह्या गडान्तरातून सुटताच सर कोलिन कानपूरला नोव्हेंबरच्या तिसऱ्या तारखेस येवून पोचला. त्या पूर्वीच अंग्रजांचें सैन्य ब्रिगेडियर गॅटचे हाताखाली जमविलेलें होतें. मागे सांगितलेली समुद्रसेना कलकत्त्याहून घाईलाग्या नवीन युरोपियन भूमेनेसह तिवे आलेली होती. दिल्लीच्या आजूबाजूचे प्रदेशात बंदवाल्यांचे निर्मूलन करीत करीत दिल्लीच्या घेढमातून रिकामे दाखलेल्या सैन्यासह ग्रेटहेड हाही खाली झुतहून तिथेच आलेला होता. दिल्ली पडल्यानंतर तिच्या भोवतालच्या प्रदेशात 'शातता' करताना या ग्रेटहेडने अलाहाबादेच्या नीलचा गर्बगर्ह्यार करण्यात जें शौर्य गाजविले ते अप्रतिम व अनुपमेय आहे. थड झाल्यापासून तों नोव्हेंबर महिन्यापर्यंत तो प्रदेश बंदवाल्यांच्याच ताब्यात होता. परंतु ह्या प्रदेशातील रहिवाश्यांना त्यांनी अितका कमी वास दिलेला होता की खुद्द अंग्लिशाना कमान्डर-अंत-चीफ आपल्या पुस्तकात लिहितो : "The people not only cultivated, but in many districts as extensively as ever. In fact beyond supplying their necessity the rebels did not venture to assume the characters of tyrants of the country." १३

आपल्या सेनेला जहर असणाऱ्या रसदीपलीकडे भेतकन्यावर जास्त जुलूम बंदवाल्यांनी सहसा केलेला नव्हता. शातिमुद्धाच्या भयंकर प्रतयातही दरमाला-प्रमाणेच शेतांची विस्तृत लागवड झालेली असून जमिनी हंगामानी खुललेल्या होत्या. स्वदेशाच्या स्वयसैनिकाला शोभेल अशाच रीतीने पाड्यानी या प्रदेशाला संरक्षिलेलें होतें. पण गुलामगिरीच्या अध्वर्यांना शोभेल अशाच रीतीने त्या स्वातंत्र्योन्मुख देशाला चिरडून टाकण्यासाठी निघालेल्या ब्रिटिश लोकानी तो बेचिरास करून टाकला ! आणि ते सर्व शाततेकरिता ! गावावर गावांना आगी लावीत, जो घडघाकट मनुष्य सापडेल त्याला फासावर चढवीत चढवीत, आकाशवासी पदयाहूनही जास्त निष्काळजीपणाने ग्रामवासी मनुष्यांना ठार मारीत मारीत ग्रेटहेडची सेना दिल्ली-वरून कानपूरपर्यंत येवून घडवली ! तेव्हा तिला, त्या समुद्रसेनेला व अितर मोठ्या फौजाना अंकन करून ब्रिगेडियर गॅट हा गंगानदीला झुतह नागला. लवतोची

मुक्तता करण्याकरिता, हे गंगानदी, तुझ्या तीरावर ही कितवी अग्रजी मेना बालेली आहे? आणि हे मानिनी अयोध्ये, तू ह्या अग्रजी सेनेला तरी भिडून लखनौच्या अंधारकोठडीत कोंडलेल्या ब्रिटिश सत्तेला मोचली सोडणार आहेस की नाहीस ?

ब्रिगेडियर ग्रॅंटच्या हाताखाली मुमारे पाच हजार गोंय कौज असून शिवाय शेकडो ग्रॅंट व लखनौच्या सेनेसाठी मुबलक रमदहो घेतलेली होती. ग्रॅंटची ही सेना आलम बागेपर्यंत ह्याणमार करीत गेली असल्याचें कळताच सर कोलिन कानपूरकडून गंगानदी अंतरला. त्याने मागे आपली पाठ मुर्छित राहण्यासाठी निवडक युरोपियन व शीख लोकांचे सैन्य तोफासुद्धा कानपूर नहरी ठेवले व त्यांचे आधिपत्य युरोपखंडातील कित्येक युद्धांमध्ये नावाजलेल्या प्लनरल विडहॅम यांचे हाती सोपवून दिलें. कोलिन गंगा अंतरून आलमबागेला आपल्या सैन्यास नोव्हेंबर ता. ९ ला येऊन मिळाला. आलमबागेतील सैन्याचें नीड निरीक्षण करून, रथातील निरनिराळ्या भागांना अेका असेच धुहरचनेत बोकून ता. १४ रोजी लखनौ महारावर अग्रजी सेनेचा भयंकर हल्ला घडवायचाचा असा हुकूम सुटला. लखनौच्या कोंडलेल्या रेमिडेन्सीची हकीकत बळादी व सरदामांचें खलवत करण्यासाठी बळेंताय नांवाच्या अेका घाटमी अग्रजीने तोंडाला काढा रंग फामून, अगावर नेटिव्ह पीपाक घालून अेका नेटिव्हाला बरोबर घेऊन बंदवास्याच्या पद्दत्यातून रात्रीचे बमपी चालत जाऊन कोलिनचे व आझुटरामचे निरोप अेकमेकांना आधीच दिलेले होते. लखनौच्या रेमिडेन्सीत व बाहेर आलमबागेच्या घोऱ्या छवणीत, ज्याला त्याला १४ नोव्हेंबरची सारीय कधी अजाडते अें झालें. रेमिडेन्सीकडून आपल्या सैन्यासह हॅवर्डाक व आझुटराम यादूला त्या याजून घेणित बाहेर पडणार व बाहेरून सर कोलिन यादूला दुसऱ्या याजून घेणित रेमिडेन्सीकडे रेटणार ! या सगळी अग्रजी सेनेत रवाचे बहुतेक नामाजित घोडे व मेनापति जमलेले होते. हॅवर्डाक, आझुटराम, गमुड-सेनेचा पीप, ग्रेटहॅड, दिल्लीचा हाटमन, ब्रिगेडियर होय ग्रेट, आवर, गूड कमान्डर अिन-चीफ सर कोलिन कॉम्पबेल ! ताज्या दमाचें युरोपियन हायलॅन्डर्स, बेटपातील चालमुखातून बाहेर भुडी घेण्यासाठी अत्यंत निपटण्या घाटनालाही मिठी घाल पाहणारे आझुटरामचे युरोपियन्स, राजनिष्ठ पजाबी जवान व दिल्लीकडे देणमानेच्या रमताने खचवलेल्या तरवारी धारण करणारे न्या पंजाब्याहून अधिक राजनिष्ठ अगणारे शीख !

यशी ही अग्रजी मेना त्त. १४ नोव्हेंबर रोजी लखनौ महाराकडे निपाळी. तो राय दिवस बडवास्याच्या व अग्रजाच्या कडापटी होण्यात गचें होऊन गप्पाकळचे मुमाराग अग्रजी सेना दिलमुस बागेपर्यंत पाहू बाबीज करीत गेलेली होती. निघे ती रात्र काढावी अगा विचार करून सर कोलिनने तत्त दिला. त्या रात्रीही बंड-बान्याचे हल्ले मधून मधून जरी चालूच हावे तरी अग्रजी सेनेने त्याग दाद न देता रतिघेच रात्र पात्रयी. दुसऱ्या दिवशी कोलिनने आगऱ्या घोऱ्याची पुन्हा बेरदा पडो

नोट रीतीने वसविली व तारीख १६ रोजी लखनौवर जंगी हल्ला करण्याचा हुकूम सोडण्यात आला. त्यासरशी अग्रजी सेना खुसळी घेवून शिकंदर बागेवर तुटून पडली. शहराच्या ह्या भागापर्यंत अग्रजी सेनेला वंदवाल्यांचा म्हणण्यासारखा अडथळा झालेला नव्हता. परंतु ह्या शिकंदर बागेवर कोणता घादसी वीर नेमलेला असेल तो अमो! तो जो कोणी असेल त्याने त्या बागेमध्ये भयंकर युद्धाचें अढळ ठाण मांडलें. जीवटेंच हाताखालील हायलॅन्डर्स व पॉल्चे हाताखालील शीख लोक हे कर्कश त्रिकाळी फोडून जेव्हा त्या शिकंदर बागेवर तुटून पडले तेव्हा अग्रजी सेनेची ती अमोघ घडक आपल्यापुढें कोणामही टिकू देणार नाही असें दिसू लागलें. शिखांच्या सुभेदार गोकुलसिंग हा आपली तरवार अंघ्रि अग्राहून आपल्या शीख अनुयायांच्या पुढे हायलॅन्डर्सनी जावू नये म्हणून लढाओबीची शर्य करू लागला. दुर्दैवी, लखनौ! त्याच्या घरीरवर कोण जास्त रक्त पिते अद्या निष्ठुर अहमहमिकेने शिखांची व हायलॅन्डर्सची करडी तरवार मपासप वार करू लागली! परंतु शिकंदर बागेचे भक्कम शिलासंचय काही केल्या डळमळेनात. व ते शिलासंचय डळमळले तरी त्या बागेतील वीरसच डळमळेनात! कारण तटाच्या काही शिला डासळताच अग्रजी सेना त्रिकडे तीरामारखी चालली—कोण पुढे जातो? हायलॅन्डर की शीख? दोघानीही खूप शौड मारली आहे; पण अखेर जो त्या भगदाडात पहिल्याने भिडला तो शीखच आहे. त्याच्या या देशद्रोही घादमाला वकीत देण्यासाठी शिरली अेक देशाभिमानी गोळी त्याच्या छातीत! तो पडला आणि लगेच हा कूपर त्या भगदाडात घुसला—त्याच्या मागोमाग अेवढें वेळा, कॅप्टन जॉन चालला—शीख व हायलॅन्डर्स. सोजीर मरामर आत घुमत चालले. आत अग्रेलेल्या शिपायांना हे अंगित सैन्य अेकाअेकी पाहून अेकदम चकित झाल्यासारखें झाले. परंतु त्या दिवशी त्या शिकंदर बागेजवळ लढत असलेला थोडा कोणी सामान्य मनुष्य नसला पाहिजे. तो परत फिरण्याचें नाव देतील घेत नाही. विजय वा मरण! मरण वा जय! शाबास, वीरा, शाबाम! स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्यांना हीच गर्जना घोषते! अग्रजी सेनेतून ह्या बागेच्या तटात हा कूपर घुसला आहे म्हणून कमेही करून त्याला मारण्यासाठी त्या मानी शिपायांनी घडपड चालविली पाहिजे. लुधियाना येवून बंड करून आलेल्या शिपायांच्या त्या शूर नेटिव्ह ऑफिसराशिवाय हें काम होणें नाही. आला—कूपरला. सोधीत सोधीत तो कृतान्त त्याच्या अगावर घावून आला. खणखणट—मपासप—छाटछाट—कूपरला त्याने व त्याला कूपरने अेकसमयावच्छेदे छाटून दोघेही ठार झाले! लॅम्बेन आपल्या हातातील तरवार फिरवीत बकंदू लागला 'Come on men for the honour of Scotland' कोण कुद्दाम वाक्य हें? स्वाॅटलंडच्या अग्रतीकरता या! आणि हिंदुस्थानला अग्रतच नाही की वाय? स्वाॅटलंडच्या अग्रतीकरिता कोणी शौर्य येण्यावेआधीच हिंदुस्थानच्या अग्रतीकरता अेक काळा वीर पवताळून घावला—लॅम्बेनच्या प्रेतानून रक्त भळभळा काहू लागलें! अशी.

ठिकठिकाणी भयंकर हातधाखी झालली असता दुसऱ्या बाजूचा दरवाना फोडून तिकडूनही विजयी सेनासागर त्या वागेत घुसून राहिला! आता या वागेला विजयाची आशा राहिलेली नाही. माग हे शिकंदर वामे, विजय गेला तरी तू लढपारच आहेस की काय? लढ लढ—तशीच लढ! विजय जावो पण सन्मान जाऊ देऊ नकोस, यश जाऊ देऊ नकोस, कर्तव्य म्हणून रणयुगाळीत झुठो पे! दरवाज्यादरवाज्यात, पामरी-पायरीत, खणखणत तरवारीला तरवार झुजून राहिली! रक्ताचा सडा चतूकडे सड-सडू लागला. मॅलेसन म्हणतो, “भयंकर रस्तपाताची व तुमुल निकराची झुज जुपली. निराशेच्या अतुल दौर्वाणे बंडवाले लढू लागले. जिंगिश सैन्याने त्या स्वलाचा आतील भागही काढीज केला तरी लढाईचा शेवट होश्रीना, प्रत्येक सोली प्रत्येक जिना, प्रत्येक घुस्त्राचा प्रत्येक कोपरा हत्येताने झुजत राहिला! ‘शरण’ हा शब्द कोणी अुच्चारला नाही—कोणी ऐकला नाही! जेव्हा ती सर्व जागा जिंगिशानी जिंकून घेतली तेव्हा थसं लसात आलं की, त्या वागेमध्ये दोनहजार बंड-बाल्याचीं प्रेतं पडलेलीं आहेत! त्या वागेमध्ये त्यांची जी पौज होती तीपैकी फक्त चार जण काय ते लढाओ सोडून पळाले असे म्हणतात—परंतु चार तरी पळाले की नाही ही सांकाच आहे!’”

शिकंदर वागेत देशस्वातंत्र्यासाठी लढत लढत मरणाच्या दहीदही, अही द्वि सह्य बोरही, तुमच्या त्या पवित्र स्मृतीला हा कृतज्ञ इतिहास अर्पण असो! दोन हजार गाक्षींचे रक्त! दोन हजार देशवीरांचे रक्त! त्या रक्ताला हा कृतज्ञ इतिहास अर्पण असो! देशासाठी लढू निघालेले तुम्ही कोण होतात, तुमचीं नावं काय होती, तुम्हांमध्ये तत्त्वनिष्ठेची दिव्य ज्योति प्रकाशत असता तिला अंत्य रेणारा कोणचा बीरवर धुरीण ठिये तुम्हास धारातीर्थांचे संकल्प सांगत होता हें कथन करण्याचे महद्भाग्य, जगाच्या कल्याणास्तव अपकारक कर्मांमध्ये देह त्रिजि-णाच्या तुम्हा संताच्या विभूतींचा नामोच्चार अुच्चारण्याचें किंवा लिहिण्याचें महद्-भाग्य जरी आमच्या नशिबी नाही तरी तुमच्या बीयंस्मृतीला हा कृतज्ञ इतिहास अर्पण असो! विजय गेला परंतु तुम्ही स्वकीय यशाला भगू दिलें नाहीत! विजय गेला पण स्वयशाला अुण्णोण रक्ताच्या दोन हजार कारवालाही तुम्ही घुस्नात करून निर्मल ठेवलेले आहात! तुमचे रक्त ही भूतकालची तिलांजलि—आगामी घीराची सर्जीवनी होवो!

तुम्ही यश मिळविलें नाहीत परंतु हे स्वातंत्र्याच्या गाक्षींनो, हा शिकंदर वागे-तील आत्मयज्ञ जर योग्य मुहूर्ताला चारभिलेला असता तर तुमचा विजयही निगडून जाता ना! आता तुमच्या शत्रूची शक्ति कितीतरी वाढलेली आहे! त्याचे हजारो नवे मोठे रणाकडे छोटत आहेत, दिल्ली पडल्याने त्याचा ताण कमी झाला आहे, विज-

पाने त्याचें नैतिक बळ वाढवेलें व अपजयाने सुमचें मानसिक मामग्यें खगलेलें आहे. अशा रुक्ष व निर्बीज जमिनीन दोन हजारार्थें स्वतः देशील पुरासा आंलावा देणार नाही! परंतु दोन महिन्यांपूर्वी जर का हे दोन हजार स्वतमेघ देशवीरत्वाच्या त्वरेने ह्या भूमीवर पडले असते तर—जर लखनौला पहिली सलामी झडताच अग्रजी सत्तेच्या दुर्वल रेसिडेन्सीवर अशा माहू वा मरू या निश्चयाने चालत जाऊन दोन हजार लोकां गेले असते तर—तर अर्ध्या तासाचे आत हिंदुस्थानचे भालावर तुम्हांला पाहिजे होता तो स्वराज्याचा मुकुट चकाकू लागला असता! मरणी मेलत पण मरणाचा तो मुहूर्त हुकला! वेळ गेली, घटका केव्हाच बुटाली—अशा रक्त-विदूने त्या वेळेस विजय मिळता—आता स्वताचे हीद ओतलेत तरी मुयस मिळेल—पण विजय मिळणें कठीण! राज्यशांतीमारस्या भयंकर वेगाच्या वावटळात अेक क्षण कुचराभी झाली की घडी बिघडली. अेक पाय मागे घेतला की तो तुडून पडलाच, अेक क्षण जिवाची आशा धरली की कायमचा मृत्यु आलाच! यांतीच्या दरवारात पहिली साब्रगिरी ही की “बुधने गयी तो हीदरो नही आती !”

रक्ताचे हीद गिकंदर वागेत जने साचले तमेच रणांगणाच्या अितर बाजूला ही साचू लागलेले होते. दिलदुघ, अन्मवाग, राहानजीफ हीं सर्व स्थले त्या दिवशी व त्या रात्री शत्रूबरोबर भयंकर झुज करीत होती. पहाटे लखनौ शहराच्या सर्व घटा घणघणू लागल्या, नौदती धडाडल्या व पुन्हा त्या खनबंबाळ शहराने शत्रूबरोबर टकरा देण्यास सुरवात केली. कालचा राहानजीफचा झगडा व आजचा मोनीमहालाचा झगडा ! तोडीम तोड अुडू लागली! परंतु अखेर अग्रजी निशाणाची बाजूच विनतोड ठरून तें आंगल दल रेसिडेन्सीत कोंडलेल्या आपल्या देशबांधवांची मुक्तता करण्यास समर्थ झाले. ता. १७, ता. १८, ता. १९ तीं तहत ता. २१ नोव्हेंबरपर्यंत लखनौशी लढाईवर लढावी घेत घेत शेवटी तीं वेडलेली व ती वेडा अुठविण्यास आलेली अग्रजी मेना परस्परान भेटती झाली. ज्या रेसिडेन्सीत आजपर्यंत मृत्यूची कळा पसरली होती त्या रेसिडेन्सीवर आता विजयाचे रिगत झळकू लागले. परंतु ह्या आगळ विजयाला चढवाले अजूनही जुमानीत नव्हतेच. ह्या दोन्ही अग्रजी मेना अेकत्र झाल्या असता व स्वताच्या प्रत्यक्ष समुद्रात ते सर्व शहरचे शहर तरंगू लागले असता तेथील बटवाने शरण येण्याने किंवा पळून जाण्याचें नाव काडीनात ! अशा त्याच्या हट्टी धर्मांपुढे लढावी पुन्हा केव्हा जुपेल हें अगदीच अनिश्चित होने तेव्हा मार्गील अहोरात्र हाणामारीत विस्कळीत झालेली ब्रिटिश सेना पुन्हा नीट व्यवस्थेने रचण्यासाठी सरकोलिनने सुरवात केली. त्याने रेसिडेन्सी सोडून देऊन दिलखूप वागेत सर्व संन्य जमविले. त्याची पुढील झटापटीला अवश्य अशी संघटना तयार केली व मिळालेल्या आलमवागेमध्ये आबूदरामच्या हाताखाली ह्या विस्तीर्ण छाटाछाटीतून अुरलेली मुगारे चार हजार सेना व पचवीस तोफा ठेवून दिल्या. व अशा रीतीने विजयावद्दल त्याने आपल्या सैन्यातील शौर्याची, दिस्तीची व आज्ञा-

धारकत्वाची यथार्थ स्तुति केली. त्या स्तुतिशौर्याचा बहुतेक वाटा जनरल हॅबलॉकचा होता !

परंतु तो विजयानंद आग्ल सेना अनुभविते न अनुभविते तोंच त्या विजयानंदाचा मुख्य वाटेकरी हॅबलॉक अेकाअेकी मरण पावला ! लखनौच्या रणागणातील भयंकर जावाने, काळजीने व निराशेने खचत खचत अैन विजयाचे रंगात हा शूर हॅबलॉक मृत्यूचे स्वाधीन झाला. ता. २४ रोजी आंग्लविजयात मृत्यूने हे विष कालविले. तथापि हॅबलॉकचे मागे त्याच्या मुलाला व पत्नीला सरदारीना सन्मान देवून त्याचा अखंड देश हा वृत्त झालेला आहे. परंतु ती वेळ मेलेल्यांच्या दुःखात निमग्न होण्याची नव्हती तर त्याच्या अपूर्ण आशा पूर्णत्वास नेण्याची होती. लखनौ येताना हॅबलॉक पटला तेव्हा त्याच्या मृत्यूनंतर त्याची खरी सेवा करणे म्हणजे लखनौ सहर जिंकणे होय !

परंतु लखनौ जिंकण्यासाठी निघावयाचे आधीच अिकडे कानपूरकडे हेतोकाचे आकस्मिक धडधडाट कां चाललेले आहेत बरं ? अखतील चालले कशासाठी तरी ! युरोपमधल्या रणागणात प्रख्यात झालेला वीर विन्डहम तोंपर्यंत कानपूरला आहे तोंपर्यंत तिपड्या तीफानी सर कोलिनच्या छातीत धडधडण्याने मुळीच प्रयोजन नाही. विन्डहूनसारखा आंग्ल योद्धा अनल्यावर त्याला कोण वडलोड तोंड देण्याचें धैर्य करील ? परंतु सर कोलिन, विन्डहम जसा कानपूरला आहे तसाच तात्या टोपेही तिबडेच आलेला आहे ! असें हे वार्ताहर म्हणतात !

तात्या टोपे कानपूरकडेच आहे ? सर कोलिनला त्या अंकू आलेल्या तोफाचा भयंकर अर्थ घ्यानात आला व तो अत्यंत त्वरेने, लखनौम आधुदरामला सोडून देवून, तो स्वतः कानपूरकडे तात्या टोपे काय गडवदीत आहे ह्याची चौकशी करण्यास धावत निघाला ! !

* * *

प्रकरण सहावें तात्या टोपे

कानपूरला आपल्या सैन्याचा पराभव झाल्यानंतर श्रीमंत नानासाहेब पेशवे व तात्या टोपे हे रात्री बायले सुमारास ब्रह्मावर्तास येवून पोचले. तेथे ती राज घालवून दुसरे दिवशी सकाळी त्यांचे कनिष्ठ बंधु बाळासाहेब, पुतणे रावसाहेब व तात्या टोपे ही मंडळी राजवशांतील स्त्रीसमूहासह नावांत वमून गगानदी अंतरली व लखनौ प्रांतातील फत्तेपूर शहरी येवून पोचले. येथे असलेला श्रीमंत नानाचा परम-

स्नेहो चौधरी भोपालमिह ह्याने त्या सर्वांचे आदरातिथ्यपूर्वक स्वागत केले व आपले येथे त्या मर्गाना ठेवून घेतले. मध्यंतरी कानपूरच्या लायाळीत विस्कळीत झालेले सैन्य पुन्हा व्यवस्थित करण्यामध्ये नाना गुतलेले होते. थोडेच दिवसांत बंड करून बुठलेली ४२-वी रेजिमेंट नानांचे निगाणाखाली लडण्याचा संकल्प करून शिवराज-पुरापर्यंत आली व तिथून तिने सर्व संमतीने श्रीमंत नानांना आपल्याम धेजून जाण्याबद्दल कोणीतरी अधिकारी मनुष्य घाटावा म्णून विनंती घाडली. या विनंती-प्रमाणे श्रीमंत नानांनी तात्या टोपे यांस शिवराजपुराकडे त्या रेजिमेंटला आणण्याचा अधिकार देऊन रवाना केले व त्याप्रमाणे तात्यांनी त्या रेजिमेंटला नानांच्या ध्वजा-खाली आणले. तात्यांना हे शिवराजपूरचे सैन्य मिळताच त्यांनी हुंबलांकवे पाठीवर मागे सांगितल्याप्रमाणे, टाववेचना आरंभ केला व अखेर त्या आंगलवीराला अपोधेवून घेचून परत कानपूरला आणले. हुंबलांक वानपूरला येऊन पाहतो तो हा विचित्र मराठा ब्रह्मावतचि वाड्यात अगदी पूर्वीप्रमाणे मारे राज्य करून राहिलेला ! तेव्हा पुन्हा अकदा ब्रह्मावतास निकराची लढाई करणे आग्ल सेनेस भाग पडले. या लढाईत पराजय पावताच गंगानदी अतून तात्या मसैन्य नानांना फत्तेपूरला येऊन मिळाले. थोडेच दिवसांत ग्वाल्हेरचे सैन्याम फिरून करण्याचा घेत नानांचे दरबारात घाटू लागला. या कामावर नात्यानिवाय कोणाची योजना अिष्टतर होणारी आहे ? ज्या विलक्षण डोव्याने आजपर्यंत शक्य रेजिमेंटच्या रेजिमेंटस् गुजरीतीने पोखरून बंडाच्या धाडसी कर्मास भारतात प्रवृत्त केल्या त्या या कावेबाज मराठ्यानेच ग्वाल्हेरचे सैन्य फितवावपास गेले पाहिजे ! तावडतोव तात्या टोपे ग्वाल्हेरला गुप्तरूपाने गेले, व तेथून स्वरेने परत फिरताना त्यांनी त्या ग्वाल्हेर सैन्यापैकी मोठारच्या छावणीतील काँटिजेंट पायदळ, थोडेस्वार, तोफखान्यामह फौज आपल्याबरोबर काल्पीपर्यंत फिनवून आणलीही ! हे अकताच नानांनी काल्पीच्या ह्या सर्व भंग्याची व्यवस्था करण्याचा अधिकार देऊन वाळासाठेवास तिकडे घाडून दिले. काल्पी शहर हे ठिकाण लष्करी दृष्टीने वडवाल्यात अत्यंत महत्त्वाचे होते. धमुनेचा प्रवाह त्या शहरामध्ये व कानपूर-मध्ये असल्याने अग्निदा सैन्यापामून संरक्षण करणारा तो अक नैसर्गिक खंदकच झालेला होता. म्हणून काल्पी शहरात तात्यांनी ठेवलेले प्रस्थान बायम करून तेथील किल्ल्याची लष्करी तयारी जम्यत करण्याचा नानांनी हुकूम दिला. काल्पी शहराचे संरक्षणाम काही लोक ठेवून बाकीच्या सैन्यासह तात्या टोपे कानपूरच्या अिप्रजी फौजेम गह देण्याचा विचार करू लागला.

मर कोल्लि जेव्हा अिप्रजी सैन्यासह लखनौच्या मुकज्जेकरिता कानपूर सोडून निघाला तेव्हा तेथील संरक्षण करण्याकरिता त्याने युरोपच्या लढायात प्रसिद्धीस आलेला जनरल बिन्डहॅम यास ससैन्य ठेवलेल्या होता. त्या युरोपियन सैन्याला नवीन क्रमक येण्याचे आधी व लखनौकडे चाललेल्या क्षमदा सण्याचे पूर्वी कानपूर-शहरावर साधन्याम पुन्हा अकदा चढाई करून पहावी अया नानांचा निश्चय ठरून

त्या कामावर हें स्वाहेरहून तात्यांनी जाणलेलें सैन्यच घाड्यात आले. ह्या सैन्यावर आता तात्या टोपे घांघीच मुख्य सेनापतित्वावर नेमणूक झालेली होती. अशा रीतीने नानाच्या दरबारात काल कारकुनाची लेखणी खरडोत बसणारा ब्राह्मण तात्या टोपे आज अेका सैन्याचा मुख्य सेनापति झालेला आहे ! आणि युरोपच्या रणमैदानावर लष्करी तालमी घेण्यात ज्याचा जन्म गेलेला आहे त्या जनरल विन्डहॅमवर तो चालून जात आहे ! आणि त्याचीं साधनें तीं कोणतीं ? नुकतेच वंङ केलेले, असंघटित लष्करी शिरापी आजूबाजूच्या बाजारपुण्यांसह त्याच्या घरोघर निघालेले व समोर संघटनेने, लष्करी शिक्षणाने युक्त संस्थापित तात्तेनें असें विजयी झाले सैन्य बुभे ठाकलेले ! अशी ही असमान झुज पाहू कशी लढते ती-स्वातंत्र्याचें चैतन्य, अितर सर्व कापदे विरुद्ध पक्षाकडे असतांनाही पाहू कसें लढते ते ! म्हणजे साधनादि कापदे नसताना पर ते अितर लढते तर शिस्त सघटनादि कापदे असताना ते किती लडू शकलें असें याचे हें जिवंत शिस्तगण मिळालेले होतील !

वंङ कैलेल्या स्वाहेरच्या कॉन्टिजंट कोजेनह तात्या टोपे हंता. ९ नोव्हेंबरला कार्त्तलीला येथून पोचले. कानपूरपासून कार्त्तली ४६ मैलांवर बसलेली आहे. तेथून कानपूरच्या अंगिलम सैन्याची घरोघर वातमी काढून तात्यांनी कार्त्तली सोडून व यमुना नदी अतून दुआबमध्ये प्रवेश केला. जालन येथे खजिना बगैरे सर्व अडगळ ठेवून, त्यांनी कार्त्तलीला ३००० सैन्य व २० तोफा संरक्षणार्थ ठेवून, यमुना अतारताच घाभीघाभीने ते कानपूरवर घडाभी कहून गेले नाहीत. सर कोलिनला लखनौकडे तेथील बंडवाल्यांनी अेकदा तांड दिलें म्हणजे तो तिकडे पूर्ण अडकून पडण्याची चाती येथीतपर्यंत तात्या कानपूरच्या नुसत्या आजूबाजूलाच घेर घरीत होते. लखनौचे बंडवाले आता काही दिवस तरी सर कोलिनला गुतवून टाकतील असा रंग दिसताच तात्या शिवराजपूरपर्यंत चढून आले. वाटेत लष्करी महत्वाच्या ठिकाणी त्यांनी सैन्याची ठाणी टाकली. सुमारे नोव्हेंबरच्या १९ तारखेला अितकी व्यवस्था कहून तात्यांनी अग्रजांचा रमदीचा मुख्य मार्ग बद कहून टाकला. या तात्यांच्या डावपेचाचा अर्थ विन्डहॅमच्या नजरेस आल्याशिवाय राहिला नाही. त्याने वलकत्याकडून वहात असलेल्या गोऱ्या सैन्याचा प्रवाह कानपूरलाच थाववून धरला. काथ्यच्या हाताखाली सैन्य देऊन कार्त्तलीच्या रमदनजीक तळ देवविला व तात्या अयोध्येत सर कोलिनच्या पाठीवर मार देण्यासाठी निघून जातो किवा कानपूरला येतो याची तो वाट पाहू लागला.

परंतु विन्डहॅम हा जाला वाट पहाणारा थोडा नव्हता. त्याचा घाडसी स्वभावरणामध्ये त्याला नेहमी पुढे ढकलीत असे. शिषाय अग्रजाची हिदुस्थानातीलच नव्हे तर आशियातील सैन्याविषयी जी अेक लष्करी अज्ञा ठरलेली आहे तिचाही त्याच्या मनावर पगडा बसलेला होता. ही थळा म्हणजे अशी होय की, " ऐतिहासिक लोकांचा पराजय करण्याची अुत्तम युक्ति म्हणजे त्यांच्यावर सरळ रीतीने चढाओ.

करून जाणें हीं होत. आपण कितीही सनसून असलो तरी जर किंचित् मागे पाय घेतला किंवा भुशीर येला तर अशियाटिक लोक तेव्हाच गर्वभराने फुगून जातात. परंतु आपण कितीही असक्त असलो तरी मागे न येता त्यांच्यावर निकराने मारून रोतीने तुटून पडलो की, अशियाटिक लोकांचे दोष्टे दिपून जाऊन ते नुमते भेदरूनच घेरावेरा पडू लागतात." या उत्पत्ती यद्धेचा उपयोग धाजपर्मंत जिप्रजांनी जितके जितके वेळा येत्या रसांतून वृत्तेक वेळा तो यगस्वीच झालेला होता. त्यामुळे अशियाटिक लोकांशी राहताना यद्धेच्या सन्या प्रमाणांपेक्षा बरल्या दिमाखातून यगाचा जास्त संभव असतो, म्हणून रणामध्ये गोऱ्या मूठमर मॅन्यानेही नीट तीरागारखे अशियाटिक लोकावर तुटून पडत जावे, व त्यांनी चाल करपाचे आधी आपणच त्यांच्यावर चालून जाऊन आपले गरिमावर जबर आहे असे त्यांना भिबवीत पावे. हा चालवृद्ध-सात्त्विकता अथवा प्रयोगनिष्ठ नियमच ठरलेला होता. जो जो जिप्रजा मोजीर जिकडे येतो तो तो हा नियम पाठ करीत असे व जो जो जिप्रज अतिहासकार प्रथे किही तो तो हा नियमाचा मिद्वान्त पुनः पठन करीत असे. अशा तालमीत जनरल विन्डहॅम हा तात्या टोप्याच्या हातचालींना मनमोकन रोतीने चालू देऊन वाट पाहत घोडाच बगणार ! त्याने कानपूर गहरातून निपून कात्पीच्या बाजूला असलेल्या बालव्याचे पुलापर्यंत चालू गेले.

ही ब्रिटिश फौजेची झालेली चाल पाहूनच बडवाल्याच्या सैन्यानेही हालचालीस आरंभ केला. त्याची नेता अकरपुरातून नुरखंडीम आली व नुरखंडीतून ता. २५ नोव्हेंबरला पांडु नदीला येऊन भिडली. आपल्या अतिरक्ता नजीक हा घाडगी शत्रु चालून आल्याची बरी लागल्याने विन्डहॅमच्या सैन्यात लडाबीची तयारी झाली व अशियाटिक लोकांच्या पराभवामाठी रामबाण असलेली बुवि ता. २६ रोजी योजनेचे ठरले. यद्धेच्यावर आपण होऊनच मरळपणे चालून जाऊन पहिल्याने त्यांच्या आघाडीला झोडावी व मग असेंच अकथेकडे गातून त्याचे अंतर भागही हाणून टाकावे, असा संकल्प करून विन्डहॅम गा. २६ ला सकाळीच शत्रूवर चालून गेला. यद्धेने अका दाट झाडीत असे होते. स्थानी जिप्रजा मॅन्यावर आपल्या तोफा मुरू देण्या. घराच बंड मारायारी होऊन जिप्रजांनी तेथील ३ तोफांना जिकून घेतले. विन्डहॅम म्हणू लागला अखेर मात्या मरळ हल्ल्याने अशियाटिक लोक आपली अकदा पराभव पावले व गोरी फौज आपली अकदा विजयी झाली ! गोरी फौजही आपण विजयी झाली—विजयी झाली, म्हणून जयसुंद करू लागली—परंतु हे विजयी सैन्या, तुझा सराच जर विजय झालेला आहे तर मग हे काय तू रणतून मागे मागे का हटत चालतोस ? किंवा अलीकडे रणातून पिछेहाटीलाच विजय म्हणू लागले आहेत ? कदा विजय आणि कदा रथ ! विन्डहॅमची गोरी फौज तात्या टोप्याच्या घोडेस्वारापुढे हटत हटत घेत कानपूरपर्यंत मागे सरले. तिच्या पाठीवर असलेले यद्धेवर घोडेस्वार घड लडाबी देखीनात, घड पाठलाग मोडीनात !

गराठपांच्या फौजेताररोच ते दगूभोवती घिरट्या घालीत घाटीत त्याला मागे रेंदीत व आपण पुढे घुसत घेट कानपूर शहराच्या वेशीपर्यंत येऊन धडकले. बडवाल्यांना घासात ठेवण्यासाठी विन्डहॅमने मारलेल्या या गरळ घटकीला नेहमीच्या संप्रदायाप्रमाणे न भिता हे अेमियाटिक लोक धुवट त्यालाच घटक देत पुढे आले ! मॅनेतन म्हणतो, "परंतु बंडवाल्यांचा पुढारी तात्या टोपे हा काही कोणी बंडगळ मनुष्य नव्हता. जनरल विन्डहॅमने जो आपाप केला त्याने भयभीत होण्याचे दूरच राहून झुलट अिप्रजी सेनानींचे मर्मस्थान त्या घूतं गराठपाच्या नजरेत आले. विन्डहॅमची अतगंत स्थिति अेवढ्या अुघट्या पुस्तकागारखी शरकन तात्या टोपेने वाचून टाकली आणि अस्मल सेनानींच्या अुपजत पातुपाने त्याने त्या स्थितींना पूर्ण फागदा येण्याचा निश्चय केला. " १

दिवंगभर लढाओ दिवलेल्या विन्डहॅमला २४ तासांचीही फुरसत न. देता, आपल्या सेनेला तात्यानी त्या रात्री, दुसऱ्या दिवशी मकाजीच पुढे चाल करण्यास राज अगावे, असा हुकूम दिला. परंतु निओली आणि नियराजपूर येथील फौजे येऊन तिने अिप्रजांच्या अुजव्या वाजूवर सोफाचा गोळीबार करण्यास पुढे न जाता ती गोळीबार होताच मग अिप्रजावर स्वरेने हल्ला करावा अें त्याने योजिले होतें. मिक्डे विन्डहॅमनेही आपल्या सेनेला मकाळीच रातसून अुभें विलें. परंतु सुमारे मऊ. बाजेपर्यंत अुभें राहिले अगताही बंडवाले येण्याची वातां मिळेली किंवा त्याच्या हालचालीही कळेलान. तेंव्हा अिप्रजी सेना ग्याहारासाठी आपापल्या तंबूत परत गेली. सुमारे ११ वाजता अिप्रजी सेनेला पुन्हा रागून रुजततेचा हुकूम आला. जनरल विन्डहॅमला सेनापति तात्या टोपे याचा नवकी हेतु काहीच कळेना. सर्व अिप्रजी सेनेत अनिस्थितता माजलेली होती.

अितक्यात निश्चिततेचा अर्थकर अंमल मुरू करण्यासाठी तात्या टोपे याच्या सैन्यातून अिप्रजाचे धुजव्या वाजूवर तीठेचा लाल भडक गोळा येऊन आदळला. तो गोळा आदळतो तोच गमोहनही मारा सुरू झाला. लगेच विन्डहॅमने ६ सोफासही काथ्यूला प्रहावर्ताने रत्त्यावर घाडून शहराचे त्या भागाला रक्षण करण्यासाठी पाठविलें. बंडवाल्यांच्या तोळाचा व अिप्रजाच्या मध्यभागाच्या तोळाचा जगी सामना सुरू होऊन त्यात अिप्रजी गोळाबाज लवकरच हार घेऊ लागले. तात्यानी आपल्या सैन्याचा अर्धवर्तुळाकृति व्यूह करून त्यामध्ये अिप्रजी सैन्याला समोहन व दोन्ही वाजूनी कोंडीत आणण्याचा घाट घातलेला होता. विन्डहॅमने तात्याच्या

१ "Tatya Topi read then the necessities of Windham's position as he would have read an open book and with the instinct of a real general he resolved to take advantage of them "

—Malleon, Vol. IV, page 167.

अर्धवर्तुळात फोडण्याचा हवा तेवढा प्रयत्न केला. परंतु तात्यांच्या तोफांनी अग्र-
यांना पुढे पावून टाकण्यास अशक्य करून टाकलेले होते. पुढे पावून तर राहोच पण
आता मूळ ठिकाणीही अडळ राहणे अशक्य होऊन अग्रज रणांतून पावून मागे घेऊ
छागला. अग्रजाची डावी बाजू आपल्या तोफा सोडूनही मागे फिरली हें पाहताच
त्यांच्या भुजव्यां बाजूकडील काही सैन्याने नेट धरून तोफा रक्षण केल्या. परंतु
ह्यापुढे अग्रजी सोजोर रणात पाय धरीनात ते जसे मागे हटताना दिसले तसे
बंडवात्याचे अर्धवर्तुळ पुढे वकलीत चालले. संध्याकाळी महाचे सुमारास ह्या भय-
कर दफलादकलीत अग्रजाची सेना पूर्णपणे कोलमडून गेली व त्यांचा सेनापति
जनरल विन्डहॅम हा सर्व सैन्यासह अस्ताव्यस्त रीतीने पळू लागला. त्याचे हत्तारो
तंबू, राहुटपा, बैल, रमद व पोपाख बंडवात्याच्या हातात पडले व कानपूर राह-
त्याचा निम्मा भाग पुन्हा सेनापति तात्यांच्या ताब्यात आला. असा रीतीने या
जवान मरं मराठ्यांच्या सरवारीवर ह्या विजयाचा दुसरा मुकुट झळकू लागला.
फाळच्या लढाजीत जर त्याचा काहीसा अप्रत्यक्ष विजय होता तर आज त्याचा
अप्रत्यक्ष व परिपूर्ण विजय झाला ! त्याने अंग्लशांच्या अेका अत्युत्तम सेनापतीला
दिवसभर चाललेल्या निगराच्या रणात मुसता पराभूत केला अितकेंच नगून त्याचा
स्थाने पाठलाग केला. तंबू राहुटपासह त्याची छावणी पाडाव केली व कानपूर
महारातून त्यास वृसकीत नेहून त्या महाराचा ताबा घेतला. जर ह्या सेनापती-
अितकेंच त्याचें सैन्यही कर्तृत्यवान् व सघटित अमत्त तर अंग्लशा अितिहासकारही
म्हणतात की ह्या मराठ्याने त्या दिवशी जनरल विन्डहॅमचे सैन्याला पार कापू-
नही टाकले असत ! अितकी बिनतोड बाजू तात्या टोप्याने जनरल विन्डहॅमवर
लागू केली !

आणि तात्या हा बिनतोडीचा डाव खेळत अमतांना त्याचा आवाज सर
कोलिनला लखनौकडे ऐकू गेलेला होता. ज्या वेळेस तात्या कानपूरवर चालून आले
तेव्हा त्यांना अशी आशा होती की निदान महिनाभर तपे सर कोलिनला लखनौ
शहर गुप्तवून ठेवीत व तोपर्यंत जनरल विन्डहॅमच्या अेकलकोंडेपणाचा आपण
सहजच फायदा घेऊ. परंतु त्यांचा हा डाव त्यांच्या बाजूने जितका विजयी
होत आला तोच त्यांना बातमी कळली की लखनौचे काम अगदी त्वरेने संपून तिरुडे
बंडवात्याचा फारना अटपट्या नसत्याने सर कोलिनही आपणावरच चालून येत
आहे. आता मनेच्या दोहोबाजूने छिटछिट सैन्य तात्यावर चढात्री करून आले होते.
लखनौच्या बंडवात्यांनी दाखविलेल्या ह्या दिलेपणाचे अंग्लशांच्या खुब कमान्डर-
अिन-चीफर्सी कुस्ती घेण्याचा ह्या बंडवात्या सेनानीवर बोजा पडला होता. तरी
तो मराठा सेनानी ता. २७ ची सर्व रात्र रणावरच सावधगिरीने काढीत अडळ
अुभा होता.

त्या रात्री अेकदा जनरल विन्डहॅमच्या मनात आलें की बंडवाल्यांवर रात्रीच्या रात्री छापा घालून दिवसा गेलेलें यश परत मिळवावें. परंतु हया कल्पनेला सार्थ-कता देण्याअितका धीर ब्रिटिश सैन्यात अुरलेला नसल्यामुळे आता रात्री तर राहोच पण सकाळी तरी सत्रूला हात दाखविता यावा म्हणून विन्डहॅम कडेकोट तयारी करू लागला. त्याने कालच्या पराजयातोल सर्व चुका दुष्ट कहन ता. २८ रोजी बंडवाल्यांवर पुन्हा शस्त्रे तर चढाओी करण्याचा निदान त्यांची चढाओी तरी न होऊ देण्याचा निश्चय करून रणाम सकाळीच आरंभ केला. अिग्रजांच्या डाव्या व अुजव्या बाजूवर बंडवाल्यांच्या तोफा व सैन्य मार देऊ लागलें. कालच्या प्रमाणेच आजही अिग्रजांना त्यांनी व त्यांना अिग्रजांनी ठिकच्या ठिकाणी दुपारी १२ पर्यंत दाबून ठेवलें. परंतु काल अिग्रजांनी पाय जसा मागे घेतला तसें आज न करता ने रणात पाय पुढे टाकून सत्रूवर तुटून पडले. अेशियाटिक लोकावर सरळ धडक घेतली, तेव्हा मग विजयाची शंका कसाला ?

विजयाची शंका मुळीच नाही पण हा अुजवोकडे हाहाकार कोण करीत आहे ? ब्रिगेडियर विल्सन ठार ! कॅप्टन मास्त्री ठार ! कॅप्टन मार्की, मेजर स्ट-लिन, लपटेनंट केन, लेपटेनंट गिवन चरचरा कापून जावून ठार ! अेशियाटिकां-मध्येही अेजादा तात्या टोपे अयतोच तर मग ! त्या तात्याने व त्याच्या सैन्याने संध्याकाळपर्यंत मारामार करून पुढे चाल करीत आलेल्या अिग्रजी सैन्यास त्याच्या कमान्डरमुदा मागे पिटाळून हया तिसऱ्या दिवशीही हा तिसरा विजय मिळविला ! कालच्या पेक्षाही आज अिग्रजी सेनेची जास्तच नामोहरामी अुडवून दिली. त्याच्या दोन्ही भागानाही रणागणावून हुसकून दिलें. काल अर्धे शहर घेतलें होते तर आज तात्याने सर्व कानपूर कात्रीज केलें व अशा रीतीने हया जवानमर्द मराठ्याच्या तरवारीवर हा तिसरा विजयाचा मुकुट लकाकू लागला ! २ परामव पावून अिग्रजी सैन्य मागे पळत होतें तेव्हाच अिग्रजाचा कमान्डर अिन-चीफ सर

२. The following graphic picture is given of the defeat by an English Officer — "You will read the account of this day's fighting with astonishment for it tells how the English troops, with their trophies and their mottoes and their far-famed bravery were repulsed, and they lost their camp, their baggage and position to the scouted and despised natives of India ! The beaten English — as the enemy has now a right to call them, — have retreated to their entrenchments amidst overturned tents, pillaged baggage, men's kits, fleeing camels, elephants and horses, and servants. All this is most melancholy and disgraceful ! " — Charles Ball, Indian Mutiny, Vol. II, page 190.

कोलिनही त्याच्या छावणीत येथून दाखल झालेला होता. त्याने आपल्या डोळ्यांनी 'अग्रजी फौजेची जुडालेली नेधा पाहिली, त्याने आपल्या डोळ्यांनी बंडवाल्यांची विंगयी सेना कानपूर गहरात प्रवेश करताना पाहिली, त्याने आपल्या कानानी बंडवाल्यांची रणशिंगे व रणतांबे, जयनादाचे कडकडाट करताना ऐकिले ! कानपूर-कडे सात्या टोपे काय गडबडीत आहे हे त्याच्या आता पूर्णपणे ध्यानात आले !

सर कोलिन अग्रजाचे छावणीत येथून पोचल्याचे वळताच ज्याची अत्यंत भीति वाटत होती ती गोष्ट घडली आहे हे तात्याना वळून आले. लखनौने निकराचे शिवजी दिव्येपणा केल्याने सर कोलिन ससैन्य कानपूरवर अयोध्येकडून, चालून आला ! हे अग्रिय सत्य प्रत्ययात येताच घोर न मोडता तात्यांनी अयोध्येकडील पूत फोडून टाकून त्रिमल्लिख सैन्यास गंगा नदी अंतरणे अशक्य करण्यासाठी त्या पुलावर तोफांचा मारा सुरू करण्यास आरंभ केला. परंतु या बंडवाल्यांच्या तोफांचा रोज आघात ओळखून सर कोलिनने अग्रजी तोफांचा अगुष्ट मारा चालविला व त्यांच्या आघाताखाली ता. ३० नोव्हेंबरपर्यंत सर्व अग्रजी सेना अयोध्येतून कानपूर गहरा-कडून येथून अंतरली. तरी कानपूर गहर सोडून जाण्यास बंडवाले तयार होवूनात. त्यांनी त्या गहरापाशी अग्रजांच्या मुख्य कमान्डर-अिन-चीफांही दोन हात करण्याचा घाट घातला. कारण "They had, as their leader, a man of very great national abilities." ह्या कर्जवगारोच्चर सेनापतीने आपली डावी बाजू कानपूरच्या व गंगेच्या दरम्यान अडचणीच्या जागेत, आपला मध्य खुड कानपूर गहरात व आपली पुजवी बाजू गंगेच्या कालव्यावर पसरून ठेवलेली होती त्याचे सैन्यास लष्करी शिक्षण मिळालेले दहा हजारपर्यंत शिपायी लोक होते. त्यांनी न्हिसेंबरच्या पहिलीला व दुसरीला अग्रजी सैन्याच्या कमान्डर-अिन-चीफास स्वस्थ वमू दिले नाही. दुसरे दिवशी तर खुड त्याच्याच तबूवर बंडवाल्यांनी अेकाजेकी गोळीबार सुरू केला होता. ४ तारलेला त्यांनी काही जवालाप्राही बोटी अयोध्येच्या पुलाला जाळण्यासाठी गंगेच्या प्रवाहात घाडून दिल्या ता. ५ ला तर त्यांच्या तोफखान्यांनी अग्रजाचे सर्व सैन्यावर असा मारा करण्यास आरंभ केला की, सर कोलिनला तळ मोडून सैन्याची पुष्कळशी हालचाल व अग्रजी तोफांतून बराच वेळ गोळा फेकणे बंद करणे भाग पडले. बंडवाल्यांनी ही धिटाओची केलेली रणावृत्ती आजपर्यंत मुकाट्याने अंजण्याची सर कोलिनला जी पाळी आलेली होती ती ह्या ५-व्या तारवेनंतर मात्र येणारी नव्हती. कारण आता त्याने त्याच्या सैन्याची अंत्तम अेकबद्धता करून मार्गातील सर्व अडचणी दूर केलेल्या होत्या. व म्हणून दिवसे दिवस प्रत्यक्ष त्रिमल्लिख कमान्डर-अिन-चीफचे तबूवर गोळीबाराची चेंदूपळी खेळत चमणाच्या हट्टी, धोट व अड्डाम बंडवाल्याची ता. ६ रोजी आपण होऊनच निकर

करण्याचा त्याने निश्चय केला. या वेळेस बंडवाल्याकडे सुमारे नव्वद्दहा हजार लष्करी शिस्त मिळालेले शिपायी असून त्यांच्या डाव्या बाजूकडे खुद्द नानासाहेब, उजवीकडे स्वाहेरचें सैन्य व त्या सर्वांवर तात्या टोपे हे सेनापति सल्लेले होते. मिर्गिलाकडे अकंदर गोरी व काळी मिळून पांच हजार पायदळ, सहाने घोडेस्वार व ३५ तोफा मिळून सुमारे ६००० लोक अतिशय फौज सज्ज झालेली होती. चार्लस वॉल म्हणतो ७५०० फौज होती व त्या सर्वांवर खुद्द कमान्डर-इन-चीफ सर कोलिन हे सेनापतित्व करीत होते.

सर कोलिनने बंडवाल्यांची उजवी बाजू असरक्षित ठिकाणी पडलेली वाहे ही पाहून ता. ६ डिसेंबरला सकाळी ९ वाजता प्रथमतः लढाईची तोंड जुंपविले. उजव्या बाजूवरच आपण मुख्य हल्ला करणार आहोत हे उघाविण्याकरता डाव्या बाजूवरच अग्रजी तोफा प्रथम गोळा फेकू लागल्या व त्यांमार्फत बंडवाल्यांचे लक्षही तिथे वेधले. ग्रेटहेडने बंडवाल्यांच्या मध्यावरही अकंदाच हल्ला चढविला. अशा रीतीने तिथे लढकरच गोळीबारांच्या भयंकर धडपटीत ते पृथ्वी कंपित करू लागले अगता अन्वडे उजवीकडे लपत लपत येऊन अग्रजांनी बंडवाल्यांवर खराखरा हल्ला अरवत निकाराने चढविला. शीत लोक व गोरे लोक तारामाराने चाळून येत असता रथज-सर स्वाहेरचें सैन्याने तोफांचा भयंकर मारा गुरू केला. त्याचप्रमाणे पांडिप सेनेच्या बंदुकाही आग्लेमेनेच आगीचे लोळ ओकू लागल्या. शीत लोक 'दबल मार्च' करून घावून देताच बंडवाल्यांची व त्यांची अकं अग्रजांपर्यंत खडार्जनीची धुस्ती चालली. अन्वड्याने पीछे लोक लोक येऊन जेव्हा तिथे आले तेव्हा बंडवाल्यांची उजवी बाजू हटू लागली. अन्वडा ती हटू लागल्यावर गन अग्रजी सेनेच्या जोराने विचारलेच नवी त्यांनी लढकरच त्यांच्या बाहेरच्या सैन्याची वाताहत झडविशी. त्याच्या तोफा पकडून घेतल्या व त्यांची गर्व उघावलीही कावीज पेली. बंडवाल्यांच्या उजव्या बाजूकडे सर कोलिनला असा परिपूर्ण विजय प्राप्त झाला. परंतु त्याची अगोपा अगोपा अन्वड्यानेच तांत होणारी नव्हती. ह्या उग्रच्या बाजूकडे चालीचा रस्ताही अडवून टाकून त्याच्या मनाने तात्याला सैन्य घरणे आपावयाचे होतं. म्हणून त्याने प्रहारावरून रस्त्यावर सैन्याकडून तात्याला घातून दिले. या दिवशी अशियाटिक रथपात्री प्रत्येक आलेला होता. बंडवाल्यांच्या मध्यावर ग्रेटहेडने जो हल्ला नेलेला होता तो अन्वडा पोचत होता की, जर बंडवाल्यांनी त्यांच्यावर खरोखरच अकंदर अगता. परंतु अग्रज गळ रीतीने घटक देत देताच बंडवाले धावाने वळू लागले. आपातक पडतीचा भयंकर करलाच व हिमतीचा देवाचा दागविताने अशियाटिक लोक बघावे हा विधिपक्ष जर मध्यावर मिळीत देता तर अन्वडे बंडवाल्यांच्या बाजूकडे त्याच मिळाल्याचा निवेद्य पत्रही प्रत्येक आलेला होता. वारण सैन्याने-

पाशी पुरेमें सैन्य असूनही तो बंडवाल्यांच्या बाबीवर आपात करित तुटून न पडता डावपेचाने लपत टपत बगतोसा दिसताच बंडवाले शिरबोर होऊन त्याच्यावरच तुटून पडले ! व ह्या मॅन्सफील्डच्या स्थिर पद्धतीने सर कोलिनची अर्धो मनीषा अपूर्ण राहिली. कारण तात्या ससैन्य धरण येण्याचा संभव आता दुमिळ झाला. तो मराठा सेनापति तात्या टोपे मॅन्सफील्डला दटावीत दटावीत ब्रह्मावर्ताकडे अग्रजी जाळें तोडून तोफांमुद्रा व सैन्यामुद्रा पार निघून गेला होता ! तात्यास घरुं पाहतो ! सर कोलिन, ह्या मराठी बाघान धरावयास तुला अजून रक्ताळलेल्या आतड्यांची थडो वित्री तरी जाळीं पसरवीं लागतील !

या दिवशी बंडवाल्यांच्या तोफांमुद्रा तात्या टोपे जरी निसटून गेलेले होते तरी त्यांचे मागोमाग होप घॅटने स्वारी केली. ता. ९ डिसेंबरला दिवराजपुरानजीक तात्यांचे सैन्यानी त्यांची पुन्हा अेक पळती चकमक बुडाली व त्यातूनही तात्या व त्यांचे सैन्य जरी निसटलेच तरी बंडवाल्यांच्या बहुतेक तोफा अंगिशांच्या हाती पडल्या. ह्याप्रमाणे सर कोलिनने ता. ९ ते ता. ९ या चार दिवसांमध्ये विडह्मचे पराजयांचा मूड अगुविला, बंडवाल्यांच्या ३२ तोफा काबीज केले्या व त्यांच्या सैन्याची साखळी तोडून टाकून काही काल्पीकडे व काही अयोध्येकडे घालवून दिले. ह्या कठीण विजयानंतर काहींचे सोपे विजयही त्यांनी कां मिळवू नयेत ? अंतर्दय, तो ब्रह्मावर्तास दोडत गेला, तेथील राजवाडा त्याने घुळीत मिळवून टाकला. तेथील मालमत्तेची लूट केली व नंतर ह्या सर्व विजयावर कळरा चढविण्याकरिता ब्रह्मावर्ताची टोलिजंग देवालयें फोडून अद्भुतत करून टाकलीं.

या ब्रह्मावर्ताच्या वाड्यातच सत्तावनच्या स्वातंत्र्यसमराचा गर्भसंभन झालेला होता. आणि ह्या ब्रह्मावर्ताच्या देवालयांनीच ह्या स्वातंत्र्यसमरावर आशीर्वाचनें कविलेलीं होती ! याच ब्रह्मावर्तास भारतभूमीची देदीप्यमान धोररत्नें नाना, तात्या, बाळाराम, शास्त्रीची 'छवेली' वाढून लहानाचीं मोठी झालेलीं होती. रायगडावरून गडेलोट झालेलें मराठ्यांचे राज्य अग्रजाच्या रक्तकर्दमातून ज्या दिवशी येथे पुनःप्रादुर्भवन पावले त्या दिवशी या वाड्याने व या देवालयांनी दीपोत्सव केलेला होता !

परंतु त्या दीपोत्सवाच्या आगीनेच आज ते भस्मीभूत झालेले आहेत. पण अति-हासा, त्यांच्या या पवित्र भस्मावर अेक अश्रुही गाळू नकोस ! स्वातंत्र्याचे तेजोमय गर्भाला अद्भुत देत असताना त्या अुदात्त प्रसववेदनेने जे वाडे व जीं देवालये मरण पावतात त्यांचे मरण, गुलामगिरीची लेंढारें प्रसविण्याच्या वाड्याच्या व देवालयाच्या अस्तित्वापेक्षा सहस्रपटीने अधिक चेंतन्यदायी होते ! प्रेताच्या ताटीला लागण्यापेक्षा यत्नीय ह्दुतारानांत हविर्भूत होणारें काष्ठच सहस्रतेने अधिक चेंतन्यदायी असतें !

प्रकरण सातवें

सखनौचा निःपात

तात्या टोपेनी कानपूरकडे चालविलेल्या भयंकर गडबडींना असा बंधारा घातल्यानंतर मग सर कोलिनने बंडखोर प्रदेशाचा पुनर्विजय करण्यास कंवरकसली, दिल्ली जिकल्यानंतर येथून खाली अलिगडपर्यंतचा प्रदेश शांत करीत सीटन हा अलिगडाला आलेला होता. म्हणून आता कानपूरपासून वर अलिगडपर्यंत प्रदेश शांत करण्याकरिता वालपोलला कार्या रस्त्याने घाडण्यात आले. वालपोल कानपूरपासून वर चढत व सीटन अलिगडपासून खाली उतरत त्या दोघांनी मंनपुरीला भेटावे व अशा रीतीने दुआवाचा यमुनाकाठ पूर्णपणे पुनर्जित व्हावा, आणि यमुनातीराने हीं सगळ्यां जात येत असता दुआवाच्या गंगातीराने खुद्द सर कोलिनने फत्तेगडापर्यंत चढत जावे असा आंग्ल सैन्याचा नकाशा रेखाटला गेला. या नकाशाप्रमाणे दुआवनघील बंडवाले हटत हटत फत्तेगडाकडे जमू लागतील हें अपेक्ष होते आणि अंतर्दृष्टी सरतेरीबटी वालपोल, सीटन व कोलिन ह्या आंग्ल सैन्याचे नवीने आपआपल्या मोहिमा संपवून फत्तेगडावर अेकत्र व्हावे हें ओघानेच प्राप्त होणारे होतें. सन १८५८-च्या ह्या येत्या वर्षात साधारणपणे हें कार्य पुरें व्हावें हा अिप्रजी वेत होता.

ह्या नकाशाप्रमाणे वालपोल हा तोफखान्यासुद्धा सर्वांगपूर्ण गोरें सैन्य घेवून कानपूरहून १८ डिसेंबरला फाल्गीरस्त्याने वर चालला. वाटेमध्ये ठिकठिकाणी बंडखाल्यांच्या तुरळक सैन्याशी लहान लहान चकमकी देत, बंडखोरांना आश्रय दिलेल्या गावांवर अिप्रजाचा ठराविक सरमकट मूड अुगवीत, व अशा रीतीने तो प्रदेश पुन्हा-पूर्णपणे ब्रिटिश अंमलाखाली आणत तो अिटावा शहरापर्यंत चालत आला. आणि येथूनही तणाच पुढे गेला असता परंतु ह्या अिटावा शहरातील सर्व बंडवाले निघून गेल्यानंतरही त्याला तेथे ससैन्य थावणे माग पडले. कारण काय असावे वरे ! अिप्रजाचें हे यलयान सैन्य अेकदम थकवून रहावे असे नाय झालें ? बंडवाल्यांचे हजारो पायदळी तर चालून आले नवेल ? किंवा पाडप मनेची चपल घोडेस्वाराची मांशी तर अिप्रजावर हल्ला करीत नसेल ? किंवा त्याचा गडगडणारा तोफखाना तर अिप्रजावर जळजळीत विस्तराचा पाऊस पाडीत नसेल ?

यापैकी अिटाव्यापाशी काहीही पडत नव्हतें ! पायदळाची हजारी घोडेस्वाराची मांशी, किंवा तोफखान्याचा विस्तृत यापैकी काहीही अिप्रजांना थकवून ठेवण्यास अिटाव्यापाशी सजलेले नव्हतें ! फक्त अेक तीख-वाळीग हिंदी योद्धे त्या पलीतटच्या लहानशा अिमारतीत अुभे राहिल्लेले आहेत ! त्या अिमारतीवर छप्पर अगून तिच्या भिंतीला गोळीबाराची भोके दागविलेली आहेत ह्या लहानशा अिमारतीत अुभे रहा-णाऱ्या—हातात अेकेक मखेट व हृदयात अेकेक जळती ज्योत घेतलेल्या—या सौंग

केव्हा हजारापर्यंत लोक चराचर कापीत चन्दावे ! हें ह्या पळपुट्याचे मरणे व ते त्या अिटाव्याचें मरणें ! जमीन अस्मानाचा फरक !

फत्तेगढला नानांचा कट्टा मदतगार नादीरखान ह्याला नेटिव्ह लोकांच्या समक्ष फासी देण्यामाठी नेला. फासीवर चढताच तो लोकान् शेवटचा उपदेश म्हणून म्हणाला : " Calling upon the people of India to draw their swords and assert their independence by the extermination of the English. " ह्या पराभावाचें प्रत्यंतर फरकावादच्या नवाबास लवकरच भोगावें लागलें. त्याची राजधानी, किल्ले, मुद्रसामग्री ब्रिटिशांचि हातात पडली व थुरले मुरले सर्व बंडवाले त्याचेबरोबर रोहिलखंडात गंगापार हुशकले गेले. जानेवारीच्या ४-व्या तारखेला ज्या वेळेस सर कोलिन फत्तेगडात विजयामह प्रवेश करिता झाला त्या वेळेस सर्व दुआव व बनारसपानून बर मीरतपर्यंत सर्व भूभांत ब्रिटिश सैन्याचे पूर्ण अंकित झालेला होता.

तेव्हा आता असा प्रश्न उपस्थित झाला की दुआवच्या विजयानंतर ब्रिटिश सैन्याचा कार्यक्रम काय ठरवावा ? दुआबमधल्या बंडाच्या ज्वालाविप्रलम्बाने अितर प्रांतांतील बंडे आपोआपच उपशम पावतील ही जिप्रज सरकारास काही काळामुर्वी असलेली आत्ता हक्की पूर्णतेने विकल झालेली होती. दिल्ली पडली की आठ दिवसांचे आठ बडाची राख होऊन जातील म्हणून मोठमोठ्या राजकारणकुशलांनी भविष्यें केलेलीं होती. परंतु वस्तुस्थितीन दिल्लीपतनाने बंडाची राख होण्याचे अवजी त्या भविष्यांची राखरागीळी झाली कारण दिल्लीला तुघून पडलेला सेनासमूह तें शहर पडताच अेका अुनमत जलीशसारखा घोंघावन अितस्ततः धावत चालला. बख्तर-सानाचें हाताखाली रोहिल्याची फौज, बीरसिंगाचे हाताखाली नीमचची फौज, व आपआपल्या सुभेदाराच्या हाताखाली अितर पराभूत फौजा अिप्रजाना शरण रिघण्याअवजी दिल्ली पडताच अपमानाच्या मतापाने जास्तच वाडू लागून दिल्लीला हुकलेला मूड दुनरीकडे कोठेतरी अुगविण्यासाठी निघाल्या.^२ पराजयाची बंडवाल्यांना आता क्षिति अुरलेली नव्हती. विजयाच्या आशेचा पहिला भर पडावून गेला होता. आता त्याच्या हृदयाला निश्चयाचे दाढर्ष आलेले होते वाटेस तें झाले तरी अिग्न-शासी लढत रहावयाचें, याशिवाय दुसरा विचारच त्यांनीं स्पर्शू दिला नाही अेकतर फिरगी तरी मेला पाहिजे किंवा आपण तरी मेलो पाहिजे. ह्या दोहोंपैकी कोणतेंही अेक जोपर्यंत होणार नाही तोपर्यंत शस्त्र खाली ठेवणें नाही, असा त्याचा बागेदार निघार झालेला होता. ते आपआपआपसात भाडत होते, त्यांच्यापैकी काही व्यक्ति

२. "जेव्हा दिल्लीला अशी अफवा अुठली की अंमल बाना स्वतः दिल्लीवर चालून येऊन बादशहास सोडवून नेणार आहेत ! ही घाती अंमताच दिल्लीचे अिप्रजी अमलदारांनीं बादशहाचे कंदेवरील मुख्य अघिकाच्याम सपन ताकीद दिली की अशीं नानांची गटबट राखेवरच मुरू झाली तर त्याने अेकदम बादशहाला गोळी घालून ठार मारावें." — Charles Ball, Vol. II, page 94.

लोभाने वेवंदशाही करीत होते, काही मरणाचे भयाने केव्हा केव्हा पळत होते, परंतु अिप्रजासी लढाजी मोडून देण्यास मात्र त्यांच्यापैकी कोणीही कबूल नव्हते ! आणि अेकतर फिरंगी किंवा अेकतर आपण—कोणा अेकाचा पूर्ण निःपात शात्या-निवाय तरवार ठेवणें नाहीं हा निघरि जर कधी प्रत्येक बंडवाल्याच्या आवळलेल्या दातावर, आसडलेल्या भिवयांवर व आठी घातलेल्या कपाळावर स्पष्टतेने लिहिलेला अनेक तर तो आता दुआवातील पराजयानंतरच होय ! याच वेळी लढाभीत पकडून फाजीवर चडविल्या जाणाऱ्या शिपायांम अिप्रजी अधिकाऱ्यांनी या मुद्रावद्दल केलेल्या प्रश्नास त्यांनी अुत्तर केलें “ फिरंग्यास मारणें हीच धर्माज्ञा आहे ! आणि याचा शेवट ? सर्व अिंग्लिशांचा निःपात आणि सर्व शिपायांचा निःपात ! पुढे जी प्रभूची अिच्छा ! ” ३

दिल्ली पडल्याने बंडवाल्यांची स्वातंत्र्य चेतना खंगवयाचे अंजगी ती अशी जास्त जास्तच पेटत चालली. आणि दिल्लीचा मूढ घेण्यासाठी ते लखनौ व वरेली या दोन शहरी लढत चालले. कारण दुआव जिकल्यानंतर रोहिलखंड व अयोध्या हे दोन प्रांत अजून बंडवाल्याच्या पूर्ण ताब्यात अमून तेथे त्यांची राजनिहासनें चापून राज्य करीत होती. तेव्हा ब्रिटिश सेनेचा आता मुख्य प्रश्न म्हणजे या दोन प्रांतांस पुन्हा जिहून घ्यावयाचे हा होता. या प्रश्नाचें अुत्तर सर कोलिनने असें दिले की प्रथम रोहिलखंड जिकावें व मग लखनौचा ममाचार घ्यावा. लॉर्ड बर्निंगचा असा आप्रह पडला की, प्रथम लखनौचे जंगी नेत्र अुद्भवस्त केले असता बंडवाल्यांचीं दुसरीं लहान लहान शहरे आपोआपच शरण येतील. लॉर्ड बर्निंगच्या हुकुमाप्रमाणे बागणें भागच असल्याने कमान्डर-अिन-चीफ सर कोलिन ह्याने प्रथमतः लखनौचा निःपात करण्याचा निश्चय कायम केला. फत्तेगडला सीटन व यालपोल व कोलीन याच्या बागच्या वेताप्रमाणे अेकत्र झालेल्या फौजांची संख्या अेकंदर दहा अकरा हजारपर्यंत होती. दुआवगध्ये मुख्य मुख्य ठागाणीं सरसणासाठी थोडी थोडी ब्रिटिश फौज ठेवून व आग्याहून आलेली नवी कुमरु वरोवर घेवून सर कोलीन कानपूरहून आलेला सेनामागार घेवून लखनौवर चालला.

या वेळच्या अिप्रजी सेनेचे वर्णन अिप्रजी ग्रथकार असे देतात : “ अुनाव व बुन्नी या स्थलामधील वाळवटावर त्या वेळेस अुतरलें होते तसें ब्रिटिश संन्य हिंदु-स्थानातील मंदानात पूर्वी नवचितच जमलेले असेल ! अिजिनिअर, तोफखाना, घोडे, पायदळ, रसदेच्या गाड्या, वाजारबुणगे असे अपूर्व ब्रिटिश संन्य सर्वांगपूर्णतेने यादून राहिलेले होते. त्यात १७ बटेलियन पायदळाच्या अमून त्यापैकी पधरा गोऱ्या होत्या, २८ स्ववाहून घोडेस्वाराच्या अमून त्यात चार गोऱ्या रेजिमेंट्स होत्या,

१. The slaughter of the English is required by our religion. The end will be the destruction of all the English and all the sepoys—and then the God knows ! ” —Charles Ball, Vol. II, p. 247

घाळीम लोकांनीच अिटाव्याच्या दाराशी या अिग्रजी चतुरंग मेनेला मज्जावकेलेला आहे ! त्यांनी या अिग्रजी तोफखान्यानह अिटाव्याच्या तटशी भिडलेल्या अिग्रजी सेनेला रणांगणावर 'युद्धं देहि' म्हणून निकराची मागणी चालविली आहे ! अिटाव्याचे दारात पाय ठेवणारान 'युद्धं देहि' ची दस्तुरी द्यावी लागते ! युद्धं देहि ! जिवाची पर्वा वाळवून हे असामी पलायनाचे मार्ग खुले असताही त्या अिमारतीत हट्टाने अुभे राहून अिग्रजांस म्हणू लागले 'युद्धं देहि' ! आता या टीचमर अिमारतीत बसलेल्या या मूठमर लोकांशी अिग्रजांच्या घोडेस्वारांनी, पायदळांनी, तोफखान्यांनी युद्ध तें तरी काय घावयाचें ! आपली थोडी वाट पहावी म्हणजे या वेगळ्या मागणीला सोडून हे नावेकिल्ले युद्धीवर येतीलच अजून खुली असलेली पलायनाची वाट गाळतील ! परंतु कितीही वाट पाहिली तरी त्याचें फिरकलें माथें ठिकाणी येना ! ठीक आहे तर, या युद्ध द्या ! नुनत्या आपल्या तोफखान्याला अेकदा त्यांना दाखविणें म्हणजेच त्यांच्याशी युद्ध देऊन त्यांचा पराभव करणें आहे. म्हणून अिग्रजी संन्याने आपला जवडा अुचडून त्या मावेकिल्ल्या भय दाखवून पाहिले.

भय ? भय कोणाला ? ज्याने अेकदा दिव्य स्वातंत्र्यासाठी स्वातंत्र्यलढीच्या चेतन्याने मोहित होऊन मरणाभीच स्नेह केला—मृत्यूचें भय मांडलें—मृत्यूसाठी जी ह्यापून राहिला—त्याला भिडविण्यासाठी या जगात कोण समर्थ आहे ? जो जयासाठी लढतो तो भिभील, जो पीतंतासाठी लढतो तो भिभील, परंतु जो मरणासाठीच लढतो त्याला कोण भिडविणार आहे ? सहीदला कोण खडबड्या करू शकणार आहे ? पृथ्वीवरील सर्व निखारे आणि आपानातील सर्व विजा ह्या अेकममयावच्छेदाने जरी त्यावर कोमळल्या तरी त्याला त्रिय जनलेली वस्तु अधिक त्वरेने प्राप्त करून घेण्यासाठी ज्याचे पांय बळनान त्याचें अधिक काय बाकडें होणार आहे ? ज्याने अेकदा मरणाची आशा घरली त्याला मग जगात निराशा अुरली नाही ! त्रिवेकडे प्रियतम जसा घावत जातो तसे ने मरणाकडे घावत जातात, असा ह्या अिटाव्याच्या देशा-धीराना भय कसले नि कोण दाखवू शकणार ?

आणि म्हणून त्यांनी पलायनाचे अुचडे असलेले मार्ग सोडून दिले. त्यांनी विजयाची लढलेसही कल्पना वाळवली नाही आणि अिग्रजांच्या चतुरंगसेनेला धिक्कारीत हे मूठमर लोक त्या अिमागनीतून 'युद्धं देहि' म्हणून गर्जना करू लागले ! दिल्लीच्या तटाला भिडून जें घाबले नाही, चानपूरच्या रणास भिडून जें धांबले नाही तें अिग्रजी संन्य या टीचमर अिनारतीपुढे ठेचाळून अेकदम थावलें ! !

मॅलेसन लिहितो, "सरपेने मूठमर, फक्त मस्कट कायती जवळ, परंतु त्याच्या मध्ये निराशेच्या अवसानातूनही अेरु जास्तच निखारेचे अवसान भरलेलें होते. त्यांच्या ध्येयास्तव आत्मापंग करण्यासाठी ते मृत्यूची लालसा करीत होते ! बालपोलने त्या जागेची पहाणी केली अेवा संन्याने थावून रहावें जमे त्या जागेत काहीच नव्हते तिच्या मारा करून घेणें अगदी सुलभ होते. परंतु तिच्या आत असलेल्या

लोकावर मारा करणें म्हणजे किततीरी मनुष्यांचे बळी द्यावे लागते, म्हणून युक्त्या प्रयुक्त्या चालू झाल्या. त्या सर्वांचि वंफत्य लक्षात आल्यानंतर मग गवत पेटवून देऊन त्यांना आतल्याआत भाजून काढण्याचा प्रयत्नही झाला. परंतु सर्व व्यर्थ ! त्या भितीच्या भोकांतून त्या निर्धारी योद्ध्यांनी हत्ता करणारावर असा संतत व अचूक मारा चालविला की तीन तासपर्यंत अग्रज त्या भिमारतीला स्पर्श करू शकेंना ! शेवटी ती जागाची जागा मुख्य लावून बुडवून देण्याचें ठरलें. अजिनिअर लोकांनी सुरंग खणला व त्याला वस्ती दिली. The explosion of this conferred on the defenders the martyr's honour they coveted. It buried them in the ruins ! ” सुरगानें ती सर्व भिमारत आकाशांत धुसळली आणि मग ती खाली कोसळली—जिच्या अुसळण्यात आणि कोसळण्यात त्या देशवीरांना ज्याची अत्यंत भुक्कटता लागली होती ती सहाय्यीचा मान मिळाला ! ते सर्वजण जागच्या जागी ठार झाले !

आणि त्या दिवसापासून मराठें कसे ह्या विषयावर ही भिदाच्याची पवित्र समाधि अहोरात्र आपल्या मूकपणानेच भयंकर व्याख्यानें देत असते ! भिदावा ! दूर भिदावा ! पर्नापिलीच्या पहाडात, जिटणीतील ब्रेशाच्या तटबंदीत किंवा नेदर्लंड्सच्या डी स्टूरच्या कलेवरात तुझ्याहून अधिक तेजोमय तें काय असणार आहे ? भिदावा ! दूर भिदावा ! !

भिदाच्याहून बालपोल येतो आहे तो सोटनही अल्मिड, कादागज मिनपुरी बगैरे ठिकाणी बडवाल्यांच्या किरकोळ सैन्याला मार देत खाली भुतरत होता. या दोन्ही सैन्याची गाठ ता. ३ जानेवारी सन १८५८-ला मिनपुरी येथे पडली. पूर्वीच्या कार्यक्रमप्रमाणे दुआवाचें समुनातीर ब्रिटिश सैन्याने दिल्ली मोरतपासून अलाहाबादपर्यंत परत जिंकून घेतले. अिकडे गंगातीराने पडत जाऊन फत्तेगडच्या नवाबास शासन कडून व दुआवातील बडवाल्याचा तो शेवटचा आश्रय बुधळून देऊन दुआवाचा सर्व प्रदेश निर्बेर करण्यासाठी कानपूरहून सर कोलिनही फत्तेगदाकडे चाललेला होता. या दोन्ही बाजूनी वर चाललेल्या ब्रिटिश सैन्याने अल्मिड, भिदावा, मिनपुरी बगैरे ठिकाणचे एकूण एक बडवाले वर हुमकून फत्तेगडास कोंडून टाकले. फत्तेगडाला फरकावादेच्या नवाबांनी आपले स्वातंत्र्य जाहीर केलें असल्याचे मागे सांगितलेलेंच आहे. त्या नवाबाच्या सैन्याशी अग्रजी कमान्डर-इन-चीफच्या बऱ्याच यांचाच फार भरणा असत्यामुळे त्यांनी लढाईचि तोंड लागताच मरणाचे भयाने धूम टोकावी. परंतु ते मरण तरी ह्या अपमानाने टळत होतें का ? तर तेही नाही ! त्यांनी पळ काढताच अग्रजानी त्यांचा पाठलाग करून सहाये, सातये, केव्हा

५४ हलक्या तोफा व ८० जड तोफा होत्या !” अग्नित अयोध्येला पदनत करण्या-साठी फेब्रुवारीचे २३-वे सारखेस कानपूर सोडून आपल्या ह्या मवल सेनेमह सर कोलिन कॅपवेल पुन्हा अेकदा गंगा नदी अुतरु लागला !

- अयोध्येला पदनत करण्यासाठी, हे गंगानदी, ही कितवी आंग्ल सेना तुझ्या तीरावर अुनरलेली आहे ? आणि हे मानिनी अयोध्ये, ह्या मेनेला तरी भिअून तू आता पदनत होणार आहेस की नाहीस ?

सर कोलिन वाटेतील हिंदु देवालयाना मुघंग लावून अुद्धवस्त करीत पुढे येत आहे याची पूर्ण कल्पना अयोध्या सहराला आलेली होती. परंतु आपल्याला पदनत करण्यासाठी ही अिप्रजी मेना गंगा नदी अुतरत आहे ह्याचें त्या मानिनी अयोध्येला विशेषमें वायीट वाटत नव्हतें. तिला जें वायीट वाटत होतें, ज्या दिशेकडे पाहून ती दळदळा अथू गाळू लागली होती व पराजयाच्या मृत्यूची सावली तिच्या अभिमानां, चेहऱ्यावर जिकडून पडलेली होती तिकडून कोणी अिप्रजी फौज चालून येत नमून तिकडून जंगवहादुरची नेपाळी फौज चालून येत होती. अिप्रजी फौज आपल्यावर चालून येत आहे ह्याचें वायीट वाटण्याअितकी अयोध्या नामदें अमती सर तिने रणांगणात हें भैरवरूप धारण केलेंच नमतें. अिप्रजी सत्तेला अिज्या घरून बडवीत बडवीत ज्या दिवसी अयोध्येने आपल्या धरातून हुमकून दिली त्याच दिवशी त्या अिप्रजी सत्तेचा कैदार घेअून कोणीतरी अिप्रजी सेना आपल्यावर चालून येअील हें तिला स्पष्टतेने माहीत होतें आणि त्या आशामो रणासाठी ती आपल्या सहर भुजाती सशस्त्र होअून रणात अुनरलेली होती. परंतु अयोध्येला जें पूर्वी माहीत नव्हतें तें हें होय की जंगवहादुरची नेपाळी फौजही मजवर चालून येअील ! तिला हें ठाअुक होतें की माझे शत्रू अिप्रज हे माझ्यावर तरवार चालवितील, परंतु तिला हें ठाअुक नव्हतें की माझे मित्र—माझे सहोदर मजवर कुन्हाडीचे धाव घालू लागतील ! अिप्रजांशी कुस्ती खेळण्यास ती तयार होती—परंतु हिंदुस्थानच्या अेका स्वकीयाशीही हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यासाठी शुज चावी लागेल हे तिला माहीत नव्हतें. आणि ह्या अुदाहरणाचे आविष्करण करण्यासाठी जेव्हा जंगवहादूर ह्या आपल्या नेपाळी फौजेमह तिच्यावर स्वारी करीत निघाला, तेव्हा अैनममयी विजयामघात पावलेली ती स्वजनपरित्यक्त अयोध्या त्या जंगवहादुरच्या दिशेकडे पहात पहात दळदळा अथू डाळू लागली !

वारण दुआवमघील विस्तीर्ण अिप्रजी सेना अेकत्र वरून तिच्यामुद्धा ज्या वेळेस सर कोलिन हा गंगानदी अुनरून लखनौकडे चालू लागला त्याच वेळेस पूर्व दिशेकडून आपल्या नेपाळी फौजेमुद्धा जंगवहादुरही अिप्रजी संन्याच्या मदतीसाठी तिकडेच चाललेला होता. अिप्रज त्याचा स्नेही आणि हिंदुस्थानी त्याचा शत्रू ! काडतुमाना गात्रीची चरबी लावणारे त्याचे स्नेही आणि ती चरबी तोंडाने घषळण्याम नाकारणारे हिंदुस्थानी त्याचे शत्रू ! असा हा अद्वितीय कुलागार जंगवहादुर

हिदुस्मानात हें स्वराज्ययुद्ध जुपत्याचें अंकताच. मिप्रजांच्या बाजूस मिळालेला होता. सत्तावनचे किंचित् आधी ह्याने विलायतेची सफर केलेली होती व मिप्रजी ग्रंथकार म्हणतात की, त्याने अंग्लंडचें बंधव पाहिले म्हणूनच तो वडात सामील होण्यास घडला नाही ! अंग्लंडचें बंधव खरोखरच का अतिके अवढव्य होतें ? पण अंग्लंडचें बंधव प्रत्यक्ष पाहण्यासाठी जसा हा जंगवहादुर गेलेला होता तसाच नानांचा अक्षीमुल्ला व सातारचा रंगो बापूजीही गेला होता—आणि त्या बंधवाचा त्यांच्यावर काय परिणाम झाला आणि त्या बंधवाच्या प्रत्येक चिन्हामागे ते नाति-युद्धाच्या नवीन नवीन शपथा कशा घेत गेले हें अतिहास सांगतच आहे ! तेव्हा अंग्लंडच्या बंधवात काही विशेष नव्हतें. विशेषें होतें तें पाहणाऱ्या नपनांच्या तेजात होते. हें आंग्लबंधव पाहून त्याच्या देशाभिमानाला तळमळ लागली की, माझी मातृभूमि ही अशी स्वातंत्र्यातिलकांकित राणी झाली तर काय बहार होशील ! देशद्रोहाला मळमळ सुटली की माझ्या आजीवर जर ह्या बंधवाचें बटीकपण मोलादीन तर मला दोन तुकडे जास्त मिळतील !!

आणि दोन तुकडे स्वतःला जास्त मिळविण्यासाठीच आपल्या मातृभूमीला बटीक करण्यास तयार झालेला हा जंगी बहादुर आपल्या नेपाळी फौजेला अंग्लिशांकडे धाडता झाला. साटमाडूहून प्रथमतः तीन हजार गुरखे लोक अयोध्येच्या पूर्वे-भागी अक्षिमगड व जयानपूर ह्या प्रांतात १८५७-चे ऑगस्टमध्येच येऊन धुतरले होते. त्यांच्याशी झगडा करण्यासाठी बंडवाल्यांचा गोरखपूरचा पुढारी महंमद हुसैन हा सज्जतडण झाला होता. त्या वेळेस दुआयमधील लडाबीमुळे मिप्रजाजवळ सैन्याची अतिशय ओढाताण झालेली असल्याने बेणीमाघड, महंमद हुसैन, राजा बिरादतसान बगंदे योद्ध्यांनी हा बनारसच्या भोवतालचा अयोध्येच्या पूर्वेकडील प्रांत पूर्णपणे काबीज केलेला होता. त्या प्रांतात मिप्रजांचे सैन्य अतिर ठिकाणाहून मोडळें होण्याचे आधीच नेपाळी फौजेने अत्यंत शूरपणा गातवून बंडवाल्यांस अयोध्येकडे रेंढीत नेले. काही दिवसांनी जंगवहादुरांनी ब्रिटिश सरकारचा रोवट्या निश्चित करार टहून मग त्या प्रांतात तीन फौजा तयार करण्यात आल्या ता. २३ डिसेंबर रोजी मुद्द जंगवहादुर नेपाळातून येऊन अंग्लिशांस मिळाल्या. अकदर नव्व हजार गुरखे लोकांची निवटक फौज त्याचे बरोबर होती. त्या फौजेने ब्रिटिशांचा कॅक व रीवापट ह्याच्या हाताखालील फौजेसह बनारसच्या धुतरेस व अयोध्येच्या पूर्वेत असलेला मवं प्रांत परत जिंकण्याची मिढता केली. मिप्रजांच्या व गुरखांच्या ह्या मयल व संपडित सैन्याने लडाबीवर लडाबी देत त्या प्रांतातील बंडवाल्यांस मागे मागे हटवीत नेले. य आता फेरुवारीच्या २५-च्या तारखेला तर ते अयोध्येतही प्रवेश करू शकते.

पोप्रागदी ओत्राहून अवरपूरला ही नेपाळी व मिप्रजी फौज येऊन पोचली. त्या रस्त्यावर अक बळवट बिल्ला असा महत्वाच्या जागी व असा गदं झाडीत धुमारलेला होऊ गी तो बंडवाल्यांपासून जिंकून घेतल्याशिवाय ब्रिटिश सैन्याला पुढे जाणें शक्य नव्हतें. म्हणून नेपाळी फौज त्या रस्त्यावर चालून गेली. तो वि-

लडू लागला. त्या सर्वांसिद्ध फौजेची तो किल्ला लडू लागला, आणि त्या किल्ल्यास अशा शर्याने लढविणाऱ्या बंडवाल्यांच्या फौजेची संख्या किती होती? चौतीस ! चौतीस लोक स्वातंत्र्याच्या स्फूर्तीने थुंड होऊन आपल्या देशाच्या शत्रूशी तो किल्ला लढवीत होते ! नेपाळी फौजेने निकराचा हल्ला चालू केला असता, त्या चौतीस देशवीरांनीही त्याच्याशी निकराने तोंड दिले ! देशद्रोहाशी देशस्वातंत्र्याची निकराची झुज जंपली ! अंबरपुराचे नांव सार्यक झाले ! कारण चौतीस जगांनी शत्रूच्या हजारो सैनिकांशी युद्ध मांडावे असले दिव्य समर ह्या षड पृथ्वीवरील कोणत्याही पुरापुढे होणे नाही ! त्या चौतिसांनी देशाच्या जिघ्रंतीसाठी व धर्माच्या आज्ञेसाठी तो किल्ला अशा शौर्याने लढविला की शत्रूचे सात योद्धे ठार झाले व बेंचाळीस पापबंदी झाले ! असा तो किल्ला लढविला की त्या चौतिसातून तेहतांस मेले तरी तो किल्ला लढतच होता ! आणि जेव्हा तो चौतिसावा आपल्या स्यलावरून न हलता तो देशवीर धारातीर्थी पडला तेव्हाच काय ते शत्रू त्या किल्ल्यात जाऊ शकले ! दिल्ली लडली नाही, लखनौ लढले नाही, असा तो अंबरपूरचा किल्ला लडला ! ४

अंबरपूरचा किल्ला बाबीज नेत्यांनंतर हें गुरुराचें व जिघ्रंतीचें संयुक्त सैन्य तेथील प्रदेश जिंकित जिंकित पुढे शालें. त्यांचेच भागोमान जनरल फॅक हाही मुलतानपूरचा नाझीम मेहंदी हुमन व त्याचा कमान्डर बदा हुमन, ह्यांच्याशी मुलतानपूर व बुदायन बगैरे ठिकाणी लढाया देत वर अयोध्येकडे बघत होता. अयोध्येच्या पूर्व भागातील या प्रदेशात बंडवाल्यांनी बाजपयंत जी सत्ता चालविलेली होती तिचा बरील फॅकने केलेला मोड पुन्हा सावरून घेण्यास लखनौच्या पूर्व रियासती. सील तोफखान्यावरचा प्रसिद्ध बंमलदार मिर्जा गकूर बेग ह्याला लखनौ दरबारातून धाडण्यात आला त्याच्या हाताखाली अंऊन झालेल्या सैन्याचाही मुलतानपूरच्या जंगी लढाजीत ता. २३ फेब्रुवारीला पराजय झाल्याने जनरल फॅक पूर्णपणे परासवी झाला.

परंतु सर कोलिनला मिळण्याचे पूर्वी देदारच्या किल्ल्याला त्याने बेटा दिला. त्या किल्ल्यास असलेल्या शूर लोकानी जोपा गेल्या तरी शत्रूशी झुंज गुरूच ठेवल्याने अखेर जिघ्रंती नेनेनह फॅकला मागे फिरणे भाग पडले. वास्तविक पाहता फॅकने अतिशय लढाया भारलेल्या होण्या की, ह्या बेका आकस्मिक व छोट्याशा पराजयाने त्याचा काहीही तोंड होणारा नव्हता. तरी त्या वेळेस ब्रिटिश शिस्त व जवाबदारी अतकी करड्या तऱ्हेने राखली होती की, फॅकच्या अनंत विजयानंतरही त्याच्या या बेका फमगतीची बार्ता नळताच सर कोलिनने त्याचे महत्वाच्या बडती-साठी लिहिलेले नांव साबडतोच सोडून टाकले !

४. It was defended with so much vigour and resolution that the assailants lost, seven men killed and forty three wounded before they gained possession of it. The defenders died all at their posts. " — Mallinson's Indian Mutiny, Vol. IV, page 227.

अशा रीतीने त्या लखनौ शहरावर चालून जाणाऱ्या ह्या निरनिराळ्या सेना अेकमेकींच्या अगदी जवळ येऊ लागल्या. कानपूरपासून निघालेली सर कोलिनची प्रचंड सेना तिकडून पश्चिमेकडून येत असता फ्रँकची व जंग महादुराची फौज अिकडून पूर्वेकडून वर घडत गेली. ता. ११ मार्चच्या आधी ह्या सर्व फौजा अेकत्रमिळाल्या व या पापी शहराची मान चरचर चिरण्यासाठी त्यांच्या तरवारी अगदी सरवारून राहिल्या!

पापी? नव्हे! नव्हे! फक्त अभागी लखनौ—त्याच्या मानेवर ह्या अितन्या स्पर्कायांच्या व परकीयांच्या तरवारी सगळाप बुडचा घेण्यास तरवारलेल्या असतांना प्रतिकारासाठी तिकडे काही व्यवस्था चाललेली आहे का? कानपूरकडे तात्याटोपे काय गडबडीत आहे हें पाहण्यासाठी सर कोलिन जेव्हा मागे नोव्हेंबरमध्ये धावत गेला तेव्हापासून आज मार्चपर्यंत या लखनौला त्याच्या सरसणासाठी व त्याच्या शत्रूच्या दिनाशामाठी त्यांचे प्रयत्नावर प्रयत्न चाललेले होते. आजपर्यंत कित्येक वेळा तरी नानासाहेबांच्या कानपूरमधील पुनर्रपतनांनी व अखंडित समरानी त्यांचें अप्रत्यक्ष संरक्षण केलेलें होतें. लखनौकडे मूढ घेण्यासाठी ब्रिटिश सेना गंगा भुतरू लागली की नागानी कानपूरकडून ताण देऊन तिला दुआयात फरफरत ओढलीच. असा भुत्तम पेंच नागानी दिलेला असूनही त्याचा कायदा लखनौने घ्यावा तसा आजपर्यंत घेतलेला नव्हता.

लखनौमध्ये झीलाने दुःखणाऱ्या स्वातंत्र्यध्वजाच्या रसणासाठी राजापासून रंकापर्यंत प्रत्येकजण हाती शिर घेऊन लढत होता. त्यात कित्येक जमिनदार व राजेही सामील झालेले होते. लखनौचे जमिनदार केवळ अगिलशानी लादलेल्या शेतसारा पद्धतीमुळे असंतुष्ट होऊन युठलेले नव्हते; तर स्वदेशाला झालेला पापी फिरंग्यांचा स्पर्शच त्यांना चीड आणण्यास कारणीभूत झालेला होता. हें केवळ आमचेंच मत आहे असे नाही तर त्या वेळच्या गद्दहूनर जनरल कॉनिंगचेही मत होतें, हें पुढील अनुभवावरून सहजच कळून येतील :

“अयोध्येने राजे व जमिनदार केवळ आमच्या शेतपाऱ्याच्या नूतन पद्धतीमुळे दुखापले गेले होते असें आपणास कदाचित् वाटे. परंतु माझ्या दृष्टीने त्यात दुगरीही अेक गोष्ट विचार करण्यासारखी आहे. चदा, बेजा आणि गोंडा येथील राजांनी जो बडबट बरंभाव आमच्याविषयी घरला, तसा बरंभाव आमच्या दुमऱ्या कोणाही अकितानी वा माडलिकानी घरला नवेल. चंदाच्या राजांचें अेवही ले आम्ही घेतलेलें नाही. अितकंच काय पण त्याची सडणीही आम्ही कमी केलेली होती. बेजाच्या राजालाही सपच सोदायनि वागविण्यात आले होतें. गोंडाच्या राजाच्या चारोते लेढपारंकी अवधी तीन तर आम्ही घेतलीं होनीं. आणि त्याच्या बदलात त्याची दहा हजार रुपये सडणीही कमी केली होती.

“राज्यपत्यांमध्ये बदल झाल्यामुळे कोणाचाही झाला नवेल अितवा लाभ

मोपाऱ्याच्या तरुण राजाचा झाला. त्रिमल्ल राजवट चालू होताच आम्ही त्याला शेक हजार गावे दिलीं; नि सर्व वारसदारांना दूर करून त्याच्या आशीर्वाच आम्ही त्याचे पालक नेमलें. परंतु अगदी प्रारंभापासून तिचें सैन्य लखनौला धामच्याशी सामना देत आहे. दुराच्या राजाचाही या सत्ता सक्रमणामुळे लाभ झाला होता परंतु त्याच्या सैनिकांनी कॅप्टन हुने याजवर चालून जाऊन, त्याच्या स्त्रीला पकडून तिची लखनौच्या कारागारात पाठवणी केली.

“तालुकदार आग्रफ बक्षान,—ज्याला पूर्वीच्या राजाने अतिशय छळलें होतें—त्याला आम्ही त्याच्या अल्पशाचें पूर्ण स्वामित्व देऊन टाकले. परंतु प्रथम-पामूनच तो आमचें हाडवेंर करू लागला. ह्या आणि दुसऱ्या अनेक अुदाहरणांवरून हें स्पष्टच कळून येतें की जे राजे आणि जमिनदार आमच्याविरुद्ध झुठले त्याला कारण आमच्या राजवटीमुळे झालेली त्यांची वैयक्तिक हानि हें मुळीच नव्हतें !”

आणि म्हणूनच त्रिमल्ल इतिहासकार होम्स याने प्रांजलपणाने मान्य केलेलें आहे की, ज्या राजांनी व जमिनदारांनी या स्वातंत्र्ययुद्धाला आरंभ करून ते लढविलें, ते लोक वैयक्तिक स्वायत्तता फार अुदात्त अशा रात्वांनी मारून गेलेले होते. असे कित्येक राजे व जहागिरदार होते की, ज्यांना वास्तविकतः वाडीट वाटून घेण्यासारखें असें कोणतेंच विशेष दुःख कारण नव्हतें, पण ते मुद्दा आमच्या राज-सत्तेच्या—कायद्याविरुद्ध चरफडत होते. आमची राजवटच मुळी त्यांना ‘आपण जित राष्ट्र आहोत’ या बोचक मत्स्याची आठवण करून देई.”

पण या सर्वांत प्रमुख तो फंजावाद्चा देशभक्त वीर पुष्प अहमदशाह मौलवी कुठे आहे? क्रांतियुद्धाची ज्वलंत ज्योत हातात घेऊन सर्व हिंदुस्थानभर आग लावीत चालला असता ज्याला लखनौच्या त्रिप्रजी अधिकाऱ्यांनी पकडून फाशीची शिक्षा दिलेली होती, जो ती शिक्षा अंमलात येण्यापूर्वी फंजावाद्च्या तुरुंगात नेण्यात आला व ज्याला या परकी तुरुंगाच्या कोठडीतून अुचलून सत्तावनच्या वादळाने अेकदम स्वराज्य सिंहासनाच्या पायरीवर नेऊन ठेवले तो हा देशवीर अहमदशाह मौलवी आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी व आपल्या धर्माच्या प्रतिष्ठापनेसाठी रण-रंगात रंगून राहिलेला होता ! तो समरागणात जसा शस्त्रयोद्धा होता तसाच तो सभागणातील वाक्योद्धाही होता ! सभागणात आपल्या वाक्यशौचाने तो हजारो देशबंधूंना भववद्ध करीत असे. रणांगणात तो हजारो देशवाघवांसह शस्त्रयुद्धात घात्रूंना पाशवद्ध करीत असे. अलमबागेमध्ये चारहजार सैन्य व तोफासह आशुटराम राहिला असता व ताच्या टोप्याच्या पेचाने सर कॉलिन कानपूरकडे गुंतविलेला असताना लखनौने ही सधि साधून आपल्या शत्रूंना रणातून पिटाळून देण्यासाठी

५. Lord Canning's Reply to the letter of Sir James Outram.

६. Sepoy War, by Holmes.

निकराचा प्रयत्न करावा अंतर्दय मीलवीने आपल्या लोकांना उत्तेजित, संपटित व अेकीकृत करण्यासाठी अहोरात्र थम चालविले. अयोध्येची वेगम ही दरवारात मुख्य राजसत्ताधिष्ठित असताही तिच्या कर्तृत्वाने त्या लखनौ शहरी जमलेल्या हजारो मित्राभिन्न राजामहाराजांचे अेकीभवन व संघटन होणे जेव्हा दुरापास्त आहे असे स्पष्ट दिसू लागले, जेव्हा अिप्रजांच्या भूढभर सैन्यास निकराने हल्ले करून गारव करण्याचे अनंत शुभप्रसंग लखनौच्या अंतर्गत वेशिस्तीने व हलगर्जीपणाने व्यर्थ गेले; व जेव्हा दिल्ली पडल्याने, कानपूर पडल्याने, फत्तेगढ पडल्याने त्या त्या प्रदेशातील हजारो पराभूत बंडवाले लखनौकडे येऊन जास्त अुत्तेजनाच्या अंबजी पूर्वाच्या वेशिस्तीत जास्त जुहामपणाचीच भर टाकू लागले व जेव्हा विजयाने कुंगलेल्या व आता अगणित सैनिकांनी सहस्रपटीने सवलत्तर वनलेल्या अिप्रजांचा शेषदत्ता अनियार्थ घाला नजीक आला आहे असा क्षणोक्षणी सुकट संभव दिसू लागला तेव्हा मग ह्या देशाभिमानी मीलवीने लखनौच्या दरवारात आपल्या वाक्तेजाने, आपल्या निर्भीड कडक टीकेने, आपल्या अप्रतिम कर्तृत्वयत्नाने विलेक स्वकीयांची अंतःकरणे दिपवून टाकली व अजूनही जेकदिलाने व अप्रतिहत बलाने प्रयत्न केल्यास अिप्रजांना रणा-वणात जोप देणे शक्य आहे, हे लखनौच्या राजमतेत निकराने प्रतिपादन केले; परंतु त्याच्या या तेजाने उत्तेजित होण्याचे अंबजी त्या राजसभेतील कर्तृत्वशून्य दिवाफीने जास्त मत्सरपूरित भाव घाली व थोड्याच बालात ह्या मीलवीला त्यांनी तुर्ंगातही ठकवून दिले! परंतु वेगवेगेशाही शिपायात ह्या मीलवीचेच अस्यत वजन पडलेले होते व त्याहूनही दिल्लीकडून आलेल्या फौजेचा सर ह्या मीलवीवर पारच भरंवसा होता. तेव्हा त्याला कंटेवून तावडतीव मुक्त करण्यासाठी त्यांनी नेट धरला व त्या मोगाने अखेर मीलवीची तुर्ंगातून भुवतता घाली. मुक्त होताच त्यांचे राज-दरवारात पूर्ण वजन बसले व हे आपसातील दुहीने भाडत बसण्याचे अत्यंत नाश-कारक व्यसन मोडून टाकून सर्वत्रांनी दादाजी याप देत बसलेल्या परदावूचा निःपात करण्यास सज्जबद्ध व्हावे असे त्यांनी संन्यामध्या पुन्हा स्फुरण अुत्पत्त केले.

परंतु स्फुरण अुत्पन्न करूनच हा वीरात्मा स्वस्थ बसलेला नव्हता तर त्याने वेळोवेळी शिपायाना रणावणाकडे जाण्यास प्रवृत्त केलेले होते आणि जेव्हा जेव्हा आलमबागेतील अिप्रजावर हिंदुस्यानी चालून गेले तेव्हा तेव्हा सर्वांच्यापुढे मीलवीची दिव्य मूर्ति तळपत असे! ता. २२ डिसेंबर रोजी त्याने आलमबागेच्या अिप्रजांना फसवून त्यांच्या सैन्याला पूर्णपणे कोंडण्याचा सुकट्ट व्यूह रचलेला होता. त्याने स्वतः आपल्या बरोबरच्या सैन्यासह अिप्रजाना अुकवून कानपूर रस्त्यावर चाल केली व आपण अिप्रजांच्या पिछाडीस जाताच अितरांनी समोरून मारा लावा असा विततोड घाट घातला. अितरांनी! येथेच तर सर्व नडते! त्या अेका आत्म्याचे तेजाला प्रत्युत्साह देणारी सर राहोव पण त्याचे निदान अनिवार्यतेने अनुगमन करणारी शिस्त अितरात दिसून येवीना! जो तो आपआपल्या परीने शाहाणपण

मिरविणार ! आणि रणांगणात पहिले वार झडले न झडले की हे सर्व घडाने तिचडे तोंड देण्याचे अंजळी पाठ देणार ! अंतरांच्या अन्नाच कातरतेने व अव्यवस्थेने ह्या मौलवीने स्वतःचें काम अत्यंत खालीने वजाविले असताही रणांगणात बंडवाले त्या दिवशी पराभव पावले.

तरी त्यांच्या निरुत्साहाला अन्साहचें तेज देण्यासाठी मौलवी व त्याच्या-सारखेच अंतर करारी पुढारी यांचे आटोकाट प्रयत्न चाललेले होते. ता. १५ जाने-वारीला बंडवाल्यांस यातमी लागली की अलमबागेतील ब्रिटिश सैन्याला मदत व रमद पोचविण्यासाठी कानपूरहून काही अग्रज लोक येत आहेत, अशी यातमी लागताच ही रमद मारून भाणण्यासाठी बंडवाल्यांत वाटाघाट चालली. वाटाघाट ! वाटाघाट चालली पण काही वाट निघेना किवा काही घाट जमेना ! अखेर ह्या बंडवाल्यांच्या कातरतेने विडून जाऊन त्या अभिजात मौलवीने सर्वांसमक्ष घनप येतली की, "मी स्वतः ही रमद मारून खुद्द ब्रिटिश कॅम्पमधून लखनौमध्ये प्रवेश करीन ! " अशी घोषप्रज्ञा करून हा घाडसी आपल्या लोकामहकानपूरच्या रस्त्या-वर दबत दबत चालून गेला. परंतु ह्या छाप्याची यातमी आशुतरामला आवीच नेटिव्ह दूतांकडून कळलेली असल्यामुळे त्याने मौलवीच्या फौजेवर झुलट छाप घाला-चमाम अग्रजी फौज घाडलेली होती. ह्या परस्पर छाप्याचा लवकरच सामना झाला. मौलवीने त्या दिवशी आपल्या अनुयायांना वीरवी चढविण्यासाठी स्वतः रणकंदनात झुडी घेऊन घेमार चालविली होती. राजकारणात हा जसा तळपत असे तमाच तो आज रणकारणातही तळपू लागला ! बेहोप खीरीने लडता लडता ह्या वीर पुढ्याला अखेर ऐक गोष्टी लागली व हातचा हात आपयंदी होऊन तो खाली पडला ! ह्या मौलवीला पकडण्यासाठी अग्रजांची अहमहमिका लागलेली होती तरी बंडवाल्यांनी त्याला डोळ्यात घालून लखनौला भोडया शिवाफोने नेले.

मौलवी जखमी झाल्याचे समजताच ऐका विदेही हनुमान नांवाच्या शौर्यमाली ब्राह्मण पुढ्याने ऐका दिवशाचाही विस्वावा न घेता ता. १७-ला अग्रजावर हल्ला केला. सकाळी १०-पासून संध्याकाळपर्यंत हा धूर पुष्ट रणांगणात लडत होता. परंतु अखेर तो अयंकर जखमी होऊन पडताच बडवाले रण सोडून पळू लागले. अिकडे दरवारात ह्या अपज्यांनी आपसाआपसातील अमनस्याचा कळस झाला. बदकेंची शिपायांनी लढण्याचे पूर्वीच पैसे मागण्याचा वेच खावा, अगाऊ पगार दिले तरी पुन्हा पगाराशिवाय रणाकडे ते बघेनात ! परंतु अशी वज्रवज्र-पुरी माजली असताही त्या करारी व कर्तृत्ववान् वेगमेने राज्यकारभारची शिस्त चोख ठेवली होती आणि हाच तिच्या असामान्य मनोधैर्याचा पुरावा होय.^७

७. Sir W. Russell says about this Begum : "The great bulk of Sepoy army is supposed to be inside Lucknow, but they will not

टीप पुढील पानावर चालू

अपजयांची ही असो अकामागून अक माळिका चालू असता वेगमचा अर्थमंथी राजा बाळकृष्णसिंह हा मरण पावला, परंतु असल्या असंख्य अपर्त्तीनीही तो खचून गेली नाही. कारण ज्यांना अिप्रज दारखी शुभा राहणें हें मृत्युपेक्षाही लाजिरवाणें होत होते त्यांनी पुन्हा पुन्हा रणांगणात युद्धी घ्यावी व ह्या युद्धीत सर्वांच्यापुढे ज्याची युद्धी थसे तो वीरपुत्र दुसरा कोणी नघून गेलवी अहंमदशाह हाच होय! त्याला रणांगणात झालेली असल्या जखम किंचित वरी होते न होते तोंच ता. ५ फेब्रुवारीला त्याने पुन्हा सर्व सैन्याला घेवून रणाकडे घाव घेतली. परंतु आता दिवसेंदिवस शिपायांच्या भ्याडपणाला पारावार नाहीसा झालेला होता. मौलवीचे सर्व यम व्यर्थ होवून त्या दिवशीही बंडवाल्यांचा पुन्हा पराभव झाला. तरी मुद्दा मौलवीने लढा चालूच ठेवला. या वीराच्या योयनि स्तिमित होवून अतिहासकार होम्स आपल्या पुस्तकात लिहितो, "वरी बहुसंख्य बंडवाले भ्याड व कचखाजु होते तरी त्यांचा पुढारी मात्र आपल्या निष्ठेने व कर्तृत्वाने युद्धात घेयाचा पाठपुरावा करण्याला आणि सैन्याचें नेतृत्व स्वीकारण्याला अकमेव असाच होता. हा पुढारी म्हणजे अहंमदुल्ला — फौजाबादशा मौलवी." ६

टीप मागील पानावरून चालू

fight as willingly as the watch-men of Oudh who have followed their chiefs to maintain the cause of their young King Birjis Kadir, and who may be fairly regarded as engaged in a patriotic war for their country and their sovereign. The Sepoys during the siege of the Residency never came on as boldly as the Zamindari levies and Nujeibs. The Begum exhibits great energy and ability. She has excited all Oudh to take up the interests of her son and the chiefs have sworn to be faithful to him. We affect to disbelieve his legitimacy but the Zamindars who ought to be better judges of the fact accept Birjis Kadir without hesitation. Will Government treat these men as rebels or as honourable enemies. The Begum declares undying war against us. It appears from the energetic characters of these Ranees and Begums—that they acquire in their Zananas and Harems a considerable amount of actual mental power and at all events, become able intriguants. Their contests for the ascendancy over the minds of men give vigour and acuteness to their intellect."—Russell's Diary, p. 275.

C. Sepoys' War by Holmes.

६०-व्या रेजिमेंटच्या ठेका सुभेदाराने आठ दिवसात त्रिजिगना हुमकून देण्याची प्रतिज्ञा केली व त्यानेही पुन्हा हल्ले चढविले. अेके दिवसां रातू वेगम साहेबाही सैन्याविरोधर बाहेर पडल्या होत्या. परंतु त्या दुर्दैवी लखनौला विजय काही मिळेवा आणि विजय मिळवा तरी कसा? कर्तवगारांचा विजय हा दानानुदान आहे. ती कर्तवगारी बंडवाल्यांनी लखनौच्या रपात दाखविली अमती तर विजय काही दूर नव्हता!

शेवटी अलमबागेच्या अिप्रजी पीडेली मागे लिहिल्याप्रमाणे सर कोलिन येंडून मिळाला. लखनौ शहराचा निःपात करण्यासाठी आज अेक वर्षपर्यंत अिप्रजी मत्ता घडपडत होनी. त्यापि तिच्या अनेक हल्ल्यांना न जुमानता हें शहर आजपर्यंत स्वराज्याच्या ध्वजासाठी हटाउटाने झुमें होतें. परंतु आता आज त्याचा निःपात केल्याशिवाय अिप्रजी सैन्य परत फिरणें नाही! त्या समरांगणात आता अेक त्रिजिग सत्तेचा तरो नि पात होअील वा हिंदी सत्तेचा तरी निःपात होअील अशी अंतिम वेला आलेली आहे. अिप्रजी सत्तेने जमें या बंडेस आपणें सर्व सामर्थ्य अेकत्र केलेलें होतें तमेंच बंडवाल्यांचेही सर्व सामर्थ्य अेकत्र झालेलें होते, ठिफठिकाणाहून स्वातंत्र्य-भक्त लखनौच्या ध्वजाबडे धावत होते. "The country was swarming with armed vagabonds hastening to Lucknow, to meet their commander and die in the last struggle with the Firangees." — (Charles Ball, Vol. II, page 241.) त्यांनी लखनौ शहरामध्यें घरापराना मात्याचीं मोकें पाडून ठेवलीं, मोमतीचे मोठमोठाले कालवे खणून शहरच्या पूर्वे बाजूला बडबडी आणली, दिलखुष बागेपासून तीं तहत केसर बागेतील राजबाड्यापर्यंत सरक्षणाचे मोठमोठाले तट बांधले; त्या शहरात अयोध्यातील व अितर प्रांतातील बडवाले मिळून कमीत कमी अंदाशी हजार योद्धे सज्ज ठपार होते. सारांस त्या शहराच्या अुत्तरेतिबाय सर्व दिशांनी जंगी कडेकोट लष्करी तयारी केलेली होती.

आणि म्हणूनच सर कोलिनने ह्या अुत्तर दिशेकडूनच बंडवाल्यांवर प्रथमतः मारा केला. मागे हॅवलॉक, आगुटराम व स्वतः कोलिन ह्यांपैकी कोणीही मा दिशेने आलेले नसल्याने व त्या दिशेसच गोमती नदी बहात असल्याने बंडवाल्यांचा असा समज होता की शहराच्या ह्याअुत्तर दिशेस काही विशेष बंदोबस्त नको आहे. परंतु सर कोलिनने आगुटरामला त्याच दिशेकडे धाडून जेव्हा बंडवाल्यांच्या ममंस्यानोच अेकाजरी हल्ला चढविला तेव्हा त्याचे पूर्वेचे सर्व वेत दासळ लागले. सर कोलि-नचे हाताखाली आता अेवढर तीसहजार सैन्य ठपार होतें.^१ तेव्हा त्याने दिलखुष बागेपाशी आपलें ठाणें देऊन तेथून बंडवाल्यांची पूर्वेबाजू जिगीत धाणली. ता. ६ मार्चपासून ब्रिटिश सैन्याने लखनौवर अुत्तरेंकडून व पूर्वेकडून कोंडमारा चाल-

विला. सर कोलिनचा व्यूह अशा पद्धतीने रचलेला होता की, बंडवाल्यांची चहूकडून पूर्णपणे नाकेबंदी करीत नेऊन त्यांना लखनौहून पळणे अशक्य करून टाकावे. मार्च ६-पासून तो तहत मार्चच्या १५-पर्यंत लखनौ आपल्या शत्रूशी अहोरात्र झुंजत होते. ब्रिटिश सेना दिवसभूय यानेपासून तों कदम रमूल, शाहानजीफ, बेगमकोठी वगैरे स्थले काबीज करीत पुढे पुढे घुसत चालली. ता. १०-ला अंग्लशांकडचा योद्धा हॉडसन हा बंडवाल्यांनी ठार केला. या हॉडसननेच दिल्लीच्या शरणागत राजपुत्रांना गोळी घालून खून केले होते. त्या या पापी अधमाला लखनौने ठार मारून आज दिल्लीचा सूड अणविला! ता. १४ ला लखनौच्या खुद्द राजवाड्यात ब्रिटिश फौज घुसली! त्या या अकंदर यत्नांचे वर्णन देताना मॅलेसन म्हणतो, " Its greatness and magnificence was due mainly to the Sikhs and the 10th platoon. " ह्या यत्नाची थोरवी व बसव हें सर्व शीख लोकांकडेच व दहाव्या पायदळाकडे आहे! ३०

परंतु सर कोलिनच्या सनावर ह्या केसरबागेतील यत्नांचे आनंदलहरी भुमळत असताच आजूटरामचे बाजूकडून आलेल्या वातने त्याचा बराच हिरमोड झाला. कारण लखनौ शहराच्या जरी निःपात झाला तरी तेथील हजारो बंडवाले आपल्या तरुण राजपुत्रासह व त्या अकुठित बेगमेसह अग्रजाच्या सुडाला विफल बनून लढत लढत बाहेर गेले!

आणि लखनौ शहरातून रगताचा शिळंधार पाऊस कोसळत असता राजवाड्यासुद्धा सर्व स्थली विजयी अग्रज सैन्य अकुतोभमतेने नाचत असता, खुद्द राजा, राजमाता हीं आपल्या सर्व सैन्यासह लखनौचे बाहेर निघून गेली असता तो अहमदसह्य मौलवी कोठे आहे?

त्याच्या धीरमहिम्नाला ततप्रणाम असोत! तो अभिमानी मौलवी अद्वितीय घाडसाने म्हणूनच आपल्या मूठभर अनुयायासुद्धा फिह्रन शहरात प्रवेश करीत आहे! फिरम्यांनी लखनौचा निःपात करावा हें त्याच्या शौर्यशाली अंतःकरणाला कालकूट विपासारखें सल्लू लागलें. जिवावर जुदार झालेला, अपमानाने विडून गेलेला, देशभक्तीने वेढा झालेला तो मौलवी शहराच्या मध्यभागी घुसून सहादतगंजच्या अंका लहानशा भागात रणकंदन करू निघाला! रोम शहरात शत्रूंचे सैन्य घुसून ते शहर त्यांनी पादाग्रात केले अगताही जसा मॅक्सिनी त्या शहराला अंकटाच धिटकून राहिला तसाच हा मौलवी लखनौहून सर्व बंडवाले निघून गेल्यावरही त्या शहरात असाथा वेढ्यासारखा अंकटच झुंजत राहिला! आंग्ल सेनासपिणीने गिळून टाकलेल्या लखनौला ओढून काढण्यासाठी तिच्या तोंडात आपला हात खुनसू लागला! मॅलेसन लिहितो, " बंडवाल्यांचा हटेल पुढारी मौलवी पुन्हा लखनौला परतला.

time—thus had he time to relent—the gallant officer succeeded and the boy's life blood flowed at his feet ! " १३

दिल्ली पडली, लखनौही पडलें पण नांतियुद्धाचा जोर काही कमी झाला नाही. ही अनपेक्षित परिस्थिति पाहता ही नांति शिपायांनी घडविली होती नि तिच्या मागे असतोपाचीं अेक दोनच कारणे होती, असें समजण्यात आपण फार मोठी चूक करित आहो याची अंगितसाना खात्री पटली. हें काही 'बंड' नव्हते, तर स्वातंत्र्या-करिता ठाणलेलें तें अेक युद्ध होतें! अेसाद दुसऱ्या असंतोषामुळे ही अुठावणी झाली नव्हती, तर अनंत दुःखांना जन्म देणारें राजकीय पारतंत्र्याच हिच्या युद्धाशी होतें! त्या नांतोच्या युद्धाशी सुद्ध वैयक्तिक स्वार्थ नव्हता, तर स्वातंत्र्याची पवित्र ज्योत व स्वधर्माची आणि स्वराज्याची अुदास ध्येयभावनाच येथे धगधगत होती, फक्त शिपायीच काय ते आपला व्यक्तिगत स्वार्थ साधण्यासाठी या स्वातंत्र्याच्या पवित्र ध्येयाशी समरस झाले होते असे नाही, तर सर्व पाठरपेशी जनता व शहरातल्या-प्रमाणेच खेड्यांतोळ जनताही या अुठावणीत प्रामुख्याने सहभागी झाली होती. आणि तसें नसतें तर ही शक्ति, हा कृतिनिश्चय, हा निःस्वार्थीपणा व हें धाडस चुकून सुद्धा दृष्टीस पडलें नसतें! कारण याच वेळी लांडे कनिंगहे "जे फोणी बंडात सामील होतील त्यांची सर्व मालमत्ता व अुत्पन्न जप्त करण्यात येतील व जे कारण येतील त्यांना क्षमा करण्यात येतील" असा जाहिरनामा काढला होता. तरीही नांतिकारकांनी दाखें खाली ठेवली नाहीत. लखनौ पडलें तरी अयोध्येने लढा चालूच ठेवला होता. डॉ. रज या प्रचंड अुठावाविषयी लिहितो : "जर हे केवळ शिपायांचेच बंड असतें व बहुसंख्य जनतेची सहानुभूति व साहाय्य त्यांना नसतें तर त्यांच्यावर आम्ही जे पहिले दोन चार प्रचंड विजय मिळविले, त्यातच त्यांचा घुस्वा अुडवू शकलो असतो. पण तरा त्यांचा घुस्वा अुठ्ठें राहोच, पण अुलट ते जास्त चैतलेले दिसू लागून पूर्वीरसाही त्या बंडाची व्याप्ति अधिकच फैलावली! आणि ते जास्तच अुग्र स्वरूप धारण करित आहे! ते साधें शिपायांचें बंड नमून ती अेक नांतिकारक अुठावणीच असल्याचें दिसतें! आणि यामुळे ती पूर्णपणें क्षमविश्यातच आपल्याला फार मोडे यश लाभलें आहे व म्हणूनच ती पुढेही लवकर समेल असें वाटत नाही. अशा प्रकारचे हें 'बंड' दीर्घकालिक व हेतुपूर्ण अुठावणी, जीमध्ये हिंदु-मुसलमान ही विसवादी जोडी खाल्याला खादा लावून मित्र म्हणून लढण्यात अुभी राहिली होती, जिच्या वाडीला व ती चालू ठेवण्याला अयोध्येची सबध जनता कारणीभूत झाली होती, आणि जिला प्रत्यसाप्रत्यक्षपणे दोजाराच्या जवळजवळ सर्व प्रांताची सक्रिय सहानुभूति मिळालेली होती, ती अुठावणी बडवाल्या शिपायावर मिळविलेल्या चार तेन निर्मळ व अमूर्तपूर्ण विजयामुळे दडपून टाकणें कधीच शक्य नव्हते

“अगदी मुरवातीपासून या ‘बंडाला’ सैन्यावाहेर पसरलेल्या अफाट अगा जनघास्तीने ब्रिटिशांच्या वचंस्वाविरुद्ध व त्यांच्या राजसत्तेविरुद्ध केलेल्या प्रांतिकारक बुढावणीचेंच स्वरूप प्राप्त झालेलें होतें. आमचा सरा लढा केवळ सर्वस्वी बंडग्नोर शिपायांबरोर होता हें निखालस खोटे आहे. आमचे शत्रू केवळ शिपायांचेच असते तर देशामध्ये शांतता प्रस्थापित होण्यास चुटकीचाही वेळ लागला नसता.

“शत्रूची पुढी दाणावाण झुडबून, त्याला पळवून लावून, व त्यांच्या लोका कावीर केल्याशिवाय आम्ही अेकाही शत्रूला अेकाही लढाजीत तमें सोडलें नाही. परंतु लागोपाठ अनेकदा पिढूनही हे लोक पुन्हा पुन्हा ताजेतवाने होऊन नव्या रणास सिद्ध झालेले दिसत’ अेक प्रात ताव्यात घेऊन ब्रिटिश सैन्यें जों तेथे शांतता प्रस्थापित करताहेत तोंच दुसऱ्या प्रातात प्रक्षोभाची दावटळ भुठे. महरबाच्या त्याळाना जोडणारा दळणवळणाचा अेखादा राजरस्ता जों खुला करण्यात येत आहे तों लागलीच रयाची नाकेबंदी करून सेधील दळणवळण सोडण्यात येथी. अेका विभागातून बंडवाल्यांना जों हुसकावून लावण्यात येथी तों, पुन्हा दुप्पट तिप्पट संख्येने ते दुसऱ्याच विभागात भुपटलेले दिसत. आमच्या फौजा त्यांच्या सैन्यावर मुसडी माहून आक्रमण करीत जों पुढे पुसत आहेत तों बंडवाल्यांच्या तुकड्या मागचा सवें प्रदेश पुन्हा आपल्या ताव्यात घेत.”१४

डॉ. डफने वस्तुस्थितिनिदर्शक लिहून ठेवलेल्या या सत्याची पुरेपूर प्रचिती ब्रिटिशाना फार शेवटी शेवटी आली. परंतु पांडघार्पकी प्रत्येकाला अगदीं पहिल्यापासून याची सुस्पष्ट जाणीव होती. आपल्या राजाकरिता व आपल्या देनाकरिता ज्यांनी घारातीर्थी देह ठेवले ते तर या गोष्टी स्पष्टच बोधून दाखवीत, एण रया रया स्त्रियांनीही खरोखर तितकाच कठीर निश्चय प्रकट केलेला होता. काही ‘शूर अभ्रजांनी जेव्हा लखनौच्या जनान्यावर चाल केली तेव्हा त्याच्या हाती, काही वतः-पुरातील स्त्रिया सापडल्या. दरवाजे फोडून आत घुसल्यावर ब्रिटिश मॅजिस्ट्राती येथेही बंदुकीच्या फेरी झाडल्याच त्यामुळे काही स्त्रिया मरून पडल्या. ज्या बाचल्या त्यांना कैदेत ठेवले गेले. लखनौची राखरागोळी करण्यात आली. तो सर्व देशावा पाहून बंडवाले आता झट सारे शरण येतील या कल्पनेने ब्रिटिशाना अत्यानंद झाला. आपल्या देशबंधूच्या या आनंदोन्मादात सहभागी झालेले अग्रज जेवरही त्या राण्याना खिजविण्यासाठी विचारी “बडाचा आता पुरा मोड झाला असें तुम्हांला नाही वाटत? त्या वेळी त्या कृतनिश्चयी वेकपानी स्पष्टपणे भुतर केले, “We are sure you will be beaten in the long run.” सरते शेवटी तुमचाच पराजय होणार हे निश्चित आहे!”१५

१४. Dr. Duff's Indian Rebellion, Pages 241-243

१५. Narrative of the Indian Mutiny, Page 388, Russell's Diary, Page 400.

सहादतगंज येथील अेका वंदिस्त जेमारातीत अवघ्या दोन तोफानिशी, तो जेमाराती कडवट प्रतिकार करीत तेथेच राहिला. त्याला तेथून हुसकावून लावण्यासाठी ता. २१ मार्चला पहिल्याच दिवशी ज्याने बेगम कोठी सर केली होती त्या न्यू गार्डन्स बरोबर काही सैन्य देवून त्याजवर पाठविण्यात आलें. न्यूगार्डन्स बरोबर ९३-व्या हाय लॅंडर पलटणीचे व चौथ्या पंजाब रामफळचे सैनिक होते. परंतु बंडवाल्यांनी लात्र अपूर्व शौर्य दाखविलें. त्यांनी मोठ्या धैर्याने आपलें संरक्षण केलें; व आमच्याकडील कित्येकांना ठार करून व कित्येकांना घायळ करून नंतरच ते बाहेर पडले. "११

लखनौ सहराना हा शेवटचा झुंजार होय! मोठ्याच वेळाने त्या झुंजाराची वीर घुडी झुतरून त्याच्या नजरेस आले की, ज्या ध्वजासाठी मी हें युद्ध करित आहे तो राज्यध्वज अितःपर लखनौला धुरलेला नसून तो माझ्या तरवारीची मार्गप्रतीक्षा करीत तिकडे वतनासाकडे झुमा शिष्टत जाहे!

बंडवाल्यांनी केलेले जेजगी कंद्याचे हाल व जेजगांनी केलेले बंडवाल्याचे हाल, यांची मासल्यासाठी दोन तीन चित्रे पुढे दिली आहेत. लखनौच्या कंदेत काहीं जेजगी स्त्रिया व जेजगी अंमलदार होते. त्यांना लखनौने मुमारे सहा महिन्यापर्यंत ठार न मारता कंदेतच ठेवलेलें होते. परंतु ज्या वेळेस जेजगी फौज सर कोलिनच्या पहिल्या स्वारीचे वेळेस रस्त्यांतील नागरिकांची अेकसहा कत्तल करीत घुमली तेव्हा त्या स्त्रेपाने संतप्त झालेले शिपायी लोक रस्त्यानेतील राजबाड्याकडे जावून निकारापी मागणी करू लागले की जेजगी कंदी माताच्या माता आमच्या स्वाधीन करावे. त्याप्रमाणे नाभिलाजाने कॅ. बॉर, सर मार्शंट स्टुअर्ट, बगरे पावसहा गोम्या पुढाऱ्यांना शिपायांचे स्वाधीन करतान त्यांनी मोठ्या घालून त्यांना ठार मारले. परंतु लगेच शिपायी गोम्या बायकांनाही मारलें जावें म्हणून हट्ट घरू लागले तेव्हा "To the honour of womanhood the demand was imperatively refused by the Begum so far as the females were concerned and they were immediately taken under her care in the Zanana of the palace." १२ बेगमेने गोम्या बायकांना देणें साफ नाकारून त्यांचें स्वतः राज-स्त्रियांच्या झनान्यात पोषण केलें!

माता जेजिंग लोक लखनौ सहरातील नागरिकांवर कोण अनन्वित जुलूम झुसळवीत होते हेही त्यांच्या प्रसिद्ध लेखकाकडून वदविले पाहिजे. बंडवाल्यांच्या— आणि अयोध्येतील सर्वच लोक बडवाले होते—५ वर्षांपासून ८० वर्षांपर्यंतच्या सर्व सशस्त्र लोकांना ठार मारण्यात येणें, हाती सापडलेल्या बंडवाल्यांची शेकडो जखमी लोकांना भराभर मोठ्या घालून ठार मारणे, खेडेगावना आगी लावून भस्म करणें, हे प्रकार तर दररोज चाललेलेच होते. परंतु मापेझाही अत्यंत राक्षसी प्रकार—जे

११ Kaye and Malleon Vol. IV, page 286.

१२. Charles Ball, Vol II, page 94.

अितर अप्रसिद्धीने छपून राहिलेले आहेत ते—सखनीचा प्रत्यक्ष लेखक डॉक्टर रसेल याच्या नजरेस पडले. त्यापैकी अेका हकीकतीत तो म्हणतो :

“ Some of the sepoys were still alive and they were mercifully killed. But one of their number was dragged out to the sandy plain outside the house, he was pulled by the legs to a convenient place, where he was held down, pricked in the face and the body by bayonets of some of the soldiers, while others collected fuel for a small pyre, and when everything was ready—the man was roasted alive ! These were English men and more than one officers saw it ! No one offered to interfere ! The horrors of this internal cruelty was aggravated by the attempt of the miserable wretch to escape when half burned to death. By a sudden effort he leaped away, and with the flesh hanging from his bones ran for a few yards before he was caught and brought back, put on the fire again and held there by bayonets till his remains were consumed. ”

भावाय, अजूनही काही शिपायी जिवंत होते. आणि ह्या सर्वांचा सदयतेने बघही करण्यात आला ! परंतु त्यांच्यापैकी अेकाला घराबाहेरील वाळूच्या फोफाट्यावर करफटत ओढीत आणण्यात आले. तेथे त्याला अंगित्त सौलजरांनी त्याच्या शरीरात आपल्या संगिनी खुपसून, दाबून धरले होते. याचीचे सौलजस त्याला पेटवून देण्यासाठी सरपण देण्यास गेले होते आणि जेव्हा सर्व तयारी झाली तेव्हा त्या शिपायाला पेटलेल्या चितेवर जिवंत बाजून काढण्यात आले ! हें कृत्य करणारे सर्व अंगित्त लोकच होते व त्याचे अनेक अधिकारी हें सर्व पहात सेवेच भुगे होते. तरी कोणीही मध्ये पडले नाही. परंतु जेव्हा तो दुर्दैवी वापडा अर्धा कच्चा जळून बाजून निघालेल्या स्थितीतच चितेतून धडपडत बाहेर पडला, तेव्हा माथ या आमुरी कोर्याचा कळस झाला ! विलक्षण धडपड करून जेव्हा त्याने चितेतून बाहेर झुटी घेतली तेव्हा जळत्या भासाचे लपके त्याच्या अण्ड्या पडलेल्या हाडांवर लोंबत होते आणि त्याला पकडण्यापूर्वीच असा स्थितीतही तो काही अंतर पळून गेला. परंतु त्याला पुन्हा धरण्यात आले आणि संगिनी रोखून त्याला पुन्हा चितेवर ढकलण्यात येऊन त्याचे दग्ध अवशेष पुरे जाळण्यात आले !

अशी शहरात कत्तल सुरू असता अेके ठिकाणी अेक काश्मिरी मुलगा अेका अंधळ्या म्हातान्यास बरोबर घेऊन तेथील बाग्ल अधिकाऱ्यापुढे आला व त्याला साष्टांग नमस्कार घालून जीवदान द्यावं म्हणून विनवू लागला. त्या अधिकाऱ्याने पिस्तुल काढले व त्या दुर्दैवी शरणागताचे कपाळावर झाडले ! पुन्हा त्याने पोडा दाबण—पुन्हा पिस्तुल झाडले—पुन्हा गोळी हुकली. पुन्हा थोडा दाबला—त्या गोळीने त्या मुद्दाला ठार मारण्याचे आणखी अेकदा नाकारलें. “ The Fourth

प्रकरण आठवें

कुंवरसिंह व अमरसिंह

घाला क्षीण जरी शुधेस्तव बहू को व्यापिला बाधकें ।
 आली कष्टदशा पडो मरणही कीं तेज गेलें निजे ॥
 असाही मृगराज जीर्ण, तृण ती मसीड कीं काय हा ।
 शीरे भेदुनि हस्तिमस्तक शुभ घासांच ज्याला स्पृहा ॥

— कामनपंडित

जगदीशपूरच्या दरीतून होत्ररच्या शिकारी टोळीने हुसकून दिल्यानंतर राज-
 बाड्यातील सिंह बूदपुवा कुमार हा आता आपल्या स्वातंत्र्यघातकाच्या कठावर
 जबर सडप करी घालता येथील याची संधि पाहून परिचमबहारच्या राजातून दबत
 टपत घिरट्या घालीत होता. त्यांचे आघाळ संतापाने जुभारलेले, त्यांचे पंजे
 सुडाने विस्फारलेले व त्यांचे जोळे शत्रूच्या कंडनालावर सडप घालण्याची योग्य
 संधि पहाण्यासाठी आपल्या कोटशीत गरगर फिरव अमनेले असा तो निह त्या
 शाडीत या टोकापासून त्या टोकापर्यंत खेपा पालीत होता.

त्या तिहाचे बरोबर त्यांचे अितर छावेही जनलेले होते. त्यांचे धंदु अमरसिंह,
 निःस्वन सिंह, जवानसिंह हेही आपआपल्या अनुयायांसुद्धा गिजे आले. फार काय,
 परंतु त्यांच्या प्रियवरिणी सिहिणीही आता युद्धवेपाने त्या राज्यात आपल्या वन-
 राजासह रिपुरक्तांचे पान करण्यास सजून राहिल्या.

महाबाद जिल्ह्यात त्यांची वनपरंपरागत भूमि परबयांच्या ताब्यात गेलेली
 होती, त्याची सेना फार थोडी होती. १२०० गिपाजी व अधिकारी व आणखी
 धारजे अेक अतिशित नोकर त्यांचेपासी होते. त्यांच्या जगदीशपूरच्या राजबाड्यात
 परसवूचा अमगळ सळ पडलेला होता. त्यांच्या देवालयांना व देवांना धुनत
 म्लेच्छानी भरडून टाकलेले होते ! — परंतु ह्या सर्व अपमादानी जरी तो बिडून
 गेला होता तरी कुंवरसिंह केवळ मत्तपाच्या अटीन झाला नाही. त्याने मनुष्यघात
 न होऊ देता जगदीशपूर ज्या दिवशी सोडून दिले त्याच दिवशी त्याने केवळ मनो-
 विकाराचे दाख न होता व संतापाचे भरात विजयाची संधि न दवडता अेका
 निराळ्याच युद्धपद्धतीचा अवलंब करण्याचे योजिले होते. तो जगदीशपुरावर अेका-
 अेकी चालून गेला नाही किंवा महाबाद प्रांतातही त्या दृष्टीने राहिला नाही. त्या
 प्रांतावर व त्या राजधानीवर अिग्रजाचा कडेकोट बंदोबस्त होता हें त्याला माहीत
 होते. म्हणून त्याने राजधानी पडत्याची मुळीच क्षिति वाळगली नाही. त्याने जी
 क्षिति वाळगली ती फक्त अेवढ्यासाठी होती की राजधानी पडो वा न पडो, माझ

स्वातंत्र्यसमराचा जरतारी ध्वज बढळ झळकत राहिला पाहिजे. त्याची नवी मुद्र-पद्धति म्हणजे स्वातंत्र्यसमराची अतन्यमंजीवनी आहे. त्या मुद्रपद्धतीचें नांव गनिमी चावा हें होय !

आणि अंतर्दय आपल्या अपमानांच्या अक्षोभाने अग्रजांचे सबल सैन्यावर क्षीप-पतंग-स्वरेने चालून न जाता कुंवरसिंह त्या पश्चिम बहारच्या रानात शीत नदाचे काठाकाठाने अग्रजांची व्यंगरथलें पहात दबलेला होता. तों लखनौच्या निःपातासाठी अस्त्रिमगडाकडील बहुतेक नेपाळी व अग्रजी फौज अयोध्येवर निघाली आहे अशी त्यास वार्ता कळली. त्याच्या तीव्र घाणेद्रियाला हा शिकारीचा वाम लागताच जगदीशपूरचा सिंह झडप घेत त्या रानातून बाहेर पडला. संतापाच्या व मनीषिकारांच्या क्षणिक समाधानाचे अधीन होणाऱ्या दुर्बल लोकांप्रमाणे विजयाचा संभव कमी असताही अेका राजधानीभोवतीच भ्रमण घालीत बसणारा तो मनुष्य जव्हता. तर तत्त्वाच्या अंतिम विजयाचें जिकडे धिन्ह दिलेल तिकडेच समर नेणारा तो गनिमी घोर होता. लखनौकडे सर्व ब्रिटिश सैन्य बाललें असतानाही जगदीश-पुराकडे अग्रजाचा डोळा कायमच असल्यामुळे कुंवरसिंहाने तिकडे सध्याच जाण्याचें घीजले नाही, तर पूर्वे अयोध्येत जेथे ब्रिटिश यत्नकटी अगदी धंडावलेली होती तिकडेच प्रथम झडप घालावी असा त्याचा वेत ठरला. पूर्वे अयोध्येत शिरताच तेथील अनेक बडवाल्यांना अेकत्र करून अस्त्रिमगडावर हल्ला द्यावा व तेथे विजय मिळाल्यास कापीक्षेत्रावर किंवा खुद्द अलाहाबादेवर घडक मारावी ! आणि अशी स्तोडीस तोंड देऊन जगदीशपूरचा मूढ ध्यावा ! असा डाव योजून कुंवरसिंह पूर्वे-अयोध्येकडे निघाला. अ. स. १८५८ चे १८ मार्चला देलबाचे बंडवाले त्याला येऊन मिळाले व त्या संयुक्त सैन्याने अत्तोलिया येथील किल्ल्यानजीक आपला शस्त्र दिला.

अस्त्रिमगड अत्तोलियापासून २५ मैलांवर होतें. कुंवरसिंहाची फौज अितकी नजीक आली आहे हे कळताच तुमारे ३०० पापदल व घोडेस्वार व २ तोफा अितकी ब्रिटिश फौज येऊन मिलगन अत्तोलियाकडे चालून आला. तारीख २२ मार्चला सकाळचे सूर्यकिरण रणमंदानाला स्पर्श करतात न करतात तोंच मिळमनची व बडवाल्यांच्या आघाडीची दृष्टादृष्ट झाली. अेकाअेकी चालून आलेल्या ब्रिटिश सैन्याला पाहताच दबकलेल्या बडवाल्यांना क्षणाचाही अवसर न देता मिलमनने लढाबीस आरंभ केला. बंडवाले लढू लागले, परंतु ते बंडखोर ब्रिटिशांरी किती लढणार ? त्याचा तत्काल पूर्ण पराजय झाला. कुंवरसिंहाने अेवढ्या झोलात जी स्वारी केलेली होती तिचा ह्या मूठभर ब्रिटिश सैन्याने कसा फजिता बुडवून दिला ! सारी रात्र चाललेले असतानाही बडवाल्यांशी अितके निकराचे तोंड देणाऱ्या ब्रिटिश सैन्याची व त्याच्या सेनानींची खरोखरच शाबास आहे ! तुम्ही आपली सगळी न्याहारी निडळ्याच्या पामानेच गव्हे तर प्रत्यक्ष रक्ताने करविली आहे !

तर सर्व ब्रिटिश सैनिकांनी आपल्या सेनानीसह ह्या बांबराभीत आता जरा स्वस्थ वसून ह्या बालमूर्खांच्या किरणांमह व विजयाच्या स्मृतानह तुम्ही त्या न्याहारीचा भुपभोग घ्या ! शस्त्रे रचलीं गेलीं, न्याहारी तयार झाली, भुकेचा धाम तोंडाशी गेला, तान्हेच्या पेला बोटाशी आला—

तोंच—हा ! हा ! हें काय ? ओठापासून पेला नितटला, तोंडीचा पास तोंडीच राहिला, न्याहारीचीं पात्रे कढाकड फुटलीं. शस्त्रे सपासप भुमपलीं गेलीं ! कुंवरसिंह तर आला नाही ना ? होय, होय, मदमस्त आंग्ल गजाच्या मंडस्थलावर कोसिलापासून ब्रिटिश फौजेला पिटाळण्यास जो पुन्हा आरंभ केला तो घेत अक्षिमगडापर्यंत कुंवरसिंहाने त्या हतभारी मिलमनला चेपीत नेले ! अक्षिमगडास पोचताच मिलमनच्या जिवात जीव आला. त्याच्या निकडीच्या विरोधाप्रमाणे बनारसकडून व गाझीपुराकडून सपारे ३२५ लोकांची नवीन कुमक धाडण्यात आली, व ह्या सर्व फौजेच्या सेनापतित्वावर कर्नल डेम्स ह्याची योजना झाली. आता अक्षिमगडासारखी थळकट जागा, दुपटीने घाटलेली ब्रिटिश फौज, व कर्नल डेम्ससारखा ताज्या दमाचा सेनापति—आता मागच्या क्षणिक पराजयाचें धुट्टें काढण्याचा प्रयत्न आपण का करे करू नये ?

म्हणून कर्नल डेम्स तारीख २७ मार्च रोजी अक्षिमगड सोडून कुंवरसिंहाची खोड मोडण्यास बाहेर पडला. बाहेर पडताच त्याला विजयही आला आणि कुंवरसिंहावर असा विजय येताच—पुन्हा त्या भूतपूर्व नाटकाचाच आणखी भेक भयंकर प्रयोग सुरू झाला ! कुंवरसिंहाने ह्या नव्या सौजरांना व ह्या नव्या सेनानीला अशी भेक घप्पड दिली की कर्नल डेम्सही रण मोडून घेत अक्षिमगडाकडे पळत आला—सहारातील तटबंधीत जाभून दडला. त्याच्या फौजत कुंवरसिंहावर जाण्यासाठी बाहेर तोंड काढण्याचे अंत पर कोणीही नांव घेईना ! !

हे ब्रिटिशांचे पराजय अंकेन अलाहाबादेला असलेल्या अिप्रजाच्या गव्हर्नर जनरलाचे तोंडावर चितेने कालिमा दिमू लागला. “ Knowing what sort of man Kunwarsing was, that he possessed audacity and courage and that he knew the value of time in military operations, Lord Canning realized at once the danger of the situation. ” दिवसें दिवस त्याच्या हाताझाली जास्त जास्त सैन्य जमत चाललेले होत. लखनौकडे पराभूत होऊन पळालेले शिपायीही आता त्याच्या झेंड्याकडे धावत येत होते व ज्याच्या अगात या पराभूत व अमर्षित सेनेलाही यत्नसर करणाऱ्या गनिमी काव्याची कुशलता वास करीत होती ती जगदीशपूरचा राणा अक्षिमगडला कोंडून टाकून मध्यल्या ८१ मैलाचा जलदीने प्रवास करून व बनारस सहारावर अचानक

हल्ला चढवून अलाहाबादेस असलेला गव्हर्नर जनरल व लखनौला असलेला कमांडर. अिन-बीफ ह्या दोघांचीही कलकत्याकडील साखळी पार तोंडून टाकण्यास चुकणार नाही हे लॉर्ड कॉनिंगच्या तावडतोत्र घ्यानात आले. घराच्या आरंभी शीस लोकांच्या राजनिष्ठेने बनारस व अलाहाबाद हीं शहरे अिष्टणाचे हाती पडल्याने तर त्यांना स्वातंत्र्याचें मुख अितकें करकचून हिंदुस्थानचा गळा दावता आला होता; ती निसटलेली संधि आता कुंवरसिंह पुन्हा सावतो की काय असा चित्तेने लॉर्ड कॉनिंग स्वरित हुकूम देता झाला की त्या बंडखोरावर खुद्द लॉर्ड मार्ककेर ह्यानीच चालून जावे.

क्रिमियन युद्धात प्रख्यातीस आलेला व हिंदुस्थानात पूर्णपणे अनुभवलेला हा लॉर्ड मार्ककेर हा सुमारे ५०० पोदपांसह व तोफांसह कूच करीत अक्षिमगडापामून ८ मैलावर येऊन घडकला. थोड्यांना विसाव्यानंतर तारीख ६ अप्रिलचे पहाटे त्याने अपतजपत पुढे पावून टाकलें. सकाळी ६ वाजण्याचे सुमारास त्याला बातमी लागली की नजीकच कुंवरसिंहाची सेना त्याच्या पाळतीवर टपून बसलेली आहे. लॉर्ड मार्ककेर ह्याने ह्या पाळतीचें आपणास ज्ञानच नाही असें डोंग करून सैन्याला सज्जतेने आणखी थोडे पुढे नेलें व लग्नेच कुंवरसिंहाच्या भुजव्या बाजूवर मारा केला. त्यासरशी कुंवरसिंहाची डावी बाजू गोलघांचा पाभूस पाडीत झुठली ! ती बडबुवा अेका पाडल्या शुभ्र पोंडभावर स्वार होऊन आपल्या सैन्यात भीष्माचार्यासारखा सळपत होता ! करक अितकाच की दुर्पोविनाच्या पक्षाकडून भीष्माचार्य लढत होते—हा वृद्ध युधा धर्मराजाचे वर्तने लढत होता ! तो स्वातंत्र्यधर्मासाठी, देशधर्मासाठी धर्म्य धर्मासाठी लढत होता ! त्याची सेना चार हजारपर्यंत होती. परंतु तिच्यात संख्येअितका ओर नव्हता हें तो जाणून होता व म्हणून आज सर्व भार कायतो त्याच्या अेकट्याच्या पोसपावर अवलंबून आहे असें पाहून शुभ्राश्वाखड तो अंती बर्पाचा सेनापति आपल्या मैनेसह लटण्याची शर्थ करू लागला.

त्याने मार्ककेरच्या आजूबाजूनी आपली सेना पसरित नेली. मार्ककेरच्या तोफा त्यावर जबर मारा करीत अमतही व त्यांना सुत्तर देण्यास त्याचेअवळ तोफा नसताही त्याने थोडपाच वेळात मार्ककेरच्या पिछाडीवर आपले सैन्य जमवीत आपले. ब्रिटिश सैन्याच्या सेनापतीची घादल झडून त्याने आपल्या तोफा किंचित् मागे पेतल्या. हे पाहताच बंडवाले मोठमोठ्याने जयनाद करीत पुढे सरू लागले. कुंवरसिंहाने मध्यतरी संधि साधून अिष्टणांचे पिछाडीवरचा पेच पूर्ण रीतीने दृढ केला. अिष्टणांचे हत्ती वेडे होभून सराबरा घावू लागले. त्यांचे महात हत्तीला मिठघा-मारमारून जीव संरक्षण करू निघाले व त्यांचे नोकर सराभर रण सोडून पळून गेले ! तरी मार्ककेरलं घीर सोडला नाही. त्याने आपाडीच्या बंडवाल्यांच्या टोळपा विभागून व तेथील परें नावीज करून समोरची बाजू जिंकून घेतली. तों कुंवरसिंहाने ब्रिटिशांची पिछाडी मारून पाडाव केली !

आता ही विचित्र लढाजी बरोबर बुलढीची पालटी झालेली होती. कारण आरंभी कुंवरसिंहाचे तोंडाशी ब्रिटिशांचे तोंड होते. लढता लढता आता कुंवरसिंह त्यांच्या पिछाडीला भिडून कुंवरसिंहाचे तोंडाकडे ब्रिटिशांची पाठ आली ! व त्यांच्या पाठीला कुंवराने आग लावून दिली ! आपल्या पिछाडीस वंढत्राल्यांनी पेटवून दिलेलं हें आपलें मिघासामान जळताना पाहून-लॉर्ड मार्क केरने धीर जरी सोडला नमला तरी रणांगण सोडण्याचा निश्चय केला ! पूर्ण विजय साधत नसला तर निदान अक्षिमगडला मदत नेण्याचा हेतु तरी साधावा म्हणून आपली विजयी आपाडी तशीच पुढे रेंवीत मार्ककेर रण सोडून लढत लढत निघाला व आपल्या तोफाच्या माहात्म्याने त्या शहराला रात्रीने भरात येवून पोचला.

कुंवरसिंहाच्या ह्या अकंदर रण तांडवाविषयी प्रख्यात इतिहासलेखक मॅलेमन म्हणतो : " त्याच्या मोहिमेचा नकाशा प्रशंसनीय होता. परंतु त्या नकाशा-प्रमाणे वर्तन करण्यात त्याने बऱ्याच चुका केलेल्या आहेत. मॅलेमन जेव्हा त्याच्या हातात सापडला तेव्हा त्याच्या गागचा अक्षिमगडचा रस्ता अडकवून टाकण्याचे वैजजी कुंवरसिंहाने त्याच्या तोंडावरच मार दिला. त्याचा पाठलाग करून त्याला अक्षिमगडामध्ये बोंडल्यानंतर घोडेसं रौन्य अक्षिमगडाकडे वळून बाकीच्या लोकांसह कुमार जर बनारसवर ताबडतोब येता तर लॉर्ड मार्ककेरशी त्याला माहूनही जबर-दस्त सामना देता येता. परंतु वास्तविक पाहता ह्या सर्व संधि त्या कुंवरानारक्या योग्य पुरुषाच्या ध्यानात आल्याशिवाय राहिल्या नमतील. परंतु त्याला परिस्थितीने नाडलं होतं. ज्या उमा लहान पुढ्यांच्यांनी जे लोक त्याच्या ईंडपाखाली लढण्यास आणलेले होते त्यांच्यापैकी प्रत्येकाला अनेक निराश्रयीच लहूर लायणार. अग्रा अनेक दाहाण्यांच्या वेळगामी बादांचा निकाल बहुतेक वेळा भेसळ केलेल्या तडजोडीतच करावा लागे. "

लॉर्ड मार्ककेर अक्षिमगडात धुमून तेथील अग्रजी संन्यास जावून मिळाला तरी कुंवरसिंहाचा अक्षिमगडवरचा पेच कमी झाला नाही. तें सर्व शहर वंढ-त्राल्यांच्याच ताब्यात असून त्याचे आजूबाजूच्या मुलुखात त्यांनी पाळतीही ठेवलेल्या होत्या. आपल्या संन्याचें खरें खरे वल विती आहे हे ताबडतोब जाणण्याची कलाही सेनानीला अवश्य अभावी लागते. आणि या कलेत जर कोणचा सेनानी अत्यंत चतुरता दाखवीत जमेल तर तो कुंवरसिंह होय ! त्याने सत्रूंचे वल जसें मापलेलें होते तसेच अचूकपणे त्याने स्वसंन्याचे मुणदुर्मुणही मापलेले होते. तेव्हा अग्रजांच्या तटबंदीवर हल्ला करण्याच्या भानगडीत तो मुळीच फारसा पडला नाही. अग्रजी तटबंदीवर किंवा अग्रजी बेयोनेटावर हल्ला करण्यापेक्षा वाटेल तें अंतर दुर्घट वृत्त्य करण्यास निपाजी घडत असत हें कुंवरसिंह लक्षनोज्या अदाहरणावरून समजलेला होता. अतदर्थ त्याने अक्षिमगडशहराचा ताबा कायम ठेवून व तेथील अग्रजांना बाहेर तोंड काढणे तेवढें असाव्य करून तो आपल्या घाडसो ह्रदयात दुमराच अंक

विलक्षण डाव योजू लागला. सत्तावनसाली रणांगणात अंतरलेल्या हजारो योद्ध्यांत नेहमीच दोन वर्ग दिसून येत. अेक स्वातंत्र्यतेजाचे दिव्य स्फूर्तीला गोमेळ असेंच रणसन्मुख छातीशी छाती मिटवी असताही अडळ समर करणारे व दुसरे वेवदी अवसानघात करणारे. कुमाराने आपल्या सैन्यातील पहिल्या प्रतीने व जिवाला जीव देणारे असे वरारी लोक निवडून काढून त्यांचें अेक खास पथक तयार केलें. सत्तावन-साली कोणत्याही अंतर मेनानेने अंमलात न आणलेली ही युक्ति सिद्धीस नेल्या-बरोबर कुंवरसिंहाने ती वर सांगितलेला आपला धाडसी वेत अंमलात आणण्यास कंवर बाघली व अक्षिमगडाजवळील नदीचे पुलावर आपलें हें निवडक सैन्य खुभें केलें.

कारण ह्या पुलासमोर्दनच सर ल्युगार्ड नांवाचा जनरल अेका सवळ ब्रिटिश सेनेसह अक्षिमगडावर चालून येत होता. अर्थातच या जनरलच्या वाटलें की अक्षिम-गडावरील ताका सोडावा लागू नये याच हेतूने कायतें कुंवरसिंहाची मेना त्या पुलावर गला आडवी आलेली आहे ! " But the wily chieftain had matured plans far deeper than even those about him could fathom." १ ब्रिटिश जनरललाच काय, परंतु त्याच्या अगदी नजीकच्या लोकांना देखील त्या कावेबाज राजपुताच्या मनात काय डाव जुळत आलेला होता हे समजलें नव्हतें; सो डाव हा होता की अक्षिमांस तिथेच गुप्तवून टाकून मध्यंतरी आपल्या सेनेसुद्धा खरेने जगदीशपुरावर चालून जावें. ही युक्ति म्हणजे मुद्दकौसल्याचा व मुद्दधैर्याचा शुल्कार होय. अक्षिमगडागामून गाझीपुरापर्यंत जाभून तेथून गगानदीचे पात्र ससैन्य अंतरून जगदीशपुराजिंकावयाचें व तें सर्व माने अगलेली ल्युगार्डची ब्रिटिश सेना व पुढे असलेली आराची ब्रिटिश मेना ह्या अुभयपक्षांसही चकवून ! ह्या धाडसी वेताचे सिद्धि-साडीच त्या पुलावर त्या राजपुताने आपले अत्युत्तम तितकेच लोक ठेवलेले होते. ह्या सैन्याने त्या पुन्डावर ल्युगार्डला अितके वेळ बावव्याचे की, अक्षिमगडात अगलेल्या वंडवाल्याच्या सात आठ हजार सैनिकांना त्या शहराला बळपा घालून, तें शहर मागे टाकून, गीट गाझीपुराचे मार्गांत मुखरूपणे लापता यावें. गंगा धुतरेन अेकदा जगदीशपुराच्या रानात जगदीशपुराचा सिंह शिरला की, पुन्हा रणक्रीडनाच्या नव विटी भवराज्यास आरंभ !

हा सर्व धाडसी प्रयत्न सिद्धीस जाणें हें, त्या तानू नदीच्या पुलाबरोल मंजि-कांनी, मर्धस्वी तुमच्या शौर्यावर अवलंबून आहे ! कुंवरसिंहाची सर्व फौज अक्षिम-गड सोडून शत्रूच्या टप्प्यातून पूर्णपणे बाहेर पडेतोपर्यंत तुम्ही या पुलावर सर ल्युगार्डला पाय टेकू देथु नका ? ह्या अडळ समरास तुम्हीच योग्य आहा म्हणून हजारो योद्ध्यातून तुमच्या त्या नायकाने तुमची निवड केलेली आहे. त्या त्याच्या विस्वासाला आपले शौर्य सत्यापतेला नेवी. अेक विचार, अेक निर्धार, अेक प्रतिज्ञा

की आपले अक्षिमगडचे हजारी दांडव पार निसटले आहेत ह्याची निशाणी मिळाल्या-
 'शिवाय वाटेल तें झालें तरी हा पूल सोडणें नाही ! ब्रिटिशांसारखी सवल फौज
 'सोपांसह पुढे भिडली आहे तरी हा पूल सोडणें नाही ! ऐकूनजेक मनुष्य ठार
 'होऔतोपर्यंत पूल सोडणें नाही ! कुंवरची आज्ञा होण्यापूर्वी लढत लढत मेलो
 'तरीही पूल सोडणें तर " पुनर्जन्म तत्क्षणी घेअन पुनः पुन्हा लढणें ! " श्रीशिवराज
 'रांगण्यास मुखरूप पोचेंतो बाजी देशपांडे पावनखिडीत जसा भाडला तशी स्वदेशाची
 'अतुल पाडेगिरी स्वराज्याचे बाजीसाठी करून आज ह्या पुलाच्या खिडीलाही पावन
 'करा ! फाजलखानाच्या सैन्याने जसे त्या अतिहासप्रसिद्ध खिडीतील मूठमर मराठ्यां-
 'वर हल्ल्यामागून हल्ले चढविले तसेच ह्या पुलावरील कुंवरसिंहाच्या विमुक्तल्या सैन्यावर
 'ब्रिटिश सैनानी स्फुगाडे हाही हल्ल्यामागून हल्ले चढवून राहिला. परंतु त्या पुलावर
 'त्याचा पाय अडळ राहिला. ब्रिटिशांच्या प्रत्येक हल्ल्याचे रोधाने ते वार तो पाडय-
 'पक्षीय सेनाकंडुक तितक्याच जास्त जोराने अल्ट टप्पा घेअी. तिकडे अक्षिमगडातील
 'ऐकूनजेक बंडवाले पूर्वसंकेताप्रमाणे गाझापुराचे मार्गास लागले आहेत अशी बात
 'येऔतोपर्यंत तो स्वदेशाभिमानी पूल असा अप्रतिहत वळाने झुंजत राहिला.

" They held the bridge of boats with a resolution and per-
 'severance worthy of veterans and it was not until they had by
 'their long resistance assured the safety of their comrades that
 'they fell back. " जगदीशपूरचा मालक आपल्या सेनेमुद्धा अक्षिमगडाहून मुख-
 'रूपघने पार झाला आहे अंतर्निदर्शक साकेतिक निशाण पाहताच हे स्वातंत्र्यवीर
 'कुतूहल्यतेच्या ममाधानासह त्या गुलाला सांडून व्यवस्थेने मागे फिरले.

पाडय सनेने आपण होअूनच अंघांजेकी पूल सोडलेला आहे हे पाहताच
 'स्फुगाडे ह्यावर प्रसू लागला. तेव्हा त्याच्या लक्षात आलें की, कुंवरसिंह किंवा
 'त्याची सेनाही अंघांजा जादूगाराच्या निमित्तीप्रमाणे अक्षिमगडाहून क्षणार्थात नाहीसी
 'झालेली आहे ! निराश झालेल्या त्या ब्रिटिश सैनानीने घोड्यावरच्या तोफगान्या-
 'सह पोडेस्वारांना कुंवरसिंहाचा भयंकर पाठलाग करण्यास धाडून दिलें. बारा मैल
 'पर्यंत शिग्रवी घोडे दवडले तरी कुंवरसिंह दृष्टीस पडेना—आणि जेव्हा तो दृष्टीस
 'पडला तेव्हा अगा धाटाने पडला की पळणारे कोण व पाठलाग करणारे कोण
 'हे ओळखणे नमरांगणास अजकब झालें ! शिग्रवी सेनेला पाहताच बंडवाले भेदस्त्र
 'जाण्याचे अंघांजी बडवाल्याला पाहताच शिग्रवी लष्करच भेदस्त्र गेलें. कुंवरसिंहाचें
 'सैन्य अंटीत अंगे राहून, आपल्या तरवारी अंगून व बडुका रोखून, घोडाने फण-
 'फणत व निरस्काराने गुणगुणत " began to abuse and tell us to come
 'on. " बडवाले आम्हांक देऊ लागले, " चल फिरगी ! ये पुढे ! होअून जाऊ देत

न हात !” आणि फिरंगी पुढे येताच बंडवाल्यांनी असे दोन हात केले की-
ग्रजाचे कित्येक योद्धे व अधिकारी रणभूमीवर ठार झाले, बंडवाल्याने चौकोन-
बलासारखे अभंग राहिले, अग्रजाना स्वसंरक्षण करताकरताच नाकी नव आले-
कुवर्सिंह आपल्या सैन्यासह गंगेच्या जास्त जास्तच नजीक चालला.

अग्रजी पाठलागाची ही दख्खी वार्ता त्यांच्या प्रेतांमुढा अक्षिमगडास पोच-
च तेथून दहापान तोफामुढा नवीन ब्रिटिश सैन्य घेऊन ढंगलस त्या पाठलाग-
णाऱ्या तुकडीला जावून मिळाला. ह्या ढंगलसला नुकतेच अक्षिमगडाकडे कुंवराच्या
वारीने पाणी चालावण्यास मिळालेलेच होतें ! कुंवराच्या त्या थपडीस न विसर-
ण हा ब्रिटिश सेनानी मोठ्या नावधमिरीने त्याचा पाठलाग करीत नापाओ ह्या
राजवळ आला. येथे कुंवरांसह त्याची वाट पहात शुभाच होता, ब्रिटिश सैन्य-
शेन पडताच त्या सिंहकुमाराने आपलें दूरतम लोकाचें सास पकडून दारूच्या
डावर नेले, व पुन्हा अेकदा त्यांना सामिललें की भांडी भुलट निघाणी होमीती-
त दारूला निकराने झुजवीत देवावे. लगेच बाकीच्या सैन्याचे शेन भाग करून
ना कुमाराने निरनिराळ्या भागाने पुढे कूच करण्यास धाडून दिलें. ते तिकडे-
र आहेत तीपर्यंत ब्रिटिशांनी त्या मूठभर धीरांनी हटातयानीं झुंज चालविली,
च्या भयंकर तोफांना मारक जमैं अल्लूट साधन जवळ नसल्याने त्याचे सर्वगडी-
पट मरत असताही ते तिळमात्र उगमगले नाहीत वा त्यांची रांग ढिली झाली
ने वा शिस्त बिघडली नाही वा अेकही पाय धेकवायतीने रणात रेगाळला नाही !
; मैलपर्यंत ही भयकर लढाई चालली ! अखेर ब्रिटिश फौज दमली आहे हें
या लढपटणाऱ्या तगडपावहन पाहताच बंडवाल्यांचे निरनिराळ्या भागाने
शेलेले दोन सैन्यभाग घटकत अेकत्र झाले व आपल्या त्या सर्व सैन्यासह कुवर-
गणापात्राच्या जास्त जास्तच नजीक आला.

त्या ऐप्रिलचे १७-वीचे रात्री हें दमलेले ब्रिटिश सैन्य अयुसिखा गावी क्षोपी
पहाटेच ढंगलस पुढे चालला तों बंडवाले त्याच्याही पुढे १८ मैल गेलेले होते !
तर्ज दिवस ब्रिटिश थोडे व तोफखाना बंडवाल्याच्या शोधात चाललेले होते.
; ब्रिटिश पायदळ फार मागे पडू लागले. तेव्हा आज रात्री कुवरमहापासून
मैलावर ब्रिटिश सेना पुन्हा अेक क्षोप ताणावयास अुतरली. कुंवराचे हेर
शार्ताहरणात अतुल कुशल होते. त्यांनी अग्रज क्षोपी गेल्याची वार्ता क्षणार्धात
ताच कुवर खाडकन शुभा राहिला व दारूच्या क्षोपाळूण्याचा कायदा घेण्याचा
निश्चय केला. तो अंशी वर्षाचा म्हातारा वृद्ध रजपूत आपल्या सर्व सेनेसह
मध्यरात्रीच्या अंमलात तेथून जो तडक निघाला तो शिकंदरपूरला मिडला,
नदी अुतरला, गाझीपूर प्रांतात सिरला, घेट मनीहर शहरापर्यंत चाल करून
। व आपल्या अमलेल्या, दमलेल्या, भुकेलेल्या सैन्याला क्षणभर विसावा देण्या-
तेथे जरासा थावू लागला. कुवरचे सैन्य आता अत्यंत अमी झालेले होतें.

मनोहर गांधाची जागा फारसी बळकट नसताही तिचे विगावा घेण्यामाठी थांबणे म्हणूनच त्यांना भाग पडले होते. ह्या गावी बंदवाले पुढे जाणे अशक्य होऊन यांगले आहेत असे अंकाचा दृष्टीही घाबू लागला व तारीख २० एप्रिललाच त्या मनोहर गावी येऊन घटवल्या. या दिवशी त्या शमलेल्या बंदवाल्यांचा नेट मुटला व शिप्रजी सैन्याने त्याचा पराजय करून त्यांचे गाढ्या, रगद वगैरे सामान पाडाव केले. परंतु म्हणून तो बूढ मुघा किंवा त्याचा धोर हा घोटाळ पाडाव होणार होना! पराजयाचे विव्ह दिसले मात्र तो पूर्वीच योजून ठेवलेला युक्तिवाज हुकूम मुटला. पुंवरची सेना अेका दृष्टिपालाबरोबर लहान लहान कित्येक तुरुड्या करून रणांगणातून भरंकेन अदृश्य झाली व अेका ठरलेल्या तासाला ठरलेल्या ठिकाणी त्या सर्व मिश्रमिश्र तुरुड्यांचे अेकात्र रहावे असा गतिमी कावा योजिला गेला ! पण हे सांकेतिक ठिकाण कोणचे अमावे पाचा ब्रिटिश सैन्याला विलकुल सुगावा लागेना. तेव्हा आपला हा विजय निष्फळ झालेला पाहून ब्रिटिश सैन्य चुरमुरे खात निवेच पावले. परंतु कुंवरसिंह मात्र आपल्या सैन्यासह गंगापात्राच्या जास्त जास्तच नजीक चालला !

गंगापात्राच्या जास्त जास्तच नजीक चालला ! आतां भयंकर दारंतीला शिकून तो गंगापात्राला भिडलाही ! मागे शिप्रजी फौज दौडत आलेली होती. परंतु तिला तोंड देण्यास आता त्याच्या सैन्याला त्राण किंवा वेळ झुरलेला नव्हता. म्हणून त्या कावेवाज बूढाने दुमरीच अेक रावकर योजिली. रयाने प्रातात जिकडे तिकडे अशी वार्ता जुळविली की बोटी मिळनें रावकर नसल्यामुळे कुंवरसिंहाचे सैन्य हत्तीवरूनच वाहिलेला नजीक गंगापात्र होणार आहे. ही बातमी शिप्रजाच्या हेरानी हेरून झगलसला बळविताच त्याला धन्यता वाटली की शाबास आहे या हेराची ! आता कुंवरसिंह कुडे जातो ! त्याची ही अंतर्वाता मला मिळाल्याने त्याला त्याच्या हत्तीमुढा मी गारद करून टाकणार ! म्हणून ब्रिटिश सैन्य वाहिलेला नजीक जाऊन त्या अवजड हत्तीची वाट पहात छपून बसले. दूर वीरहो, सुताल छपून बसा ! या शुभच्या स्वयंप्रणीत मंदित शुभी जडकून पडला आहा व कुंवरसिंहाचे हत्ती आता येतील, मग येतील म्हणून जिकडे जोपा काढीत आहा त्याच वेळेला ७ मैलावर कुंवरसिंह गंगा ब्रुतूनही चालला. आपण हत्तीवरून गंगा धुतरणार या वार्तेने शिप्रजात वाहिलेलाकडे भुलून नेताच कुंवरने जरूर तितक्या बोटी ताबडतोब जमविल्या व रात्रोरात त्यांचे सैन्य मेयोपूर घाटापासून श्रीगंगेच्या जलाशयात प्रवेश करिते झाले. आपली झालेली फसगत शिप्रजाचे ध्यानात येताच ते चवताळून पहाटेच्या सुमारास सेवोपूर पाटावर तुटून पडले व त्यांनी पाडन पसाची अेक बोटीही बुडवून टाकली—परंतु ती सेवटची बोट होती ! सर्व सैन्य कुमाराने आधीच गंगेपलीकडे नेलेले होते व अेका क्षणा दो क्षणात आपल्या सैन्याचे नदीतरण सुरसिद्ध झालेले पाहताच तेही जलून पार पडला—परंतु, हाय हाय !

अेका क्षणाने केवढा घात वेला ! भारतरभूमीचा तो सौभाग्यतिलक, वीरांगणाचा तो अभिमान, ती स्वतंत्रतेची तरवार—राणा कुंवरसिंह ! गंगेच्या वातामध्ये मधोमध गेला असता रात्रूची अेक गोळी आली व ती त्याच्या हातामध्ये फोफावत घुसली. हे पाहताच त्या भीष्माने काय केलें ? तो अश्रु ढाळू लागला काय ? रक्ताचा पुर बंद व्हावा म्हणून कोणाची मदत मागू लागला काय ? काय त्याचें आसन त्या तीव्र वेदनेने किंचित् तरी ढळू लागलें ? नाही, नाही, तसें काही अेक झाले नाही. हातावरील मातीभितषा देखील तो धरारला नाही. त्याने त्या गोळीकडे अेकदा तिरस्काराने पाहिलें, व कुंवरसिंहाला धार्मक तरी मी अस्वस्थ केले असा त्या फिरंगी गोळीवाही डोळ मारता येऊ नये, असें त्याला वाटले. त्याने आपल्या दुगऱ्या हाताने आपली तरवार झुपमली, त्या फिरंगी गोळीने छुट झालेला तो हात कोपरापासून छाटून टाकला आणि तो छाटलेला तुकडा गंगेला अर्पण करतांना गर्भीर गजनेने कुंवरसिंह अदगारला “ हे मातर, हे गंगे, घालकाया हा दोषोपहार मानून घे. ! ४ भागीरथीला ‘ हे मातर ‘ हे मातर ‘ म्हणणारे तेकडो पृथुजन आजपर्यंत जन्माला आले व येतील; परंतु कुमारपाल, तुझ्यामुळे ती देवी जाह्नवी पुत्रवती झालेली आहे ! ‘ नक्षत्रतारागृहगंकुलापि, ज्योतिष्मती चंद्रमर्तक रात्रिः । ”

त्या लोकोत्तर कुमाराने हा अलौकिक दोषोपहार आपल्या त्रिलोकविषयात मातृगंगेला अर्पण करताच तिच्या शीत तुपारांनी त्याचें देहसिंचन केलें व ह्या मातृ-प्रेमाने अुत्साहित झालेला तो बौरवर आपल्या संन्यासह गंगापार होता झाला. त्याच्या नागची अिप्रज्जी फौज ह्तात हांभून गंगेच्या अलीकडेच कुंवरसिंहाचें नाव घेणें सोडून देशून स्वस्थ बसली होती. तेव्हा निर्वर झालेला तो सिंहकुमार राहा-बाद प्रांताच्या आपल्या जन्मसिद्ध जंगलांत पुन्हा अेकदा घुमू लागला. तारीख २२ अेप्रिलला त्याने जगदीशपुरातही प्रवेश केला व असा रीतीने ज्या राजवाड्यातून त्याला सुमारे ८ महिन्यांपूर्वी अिप्रजांनी हुमकून दिलेले होतें त्याच जगदीशपूरच्या राजवाड्यात त्याचा स्वकीय राजा पुन्हा अेकदा विराजू लागला ! कुंवरसिंह गंगा अुतरून येताच त्याचा तुल्यवीर्य बंधु अमरसिंह हजारो सशस्त्र गांवकऱ्यामुढा त्याला येथून मिळाला होता. ह्या लोकांना व गंगा अुतरून आलेल्या शूर शिपायांना कुंवरसिंहाने जगदीशपूरच्या आजूबाजूने जंगलात माऱ्यामाऱ्यांवर ठेवून दिले व गतिमी काव्याने विजयश्री पावलेला तो बीरतेचा रणनवरा रणमाठी सज्जचाप होअून रणांगणात पुन्हा अुतरला.

आणि पुन्हा रणांगण जुपलें ! कुंवरसिंह अितबधा तडफांने जगदीशपुरावर येअून कोसळला होता की नजीक असलेले आराचे ब्रिटिश संन्यास त्याचे आगमनाची बातही

नव्हती. तेव्हा जगदीशपूरचे राजवाड्यात कुंवरमिह पुन्हा गिरलेला आहे हे ऐकून आराचा अग्रजी सेनानी ली ग्रॅंड हा शोधाने लालभडक झाला. पूर्व अयोध्ये-पामून अग्रजी मेनेला थपटा मारीत मारीत ह्या कुंवराचे गंगा अंतरावी व सुद्धा माझ्या छातीवर चालत येऊन जगदीशपुरात राज्य करू लागवें ! पुरते आठ महिने घाले नाहीत तर होअर ह्याच जंगलात कुंवराची सोड मोडण्यास गिरलेला होता. तमाच आज माही शिरेन व ह्या सर्व अपमानांचा मूढ अणवून तमाच विजयीही होऊन असा निश्चय केलेला तो ताज्या दमाचा ब्रिटिश सेनानी ४०० योद्धे व २ भयकर तोफा घेऊन ता. २३ अप्रिलला जगदीशपुरावर तुटून पडला. आता या रणात कुंवराचे कमा टिकाव घरावा ? तो आजपर्यंत अकसारप्रा लढत लढत अुमाचा अुमा आहे. त्याच्या सेनेला कित्येक दिवस पोडभर खावयास वा घडीभर निजावयास वेळ मिळालेला नाही. नुकता कालच तो या महाप्रवासानंतर जगदीशपूरच्या वाड्यात आलेला—त्याला व त्याच्या सैन्याला अेका दिवसाचीही फुरसत मिळालेली नाही ! त्याचें संव्यही ह्या वेळेस अिग्निकांच्याच स्पोर्टप्रमाणे—
 “disjointed, badly armed and without guns” होतें ! त्याच्याजवळ अेकही बंदूक नाही, त्याचे हातास लोकांची संख्या जेमतेम दीड हजारपर्यंत, त्यांच्या पायी मोडकीं तोडकीं शस्त्रे व त्याच्यात शिक्षित शिपायी केवळ तुरळक आणि खुद्द त्या बूड सेनानींचा हात कालच जबर जखम लागून तुटलेला ! असा पांडथ मेनेवर तोफामह, ताज्या दमाच्या, अुतम शिसेच्या लोकांच्या आगलेनेसह ली ग्रॅंड चालून आलेला ! ह्या अनमान झुजांत विजय अिग्रजांना मिळणारच मिळणार ! तो अिग्रजी बीर जगदीशपूरच्या दाट झाडीत घुमला. या झाडीची लांबी दीड मैलच होती. झाडीत जाताच कुंवरचे लोकांवर अिग्रजी तोफा गडगडत मारा देऊ लागल्या. कुंवरपक्षात तर तोफा नाहीत ! परंतु अें असताही त्याचें संव्य आपल्या तोफांची चेष्टा करीत आपल्याला कोंडू पहात आहे. सग तर मोडा आता निर्वाणीचा वाण ! अिग्रजी सैनिकांनी नेटाचा हल्ला चढविण्याचा निश्चय केला. ते काळदूतामारखे कुंवरावर तुटून पडले, कुंवराची सेना झाडीतून त्याला तोंड देऊ लागली—त्यामरती ब्रिटिश सेनेतील सर्व अवसान अेकाअेकी मुटून पिटे-हाटीचे दिगही फुकले गेले ! कुमाराने अिग्रजी सैन्यास असा जागी व असा रीतीने कोंडलेले होवें की, तेथे अुमें रहाणें व तेथून पळणें हीं दोन्हीरी कृत्ये मार-खीच मारक होती !

अिकडे कुंवरमिहाच्या आज्ञेने त्याच्या राजवाड्यातील सारें महत्वाचें सामान अण्ण घाडून दिले होतें. तनेच मरफारी कागदपत्र जाळावयाचे मना करून त्याने शिपायांम मागितलें की, आपण अिग्रजांना या देवातून हुसकून दिले म्हणजे

मयार्थ रीतीने वसूल व न्याय करण्यास हे कागद अवश्य ठेवले पाहिजेत. लोकांना त्याचा भेवडा आदर वाटे की, त्याच्यासमोर कोणी धुम्रपान करण्यासही घजत नसे. ५

तारीख २६ एप्रिलला जिल्हा सैन्याला असं अगदी चारी मुंडीवर चीत केल्यानंतर तो बृद्धयुवा राणा कुंवरसिंह आपल्या जगदीशपूरच्या राजवाड्यात विजयश्रीमह प्रवेशता झाला !

हा त्याचा शेवटचा प्रवेश होता. कारण जगाच्या रंगभूमीवर आता कुंवरसिंह पुन्हा कधीही प्रवेश करणार नाही ! त्याच्या हाताला गंगापात्रात जी ज्वर जळम झालेली होती ती विकोपास जाऊन तो रजपूत कुलावतस राणा कुंवरसिंह ह्या विजयापासून तिसऱ्या दिवशी तारीख २६ एप्रिल रोजी आपल्या पूर्वजाजित राजवाड्यात स्वतंत्रतेच्या निशाणाखाली चिन्मयरूपी लीन होता झाला ! तो जन्मला तेव्हा त्याची भूमि स्वतंत्र होती आणि त्याचें प्राणोत्तरणही स्वतंत्रतेच्या निशाणाखालीच झालें ! ज्या दिवशी तो मेला त्या दिवशी जगदीशपूरच्या वाड्यावर अग्रजाचें निशाण फडफडत नसून त्याच्या स्वदेशाचा व स्वधर्माचा स्वातंत्र्य-ध्वजच झळकत होता ! रजपुताला यापेक्षा पुण्यतर मरण ते कोणतें यावयाचें आहे ?

त्याने आपल्या अपमानाचा सूड भुगविला, त्याने आंग्ल सैन्यासारख्या प्रचंड सशस्त्राही आपल्या तुटपुज्या साधनांनी रणांगणात अनेकदा दाती वृण धरावयास लावले, त्याने स्वधर्माशी धर्मद्रोह या स्वदेशाशी देशद्रोह केला नाही, त्याने आपल्या भूमीच्या दास्यगुलला तोडून तिला स्वतंत्र केली, आणि रणाय आज अशी वर्षांच्या ह्या बृद्ध कुमारसिंहाला विजयश्रीने अलौकिक आलिंगन दिलेले आहे, तर हे सिंह-कुमारा हाच मुहूर्त, होच पर्वण्ण, हे धर्मपक्षीय भीष्माचार्या, हेंच धृतराष्ट्र, तर सूर्यच्या धीरतनूचा त्याग कर ! आणि तोही रोगाने नव्हे तर रणांगणातील त्या जिवशी मेला, रजपुताला यापेक्षा पुण्यतर मरण तें कोणतें यावयाचें आहे ?

श्रीकुमारसिंहाची भूमिका ही बेसाद्या चौर काव्याच्या नायकस्थानी शोभू शकेल. सत्तावनच्या त्रासियुद्धाला जर कोणी सर्व दिशेने योग्य असा पुढारी शोभत असेल तर तो कुमारसिंह होय. युद्धकलेत तर त्याचा कोणीही हात धरणारा नव्हता. स्वातंत्र्ययुद्धात गनिमी काव्याचें किती महत्त्व आहे हें प्रथमतः कुमाराने ओळखले व निवरायाच्या गनिमी काव्याची बरोबर नक्कल वशी करावी हें त्यानेच काय ते सिद्ध करून दाखविलें. तात्या टोप्याच्या व कुंवरसिंहाच्या युद्धचतुर्यांचो तुलना केल्यास कुंवरची गनिमी पद्धतच जास्त त्रिजिह होती असें दिवून येथील. तात्यानी गनिमी काव्याच्या निषेध रूपात अत्यंत चातुर्य प्रकट केलें. परंतु कुंवरने निषेध रूपापमाणेच

विधिरूपातही वृकयुद्धाची पूर्णता करून दाखविली. तात्यांनी सैन्याचा नाश तेवढा होऊ दिला नाही. परंतु कुमाराने तें करून शिवाय परसैन्याचाही वेळोवेळी नाश केलेला आहे. गनिमी काव्यात पूर्ण विजय येण्यासाठी ही सावधगिरी घेणे भाग असतें की मोठ्या शत्रूच्या पुढून नेहमी पळत असता त्या अपजयांनी स्वकीय सैन्य हताश वा भयभीत न झालें पाहिजे. जाणून घुजून स्वीकारलेल्या पराजयांनी त्यांची आत्मनिष्ठा सुटणार नाही व लडाबीच्या बारंबार चाललेल्या टाळाटाळीने लडाबीचा त्यांना कायमचाच धाक बमणार नाही ह्याबद्दल वृकयुद्धाच्या सेनानींनी नेहमी काळजी घेतलेली असावी. लडाबी टाळणें ही गोष्ट निराळी व लडाबी देण्यात भिन्नेपणाने अपयश घेऊन मागे फिरणे ही गोष्ट निराळी. तेव्हा गनिमी काव्यात भिन्नेपणाने अपयश घेऊन केव्हाही मागे फिरू नये तर लडाबी देणेंच झालें असता अशा रीतीने घावी की शत्रूला आपल्या शौर्याचा जबर धाक व आपल्या सैन्याला आत्मनिष्ठेची स्फूर्ति प्राप्त रहावी. मुख्य खुबी जी सेनानीच्या अंगा पाहिजे ती ही की, आपलें फार नुकसान होओल असा ठिकाणी तोंड देणेंच टाळीत जावें. परंतु जेव्हा तोंड लागेल तेव्हा असे शौर्य गाजवावे की जसें बाजीने भावनांविहीत वा कुमाराने तानुनदीवर गाजविलें. सारांश फायदेशीर नसल्यास लडाबी टाळावी, फायदेशीर असल्यास लडाबी घावी, परंतु केव्हाही रणामध्ये भिन्नेपणाने वा वैशिष्टीने बद-लौकिक करून घेऊ नये. शौर्याने अशी झुज घेत रहावी की रणात अपयश आलें तरी जगांत सत्कीर्तिच वाढली पाहिजे. म्हणजे शत्रूला धाक असतो, स्वसैन्यात अनीति वाढत नाही, शिस्त गुटत नाही, भ्रष्टाहू वाढू लागतो, शौर्याचा अत्यंत होतो, विजय हटकून मिळतो. शत्रूने आपल्याला शौर्याने जिंकले असे कधीही होऊ देऊ नये ही गनिमी काव्याची किल्ली आहे.

परंतु तात्यांनी गनिमी काव्याच्या या विधिरूपाचा अवलंब पुष्कळ वेळा केलेला नव्हता. ते नर्मदा धुतरत असताना व कुंवरसह गंगा धुतरत असताना त्या अभयनांच्या युद्धकौशल्यात हा फरक कसा बगल होता हे स्पष्ट दिसतें. तात्यांना सैन्याच्या भिन्नेपणाने बारंबार पराजय घेणें भाग पडे, परंतु कुंवरने मागे हटता-नाही शत्रूला शौर्याची फुगारकी धुल न देता जेव्हा जेव्हा संधि सापडली तेव्हा तेव्हा जुलट घपडाही अशा लगबगीची, रणामध्ये त्याच्याच सैन्यात जास्त आत्मनिष्ठा व वीरस्फूर्ति कायम असे. तात्यांना त्यांच्याच भताप्रभाषे बहुधा चालना येत नसावे व म्हणून त्यांना जें नमत तितकें त्या परिस्थितींत करता येत नसावे; परंतु कुंवर-सिगाने गनिमी काव्याने लडत असनाही शिवभूषाप्रमाणे सैन्यात कातरता व अनीति शिरू दिली नाही व लडाबी टाळणें व लडाबी मारणें ह्या विधि-निपेद्यांनी वृकयुद्धाच्या अभय स्पष्टपाचाही अवलंब करण्यात अप्रतिम युद्धकौशल्य दाखविले व म्हणूनच त्यास अमिलग सैन्याचे छातीवर नाचन नाचत पवित्र विजयानंदांत व स्वकीय राजमंदिरांत, स्वतंत्रतेच्या निशाणाखाली व देवदूतांच्या पंखाखाली पुष्पपावन मरण बरता आले !

वि. स. १८५८ साली तारीख २६ अप्रिलला हा दिव्यपुरुष देवलोकाला जाताच त्याच्या सत्त्वाचा, त्याच्या ध्येयाचा, त्याच्या संन्याचा, व त्याच्या ध्वजाचा सर्व भार आपले शिरावर घेवून कुंवरसिंहाचा कनिष्ठ बंधु अमरसिंह हा गादीवर चढला. कुमारसिंहाचा हा भाऊ अमरसिंह येकाच सिंहाच्या गर्भगृहेत संभव पावलेले ते दोन केसरी किसोर आपल्या प्रखर नखराच्या तैश्यात परस्परगुल्य होते. आवाच्या मरणाने त्या लढाळीला यत्किंचितही शैथिल्य न येऊ देता पुरते चार दिवसही विथाति न घेता हाही रणपंडित राणा अमरसिंह जारा शहरच्या दारावर तडाखे देऊ लागला, लीग्रॅंडचा पराजय झालेला अंकून मागे गंगाकाठीच थांबलेला ल्युगार्ड, ग्रेग्रेडियर डालस हे आपआपल्या ब्रिटिश फौजांसह अमरसिंहावर मेच्या तिसऱ्या तारखेस चालून आले. भिहिया, हतमपुरा, दलितपुरा, येथे दर दोन तीन दिवसाआड बडवाल्यावर अग्रजांनी मारा करावा, जगदीसपूरही अग्रजी फौजांनी ताब्यात घेतले. सेव्हा सबळ संन्याचे कचाट्यातून सुटण्यास आता अमरसिंहाने हे पराभव टाळण्याची विनतोड युक्ति काढलेली होती. त्यांनी रणागणावर आपआपल्या संन्याची लहान लहान पयकें करावी व पराजयाचा रंग दिसताच त्या पयकानी भराभर जिकडेतिकडे पांघून जावें. त्या प्रदेशातील जिचाजिचाची त्यांना माहिती असल्याने ठरलेल्या तासाला हीं सर्व विस्कळीत पयकें ठरलेल्या ठिकाणी गोळा होत व पुन्हा अग्रजांच्या छातीवर किंवा पाठीवर नाचू लागत. अशा अदृश्य बंडखोरांची पूर्ण वाताहत झाली आहे-परंतु दुसरे दिवशी पहातात तों तें संन्य कालच्या प्रमाणेच जितकेचें तितकें जमलेले आहे ! तारीख २७ मेपासून तर त्याचें संन्य अग्रजाना मुळी दिसनासेच झालें. अखाद्या भूतवाधेप्रमाणे त्या सर्व प्रांतात ब्रिटिश सत्तेचे रंघारंघराला पळाडीत असताही अमरसिंह विला प्रत्यक्ष काही दिगंत नव्हता. अेका टोळीने राजपूर घ्यावें, तर दुसरीने दमराज घ्यावे, तर तिमरीने कर्मनासेवरील रेल्वेचे कारखाने छुडीस मिळवावे ! जंगलाच्या ह्या टोकावरून अमरसिंहाला हुसकला की जंगलाचे तें टोक त्याने जिकू घेतलेच, जंगलाच्या त्या टोकाकडे अग्रजी संन्य धावत गेले की ह्या टोकावर अमरसिंहपुन्हा राज्य करू लागला ! महाबाद प्रांतातील मच्छयावत् लोकसमूहाची गहानुभूति व सहकरण मिळत असल्याने अमरसिंहावर रणाचा डाव खेळताना ल्युगार्डची व त्याच्या विस्तीर्ण फौजेची हाडे अगदी खिळखिळी झाली तारीख १५ जून रोजी हठारोप्य, हतवीर्य, हतास झालेला तो ब्रिटिश सेनापति आपल्या जागेचा राजिनामा देवून अिल्लडला गेला व त्याची दमलेली फौज जिमावा घेण्यासाठी छावणीज शिरली !

हे पहाताच त्या लहान लहान टोळ्या अेकत्र होऊन जगदीसपूरचा राणा अमरसिंह व त्याचे संन्य हे रणागणात पुनर्दसीभवन पावने नि विजयस्फूर्तीने स्फुरण घडलेलें संन्य तिकडे गेलेला तुरगात टाकलेले सर्व बडवाले देखील अग्रजी नोकरीतील

पोलितांनीच मुक्त केलें आणि त्यासरशीच गया शहर स्वतंत्र झालें व अिकडे आराच्या अग्रजी सैन्याला मुक्तीने बाहेर झुलवून नेऊन त्या शहरावर अमरसिंहाचा झेंडा अेकाअेकी घालून गेला ! असा तिकडे तिकडे अमरसिंहाने वहर धुसळून दिला आणि आता जुलेंच्या मुनाराम त्याने पुन्हा अेकदा जगदीशपुरात प्रवेश केला ! जुलें बुलटली. ऑगस्ट बुलटला. सप्टेंबर बुलटला तरी जगदीशपुरावर स्वातंत्र्याचा जरिपटका प्रत्येक सूर्यकिरणात झळकत होता ! त्रिगेडिपर डग्लस सारखा बागल सेनांनी व ७००० अग्रजी मेना त्या त्रिमुक्त्या राण्यावर दात ओठ खाऊन तुटत होती, त्यांचे शिर आणावयास किंवा त्याचे वेत फोडावयास कित्येक देशद्रोही लोकही त्याचे सैन्यात पंशाचे लालचीने धाडलेले होते; जगलांतून निरनिराळे नवे मार्ग पाडले होते; नावयानाक्यावर ब्रिटिश सैन्याची कायमची रांग बांधली होती. परंतु काही केल्या जगदीशपूरचा राणा हैराण होश्रीना. त्याच्या अर्बत सटापटीच्या सर्व कथा देण्यास स्थलावकाश नाही. अिनकें सांगितलें म्हणजे पुरेसं आहे की स्वतंत्र-तेच्या पुण्यरणात आमरण अशाच पूर्णवीर्याने तो रणसिंह राणा अमरसिंह समरा गणात दग झालेला होता !

जेवढी त्याला जगदीशपुरास कोंडून ठेवून, गाडून टाकण्यामाठी सात निर-निराळ्या अग्रजी मेना जगदीशपूरचे सर्व मार्ग बंद करीत चालून आल्या. प्रांता-सून या दोन्यांच्या जाळ्यानी सर्व बंडवाले हुमकीत हुसकीत ऑक्टोबर १७-ला तो कालपास जगदीशपूरच्या सीमेला मिडला. हाय, हाम ! आता या काळपासात तो स्वातंत्र्यप्रिय सिंह अन्नेर सापडणार आहे ! ठरलेल्या तामाला या अमोघ बलाच्या सातही बागल सेनांनी जगदीशपुराला अकस्मात् येऊन वेडाचें असा तिकरावा हुकूम नुटला व त्या बरहुकूम पूर्णपणे कोंडून टाकलेल्या जगदीशपूरच्या विजय्यावर ह्या निरनिराळ्या आगळमेना निदिधत घटीना अेकदम येऊन कोमळल्या आणि त्या विजय्यातील अमरसिंहावर कठोर वार पडला ! पण शाबास अमरसिंह, शाबास ! त्या वाराला विजरा सापडला पण सिंह नाही तो गाहीच सापडला !

कारण सहा मेना महा मार्गांनी अचूक आल्या तरी सातवी सेना यावयास पाच तासाचा अुशीर लागला ! व या अुगिराचा कुशाग्र अमराने मुशीघ्र फायदा घेऊन तो त्याच वाटेने व त्याच पंच तामात समेन्य पसार झाला ! त्या मात दोरी जाळ्याची ही सातवी दोरी तुटनाच सिंह हसत हसत बाहेर निसटला व मश्याय लावलेले ते जाळे त्याच्याच नखादांत गुतून ते पूर्णपणे फाटून गेले !

अेनदर्थ आता अशीं जाळीं विणीत वसण्याचा नाद सोडून देऊन अग्रजानी घोड्यावरील पापदळांचे अेक निवडक पथक तयार केलें व त्या पथकाने बंडवाल्याचा सदोदित पाठलाग करावा म्हणून घाडून दिले. हा अखंड गमेमिरा अमरसिंहाचे पाठीला लागताच त्याला राणभर विनावा घेजे अशक्य केले शिवाय अग्रजां-पासी आता अेन्ग्रील्ड रायफल्स ह्या नवीन बंदुका देण्यात आल्यामुळे त्यांच्या लांब

पल्याच्या मान्यापुढे बंडवाल्यांची मस्कट बंदूक चांगलेसं काम करीना. तारीख १९ ऑक्टोबरला बंडवाल्यांच्या पिछाडीला अग्रजांनी प्रथम अेका गावात फोंडलें व त्या लोकार्पकी तीनशे लोक कापून टाकले. थुरलेले शंभर अेक खेडेगावांतून लढत बाहेरच्या शेतात पिसाळलेल्या बाधासारखे घुसले. परंतु त्यांच्या भोवती ब्रिटिशांच्या नवीन कुमकेने वेढा दिलेलाच होता. तेव्हां ब्रिटिशांनी तरतार घेवून त्यांच्यापैकी सर्वजण ठार केले. फक्त तीन असामी काय ते जवळच्या भुसाचे रानात छपून बचावले आणि या तीन जणांतच वेपधारी रणजुंजार अमरसिंह होता ! येवून बचावल्या. नंतर अमरसिंहाची सेना कैमूर पर्वतात धुमू लागली. मागीमाग ती पाठलाग करणारी ब्रिटिश सेना घुसली-तिच्याशी त्या पर्वतातील प्रत्येक खडकावर व प्रत्येक शिखरावर लढाऊ देत देत पाडप पक्षाची ती स्वातंत्र्य पृतना (पलटण) दिसेंबरचे शेवटी शेवटी रणात रक्तसमाधि घेती झाली ! अशा रीतीने बहार प्रांतातील स्वातंत्र्यसमराची बहार बुडाली ! तरी राणा अमरसिंह शत्रूचे हाती सापडला नाही. राणा अमरसिंह तर काय, त्याची अंतिम वृत्तान्तवार्ता देखील शत्रूचे हाती अजूनपर्यंत पडलेली नाही ! अंतिम वृत्तान्त कोणासही कळू न देता जर सदेह स्वर्गगमन करण्याची भुलोकीच्या मनुष्यांना स्वर्लोकीचे देव गंधर्व केव्हा तरी परवानगी देत असतील तर त्या मानाला या मर्त्य जगात केवळ अमरसिंहच योग्य होता, हे निविवाद आहे.

* * *

प्रकरण नववें

मौलवी अहमदशाह

छपनीचा नि पात झाल्यानंतर अयोध्या व रोहिलखंड येथील बंडवाल्यांना याता सवल मुख्य केंद्र असे मुरले नव्हते. दुआव प्रांतात व बहार प्रांतात अग्रजांच्या पुनर्बिजयाची लाट समोर येणाऱ्या बाधवघाण्यांना घडकीमागून घडकी देवून जोराने फोफावत झालली असता तिकडेही ह्या प्रांतातील पाडप पक्षीय पुढाऱ्यांना आश्रय मिळणारा नव्हता असा स्थितीमुळे त्यांना वढाचे आरभीच जी मुदपद्धति मुचली नाही ती माहजिरपनेच मुचली व ती जवळवून अग्रजांशी माडलेले हे मुमुलपुड पुढे लढवीत ठेवण्याचा त्यांनी निश्चय केला. फरक श्रितराज की, वढाच्या पहिल्या आवेशात जर हा मार्ग स्वीकारला असता तर तो यशस्वी होण्याचा फारच आस्त संभव होता. परंतु आज अपजमाती खगल्यानंतर त्या मार्गात पाय ठेवलेला सा.बा. ८-१२

असत्यामृते अतिम यथापर्यंत चालत जाणें फार दुष्कर झालें होतें. तथापि दुष्कर असो, चुकर असो, अपसलेली सरवार क्षरण म्हणून खाली ठेवणें नाही अशा निर्धाराने अयोध्येतील बंडखोर पुढाऱ्यांनी लखनौ पडताच गनिमी पद्धति स्वीकारून रोहिलखंडातील बडवाल्यांच्या निरनिराळ्या चमूसमूहात खालील प्रख्यात जाहीर हुकूम सोडला :

“ फिरंग्यांच्या संघटित फौजांशी तोंड देण्याचा प्रयत्न करू नये. कारण बदोबस्तात, शिस्तीत व कवायतीत त्या फौजा तुमच्याहून श्रेष्ठ आहेत व त्यांच्या जवळ मोठमोठ्या तोफा आहेत. तर त्यांना लुधंडे रणाची लढाई न देता छाप्या-छाप्यांनी त्यांच्या हालचाली रोखीत चलाव्या, नदयांवरील सर्व घाट दावून घरावे, त्यांचें बळण बळण तोडून टाकावें. त्यांची रसद पाडव करावी, डाका लुटून न्याव्या. ठाणीं ठार मारावी व त्यांच्या सज्जामोवती अखंड घिरटी घाणीत रहावे, फिरंग्याला विश्वांति म्हणून मिळाली न पाहिजे. ” १

ह्या स्फूर्तिकारक, कावेबाज व करारी युद्धतंत्राचें प्रत्यंतर कृत्यात दाखविण्यासाठी भौलवी अहमदशाह हे अग्रजाच्या लखनौ येथील संन्यावर रीख ठेवीत सुमारे २९ सैलावर बारी नजीक सैन्य टपलेले होते व दुसऱ्या बाजूला बेगम हजरतमहाल हीही ६ हजार लोकांसह विरोधीनजीक अंतरलेली होती. ह्या दोन्ही सैन्याचा समाचार देण्यासाठी होश ग्रंट हा तीन हजार लोकांसह व प्रबळ सौफरान्यासह लखनौहून प्रथम विरोधीकें रोखाने चालला. दुसरे दिवशी त्याचा तळ पडलेल्या जागी अेक परस घाड्याची गोष्ट खुपडकीत आली. आपल्यावर अग्रजी सैन्य चालून येत आहे हें अकताच त्या संन्याची अतिशयूत धातमी काढण्यासाठी भौलवीने आपले हेर घाडले त्या रात्री ही हेराची टोळी अग्रजाच्या छावणीत अगदी नि राक्षसे घुसू लागताच अग्रजाच्या व्हारेवाल्याने विचारले ‘ कोण पाकळें आहे ? ’ ‘ आम्ही १२-व्या रेजिमेंटचे लोक आहोय ’ असें धुत्तर जाले. हे उत्तर अगदी शब्दसत. सत्य होतें. कारण हे सच हेर १२-व्या रेजिमेंटचेच लोक होते. परंतु

१. “ This general order bears marks of sagacity and points out the most formidable war we could encounter — a genuine guerilla. ”... “ Do not attempt to meet the regular columns of the infidels, because they are superior to you in discipline bundobast and have big guns. But watch their movements, guard all the ghats on the rivers, intercept their communication, stop their supplies, cut up their daks and posts, and keep constantly hanging about their camps, give them no rest. ”

ही १२-वी रेजिमेंट म्हणजे गेल्या वर्षाच्या जुलैसुद्धा बंड करून उठलेली व आपल्या गोऱ्या ऑफिसरला ठार मारणारी रेजिमेंटच होय हे त्या अग्रजो पाहरेकऱ्यास काय माहीत ! ह्या पाहरेकऱ्याचे निःशंक घुसणे, निश्चल अत्तर व निर्घास्त सावधपणा पाहून तो पाहारेकरी आलबेल करून स्वस्थ बसला आणि ही टोळी अग्रजी कम्पात घातपणे घुसली. तेथे त्यांना हेरायचें होतें तें तें सर्व हेरून हे मोलवीचे हेर बाहेर पडले व अशा रीतीने मृत्यूच्या जवळपासील दात मोजून ते द्रुत आपल्या मोलवी-काडे परत गेले.

हेरांनी आणलेली ही सूक्ष्म वार्ता ऐकताच त्या मुदविगारद पुढाऱ्याने आपला वेत चटकन ठरविला. त्याने ४ मैल अलीकडे आपल्या सैन्यासह येवून ऐक लहानमं गाव ताब्यात घेतलें. त्या गावाच्या समोर ऐक नदी असून तिचा काठ मुच व honeycombed होता. ती जागा फारच बळवट होती. मोलवीचा डाव असा होता की, त्या खेड्यात त्याने त्याच्या पायदळासह दडून राहावे व त्याच बॅली त्याच्या घोडेस्वारानीं ऐका लाव आडवळणाने जावून अग्रजाच्या बाजूवर रोल ठेवावा. मोलवीला हें नक्की समजलेलें होतें की, अद्या पहाटे ब्रिटिश सैन्य विना-सावधपणे त्याच ठिकाणी येणारें होतें. बंडवाले त्या खेडेगावी नमून बारीला आहेत असा खात्रीने निःशंकपणे येणारें हें सावज बंदुकीचे टप्प्यात आलें की, मोलवीने समोहन मारा घावा व तो सुरू होताच घोडेस्वारींनी अग्रजाच्या बाजूवर तुटून पडवें ! मैलिसन म्हणाले " It was really a brilliant idea and did credit to his tactical skill. "

अशा या धत्रूंनाही चकित करून टाकणाऱ्या अतृकृष्ट डावाच्या विजयासाठी दोन गोष्टी अवश्य होत्या. ऐक की अग्रज लोक त्या खेड्याशी येथीलपर्यंत त्यांना आपले सैन्य न दिलेले असे छत्रवून ठेवणे व दुसरे की, खेडेगावातून मारा सुरू होआलापर्यंत त्या बाजूला दडवलेल्या घोडेस्वारानीं घात रीतीने घावणें. मोलवीने आपल्या बाजूला जें जें कार्य होतें तें ते पूर्ण तडफने पार पाडले. रातारात पाय-दळासह तीं गाव त्याने गुप्तचरपणे घेतला. आपले घोडेस्वार त्याने ताबडतोब इष्ट भागांने बाजूवर रवाना केले व त्या खेड्यातील आपल्या सैन्याचे अस्तित्व जितक्या अतृकृष्ट रीतीने त्याने छपविलें की सकाळी खरोखरीच ब्रिटिश सैन्य अगदी विना-सावधपणे हलकें हलकें तेथे आले तसे अर्ध्या तासाचा अवकाश की पाडय पक्षाचा विजय ठरलेला

परंतु त्या अर्ध्या तासातच मोलवीने घडविलेला हा अतृकृष्ट डाव घोडेस्वारानीं विघडवून टाकला ब्रिटिश सेना त्या जाळ्याजवळ घेत असता ठरल्याप्रमाणे घोडे-स्वारानीं त्याच्या पाठीवर युत्तम जागाही गुप्तचर पटकावली व तेथून अग्रजाच्या ६००० गैरसावध सैन्यावर छापा घालण्याचें काम अगदी सुलभ झाले. परंतु जित-क्यात त्याचे पुढारी अग्रजाच्या दोन अक्षरक्षित तोफा पाहून मुल्ये व मोलवीचो

कालची सर्व आज्ञा विसरून जाळून त्या लोकांवर चालून गेले. क्षणभर तोफाही त्यांच्या हाती आल्या. परंतु क्षणानंतर त्या तोफाच नाही, तर मोलवीचा सर्व डाव अंग्रजांनी हिसकून नेला ! कारण ही पिछाटीची गर्दी पाहताच ते पूर्णपणे सावध झाले व आपाडीचा खळगाही त्यांना दिसला. थोडीशी डाटापट झाल्यानंतर आपल्या पोडेस्वारांच्या ह्या हलगर्जीपणाने फिमकटलेले जाळे टाकून देऊन मोलवी आणि शेअली अन्नादी संधि पाहण्यास पुढे निघून गेला.

एप्रिल १५-चे मुमारास हीप ग्रॅट वारी व बिटोलीहून लपतीच्या बंडवाल्यांस चर रेदीत असता तिकडे रुझा किल्ल्यापाशी अयोध्येची व अंग्रजांची आणखी एक झुंज जुंपलेली होती. मागे दुआबमध्ये बंडाचा बीमोड करण्यासाठी कानपूरहून जसा आंग्ल सेना सर्व बाजूंनी बंडवाल्यांना एकसमपावच्छेदे घेपीत फत्तेगडाकडे गेल्या तमाच कार्यक्रम आता अयोध्येतून बंडवाल्यांचा बीमोड करण्यासाठी कमांडर-इन-चीफने लखनौला योजिला.^१ अयोध्येच्या पूर्वभागात व बहार प्रांतात मागे सांगितलेला ल्युगार्ड व डग्लस गेला, वारीबिटोलीकडून सर हॅमिन्ग्टन गेला व वालपोल गंगेच्या काठावर निघाला. ह्या व कमांडर-इन-चीफ मुद्दा वावी सर्व फौजांचा बेत असा होता की, अयोध्येतून बरबर बंडवाल्यांना रोहिलखंडात वेपावे व तेथेच त्यांनी शेवटची मारामारी करावी. असा कार्यक्रमप्रमाणे ता. ९ एप्रिलला वाल-पोल हा सर्वांगपूर्ण मंत्रल फौज घेऊन लखनौहून निघून गयाकाठाने बर चालला. ता. १५ एप्रिल रोजी तो लखनौच्या द्युतरेन ५१ मैलावर असलेल्या रुजिआच्या किल्ल्यापर्यंत पोचला.

हा किल्ला फार मोठा नव्हता व त्याचा मालक नरपतसिंग हाही एक चिमुकला जमिनदार होता. तरी स्वतंत्रतेचा हा महायज्ञ सुरू झाल्यापासून नरपतसिंगाने तिच्याच स्वडिलावर आपले सर्वस्व अर्पिलेले होते. आज त्याच्यावर जाज्वल्य तोफगान्यासह एक प्रचंड आंग्ल फौज चालून आलेली आहे. त्याचेजवळ किल्ल्यामध्ये तर पुरते शेदीडो लोकही नाहीत. मग किल्ला मोकळा करून बंडवाले विनश्वर शरण येतीलच येतील अशी अग्निलक्ष्मी खात्री वाटू लागली. परंतु त्या दिवशी सकाळी नरपतसिंगाने कंदेतोळ अंक युरोपियन सुटून घेऊन अंग्रजांस कळविता झाला की नरपतसिंग म्हणतो, "किल्ला खाली करणार पण रणांगणात हात दाखवून मग ! "

२. On the first of April 1858 there were 96000 British soldiers in India besides a large body of reliable native troops, raised in haste some of whom had already shown that they were capable of doing good service—a very different state of affairs from the one which prevailed six months before.

—Roberts, Vol. I.

रणांगणान ! हा बडखोर नरपत आम्हीला रणांगणात हात दाखविणार ! आणि मग किल्ला खाली करणार ! बालपोल म्हणाला, त्याला त्याच्या किल्ल्यामुद्धा ठिकच्या ठिकाणी घाडून टाकून चला. नेहमीच्या सचचीप्रमाणे अग्रिजी सैन्याने चातमी युठविली की किल्ल्यामध्ये दोन तीनशेच लोक नमून ते बरोबर पंधराशे आहेत ! नरपतला आपण नमकी चिरडणार आहे तेव्हा त्याची फौज टोलेजंग होती अशी चातमी युठविल्याशिवाय मग त्याला जिवण्याचं भूपण तें काय ? म्हणून बालपोलने देखील म्हटलं, बरोबर आहे नरपत हीं बुद्धाम बोलणी पंधराशे फौजेमुळेच बोलत असला पाहिजे. किल्ल्यातील कैदेत हा प्रत्यक्ष पहात असलेला युरोपियन दीडशेच लोक आहेत म्हणून तुमती थाप देतो आहे झालें. किल्ल्यावर आग्नसेना चालू लागली आणि तेही काही किल्ल्याच्या अत्यंत दुर्बल पडक्या भागावर नव्हे तर समोरील घडघाकट तटावर. किल्ल्यासमोरील झाडीतून ही ब्रिटिश सेना शिरलेली पाहताच नरपतने करारी योद्धे गोड्या झाडू लागले. ब्रिटिश लोक खंदकाची भिडताच मारामारीची कमाळ झाली. काफेच्या अक्वोवीष लोकापंकी तेथल्या तेथे ४६ जण ठार झाले. काफे मागे हडला. तिकडे मूढलाही बंडवाल्यांनी ठिकच्या ठिकाणी मरणासाठी जिझून ठेवलें. तेव्हा हा घडक्या बाजूवर गुदरलेले हे अकल्पित संकट पाहणारा योद्धा बालपोल जाता तोफा घेऊन पडक्या बाजूकडे गेला व त्याने तोफा अशा कौशल्याने डागविल्या की बाल सैन्याच्या हा बाजूचा गोळा, किल्ल्याला ओलांडून आगळ सैन्याच्या त्या बाजूस जाऊन आदळला !! फक्त शत्रूची सडणारे सेनानी जगात गुप्कळ झाले व होतात. परंतु शत्रूची व स्वतःची मारण्याची शौर्याने पाहणारा असा सत्यसाची वीर बालपोलशिवाय आदळणे नाही !! बालपोलने समरचातुर्य पाहून घाबरलेला आगळ योद्धा होप हा जोरणावर अग्रिजी बाजू पावरण्यास येतो तो तोही ठार झाला ! बंडवाल्यांच्या माराने मूढही हद्द लागला ! जिकडे तिकडे अक्व गोंधळ ! गोंधळलेली ब्रिटिश सेना हा बडीचसे बंडवाल्यांच्या धक्कारासह रण सोडून निघून गेली !

होपसारखा योद्धा बळी पडला हे ऐकून जिकडे तिकडे हाहाकार सुल झाला ! लॉर्ड कॉनिंग, सर कॉलिन, सगळें अंग्लंड शोकाने विव्हल झाले ! हजारो अग्रिजलोक मेले असता जितका कळवळला असता तितका या लोकाप्रिय होपच्या मृत्यूने अंग्लंड देश कळवळत आहे !

ब्रिटिश मेनेचा पूर्ण पराजय व होपचा देहान्त ! त्या करारी नरपतमिगाने आपला दाब खरा केला. "रणात शत्रूला हात दाखवीन." आपल्या अवीनशे अनुयायांसह त्याने लगेच ती किल्ला सोडून दिला !

या निरनिराळ्या अग्रिजी सैन्यानी अवोध्येतून सर्व बंडवाले रोहिलखंडात वेपीत नेल्यानंतर आपल्या या पृथक् पृथक् सेना बेकत्र करून कमांडर-इन-चीफ सर कॉलिन हा रोहिलखंडाकडे निघाला. अवोध्येतून हुनकलेले बडखोर पुढारी गहाजहान-

पूरला जमलेले होते. तेथेच नानासाहेब होते, तेथेच मौलवी अहमदशाह होते या जोडीला घरण्यासाठी सर कोलिनने आजपर्यंत कित्येकदा दीर्घप्रपत्त केलेले अनताही ते शुभयतः अजून अजिंक्यचे अजिंक्य होते. तेव्हा ते रोहिलखंडात शहाजहानपूरला अेकत्र आहेत हे कळताच सर कोलिनने अत्यंत कमोर्सांनी त्या शहराला कोंडण्याचा घाट घातला व ते दोन प्रथित पुरुष हाती लागलेच आहेत असे समजून तो ता. ३० एप्रिलला शहाजहानपुराम येथून मिडला-पण ते दोन पक्षां बुडून गेल्यानंतर ! सर कोलिनच्या चित्तास अतिशय विपाद वाटणे साहजिक होतें. त्याने चार दिसेने चार मेना त्या शहाजहानपुरावर व बरेलीवर चालवीत आपल्या. त्याला छात्री होती की त्यांच्या जाळघातून वेवही बडवाला सुटणें नाही. परंतु वस्तुस्थितीत अत्यंत प्रबल बंडवालाच त्या जाळघातून निसटून पार झाला व तोही खुद्द कमांडर-इन-चीफच्याच दोरीला हिसडा देऊन !

मौलवी व नाना निसटलेच, पण आता बरेलीचा डाव तरी फक्त मये म्हणून शहाजहानपूरला ४ तोफांसह अेक ब्रिटिश सैन्य ठेवून खिन्न झालेला कमांडर-इन-चीफ बरेलीवर निघाला व ता. ४ मेला अेका दिवसाच्या अंतरावर येथून अुतरला. बरेली मये खानबहादुरखान हे अजूनपर्यंत राज्य करीतच होते. दिल्ली व लखनौ पडल्यानंतर निराधार झालेले बडखोरांचे पुढारी ह्याच स्वतंत्र राजधानीत येथून राहिलेले होते. दिल्लीच्या राजवंशातील रणकुशल राजपुत्र मिर्जा फेरोजशाह, श्रीमंत नानासाहेब, मौलवी अहमदशाह, राजा तेजसिंग व अितर कित्येक पुढारी खानबहादुर खानाच्या अद्यापि स्वतंत्रतेत असलेल्या राज्यातच शिरलेले असल्यामुळे ह्या बरेली शहरावर अिग्रजांचा अतिशय डोळा होता. परंतु तें शहर धुणीच हट्टाने लढवीत वमण्यापेक्षा अेक दोन हात होनाच सोडून देथून मागे दिलेल्या प्रख्यात जाहिरनाम्याप्रमाणे प्रदेशात घांगडघिगा घालावा असा खानबहादुरखानाचा व तत्पक्षीय घुरीणाचा विचार ठरलेला होता. अिग्रजी मेना अेक दिवसाचे अंतरावर येनाच बरेलीला आपणाम कोंडून टाकण्याचे अिग्रजी प्रबल विफल करण्यासाठी शहर मोडण्याची मिडता करून त्यांनी वाहेर पडण्याचा मार्ग रोवून धरला. परंतु फिरंगी शत्रूला अेकत्ररी चागला तडाखा दिल्याशिवाय व रणांतीळ आपले कर्तव्य थोडें तरी वजावल्याशिवाय वाहेर पडावयास ते तेजस्वी रोहिल्यांचे रक्ता तयार होअीना. म्हणून ते ता. ४ मे रोजी अिग्रजाशी तोंड देण्यास रणांगणात अुतरले.

या रणांगणात अमलेलें ब्रिटिश सैन्य अभूतपूर्व होतें प्रबल होतें. त्यांचा भयंकर विस्तृत तोफखाना, त्यांचे अत्युत्कृष्ट घोडदळ, त्यांचे पिस्तवाज पायदळ व या बहुसंख्य तीक्ष्ण मेनेवर खुद्द सर कोलिनचें सेनानीत्व ! असा या सैन्यावर खानबहादुराच्या तोफांचा फारमा परिणाम न होता तें बरेलीवर अप्रतिहततेने चढत चाललें. ता. ५ मेला तोफा टाकून देथून बंडवाल्यांनी तरवार बुपमन्नी. विजयाची काहीही आशा नसताना किवहुना तनी बासा नसेल तेव्हाच रणांगणातून परत न फिरता जे

हमत हमत मरणाळा मिठी मारतात अना मयकर गातींची ही तरवार होनी. कोणच्याही धम्मं मुद्दात शत्रूचा प्राण घेणें किंवा घेताना मरणे म्हणजे स्वगांचीं कवाडें राडागटा अण्डणें होव ही ज्याची दृढमूल अनियायं थळा आहे त्या धर्मवीरांची ही तरवार होती! ती तरवार अणुमून हे गाती लोक अेकाअेकी भिगिलत संन्यावर कोणळले. दाढीचे केश वाढलेले, हिरवे फोटे मस्तकाला वेढलेले, कंवरचंद कमरेला कमरेले, हातात रप्याची चपटी अंगठी आणि तिच्यावर कुराणातील धर्मवाक्यें अंतरलेली असे ते भव्याकृति वीर भुजवीकडून तीरागारसे पुसले व अग्रजी संन्यावर तुटून पडले. आपल्या ढाली मागे पाकवीत व तरवारी सूर्यप्रकाशात लललक्षणीत 'दीन दीन' गर्जनेने नाचत ते शत्रूवर घसरले. घसरताच अग्रजी मेना साटविती मागे हटली—'४२-वे हायलेडसं पुढे झाले—'त्याच्यावर हा थजरापात जावून आदळला—'त्यानी मरामर फिरंग्यांना यमसदनात फेकून देण्याचा मपाटा घालविला! त्याचे काही लोक तर सपकन पुढेही पुसले व अग्रजाच्या पिछाडीला भिडले. गातींच्या अेवा टोळींपैकी अेवही मागे परतण नाही. मारीत, छाटीत, काटीत त्यांच्यातील प्रत्येकजण जिये लडला तिथेच छाटला गेला! अेकजण मान छाटला जाण्याचे आघी रणात पडला—कां वरे? सगमर विचारु नका—हा पहा तिकडून अग्रजाचा कमान्डर-जिन-धीफ अगदी जयळ आला—'त्याला पाहताच हा मरणाचे मांग पैभून पडलेला गाती वायासारखा धुडी मादन अुसळला. परंतु जळळच्या अेका हुशार शिखाने त्याची गदंग तरताणी छाटून टाकली.

जगातील भित्तिहासात अप्रतिम धाडसाचीं, तत्त्वनिष्ठेचीं, साहाय्यीचीं व मृत्युं जयतेचीं जीं धुदाहरणें असतील त्यांपैकी कोणतेही धुदाहरण ह्या वरेलीच्या स्वातंत्र्यसमरातील गातीहून गाजी असणें नाही!

हुसरे विवसी मर कोलिनचे जाळें तोडून टाकून खानबहादुरसान हे ससैन्य वरेलीहून बाहेर पडले व ७ मे रोजी अग्रजांनी वरेलीचा ताबा घेतला.

खानबहादुरखानाने रणवापल्यात आपले ठापपेच विफल करावे या विघ्नतेने कमान्डर-जिन-धीफ वरेलीमध्यें प्रवेश करीत आहे नांच त्याच्यामुद्दा सर्वें अग्रजींमेनेत अेकदम 'मौलवी! मौलवी!' असा आत्त्वयंचकित अेकच आवाज कुजवुज लागला!

होय, आश्चर्यचकित होण्यासारखाच अेक विलक्षण पेच तिकडे शहाजहानपुरा-कडे मौलवीने घातलेला होता. गर कोलिनला पूर्णपणे ठकवून मौलवी व नानागाहेव शहाजहानपुराहून जे निसटले होते ते यमही केवळ लडाजी टाळण्यासाठीच नव्हे. शहाजहानपुराहून निघण्यापूर्वी नानाच्या हुकूमावरून तेथील सर्व सरकारी जिमारती पाडून टाकण्यात आल्या होत्या आपण गेल्यानंतर तिथे अग्रजी फौज येतील व त्या पैकी लहानसी तुकडी तिथे ठेवून मर कोलिन वरेलीला जाओल हे त्या कुशाग्र मौलवीने चटकन ओळखून ते शहाजहानपूर शहर सोडलेले होते. अग्रजी फौज वरेलीला किती वेळ गुतणार हे नपची अजमावून मौलवीने असा डाव मोजला की

सर कोलिन तिकटे जाताच आपण शपाट्याने शहाजहानपुरावर अंतरावे, तेथील मूठमर शिप्रजांना नामशेष करावे व असा रीतीने बरेलीचा सूड घ्यावा. मोठ्ठ्याच्या दूरदृष्टीप्रमाणे शहाजहानपुराला लहानशी ब्रिटिश फौज राहिली व नानांनी सर्व शिमारती बुद्ध्वात केल्या असल्यामुळे त्यांना मैदानातच अंतरावे भाग पडले.

असा रीतीने मर्वे वेत मिजत आल्या. ता. २ मेला ती थोडीशी ब्रिटिश मनाही शहाजहानपुर मोडून जाणार आहे असे कळताच अहोरात्र मजला मारीत मोलवी अहमदशाह चालू लागला व त्याचे गैरसावध भक्ष्य अगदी त्याच्या पंजाबकड आले. परंतु त्या मध्यरात्रीच हल्ला न देता मोलवीची फौज कोणाच्या मूर्खपणामुळे अनेक तें असो, किंचित वेळ ४ मंलावर थांबली. शिप्रजात सर्व वेत हासळून गेला! कारण " Native spies employed by the British were on the alert and one of these flew with the intelligence of his dangerous vicinity to colonel Hale at Shahajahanpur." ह्या नेटिन्ह पिताम्हाने ही वार्ता शिप्रजांना कळविताच त्याची ती छोटीशी सेना तुरंगावे बळकट कडेकोट शिमारतीत घुमली. जिाडे मोठ्ठ्या तनेच चालून आले. त्यांनी तें सर्व शहर ताब्यात घेतलें, किल्ला काबीज केला व लढाईच्या यथाव्याय गिरस्त्याप्रमाणे शहरातील श्रीमंत लोकांवर अेक रमदेचा कर वसविला. मॅलेसन कबूल करतो की, " In acting thus he simply conformed to the customs of war in Europe. " लगेच त्यांनी आठ तोफा आणवून त्या तुरंगातील ब्रिटिश सेनेवर मारा सुरू केला.

ही बातमी ता. ७ मेला बरेलीला पोचताच सर कोलिनचा आनंद गगनात मावेनामा झाला. मागे मोठ्ठ्याच्या हातून निसटल्यापासून तो मनातल्या मनात फार खात होता ती चूक दुरुस्त करण्याची संधि आता मोठ्ठ्यानेच आणून दिली! आपण हांजून शत्रूच्या जाळ्यात गिरलेल्या या मृगयेवर सरकोलिन झडप घालीत निघाला. या वेळेस त्याने आपली पूर्ण खात्री करून घेतली की कुठेही सापळ्यात पड राहिलेली नाही. ता. ११ मेपासून त्या अेकाची मोलवीची व ह्या प्रचंड शिप्रजी फौजेची निकराची लढाई चालू झाली ही वार्ता अंक्ताच त्या लोकप्रिय मोठ्ठ्याच्या रस-पाय वंदवाल्याचे धवेचे धवे दगडिवांनी लोटू लागले. अयोध्येची वेगम, मय्यनमाहेव महमदीचा राजा, दिल्लीचा मिर्झा फॅरोजशाह, कानपूरचे नानामाहेव, ह्या मर्वे स्वातंत्र्य घुरीणार्ची नॅन्वे १४ मेचे आन मोलवीच्या ध्वजाला येऊन मिळाली! तेव्हा ज्याला घरण्यामाठी ब्रिटिशांनी अेक फट न ठेवता तो टोडरज सापळा घुमारला होना त्या मृगयेनेच त्याच्यावर आपले भयकर पजे विस्फलित लपटे मारले. वीळ ठेकले नाही म्हणून त्या सापळ्याचे तुकडे अुडविळे व मोलवी आपल्या मंन्यागह शहाजहानपुराहून पुन्हा लढत लढत बाहेर पडले! या वेळेस मोठ्ठ्या घरला जाणारच याची सर कोलिनला अितवी खात्री होती की त्याचा नाश गृहीत घेऊन त्याने फौजेच्या भावी नेमणुकाही करून टाकल्या होत्या. आणि त्यातूनही मोठ्ठ्या सुटताच गेले कोणीकडे? तर शिप्रजांनी महत्प्रयासाने जिकून निर्वर केलेल्या अयोध्या

प्रांतात होय! आपण अयोध्या जिकली तर मौलवीने रोहिलखंड जिकलें—आपण रोहिलखंड जिकलें तर मौलवी पुन्हा अयोध्येत ससैन्य कायमचे कायम!

अशा रीतीने आपल्या देशाच्या शत्रूशी, आपल्या देशाच्या सन्मानरक्षणासाठी आपल्या देशवाघवाच्या वतीने हा देशभक्त मौलवी क्षयडत असता त्याचा निःपात करण्याचे अग्रजांना दुर्घर झालेले काम कोण तडीस नेणार आहे? सर कोलिनच्या तरवारीला ज्याने धिक्कारून हुतास केली त्याला आता कोणाची तरवार मारक ठरणार आहे? आता काय करावें?

काय करावें? अन्तर्की पचाजीत कसाला? मागे नाही का वितीकदा तरी हिंदुस्थानचे सोभाम्यांना आग लावणे अग्रजांना शक्य झालें? भग तेव्हा ज्यांनी ते सोभाम्य जाळले ते आजही जाळतील! अग्रजांनी धीर धरावा, कारण सर कोलिनच्या तरवारीला बघेट करणारी ही मौलवीच्या देहाची हिंदुस्थानची डाल असेर अंका हिंदुस्थानच्याच पोटच्या अंका फुलागाराने फाडून, तोडून, जाळून टाकली!

अयोध्येत घुमल्यानंतर अग्रजांच्या विजयाला जितका प्रतिरोध करणें शक्य होईल तितका करीत असता मौलवीच्या घ्यानात आलें की, अयोध्या व रोहिलखंड यांच्या दरम्यान पोबेनच्या राजाचें संस्थान असल्याने त्या संस्थानचा राजा जर आपल्याम अनुकूल झाला तर अग्रजांविरुद्ध आपण जमवीत आणलेल्या नवीन कटाला अधिकच मदत होईल. म्हणून त्याने त्या अर्थाचा निरोध पोबेनच्या राजास घाडला. हा टीकभर संस्थानिक नरीराने गलेलट्ट, मतीने जड, मुखाने अजागळ व निश्शोणाने मतिमद झालेला होता. रणाचे नांव ऐकताच त्याच्या अंगावर काटा आला. तरी मौलवीची प्रत्यक्ष गाठ घेण्यात आपण तयार आहोत असे त्याने बळविलें. तेव्हा वेगवेगळी राजमुद्रा घेऊन हा तिचा प्रतिनिधि पोबेनच्या शहराकडे निघाला. मौलवी आपल्या पोट्यास अनुयायासह पोबेन शहराच्या तटापाशी येताच त्याला विनून आले की तटाचे दरवाजे बंद केलेले, तटावर सशस्त्र लोक खडे असलेले व तो लठ्ठ राजा जगन्नाथसिंग आपल्या भावासह त्याचेमध्यें भुमा राहिलेला आहे—या सशपात्मक देखाव्याना अर्थ जरी त्यांनी ओळखला तरी रणागणात खेळलेला तो वीरगडी तशाने काही भेदरणारा नव्हता. त्याने तटाचे बाहेरूनच त्या राजाशी बोलणे चालविले. आपल्या डोयाच्या प्राप्तीसाठी सर्वस्वाची राख होमीतोपर्यंत तरी तरवार खाली ठेवणे नाही ही ज्या गुरुपमूर्खाची प्रतिज्ञा होती त्याचें तेजःपुत्र वक्तृत्व त्या तटावरील घुबडाला फार भयकर वाटणेच साहजिक होते. तेव्हा मौलवीने पाहिलें की आता हा भ्याडाला भिर्वावल्याजिवाय हे माझे वक्तृत्व सफल होणार नाही. तेव्हा त्याने आपल्या महाताला हुकुम दिला की तटद्वार तोडण्यासाठी हस्तीने घडक मारावी. ज्यावर ते आरुढ झालेले होते त्या विनाश हस्तीचे मस्तक त्या तटद्वारावर धडाडून मादळलें! आणखी त्रेक घडक. त्या द्वाराचा निश्चिततेने चुराडा होणार ती राजाच्या भावाने तटावरून बंदूक झाडली व त्याच्या गोळीने—

मौलवी अहमदसाह—! मौलवी अहमदसाह त्या तटावरील हिंदुस्थानच्या पोर्ता जन्मलेल्या कुलांगाराने गोळी घालून ठार मारला. लगेच ते अमय बंधु तटावाहेर आले आणि त्यांनी मौलवीचें डोकें मानेपामून छाटून घेतलें, त्या डोक्याला अेका रमा- लात गुंडाळलें व ११ मंलावर असलेल्या गहाजहानपुराला तें घावत गेले. ब्रिटिश अधिकारी टेवलावर जेवत अमता हो राजा आन भिरला. त्याने आपल्या हातातील रनाळ सोडला व रस्ताने यदयबलेलें तें मौलवीचें मस्तक ब्रिटिशांच्या पायापुढे गड- गडत सोडून दिले!!! दुमरे दिवशी गहरातील कोतवालीवर ते डोकें अंग्रजांनी टांगून दिलें आणि ह्या अतडव्यावद्दल पावेनच्या राजाला मनास हजार रुपये बर्खास मिळाले!

पावेनचा राजा! पावेनचा चांडाळ! तुम्या देशद्रोहाने जर सरासराच बंगचा तिकपापड होत असेल तर, हिंदुस्थानात ह्या प्राण्याची प्रतिमा प्रत्येक घराघरातून गरबकूपाचे दारासां टांगलेली असावी!

मौलवी अहमदसाहचा अगकाठी अंच, गडपाकड, कसलेली, भरतभूमीच्या हातातील बेलाया तसेच तरबापीसारकी होती. त्याचे नाक अगदी चरळ, भुबया कमानदार. तो मरताच जिघ्रज म्हणाले, "The most formidable enemy of the British in Northern India was no more." ह्या जिघ्रजांच्या अन्वत भयंकर शत्रूविषयी जिघ्रजां अतिहासकार मलेसन म्हणतो, "त्याच्या रचकरी नेतृत्वाची व मुदधानुर्पावी बंडात गुप्तळ बुदाहरने पडलेली आहेत. अतिम भागातील ह्याचे डावनेच तर अप्रतिम होते. मर कोलिनला दोनदा भग्नचानुर्प करून बुध्दून दिल्याचा मान त्याच्यामिकाप कोणालाही मिळविचें अशक्य होते. मशा रीतीने हा फंजावादचा मौलवी अहमदसाह रणात नमकळा. आपल्या जन्मनिष्ठ देशाचें अन्त्या- पाने छिनावून घेतलेले स्वातंत्र्य वरत मिळविण्यासाठी जो पुरव कटाची संघटना करतो व रणाल लढावी देतो तो जर देशभक्त होत असेल तर मौलवी अहमदसाह सरासरा देशभक्त आहेच आह्म खुनाने त्याची तरवार बिटाळलेली नाही. खुनाला त्याची समति नव्हती. ज्याने त्याचा स्वदेश बळकावला होता त्या अुपच्या परक्याची तो रणांगणात लढला, चीरासारखा लढला, रणनीतीने लढला, हुतातडाने लढला, आणि अेतदर्ध सर्व राष्ट्रातीत रणवीराच्या व सत्यप्रियांच्या आदराच्या त्या लोको- तार मौलवीची स्मृति मन्दाव झालेली आहे! ३

३. The Maulvi was a very remarkable man. Of his capacity as a military leader many proofs were given during the revolt, but none more decisive than those recorded in this chapter. No other man could boast that he had twice foiled Sir Colin Campbell in the field". — Malleeson's Indian Mutiny Vol. IV, P. 380.

प्रकरण दहावें

रणलक्ष्मी लक्ष्मीराणी

‘मेरा झांसी नहीं दूंगा ! छाती असेल त्यांनी घेवून पहावी !’

झांसीची कटक बिजली असे गडगडली मात्र, तोंच बुंदेलखंडभर घनघोर वादळाचा हुकार झाला ! जिकडे तिकडे रस्ताचा शिळंधार पाथूस झोड देत भुडला. सागर, नौगाल, चांदा, बाणापूर, बाहागट, कर्की—त्रेथील आकाशाच्या विदूविदूतून झुल्कापाताचे—अग्निगोलकाचे चारें अंघ्र्येपणाने सोराटत चालतें !

झांसीच्या पुष्पपावन तिहातगाला स्वातंत्र्याचें वरदान—पुन्हा राज्यामध्ये सांतता, सुखवस्था नि समृद्धि नांदू लागली. राणीची नित्याची दिनचर्या पुढीलप्रमाणे होती :—“वाडी पहाटे पाच वाजता जुठून अतरोदकाने अभ्यंग स्नान करीत. बहुधा त्या शुभ्र बदेरी साडीच परिधान करीत असत. स्नानोत्तर त्या नित्याच्या पूजा प्रार्थनेला वसत पतिनिघनानंतर मस्तकी केशमरतसाच टेवल्याचें प्रायश्चित्तही त्या प्रतिदिनी अर्घ्य सोडून घेत अमत. स्नानंतर तुळसी अुद्यानात जावून, त्या तुळसीची पूजा करीत. पार्थिव पूजेच्या वेळी पदरीच्या गायकदादकाचें गायनवादन होत असे. स्नानंतर त्या पुराणश्रवणाला वमत. ते आटोपल्यावर सरदार नि आश्रित लोक बाजीमहाराजांना नित्याचें अभिवादन करण्यास येत. बाजीची स्मरणशक्ति अितकी तीव्र होती की, प्रातःकाळी अभिवादन करण्यासाठी येणाऱ्या सातशे पन्नास लोकांत जर कोणी भेळादा आलेला नसला तर बाजी दुसरे दिवशी त्याला त्याच्या आदल्या दिवशीचें न येण्याचें कारण विचारण्यास कधीही चुकत नमत. पूजाचंनानंतर भोजन होअी. काही विशेष कामकाज नसलें तर बाजी अंक तातभर कामकुक्षि करीत. जुठल्यानंतर सकाळी भेटीचे वेळी स्वीकारलेल्या वस्तू पाहण्यामाठी जेव्हा त्या भागवून घेत त्या वेळी सर्व वस्तु चारीच्या ठवकातून घर रेवामी आवरणें घालून बाजी महाराजापुढे आणून ठेवण्यात येत. विशेष मनात भरणाऱ्या तेवढ्याच वस्तु त्या ठेवून घेत नि राहिलेल्या सेवक वर्गात वाटण्यासाठी कोठीवाल्याच्या स्वाधीन करीत. दुपारी तीन वाजता जेव्हा त्या राजसभेला (दरबारला) जात तेव्हा प्रायः पुरुष वेगसत्तज जात पायात पायजगा, गर्ब निळ्या रंगाचा सदरा, टोपीवर सुंदर वस्ती, कृमकटीभोवती गरजरी दुगेटा आणि बाजूला रज्जजडित असिलता—असा अेकदर त्याचा वेप असे. या वेपात ती रमणी गोरीप्रमाणे माने ! केव्हा केव्हा, त्या स्त्रीवेपातही जात. पतिनिघनानंतर नवीसाराखे सौभाग्यसूचक अलंकार त्यानी कधीच वापरले नाहीत. हातामध्ये हिन्याच्या वागड्या, कंठांमध्ये अेक लहानसा मोत्याचा सर नि बोटांमध्ये अेक अंगठी अेवढेच अलंकार काय ते त्या

वापरीत, पाटीमागे केमांचा बुनडा वाघनेला असे. पांडव्या स्वच्छ मुघीन साडीवर तसलीच अंक पांडरी चोळी त्यांना खुलून दिते. अशा रीतीने कधी पुरप वेपात तर कधी स्त्री वेपान जाऊन त्या राजसभास्थान मंडित करीत. राजसभेतील समासदाना मात्र त्यांचे प्रत्यक्ष दर्शन कधीच होत नसे; कारण त्या ज्या खोलीत बसत ती खोली राजसभास्थानाच्या अगदी अंदाज बाजूला असून, केवळ राजसभाभिमुख असे अंगूठेदार तिला होतें. दाराच्या चौकटीवर मोनेरी वेल्गतीचे कोरीव काम होतें. आणि दारावर सुंदर जरकाम केलेला रंगीबेरंगी पडदा मोडलेला असे. याच गर्भगृहात पराच्या मज्जू गादीवर अंका पिर्दावर थोडेसे बलून त्या बसत. दाराबाहेर दोन वेशी (हजरे) हाती सोन्याचे पाणी दिश्या काठ्या घेऊन खुणे असत. सोलीसमोर लक्ष्मणराव प्रधानही महत्वाचे कागदपत्र घेऊन खुणे असत, नि त्यांच्याच पलोकडे दरवारचे दफ्तरी बसत. बाजीची बुद्धिमत्ता कुशाग्र अतत्मानुळे पुढे आलेल्या बागल्याही कामांचे त्यांना तत्काळ प्रहण होत; आणि त्यांच्या आज्ञाही सुस्पष्ट, अमविश्व नि यथावोप्य असत. कधी कधी आपल्या आज्ञा त्या स्वतःच लिहीत. न्यायदानाचे संबंधातही त्यांचा विशेष कटाक्ष असे; आणि दिवाणी फौजदारीचे सटलेंही त्या तितक्याच बुद्धिवांगल्याने मोडवात. महालक्ष्मीवर बाजी महाराजांची विशेष भक्ति होती. कमठांनी भरलेल्या अंका तळपाकाठी श्रीमहालक्ष्मीचे मंदिर होतें नि त्या ठिकाणी प्रति मसळवार, मुकवार यांनी दर्शनाला जात. अंके दिवशी दर्शन घेऊन दक्षिण द्वाराने बाजी परत जात असताना असें तालें बी, सहज्यावधि भिकारी अंका जमून भयंकर गोंधळ माजवीत असलेले त्यांना दिसले. तेव्हा, 'हा काय प्रकार आहे' म्हणून त्यांनी आपले प्रधान लक्ष्मणराव पाडे यांना विचारले. त्यांनी जाऊन विचारपूस करता त्यान असे कळतें बी, ते भिकारी अत्यंत हालजलेल्यांना गांजलेले अनून, बडीपासूनही त्यांना अतिशय त्रास होत असल्यामुळे त्यांचे म्हणणे असें होतें की, बाजीसाहेबांनी त्यांची ती परिस्थिति लक्षात घेऊन सोप करावी. हें अंकांनी वार्जना त्या भिकाऱ्यांचा कळवळा घेऊन त्यांनी तिथल्या तिथे अशी आज्ञा दिली बी, आणखी बरोबर चार दिवसांनी त्या भिकाऱ्यांना अंकाच गोळा करून त्या दिवशी त्यांतल्या प्रत्येकाला अंका टोपी, अंका चोंगही नि अंका कुडत वाटण्यात यावे. लगेच दुमरे दिवशी गावातील शिष्यांना बोलावून आणून कुडती नि टोप्या शिष्यांचे काम त्यांचेकडे सोपवून देण्यात आले. ठरलेल्या दिवशी गावात दवडी पिटवून भिकाऱ्यांना राजबादमापुढे अंका जमविण्यात येऊन स्वतः बाजीच्या हस्ते त्यांना वपडे वाटण्यात आल्यावर बाजींना दुवा देत देत भिकारी नियून गेले. मध्येसानाबरोबर आलेल्या लढावीत पायाळ आलेल्या सैनिकांना जेव्हा गावात आणले गेले तेव्हा बाजी त्यांचे याच बांधण्यासाठी तेथे स्वतः अग्रिम्वत राहण्याविषयी आग्रह घरीत. शिष्यांच्या प्रवृत्तीची अतिशय आत्मीयतेने चित्ता बाह्याच्या बाजीच्या नुसत्या अग्रस्थितीनेच शिष्यांचे सार्वरिक दुःख हलकें होत, नि आपल्या पटाक्याचे नि सेवेचे चीज

ले म्हणून त्यांना घन्यता वाटे. सैनिकांच्या दुःखाविषयी सहानुभूति व्यक्तवून बायीं कुणाला दागिते, कुणाला पदकें अित्यादि देवून गौरवीत असत. घामाळ सैनिकांच्या दुःखाने घाबरून न जाता बुलट त्यांनाच धोर ठेगान्या बायींना पाहून बायींकरिता रणागणावर प्राणार्पण करण्यास सैनिकांना काहीच वाटेनासे होयी. बायींची स्वारी वाहेर जावपास निघे तेव्हा तर अपूर्व देखावा असे. महालक्ष्मीच्या मंदिराकडे दर्शनाला जाताना कधी मेण्यानून तर कधी धोड्यावरूनही त्या जात. मेण्यातून जाताना मेण्यावर भरजरी फितींनी वाघलेले भरजरी कापडाचे पडदे सोडलेले असत. पुष्पवेशात घोड्यावरून जाताना त्यांच्या तळम नि सुंदर वर्तीचा खोवलेला शेंमला त्यांच्या पाठीवर डोक्याने रुळत अने. स्वारीमध्ये अन्नभागी ध्वज अमून रणगीताचे मूर काढीत विविध वाद्ये श्रद्धा असत. दोनदा गुरोपिषत सैनिक ध्वजावरोवर असत आणि शंभर धोडेस्वार बायींच्या मागेपुढे मिळून अमत. मेण्यावरोवर कारभारी, मंत्री, जिनामदार, जहागिरदार आणि भय्यासादेव भुपासने यांच्यासारखे अितर अधिकारीही अमत. स्वारीवरोवर कधी कधी सैन्यही द्रुपस्थित असे. स्वारी निपताच राजवाड्यातील चौपडा बाजू लागे नि त्याच वेळी महालक्ष्मीच्या मंदिरातील चौपडाही चालू होयी.^१

अकरा महिनेपर्यंत बरोल प्रकारच्या यमीदुःखीने गर्भीर ध्वनि भारत. स्वातंत्र्याच्या सुंदर आकाशात दुमदुमत राहिलेले होते. परंतु आता त्या कर्कश आकाशाला जिघ्रजावे कान अित.पर सहन करू नकारणार नाहीत. आजपर्यंत तरी त्यांनी बुधेलपत्राचा हा कलकलाट केवळ नाजिन्दाज म्हणूनच सहन केलेला होता. सत्तावनच्या जुलैमासून तों आतापर्यंत दिल्ली, कानपूर, लखनौ, अमदीशपूर वगैरे यमुनेच्या पलीकडील सर्व भूभागाच्या मूढ नर्तनांसाठी ब्रिटिश सत्ता जवळजवळ गुदमरून, चिरडून गेलेली होती. आज तिच्या पायाखाली तो सर्व भूप्रदेश चिरडत आलेला आहे. यमुनेच्या व तसेच्या पलीकडील प्रदेशावरिता थेंक विस्तीर्ण फौज खुद्द कमान्डर-इन-चीफचे हाताखाली धाडलेली अमून तिने दुआब, चहार, अयोध्या, रोहिलखंड वगैरे अितर प्रदेश कसे पुनर्जित करीत आगले हे वर दिलेलेच आहे. प्रदेश जमजम हातातून निमटत चालले तसकडे त्या नद्याच्या दक्षिणेकडील प्रदेशावर बंडवाल्यांची जास्तजास्तच भगरीमळी बसत गेली. तात्या टोपे यांनी मागे सांगितल्याप्रमाणे कालपीला आपली मुख्य राजधानी केल्यापासून पूर्वी दिल्ली घेऊन त्या प्रदेशात जशी राज्यशातीची घेतना अितरेकडे मचरविलेली होती तशीच आता ह्या कालपीचे आश्रयाने दक्षिणेकडे मचरविलेली होती. कालपीला येराव्याचे मुख्य प्रस्थान ठेवून तेथून त्यांनी आजूबाजूच्या प्रदेशाला राज्यशातीच्या बणव्यात जळत ठेवते होते. स्वाहेरमध्ये त्यांची कारस्थाने सुरू होती—जिंदोरमध्ये सुरू होती. नव्हे ह्या दोन्हीही

संस्थानात वास्तविक रीतीने ब्रिटिश अंमल धुरंगेलाच नव्हता—आणि त्यांच्या त्या नामदे राजपुरुषांमध्ये जर तांणीच्या राजपुत्रीचा वंशांश जरी मर्दपणा असना तरी तो अंमल पुन्हा काही परतही येता ना ! अशोर व भालेरच्या नामदेनाही जर त्या राजपुत्रांतीच्या पर्वणात स्वातंत्र्य मिळालेले होतं तर मग बुंदेलखंडच्या मर्दाना तें मिळाले यात काय नवल आहे ! असा रीतीने कात्पीपामून तों घेत विध्याचलापर्यंत आता स्वतंत्रतेचा जस्पटका झटकत होता. ब्राह्मणांच्या व भोलवींच्या आशीर्वादांचा तिच्यावर वर्षाव होत होता. गरदार, दरकदार, गिपाओ, पेटीवाले, गावकरी, शेतकरी, त्या भूमातेच्या महेश्वरात तप्त अंतःकरणात 'स्वातंत्र्य, स्वातंत्र्य' अशी अेकव अुमि झुतझुतली होती. आणि त्या भूमीच्या सहस्रशत भिन्न कंठांची अेकतानता अेक स्वरता करव्यासाटीच रीं काय शांतीची रणलक्ष्मी गर्जना करीत होती, "मेरा शांती नहीं दूंगा ! मेरा शांती नहीं दूंगा !! "

अशी गर्जना अिप्रजांच्या कानावर फारच बीड्या बेट्या आदळलेली अेली ! आजपर्यंत देगार देगार अमेंच अुदार दातृत्व हिंदुस्थानात भरलेलं होतं. परंतु आज हा अभूतपूर्व कंजूपपणा अुत्पन्न झाला—देगार नाही ! मेरा क्षात्री—दूंगा नहीं ! मानूभूच्या प्रत्येक रजःकरणाने जर अमेंच म्हटलं अमने ! शांतीच्या लक्ष्मीची अपूर्व गर्जना अेकताच अिप्रज जरा चपापले व ही काय गडबड आहे हें पाहण्यासाठी सर हपू रोज व दिनेश्वर जनरल व्हिटलरक हे चार पांच हजार सस्त्रधरंसह व भयानक तोकासह बुंदेलखंडाकडे चालले.

महान निघून सर हपू रोजने कात्पीपर्यंत बंडवाल्यांच्या ताब्यातून प्रदेश जिंकित जावं, जयपुराहून निघून सर व्हिटलरकने विना, बर्फी वरीरे तो मुलूख घेत घेत तिकडून सर हपू रोजला मिळावं व असा रीतीने कोलिन कॅम्पबेलच्या निर- निराळ्या पयकानी अुत्तरेकडे जशी निर्वरता संपादन केली तशीच त्या दोन फौजांनी गंगा-यमुनाच्या दक्षिणेकडील प्रदेशात सर्वत्र निर्वरता संपादावी असा कार्यक्रम ठरून ही दोन सैन्ये आपआपल्या प्रस्थानविदूषामून पुढे चाललीं. अिप्रजी सैन्याप्ररोधर हैद्राबाद, बीम्बं येथील ब्रिटिश नौकरीतील व भोपाळच्या वेगवेगळे ८०० जोर व भोपाळ सत्यानचा तोफखाना ही नेटव्ह सैन्येही होती. सर हपू रोजने ता. ६ जानेवारी १८५८ रोजी मूह सोडले. रहाटगडच्या किल्ल्यापासी झगडा करून तो जिंकून घेतला. मागरेच्या किल्ल्यामध्ये बंडवाल्यांनी कोंडून टाकलेल्या अिप्रजांची मुक्तता केली, वाटेमधल्या प्रत्येक घाटावर बसलेली बंडवाल्यांची नावी पाडाव केली, सहागड सत्यान सालसा करून सराजीचा किल्ला घेतला, ता. १० मार्च रोजी याणापूर गावीज झाले, चंदेरीचा प्रसिद्ध किल्ला परत आला व ता. २० मार्चला अिप्रजी सैन्य क्षाशीपामून १५ मेलावर येथून अुतरलं. वर दिलेले अनेक झगडे करून अिप्रजी मेनेने नर्मदेच्या तीरापासून वर ढकलीत नेलेली बंडवाल्यांची सर्व सेनापयके आता क्षाशीत जमलेली होती. याणापूरचा राजा मदनसिंग, स्वराज्या-

साठी प्राण देणारे शूर ठाकूर, स्वदेशप्रीतीने हातावर शीर घेणारे वुंदले सरदार हे सर्व आपआपल्या कृतनिश्चयी अनुयायांसह तिथे जमलेले होते; तिथे तटातटावरून जरिपटके डोलत होते, तिथे देवळादेवळातून गर्ब सरदारांची, राजाचीं, ठाकुरांचीं, तटाचीं देवळांचीं गप्पे ज्या बीरगुतीला आपली अधिदेवता म्हणून सैनिक वंदना देत होती ती तऱ्हेची 'रणलक्ष्मी' राणीलक्ष्मी ही तिथेच रणावलेली होती !

आणि अंतर्दर्थच बंधाल्याच्या तो शेवटचा आधार निराधार करण्यासाठी सर ह्यू रोज शाहीवर जावयास अगदी भुत्गुरू झालेला होता. अितक्यात, गम्हर्नर जनरल लॉर्ड कॅनिंग व कमान्डर-इन-चीफ सर कोलिन कॅपवेल या शुभप्रसा अधिकाऱ्यांनी सर ह्यू रोजला हुकूम सोडला की, शाहीवर जाण्याचे आधी तात्या टोभानी वेढलेल्या चरसारीने राजाची मुक्तता करण्यास तुम्ही तिकडे जावे. ह्या हुकमाने शांसीला चोहोरुडून सडू देत बेगात आणलेला दाब फिककटणारा होता. तेव्हा काय करावं? सर ह्यू रोजला हुकूम घड पाळवेना किंवा घड मोडवेना. अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी अँग्लिश राष्ट्रानें हित शाहीवर चाल करण्यातच असल्याने स्वा-विद्ध असलेला बरील हुकूम मोडण्याची मर्ब जबाबदारी हिंदुस्थानातील अत्यंत श्रेष्ठ अग्रज अधिकारी सर रॉबर्ट ह्यामिल्टन ह्या अधिकाऱ्याने आपल्या शिरावर घेतली, व ह्या अुच्च राष्ट्राध्यानि स्वायत्त्यागी युदाहरणाने प्रस्फुरित झालेलें ब्रिटिश सैन्य शांसीकडेच ह्यरेने चालू लागलें !

मिकडे शाहीला लक्ष्मणराव बांडे, तिचे वडील मोरोपंत सावे, तिचे शूर ठाकूर सरदार, तिची मेना या सर्वांनी लढावी करावयाची असें ठरविले. कोणी कुजबुजला की, शरण आल्यास तारण करू म्हणून अग्रज वचन देतो आहे शरण ? शाहीची राणीशरण ? तिच्या ह्या तेजस्वी नेत्रातून संतापाच्या ज्वाला दिसू लागल्या ! तिचे दिवाण लक्ष्मणराव बांडे, तिचे वडील मोरोपंत सावे, तिचे शूर ठाकूर सरदार, अहो सर्व स्वातंत्र्यवीरहो, शरण जाल तर तारण होशील, समर कराल तर मरण येतील ! काय पसत करता ? शाहीने आपल्या सद्य कठातून कठोर अुत्तर केले 'यदि भरणमवश्यमेव जंतो' किमिति मुग्धा मलिन यत्न कुर्वन्ते !' शाहीने आपल्या हातात कागदाच्या गरणचिह्नीसर्वजी सरवारीची विजृन्लता धरली आणि पहा आता राणी लक्ष्मी किल्ल्याच्या तटावर कशी चमका मारीत फिरते आहे, किल्ल्याच्या बुड्यावर मोर्चे बांधून तोफा रोखवितात ती तेथे अभी आहे, हुशार मोलंदाजाची निवड करून ती तिथे अभी आहे, शाहीच्या दिश्या दाखगेळा वाहत आहेत, तोफखाना अुभारीत आहेत, रसद पुरवीत आहेत, २ शाहीने पुष्प तोफा रोखीत आहेत, बंदुका भरीत आहेत, सरवारी अुपचीत आहेत, शाहीचे वेदविद् ब्राह्मण स्वदेशविजयार्थ

२ " The women were seen working in the batteries, carrying ammunition. " — Sir Hue Rose.

अनुष्ठाने करते झाले, झांशीची देवळे रणामधील जखमी निराश्रितांना अन्नसंतर्पणात रत झालीं.

ता. २३ च्या रात्री शहरामधून रणवाद्यांचे भयंकर ध्वनि अंकू येत असून, किन्त्यामधून भयंकर मशालीचा प्रकाश दृष्टीस पडत आहे. पहारेवाल्यांकडून चंदुकांचे आवाजही निघू लागले, पहारेवाी वेळ झाली व अंगाशी मिडलेल्या आंगल-सेनेशी झांशीचे बतीने 'घनगर्ज' तोफ हसके हसके बोळू लागली ! 'हरहर महादेव, हरहर महादेव !' जिकडे तिकडे समरांगण झुंजू लागले. राणी लक्ष्मी सर्व संन्यासें आधिपत्य स्वीकारून रणांगणात झुंजू लागली. अग्रजाचा रणपंडित सर ह्यू रोज व झांशीची कोवळ्या वयाची अय्या राणी लक्ष्मी ! कोण अपूर्व झुज !

ह्या ठिकाणी वेड्याच्या भूवांधांचे वर्णन आम्ही त्या वेळी प्रत्यक्ष हजर असलेल्या अेका माणसाने लिहिलेल्या वृत्तान्तावरूनच सुद्धृत करणार आहो : 'ता. २५ पामून रुद्राजीच्या खरे तोंडे लागले. रात्री सर किस्त्वावर नि गावामध्येही गोळे येऊन पडू लागले. हे दृश्य पाहण्याला फारच भयंकर होतं. पन्नास साठ पांडाचा तोफेचा गोळा अेखाद्या टेनिसच्या चेंडूअेवढा व घगधगतीं निखान्याप्रमाणे दिसे. दिवसा हे गोळे अितर्या स्पष्टपणे दिसत नसत. ११ रात्र झाली की, ते स्पष्ट दिसू लागत त्यामुळे रात्रीला अेक निराश्रित भेमूर स्वरूप प्राप्त होतो. ता. २६-ला इक्षिण दरवाज्यावरील तोफखाना अिलिप्तानी बंद पाडला, व त्यामुळे तेथील प्रतिकारही आटोपला. तेव्हा रणभूमीवर रुद्र अमलेत्याचा अेकाभेकी घोर लढावा. तेव्हा पश्चिम दारावरच्या तोफखान्यावरील गोलंदाजाने तोफेची तोंडे फिरवून चौफेर मारा केला आणि निमन्याच घडावरयामरसी त्याने अग्रज तोफखान्यावरील गोलंदाजाला ठार केले. तत्काळ अग्रजी तोफखाना बंद पडून अिलिप्त संन्याही घडावले. या पराक्रमाने संतोष पावून दर्पाने त्या गोलंदाजाला चादीचा तोंडा बघीत म्हुनू दिल्या. या गोलंदाजाचे नाव गुलाम हाफखान असें होतं. असा तऱ्हेच गोलंदाज याच घोपखानाने नरूपेखानाशी झालेल्या युद्धातही गात्रविले होतं.

"पाचवे गहावे दिवशी पुन्हा अगाच तऱ्हेची लढाई माजून राहिली. चार पाच ताग, बाकीच्या तोफखान्याने न भूतो न भविष्यति असा प्रत्येक युद्धून दिला. त्यामुळे अिलिप्तांची अपार हानि झाली, काही काळ त्याचा तोछाही बंद पडल्या. परंतु अेकाभेकी अग्रजानी जोर येत्या. त्यामुळे गातवे दिवशी झांशीतील टाक्या बाजूची तोफ घंडावली. त्या ठिकाणाचा प्रतिकार आटोपला. मज्जूच्या तोफखान्याच्या अग्निवर्षावाबुळे अंम्याची मित्रही नंगळ्या. रानोरान अकरा गर्बडी बोटावून आणून दिवस अजाडण्याच्या अंत पूर्वंकन् भिन बाघून घेण्यात आली. अशा रीतीने मित्र बांधण्यावर झांशीचा तोफखाना पुन्हा घडघडू लागलेला पाहून अिलिप्ताने घाबं दणाले. या वेळी अिलिप्त संन्यातही पुण्डन अष्यवस्था घुराल्याने त्याची हानिही बरीच झाली.

१८५७-च्या रणसमयामात तळवणारी
रणलक्ष्मी लक्ष्मीराणी

१८५७-च्या स्वातंत्र्यसुद्धाचे सेनापति
वीर तात्या टोपे

आठव्या दिवशी अग्निना सैन्य शंकर किल्ल्याकडे गेलं. अग्निजांच्या जवळ अग्रयावत् पद्धतीच्या भारी किमतीच्या दुविणी असल्यामुळे त्यांच्या साहाय्याने त्यांनी किल्ल्यातील पाण्याच्या टाक्यांवर गोळे टाकण्यास आरंभ केला. पाण्याकरिता आलेल्या सहासात माणसांपैकी चार लोक ठार झाले व बाकीचे आपले हंडे, धागरी तेथेच टाकून पळाले. या आपत्तीमुळे नागरिकांचे पाण्याचे फार हाल झाले. पश्चिम-वाजूच्या व दक्षिणवाजूच्या गोलंदाजांनी शंकर किल्ल्यावर डागलेल्या अग्निशांच्या तोफा बंद पाडल्या, तेव्हा कोठे नागरिकांना पिण्याजवण्यासाठी पाणी मिळालं. चिंचेच्या झाडीत दाह कुटण्याचा ढंक होता. दोन मण दाह कुटून झाली की, ती सळथरात साठवून ठेवण्याकरिता तेथून हलविण्यात येवी. या दाह डकावर दोफेचा गोळा पडला व त्यात तीन लोक आणि आठ स्त्रिया जळून गेल्या. या वेळी मात्र खरीलुरी रणघुगळी झुमळून गेली. पुराने व घुळीने आकाश काँडून गेलं. घुस्जा-वरचे कितीतरी गोलंदाज व कितीतरी निपात्री ठार झाले. पण लगेच दुसरे लोक तेथे जाणून झुमे करण्यात आलेले होते. स्वतः बाजी स्पर् धामधुमीत जातीने हजर राहून देखरेख करीत होत्या. घुस्जाघुस्जावर स्वतः हिंडून, शिगामाना आज्ञा देत व अत्यंत अटवणीने निवारण करीत त्या स्वतः फिरत होत्या. त्यामुळे निपामानाही धुलाह वाटून, तेही स्वेषाने लक्ष्म्याम गरमावत. अता या हटेल प्रतिकारापुढे माही न चालून अग्निशांजवळ अतिवधा तोफा व शस्त्रगोळा अगूनही त्यांना ३१ मार्च-पर्यंत किल्ल्यात प्रवेश मिळाला नाही. ३

पण ह्या प्रलयनालच्या गडबडीत रणावरवी राणी कोणीकडे आहे? आज प्रभात होताच ती लक्ष्मीराणी तटावरून तिकडे कां घरेंजिचें निरगून पहिल आहे? चला तोफांच्या सलाम्या या, आनंदमराने जयवाशाचे जयनाद फडाडवा, आकाश धोरगर्जनांनी अंरुदम डळमळून टाका. कारण तो पहा ममोहन तात्या टोने सर्वान्व घावत मेल आहे! अग्निजांच्या सैन्याला भयप्रलना व हानीचे मुगाला आत्माह-जनकता देण्यासाठी साहसा टीके सैन्य आला आहे. विरुद्धमचा पराजय व मार कोलिनचा जय केल्यानंतर तो प्रथम गवापार होणुन थो. नागांना मिळाला व त्यांची आज्ञा होताच स्वरित यमुना जुनून काल्पीला जाला. चरवारीच्या राजाने पेशव्यांनी माझेल्या देणगंपरात मदत देण्याचे नाकारताच नात्या त्याच्या राजधानीवर तुटून पडला, त्या कुन्याला ययात्याम रणनामन केले, त्याच्यापसून तीन लक्ष रुपये व चौवीस तोफांची गंधणी भुवळली आणि हा मराठा मंडी पुन्हा काल्पीला वरतू लागला. सौ त्याला लक्ष्मीराणीची विठ्ठी आली की आपण स्वरित येथून शासीची मुक्कता करावी. ती विठ्ठी त्याने काल्पीच्या मुख्य अधिपतीस्थित रावगाहेबाकडे घाडली व रयाची अनुज्ञा मिळानाच तो तात्या आता अग्निजांच्या पाटीवर सरदार भुवगून घावता.

प्रहावतचिं वाढपात लहानपणी अेकज नेढणारीं कोणाच्या विशेष लक्षान न भरणारी हीं दोन बालकं आज रणांगणात अेकज खेळत आहेत—अेक झांगीच्या तटावर अग्नि-प्रलयान विराजत आहे—दुसरा बावींग हमार रंग्यागह बेटवानदीवर तरवार पर-जतो आहे ! कोणाच्यान लक्षान न भरणारा त्यांगा तेढ आज जगाचें लढय क्षाला आहे !

तात्याच्या हाताखाली या राणी जितकें सैन्य होतें तितकें पेढ्याही नव्हतें व म्हणून त्याच्या पाहताच अिप्रजांची मनातल्या मनात ताराबळ बुडाली, आणि ती रणातही अुडगारच धुडगार. कारण पुढे झांगीचीं तीं रणलढमी आणि मागे हा मराठी बाघ—बावींग हजार नसें ज्याच्या पंजाला ! तेव्हा सर हपू रीजला आता त्याने फाडून का लावू नये ? तो त्याच्या पुढे मरणावलाही—पण कोण बसतकार ? तीं बावींग हजार नसें सर्व लुट्टीं—पर बुचलली जात्रीनान—मांजराच्या नखांभितकी हीं ताठ करुना येईनाश आणि नवें अर्जा लुट्टीं पडताच बाघ क्षाला तरी काय करणार ? छे, छे, ह्या बेटवा नदीवर वड्याल्याच्या सैन्याने अत्यंत लाजिरवाणा पळपुटेपणा केला. झांगीच्या सैन्याने अिप्रजाच्या पाठीवर मारा घावा व तात्यांनी त्याच वेळेस तांडावर मारा घावा हा अत्युत्कृष्ट वेत. अिप्रजांनी ही निराशेची कंची पाहून तात्यांवर चाल केली व झांगीवर मारा चालविला म्हणजे काय तर त्याचे दोन्हीही मारे पोकळ झाले. अशात अेक नेढाचा भिवाजीच्या मावळपांचा किबा कुबराच्या मास पयकाचा हल्ला झाला सगा हल्ला केला असता सर रणांगणात युनियन जॅकचे तुकडे मिधाडांनी फाडले अनते ! परंतु अिप्रजी हल्ला नीट 'सरळः घडक' देत असलेला पाहताच अेतिहासिक लढायेच नाहीत—आणि कोण गफलत वा फिरार क्षाला असेल तो असो—झाजीच्या तोंफा त्याच वेळी मुक्या राहिल्या' तेव्हा आपली सेना अुधळलेली पाहून ठाला अुधळून गेला. अिप्रजांनी त्यांची युद्धनामुषी पाडाव केली, मोठमोठाल्या तोंफा कावीज केत्या व पधरागे लोक ठार केले—पंधरागे लोक ठार झालेच तर दोवटी ! मग वेड्यांनी, भ्याडामारखें पळून मरणापेक्षा जर पधरागे वरेलीच्या गाडीमारखे मरणासाठी सज्जवर तुटून पडले अवतेत तर सर हपू रीज मुढा सगळ्या अिप्रजी मेनेला ठार मारून तुम्ही चिरंजीव क्षाला नसता काय ? परंतु तुम्हाला परमेश्वर क्षमा करो ! कारण कमेही मेलात तरी देश-स्वातंत्र्यासाठी तुम्ही मेलात ! आदराला नसलात तरी सहानुभूतीला तुम्ही पात्र आहात ! जगण्यासाठी लढणारे जे असतात ते मरतात व मरणासाठी लढणारे जगात अितकेच नाही त्रिलोकात बगतात—चिरजीव होतात !

आणि मरणासाठीच रणलढमी लढमीराणी लढत आहे. मग सरदार ठाकूर संनिकही निराश का ? तात्या टोपे यांची मदत येतील ह्या आशेने आज ११ दिवस व ११ रात्री विस्तवाच्या वर्षावात काढल्यात. तात्या टोपे आलेला पाहताच आनंदाची वीरगजंजा केलीत. तात्या टोप्याच्या पराजयाने सुमचा तो आनंदच नव्हेतर

तुमची यशासाही ठार साली आणि शत्रूला ज्याची आपण तूट पाडली होती ती दाह-
गोळा व तोफा व रसद हीं आयतीच मिळाली हें खरे आहे. पण म्हणून निराशा का ?
यशस्वी जगणे जरी शत्रूला अशक्य करता आलें आहे तरी यमस्वी भरणें त्याला
कालखयी तरी अशक्य करता येईल काय ? मग निराशा का ? अंका, रणलक्ष्मीची
गजंजा अंका. " आजपर्यंत झांसी लढली ती पेशव्यांच्या बळावर लढली नाही व
आता पुढेही तिला त्यांच्या मदतीची जरूर नाही. आजपर्यंत तुम्ही आपला स्वाभिमान,
आपली हिमत, आपले धैर्य व आपलें शौर्य जसें अतुल्य प्रकारे व्यक्त करून आपले
नांव मला दिलें तसे आता यापुढेही हिऱ्याचे युद्ध करा, " जय रणलक्ष्मी जय !
हरहर महादेव — चला वाजवा रणभोवती, फुंका रणशिमें, ठोका रणगजंजा, गडगडू
चा रणतोफा ! आज अग्रज झांसीवर चहूभाजूंनी शेवटचा हल्ला चढवीत भिडला
आहे तर बुसळू या बेमुमर रणधुमाळी ! पहा पहा, ती लक्ष्मीबायी कमरेला तरवार
लटकवून कोणाला सुवर्ण बलय, कोणाला पोषाख, कोणाला हस्तस्पर्श, कोणास
वीरस्मित आणि सर्वांस वीरस्फूर्ति देत चमकत आहे ! तर गुलाम घोषान व कुंवर
खुदाबक्ष, तोफाच्या मारगिरीची शयं करा. शत्रू झांसीच्या मुख्य दरवाज्याला व
तटाजवळ — आठ ठिकाणी आठ शिड्या लावून ती वर येत आहे — हरहर
महादेव ! लाल गोळ्या, पेटते गोळे, तोफाचे घनपर्जन्य, धंदुका झडझड्याच्या फेरी,
विस्तीर्ण शिला, आगीचे डोंब, किल्ल्यावरून, तटावरून, घटांवरून हरहर महादेव !
रणलक्ष्मी का — ती रणघोरा कालिका ! हरहर महादेव ! अरे हा कोण ? लेफ्टेनंट
डिक व ले. मेकिलजॉन ! तटावर शिड्या चढून आले व बाकीचे अग्रजी वीर
आपल्यामागे येण्यास घेतवीत आहेत ! घडाड घडाड — तत्क्षणी त्याची प्रेते
काळाच्या जबड्यात घडाडून कोसळली आणि तिचे त्याच्या मागे येण्यास कोणी
अग्रज तयार आहे का ? ले. वीनस व ले. फाक्स, तुमची अग्रेचा दिसते तशी तर
जा तुम्हीही त्याच्यामागे काळाच्या जबड्यात ! हे चार सार अधिकारी तटावर
कापले जाताच अग्रजी शिड्या लटकल्या — माराखाली काही शिड्या मोडून गेल्या
— अग्रजी सेना हटू लागली, हटली, दगडादगडामागे दडत चालली ! आग्ल सेनेने
पिछेहाटीचे बिगूल फुंकले. *

४. " No sooner did we turn into the road leading towards the
gate, than the enemy's bugle sounded, and a fire of indescribable
fierceness opened upon us from the whole line of the walls and
from the tower of the fort overlooking this site. For a time it
appeared like a sheet of fire, out of which burst a store of bullets,
round shots and rockets destined for our annihilation.... But the
fire of the enemy waxed stronger, and amidst the chaos of sounds
of volleys, of musketry and roaring of cannon hissing and burst-
(टीप पुढील पानावर चालू)

परंतु तिखडे तटाचे दडिग घाजण्याही भयगूचक गिराळी कोण फोडीत आहे? अधम फिचुराने तोंडोरळादरवाजा तर गमावल्या नाही ना? होय, होय, खोरळा दरवाजा अग्निजाली हस्तगत यमन ते तटावर भरभर चढले जाहेत! भग काय मारणमरणापाचून नांव घेणे नको! रफाचा गिळेंधार पाझूम पट्टू लागला. शांती अग्निजाली घेऊन राजवाड्यापर्यंत कस्तुरीचा, आगीचा, नागाचा संधा नाचवीत आणला. किल्ल्याचे तटावर झुमे राहून राखी लक्ष्मी शून्य दृष्टीने शासीकडे पाहू लागली तों आगीचे सोळ, मरणाच्या व मारण्या जाणाच्या वायूचाच आघोम, अर्भ-कोचीं छटलेलीं होतीं! हाहावार! प्रेतांचे हांग! शांतीचा तिसरा नेम प्रलयाली पेटत नयेल असे तिने नेत्र संतापाने पालमटक झाले. तिने तरवार झुपमली व दीड हजार तरवारवंद सोळांमुढा ती किल्ल्याखाली धावत नालली. पिले पळविणान्यावर पिसाळलेली बाघीण जशी धावत नयेल! दक्षिणे तटावर जे गोंरे लोक माने होते त्यांना पाहताच तिने तरवार झुपमली व ती पिछाडीन असता अेकदम मध्ये चालून गेली आणि पहा पहा, नरबाघीचा चकचकाट होझूम दोन्ही गोंर्ये अेकमेकात मिसळजीं. पांचाभ्राम अंक भोजण्याचा अवकाश तों तरवारीवर तरवार मटली. पुण्डळ युरोपियन लोक काढले गेले, बाकी राहिलेले शहराकडे पळून धाडून बंदुका झाडू लागले. शत्रूच्या रफाचे तिचा फोन विचित्र धात झाला. तेव्हा तिला भुमगले की, किल्ला मोडून येथे लक्ष्मी अयोध्या आहे. तिच्या असत्या धाडमी चपेट्याचे प्रति-ध्वनि प्रत्येक रम्यात होत आहेत. राजवाड्यात ५० मोतदारांनी मवं नहर व लूह सो वाढा अग्निजी दूर तरवारीने स्वतः मिजविला असताही — आपली पाणा सोडण्याचे नाकारले! शरण हा शब्दच त्याच्या कोसातच नव्हता! त्यांच्यातील अेकूण थोक मनुष्य शत्रूला छाटीत छाटीत छटला गेला तेव्हाच पाणा पाडाव झाली! आता लक्ष्मीराणी पुन्हा किल्ल्याच्या गच्चीवर चढली आहे आणि — हा हा धर्मदेवी, हे काय तुझ्या नेत्रातून संतापाचे नाल आणि अनुकपेचे पाणी — पाणी आणि जाळ अेकसमवा-वच्छेदाने वाहताहेत!

आता किल्ला शत्रूच्या हाती पडणे हा फक्त वेळेचा प्रस्न थुरला! लक्ष्मी राणीने आता काय धेत योजनावा! वेत — अेकच वेत की, वाड्यात दाहगोळा घालून तो पेटवून देऊन मी आपला शेवट करणाचा सकल्प केलेला आहे! त्या माझ्या जरि-पटव्यासह गादीवर नाहीतर आता चितेवर पण मी सह्यमन करणार! हे अेकसाच

(टीप पाणील पातावस्तु चालू)

ing rockets, stink-pots, infernal machines, huge stones, blocks of wood and trees, all hurled upon our heads, it seemed as though Pluto and the Furies had been loosened upon us, carrying death amongst us fast. At this instant a bugle sounded on our right for the Europeans to retreat." — Lowe's Central India, page 254.

येक वृद्ध सरदार प्रशांत वाण्याने म्हणतो, "महाराज, कित्यात राहणें आता सुरक्षित व निर्भयपणाचें नसेल तर आपण आज रात्री शत्रूचा घेर फोडून शहराबाहेर निघून जावें व पेशव्याचे सैन्यास मिळावें. मध्यतरी मृत्यु आला तर—धारातीर्थी शयन करून स्वर्ग जिंकणें हें फार चांगलें आहे! लक्ष्मीराणी म्हणते, "बुद्ध करून रणात मरणें मलाही जिव्हातर वाटते. पण स्वीदेह आहे. शत्रू विटवना करतील." विटवना! वरवार गजेंला 'बाप्ही तीहोभू देणार नाही!'

वस्तु तर, रात्र पडली आहे, आता माझा प्रियजनातो, ही माझी शेवटची भेट मानून घ्या! प्रिय प्रजाजन दोळ्यांत आसतें आणून तिच्या पायावर नमस्कार घालू लागते. मोरोपंत साबे, तुम्ही हत्तीवर जामदारखान्यानें द्रव्य भरून तो ह्या निवडक दोनघे रणबहादुरांचे मध्यभागी घ्या, घाली सर्व सिद्धता? चला तर, बोला हप्पूर महादेव! हरहर महादेव सातन आणि लक्ष्मीराणी कित्यावरून खाली धुनत लागली. तिने वृक्षपद घारण जेव्हा आरं, अगान तारचे विलरात, कंवरैम जविया म्यानात अेक भुमदी समसेर, अेक रस्याचा पेला पदराशी, अेक अल्पवदी लहान बालक अेका राजरत्नासारखा तिचा दत्तक पुत्र दामोदर, रेणूमकाठी धोतरात पाडीशी, —पाठव्या खंटा घोड्यावर बडून ती देवी लक्ष्मी कित्यावरून खाली झुतक लागली!

कित्याचा धुत्तरेचा दरवाजा आला, समोर असलेला तेहरी मंस्यानचा देश-द्रोही पहारा विचारतो, 'कोण चालले आहे?' ही तेहरीचीच फौज सरहद्दू रोज साहेबांचे मदीस चालली आहे! अंभे झुत्तर मिळाले. लक्ष्मीराणी, दे घोड्याला टाच! अेक दासी, अेक चारणीर आणि दहापधरा स्वार काय ते आपन्मा घोड्याशी घोडा ठेवीत शत्रूचा गोट फोडून भेट कालपीच्या रस्त्यापर्यंत आले रावे, परंतु वाकीचे ते दूर मकराणी स्वार कां बरे आले नाहीत? अिप्रजी संन्याने मशम येताच राणीचा पाठ-लाग चालविला असल्यामुळे रणागणाची वाट आपल्या रक्तामांसाने अडवून टाकण्यात ते गुंतले आहेत! जेपटेनट बोंकर तर काही स्वारीनिशी त्यांना टाळून पुढेही निघाला म्हणतात. तर चल्त, सहभाषशाली अदवा, वायूचे ५६ लावून बुडत चला भारतीय मनुष्यें देशद्रोही होवोत, परंतु हे भारतीय अ-मानुषीयहो, तुम्ही सारी देशद्रोही होऊ नका. हे अदवा, कमलाहूनही कोमळ असलेल्या लक्ष्मीराणीला अलगत रोतीने तोलून धर हे राणी, काळोखाचा पडदा राणी लक्ष्मीच्या व शत्रूच्या मध्य अेकसारखा लटकत ठेव हे मागी, तिच्या घोड्याला कोठेही ठेचाळवू नकोस व हे तारकानो, शत्रूला दिसेल अिनके प्रकटू नका पण ह्या वीर सहाणीवर तुमच्या अमृतस्रोतल किरणानी राणीचे अमपरिहार होण्यापुरते प्रकाशल्यावावून राहू नका! प्रभात आली आहे, तेव्हा सर्व रात्र पवन वेगाने चालल्यामुळे बोरगने, नू आता ह्या भांडेर गावाजवळ विथ्याति घे. गावचा महालकरी परमप्रिय दामोदरास फराळास देतील—फराळे झाला, चल आता पुन्हा कालपीच्या रस्त्याला लाग—पण हा शत्रूचा गोट कसला? बोंकर व त्याचे घोडेस्वार आपला मुगावा काडोत हे आले.

पहा! टाच, घोड्याला टाचा मारा—राणी लक्ष्मी दामोदरास पाठीशी बांध व घोड्यावर चढ, तरवार झुपस, हा पहा लगटला बोंकर तुझ्या घोड्याला? घे तर तुझ्या लगट्याला वक्षीय—अधम, बायलीला घर पाहतो!—तिच्या तरवारीचा वार बोंकरवर दणकत आदळला, तिचा घोडा त्याच्या हातातून सुटला, तो बाणासारखा पुढे कोसळून सोसावत गेलाही! तिच्या बरोबरच्या पंढरावीम स्वाराची व अश्विजी स्वारांची अशीच निकराची चकमक झुडून जे अुरले ते आपल्या लक्ष्मीच्या रक्षणासह सुरक्षित पुढे गेले—व जखमी झालेला बोंकर व त्याचे मूठमर स्वार पाठलाग सोडून मटकन खाली वसले! भूषातेची तरवार चालली चमकत चमकत पुढे—सूर्य आकाशात व राणी लक्ष्मी पृथ्वीवर—सकाळ झाली, मध्यान्ह झाला, सूर्य थांबला पण ती थांबली नाही—दुपार झाली, तिसरा प्रहर झाला, सध्याकाळ झाली, सूर्य समुद्रस्नानाची बुडी मारता झाला, तरी राणी लक्ष्मी थांबेना, तारे अगवले, रानां तिळा काल जशी पाहिली होती तशीच आज त्यांच्या ह्या लांब निद्रनंतरही पुन्हा पाहिली. रात्रीवे बारा घटकाचे सुमारास ही वीर लक्ष्मी काल्यामध्ये थांबली! अेकशे दोन मैलांचा प्रवास क्षणभर न थांबता तिने केलेला होता व तेंही बोंकर-सारख्याही दोन हात करून व पाठीशी मुलाचें ओढें बाहून! कालपीला येताच तिचा तो त्रेणाभिमानी घोडा अतिप्रमाने जमिनीवर घाडकन अंग टाकून पडला—सात आठ शिंयांनी त्या घोड्याच्या शिरा मळण्यास लागले. बाअंवि सुखरूपणने पोचण्याचें श्रेय त्याच्यावरच निसेप, देशमातेच्या प्रेमासही असला घोडा पात्र आहे. सकाळपर्यंत लक्ष्मीराणीने गव्या केली.

सकाळी रावसाहेब पेशव्यांची व लक्ष्मीराणीची भेट झाली. त्या स्वराज्यासाठी रक्ताचा देवटचा विदु गळेपर्यंत व देवटचा स्वास सुटेपर्यंत स्वदेशाला भ्रष्ट करणाऱ्या शत्रूशी अखंड युद्ध चालू ठेवावे असा कृतनिश्चय ठरला. रावसाहेब, आपल्या पूर्वजांचे वेळी शिंदे, होळकर, गायकवाड, वुदेले, बिचूरकर, रास्ते, पटवर्धन, असले असले सरदार स्वराज्याकरिता आपले प्राण खर्ची घालण्यास तत्पर होते म्हणून मराठेसाहीचा तेंडा अटकेपर्यंत फडकला! अंतदय त्या स्वराज्यासाठी कालपीचा घंड-वाट्यांच्या मैग्यामध्ये निकराची युद्धरचना चालू झाली ५

ती रचना तिकडे चालली आहे तोपर्यंत आपण मागे सोडून दिलेला त्रिनेट्रियर जनरल व्हिटलॉक काय करीत आहे ते अेकदा भरकन पाहून यावे. नर्मदेशामून गंगामुनापर्यंतचा प्रदेश पुनर्जित करण्यासाठी अश्वजाच्या निघालेल्या दोन फौजांपैकी सर हपू रोजची फौज क्षाणीपर्यंत येवून आता क्षाणीन अमानुष कत्तल र नादिर-शाही लूट करीत आहे. त्याने राणीचे बडील भोरपत तावे याना पकडून फांसी दिलें. ते पवित्र कार्य तडींग नेल्यानंतर तो कालपीपर्यंत जावून, यमुनेला मिळून, पुढे

५. अंधविश्वासास्तव ही माहिती अेथे देता येत नाही. चौकम वाचकानी ती 'पारमनिमाचे पुस्तकानून वाचावी.

प्रमाचा अर्धाधिक भाग लवकर पूर्ण करील. सर हथू रोजकडे म्हणामून
पीपर्मंत कार्यक्रमाला हा भाग जो देण्यात आला तसाच बाकीचा शिगेडियर व्हिट-
ने हाताखालील फौजेकडे देण्यात आला होता. त्याप्रमाणे व्हिटलॉक जगदीश-
हून ता. १७ फेब्रुवारी रोजी युरोपियन रेजिमेंट, गद्राराने नेटिव्ह रेजिमेंटस्,
स्वार, तोफखाना वगैरे सर्वांगपूर्ण अशा आपल्या हजारी सैनिकांसह निघाला व
रसहरात विजयासह सिरल्या. अर्च्छाचा राजनिष्ठ राजा तिथे त्याला मिळाल्या-
र तेथून त्या प्रांतातील बंडखोरांचा मुख्य धुरीण जो बांध्याचा नवान्न त्याच्या-
तो चालून गेला. शाही, नौगाव वगैरे ठिकाणी बंडाचे आरंभी जेव्हा फूर कत्तली-
जून त्यातून जीव घचावीत गोरे लोक रानोमाळ पळत होते तेव्हा त्यांना या नवा-
न फारच थुदार आश्रय व जीवदान दिलेले होते. हें जीवदान देण्यात अग्रजी
रानगिरीने जू बंडाचे दंडुनवाखाली कडकडून भोंडताना पाहून त्याने आपलीही
न त्यातून काढून घेतली व त्या प्रांतात स्वातंत्र्याची भाही फिरविली. अग्रजी-
न आपल्यापर चालून घेत आहे हे कळताच त्यानेही त्याच्याशी युद्ध देण्याची
तारी केली. त्याच्या व अजिंक्य सैन्याच्या बऱ्याच शटापटी झाल्या. अक निकराची
तारी होऊन तो नवाब कात्पीकडे निघून गेला व व्हिटलॉकने बांधा शहरात प्रवेश
ला व ता. २७ मेपर्मंत तो बांधा शहरीत तळ देऊन राहिला. बांधा त्याची पुढची
३५ किमीच्या राजावर पडणारी होती.

किर्वी येथील रावमाधव हा या वेळेस केवळ दहा वर्षांचा बाळक असून त्याचे
लक्ष्मण खूद ब्रिटिशांच्या हातात होते. त्यांनी त्यांच्या ताब्याचा रामचंद्रराव म्हणून
क गृहस्थ त्या कामी नेमलेला होता. किर्वीचे राव हे पेशव्यांचेच सबंदी होते.
८२७ साली अमृतरावाने अग्रज मरकारपानी विश्वासने दोन लक्षांची ठेव म्हणून
लेली रक्कम त्याच्या पश्चात् खाऊन टाकण्यात आली. त्याच्यामागे त्याचा पुत्र
वनायकराव हाने पुन्हा दिलेली लाखो रुपयांची रक्कमही तो मरताच गिळंकृत
करण्यात आली. तरी माधवराव हा दत्तक पुत्र असल्याने व त्याचे पालकत्व खुद
ब्रिटिशांचेकडे असल्याने किर्वी संस्थानात बंडाची फारशी भीति नाही असा समज
होता. परंतु सत्तावन साली हिंदुस्थानातील राज किंवा महाराज काय करतात याची
गरज थोडी किंमत भुरगेली होती. अस्पष्टनेने वा स्पष्टनेने पण लोकशक्ति - हिंदु-
स्थानची देशशक्ति - हुकार कळलागली व तिच्या त्या हुकाराचा व गभीर गर्जनेचा
विमर्ज अंकिताय कांतीच्या ज्वाला जळू लागल्या! स्वातंत्र्याची अतकट चेतना व देश-
चाची शुच्य कल्पना या थुदात स्फूर्ति देणाऱ्या अगात संचार झालेला असताना
राव वा महाराज त्यांच्यापासून अलिप्त राहणार किती? अलिप्त राहून करणार
काय? किर्वीच्या संस्थानात जमिनदार, धर्माधिकारी, व्यापारी, वगैरे जाडून साम्यांच्या
प्रगात हें स्वातंत्र्याचें वारे भरलेलें, अग्रजी सत्तेचा नामोच्चार होताच सहस्र वि-
दसत्याप्रमाणे लोकपदाला असह्य वेदना होत असता व त्यातून आता आज शाही

भुठली तर भुचा कानपूर भुठले तर परवा दिल्ली भुठली तर तेखा लयनो अशा स्फूर्ति-
 दायक वार्ता मिळून क्षणोक्षणी येऊन आदळून असता ते मंदथान, राव काय म्हणतो
 याची वाट न पाहता, द्याही फिरविते झाले यात काय नवल आहे ! परंतु लोकपदाने
 स्वातंत्र्यद्याही फिरविली असताही रावाने-नमू वपांचे बालक-अग्रजाचे विरुद्ध
 कोणतेही कृत्य केलेले नव्हते. अतर्कच नव्हे तर अग्रजा संन्य आणें आहे अने
 कळनाच तो त्याम सामोरा आला व त्यांना शहरात बोलविता झाला. त्या बोलाव-
 ण्याप्रमाणे अग्रजा संन्य शहरात आलेही. पण ते रावपणाचा, त्याच्या राजधानीचा
 व त्याच्या राजवाड्याचा खून करण्यामाठी होत ! भयंकर लुट, भयंकर जाळपोळ
 भयंकर अनीतीचा मूड ! संतर ते संस्थान खाल्हा झाले. ६ व्हिटलॉक जिंकले
 प्रदेमात शांतता ठेवण्यामाठी महोदा येथे जाऊन बसलेला. आता वास्तविक पाहता
 त्याचा कार्यक्रम पूर्ण होऊन त्याचिबद्दचा प्रांत त्रिशिंगांनी पुनर्जित केलेला आहे
 व्हिटलॉकबद्दल अनिकी चौकशी करून कारणांला मांडलेल्या राणी लक्ष्मीच्या पदपद्म
 दर्शनामाठी हे नयनानी, धलदीने तिकडे चला !

राणी लक्ष्मी आता पेशव्यांचे सैन्याबरोबर कासरीसमूह ४२ मैलावर असलेल्या
 कुंच नांवाच्या गावाजवळ येऊन बसली राहिलेली आहे. परंतु तिच्या मनाप्रमाणे त्या
 सैन्याची व्यवस्था रावसाहेबांनी केलेली नाहीत किंवा रावसाहेब किंवा साह्या दोघे
 तरी व्यवस्था कशी करणार ? त्रिघे दादिवाने नवाब, शहागडचे राजे, बाणापूरचे
 राजे हे सर्व स्वराज्याच्या भेका निशाणावाली जरी जमलेले आहेत तरी भेका मनाने
 किंवा अधिभुत रचवते जमलेले नाहीत. त्यामुळे घट कोणाचीच अवकल काम करू
 शकणार कधी ? परंतु नमोहन चालून येणाऱ्या ह्या सैन्यात मात्र अशा वनुमार
 अकलीचा गोंधळ नमून सर्व रचना मूखवडतेने झालेली दिसते ! मर हनुमा सेनापति-
 त्वावर नेमण्याचे आधी येथेच बसो व मतवंचिष्य, परंतु अकदा तो सेनापति झाला
 म्हणजे सर्व मतभिन्नता त्याच्या मतात अकलीनता पावलीच. तो हुकूम देओल तोच
 बरोबर- नव्हे तो चुकीचा असला तरी तोन मान्य आणि सेनेच्या अशा आज्ञाधारक

६. With regard to this injustice done to Rao, Malleon has to
 confess "Not a shot had been fired against him (Whitlock)
 but he resolved nevertheless to treat the young Rao as though he
 had actually opposed the British forces. The reason for this
 perversion of honest dealing lay in the fact that in the palace of
 Kirvi was stored, the wherewithal to compensate soldiers for
 many a hard fight and many a broiling sun. In its vaults and
 strong rooms were special jewels and diamonds of priceless value.
 The wealth was coveted." Kaye and Malleon's Indian Mutiny
 Vol. V, Pages 140-141.

सौपानि सेनापतीने चुकीचे हुकूमही यगस्वी होतातच, झालेच पाहिजेत. परंतु सेनेच्या आज्ञामंजक लहरीपणाने सेनापतीने भ्रूरुष्ट हुकूमही निकृष्ट अपयशाला पोचतात - नव्हे पोचलेही !

नाहीतर कुंचगावाला जी धुळघाण बुडाली ती कर्घाच बुडाली नमनी. सर ह्यू रोज क्षाशीहून येताच बडवाल्यानी त्याच्याशी कुंचगावजवळ सामना दिला. दुपारचा प्रखर सूर्य अिग्रजांना चांगल्याच तापदायक नि असह्य असतो हे लक्षात घेऊन बडवाल्यांच्या बेका तुकडीच्या नायकाने अशी आज्ञा दिली होती की, 'सकाळी १० वाजण्यापूर्वी कोणीही अिग्रजाविरुद्ध रणात धुमे राहू नये. लढाव्हीला प्रारंभनेही १० च्या पुढेच व्हावा आणि हीच आज्ञा त्या दिवशी सर्वांनी पाळली. त्यामुळे १० मंतरच्या प्रखर जुन्हात अिग्लिनाथें चांगलेच घारा वाजले ! परंतु अितकें होऊनही कुंचगावना बडवाल्यांचा पराभव होऊन त्यांना कात्पीकडे माघार घ्यावी लागली. अर्थात् ज्या कौशल्याने त्यांनी अत्यंत शिस्ताने नि संपटित रीत्या माघार घेतली त्याविपरी त्यांचें दाखून मुद्धा कौतुकच केले आहे. परंतु दुर्दैव अमें की ही सर्व संपटना नि शिस्त, ही पराभयापूर्वी दिवावयास पाहिजे होती ती पराभवानंतर दिमून आली. यानंतर बडवाले कात्पीला येऊन पोचले. त्या ठिकाणी आल्यावर जो तो पराभवानें खानर दुगण्याच्या डोक्यावर फोडून त्याला दोपी ठरवू लागला. पायदळाने पराजयाकरिता घोडदळाला दोप दिला, घोडदळाने क्षाशीच्या सैन्यावर शब्द ठेवला, नि सर्वांनी मिळून तात्यावर तोंडमुख घेतले !

परंतु हा दोषारोप अंकण्यात आता वात्या टोने कात्पीत पुन्हा येणार नाही - तो सध्या आपल्या बडिलास घेठण्यासाठी जालवणाजवळ असलेल्या चरसारी गावी गेलेला आहे आणि तेथून तो पुढे कुडे जाणार की तेथेच राहणार हे अजून कोणासही नक्की कळलेलें नाही. अितकें खरें की भ्वालेर शहर त्याच्याच मार्गावर वसलेले

७. Then was witnessed action on the part of the rebels which impelled admiration from their enemies. The manner in which they conducted their retreat could not be surpassed. They remembered the lessons which the European Officers had well-taught them. There was no hurry, no disorder, no rushing to the rear. All was orderly as on a field day. Though their line of skirmishes was two miles in length, it never wavered in a single point. The men fired then ran behind the relieving men and loaded. The relieving men then fired and ran back in their turn. They even attempted, when they thought the pursuit was too rash to take up a position, so as to bring on it an enflading fire. "—Mallieson's Indian Mutiny Vol. V, page 124. दाखून केलेल्या या गुणगौरवामुळे ' पाडे ' सैन्याचें श्रेष्ठत्व अधिकच स्पष्ट होते.

आहे! त्या अद्वितीय पुत्राची व त्याच्या त्या 'घन्यवीज' बापाची भेट प्रेमाने ओथंबलेली होनी! व त्या प्रेमानेहीनंतर ह्या अलौकिक आतिशूताच्या ज्यांची मुख्य भेट घेणं आहे त्यांच्या अनुरोधाने तो तिकडे त्वरित गमन करो! त्याचं तें विमिश्रित गमन तिकडे त्वरने चाललेलं जमना तिकडे कालपीला राणी लक्ष्मीही रावमाहेबांचे वाड्याकडे गमन करत आहे. रावमाहेबांची कुंच येथील पराजयाने आलेली खिन्नता दूर करून ही बोरलक्ष्मी म्हणते की मंन्याचा बंदोबस्त कच्चा नमेल तर मज्जला घग कां म्हणून मिळेल? तिच्या म्हणण्याने बांदेवाले नबाबही जुलाही होतात, बंडवाल्मांच्या सेनेत पुन्हा नुद्धमायेचे जाहिरनामे प्रसिद्ध होतात. ती अफाट सेना, ते त्यांचे स्वराज्यभूषण जरिपदकं, श्रीयमुनेच्या काठावर लोटू लागतात. देशमातेच्या व देशधर्माच्या जयजयकाराने यमुनेचं तीर दुमदुमून जातं. तिचं तें पवित्र पाणी हातात घेऊन आम्ही शपथ घेतो की, "फिरंग्यांचा नायनाट करू, स्वदेशाला, स्वातंत्र्याला व स्वधर्माला प्रतिष्ठापण देऊ तरच, हे यमुने, ह्या जगामध्ये प्राप धारण करू! जर हें घडलं नाही तर रणांगणातील घारातीर्षांत रक्तसमाधि घेऊ! हे कालिंदी, आम्हाला तुजीच त्रिकालशपथ आहे!" बोरानो, चला तर आता रणावरडे ती रणलक्ष्मी तुम्हांस तिकडे अुत्तर बाजूकडे पाचारित आहे. रावमाहेब, तुम्होस्वतः सर्व सैन्याचं आधिपत्य घ्या. सर हपू रोजची २५-वी नॅटिव्ह इन्फंट्री आनी—चोपा आणि द्या पिटाळून त्या देशद्रोह्यांना—मेजर आर पुढे आला रयालाही त्याच्या तुक्डीनह करा अपयजाचे वाटेकरी. आज ह्या काल्पीममोरील मैदानात आपली रणभूमि धुव सवल अशा होंगराळ प्रदेशांनी पन्नास अजिंक्य आहे. परंतु हाप हाप, आपले आघाडीवरचे लोक मागे पडले पहा—अवसानाचे भरात पुढे गेल्याने त्यांची अशी निराधार स्थिति झाली असावी! तर घाब—हे रणलक्ष्मी तू घाब! ह्या प्रबल सेनेचे, हे अबले, तुष आता रक्षण कर! 'अले भी आले' अमें गडगडत ती रणलक्ष्मी लालबर्दीच्या थोडेस्वारांसह विजयी अग्रजाचे भुजध्या बाजूवर तुटून चालली. ती विजयी भुजवी बाजू पा वीर चटांगीपुढे दवकली, गामरली, मटकन खाली बनली. रया विसीदाविसीच्या तट्टण रणलक्ष्मीचा हा आवेश, तिचा वेफाम मुटलेला थोडा, ही तिची सफापपलप-लवणारी रक्त रक्त तरवार, निळा पाहून कोण रणावगार नाही? वीर स्कूर्नीच्या पिजेने काय प्रकाशगार नाही? सचं बंडवाले तिच्या तेजाने प्रस्फुरित झाले—रण-धुमाळीचा कळग झाला. लाकट फीटव तोकावरचे अग्रजी गोल्दबाज पटापट मरू लागले—राणी व तिचे थोडेस्वार अग्रजी तोकाच्या आगीचे होंवावर अडप्या घेत गेले व ह्या आगीच्या होंवाला चटके देऊ लागले! अग्रजी गोल्दबाजानी तोका सोडल्या, अग्रजी थोडेस्वारचा तोक्याना थोडेघोंसह झुंघळून चालला, बंडवान्याचे वीर गर्जना करीत फारा दिव्यांचा दुप्पन फिरगी सापडला रे मापटला म्हणून बोहो बाजूनी तुटून चालले जाहेन—आणि सर्वांच्या पुढे ती रणलक्ष्मी लक्ष्मीराणी चमकत आहे! असा हा भयंकर चमकमाट पाहून

दिपलेला सर ह्यू रोज आता आपलें राखलेले अंडावरचें सैन्य घेऊन पुढे घुसला व त्या सैन्याच्या नवीन जोमानेच अिग्रजाचा त्या दिवशी प्राण बचावला. अिग्रजी लेखक म्हणतो, "अेक पंधरा मिनिटें अुशीर की बंदवाल्यांनी आमची कत्तल अुडविली-असती! ताज्या दमाच्या रीडसे अुंडांनी तो दिवस पालटविला. 'Ever since that day I have looked upon a camel with eyes of affection.' " त्या दिवसापासून अजूनपर्यंत माझे प्रेम अुंडावर जडलेलें आहे! ह्या परमप्रिय अुट वीरांच्या असहा वाणवृष्टीने पेशव्यांची सेना हट्ट लागली—हट्टली—छाटली—काली सोडून दशदिशांना फाकली! आणखी अेकदोन दिवसांनी काही छोटयाशा चकमकी होऊन ता. २४ मे रोजी अिग्रजी सैन्याने काली सहारात प्रवेश केला. कालपीच्या किल्ल्यात श्रीमंत रावसाहेब पेशवे व तो जवानमदं मराठा तात्या टोंगे ह्यांनी अेक वर्षपर्यंत बऱ्यात श्रम करून अपार युद्धमाहित्य तयार केलेलें होते. तें सर्व अिग्रजाचें हातात पडलें—बंदुकीची दाख राठ हजार पोंड पुरलेली सापडली, अुत्तम रीतीने जडविलेल्या मस्केट बंदुका, मातीच्या साच्यात लोकेनाठी ओतलेले पितळी गोळे, गुरोपमध्ये तयार केलेलीं दाखें, तोफा, हाबिद्दशार, गोळे, गोळ्या व तोफा नीट करण्याचे व बनविण्याचे कारखाने, लष्करी गोपालाचे प्रपंड डोंग, निघाणे, दंडुभी, ध्वज, फेंब शिमें; अित्यादि अित्यादि अशी अगड व अत्यंत अुपयुक्त अशी लूट सापडली!

जें सापडले नाही ते फक्त बंदवाल्यांचे अमर्त्य धैर्यपुढारी हे होत. कारण तें शहर पडल्यानंतर आठवड्यातच मुक्तीने रावसाहेब, बांदेवाले नवाब, राणीलक्ष्मी अित्यादि धुरीण कालपीहून निमटून पुढे पुढे तरी गेलेले होते. परंतु आता यमबासात दुष्काळाने वा शत्रुशस्त्राने मृत्यूने दाढेत पडण्यापलीकडे त्या अतैम्य अशस्त्र, अनाथ, अयशी लोकांचे हातून काहीही घडणें नाही. सर कोलिनने यमुनेच्या अुत्तरतीरासमून आरंभ करून थेट हिमालयापर्यंतचा प्रदेश जिंकून घेतला व सर हूपूरोज व व्हिटर्ल्फ ह्यांनी नर्मदेपासून आरंभ करून यमुनेच्या दक्षिण तीरापर्यंत सर्व प्रदेश जिंकून घेतला. तेव्हा जायत्या सैन्याचें अेका बकतृत्वपूर्ण आपेत अभिनंदन करून व 'सोलजर्स, तुम्ही अेक हजार मैलांवर चाल करीन आलेन, शमरावर तोफा काबीज केल्यात, नद्यांचे आळो-धन, पर्वतांचें आरोहण, अरण्यांचे पर्यटन, प्रचंड शत्रूचा पराजय, विस्तीर्ण प्रदेशाचा पुनर्जय व स्वपक्षाचा विजय, हीं सर्व महत्कार्ये करण्यात तुम्हां यश मिळविलेत आणि तीं करताना तुम्हान अापयश म्हणून निंबले नाही.' तुम्हां धैर्यावान् तर आहातच परंतु तुम्ही शिस्तही अुत्कृष्ट पाळलीत शिस्तीशिवाय धैर्य हे निष्पळ असते. अडचणीत, मोहात व मकटान तुम्ही तुमच्या सेनापतीचे हुकूम शब्दशः पाळलेत व तुम्ही केव्हाही धैर्यद वर्तन केलेले नाही. नर्मदेच्या पाण्यापासून यमुनेच्या पाण्यापर्यंत तुमचें यश तुमच्या शिस्तीने आणलेले आहे!" अने मानद प्रदर्शन करून प्रकृति अत्यंत अत्यय असल्यामुळे व बडवान्याचा पूर्ण निःपात केल्यामुळे नर हूपू रोजने आपला पार्श्व सोडून दिला व ते वृत्तवृत्त अगळ सैन्य आता विगावा घेण्यासाठी हुद्दश करून. राली बसू लागलें.

पण सधरदार कोणी असें हुश करीत बसले तर! तात्या टोरे आणि राणीलक्ष्मी जिवंत अगताना त्याच्या मधून हुश करीत खात्री बसू लागे—कोण हा बुद्धाम-पणा! सडे रहो! आणि मुकाट्याने सडे रहात नसाल तर हा केला पहा त्रिकडे भयंकर बरोडा खालेरला! अंका हे तोफांचे जयनाद! तोफा घडाडत आहेत, मनयांचे यशोगीत तनतनत आहे, वीर जनांचे नाच थयथया नाचत आहेत, भालदारांची ललकारी, ब्राह्मणांची वेदगीतं, बूढांचे आशीर्वाद, तरणांचे रणनाद, आणि त्या सर्वांवर चढत जणारा त्या सर्व गर्जनांचा आत्मा—त्या सर्व गर्जनांची एकवाक्यता असा हा अद्भुत सिंहाद “आम्ही रावसाहेब पेशवे आहेत, आम्ही स्वराज्यासाठी व स्वधर्मासाठी लढत आहोत,” अखिल चराचरहो, नीट ओळखा आम्ही रावसाहेब पेशवे आहोत! आणि इतिहासा, अंक आम्ही स्वराज्या-साठी व स्वधर्मासाठी लढत आहोत!” ही ओळख पटली सर ह्यू रोजला! जिला वनवासाच्या दाढेत दडलून दिले म्हणून मी ममजत होतो तीच ही गर्जना तर नमेल? आम्ही स्वराज्यासाठी लढत आहो, आम्ही स्वधर्मासाठी लढत आहो!

होय, तीच ही गर्जना आहे. काल्पीच्या किल्ल्याचा आधय मुट्याच ती प्रथम गोपाळपुराच्या बातावरणात घुसली. त्या वेळेस आगेच बिहू भुरलेले नव्हते. तमंदे-पामून यमुनेपर्यंत व यमुनेपामून हिमालयापर्यंत अजिजानी सर्व प्रदेश जिंकलेला आहे, जवळ सैन्य भुरले नाही, अंका किल्ल्याचाही आधार राहिलेला नाही, परा-ज्याने नवीन सैन्य मिळण्याची आशा भुरली नाही—अंक तात्या टोरे काय तो भुरलेला आहे! होय ना? तात्या टोरे! चांदण्या भुरल्या नाहीत, दिवे भुरले नाहीत, आगपेट्या भुरल्या नाहीत—पण मूर्य भुरलेला आहे ना? आणि त्याची दौलत ती लक्ष्मीराणी? मग आकाशाला प्रकाशाची विवचना नको. गोपाळपुराला तात्या परतही आला आहे. लोक म्हणतात तो फक्त आपल्या बडिलांस भेटून परत आला आहे—लोक म्हणून पण इतिहास तसें म्हणत नाही. काल्पीला मर ह्यू रोजचा पेच पडला व ती हातची गुटणार असें दिशू लागले तेव्हा त्यांना अंकदम पितृवात्सल्याची अजिजी अनिवार गुबळी फुटली की रणवात्सल्य सोडून ते चरवा-लीला बडिलांस भेटण्यास गेले! कारण? कारण कानपूर पडताच जशी त्यांनी काल्पी वगळत मारली तसेच काल्पी पडताच दुसरा अंकाचा नवीन किल्ला व सैन्य व तोफा वगळत मारणे अवयव झालेले होते! व अंतर्दयच बडिलाच्या भेटीसाठी तर खरेंच—पण खालहेरची भेट घेण्यास हा कात्तिदूत पमार झालेला होता. आणि पहा तो त्या गहरात गुप्तस्थाने कसा वावरून राहिलेला आहे तो! सैन्याच्या मुख्य अधिकार्याची वचन घेता आहे, दरबारी व सरदारी पुढण्याचेपामून लागेल तें साह्य देवू म्हणून अभिवचन घेतो आहे, खालेरचीं खडानखडा टिपणे करून व तें

मिहासन अगदी वरच्या घुण्यापर्यंत पोहचून भुगभूशीत करून भुंगा पुन्हा गुगत झाला परत झुडता ! आणि वडिलांची भेट घेऊन गोसाळपूरला तात्या पुन्हा राव-साहेबांपुढे तयार !

आणि गोसाळपूरला तात्या येताच व त्यांनी ग्वालेर पोपरल्याची वार्ता कळविताच राणी लक्ष्मी म्हणाली, 'तर मग-चला, वळवा मोर्चा ग्वालेरकडे ! ता. २८ मेच्या तें बंदवाल्याचे संन्य आयेन महालात येऊन बघकलें. मिद्याला त्यांनी 'पत्रही धाडलेलें होते. " आम्ही तुमच्याकडे स्नेहभावाने येतो आहो. तुम्ही आमचा 'पूर्वीचा गंवध घ्यानात ठेवून आता साह्य व्हावें, म्हणजे आम्हांस दक्षिणेकडे जाता येतील. " पण त्या वृत्तघाला त्या पूर्वोच्या गंवंधाचा अकदम विचार पडला आहे. ठीक तार अंक, तुझा संबंध पूर्वीचाही व आताचाही. " मिद्याच्या पूर्वजानी आमचा हुजरे-गिरी केलेली आहे '—पूर्वीचा गंवध झाला— " व त्याचें मयें संन्य आम्हांस मिळालें असून तात्यानी ग्वालेरीस जावून व गवं मंडळींची भेट घेवून अकंदर हाकडवाल माहीत करून घेतली आहे "—हा झाला आताचा संबंध. — " मग तुम्हांस आम्हां-बरोबर दुष्ट करण्याची अजूनही अिच्छा आहे काय ? " या झुदार लेखाला प्रत्युत्तर म्हणून ता. १ जूनला मकाळीच दिवा आपली सास बालेपाटी पलटण घेवून व आपलें सर्व संन्य मज्ज करून श्रीमंतावर ग्वालेरीसकळ घालून आला. त्या स्वदेश-बंध श्रीमंताना वाटले की, आपल्या स्वदेशप्रेमाला बंदन करीत दिवा सामोरा आला आहे ! परंतु रणलक्ष्मी लक्ष्मीराणी म्हणाली 'बंदन नव्हे, दिवा तो जरतारी ध्वज भजन करावयास आला आहे '—तिने आपले तीनते स्वार अकदम पुढे काढले व समोर पुपमून मिद्याच्या तोफावर तुटून पडली तोंच तिला जयाजी दिवा व त्याची बालेपाटी फौज दिसली ! पुच्छावर ताडन करण्याच्याला विस्तारी पाणीन जितकी फणफणून दाडपीत गमेल—तितकी फणफणून ती लक्ष्मीराणी त्या प्राण्यावर सपरकन झुलटली. अलिशा बहादर शिंदे—अहो महादजीचे बगज, ही बावीय बणांची शनान्यातली अकद अनाथ मुलगी आपल्यापारी रणदान मागते आहे. पाहू आता त्या देशनिष्ठ महादजीचे कितीतें तेज आल्ल राजनिष्ठ जयाजीत झुतरलें जाहे ! फौजाने भडकलेली ही धावती बीज मस्तवावर तडाडकन घेवून आदळताच दिवा व त्याची बालेपाटी फौज रणागणात निरडून गेली आणि बालेपाटी संन्याचा असा अिकडे जरी बोजबारा झुडत असला तरी तिन्हे मिद्याचे ते अफाट संन्य व त्या भयकर तोफखान्यानी तरी लढाजीची शयें केलेली असावी ! शयें खरीच. कारण तात्याला गाहताच त्या सर्व संन्याने लढण्याचे नाकारले व त्या सर्व तोफानी गडगडण्याचे नाकारले पूर्वोच्या वेताप्रमाणे सर्व संन्य तात्यास जावून मिळालें ! तेव्हा जयाजी अकद मागोजीराव शिंदे व त्याचे दिवाण दिनकरराव ह्यानी ग्वालेरचें रणच नव्हे तर ग्वालेरचें मिहासनही सोडून आम्हांकडे भूम पळ काढला.

ग्वालेर सहराने आता मगलवाद्याचा कडकडाट मुरु केला, ग्वालेरचे

सैन्याने श्रीमंतांस तोफांची सलामी दिली, ग्वाल्हेरच्या द्रव्यभांडाराचा अधिकारी अमरचंद भाटिया यांनी तें अपार भांडार श्रीमंतांस अर्पण केलें. ग्वालेरमध्ये बंड-वाल्यांना सहानुभूति दाखविणारे जे जे स्वदेशभक्त पूर्वी तुरुंगात पडले होते ते आता तुरुंगानून लोकजयजयकारात मुक्त झाले. ग्वाल्हेरमध्ये मित्रजांस मिळावें म्हणून ज्यांनी मित्रांस मसलत दिली ते जरी पडले तरी त्यांचे हाती पडलेले वाडे नि घरे मुळा जमिनदोस्त झाली ! ' राजा आणि प्रजा यांचे नातें ऐशियाटिकास कळत नाही ' हा काळ्याकुट्ट कळंक ग्वाल्हेरने रक्ताची घुटांवर पुटें देवून पार होता नव्हता असा केला. कारण स्वदेशाच्या व स्वधर्माच्या विरुद्ध जो जातो तो राजा कमला ? पुण्याने कुलकलंक रावबाजीला बेळीच पदच्युत न करण्यात जो राष्ट्रद्रोह केलेला होता तो ग्वाल्हेरने केला नाही. अंतर्दयच ५७ सालची प्रांति ही अतिहासात लोक-शक्तीचा प्रथम हुंकार म्हणून मोडली पाहिजे. सिदा स्वदेशास मिळत नाही तर स्वदेशाही त्यास मिळणार नाही. तोफा स्वदेशाकडे, पायदळ स्वदेशाकडे, घोडेस्वार स्वदेशाकडे, सर्व सरदार, सर्व मानकरी, सर्व देव, सर्व देवालये, सर्व ग्वालेर स्वदेशाकडे—आता तू स्वदेशाकडे नसशील तर ? मोठा त्याला फरफर सिंहासना-खाली, राजवाड्याबाहेर, गहराबाहेर, हद्दीबाहेर या हुमकून ! अंतःपर राजा ' प्रजारंजनलघ्वर्णः ' !

तर हा ता. ३ जून सन १८५८ चा शुभदिन बिलकूल टळता अपयोगी नाही. स्वदेशाच्या जरतारी पटव्याला आज स्वराज्याचा दिव्याभिषेक केलाच पाहिजे. " फुलबागेत जंगी दरबार भरला. सरदार, मुत्सद्दी, शिलेदार, सेनाधिकारी जे जे म्हणून श्रीमंतांना येवून मिळाले होते ते ते सर्व आपापल्या अतिमामाप्रमाणे आसनांवर विराजमान झाले. कारण अरब, रोहिळे, पठाण, रजपूत, रोंगडे, परदेशी आणि अतिर धोरप्रेष्ठ आपापल्या सैनिकी पोषाखात कमरेला तरवारी लटकावून स्थानापन्न झाले. श्रीमंतानी स्वतः पेशवाजीची वस्त्रे परिधान करून मस्तकावर शिरपेंच व कलगी-तुराही चढविल्या. कानामध्ये पाणीदार मोत्याची भिकवाळी आणि गळ्यात मोत्यांचे मोल्यवान् सरही त्यांनी घातले. आणि अशा रीतीने पेशवाजीच्या सर्व लवाज्म्यासह भालदार चौपदारांच्या ललकान्यात व वरून मोर्चेले डाळ्यांनी जात असता, श्रीमंतांचे दरबारात आगमन झाले. त्याबरोबर नेहमीप्रमाणे सर्वांनी नुस्थापन देवून श्रीमंताना मुजरे केल्यावर श्रीमंत सिंहासनावर चढले. श्रीमंतांच्या डोळ्यात आनंदाधू आले व सद्गदित होवून त्यांनी वक्तृत्वपूर्ण शब्दांत सर्व सरदारांचे अभिनंदन केले. रामराव गोविंदाना मुख्य प्रधानकीची वस्त्रे देण्यात आली तात्या टोपेची सरमेनापति-पदावर नेमणूक करून अेक रत्नजडित तरवारीही त्याला देण्यात आली त्यानंतर अष्ट प्रधा-नाचीही निवड झाली. सैन्यामध्ये वाटण्यासाठी वीस लाख रुपये देण्यात आले. आणि हा संपूर्णतया यशस्वी झालेला समारंभ गपला. प्रत्येकाचे मुसमंडल टवटवीत झालें होतें व जिकडे तिकडे तोफांच्या सरवत्या होवू लागल्या. "

त्या सरवर्मांचे आवाज अंकूनच सरहणू रोज तिकडे पचकला होता आणि हे आवाज अंकून सर्व पागापांग झालेल्या बंडवाल्यांस पुन्हा आवेश व संमेलनकेन्द्र मिळाले व आजपर्यंत खुटू वीं नको म्हणून दचकणाऱ्या महाराष्ट्रात त्याचा जरिपटका जमा डोलत असलेला पाहताच नवस्फूर्ति व जातिचेतना उत्पन्न व्हावी म्हणून नानासाहेब पेशव्यांचा प्रतिनिधि श्रीमंत रावसाहेब ह्याचा हा राज्यारोहण समारंभ घडवून आणलेला होता. भर मुद्राच्या रणधुमाळीत या राज्यारोहण समारंभात श्रीमंतांना मुजरे करीत बगण्याला तात्या टोपे काही महामूर्ख नव्हता. लुम्या जगाने जातीचा मृत्यु बुम्या डोळ्याने पाहिलेला होता; पण ह्या घटनेने नैरास्याच्या पदम्यातून तात्याने कातोला नवचंतन्य दिले. जगातील काही लोका—काही आनंदाने सर काही नैराश्यमय दुःखाने ओरडले होते—“अरे हूं तर प्रेतच धुरलें आहे; यात प्राण असा मुट्टी नाहीच !” पण काय चमत्कार सांगायो ! तात्याने गोपाळपुराण मृत झालेली माती हाती घेतली आणि वीवर फुंक मारताच काय चमत्कार—मारे जग आश्चर्याने तोंड पाहताच राहिले ! त्या चिमूटभर मातीतून लक्षावधि रपयांचा छनछनाट करीत अंक सिंहासन प्रकट झाले ! खरोखरच महादाम्भवं ! पहा ते हजारो सङ्गमारी योद्धे घाबून पुढे घुमत आहेत. अंका त्या वीर नेत्यांच्या सन्मानार्थ बुडविलेल्या तोफांचे वटगटाट ! अंक नवीन सैन्य छुमे ठावले, नवीन तोफा दड्याळ लागल्या, तात्याने थमा प्रकारे अंक नवीन राज्यच हस्तगत केले ! परंतु बाणल्या या अद्वितीय पराक्रमाने जगाला दिपविले अवेद्याच तात्याचा धुरेश नष्टता. तो निश्चितपणे हे जाणून होता की, मराठी साम्राज्याच्या गेशवे पदावर श्रीमंत रावसाहेबांना वसविण्यात अत्यार्थं शुभ वर्तमान, सर्वांना जाहीर करून सांगणाऱ्या तोफांचा गडगटाट अंकून रानोमाळ अतस्ततः पसरलेल्या बडवाल्यामध्ये अंक नवीन आशा, नवीन उत्साह व नवीन स्फूर्ति संचरेल. तात्या हेही जाणून होता की, बाल्हेरला फडफडत असलेल्या विजयी जरिपटकपाला पाहून बनेकाच्या मनात बुद्धि रणोत्साह व धैर्य्यी मांता भरती येतील. तसेच तो हेही जाणून होता की, ज्याच्या भोवती गोळा व्हावयाचे ते मूळ सत्ताकेन्द्रच नष्ट झाल्यामुळे बडवाल्यामध्ये निर्माण झालेला भोकाट वेदिस्तशीरपणा या नवीन स्थापन केलेल्या सत्ताकेन्द्राच्या स्फूर्तीने नष्ट होऊन जाऊन त्यांना मिस्त लागेल. आणि तात्याचे हे सर्व अंदाज ततोतत खरे ठरले. कारण पाडे सेनिकाच्या सघटनेत अंकदम नवे वारे जेळू लागले, आणि अिकडे अशा रीतीने तात्याचे देशवाधव जसे अतमाहित झालेले होते, तसे तिकडे ज्या अस्मिदस सैन्याने सुटकेचा निश्वास सोडला होता त्या आगळ नेनेला या नवीन प्रकट झालेल्या सिंहासनाच्या स्थापनेने पुन्हा आश्चर्याचा घक्का चमला. आणि हेच अद्दिष्ट साधण्यासाठी तात्याने व जातिकारक नेत्यांनी पेशव्यांच्या राज्यारोहणाचा डिंडिम अतिशया प्रकटपणे वाजविलेला होता. त्यानी टाकलेला डाव

संपूर्ण यशस्वी झाला. कारण तात्याच्या तोफांच्या गडगडाटासरती सर ह्यू रोजच्या विश्वांतीला तडा झाडून तो दचकून अकस्मात जागा झाला.^{१०}

पण आता सर ह्यू रोजला अेकदा दचकविल्यावर मग रणसमारंभाविषयी दुसरे सर्व समारंभ बंद करावेत हें लक्ष्मी राणीने म्हणणें जो कोणी ध्यानात घेणार नाही त्याचा मात्र वाईट परिणाम ! परंतु सैन्याची व्यवस्था तिच्या म्हणण्याप्रमाणे लावण्यावितकी बंडवाल्यांची घुस्ती, दुर्दैव अुतरवू देणार नाही ! ते अंपारुमात अव्यवस्थेत, भोजन समारंभात, अप्रासंगिक दाहकामात, फुलवाग्या अुडविण्यात व हलगर्जीपणात दंग होणारच होणार—कारण नाहीतर मग स्वराज्य मिळविल्याचा अुपयोग तो काय ? तात्याने व राणीने हा सखलखाट 'चल् चल् चल्' म्हणताच निर्माण केला ! पण हा दाहकामात तोफांच्या दाहकामावाचून नि गोळीवारावाचून स्थिरता येणार नाही ! सरसर करीत हा जाग्वज्य विस्तार झाला—क्षणभर जळणार—दुसऱ्याच क्षणी आपला आपणच राख होऊन खाली येणार ! अितक्यात बेहतर आहे आलास तर. कारण असा जळत्या द्रव्याचा अेक क्षणही मुळीच न जळणाऱ्या मातीवेसा वदनीय नयना तर हा अितिहासच नसता !

दचकलेला सर ह्यू रोज आपल्या अुत्कृष्ट सैन्यां आधिपत्य पुन्हा स्वीकारून तात्काळीय त्वालेवर चालून आला. विजयंरात दंग झालेल्या बंडवाल्यांना अलेर जागें करण्यात यश येवून तात्या टोने मुरारकडे येतो तो ता. १६ जून

१०. Mallsen, writing about the cleverness and diplomacy which Tatia and Laxmibai showed in taking Gwalior, says :—" How the ' impossible ' happened has been told.....He (Sir Hugh Rose) realised, moreover, the great danger which would inevitably be caused by delay. No one could foresee the extent of evil possible if Gwalior were not promptly wrested from rebel hands. Grant them delay, and Tatia Tope, with the immense acquisition of political and military strength secured by the possession of Gwalior and with all its resources in men, money and material at his disposal, would be able to form a new army on the fragments of that beaten at Kalpi, and to provoke a Mahratta rising throughout India. It might be possible for him using the dexterity of which he was a master, to unfurl the Peshwa's banner in the Southern Mahratta districts. Those districts were denuded of troops, and a striking success in Central India would probably decide their inhabitants to pronounce in favour of the cause for which their fathers had fought and bled. "

—Mallsen's Indian Mutiny Vol. V, pages 149-150.

१८५७-ला दोन तास हातघाजीची लढाजी होऊन ती छावणी अग्निजांनी जिंकून घेतली. शिवाय सर ह्यू रोजचे बरोबर पळून गेलेला शिदाही आलेला होता. व आपण वेवळ त्याच्यासाठीच लढतो आहोत असे दाखवून ग्वालेरीतील भोळ्या लोकाना स्वामिनिष्ठेच्या आवरणाखाली फुटविण्याचाही प्रयत्न त्यांनी केलेला होता. मुरारची छावणी जाताच मग ग्वालेरच्या वडवाल्याना पुन्हा अवतान भरलं ! अपयशाचीं चिन्हें दिसू लागताच फाटाफूट होत चालली. रावसाहेब वांघाच्या नवावाकडे, नवाब रावसाहेबाकडे, बेकच घावपळ सुरू झाली.

परंतु असल्या विकट प्रसंगीही रणलक्ष्मी लक्ष्मीराणी अचंचल निश्चयाने तरवार परजीत आहे. तिला आता धास्ती कसली ? आशा आणि निराशा ह्यांना तिने पायाखाली तुडविलें आहे. अंहिक वैभवाची तिला किळस आलेली आहे. आता बेकच महारपाकांक्षा झुरलेली आहे की, लढत लढत रणात मरतोपर्यंत हा स्वातंत्र्यध्वज माझ्या सरवारीने ताठ सोललेला असो ! ती किंवा तो (लक्ष्मी राणी किंवा ध्वज) धुळीत न पडता रणात पडावें ! अंतर्यं तिने रावसाहेबास धीर दिला, त्या वेदद सैन्याची शक्य तितकी व्यवस्था केली व आपण पूर्व वाजुचें 'सरक्षण करण्याचें काम अगावर घेतले. ती रणदेवी म्हणाली, "मी स्वतः आपलें कर्तव्य करण्यास जेका पायावर तयार आहे. तुमचें कर्तव्य तुम्ही करा म्हणजे जाले."

तिने नेहमीचा लष्करी पोपास अगावर चढविला, शुभया घोड्यावर ती स्वार झाली, तिने म्यानानुन आपली रत्नसज्जत समशेर बाहेर काढली व ती आपल्या सैन्याची कडक कमांडीत घेऊ लागली ! तिने कोटाकी सराभीच्या वाजुने आपले मोर्चे सुलुळट तऱ्हेने सज्ज केले. जशा या युद्धदेवीच्या सैन्यापल्याखाली तिच्याच तेजाचें अनुरूप असे अतुल सैन्य असने तर ! अतुल नसलेले तें सैन्यदेखील तिच्या या रणोत्साहाने बीरावून गेले. कारण अग्निजी सैन्य दिसताच जिकडे तिकडे कणें, तबूर, भेरी, रणवहिरी वाजू लागून आनासमंडळ दणाणले व राणी तिच्या निवडक स्वारांसह रणात समशेर चमकावीत तळपू लागली. तिच्या बरोबर मंदर व बाशी ह्या तिच्या जिवलग दासीही नळपत आहेत. स्वरूपाने खूबमूरत, पोपास भर्दानी, रणात रंगलेल्या—ह्या दासीची त्याच्या स्वामिनीबरोबरच अतिहासाच्या आकाशात आचंद्रार्क स्मृति चकाकत असो !

राणी लक्ष्मीबाई आज शौर्यस्फूर्तीच्या शिखराला पोचली. आकाश धुराने व धुळीने व रक्ताने व निनादाने व गर्जनेने जरी खचून भरलेले होते तरी तितक्या-तूनही ती विजेंसारखी चमका मारून निराळी पडत होती ! तिच्या फळीवर शिंभचा बारबार मारा झाला, पण तिने तिच्या सैन्याची फळी पुटू दिली नाही. सर्व दिवसभर ती लढत होती. तिचें सैन्य जोपास चहून तिच्या सरवारीबरोबर सपासप धाजूना कापीत होते. अखेर शिंभ हटला त्याने तिची फळी फोडण्याचा सा वा. ८-१३

नाद सोडून दिला, व त्या काळमपिणीच्या विद्याची दिशा सोडून देवून दुसऱ्या बाजूला तो वळू लागला.

जूनचा १८ तारीख जुजाटली. अग्रजी मनेचा आजचा कार्यक्रम अमोघ होता. निरनिराळ्या दिशांनी थालेरवर चढात्री करीत आज थालेर घेण्यासाठी त्यांनी गिरस्त चालविली. अंतर दिशांकडे खुद्द मर ह्यू रोज गेलेला होता व शांशीच्या राणीच्या दिशेला तो काळचा परतवलेला परंतु आज हट्टाम पेटलेला व नव्या कुमकीने मबळनर झालेला योद्धा स्मयच चालून बाला. राणी आपल्या दळभारासह गिळच होती. 'मी माझे कर्तव्य करण्यास बेका पायावर तयार आहे !' आज डोक्याम भरजरीची चंदेरी घत्ती, अंगात समामी अंगरक्षा, पायात पायजमा, आणि गळ्यात मोत्यांचा कंठा रुळत आहे, तिची दासी व ती ह्या दोघीजणी मर्दानी पोषाखात आपल्या तंबूत सरबत पान आहेत तोंच अग्रजी हल्ला झाल्याची बर्दी पोबली. भात्यातून बाण, मेघातून बीज, गुहेतून सिहीण, तरी तंबूतून लश्मी सपकन बाहेर धुमली, घोड्यावर चढली, समगेर झुपसली व सैन्यासह आपल्या गमूबर जाधून पसरली. अग्रजी पोढे मी मो म्हणणारे, पण रणलश्मीने देजार केलें. "निजे आपणे सैन्यासह तत्काळ, धलडित व भयंकर हल्ले चालू केले आणि जरी तिचें सैन्य पुनःपुन्हा धारातीर्षान धुडून बेकसारखें कमी कमी होत चाललें. तरी राणी सर्वांच्या पुढे तळपत चाललेली दिने ! तिच्या भंगलेल्या सैन्यास पुन्हा गोळा करीत व शीपाचे मुत्कपर्ण गाजवीत रणावलेली दिने !" असें अग्रज इतिहास लेखक म्हणतो. तिची धाजू अमी अगुल सौंपनि झुजत असता अंतर दाजूनी बडवाल्याना भंगवून अग्रजी सैन्य तिच्या पिछाडीवर गर्जत आलेले तिला दिसलें. तोफा बंद झालेल्या, सैन्य सुधळून गेलेले, जवळ १५-२० घोडेस्वार काय ते भिल्लक, चौहो बाजूनी अग्रजी विजयी लगट—राणी लश्मीने आपल्या त्या सुंदर दासीसह तो शत्रूचा कोट फोडून बंडवाल्याच्या मुख्य भागान मिळव्यासाठी घोड्यास टाच दिली. मागो-माग हुमास पलटणीचे आगळ स्वार चिन्हाप्रमाणे गोळ्या मोडीत तुटून पडले. तरी ती शांशीची राणी तरवारीने सगळ्या मार्ग काडीत पुढे चालली आहे. 'मेल्ले, बाजीमाहं, मेल्ले !' हाय हाय, हा करण रव कोणाचा ? लश्मी मागे वळून पाहते तों तिची ती सुंदर दानी फिरग्याने यमपुरीस धाडलेली दिसली !! चक्काळून ती राणी त्या फिरग्यावर धावली, निचा वार त्याच्या अधम मस्तकावर दणाणला, सुंदर दानीचा मूळ घेवून तिचा घोडा पुन्हा भरघाव पुढे चालला बेका सहानगा ओढपाळा ती भिडली. बेक खुडी व राणी शत्रूच्या टप्प्यातून निमटलीच ! परंतु मोडा ती खुडी घेजीना ! तिचा तो रणप्रसिद्ध जुना घोडा आज जर अमता ! मानिकाच्या विम्ववाचे वरुळ जणू त्याचे भोवती पसरलेले आहे अना तो घोडा त्या ओढपाळाच्या भोवती भोवती फिरे पण खुडी घेवून पळीकडे निघेना. तों दृष्टिपाताच्या अवकाशात अग्रजी घोडेस्वार तिच्या अगावर कोमळले. तरी शांशीच्या राणीने

तोंडून शरणाचा शब्द नाही ! त्यांच्या अनेक तरवारींशी तिची अेक तरवार भिडली. समोरच्या आघाताशी तिने खडाखड खडका बुडविला, पण अेकाने तिच्या मस्तकावर पाठीमागच्या बाजूने वार केला ! त्या वारासरशी तिच्या मस्तकाचा दक्षिण भाग विच्छिन्न होऊन तो नेत्रही वाहेर आला—तितक्यात तिच्या छातीवर पण वार झाला ! लक्ष्मी, लक्ष्मी ! तुझ्या शरीरातला शेवटचा रक्तविंदु गळू लागला— आणि म्हणून समरदेवते, हा घे तुला शेवटचा वळी !

तसल्या आसन्नमरण स्थितीतही त्या मानिनीने आपल्यावर वार करणाऱ्या त्या गोऱ्या सार्जटाचा चुराळा घेला आणि ती शेवटचे द्वासोच्छ्वास करू लागली अिमांनी शेवक रामचंद्रराव देशमूख हे जवळच होते. त्यांनी संप्रामस्यानातून त्या विकलित राणीला दोजारच्या पर्णकुटिकेत नेले; गंगादासवावांनी तिला वृषा-सारथ्यं दौतजल सादर केले. रस्ताने लालमडक पडलेली ती रणलक्ष्मी रणशय्येवर पड्डली आणि तिच्या मूष्मय पिंजऱ्यातून बुडून तिचा तो दिव्य आत्मा चिन्मयक्ष्मी सारूप्य पावता झाला. तिचें निधन होताच तिच्या आलेप्रमाणे शत्रूचा डोळा चुकवून रामचंद्ररावाने जवळच्या गजोतील गवताची अेक चिता तयार केली व तिच्या त्या मूष्मय पिंजऱ्यालाही रिपुस्पर्शाने अपवित्रता येण्याचे आधीच ज्वालामालीच्या दीप्त ज्वालावर आरुढ केलें ! गादीवर नाही, तर चितेवर ! पण ती राणी स्वतंत्र राणी-सारखीच लढता लढता अमरत्वाच्या मदिरात विराजमान झाली ! अिग्रजाच्या पाठलागा, आता तुम्ही अिच्छा अेल तर मरणाच्या दारातून प्रवेश कर आणि त्या पितेच्या अग्नीसच राख होऊन जा !

सत्तावनच्या स्वातंत्र्य समरातील अग्निकल्लोळाची ही शेवटली ज्वाला स्वर्गा-कडे चढत आहे ! अशी रणलक्ष्मी लक्ष्मीराणी कृतनीति, कृतप्रतिज्ञ, कृतकृत्य झाली ! असली अेक विभूति राष्ट्राच्या अस्मितेला सफळता देते. अत्युत्तम सद्गुणांची ही मंजूषा होती. जातीने स्त्री, ययाने पंचत्रिंशेचे आत, रूपाने सूक्ष्मरूत, वर्तनाने मन-मोहक, आचरणाने सच्छील, राज्याचें नियमनमामर्थ्य, प्रजेची प्रीति, स्वदेशभक्तीची जाज्वल्य ज्वाला, स्वातंत्र्याची स्पतंत्रता, मानाची माननीयता, रणाची रणलक्ष्मी ! रणलक्ष्मी लक्ष्मीराणी, तुझ्यासारख्याच्या सभवाने ह्या जड पृथ्वीला कवि वसुंधरा म्हणतात. 'लक्ष्मीराणी आमची आहे' हे म्हणण्याचा मान मिळणे परम दुष्कर आहे. अिल्लडच्या अितिहासाला तो मान अजून मिळालेला नाही ! अिटलीतील राज्यश्राति अितकी वीररमयुक्त वयताही तसल्या बुदात प्रसंगातही अिटलीच्या गर्भात राणी लक्ष्मीमारखा गर्भसंभव झालेला नाही ! 'लक्ष्मीच्या अंगात जें रक्त खेळत होतें तें रक्त, ते क्षीज, ते तेज आमचे आहे' ही ययायं गवोक्ति करण्याचें भाग्य, हे भारतभू, तुजें आहे ! वीरप्रसव भरतभू, तुला दृष्ट न पडो—तुम्ही सर्व अिडापीडा टळो !

पण भारतभूलाही हें रत्न मत्तावनच्या स्वातंत्र्यसमराशिवाय अन्य प्रमंगी संभविता आले नसते. ममुद्रातील चतुर्दश रत्ने काही मपाटीवर तरंगत नमतात. मात्यांतून ब्रह्मास्त्र काही रोज निघत नाही. मूर्खजांनातून तेजाचा ओष काही निघा-
 मांततेत छोटत नाही, त्याला मूर्खाचा खरोखरच चटका दमावा लागतो. अन्यायांनी हृदय खरोखरच तळमळावे लागते—पोटावे—जळावे लागते. खरोखरच—वरपांगी नव्हे; तर रक्ताचा विंदु नि विंदु खरोखरच कडावा लागतो. राष्ट्राच्या भूति अशा तळच्या सळसळामुद्रा पेटल्या, पाल, वडत तप्तरमाची लाट गुरगुरत ढवळू लागली, अन्यायांच्या मर्षणांचा डेकळा त्यात अखंडित वेगाने भरभरत चालला, अग्नीच्या धुममण्यांनी व फूत्कारांनी व कडकडाटांनी ज्वाळा अेकावर अेक अूच जुडपा मारीत चालल्या, म्हजजे मग असा या भट्टीत राष्ट्रीय गुणांचे हिणकस कण पेटू लागतात, हिण पेटू लागले आणि कमकमू लागले व त्या भयंकर ज्वालाकल्लोळांची पूर्ण रमतप्ततेची परमावधि झाली की, त्या सर्व गुणांची निष्कर्षभूति रसरमत वरती चढू लागने. सत्तावनच्या माली भरतभूमीच्या अंतःकरणाला खरोखरीच आग लागली. त्या ज्वालापुष्पांचा दिग्गजांची कंठाळी घमेल असा भयंकर स्फोट झाला, आणि पहा त्याचे अग्निकल्लोळ कोणीकडून कोणीकडे व कोटून कोठपर्यंत घडघडत फोकावताहेत ते ! अूच अूच ज्वालांवर ज्वाला ! मोरनला ठिणगी पडली आणि जी नुक्तीच ढगहोमीने तुडविली होती ती भूमि बरन मातीचे मंदान वाटत होती ती दाहूचे ज्वालाग्राही पेट ठरली ! भरभर तिच्या तप्तरमाची रमत्यनें वनू लागली ! अेसाद्या दाहूच्या नळपातून हवेमध्ये अने बाण, शारे, चित्रविचित्र अद्भुत देवाचे सरभरत, जळत, जळजळत मुटत चालतात तने ह्या नळपांतून कोरायमान रक्तवर्षाव, रणे, दाहशस्त्रे सरसरत वर अूमळची ! केवडा नळा ! मोरतपामून विद्धपात्रीपर्यंत जाडी व पेसावरपामून दमदमपर्यंतची रंधी ! आणि तो पेटला ! ज्वालाचा स्फोट मणागत त्या कल्लोळाच्या अुदरात कोण ही रक्ताची शिळंधार निमिति ! दिल्ली पेटली, प्जामीचा मूड, कानपूरच्या कत्तली, लखनौचा संग्राम, हजारो वीर रगत लढत मरतात, जरिपटक मरासर वर चढतात, शहरे पेटतात, बालके जळतात, कुवरमिह येतो, शगडतो, पडतो. मौलवी येतो, शगडतो, पडतो. मिनपुरीचे सिंहासन, दिल्लीचे सिंहासन, लखनौचे सिंहासन, कानपूरचे सिंहासन, बादशाचे सिंहासन, फरकाबादचे सिंहासन, त्यांचे ध्वज, पताका, सेनाधेणी, मत्त गज, मरा-
 भर सरसरत बाहेर पडतात, ज्वालाच्या लालमढक कल्लोळात तळपतात, कोणी या ज्वालेच्या, कोणी त्या ज्वालेच्या सिसरावर चढतात, लुटतात, पडतात ! अमल्या अुणनेत भारती जळू लागली ! असे भयंकर दाहूकाम जळत आले :

आणि ही गंगागीर वोवाच्या पंजकुटिकच्या शेजारी भडकलेली चिता त्या सत्तावनच्या स्वातंत्र्यसमराच्या अग्निकल्लोळाची शेवटची ज्वाला आहे !!

भाग ४ था

तात्पुरती शांतता

प्रकरण पहिलें विहंगावलोकन

सत्तावनच्या युद्धप्रसंगाची मुख्य भूमिका धुतर हिंदुस्थानातच असल्यामुळे त्या प्रदेशातील अद्भुत झुलाढाळीचें वर्णन करण्यातच अतिका वेळ ग्रंथाचा विस्तार करावा लागला. तथापि त्या प्रसंगाचें नविस्तर स्वरूप तर राहोच, परंतु साधारण नकाशा समजण्यासही अतिर प्रांतांत त्याचे काय परिणाम घडले हें पाहणें अवश्य आहे. वेतदर्य त्या रणस्फोटातील प्रचंड ज्वालाकत्सोळ आकाशात अवघानि पावत असता अतिरप झुडालेल्या ठिगण्यांच्या चकमकीही थेंकदा धावत्या दृष्टीने पाहून येणें भाग आहे.

पंजाब प्रांतामध्ये दिल्लीचा वेढा झुजत असताना झुडालेल्या गडबडीची हकीकत मागे जी दिली आहे तीनंतर अेकदोन प्रसंगविरहित साधारण स्वस्थताच नादत होती. शीख लोकाव्यतिरिक्त अतिर लोक कोणत्याच बाजूने न लडता मनातल्या मनात जळफळत होते व बडाला यम याबें असें अिच्छीत होते. व शीख लोक व शीख संस्थाने अिग्रजाच्या बाजूनेच लडत होतीं.

राजपुतान्यातील लोकसमुदायांची सहानुभूति पाटचपक्षाकडेच होती हें अनेक प्रसंगी अुघड झालेले होते. जपूपर, जोधपूर, अुदयपूर नगरे शहरी अिग्रजांच्या वतीने लडणारी नैटिह फौज अगली तरी तिच्यावर सुरू होणाऱ्या शिव्याशापांच्या वर्पावावरून, बाजारात बंडवाल्यांच्या जयाची बातमी येताच सुरू होणाऱ्या जयजय-कारावरून व बंडवाल्यांचे मोड झालेले अंकताव व्यक्त होणाऱ्या सतापविन्हांवरून ही लोकसमुदायांची सहानुभूति दर क्षणी व शेवटपर्यंत सुव्यक्त होत होती. राजपुतान्यातील बहुतेक राजानी तटस्थतेचें धोरण स्वीकारून कोणत्याच पक्षास जयापजयाचा स्भाव निकास होओतीं प्रत्यक्ष मदत दिली नाही. व जेव्हा त्यातील काहीनी केवळ भागच पडले म्हणून अिग्रजाकडे आपली सैन्ये धाडली तेव्हा त्या संन्यांनी आपल्या स्वतःच्या राजाच्या आज्ञेलाही धाव्यावर बसवून स्वदेशबंधूवर फिरंग्याकरिता शस्त्र अुचलण्याचे साफ नाकारलें ।

विध्याद्रीच्या अतरेकडे हें विहंगावलोकन करून आता त्याच्या दक्षिणेकडे दृष्टिपात केला असता प्रथमतः शिवाजीच्या मराठ्यांचें राष्ट्र कटाक्षमपद्धित घेऊ लागतें. अतरेकडे गेलेले त्यांचे देशबंधु कानपूर, काल्या व झांशी येथे रणमंत्रामाची पराकाष्ठा करीत असता. रायगडला 'कडेलेट' झालेली त्यांची स्वराज्याची गादी ब्रह्मावर्तास रस्तकट्टमातून पुन्हा प्रादुर्भवन पावत असता व मंताजी-घनाजीने तोललेल्या त्यांचा भगवा झेंडा पुन्हा फडकविण्याचा खट्याटोप तात्या टोप्यांनी मांडला असता अतरेकडे दिमून आलेल्या अमृतपूर्व समकालोत्थानाची, तडफेची व करारीची अठावणी महाराष्ट्राचे महाराष्ट्र राज्यामाठी तत्कालीन व सत्तम वेगानेच दक्षिणेकडे केली अमती तर सर्व अक्लंड जरी लढावयास आले असतें तरी महाराष्ट्राचें निशाण त्यांच्या-च्याने वाकवले नमते ! महाराष्ट्राचा भगवा झेंडा रणांगणात डोलताना पाहून ज्याच्या अंतःकरणात अभिमानाच्या लहरी असळत नाहीत असा मराठी बीजाचा अर्नसगिक मराठा—वसून तो दाखवो वा न दाखवो—असणें दाखव आहें काय ? सत्तावन सालीही महाराष्ट्राच्या अंतःकरणात वीरोचित चेतना नितर्गने अठविशी—परंतु तिला घर-सोडीच्या व अनिश्चिततेच्या रोगाने घरीरातल्या घरीरातच गुदमरवून ठार केली. अतरेकडे जातिसंपटना चालली असता दक्षिणेकडेही तिचे दूत दाह्रा-शहरांतून व संस्थाना-संस्थानांतून फिरत होते. सातारचे रणो यापूर्वी याचे कानपूरच्या नाता-साहेबांनी पत्रव्यवहार चालले होते. पुणें, सातारा, बेळगाव, धारवाड, मुंबजी, हैद्राबाद, वगैरे ठिकाणच्या गिपायाच्या रेजिमेंटमध्ये घिरून ब्राह्मण, मोलवी व अतरेकडील गिपायी जातीचा भयंकर वणवा पेटवीत होते व अतरे अठनाच दक्षिणेही अठणारच अठणार असा म्हैमूरपातून विध्याद्रीपर्यंत आणामाकाही घेण्यात धाल्या होत्या. परंतु 'अठावयाचे' हे जरी दक्षिण चिसरली नाही तरी 'अतरे अठताच' अेवढे मात्र तो विनरली ! अतरेकडे बंडाची अठावणी जशी विद्युद-वेगाने अकल्पनीय समुत्थानाने झाली तशीच तेव्हाच मारू वा मरू वा निश्चयाने अठण्याचे अंबजी दक्षिण वाट पाहून वमली की अतरेकडे कसा रंग भरतो तें थोडा वेळ पाहून मग अठू. क्रांतीसारख्या जीवनमरणाच्या असा भव्य कार्यात दोहो बाजूस कोणता ना कोणता तरी तोटा असतोच. तडकाफडकी केली तरी अेक तोटा असतो, शाततेने केले तरी अेक तोटा असतो. असा दुहेरी तोट्यांमध्ये कर्तें लोक तो तोटा निवडतात की ज्यान माहमाचा व तज्जन्य अवमानाचा अतर्क होशील. कान्या ह्या गणिनातल्या बेरोज-वजावाकीने चालत नमतात. त्या हृदयातील अवमानाच्या अतर्क्य दगाने विजय पावतात. मघट्या घटपणाने त्या थंड पडतात—गनीच्या अुणतेने त्या अुण राहतात. मघटना चालली असता शातता असावी, गणिन करावे. घटपणाने कालनिश्चितता ठरवावी. परंतु अेवढा शीळ फुंकली गेली की मग जीव जावो अथवा राहो असा मारा मारीने मयंकर गर्दो अडवून द्यावी. तिथे जो घरमोड करील त्याचा जीव गेलाच. तिथे अठू वा नवो म्हणून म्हणेल तो कायमचा झाली कोसळलाच

संघटनेत शांतता, परंतु क्रांतीत धाडस ! संघटनेत गाळिचावरही जपून पाय हलके हलके टाकणे परंतु क्रांतीच्या विस्तवाच्या मंदानात अेकही पाय न डळमळविता नोट तोरासारखें पुढे घुसणें ! मग यश वा अपयश येवो, मग जीवन वा मृत्यु येवो, रणधुमाळी करावी, भाभुगर्दी करावी, मारिता मारिता मरावें—कारण अेकदा नोवत झडली की क्रांतीत यश येव्याचा मुत्कष्ट संभव म्हटला म्हणजे यशाच्या अेफिकिरीतच असतो.

बशिण हें तत्त्व विसरली व अुत्तर अुठताच तत्क्षणीच न अुठता हलके हलके य चाचपडत अुडू लागली. यशाच्या या फाजील फाळजीने अपयश कसें आलें हें आता क्षटकान अवलोकन करू.

कोल्हापूर येथे असलेली २९-वी व धारवाडची २८-वी ह्या रेजिमेंटमध्ये क्रांति-कारक पत्रव्यवहाराने व दूत सिप्टात्रीने बंड करून अुठण्याचा विचार जेव्हा घाडू लागला तेव्हा अुत्तरेवरोवर अुठण्याचे अंबजी आंगस्ट तारीख १०-व्या सर्वांनी अुठावें असे ठरविण्यात आलें. परंतु कोल्हापूरकडे दाव ठेवण्याकरिता अिग्रजी सैन्य मध्य-सरीच गुप्तरूपाने घाडण्यात आले आहं ही बातमी तेथील सिपायांस तार ऑफिमातील अेका नेटिव्ह नौकराने क्षटकान कळविल्यामुळे तेथील सिपायी ता. ३१ जुलै रोजीच येअून व नुकत्याच घाडलेल्या अिग्रजी सत्कराशी दोन हात करून ते सिपायी कोल्हापुराहून घाटाकडे निपून गेले व तेथे सावतवाडीचा प्रमुख पुढारी रामगी-अुपप्रव देण्यास आरंभ केला. कोल्हापूरला झालेल्या या अुठावणीच्या चौरुशीत हें अुघडकीस आलें की पुण्यास असलेल्या महात्री लोवर्गच्या मुख्य मीन्डवीने गुप्तदूत घाडून कोल्हापुरातील व महाराष्ट्रातील वडखोर पुढाऱ्याशी सगनमत केलेले होतें. प्रॅड जेकब याची कोल्हापुरास रवानगी होताच त्याने तेथील राहिलेल्या नेटिव्ह सिपायांस नि.शस्त्र केलें व त्यांच्यातील वडखोर पुढाऱ्यास गोळ्या घालून ठार मारण्यात आलें.

परंतु हे सिपायी ज्या दिवशी अुठले त्या दिवशीच कोल्हापूर काही अुठलें नव्हतें. मध्यतरी तेथील तरुण राजाकडे नागासाहेबाचे दूत प्रत्यक्ष येअून भेटून गेले व त्याला लखनौच्या नवीनच सिंहासनावरून जेफ अुत्तम सलवारही बखीस देण्यात आली. जमखडी, सागली वगैरे सस्यानातूनही अुठावाने प्रयत्न करण्यात आले. कोल्हापूरच्या राजापेशा त्याचा धाकटा भाअू चिमाराहेव याच्या अगात शिवाजीच्या रक्ताचे किंचित् जास्त बीज अुतरलेले असल्याने त्याने विघडलेली घडी पुन्हा बस-विण्याचा प्रयत्न केला. कोल्हापूरच्या खाजगी सैन्यात अितर लढयऱ्यांत फारच कत्तोसीने गुप्त तयारी चालविली. व ता. १५ डिसेंबर १८५७-च्या पहाटे कोल्हापूर शहर पुन्हा अेकदा बंड करून अुठले. शहरातील तोफा मोर्चावर अुभारल्या गेल्या, दरवाजे बंद

शाले व जिकडेतिकडे स्वातंत्र्याची नोंद घडाडली. जेकडे आपल्या हाताखालील लोकांस सज्ज करून सहरातील अेका कच्च्या दरवाजाने जेव्हा प्रवेश करण्याचा प्रयत्न केला तेव्हापामून तों जिप्रजी संन्य राजवाड्यापाशी लगटेपर्यंत लडाजी चालू होती. पराजय होनाच नेहमीच्या डावाप्रमाणे छत्रपतीने सांगितलें की फौजेने व लोकांनी मला न जुमानता बंड अुभारलें होतें. बंडाचे पुढारी कोण हें कळण्यासाठी जेकडेने वाटेल तितके प्रयत्न केले. परंतु जो कोणी घरला जाजी त्याने त्याच्या पलीकडे कधीही मागमून लागू दिला नाही. अेका पुढाऱ्याने तर त्याला पकडण्यात आल्यावर आपल्याजवळ अजणेनें आशेपाहं पत्र अधिकाऱ्यांसमक्ष फाडून गिळून टाकलें. दुसऱ्या अेकाला तोफेचे तोंडी बांधीत असता त्याने चुकून अेक नांव घेतलें. तें अंकताच जवळ अजलेल्या नेटिव्ह सरकारी नोकरांपैकी अेक नाहीसा झाला व त्याने त्या पुढाऱ्याला ही बर्दा दिली तेव्हा तो पुढारी करारी झाला. चिमासाहेबाला त्याच्या विरुद्ध कोणनाही पुरावा दित्त नव्हता तरी त्याला मात्र अेकडे गाडून हद्द-पार करण्यात आलें. असा परस्पर विश्वासाने क्रांतिकारक कडवाने अेकमेकाशी बांधलेले अमत. आणि याच पद्धतीने कोणताही व्यत्यय निवा घोंटाळा निर्माण न होता निरनिराळ्या गटांना व संघाना अेका मोठ्या संघटनेत कोसल्याने अेकत्रित करण्यात येत होतें. १

कोल्हापूरचें बंड होताच वेळगावालाही बड होण्याचा रग ता. १० ऑगस्टचे सुमारान दिमू लागला. परंतु शिपायाचा पुढारी टाकोरसिंग व सहरातील मुनलमान व इतर नागरिक यांचा पुढारी अेक घाट्डी मुनशी यास वेळीच पकडला गेल्यामुळे व नवीन जिप्रजी संन्य तावडतीव आल्यामुळे वेळगाव व धारवाड येथे लवकरच शांतता झाली. बरील मुनशी हा सरकारी नोकरांत असून त्याच्या हातची कोल्हापूरचे शिपायांना व पुण्याचे बहावी बडखोरांना गेलेली पत्रे पकडण्यात आल्यावरून त्यास तोफेच्या तोंडी देण्यात आलें.

मातारला जिप्रजाचा मुख्य डोंडा रंगो बापूजावर पहिल्यापामूनच होता. अिनवयात कोल्हापूरला क्रातिचेतना सधरवीत असता रंगो बापूजाच्या अेका मुलाला

१. But it is difficult to describe the wonderful secrecy with which the whole conspiracy was conducted and the forethought supplying the schemes, and the caution with which each group of conspirators worked apart, concealing the connecting links, and instructing them with just sufficient information for the purpose in view. And all this was equalled only by fidelity with which they adhered to each other. " Western India, by Sir George Le. Grand Jacob K. C. S. I. C. B.

पकडण्यात आले. त्याला सातान्यास आणताच, बंडाच्या संतयाचे अधिकारी झालेल्या अितर लोकांना व त्यास फाशी देण्यात बाले. सातारच्या दोन्ही राजपुत्रांना हद्दपार करण्यात आले. ज्या गादीची सेवा करण्यात रंगो वापूजी अनवरत झटत होता तिची अशी दुर्दशा होताच तो देशभक्त सातारा सोडून तावडतोव निघाला. त्याला पकडण्यासाठी मोठमोठाली दक्षिसे लावलीं अगताही त्यांना भुलण्याजितका नीच देशद्रोही कोणी निघाला नाही. यत्रूच्या हाती न पडणाऱ्या रंगो वापूजीचे पुढे काय झाले हे अतिहासास अजून विदित झालेले नाही. रंगो वापूजीबरोबरच सातान्याची स्वतंत्रताही नष्ट झाली !

मुंबई जिलाख्याचे गव्हर्नराने जागी या वेळेस लॉर्ड अल्फिन्स्टन या कत्यां पुरुषाची योजना झालेली होती. त्याने मुंबई जिलाख्याचा ताण—जी थोडावहुत पटला तो संभाळून घर राजपुतान्यातही आपले सैन्य धाडलेले होतें. परंतु मुख्य मुंबयी शहरात जर बंड न होयु देण्यास कोणाची चलाखी कारण असेल तर ती फारेस्ट ह्या पोलिमाच्या मुख्य अधिकाऱ्याची होय. मुंबयीला लुशालचदाबी, देशद्रोहाची व नेमळ्या मुनबस्तूची भर सर्व हिदुम्यानपेक्षा जास्त भरलेली असतयामुळे बंडाची ज्योत पेटण्याजितकीं ज्वालाग्राही अत.करणे फक्त काय त्या तेथे ठेवलेल्या शिपायांच्या रागेतच होती व म्हणून फारेस्टने या लोकावर वारीक लक्ष ठेवलेले होते. मोहरमच्या सणात शिपायात घोडी चढविचल पाहताच त्याने जरी दाबून टाकले नाही तरी दिवाळीचे सणात जुठम्याचा वेत शिपायाच्या गुप्त सभात पुन्हा ठरू लागला. अुसरप्रमाणे दक्षिणेत त्या वेळीच समकालोत्थान न करता अेकैकटया जुठावण्या करण्यात अुत्तरेकडे जसे अपयश आले तसेच मुंबयीमही येथू लागले. फारेस्टने शिपायाच्या कटात गुप्त पोलीस घाडण्याचा बाटेल तितका प्रयत्न केला तरी तो त्याच्या चाणाक्षतेने व अुकुट सावधगिरीने मुळीच जेव्हा शफल होऊना तेव्हा लुड फारेस्टने ब्राह्मणाचे बयेंरे पोशाख कहन, त्याच्या पंक्तीला चमून शेचटी अितकी वातमी मिळविली की शिपायाच्या गुप्त सभा गणाप्रसाद नावाच्या मनुष्याच्या घरी भरत असतात तिथे त्याने त्या गणाप्रमादाला धाक-पटसा देऊन प्रवेग केला व शिपायांच्या सभा चालताना भितीच्या भोकातून नयें प्रकार प्रत्यक्षतेने पाहिला. अितकेच नव्हे तर पुढे त्याने लष्करी गोऱ्या अधिकाऱ्यांना बरोबर आणले. जेव्हा अत्यंत राजनिष्ठ म्हणून बाटणारे प्रमुख नेटिग्ह अंमलदार तेथे अेकामसून अेक येऊ लागले व गुप्त रीतीने फिरंग्याला भारण्याचा खल करू लागले. तेव्हा भितीच्या भोकानून पाहणारे चकित झालेले गोरे अधिकारी म्हणले, " My God, my own men ! Is it possible ? अरे बापरे, हे तर आमचेच लोक ! हे कसे शक्य असेल ? " शिपायांचा अेकदर वेत अगा ठरलेला होता की, मुंबयीला बंड अुभाजन पुण्याकडे चालून जावे. तेथे तें गहर ताव्यात ध्यावं व श्री. नानासाहेब पेगम्यांच्या नांवाची द्वाही फिरवून मराठ्यांचा बंडा

पुन्हा झुमारावा २ परंतु हा वेत विदीप्त जाण्यापूर्वीच फारेस्टने हें कारस्थान फोटलें, बंडाच्या दोन पुढाऱ्यांना फासावर चढविलें व सहा प्रमुख नेटिव्ह सरकारी लोकांस हद्दपार केलें. अशा रीतीने १८५७-च्या आकटीवरातच बंडाचा मुळातच बीमोड झाला !

नागपूर व जबलपूर येथेही बंडाची घुमसणारी आग पाच वेळेन तुडवून विसरविण्यात आली. नागपूरला ता. १३ जून १९५७ रोजी अठ्ठ्याचा वेत शिपायी लोकांनी ठरविलेला होता. महाराष्ट्रांत नागरिकांपैकी जातिभेदाक कटात असलेल्या लोकांनी १३ तारखेच्या रात्री तीन दाहर्षी जळतीं विमानें आकाशात बुडवावीं व हें भूचक चिन्ह दिग्गताच शिपायांनी अडवीं असा वेत ठरला. परंतु मद्रासहून आणलेल्या नेटिव्ह फौजेने नागपूर व जबलपूर येथील बंडवाल्यांना ठिकच्या ठिकाणीच हतबल करून सोडलें. त्या समयी त्या प्रांतात ह्या मद्रासच्या नेटिव्हानिवाय सरकार-पासी अेकही युरोपियन जिये घाटता बंपार नव्हता ! जबलपुरास गोंड जातीचा राजा शंकरसिंह व त्याचा पुत्र हे जांतीची आग सर्वत्र पेटवीत असताना जमिनाच्या हाती पडले, व त्याच्या बाडाची जेव्हा सडती झाली तेव्हा राजा शंकरसाहाची रोजची प्रातःस्मरणाची अेक श्लोक पंक्ति त्याच्याच हस्ताक्षरात अंतरलेली सापडली. त्याच्या जिप्रजी भाषांतरावरून पुढील श्लोक जुदाहरणार्थ दिलेले आहेत. श्री कालिकेच्या चंडस्वरूपाचें वर्णन करीत राजा शंकरसाहा म्हणतो,

सायुछळ दुष्टती ! दुष्ट नापाप्रती ।

पाव मे संप्रती ! अदिके कालिने ! ॥ १ ॥

शत्रु विध्वंसना । धर्म संस्थापना ।

वाल संगोपना । येजि मे मातुके ! ॥ २ ॥

बांगल रिपु भातले । भूतल त्रासले ।

रक्त पी जयोरे । शत्रु संहारके ! ॥ ३ ॥

राजा शंकरसाहाने ५२-व्या रेजिमेंटला बस करण्याचा प्रयत्नही केलेला होता व म्हणूनच त्या रेजिमेंटला धोका दाखविण्याकरिताच त्या राजाला व त्याच्या पुढाऱ्यांना तोफेच्या तोंडी १८ सप्टेंबर १८५७ रोजी देण्यात आलें. ही बातमी ऐकनाच दबग्याचें अंबर्जी चबताळून गेलेली ती ५२-वी नेटिव्ह रेजिमेंट बंड करून युठली व रणाकडे चालती झाली व तिने मंक बेगर याला ठार मारले.

तिकडे घार संस्थानानें व दिल्लीचा राजपुत्र प्रथित वीर फेरोजशाह ह्पाने महिदपूर व गोरानिया जिये केलेल्या अग्र सधामाचीं वर्णनें विस्तारभयास्तव देता येत नाहींत.

परंतु वरील सर्व ठिकाणांपेक्षा अग्निलज सत्तेचें मर्मस्थान हैदराबादच्या निझामचे हातात होतें. त्या गादीवर १८५७ चे मेमध्ये नवीन निझाम अफझुल बुर्रु अहोला हा बसला होता व त्याच्या दिवाणगिरीचें काम सर सालरजंग नावाच्या पुरुषाचे हाती होतें. या सर सालरजंगच्या अेका शब्दावर सर्व दक्षिण तोललेली होती. जर हैद्राबादचा निझाम बंडास मिळाला असता तर सर्व दक्षिण अेका व्यक्ती-सारखी अुमळून भुटती व अुत्तरेच्या ताणानेच फाटत आलेली अिप्रजी सत्तेच्या आयुष्याची अेरेरी दोरी या दक्षिणेच्या लहानशा हिमक्यासरशीही तुटून पार होती ! सालरजंगास अिग्निलजाविरुद्ध जाण्याची कल्पना कोणी सुचविली होती अोंही नव्हते. धर्माभिमानाने, स्वदेनाभिमानाने, स्वातंत्र्याभिमानाने, ही कल्पना न सुचण्या-जितका जरी तो राजनिष्ठ होता असें नृहीत घरले तरी सुद्ध त्याच्या संस्थानातील प्रजेने त्याला अेकसारखे तिचें नेट लावलेले होतें. परंतु सालरजंग काही कैल्या चळवळ करीना. तेव्हा हैद्राबादने ता. १२ जूनचे सय्याळी आपण होअूनच पहिली दंगल अुडविली. त्या दिवशी मोठमोठाल्या मौलवींनी सल्ला केलेल्या जाहिरनाम्यांचे व हस्तपत्रकांचे ढीग हैद्राबादेत पडलेले होते. फिरंग्यांना स्वदेनापुन हुमकून द्यायच्या कडक बापत्या जनसमूहास घातल्या जात होत्या. मसिदींपून मुसलमानांच्या टोलेजंग सभा भरल्या व ह्या त्रांतिपुद्धाचे अत्यंत जालीम अुपदेत भुषडपणे देण्यात आले. तरी सालरजंग हलेना. अितकेच नव्हे तर त्याने शहरातील काही पुढाऱ्यांस पकडून अिप्रजांचे ह्जाली करून दिलें ! तेव्हा १७ जुलै रोजी संध्याकाळी ५ वाजण्याचे सुमारास हैद्राबादेस प्रत्यक्ष बंडासच लोकांनी आरंभ केला. शहरातील चारपांचवे लोकानी व निझामचे लष्करातील रोहिल्या सिपायांनी हिरवीं निगाणे अुमारली व ' दीन दीन ' म्हणत ब्रिटिश रेसिडेन्सीवर हल्ला चढविला. असा स्विसीत आपल्यास प्रत्यक्ष मिळणें ननेल तर अितर संस्थानिकांप्रमाणे सालरजंग आपून तरी मिळेल, गिदान आपल्या विरुद्ध तरी जाणार नाही अशी हैद्राबादेला फार छात्री होती. परंतु सालरजंगने त्यांची पूर्ण निराशा केली. तो त्यांना न मिळना मुग्ध पसला नाही, अितकेच नव्हे तर अिग्निलजाना प्रत्यक्षपणे जाअून मिळाला व आपल्याच सैन्या-घेर हल्ला कडन त्यांना हुसकून देवू लागला. त्या शर्ीत चडबाल्यांचा पुढारी तोरा-वाझखान हा ठार झाला व मौलवी अल्लाअुद्दीन हा शत्रूचे हाती सापडला. लवकरच त्याला अदमान वेटात घाडून देण्यास आले व येथेच हैद्राबादेचे त्रांतिप्रयत्न विफल-सेत वितळून गेले. अिग्निलज संयकार प्राजलपणे म्हणतात, " For three months the fate of India was in the hands of Nizam Afzul Uddaulah and Salarjung. Their wise policy proved that they preferred the certain position of a protected state to the doubtful chances of a resuscitation of the Delhi monarchy under the auspices of revolted Sepoys." व ह्या अस्पृहणीय कारस्थानांपेक्षाच सालरजंगची वीति अितिहासात नोंदत आहे.

निक्षामाने जरी दक्षिणेतील ज्ञातोचा असा नाश केला तरी त्याच्याच राज्या-
नजीक राहणाऱ्या शोरापूर संस्थानच्या तरुण हिंदु राजाने मात्र आपलें सर्वस्व
स्वातंत्र्यसमरात वेचण्याचा निश्चय केला व त्याप्रमाणे त्याने अरब, रोहिले, पठान
व डोंगरी लोक ह्यांचें अंकजभी संन्य बुभारलें. त्याच वेळी त्याच्याकडे नानांचे दूत
आले व पेशव्यांच्या नांवाने त्यांना जुठाव करण्यास प्रवृत्त केलें. रामचूर व अर्काट
येथून काही ब्राह्मण व मोलवी येथून त्याला प्रोत्साहन देते झाले. अितकेंच नाही तर
अग्रजाविरुद्ध जुठाव करण्याची त्याजकडून जेव्हा हयगय होऊ लागली व विलंब होऊ
लागला त्या वेळेस त्याचीच प्रजा त्याला भिन्ना भागूवाभी म्हणून हिणवूही लागली.
तेव्हा त्याने पेशव्यांच्या नांवाने अग्रजांविरुद्ध वड पुकारले. परंतु निक्षाम व अग्रज
ह्यांच्या द्विगुणित शक्तीपुढे त्या अंकटघाचा अर्थांतच फार वेळ टिकाव लागला
नाही. सन १८५८-चे फेब्रुवारीस पराभव होऊन तो हैद्राबादला निघून गेला व तिथे
वाजारात हिंडत असता सालरजगाने त्याला पकडून अग्रजांच्या हवाली केलें. त्या
राजाला लहानपणी मेडोज टेलर ह्याचा फार लळा असे. अंतर्दर त्याच्यापासून
गुप्त कटाचीं विंगें बाहेर काढण्याकरिता मेडोज टेलरला घाडग्यात आलें. मेडोज
टेलरला पाहताच त्या तरुण राजाने 'अप्पा' म्हणून त्याला मिठी मारली. परंतु
जेव्हा गुप्त कटाची हकीकत तो विचारू लागला तेव्हा 'He drew himself up
very proudly and replied haughtily :—“नाही, अप्पा. मी तें सांगणार
नाही ! रेमिडेंटाला भेटण्यास यावें म्हणून म्हणता पण तेंही मला करता येत नाही.
त्याला आशा असिल की मी त्याजपासी आयुष्याची भिन्ना मागेन. परंतु, अप्पा, मी
भ्याडासारखा भिकेवर जणू जिव्हाळा नाही किंवा माझ्या देशबंधूंची नावेंही मी
फोडणार नाही !” मेडोज टेलर पुन्हा अंके दिवशी त्याचेकडे गेला व त्या मरणाची
प्रतीक्षा करणाऱ्या तरुण राजाला जिवाची आशा दाखवून हकीकत सांगण्यास सुचवू
लागला. तेव्हा राजा म्हणाला, 'मी सर्व हकीकत सागेन. परंतु जर ते मला ज्यानीं
गुडाला प्रवृत्त केलें त्यांची नावे विचारतील तर मात्र मी अक्षरही बोलणार नाही !
काय ? मी, मरणाच्या तोंडात खुडी टाकण्यास राजलेल्या मी, माझ्यावर विश्वास
ठेवणाऱ्या माझ्या देशबंधूंचा विश्वासघात करू ? छे, छे ! तोफेचे तोंड, फांसीचा
खांब, अंदमानची हवा—यात मजकडून विश्वासघात करविण्याचे सामर्थ्य नाही !”
मेडोज टेलर म्हणाला, “तुला मरण निश्चितच आहे”—राजा म्हणाला “अप्पा,
मला पाशीवर देऊ नका. मी काही चोर नाही. मला तोफेच्या तोंडी घा. पहा—
अप्पा मी तोफेच्या तोंडापासी अचल बुभा राहीन ! विलकूल डगमगणार नाही !”

या सतेज राजतरुणाला मेडोज टेलरच्या सिफारशीने प्रथम मरणाची शिक्षा
झालेली असूनही पुढे ती कमी करून ६ वर्षे हद्दपारीची शिक्षा देण्यात आली. ही
वातमी अंकल्यानंतर लवकरच राजाने जवळच्या अंका अग्रजी पहाक्याचें पिस्तूल
अचललें व आपल्यावर गोळी झाडून त्याने आत्महत्या करून घेतली—तो मार्गेच

म्हणाला होता, “हद्दपारीपेक्षा मला मरण रुचते. तुरंग व हद्दपारी ! माझ्या प्रजेतील अत्यंत कनिष्ठ डोंगरीदेखील तुरंगात जिवंत राहणार नाही. तर मग मी राहणार ? मी तर राजा आहे !”

आणि शोरापूरच्या राजाचा असा पराभव होअीतोपर्यंत ‘शुद्र’ कां नको अशी वाट पाहत स्वस्थ असलेल्या नरगुंद सस्यानच्या अधिपतीने आता बंड करण्यास कंबर बांधली ! भारकराव बाबागाहेब हे विद्येचे फार चाहते असत. त्यांनी पुस्तकें ठिकठिकाणाहून आणवून अेक विस्तृत पुस्तकालय तयार केलेले होते. त्याचा स्वभाव फारच दयाळू असे. त्याची स्ववती व वरण भार्या ही तर तेजामध्ये रूपाभितर्काच संपन्न होती. दत्तकाचा अधिकार नाकारल्यामुळे ह्या शुभय दांपत्याने अंगिलशाविरुद्ध दाख्य घरण्याची घोर प्रतिज्ञा केली व दक्षिणेन शांतीचे कटात ते सामील जाले. परंतु वेळीच अुठावणी न करता आता ता. २५ मे १८५८ रोजी त्यांनी प्रसिद्धपणे लढाईची द्वाही फिरविली व ब्रिटिशांवर तरवार जुपमली. या स्फूर्तीला बहुतेक तेज ह्या दांगीचेच होते. त्यांच्यावर मॅग्सेन नांवाचा अग्रेसरी अर्मलदार येत असल्याचें कळताच बाबागाहेब काही निवडक लोकांनिशी त्यांच्यावर घालून गेले व तो रात्री अेका रानात निजलेला असताना छापा घालून त्याला ठार मारून, त्याचें तारीर तेथील पेटलेल्या अग्नीत फेकून देऊन व त्याचें गिर छाटून घेऊन ते नरगुंदला परत आले. दुसरे दिवशी नरगुंद शहरावर ते अग्रेसरी मुडके लडपत ठेवलेले होते. मध्यंतरी बाबागाहेबाचा सावध भाऊ अग्रजाना जावून मिळाला व थोडेच दिवसांत अग्रजाच्या सैन्याशी सशपट होअून बाबागाहेबाचा पूर्ण पराजय झाला व ते बेप पारलून निघून गेले. परंतु त्यांना कवकून घेऊन आणून अग्रजानी ता. १२ जूनला काशीवर बंदविले. त्याची ती तरुण, सुंदर व साहसी राणी शम्भुपासून होणारी विटंबना टाळण्याकरिता आपल्या वृद्ध मामूगह मन्त्रभेत गुढी टाकून आत्महत्या करती झाली !

याशिवाय कोमलदुर्गाचा भिमराव, सावतवाडीचे अधिपति वगैरे बऱ्याच लोकांनी पेशव्यांच्या नावाने लहान लहान अुठावण्या केल्या. परंतु काल-चतुरतेच्या अभावाने, सघटनेच्या अपूर्णतेने व चिस्कळीत अेकेरी व व्यक्तिशः अुठण्याने दक्षिणे. कडे अग्रजाना कोणताही महत्त्वाचा ताण न पडता त्यांना आपला सर्व जोर अुत्तरेकडे सर्चिता आला.

अशा रीतीने दक्षिणेचें विहंगावलोकन केल्यानंतर मोठवी अहमदशाह यांच्या वीररसप्रचुर चरित्रकथेचे शेवटी समरागणात तळपत सोडलेल्या ह्या मानी

३. I prefer death to transportation. Prison and transportation? The meanest mountaineer of my subjects will not remain in gaol—what then of me, their king?

—Meadows Taylor's 'Story of My Life'

अयोध्येचा शेवटचा निरोप घेव्याम आता त्वरेने तिकडेच गेलं पाहिजे. मौलवी अहंमदशाहानगरच्या परम तेजस्वी देशवीरांच्या आयुष्याप्रमाणेच त्यांचं मरणही अपूर्व चरित्रच असतं. मारल्याने अितर लोक मरत, परंतु ज्याच्या आत्म्याला देश-धर्म-प्रीतीने आग लागलेली आहे व त्या आगीचे शांतीसाठी रणांगणात 'रवन रवन' म्हणून थयथय नाचत पराश्रमाचं ताडव गाजवितात, अशा देशभक्ताचा मुडाचो अिच्छा अपुरी अमता तो मरणाने कधीही मरत नाही. रणांगणात गिर छाटलं गेलं तरी मूरांचीं कवंधेही समरात लढत राहतात असे जे वर्णन अगंते व तीं कवंधेही छाटलीं तरी अमानुष देह धरून त्यांचे आरामे आपल्या धत्रूग काळोखात पछाडीत असनात अशी जी समजूत आहे तिचा सात्विक अर्थ काही सोडा नाही. मौलवी अहंमदशाह लढत होते तेव्हा लॉर्ड कनिंगने अेक जाहिरनामा प्रसिद्ध करून सर्व अयोध्येस जाहीर केलेले होते की, "जो आता शस्त्रे छान्नी ठेवील त्याच्या केमालाही दपका लावण्यात येणार नाही व त्याला मागील अपराशाची माफी केली जातील; जो आम्हांस मदत करील त्याचीं जिनामे त्याला परत देव्यात येतील; व आता अिद्रदी शस्त्रांचा नि.संगय होतीने जय झालेला असल्यामुळे यापुढेही जर अयोध्येतील लोक अमेच हट्टाने लढू पाहतील तर त्यांना बडक गामन करण्यात येतील." असा हा माफीचा जाहिरनामा लागल्याने अयोध्येतील वरेच जमिनदार लोक शांत होतील असा अिद्रजाचा साधार समज होता. परंतु अितक्पात ता. ५ जून १८५८ रोजी त्या पोबेनच्या गलेलट्ट नाझाळाने तो फंजावादचा मौलवी भारला अशी बु.खकारक वार्ता अयोध्येवर त्रिचुत्पातासारखी कोसळली! — याणि अथात थमाने ती जर दमलेली होती, अजयाने जरी निहत्माही झाली होती, माफीच्या लालचीने जरी शरणागतता तिला झुलवीत होती व धत्रूच्या व मित्राच्या भयकर आघाताने जरी विकलांग झालेली होती तरी ती अयोप्या अेखाद्या भुताप्येनारखी ही मृत्युवार्ता अंकताच 'सूड-सूड-सूड' करीत तत्क्षणी रवनपातात अुसळली! मौलवीचे गिर त्याच्या अनुदार शत्रूने चावडीवर टांगले — पण मौलवीचे कवध रणात लढू लागले, मौलवीचें भरण अिद्रजाशी झुजू लागलें. अपूर्ण अिच्छेच्या पूर्वतेसाठी मौलवीचें भूत आपल्या अमानुष विनाळनेने अिद्रजीसत्तेच्या नरड्यास बाजून विलगले 'अयोध्येतील नष्टप्राय होत आलेला रणोत्साह मौलवीच्या आयुष्यापेक्षा किंवा आयुष्याप्रमाणेच त्याच्या मरणानेही प्रदीप्त केला व स्वपर बलाबलाचा, यनापयसाचा, जीवनमृत्यूच्या विचाराला लाय मारून ती मूर्तिमत भूतवाशा अयोप्या रणाकडे अेकाअेकी अगदी आरमीच्या तडफेने धावत चालली 'पोबेनच्या चाळाळाचा सूड घेण्यासाठी निजाम अल्लीखान हा पिलिमिटपर्यंत चालून गेला, चार हजार लोकांसह वृद्ध खानबहादुर खान हे त्याच रणाकडे धावत आले; ५००० लोकांसह फटकावादचा पुढारी, ३००० लोकांसह बिलायत दहा, ३००० लोकांसह नानासाहेब, अलीखान मेवाती व त्याचे अनुयायी यानी रोहिलखंडात येवदम रणघुमाळी माडली. पोबेनच्या राजाचें रक्त

केव्हा पिभू असे बसवलेले हे गांधी वीराने पंजे आपल्यावर फिस्कारून येत आहेत हे पाहताच त्या नामदे देशद्रोहाच्या पापी अंगास चरकाप भरला, त्याने संरक्षण करण्यासाठी अग्रजानी तिथे ताबडतोब सैन्य घाडकें, त्यावे हजारो लोक पोवेन भोवती नेहमी सगळ्या अन्ने राहू लागले. त्या भागाभोवती बंदनात्याच्या निकराच्या छटापटी अकसारच्या मुद्दाला त्या. अिकडे घाया नदीच्या काठी चौकाघाट येथे अंगम व तिच्या प्रीतीतील मरदार मनुखान यांनी मुख्य केंद्र स्थापनेले होते. त्या शिवाय अनेक निरनिराळी लहान मोठी सैन्ये येथून राजा रामवध, वहुनापसिंग, छंदावधारा गुलाबसिंग, भोपालसिंग, हनुमानसिंग चंगरे दूर जमिनदार अग्रजानी जिंकित आणलेल्या सर्व अयोध्येमर पुन्हा धागडीधगा घालीत धावत चालले. शिवाय मागे धार सस्थानच्या रणाकडे लढणारा दिल्लीचा दूर राजपुत्र फिरोजशाह अयोध्येतच लढत होता. मागे ज्याने रोपला, "पळोत निदधये मी कोण्या अका महारथी आजी । गातील जिला मत्कवि अंभी होअील सर्वया आजी ॥" अशी थोर प्रतिज्ञा करून ती पूर्ण केली होती, ज्याच्या जुसामिंग नामें दूर पित्याची व श्री. नागांची अत्यंत मैत्री होती, स्वदेगपुढार्ये ब्रह्मावर्ताकडे हंवलोकशी नानाबरोबर लढत असता ज्याचा पिता तो दूर जुसामिंग रणात पडलेला होता, ज्याने नानाना आपल्या रोपाच्या किल्ल्यात आश्रय दिव्य व फिरंगी त्या किल्ल्याची आत्मा असता ज्याने आपल्या पित्याच्या या शत्रिय ब्रीदाचे अनुकरण करून तो ज्या रणात पडला त्या देशरणाच्या विजयासाठी आपणही तरवार उपसली, तो मानी नित्याचा मानी पुत्र राजा नरपत्ता सिंग हाही अयोध्येत लढत निघाला ! आणि या मर्णाहूनही बलात्ते, निदधयाने, देश-प्रीतीने व रत्नपूतत्वाने आगळ्या अराणारा राजा वेणीमाधव हाही आपला किल्ला सोडून, देशरणाचे कंकण मांडून घाडसाची कमाल करून थेट लखनौच्या गगनपूर रस्त्यावर चालून आला ! ज्यानी यशाची आत्मा मुटते व नंतर जे कात भावासाठी व कर्तव्यासाठी मरणाच्याच आयेने लढू निघतात त्यांच्या साहसाला पारावार कस असणार ? केवळ क्षात्रप्रीदाच्या रक्षणासाठी लढत असणाऱ्या त्या वेणीमाधवने यात साहसाची कमाल केलेली होती. यशाचे निबित्ही चिन्ह थुरलेले नसता आज तो अेकाअेकी लखनौवर चालून येत आहे-आला आहे व त्याने त्या शहरात जाहिरनामे लावले आहेत की, संधील शहरवासीय स्वजनानी बाहेर जावे. कारण फिरंग्यावर आमचा भयकर हल्ला लवकरच चालू होअील ! विजयाने, सवलत्वाने व सघटनेने सशक्त असलेल्या फिरंग्यानाही ह्या त्वरेने व साहसाने चकित करून सोडले यात काय नवल आहे ! मृतवत् झालेली अयोध्या अेका निमिषाधार्ति पुन्हा अशी अुसली भाळून धुळी ! लखनौवर हल्ला-जसा काही बडाला वर्षापूर्वी आरभ झालेला नसून आजच तो झालेला आहे !

रवतावे समुद्र अयोध्येच्या अगातून सुकले नाहीत तोच ता. ११ जून १८५८ रोजी होप ग्रॅट हा ससैन्य लखनौहून नजीकच असलेल्या गवावगज गावावर चालून

गेली. तेथे लढनीवर चालून येऊ पाहणारे परंतु विजयाचेचा लढलेसही मनात नसणारे अभिमानी पांड्यवीर जमत होते. त्यांचेवर अेकाअेकी होप ग्रेंट आपल्या गोऱ्या व काळ्या फौजेसह तुटून पडला ! वितर कोणतेंही संन्य तत्काळ फुटून जाणें अपरिहायें होतें. पण वीरहो यांवा, मौलवीला मरून ८ दिवस झाले नाहीत तर यांवा ! ते यांबले व त्यांनी आक्रमक पवित्रा घेण्यास आरंभ केला ! शौर्याचा असा भुत्कर्ष फार तुरळक आढळेल. खुद्द त्याच्यासी नेहमी अनुदारतेने वागणाऱ्या शत्रूच्याही हृदयात नैसर्गिक वीरप्रेम अल्पच व्हावें असा भुत्कर्ष ! आंग्ल वीर होप ग्रेंट म्हणतो, " Still, their attacks were vigorous, if unsuccessful, and we had much ado to repel them. A large body of fine, daring Zamindari men brought two guns in the open and attacked us in the rear. I have seen many battles in India and many brave fellows fighting with a determination to conquer or die; but, I never witnessed anything more magnificent than the conduct of these Zamindars. In the first instance they attacked Hodson's horse, who would not face them and by their unsteadiness placed in great jeopardy two guns which had been attached to the regiment. I ordered up the 7th Hussars and the other four guns belonging to the battery to within a distance of five hundred yards from the enemy and opened a fire of grape which mowed them down with a terrible effect, like thistles before the scythe. Their chief, a big fellow with a goitre on his neck, nothing daunted, caused two green standards to be placed close to their guns and used them as a rallying point. But our grape fire was so destructive that whenever they attempted to save their pieces, they were struck down. Two squadrons and more now came up to our side and forced the survivors to retire, waving the swords and spears at us and defiantly calling out to us to come on. Around the two guns alone there were one hundred and twenty five corpses ! After three hours' fighting, the day was ours ".^४

अशा निकराच्या सटापटी पूर्वे अयोध्येत, मध्य अयोध्येत, उत्तर अयोध्येत व मयें अयोध्येतच सुरू झाल्या. जी ती आपली सोडपाची बद्दक व आपली गंजलेली समतेर अपमून नेवटचा सामना करण्यास हट्टाची कमाल करू लागला अग्निशिखेने पाठलाग, त्याची आळी व त्या आळ्यांचे व त्या पाठलागाचे तुकडे करीत वान्याप्रमाणे भराभर अित्ततः अग्र हट्टाने लडून फिरणारे रणवीर, त्याच्या हवीकती देण्याम आता रणलावकाश नाही अितके त्या अयोध्येने रणाचे भयकर आकांडनाडव माढलें.

ते फक्त दशमशतक नव्वे तर दशमशतक माफीला मुललेल्या राजा मानसिंग व पोवेनचा चांडाळ असल्या देशद्रोह्यांनी—अशा दुहेरी लढाजीत ! त्यांनी पोवेनवर हल्ले चढविले, त्यांनी लसनाकडे लाडगेतोड केली, त्यांनी मुलतानपूरला टक्कर दिली, त्यांनी देगद्रोही मानसिंगला किल्ल्यात कोंडून पाडला, त्यांनी भिन्नजी रस्ते अडकविले, त्यांनी भिन्नजी ठाणी पारली, त्यांचेले प्रत्येकाने तरवार फिरवीत, घोड्यावर दौडत रणात झुजत, रक्ताचा पावस पाडत, मरतोपर्यंत लढाजी चालविली ! जूनपासून आक्टोबरपर्यंत—आक्टोबरपासून डिसेंबरपर्यंत जयोध्या लढली. आता मानसिंग पूर्वे पश्चिम, दक्षिण उत्तर अशा सर्व दिशांनी अेक समयावच्छेदेकडून निरनिराळीं अनेक ब्रिटिश सैन्ये त्याच्यावर सोडण्यात आली की त्या योगाने अेका प्रदेशातून दुसऱ्याकडे दुसऱ्या प्रदेशाला जाता येऊ नये. अशा अनंत भिन्न सैन्यासोही त्या कृत-निश्चयी, जयावर खुदार जालेल्या बीरांनी लढत लढत त्यावे असा आक्टोबरात वेत घेला ! वेणीमाधवाच्या शंकरपुराला तिन्ही बाजूनी बेड्या पडल्या. जवळ सैन्य नाही, घातु बलवत्तर—तरी वेणी माधव शस्त्र ठेवीना. तेव्हा अंगिरसाच्या खुद्द कमांडर-जिन-चीफने त्याला निरोप घाडला की, 'जीत तुम्या पक्षाला विजयाची बाधा नाही अशा या लढाजीत अंगीच हट्टाने लढणे सोडून देशील तर तुला माफी मिळेल व काय-दाही मिळेल !' वेणी माधवने उत्तर धाडले " किल्ल्याचे सरक्षण अतःपर अशक्य असल्याने तो सी सोडून देणार आहे परंतु मी मानसिंगास कारण देणार नाही. कारण ह्या देहावर सत्ता माझी नसून माझ्या राजाची आहे ! " किल्ला शरण येतील, पण वेणी माधव येणार नाही, कारण त्याचा देह स्वराज्याचा काय तो दास आहे ! "

मध्यतरी सन १८५८ च्या नोव्हेंबर महिन्यात सुप्रसिद्ध असलेला राणीचा जाहिरनामा सर्व हिंदुस्थानभर जाहीरपणे प्रसिद्ध करण्यात आला आणि पूर्वी पर्व-

५. Charles Ball says :— " After the proclamation, still the struggle in Oudh was wonderful, and all these bands of rebels were strengthened and encouraged to an inconceivable degree by the sympathy of their countrymen. They could march without commissariat, for the people would always feed them. They could leave their baggage without guard for the people would not attack it. They were always certain of their position and that of the British for the people brought them hourly information. And no design could be possibly kept from them while secret sympathisers stood round every mess-table and waited in amidst every tent in the British camp. No surprise could be effected but by a miracle, while rumour, communicated from mouth to mouth, outstripped even our cavalry. " Vol. II. p. 572.

“ आम्ही अशी घोषणा करतो की, हिंदुस्थानातील सर्व राजेरजवाड्यांशी व संस्थानिकांशी जीस्ट अडिया कंपनीने केलेले करार आणि तहनामे आम्हांला पूर्णपणे मान्य असून ते आम्ही काटेकोरपणे पाळू. दुसऱ्या पक्षानेही ते तसेच पाळावेत अशी आमची अपेक्षा आहे. सध्या असलेल्या आमच्या ताब्यातील प्रदेशात अधिक भर घालण्याची आमची अिच्छा नाही. त्याचप्रमाणे अितरांनी आमच्या राज्यावर किंवा अधिकारावर दृष्ट हेतूने आक्रमण करण्याचा केलेला प्रयत्न आम्ही चानू देणार नाही. त्याचप्रमाणे दुसऱ्यावर केलेल्या आक्रमणालाही आम्ही मान्यता देणार नाही. आमच्याप्रमाणे आम्ही नेटिव्ह राजांचे व संस्थानिकांचे अधिकार, त्यांचा सन्मान, व मोठेपणा याचा सन्मान ठेवू. आमची अुष्ट अशी अपेक्षा आहे की, त्यांनी, तसेच आमच्या प्रजेनेही सुख, आणि सामाजिक प्रगति यांचा ज्ञानदाने अनुपभोग घ्यावा आणि त्यासाठी अतर्गत शांतता व सुव्यवस्था राखावी.

“ आमच्या अितर प्रजाजनांसंबंधी जे कर्तव्य करण्याचे बंधन आमचेवर आहे तेच कर्तव्यबध्न हिंदुस्थानातील नेटिव्ह प्रजेसंबंधीही आमच्यावर आहे असें आम्ही मानतो. आणि अीद्वाराच्या आसीर्वादाने प्रामाणिकपणे व मन:पूर्वक ती सर्व कर्तव्ये आम्ही पार पाडू.

“ पुढे आमची अतोही अिच्छा आहे की, शक्यतो कोणत्याही बंदाच्या अगर धर्माच्या आमच्या प्रजाजनाना, पक्षपात न करता, त्यांचे शिक्षण, पात्रता, व निष्ठा लक्षात घेऊन आमच्या सरकाराने योग्य र्वा नोकऱ्या दिल्या जातील.

“ ज्यांनी आमच्या ब्रिटिश प्रजाजनाना ठार मारण्यात प्रत्यक्ष भाग घेतला आहे व त्याबद्दल ज्ञाना शिक्षा द्याय्या आहेत किंवा होतील त्या व्यतिरिक्त अितर सर्वांना मार्वात्रिक माफी देण्यात येतील.

“ सरकारविरुद्ध दारुण धारण करण्याच्या अितर सर्वांना ते आपापल्या घरी जाऊन शांततेने जीवन जगू लागल्याम त्यांनी आमच्या विरुद्ध, आपची सत्ता व प्रतिष्ठा यांविरुद्ध केलेले सर्व अपराध किंवा अट क्षम्य समजले जातील, असें आम्ही या जाहिरनाम्याद्वारे आश्वासन देतो ”

‘ हिंदुस्थानचा हा ‘मॅन्नाचार्ट’ (?) अशा रीतीने जाहीर करण्यात आला ! त्याच्या मागील मुख्य कारण अमोघ्येचे बड धर्माविण्याची अिच्छा, हेच होते यात काही शका नाही. पण अमोघ्येने त्याच्याकडे दुरूनही पाहिले नाही. तर अुष्ट र्वाला प्रत्युत्तर म्हणून अमोघ्येच्या बेगमेने खालील जाहिरनामा प्रसिद्ध केला.

“ राणीच्या जाहिरनाम्यात असें म्हटले आहे की, कंपनीने केलेले सर्व करार व तह राणीकडून पाळले जातील. पण त्यातील टाव लोकानी नोट लक्ष ठेवून ओळखावा. कंपनीने सर्व हिंदुस्थानवर तिची सत्ता प्रस्थापित केलेली आहे. आणि जीव व्यवस्था जर स्वीकारायची तर त्यात नवीन अंम काय आहे ? भरतपूरच्या राजाला आपला मुलगा मानून कंपनीने त्याचा सर्व प्रदेश खालसा केला !

लाहोरच्या राजाला (रणजितसिंहाचा मुलगा दुर्लीपसिंह) लंडनला नेले, पण तो पुन्हा जिखडे येऊ शकला नाही ! नवाब शमसुद्दीनखान ह्याम अेका हाताने सलाम करीत असतानाच दुसऱ्या हाताने ह्यानी फांशी दिले. पुणे व सातारा येथून पेशव्यांना बाहेर काढून जन्मभर विठ्ठलरा कंदेत ठेवले ! बंगालसच्या राजाला आग्रा येथे कोंडण्यात आले ! बिहार, ओरिसा व बंगाल येथील राजांचे तर नाव निशाणही त्यांनी शिल्लक ठेविले नाही ! पगार वाटण्याच्या नावाखाली त्यांनी आमची पूर्वीची मालमत्ता आमच्याकडून तहाच्या ७ व्या कलमाप्रमाणे घेताना प्रतिजेवर लिहून दिले की, ते आमच्याकडून अधिक काहीही घेणार नाहीत. कंपनीने त्या वेळी केलेली ही व्यवस्था जर जशीच्या तशी स्वीकारावयाची तर त्या वेळच्या व आजच्या परिस्थितीत फरक तो कोणता ? ही सर्व व्यवस्था जुनीच आहे. पण अगदी अलीकडे त्यांनी दिलेल्या शपथा आणि केलेले तह मोडून, त्यांच्याकडे आमचे लक्षाबधि येणे असताही कोणतेही कारण नसताना आमच्या लोकांची वर्तणूक ठीक नाही या डोंगाखाली त्यांनी आमचा प्रदेश व लक्षाबधि रपयांची मालमत्ता अपहरण केली आहे. आमचे मार्जा राजे वजीरजशीरहा यांच्या सवधी जर आमच्या प्रजेत नाराजी असती तर आमच्यापाशी ते प्रेमाने व सलोस्याने वागतात ते कसे ? भित्की अेकनिष्ठा आणि जिवाभावाची भक्ति. जी आम्ही अनुभवतो आहोत ती दुसऱ्या कोणत्याही राज्यकर्त्याला लाभली नसेल. अने असताना आमचा प्रदेश आमच्या हाती परत देण्याम कोणती अडचण वा अणुीव आहे ? जाहिरनाम्यात पुढे म्हटले आहे की, अधिक प्रदेशाची हाव त्यांना नाही. पण आमचा प्रदेश त्याच्या राज्याला जोडण्यापासून ते परावृत्त होऊ शकत नाहीत. राणीने जर सत्ता हाती घेतली असेल तर आमच्या प्रजेने निःसशयपणे तशी जिच्छा व्यवतविली असताही राणी आमचा प्रदेश आम्हाला परत का देत नाही ?

“ कोणत्याही राजाने अथवा राणीने बऱ्याच्या अपराधासाठी सर्व सैन्याला व सर्व जनतेला कधीही शिक्षा केली नाही ही गोष्ट जगशाहीर आहे. सर्वांना क्षमा केली जातील, कारण सर्व सैन्याला अथवा हिंदुस्थानातील सर्व जनतेला शिक्षा करणे मुज पसत करीत नाहीत. तसेच त्यांना हेही पक्के माहीत आहे की, जोपर्यंत शिक्षेची भीति आहे तोपर्यंत येथील बंडाळपा थावविता येणार नाहीत ’ मरता क्या नहीं करता ’ ही म्हण प्रख्यातच आहे.

राणीच्या जाहिरनाम्यात लिहिले जाहे की, ज्यानी बडखोराना आश्रय दिला किंवा बडाला ज्यानी प्रोत्साहन दिले त्याची चौकशी होऊन त्यांना देहान्त प्रायश्चित्त न देता किरकोळ शिक्षा देण्यात येतील. पण खुनी व खुनाला सहाय्य करणारे जसा लोकांना मात्र कोणतीही दया दाखविली जाणार नाही. अितर सर्वांना मात्र क्षमा करण्यात येतील. ही घोषणा वाकून भुखंडा हे भुमजतील की अपराधी असो वा नसो, कोणीही शिक्षेनून सुटणार नाही. सर्व काही लिहिले आहे आणि

काहीही लिहिलेले नाही ! पण अेक गोष्ट मात्र स्पष्टपणे सांगितली आहे की ज्याचा संबंध आहे असा अेकाही माणसाला सोडले जाणार नाही. आणि म्हणून ज्या खेड्यात व ज्या भागात आमचे सैनिक बावले तेथील सर्व रहिवास्यांना ह्या जाहिरनाम्याप्रमाणे क्षमा मिळणार नाही. भद्रतत्वाच्या भावनेने भरलेला हा राणीचा जाहिरनामा याचून आमच्या प्रिय प्रजेवें काय होर्वाल या कल्पनेने आमचें हृदय मरून आले आहे. आता आम्ही अशी स्पष्ट आणि विस्वासाहर् अशी आशा देतो की, जे गांवप्रमुख वेदगळपणे अिग्लिशांच्या स्वाधीन झाले असतील त्या सर्वांनी १ जानेवारी १८५९ पूर्वी आमच्या छावणीत आध्यालया यावें. आम्ही त्यांना निःसंशय क्षमा करू. हिंदुस्थानी राज्यकर्ते हे दयाळू व लमारील असतात. हा अनुभव घ्यानात घेअनुच या आमच्या घोषणेवर विस्वास ठेवा. हजारो लोकांनी हा अनुभव घेतलेला आहे, लक्षावधि लोकांनीही कीर्ति अंककली आहे. परंतु अिग्लिशानी ऐसाद्याही अपराध्याला क्षमा केल्यावें कोणालाही ठाअूक नाही.

“ राणीच्या जाहिरनाम्यात अें म्हटले आहे की, शांतता प्रस्थापित झाल्यावर लोकांची परिस्थिति सुधारण्यासाठी राजरस्ते, कालवे आदि लोकहिताची कामें हाती घेण्यात येतील. या त्याच्या आश्वासनावरून अंधड होते की, हिंदुस्थानी लोकांना वेबळ रस्ते बांधणें, कालवे खणणें, मापेक्षा कोणतेही महत्त्वाचें काम ते देणार नाहीत !

“ याचा अर्थ जर लोकांनी नीट ध्यानात घेतला नाही तर त्यांनी कशाचीच आशा धरू नये ! ”

“ या जाहिरनाम्याने अेकाही प्रजाजनाने फसू नये ! ” अेतदर्थ अयोध्या. विना अट दिलेल्या या माफीची काम घेणार नाही. अद्यापही हातातील तारवार परतीत, भद्रवास्व होअून, गेतानेनातून लेढत, रक्तात स्नान करीत, स्वातंत्र्य-यशाच्या ज्वलित अयोध्या अुडी घेत होती. तिला युद्ध किंवा स्वातंत्र्य पाहिजे होते. तानूच्या पायापाशी पडण्यापेक्षा तानूच्या गळ्याचा थोट घेण्याचीच तिला सवय होती. अशा प्रकारे १८५९ चा अप्रिल आला तरी अयोध्या लडत होती. राकरपूर, धुडियासेरा, रायवरेली, मितापूर वगैरे अनेक पावलोपावली लढाया देत देत रण-पत्तनातून थुरलेथुरले वडवाले नेपाळच्या हद्दीपर्यंत हटत गेले. अिग्लिशांची ती भिन्न संघें त्याच्या पाठीशी लगटलेलीच होनी. तेव्हा ते नेपाळात घुसले आणि तेथे त्यांना नवीन आशा धुलपत्र झाली की - नेपाळाचा हिंदु राजा आपले सरक्षण करील काय ?

या वेळेस नेपाळमध्ये घुसलेल्या वडवात्यांची सख्या ६०००० अमून त्याचे आधिपत्य वेगम, तिचा मुलगा तो तहण नबाब, नानासाहेब व बाळासाहेब याजकडे होते. त्यांना जगवहादुराचें जें अेक पत्र आले त्याला अुत्तर म्हणून नानांनी व वेगवेगळे दोन पत्रे लिहिली होती. त्यापैकी नानांच्या पत्रातील खुर्चीदार, मासिक व अुपरोधिक भजकूर देण्यासारखा आहे. “ तुमचें पत्र पोचलें. आपल्या औदार्याची प्रस्थापि आम्ही दूरपासून अंतत आली आहोत. खरोखर भी हिंदुस्थानातील पूर्वीच्या

राजांचे इतिहास अंकगळे आहेत व हल्ली राजांचे पाहत आहे, पण आपल्या वर्तमान सोड मिळणें अशक्य आहेसं मला वाटतें. कारण तुम्ही आपली मदत देण्याचें ब्रिटिशाना नाकारले देखील नाहीत—ज्या ब्रिटिशांचा आमच्याशी प्रत्येक प्रकारे विरोध आहे ! परंतु त्यांनीं विनंती करताच आपण स्वतःच्या नांवासाठी त्यांना मदत दिलीत—या ओदार्याला सीमा नाही ! आता आपण ज्या सर्व प्रकारे विरोधी शत्रूलाही मदत देता ते तुमच्याशी सर्वस्वी स्नेहभावाने वागणाऱ्या पेशव्यांच्या स्नेहाला मदत घाल अशी आज्ञा करण्यास मी अधिकृत कां होऊ नये वर ? शत्रू नाही ज्यांनी घरात घेतले तो मित्राला निदान निराश तरी करणार नाहीच ! पायाखाली नुडविलेले तह, भंगून टाकलेलीं वचनं व हिसकून घेतलेलीं राज्यं ह्यांच्या खुलमापली हिंदुस्थान कमा वस्त झालेला आहे हे अतिकं विधुत आहे की, त्याचें येथे वर्णन करण्याची जरूरी नाही. स्वराज्याप्रमाणेच हिंदुस्थानी लोकांच्या धर्मांलाही नष्ट करण्यास अंगिलन कसे प्रवृत्त झाले हेही जगप्रख्यात आहे. मास्तब हें अयकर प्रातियुद्ध जुपलेलें आहे व यास्तबच सरकारातून आमचे बहु श्री.वाळासाहेब पेशवे ह्यांना तिकडे धाडण्यात येत आहे. ते विनेप खुलामा भेटीअंती करतीलच.”

या पत्रावर पेशव्यांच्या राजमुद्रेचा छाप दिलेला आहे. हे पत्र गेल्यानंतर पुष्कळ बोलणीं चाललेलीं होनीं बंड्यात्याच्या पुढाऱ्यांची प्रत्यक्ष भेट घेण्याम जंगवहादुराने जेव्हा कर्नल बलमरा हा सरदार घाडला तेव्हा त्यालाही बंड्यात्यांच्या सैन्याच्या प्रमुखांनी अंकमत्ताने अुत्तर केलें, “आम्ही हिंदु धर्माच्या संरक्षणार्थ लढतो आहोत. महाराजा जंगवहादुर हाही हिंदु आहे व म्हणून त्यांनी आम्हांम मदत दिलीच पाहिजे.” त्याच्या सरदाराने विचारले, “तुमचा कार्य करण्याचा हेतु काय आहे ?” तेव्हा ते पाडपक्षाचे प्रतिनिधि म्हणाले, “आम्ही अजून साठ हजारोंपर्यंत लढाऊ आहोत. जंगवहादुराने अंगिलशाना दिठे तसे ५० हजार गुरखे शिपाजी आम्हांम घावे. आम्ही त्यांना अंगिलशाच्या दुष्पट पगार देऊ. तसें नमेल तर आम्हांस आपले निवडक सेनानी घावे. आम्ही पुन्हा हिंदुस्थानात अुतरतो, येथे कलकत्त्यावर स्वारी करतो व जो जो मुलूख जिंकू तो तो नेपाळच्या राज्याला सामील करतो. तमें नमेल तर निदान त्यांना आम्हांस या मुलूखात राहण्याम जागा तरी द्यावी.” सरदार म्हणाला - “मग ब्रिटिश तमें करीत आहेत तर त्यांना शरण का जात नाही ? शिपाजी म्हणाले “आम्ही राणीचा माफीचा जाहिरनामा वाचलेला आहे व तरवार टेवली उर आम्हांपैकी बहुतेकांम माफी मिळणार हेंही आम्हांम माहीत आहे. परंतु आमच्या अंतर बधूना मरणाचे दारी सोडून आम्ही जीव वाचवावा काय ? म्हणून ब्रिटिशाम शरण जाणे नाही.”

अशीं अनेक बोलणीं होयूनही शेवटी जंगमहादुरने बंडवाल्यांम सफ झुत्तर दिले की, " तुम्हांस मदत देणे असतें तर मी लखनौकडे तुमच्या कत्तली का केल्या असल्या !!! " असें सद्य निघूनपुढेचें झुत्तर देवून जंगमहादुराने अंगिळीस परवानगी दिली की, तुम्ही नेपाळात गिरा व याची खोड मोडा !

तेव्हा सर्वस्वी हतान झालेले शिपायी सशस्त्र खाली देवून आपआपल्या घरी जाऊ लागले. त्यांना तसें करण्यास झुत्तेजन देण्यासाठी अंगिळींनी पूर्णपणे माफी देण्याचा प्रघात पाडलेल्याच होता. जे घराकडे आले नाहीत ते जंगलात अपवास करून मरून गेले ! कोण हा परस्याचा दृढद्वेष ! त्याच वेळेला श्री. नानांचे बरेच पत्र त्रिटिशाच्या प्रमुख अमलदार होप गॅट ह्याला आलेले आहे. त्या पत्रात त्रिटिशाच्या अपन्या सत्तेची व अन्यायाची निंदा करून नाना विचारतात, " What right had you to occupy India and declare me an out-law ? " हिंदुस्थानवर राज्य करण्याचा तुम्हास कोणी अधिकार दिला ? तुम्ही राजे आणि आम्ही चोर काय ? " बसम — हा नानांचा शेवटचा भुद्गार आहे ! नव्हे — हा बाळाजी, विद्व-
नापाच्या पेशव्याजीचा शेवटचा निःस्वास आहे ! तत्त्व, माननीय, वागेदार, न्याय्य, शिवाजीच्या पेशव्याला गोमेल अमाच हा त्याचा शेवटचा निःस्वास होता ! बाजी-
रावाच्या मामर्षणाचा कलंक रक्ताच्या घत्तशात घारांनी धुवून पेशव्याची गादी जितूरच्या रजपुतांनी प्रमाणेच लडत, झगडत, जळत, देदीप्यमान ज्वालाकल्लोळात आकाशात अंतर्धान पावली — तिची शेवटची किकाळी — " परके हिंदुस्थानचे राजे आणि आम्ही हिंदुस्थानची मुळे हिंदुस्थानात चोर ! "

या पत्रानंतर नानांचे पुढे काय झाले हें अतिहासाम माहीत नाही. बाळासाहेब दुसऱ्याने त्याच वेळी त्या रानात स्वर्गवासी झाले. येतम व तीं तरण राजकुमार ह्यांना नेपाळात राहण्यास परवानगी मिळाली. महान शहीद गजराजसिंग शेवटच्याच घकमकीत ठार झाला.

आणि अशा रीतीने अयोध्येतील बळाचा शेवट झाला ! आपल्या स्वातंत्र्या-
माठी अयोध्या कशी लडली हे तिच्या सगळ्या शब्दातच वाचले पाहिजे. आपल्या देशस्वातंत्र्यासाठी जितक्या हट्ट पराक्रमाने झुजत राहिलेला देश जगाच्या पाठीवर दुसरा कोणताही नमेल. मॅंगेसन म्हणतो — " शिपायीवधूनी जें स्वातंत्र्यासाठी बळ पुकारलें होतें त्या बळात हें अयोध्येचे प्रजाजन सापील झाले. स्वदेश स्वातंत्र्यासाठी लढत राहिले. ते किती दृढनिश्चयाने लढले हेच ह्या पत्रावर मागत आहे. अयोध्येने जितका निश्चयात्मक, दीर्घकालीन लढा दिला तितका हिंदुस्थानातील दुसऱ्या कोणत्याही भागाने दिलेला नाही. १८५६ मध्ये त्याच्यावर जे अन्याय, हादले गेले, त्यांचीं अतःकरणे पोल्याद्याची अनली व त्याच्या कठोर निश्चयात्मा बळकटी दिली गेली. काही थोड्या प्रसंगी त्यांना जिवावर अंदार होवून माघार घेवून बळून जावें लागले तरी त्यांची ही माघार दुसऱ्या अन्य दिवशी यशाच्या अंतिम आगेने:

नवीन कुमक व शक्ति मिळविण्यासाठीच होती. आणि शेवटी लॉर्ड पटायडने अयोध्येवर घेवटची चढावी करून अरुण्या गुरण्या प्रतिकार करणाऱ्यांना नेपाळमध्ये आश्रय घेण्यास भाग पाडले. तेव्हा त्यातून बाबलेल्या वीरांनी शरणागतीपेक्षा अपाणी राहून मरण पत्करले. या शीर्षकान्वीत चाललेल्या झुंजीत जेव्हा बिजयाची आशा दिसेना, तेव्हा अयोध्येतील चेतकरी, तालुकदार, जमीनदार, व्यापारी वर्गांनी निरुपाय म्हणून पराजय मान्य केला.”

* * *

प्रकरण दुसरे

पूर्णाहुति

ता. २० जूनला ग्वालेरच्या मैदानात झालेल्या पनघोर संग्रामात रणलक्ष्मी लक्ष्मीराणी ममरांगणात पतन पावली. परंतु अग्रजांचा हा अेक दृढनिश्चयी शत्रु जरी तेथे नाहीसा झाला तरी अजून तितकाच दृढनिश्चयी व त्याहूनही युक्त्या-प्रयुक्त्यात जास्त, धीटावीत जास्त असा दुसरा अेक शत्रु मात्र रणातून नितटलेला होता. तो ग्वालेरच्या रणातून ता. २० मे रोजी निमटला तो लगेच ता. २२ रोजी जवराअल्लूपूरच्या रणातूनही निसटला आणि अग्रजांच्या टप्पातून पार होऊन गेला—पण कोणीकडे ?

जेथे तेथे तात्या टोपे

थोड्याच दिवसात मध्य हिंदुस्थानातील अरण्ये, गुहा, गाव, शहर, पर्वत सर्व रणाच्या ध्वनिप्रतिध्वनीने निनाहून गेली. त्रिकडे त्रिकडे तात्या टोपे ! तात्या टोपे ! ! अशी अेकच आरोळी बुठली.

कारण तो शिकारीच्या भाल्यानी विद्ध झालेला मराठी बाघ आता मध्य हिंदुस्थानच्या जंगलात भुसडी मारून धुसलेला होता. ग्वालेरच्या लढावीत राणी लक्ष्म पडल्याने त्याचा बुजवा हात जरी तुटला, जरी अनंत पराजयाने बंडाचा बीमोड होत आला, जरी श्रीमंत नानामाहेबापांमून त्याची कायमची ताटातूट झाली होती, जरी अग्रजांची मत्ता हिंदुस्थानी लोकांच्या बळावरच पण आता अमोघबला झालेली होती, जरी त्यांच्यापाशी अुत्तम सैन्य नव्हते, तोफा नव्हत्या, पंसा नव्हता, लढावीची रसद नव्हती, किंवा ती साधने कोठे तरी मिळतील अशी आशाही जर

जवळ शिल्लक नव्हती तरी आकुंठित धर्मशाली तात्या टोपे पराजयाला वेढावीत, अडचणींना मागे दवडीत, आजही जरिपटका सत्रूच्या पायापुढे सरणास्पदतेत वाकविण्यासत तयार होऊना. सत्रूपुढे वाकणें ? छे ! छे ! अशा अेका शाळापासून मराठ्यांच्या जरिपटक्यानी काठी वनाविलेली आहे की, ती शत्रूला फारतर मोडता येतील, पण कधीही वाकविता येणार नाही !

गनिमी काव्याचा रणपंडित

ग्यालेर व जोराअलीपूर येथील परामर्शानंतर भुरलेसुरलें ते सैन्य घेऊन तात्या व रावसाहेब पेशवे हे सरमयुरा नावाच्या गावाकडे निघून गेले. आता त्यांनी तीन मुद्द्यावर पुढील सर्व कार्यक्रमाची अुभारणी केली होती. पहिली गोष्ट की, अित.पर अुषढ लढावी सोडून देऊन गनिमी काव्याची नास घट्ट रीतीने धरणें व दुसरी गोष्ट की वेव्हाही व काहीही झाले तरी अिग्रजांच्या फौजेची लोंढ देऊन कधीही टक्कर न घेणें. परंतु ह्या दोन्ही डावांचा रसद व लढाअु शस्त्रें याशिवाय मुळीच अुपयोग नसल्याने ती मिळविण्याचा मार्ग कसा शोधवा ही सर्वात महत्त्वाची अडचण होती. तिला टाळण्यासाठी तात्यांनी तिसरा मुद्दा जो ठरविला तो असा की, वाटेत जेथे जेथे नेटिन्हू संस्थान म्हणून लागेल तेथे तेथे खुपीने वा सवतीने शस्त्राची व पंशाची खंडगी छुनळीत चालणे. अुत्तर व मध्य हिंदुस्थानात पावलोपावली नेटिन्हू संस्थानें वसलेली आहेत. त्यांच्यापाशी कित्येक दिवस साचत आलेले धनसंचय व शस्त्रसंचय मुबलक आहेत, व ज्या भूमीच्या प्रतिपालनासाठी ज्या राजांना हें भूपालत्व मिळालेलें आहे त्या भूमीच्या सरक्षणार्थ ह्या संचयाचा विनियोग करणें हें त्यांचें कर्तव्य आहे. परंतु ५७ साली त्यांची ती भूमि व त्याची प्रजा यांच्या अंतरिच्छेला व दुबायेला न जुमानता हें राजे आपल्या स्वतःच्या व्यक्तिविषयक फायद्याची तुयडी कोणीकडून भरेल अशा पापी विचाराने वडनात्यांस अुषढपणे मिळत नव्हते. तेव्हा त्यांच्यापाशी निकडोचे वेळी आपल्या अुपयोगी पडावी म्हणून भूमीने राखलेली धान्याची व दस्त्याची भाडारे असूननसून सारखीच शाली. ते पंशात लोळत असता स्वातंत्र्यसमराच्या दारिद्र्याने देशमाता व देशभक्ता मात्र अुगारी राहू लागले. अशा स्थितीत ह्या विस्वासापातकी भांडारकरांना अुत्तम धडा शिकविण्यासाठी व देशाच्या निडळाच्या घामाने जे पंमे साचविलेले होते ते देशाच्याच सरक्षणार्थ खेचून घेण्यासाठी तात्या व राव यांनी ही ययान्याय्य व अजब विनतोड लोंढ काढलेली होती ह्या योमाने जातीला पंशाचा व रसदीचा पुरवठा मुबलक मिळण्याचा समझ असतो देशातील गरीब प्रजेवरच सैन्य पोमण्याचा वोजा पडत नाही. ह्या दुयळ्या व मिजासखोर संस्थानिकांजवळ सैन्य जसाम तमेंच असल्याने व तें मैन्यही बहुतेक वेळा जातीलाच अनुकूल असल्याने त्यांना दटावून पंमे अुगळण्याम विशेष नास पडत नाही. संस्थाने पावलोपावली असल्याने संध्यावरीवर.

रमदेवें वा मामानाचें ओळें बाळगण्याची मुर्खीच जल्म रहात नाही व सैन्य गुट-मुट्टीत राहून टप्पाटप्पावर ह्या राजाच्या घरी बसलेली निघानामघी, रणमानघी व घननामघी फार अवस्थित रीतीने मिळणारी बसने. अगासून तात्यांनी श्रितःपर मुचलक रमदेवां हीं कायमचीं वेळें धुसयोगात आगण्यानीं बळनि स्वाकारली. ते गुपीते पर्वतव्य म्हणून देशसैनिकाम भक्षत देतोन् तर ठीकच, न देतोन् तर मर्ततीने देणें त्यांना भाग पाडलें तरी ठीकच. ह्या तीन गुप्त्यांवर तात्यांनी मांडलेलें अत्यंत विस्मयकारक रणतडाव सर्वस्वी रचलेलें होतें. गनिमी कावा, टक्कर केव्हाही न घेणें व मस्यानिकांना गुपीते वा मक्तीने स्वातंत्र्य संग्रामात गुंतवून टाकणें.

परंतु अगत्या विपन्न स्थितीत कोणत्याही मानुषी प्रमत्तांना फार दिवस श्म घरणें अवश्य आहे असें शिप्रजांना साहजिकच दिसत अमल्यामुळे त्यांनी जोरा अन्धोपराहून तात्या पळून जाताच निकटवें बड मणें अमें गृहीत घरलें व आपलीं सैन्यें तात्याला नुपने फोंडून महिन्या दीड महिन्यात शरण आणण्यामाठी चहूबाजूनी विभागून ठेवलीं. ग्वालेर, झांशी, सिन्धी व गुणा येथील कौजांनी सर्व बाजू रोकली व राजपुतान्यात रॉडर्टने आपली सेना पसरली. ह्या शिप्रजी नेनेच्या व्यूहातून आता तात्या कोठे कण नुडू पहाव आहे वरें ?

तात्यांचा पहिला डाव भरतपूरवर होता. परंतु तिथे शिप्रजी लष्कर आणलें आहे असें कळताच दुसरा फागा जयपूरला केरला. ह्या जयपूरच्या दरबारात तात्यांच्या पक्षाचें पुष्कळ लोक असून तेथील राजाचें सैन्य व शहरातील प्रजाही तात्याम अनुकूल झालेली होती. तेव्हा तात्याने आपले बून तेंचे घाडून मज्ज राहण्याची स्थाना सूचना दिली. परंतु ही वार्ता शिप्रजांना स्वर्गित कळल्यामुळे नमिरावादेहून निघून शिप्रजी सैन्य तावडतोव जयपूरला जाऊन झुतरलें. जयपूरचा बेन दासजनाच, तात्या दक्षिणेकडे झुतरला व त्याच्या पाछोशी कर्नेल होम्स हा सैन्य लागला. अतिव्यात तात्याने हुलगाडी घेऊन नीट जीचाव घेली ती थेंकदम टोंक राखानावरच होम. नेथील नवाबाने शहराचीं दारें लावलीं व बाहेर आपले निवडक सैन्य चार तोफानिशी तात्यावर लढावयाम घाडून दिलें. आता लढाओला तोंड लागणार तों टोंकचें सैन्य तात्याच्या संन्याम वधुप्रेमाने आलिंगू लागलें ! त्याच्या चार तोफाही त्यानी तात्याम अर्पण केल्या व अशा रीतीने हें सर्व सैन्य व नवीन तोफा घेऊन तात्याची स्वारी पुन्हा दक्षिणेकडे चालली—आणि शिप्रगडपर्वत दक्षिणेकडे येऊन तात्या थावला. आता त्याच्या मागे होम्स व बाजूने रॉडर्टम् हे घावन होते. ह्या दिवसात पावसाची वृष्टि अतोनात होती व चवळ नदी दुयवी भरून राहिली होती. तेव्हा मागे प्रबळ शत्रु व पुढे अपार चवळ पाहून तात्या नेत्र्दंष्ट्येकडे वृदीच्या रोपाने वळले. ह्या वृदी मन्थानचा राजा बंद्वाल्यांस पूर्वी फारसा प्रतिकूल नव्हता, तरी आता शिप्रजी सैन्य अगदीच पाठीशी लागल्याने त्याने वृदीचे दरवाजे बंद केले. हें पाहताच तात्या वाकडे तिकडे वळने घेऊन नीमच व नमिरावाद ह्या बड-

सौर प्रांताच्या दरम्यान येऊन घडकले. आपण नीट दक्षिणेकडे जाणार आहोत अशा भाषेने अग्रजांना चकविले असल्यामुळे तात्या भिलवाडघाबवळ ध्यवस्थेने अंतरलेले होते. हे अंकताच सरवरगावाहून रॉबर्ट तिकडे धावत आला व ता. ७ ऑगस्टला तात्याच्या सैन्यावर तो तुटून पडला. त्याला त्या दिवसभर दटावीत दटावीत रात्र पडताच तात्याने आपल्या सैन्यासह व तोफांसह सुरक्षित रीतीने भुवनेश्वरच्या हद्दीतील कोटरा गावापर्यंत कूच केले. तेथे त्यांचे सैन्य अंतरले असता त्या दिवशी रात्री तात्या टोपे हे जवळच अमलेस्या नायडारा नांवाच्या हिंदुक्षेत्री श्रीकृष्णाच्या दर्शनास गेले. तेथून मध्यरात्री परत येताच त्यास बाती लागली की, अंगिरा लोकांचे सैन्य अगदी नजीक आलेले आहे. ह्यामागी त्यांनी सैन्यास तेथून हलण्याचा हुकूम दिला. परंतु पायदळाने साफ कळविले की, सतत प्रवासाने सैन्य अगदी हलण्यास समर्थ नाही. घोडेस्वारांनी पाहिजे तर पुढे चालू लागावे. अशी स्थिति तात्याने लढाजी देणेच तात्यांना भाग पडले.

दुसऱ्या दिवशी म्हणजे ता. १४ ऑगस्ट रोजी तात्यांनी नदीला धापल्यापुढे चालून सैन्याची शक्य तितकी बळकट रचना केली व जिवडून रात्र येणार त्या मंदानावार तोफांचा माराही सुरूच. रॉबर्टसने आपले नॅटिव्ह व अग्रजी सैन्य त्या मान्याला सोमूनही नदीत आणले व तोर चढून ते तात्याच्या भुजम्या बगलेवर तुटून पडले. तेव्हा हातघाजीनंतर जास्त नुकसान सोसणे अवघड झाल्याने तात्याची सेना तोफा टाकून पळाली व सुमारे १५ मैलपर्यंत हटत हटत निघून गेली. आता तात्यापाशी पुन्हा तोफा बुरग्या नव्हत्या. तेव्हा तो पावीच्या शत्रूला शटका देऊन चवळ नदीकडे पुन्हा निघाला. अग्रजी लष्करही मागे धावले. मागेच नव्हे तर त्याच्या बाजूनेही अग्रजी लष्कर बरोबर सामोरे आली. तरी कोणास खोट्या झफवेने, सर कोणाला बेगळ्या गतीने हटवून तात्या चवळेला येऊन घडकला. फक्त काही तासांच्या अंतरावर पार्क हा तात्याची वाट पहात दवला होता. त्याच्या हातावर तुरी देऊन तात्या अग्रजाच्या छातीवरून असेर चवळ अंतरून पार झाला! आता अग्रजाच्या व तात्याच्या मध्ये चवळ आडवी पडली सरी परंतु आता तात्यापाशी तोफा राहिल्या नव्हत्या, पैसे राहिले नव्हते, रसद राहिलेली नव्हती. तात्याचा पूर्ण पराभव झालेला होता व म्हणूनच तात्या चवळ अंतरताच नीट जो चालून गेला तो बेकदम सालारपट्टणवर होय त्या सस्थानचा राजनिष्ठ अधिपति काही नामद नव्हता त्याने आपले विस्वामू सैन्य व जमी तोफखाना घेवून विन-तोफी तात्याशी लढाजी मांडली. पण त्या दिवशी मात्र त्या सस्थानची सर्व फौज तात्यालाच माळक म्हणून मलाम कळू लागली! तावडतोव त्या संस्थानिकाच्या फौजेला तात्याने मिळवून घेतले. तेथील घोडे, तेथील गाड्या, मुक्कल रसद तात्याच्या पायापुढे अगिरी गेली व त्या विनतोफी तात्याला आता ३२ तोफा मिळाल्या. रावसाहेब गेसाव्याचा हुकूम मुट्या की, त्या राजाने २५ लक्ष रुपये खंडणी दिली.

पाहिजे. राजाने भेट घेवून फारस गवावया केल्यावर १५ लक्ष रुपये मंढणी ठरविण्यात आली. ह्या महारी तात्यांचा ५ दिवस मुकाम होता. त्यांनी आपल्या फौजेस पोंडेंस्वारामागे ३० व पायदळामागे १२ रुपये महिन्याचा पगार घाटून दिला. व ते रायमाहेर, तात्या टोरे व चांद्याने नवाब हे बंडधान्यांचे तीन प्रमुख पुढारी मावी कार्यक्रमाचा पोंडाना विचार करू लागले.

पेशव्यांच्या मंत्र्यांचा मगळा रोष नर्मदा अंतर्गत दक्षिणेत घुमण्याचा होना. ज्या भूमीत त्यांच्या पूर्वजांची प्राचीन देहरक्षा रहात होती त्या भूमीत अकबरा का तात्याने पाय आपटला की त्या आवाजानेच मृताचे आत्मे सर्जीव होतील व मराठ्यांचा रणमजं पुन्हा प्रचंड कडकडाट करू लागेल अशी त्यांना बळकट आशा होती. म्हणून हुन्कावण्या देत देत कशी तरी नर्मदा अंतर्गती ह्यासाठी बडवाले झटत होते. आणि नर्मदा त्यांना धुनरू देणं नाही ह्या तितक्याच दड प्रतिज्ञेने 'अग्रजांचीं तमाम मंत्र्ये ठिकठिकाणी नाकी धरून बसलेलीं होतीं. बिनतोफी तात्याला आता ३२ नौका, नवीन संन्य, नवीन रमद, नवीन पैसा मिळालेला असल्याने नवीन दम जालेला होता. व म्हणून तो हद्दूच म्हणू लागला की आता भिदूरचा फासाच फेकला पाहिजे !

ही कल्पना तात्याच्या घाडसाला माजेल अशीच होती. ज्याने ग्वाल्हेरच्या रणभूमीवर तो जद्दुन नाटकी देखावा घडवून आणला त्या तात्याला आता भिदूरच्या होळकरांचे सिंहागनही पोखरणे का बठीण असावे ? होळकराने त्याच्या घाडसाच्या कार्यास नवत करणे हे त्यांचे कर्तव्य आहे. ते तो करीत नसेल तर पेशवे भिदूरवर स्वारी करून जातील ! होळकरांची सेना तात्यास बोलावीत होती, होळकराचा दरवार तात्यास बोलावीत होता, तेव्हा मग त्या महाघाडसी तात्याने मनात ठरविले की आता पुढचा रोज भिदूरच होय ! आणि तात्याच्या मनात जे असेल ते बोलण्याच्या आधीच केले जावयाचे. तडेफेने तो गट्टणहून दक्षिणेकडे धावला व माळव्यात घुसून राजगड गावाला येऊन थडकला !

आता रॉबर्ट, होम्स, पार्क, मिचेल, होन, लॉक, हार्ट ह्यांच्या नेतृत्वाखालील अतिक्रमि भिन्नभिन्न अग्रजी संन्ये, भिन्नभिन्न दिशांनी तात्याच्या पायात लढवडत होती. त्या सर्वांची तात्या भिदूरकडे पळालेला पाहताच अेकच प्रेक्षा झडाली. कोणी भुज्जयिनीला आला, कोणी महहून सरकला, कोणी तळखेडभाकडे धावला, कोणी राजगडाकडे गेला. मेजर जनरल मिचेल हा आपल्या संन्यासह मजला मारीत मारीत अेका सुचवट्यावर चढतोतो त्यास समोरच तात्या टोरे अंतरलेला दिसला. पण त्याची मजला मारता मारता अशी रण जिरली होती की, वाटेत घोडे मरून पडलेले. तेव्हा तो ती रात्र विसावा घेऊ लागला. तात्याही नुक्ताच तेथे आलेला होता. तरी अग्रज सेनेच्या दमण्याचा फायदा घेऊन तेथून तो रातीरात ससंन्य पसार झाला. सकाळीन मिचेलही त्याच्या पाठीवर अगदी लमटत आला. तेव्हा चढखोर

नासून जावून लढावीस प्रवृत्त झाले. ह्या वेळेस त्यांची संख्या जवळ जवळ ५-६ हजार तरी होती व त्यांच्या जवळ उत्तम प्रकारच्या तीस अेक तोफा होत्या-परंतु अत्यंत आश्चर्याची गोष्ट की अिप्रजाची हजार बाराशे फौज अंगाशी मिडताच रक्ताचा अेकही सडा पडण्याच्या आधीच बडवाले त्या तोफाही टाकीत टाकीत पळू लागले !! येथे तात्यांच्या व कुंवरसिंहाच्या गनिमी काव्यातील महत्त्वाचा फरक आढळून येतो.

अिप्रजांशी काही झालें तरी टक्कर म्हणून देणें नाही ह्या मुद्द्याला फायदेशीर प्रसंगीही न सोडता तात्यांचें सैन्य राजगडच्या मैदानातून निघून बेला नदीच्या अरण्यात घुसलें व तियून मिरोज ह्या गावी बाहेर पडले. मिरोजमध्ये तात्यांना पुन्हा चार तोफा मिळाल्या. व अिप्रजी सैन्यें पावसाच्या अतिवर्षावाने खिळून टाकली गेल्यामुळे थोडासा विसावा घेण्यास मिळाला. अिप्रजाच्या सतत पाठलागाने भागलेल्या सैन्यास तेथे आठ दिवस विव्धाति पेण्यावा तात्याने हुकूम सोडला होता. हे आठ दिवस संपताच ते सैन्य त्वरेने वर भुतरेला चढलें व शिवाच्या मुलखातील अिसागड हे ठाणें माडून तात्याने आणखी नव्या आठ तोफा मिळविल्या. परंतु नर्मदा जवळ होण्याच्या अेकजी दिवसेंदिवस दूर चालली. अिप्रजांच्या शिकारी भारमाच्या कडेकीट कुंपणाने त्याच्या नैसर्गिक गुहेत पुन्हा काही तात्या शिरू शकत नाही हें भुषड झालें अिप्रजही आता तात्याला नर्मदा पार होऊ देणार नाही.

१. An English writer says, " Then commenced that marvellous series of retreats which continued for ten months, seem to mock at defeat, and made Tatia's name more familar to Europe than most of our Anglo-Indian generals. The problem before him was not an easy one. He had kept together an army of beaten Asiatics bound by no tie to his person and bound to each other only by one common hate and one common fear—hate of the Britisher's name and fear of the British gallows. He had to keep this ill-assorted army in constant motion at a pace which should baffle not only the enemies who pursued him but the enemies who streamed down at right angles to his line of march. He had while thus urging his half-disciplined host to mad flight to take some dozen cities, obtain fresh stores, collect new cannons and above all induce recruits to join voluntarily a service which promised only insistant flight at sixty miles a day. That he accomplished these ends with the means at his disposal indicates ability of no mean kind. Slightly we may hold the marauding leader,

(टीप पुढील पानावर चालू)

याता चंडवाल्यानी दोन सैन्ये करून अक रावांच्या हाताखाली व अक तात्याच्या हाताखाली आले. अशाच कित्येक हुलकावण्या दिल्या, तोका गमावल्या, मंगोली, छिदवाडा वगैरे लढाया भाग म्हणून दिल्या. चोडी झुंज व हातपायी होताच वारा वारा मॅलांच्या पाठलागातही निघतून जावे. अखेर ललितपुराला हे दोघे पुढारी पुन्हा अकच झाले. पण नर्मदा काही जवळ होतीना ! अगिलाशाच्या आनंदाला व बंदोबस्ताला पारावार नव्हता. दक्षिणेकडून मिचेल, पूर्वेकडून व अंतरेकडून कर्नल लिडेल व मीड, पश्चिमेकडून कर्नल पार्क, चंभळे जवळून रॉबर्ट, तात्याच्या सव बाजूंना मद्रूच्या भिन्न भिन्न सैन्याचे अत्यंत आकुंचित वर्तुळ दर-क्षणी मिटत येत होते. पण राव व तात्या अकमेकाशी काही वेळ बोलले व अकदम कजुरीला आले, तेथे बेटवेवर अग्रज आहेत हे पाहताच पुन्हा जंगलात घुसले. हुलकावणी देण्यास ताल बहतपर्यंत अंतरेकडे चढले आणि मग जी अकदम मुसंडी मारली ती बेटवा अंतरेकडे अग्रजाशी कजुरीशी लढून, रायगडाशी टक्कर घेऊन तात्या घेत दक्षिणेकडे चालला. पायात लश्बडगारी अग्रजाचीं सैन्ये भरामर हिसडोत, हिसकावोत, घाट ओलाडत, नद्या अंतरत, अरण्ये पार होत, मराठी बाघ दवत, लडत, बुड्या घेत दक्षिणेकडे चालला ! पार्क बाजूने घावला मिचेल मागून घावला, बेकर पुढून घावला. पण तात्या दोघे तरी दक्षिणेकडेच चालला ! भिडला नर्मदेला, अंतरला नर्मदेत—स्तिमित जगाने टाळी पिटली की, तात्या झाला अखेर नर्मदा पार ! मॅलिसन म्हणतो,

“ It is impossible to withhold admiration from the pertinacity with which this scheme was carried out ! ! ! ”

ता. १७ जानेवारी १८५९ च्या टाइम्सने लिहिले आहे की,

“ Our very remarkable friend, Tatia Tope, is too troublesome and clever an enemy to be admired. Since last June he

(टीप मागील पानावरून चालू)

he was of the class to which Haider Ali belonged and had he carried out the plan attributed to him and penetrated through Nagpur to Madras he might have been as formidable as his prototype. As it was the Narbada proved to him what the channel was to Napoleon. He could accomplish anything except cross the stream. These columns which moved at first as slowly as British columns are accustomed to move, learnt to march at last and some of the later marches of Brigadier Park and colonel; Napier were equal to half of Tatia's average rate. Still he escaped, and through the hot weather and the rains and the cold weather and the hot weather again, he was still flying sometimes with two thousands dissipated followers and sometimes with fifteen thousand men ! ”

— From ‘The Friend of India.’

has kept central India in a fervour. He has sacked stations, plundered treasuries, emptied arsenals, collected armies, lost them, fought battles, lost them, taken guns from native princes, lost them; then, his motions were like forked lightning; and for weeks, he has marched 30 and 40 miles a day. He has crossed the Nerbada to and fro. He has marched between our columns, behind them, and before them. Arcl was not more subtle, aided by the best staged mechanism. Up mountains, over rivers, through ravines and vallies, amidst swamps, on he goes, backwards and forwards, sideways and zig-zag ways, now falling upon a post-cart and carrying off the Bombay mail, now looting a village, headed and burned yet evasive as proteus."

अखेर मराठ्यांचे सैन्य दक्षिणेत झुतरले ! हुसगावादेजवळ तमंदा झुतरून तात्या ससैन्य नागपुराकडे भिडला आहे ही बातमी अकताच तिन्ही अिलाख्यांत, 'सर्व युरोपात व थेट युरोपखंडापर्यंत जो तो सन्मुखदा खुद्गारू लागला ' वा , तात्या, वा ! ' व महाराष्ट्र त्याच्या सानिध्याचीच वाट पहात होते ! हुंदावादचा निजाम, मद्रासचा गव्हर्नर लॉर्ड हॅरिस, मुंबजीचा लॉर्ड अेलफिन्स्टन, कलकत्त्याचा लॉर्ड कनिंग, तत्क्षणी थारून झुठले. तात्याने असा, रणचंडीवर फारच अपूर्व असा फासा फेकला. पण आता येळ निघून गेलेली होती. अेक वर्षापूर्वी ह्या नर्मदातरणाचा धुपयोग झाला असता. आज १८५८ च्या आक्टोबर मध्ये ही रणचपलता फक्त फौतुबाला कारण आहे. धुपयोगाला वा जयाला नव्हे ! जिकडे तिकडे वडाचे निर्वीज झालेले होत व आता राष्ट्र भयंकर रक्तसावाने शिथिलगात्र व निमूडसन झालेले होते ! त्यातूनही झुतर हिंदुस्थानात व राजपुतान्यात तात्याला व त्याच्या सैन्याला गावोगावचे लोक फुकट धान्य व रसद आपण होऊन देत व त्याच्याकडे देशभक्ताच्या पूज्यतेने पाहत. परंतु नागपूरला खुद्द मराठ्यांच्या प्रदेशात लोक रयाला भिडू लागले. कुलकलकिणी वाकावाळीच्या राजनिष्ठेचे हेच फळ असावयाचे ! तेव्हा तात्या ह्या नदीतरणानंतरही विफलहेतु होऊन अखेर चाबला. १ आता त्याच्या

१. मॅसेन आपल्या Indian Mutiny Vol V, page 238-240 वर लिहितो, " It was accomplished. The nephew of the man recognised by the Mahrattas as the heir of the last reigning Peshwa was on the Mahratha soil with an army. The Nizam was loyal. But the times were peculiar, Instances had occurred before, as in the case of Scindia, of a people revolting against their sovereign, when that sovereign acted in the teeth of the national feeling. It was impossible not to fear lest the army of Tatia should rouse to arms the entire Mahratta population and that spectacle of a people in arms against the foreigner might act with irresistible force on the people of Dekhan. "

समोर निक्षामचें राज्य पगरलें होतें. हैद्राबादेन्हा नीट चालून येण्याविषयी तेथील प्रातिपक्ष जुलूमकलेला होता.

अिकडे पुणें ते खानदेशकडील अिग्रजांचीं सैन्ये भरभर दोडत दशदिशांनी धावली. मेलघाट, असिरगड, खानदेश, गुजरात, नागपूर आदि सर्व वाजूंनी अनेक आग्ल सेना दक्षिणचा दरवाजा बंद करीत पुढे घुमल्या. तरी अकुंठितधर्म तात्याने आपली अेक विलक्षण धादसाचा फासा फेकण्यास आरंभ केला. दक्षिणेकडे अिकडून बंदी झाल्यामुळे तात्याने अेकदम जो रोक घरला तो घेट बडोद्यावरच होय ! आघा रोड ओलांडून, अिग्रजाच्या डाक गाढ्या लुटून, तारा तोडून टाकून, वरील सर्व अिग्रजी सैन्यांच्या कचाट्यातून हुलकावण्या देत तात्या नर्मदेच्या मुसाकडे चालला. चालून जशी ही अिग्रजी सैन्ये वर येत होती, तशीच तात्याच्या मागोमाग अुत्तरेचीं तीं हिरमुसलेलीं ब्रिटिश सैन्येही तात्या नर्मदा अुतरताच आपणही नर्मदा अुतरून कोडी करीत अुतरत होती. नर्मदेच्या तीरावरील सर्व किल्लांवर अिग्रजांनी सक्त पहारा ठेवलेला. तरीही तात्या नर्मदा पार होण्यासाठी करगून येथे पोचला. तेथे त्याला अिग्रजांचा सेनापति मेजर मंडरलंडला तोंड घावें लागलें. मेना मिडल्या लढावी चालू झाली, लढावी येन रंगात असतानाच तात्यांनी आपल्या सैन्याला आज्ञा दिली की, गोळीबार बंद करा आणि नर्मदेत अुडपा घ्या ! त्याप्रमाणे तात्याच्या अनुयायांनी त्याच्या मागोमाग नर्मदेत अुडपा फेकल्या आणि काय झालें हें अिग्रजांना समजायच्या आत तात्या त्याच्या अनुयायांसह नर्मदा पार झाले !

हा प्रसंग म्हणजे आजपर्यंतच्या लढावीच्या अितिहासातील अेक अतुलनीय व नवें आश्चर्य समजला जातो. मलिसन स्पष्टपणे लिहितो " आता बंडुका गेल्या, त्याचे शिपावी अत्यंत शीघ्र वेगाने पुढे निघून गेले. ह्या कलेत नेटिव्ह सैनिकांना कोणीही हरबू शकलेले नाही. बी म्हणतो की, जपातील कोणतेही सैन्य त्याची बरोबरी करू शकणार नाही. असा धोका अनंताना तात्या घंट बडोशाकडे निघाले, तेथील दरवारात आणि सैन्यात नानासाहेबाच्या पक्षाचे अनेक लोक होतें व ते तात्याचीच वाट पहात होतें. तात्या राजपुत्राला गेले. तेथे त्यांनी घोडे आणि पैसे मिळविले. दुसऱ्या दिवशी त्यांनी छोटा अुदैपूर गाठले तेथून बडोदा आता केवळ ५० मैल दूर आहे ! "

आणि त्या पन्नास मैलातच अिग्रजांनी त्याचें सैन्य पेरून ठेवलें आहे ! तात्याच्या चारी वाजूंनी अिग्रजी फौज त्याचा पाठग्राह करीत होती. तात्याच्या आधीच पाक छोटा अुदैपूरला पोचला होता. त्यामुळे बडोद्याचा येत रद्द करून तात्या त्याच्या सैन्यासह अुत्तरेला वळून बामबारा जंगलात घुमला. तेथील बांद्याच्या नवावाने राणीच्या जाहिरनाम्माच्या काडीचा आधार घेऊन धास्त्रे साली ठेवली होती. त्यामुळे तात्याची व रावसाहेबांची मोठोच पंचाभोव झाली. ते दोघेही गूर चाप अगा वींशीत अडकले की, जी फोडणें असक्य होतें. दक्षिणेस दुधडी वाहणारी

तात्यांच्या मानेवर अेकाकी हात पडला ! तो हात अिग्रजाचा होता. छावणी अिग्रजांनी भस्म गेली होती आणि ते ह्पंभराने ओरडत होते 'पकडला ! तात्याला पकडला ! ! ' पण तेवढ्यात त्यांना त्याचे शब्द बदलावे लागले ! ते आप्चयनि ओरडू लागले, " ओ ! तात्या आता येथे होता ना ? पळा ! शिपायानो, पळा तात्याला सोडून काढा. तात्या गुप्त झाला, तात्या पळाला ! "

रावसाहेब, फिरोजगहासह तो जादुगार तात्या ता. २१ जानेवारी रोजी अल-घार जवळील दिसर येथे दृष्टीस पडल्याची वार्ता आली. मेनापति होपची बंड-घाल्यांशी चकमक सडून ते पराभूत होऊन पळाल्याची माहिती देण्यात आली, मित्-रच्या ह्या पराभवाने काही नातिकारकांची विजयाची आशा नष्ट झाली नाही. कारण ती फार पूर्वीच नष्ट झाली होती- पण त्यामुळे ह्यापुढे प्रतिकार चालू ठेवणे अशक्य ठरले. बरीचशाचे बेट फमल्यापामून तात्या अेकमारखे गनिमी काव्याने लढत पळतच होते. लढाईच्या संश्राविपर्या तात्या व रावसाहेब यांचा विचारविनि-मय होतच होता. तात्या आता थकले होते. त्यांनी रावसाहेबांचा व सैन्याचा निरोप घेतला. बरोबर दोन घोडे, अेक तट्टू, दोन ब्राह्मण आचारी, अेक गडी येवडा लबाजमा घेऊन तात्या भालेरच्या सरदार मानसिंगाकडे गेले. मानसिंग ह्या बेळी पारोनाच्या जगलात लपलेला होता. तो तात्यांना म्हणाला " आपण सैन्याला सोडून आलात हे बरे नाही. " त्यावर तात्या म्हणाले, " तें बरें ठरों वा बाकीड ठरों, मी आता सुल्याकडे राहणार आहे. घावपळीने मी थगडी थकून गेली आहे. " तात्या मानसिंगाकडे आहे हें बळताच अिग्रजांनी लढाईचा मार्ग सोडून फिरोजगहाक टाकण्याचें ठरविले. त्यांनी मानसिंगाला गाठले व त्याला आश्वासन दिले की, तात्याला पकडून देण्यात मानसिंगाने मदत केल्यास त्याला शिद्यांकडून माफी केली जातील अितकेच नव्हे तर नाखारधी जहागीरही मिळेल. मानसिंगाने पूर्वी त्याच्या काबालाही अिग्रजाच्या स्वाधीन केले होते. मानसिंग तात्यांना म्हणाला, ' मी अिग्र-जांना शरण जात आहे. " पण तात्यांना तो शरणगतीचा विचारही शिवला नाही. फिरोजगहाचें आलेले निमंत्रण दाखवून तात्यांनी मानसिंगाला विचारले, " भग मी जाऊ का येथेच राहू ? " विस्वासपातकी मानसिंगाने उत्तर दिलें, " थोडा वेळ वाट पहा, लवकरच मी आपणाला काय ते बळवीन. मी परत येऊपर्यंत माझा हा बाटाडघा घेऊन जातील तेथे आपण लपून रहा. " मानसिंग अिग्रजांना शरण गेला होता तरी त्याच्यावर तात्यांचा विस्वास होता. म्हणून ते मानसिंगाच्या बाटाडघा-मागोमाग गेले आणि त्याने दाखविलेल्या स्थळी विथ्यांतीसगडी राहिले. तिमच्याच दिवशी मध्यरात्री, अनेक रणागणात व चकमकीत अिग्रजांना नामोहरम करणारा, हजारो मंलाची दोड करून अिग्रजांना दमविणारा तो मराठी बाघ, तात्या, अेका देशबाघवाच्या विस्वामघाताने, सोपेत असतानाच पकडला गेला ! ! तात्यांनी डोळे धुपडले तोंच त्यांना समजलें की, आपण अिग्रजाचे कैदी झालो आहोत !

तो दिवस ७ अप्रिल १८५९-चा होता. विस्वासघाताच्या सापळाघात तात्या अडकला. दुसऱ्या दिवशी सकाळीच जनरल मीटच्या सिप्री येथील छावणीत त्याला कडक बंदोबस्तात ठेवण्यात आले. तेथे त्याच्यावर कोर्टमार्शल भरण्यात येवून अिग्रजा-बिरुद्ध युद्ध पुकारण्याचा आरोप तात्यावर ठेवला गेला. बुधवारी त्या आरोपाना भुत्तर देताना तात्याने सांगितले की, "मी जे जे कृत्य केले ते ते माझ्या मालकांच्या हुकमाप्रमाणे केले. काल्पीपर्यंत मी नानासाहेबांच्या हुकमाप्रमाणे वागलो, व त्यानंतर रावसाहेबांच्या. न्यायानुसार दिलेली लढाजी च-भकमकी सोडून, मी अथवा नानासाहेबांनी अेकाही युरोपियन पुरुषांचे, स्त्रींचे वा बालकांचे निरर्थक रक्त साडले नाही अथवा कोणाला फासावर चढविले नाही. ह्या पलीकडे ह्या खटल्यात मला अधिक काही सांगायचे नाही." अिग्रजाच्या विशेष विनंतीनंतर तात्यांनी शांतीच्या प्रारंभापासूनची विवक्षणीय, बहुत्याची व धोडवयात सारखेनुसार माहिती दिली आणि ती अिग्रजाच्या मुनशीने लिहून घेतली. ह्या रोजनिशीवर आणि वर दिलेल्या आपल्या काबुली जबाबावर तात्याने घळबदार अिग्रजी भरतात Tatia Tope अशी सही केलेली आहे. विचारलेल्या सर्व प्रश्नांना तात्यांनी हिंमोत भुत्तर दिली. तीं भुत्तर धोडक्यात, सरळ व खणखणीत होती. त्यांना अिग्रजीत कोणीप्रथम विचारला तर तात्या गंभीरपणे भुत्तर देत 'मालूम नाही.' तीन दिवस तात्याची चौकशी चाललेली होती. नेटिव्ह लोकांचे यथेच्या यथे तात्यांना पाहण्यासाठी लोडत असत; पण सर्वांताच परवागणी मिळज नव्हती. ज्यांना तात्यांना पाहण्याची परवानगी मिळते ते भक्तीने व प्रेमाने त्यांना बघत करीत. अिग्रजांनी जेव्हा त्यांना कळविले की, "तुमची न्यायालयात चौकशी चालू होशील. आजच्या बचवासाठी पुरावा गोळा करा." तेव्हा तात्यांनी भुत्तर दिले. "मी पूर्णपणे जाणून आहे की, ब्रिटिश राता भुत्तरून देशा-राठी मी लढलो असल्याने मला मृत्यु परग्याना कायणार आहे. त्यासाठी मला कोणत्या न्यायालयाची आवश्यकता वाटत नाही आणि त्याच्या कोणत्याही काम-काजात मी भागही घेणार नाही." हानघेड्यांनी जखडलेले आपले हात भुत्तर करून तात्या पुढे म्हणाले, "ह्या हातकड्यांतून मुक्क होण्याची अेक आशा आहे. तोफेच्या तोंडी किंवा फागी जावून मी ह्यातून मुटू शकून. पण मला अेक गोष्ट सांगायची आहे. माझ्या ग्यालेर येथे राहणाऱ्या बडिग्रचा आणि माझ्या कुटुंबियांचा माझ्या कोणत्याही कृत्याची काही सबब नमल्याने, माझ्या ह्या कृत्यासाठी माझ्या वृद्ध बडिलांना वा कुटुंबियांना त्रास देऊ नये.

चौरुशींचे नाटक संपले. तात्यांना फाशीची शिक्षा सुनावण्यात आली. आणि दुपारी चार वाजता त्यांना फाशीनेडे नेण्यात आले. त्यांच्या भोवती तिसऱ्या बंगाल-युरोपियन पलटणीचा पहारा होता. फाशीच्या रचानी तात्या पोचते तेव्हा ते रौनिक त्यांच्या भोवती चतुष्कोण करून भुत्तर राहिले. त्याच्यामागे नेटिव्ह पायदळ, ३ गोरे पोटेस्वार व अनेक ब्रेक्षक भुत्तर होते. खेडेगावातील अनेक शेतकरी तात्यांना

पाहण्यासाठी जमलेले होते. तात्यांनी पुन्हा विनंती केली की, आपल्या वृद्ध वडिलांचा छळ करण्यात येऊ नये. आणि शिक्षा सुनावण्यात आली. तात्यांच्या पायांतील बंद्या काढल्या व तात्या शूरासारखे मरू पावले. टाकीत फासापर्यंत गेले. मरू मिठी चढून वर फळीवर झुमे राहिले. जणू काय ते मभास्थानी स्वागतार्थं झुमारलेल्या व्यासपीठावरच चढत होते. रिवाजाप्रमाणे जेव्हा फाशी देणारे मांग तेथे तात्याचे हात व पाय वांग्रण्यासाठी पुढे सरमावले तेव्हा तात्या स्मित हास्य करून, "ह्याची काही आवश्यकता नाही" असे म्हणाले आणि लगेच त्यांनी स्वतःचे हातांनीच तो फाग ओखाया हाराप्रमाणे आपल्या गळ्यात घालून घेतला. फळी दूर झाली! फाग आवळला गेला! आणि त्या हिसकासरणी—तात्या टोपे, पंगव्यांचा अकनित्त मेवक, १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमराचा नायक, हिंदुस्थानचा देगवीर, धर्मरक्षक, अभिमानी व प्रेमळ सेनापति तात्या टोपे यांचे मृत शरीर अग्न्यानी झुमारलेल्या फागावर लटकू लागले. तो फाग रक्ताने मिजला आणि देश अश्रूंनी ओझा चिव झाला! देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी अत्यंत कष्ट मीमले, हाच त्यांचा अपराध होता! देगवीही विदवांसंघातक्यांच्या दुर्तोंदी चार्दीचें हे बसोसत्यांना मिळाले! आणि त्याचा शेवट? —ओखाया गुन्हाराप्रमाणे अग्निसांनी त्यांना फागावर लटकविले! तात्या! तात्या! ह्या असत्या दुर्दैवी देशात तुम्ही बगाला जन्म घेतलात? ह्या नीच महा-भूतं व विदवांसंघातकी ग्लोकांकरिता तुम्ही कसाला लढलात? तात्या, आपणांसाठी आज आम्ही जे अश्रू टाळीत आहोत ते आपणांमि दिसतात का? ह्या दुर्दैवांच्या अश्रूसाठी आपण रक्त मांडावे! —छरोत्तर बसला हा महागडा सौदा!!

तात्यांचे शरीर तेथे फागावर लटकत धमलेले पाहून ते शूर अग्रज आपल्या पराक्रमविषयी समाधान पावून गर्वसराने तेथून निघून गेले. सायंकाळपर्यंत तात्यांचा मृतदेह तेथे तसाच टांगलेला होता. तेथील पहारेकरी दूरहोनाच युरोपियन प्रेक्षकांमध्ये तात्यांची पवित्र आठवण म्हणून त्यांच्या केमाची शुल्ले मिट्टिविष्यासाठी त्यांच्यात शंकाओढ लागली!

१८५७ च्या त्या स्वतंत्र्ययुद्धातील होमकुंडात तात्यांची ही शेवटची आर्द्रांत पडली!

तो मयंकर ज्वालामुखी—ज्याच्या विस्तीर्ण मुखानून त्रोग्रावित्त होशून मांमांचे, रत्नांचे, प्रेतांचे, विजांचे वादळांचे, आणि रगरगणाच्या लाह्यान्मांचे कल्लोळावर कल्लोळ बाहेर पडत होते—तो ज्वालामुखी पुन्हा अेकवार आपले तोंड मिटवू लागला; त्याचा तण लाह्या शंड होशू लागला! त्याच्या तरवारीप्रमाणे नळपणाच्या जिह्या पुन्हा म्यातान बोसबद झाल्या. त्याच्या रुवाकणाच्या विजा, वानठळपा बसविणारे गडगडाट, झंझावात, त्याच्या भयंकर हाडनाडी, व प्रबंड झुलवापातली—सर्व काही जादुगाराच्या बोनडीन सिरल्या आणि अद्भुत हवेन फिरत गेल्या. ज्वालामुखांनी पडलेली प्रचंड भेग मिटली गेली, व त्यावर पुन्हा हिरवेगार

गवत धुगवू लागलें; त्यावर दोतीची लागवड चालू झाली, दांतता, सुरक्षितता व प्रेमभाव पुन्हा नांदू लागला. आणि आता ज्वालामुखीचा पृष्ठभाग जितका मधू आणि हसरा दिसू लागला की, त्याच्याच पृष्ठभागाखाली असावा भयानक ज्वाला-मुखी असेल याची कोणास संकामुद्धा येणार नाही !

* * *

प्रकरण तिसरें

समारोप

आता ज्वालामुखी तात्पुरता थंड झाला आहे! तथापि वाचक आम्हांस विचारतील की, फिरोजसाहेबांचे व रावसाहेबांचे पुढे काय झाले?

तात्या सोडून गेल्यावर रावसाहेब अत्यंत बेहोप होऊन अेक महिनाभर लढत राहिले व शेवटी गुप्तपणे अरण्यात निघून गेले. तीन वर्षांच्या अज्ञातवासांनंतर तेही पकडले गेले आणि कानपूर येथे ता. २० ऑगस्ट १८९२ रोजी त्यांस फासावर चढविण्यात आले. फिरोजसाहेबा मुद्धा वेपांतर करून भटकत राहिले होते व सुदैवाने शेवटी ते हिंदुस्थानबाहेर निसटू शकले आणि पंजापात करवेल्या येथे जाऊन राहिले. येथवर १८५७ च्या क्रांतिमुद्धाची चर्चा बारवार केली गेलीच आहे. त्यातून अनेक प्रश्न निर्माण होतात. त्यापैकी अेक प्रमुख प्रश्न क्रांतिमुद्धाची सर्वसिद्धता पुरी होण्यापूर्वीच अकस्मात् लवकरच क्रांतीचा झुठाव झाल्या का ? ह्या प्रश्नाचें उत्तर स्पष्ट आहे की, नाही! तसें झालें नाही. १८५७ च्या स्वातंत्र्यमुद्धात जेवढी पूर्वं तयारी झालेली होती तेवढी तयारी कित्येक विजयी झालेल्या क्रांतीचे वेळीही झालेली नव्हती. शिपायांच्या पलटणीमागून पलटणी, राजेरजवाडे, प्रचलित सरकारचे देत असता कोण बंडाला तत्काल प्रारंभ करणार नाही ? शिवाय, बहुतेक प्रसंगी गुरवातीलान अडचण असते आणि अेकदा आरंभ झाला की, सर्व देत आपोआप झुठनो. ह्या अनुभव विचारात घेतल्या तर हें स्पष्ट होतील की क्रांतिकारकांच्या पुढाऱ्यांनी अंगाव घाभी केली नव्हती. झुलट अमे म्हणाचें लागेल की, जितकी अनु-कूल परिस्थिति असताना झुठाव करण्याचें घादम ज्यांना होत नाही ते क्रांतीचा झुठाव कधीही करू शकणार नाहीत!

मग प्रश्न पडतो की, त्याचा पराभव का झाला? ह्या ग्रंथात वेळोवेळी त्या त्या ठिकाणी अनेक विवरकोळ सत्कालिक कारणें मागितलीं आहेतच. पण मुख्य कारण

दिसतें, तें असें की, ह्या क्रांतीसाठी विघातक भागाची जरी व्यवस्थित आखणी केली होती तरी त्यानंतर अल्पद्वय होणाऱ्या परिस्थितीमध्ये कसें वागलें पाहिजे याविषयी विधायक आकर्षक व सुव्यवस्थित आखणी केली गेली नव्हती. अिप्रजी सत्ता अखडून नष्ट करावी यावर सर्वांचें अेकमत होतें; पण त्यानंतर काय ? पूर्वीचीच ती परस्परविघातक भाडणें, पुन्हा तेच गोंगल, तेच मराठे, आणि तीच जुनीं भाडणें— आणि अशा परिस्थितीला कंटाळूनच वेडाच्या हाटवयात परक्या शत्रूंना आत घेण्याची तीच जुनी पद्धत अवलंबावयाची असेल तर आपलें रगत व्यर्थ कशाला सांडावयाचें असें सर्व साधारण जनतेला वाटू लागल्यास नवल काय ! त्यामुळे जालें काय, की क्रांतीचा विघातक भाग तेवढा यशस्वीपणे पार पडला; परंतु नंतर जेव्हा विधायक राजवटीचा प्रश्न अस्पन्न झाला तेव्हा आपापसातील मतभेद, परस्परांविषयी वाटणारी भीति आणि आत्मविश्वासाचा अभाव हे सर्व दुर्गुण अफाळून आले. क्रांतीनंतर जर लोकांच्या कल्पनेला व विचारांना पटेल असा आकर्षक कार्यक्रम ठेवण्यात आला असता तर क्रांतीनंतर होणारी स्वातंत्र्यवादीची विधायक वृत्ति बळावून प्रारंभाप्रमाणेच क्रांतीचा शेवटही यशस्वीपणे सिद्धीस गेला असता.

पूर्ण संहारानंतर निमित्त चालू होते, दुष्टांच्या निर्दालनानंतर चांगली राजवट चालू करता येते, येवढें जरी ह्या लोकांनी नीट लक्षात ठेवलें असतें तरीही क्रांतीचा विजय झाला असता. नव्या निर्मितीचा विचार तर दूर राहिला, पण ती जनता परकीय राजवटीचा विनाशही पूर्णपणे करू शकली नाही ! याचे कारण अथड आहे की, ह्या देशातून विद्वांसघात आणि भीरुता हे दोन महान् दुर्गुण अजून पूर्णानाने नष्ट झाले नव्हते. पराभवाचें मुख्य कारण म्हणजे ज्या लोकांना पूर्वीच्या कोणत्याही स्वदेशी राजवटीपेक्षा परकीय अिप्रजाची राजवट ही अधिक वागीट आहे हें कळलेच नाही आणि ज्यांच्या अगो स्वदेशी बांधवांविरुद्ध परक्यांना साहाय्य नाकारण्याअिनकी देशभक्ति व प्रामाणिकपणा नव्हता त्या लोकांनी केलेला स्वदेश-चंगूडी विद्वांसघात ! १

१. " Yet it must be admitted that, with all their courage, they (the British) would have been quite exterminated if the natives had been all and altogether hostile to them. The desperate defences made by the garrisons were no doubt heroic, but the natives shared their glory, and they by their aid and presence rendered the defence possible. Our siege of Delhi would have been quite impossible, if the Rajas of Patiala and Jhind had not been our friends and if the Sikhs had not recruited in our battalions and remained quiet in the Punjab. The Sikhs at Lucknow did good service, and in all cases our garrisons were helped, fed

(टीप पुढील पानावर चालू)

आणि म्हणूनच ह्या पराजयाचें सर्व पाप अधल्या विश्वासघातक्यांच्याच कपाळी फुटतें ! जर त्यांच्यापुढे स्वच्छ आणि आकर्षक ध्येय ठेवले गेलें असतें तर हेच विश्वासघातकी देशभक्त बनले असते. कारण देशभक्तिच जेव्हा मिळकतीची व लाभदायक वाटू लागते तेव्हा लज्जास्पद व धोकादायक विश्वासघात आपण होऊन कोण करण्यास धजेले? विश्वासघातात विशेष गुण काही नसतो. स्वराज्यापेक्षा परकीय सत्ता अधिक वाढीट व घातक असते हें लक्षात घेऊन त्यानुसार वर्तन करणाऱ्या वीरांना बुज्ज्वळ ध्येय लाभते भग ते स्वराज्य लोकमतानुसार चालणारें असो (Democratic), राजमतानुसार चालणारे असो (Monarchical) किंवा अनायकानुसार चालणारें असो (Anarchical). स्वातंत्र्याची अभिलाषा केवळ देश संपन्न व सुखी व्हावा येवढ्याचसाठी नसते तर स्वातंत्र्यातच आत्म्याला खरें समाधान प्राप्त होते; नपयातोड्यापेक्षा स्वतःची भावनाच महत्त्वाची असते. पार-संध्याच्या सोनेरी पिंजऱ्यापेक्षा जगलात असलेलें स्वातंत्र्यच शतपट श्रेष्ठ होय ! सुभाषितकार म्हणतात—

फळें मधुर सादया असति नित्य मेव तसे ।

हिरैजडित सुंदरी कनक पंजरीही बसे ॥

अह्निना समापितो शुक मनात दुःखें शुरे ।

स्वतंत्र बनवृत्तिच्या घडी घडी सुखातें स्मरें ॥

ज्यांना हें स्वातंत्र्याचे तत्त्व समजलें, स्वयमभिरुक्ता व स्वदेशाकरिता ज्यांना आपलें कर्तव्य पार पाडलें, स्वधर्म व स्वराज्यासाठी ज्यांनी आपल्या तरवारी धुप-सत्या, आणि कदाचित् जवासासाठी नाही पण कर्तव्यबुद्धीने ज्यांनी मरणही पत्करले,

(टीप मागील पानावरून चालू)

and served by the natives, as our armies were attended and strengthened by them in the field. Look at us all, here in camp at this moment, our outposts are native troops, natives are cutting grass for our horses and grooming them, feeding the elephants, managing the transports, supplying the commissariat which feeds us, cooking out soldiers' food, cleaning their camp, pitching and carrying their tents, waiting on our officers, and even lending us their money. The soldier who acts as my amanuensis declared that his regiment could not have lived a week but for the regimental servants, Doli bearers, hospital men, and other dependents. Gurkha guides did good service at Delhi and the Bengal artillerymen were as much exposed as the Europeans. "—Russell's My Diary in India.

त्यांची नावे चिरंजीव राहोत! त्यांना शतशः सहस्रशः प्रणाम अमोत! केवळ मत-
भेदाने व अस्थिर बुद्धीने ज्यांनी वर झुल्लेखिलेल्या बीरांना सहकार्य केले नाही
त्यांची देशाला आठवणही राहणार नाही. आणि त्यातूनही भयावह प्रकारे जे प्रत्यक्ष
शत्रूलाच जाऊन मिळाले व स्वदेशवधूंचीच शत्रूसह लढले त्यांचा शतशः नव्हे
सहस्रशः धिक्कार करावा तेवढा थोडाच होणार आहे! १८५७-ची नांति म्हणजे
हिंदुस्थानची झेंड्याच्या, स्वातंत्र्याच्या व जामूत जनशक्तीच्या दिशेने किनपत प्रगति
झाली आहे हे पारखून पाहण्याची ऐक कसोटीच होती. अपयशाचा दोष ज्यांनी
देशाला पारतंत्र्यात ढकलले अशा नामदे, आळशी व विश्वासघातकी लोकांवरच
येतो. परंतु स्वतःच्या अगुण रक्तात ज्यांनी आपल्या तरवारी बुचकळून काढल्या,
नांतीच्या त्या नाट्यप्रयोगात अग्निमंचकावर धिटाजीने प्रवेश केला आणि ताझात
मृत्यु पुढे झुमा असता त्याची पर्वा न करता जे त्या मृत्युमुखातही थयथय नाचले,
त्यांना दोष देऊन कोणीही आपल्या जीमा विटाळू नयेत! ते वेढे नव्हते; ते झुतावीळही
नव्हते, झालेल्या पराजयात त्यांचा काहीही भाग नव्हता; ते अविचारी नव्हते;
आणि म्हणून त्यांना दोष देणे केव्हाही युचित होणार नाही. त्यांनी मारलेल्या-
हाकानीच द्विगगता आपल्या गाढ झोनेतून जागी झाली आणि आपले पारतंत्र्य नष्ट
करण्यासाठी ती घाबून गेली. पण जेव्हा तिच्या काही मुपुत्रांनी जुलुमाच्या टाळक्या-
वर जबरदस्त प्रहार केला तेव्हाच, दुर्दैवाने तिच्याच काही कुपुत्रांनी तिच्या हृदयात
खंजीर खुपसला! ती जखमी हिदमाता जमिनीवर पुन्हा कोसळून पडली! आता
तिच्या दोन पुत्रांपैकी कोण त्रूर, विश्वासघातकी व तिरस्करणीय आहे? आणि
कोण वीर, साहसी, देशभक्त व आदरणीय आहे?

दिल्लीचा वादगद्दा बहादुरशाहा हा अेक कवि होता. कातियुद्ध अगदी अंन
रंगात असतानाच त्याने अेक गझल रचल्या होता, त्याला कोणीतरी विचारले की—

२. "Among the many lessons the Indian mutiny conveys to
the historian, none is of greater importance than the warning
that it is possible to have a revolution in which Brahmins and
Sudras, Hindus and Mahomedans, could be united against us,
and that it is not safe to suppose that the peace and stability of
our dominions, in any great measure, depends on the continent
being inhabited by different religious systems for they mutually
understand and respect and take part in each other's modes
and ways and doings. The mutiny reminds us that our domi-
nions rest on a thin crust ever likely to be rent by titanic fires of
social changes and religious revolutions." —Forrest's Introduction.

दुमदुमाये इस नहीं अब खेर मांगो जान की
अप जकर अब ठंडी हुअी समझेर हिंदुस्थानकी

“दिवसेंदिवस व प्रतिक्षणी तू शकत चाललेला आहेत, तेव्हा हे बादशाह,
आता झिल्ल्यांपुढे पदर पसरून प्राणाची शीक माग. कारण आता हिंदुस्थानची
तरवार कायमची बोंबट व थड झालेली आहे!”

असे सांगतात की, त्याला अुत्तर देताना बादशहा म्हणाला —

नामियोंमें बू रहेगी जयतलक भीमानकी
तब तो लडन तक चलेगी तेरा हिंदुस्थानकी

‘आमच्या बीरांच्या अंतःकरणात स्वत्वाचा आत्मविरवान व देशभक्तीचा
बिंदु सितलक अगेल तोवर हिंदुस्थानची तरवार घारदारच राहील आणि अेक
दिवस असा येगील की तो प्रत्यक्ष लडने वरवाजे टोळावील!’

धंदे मातरम्

स्वा. सावरकरांची भाषणे

पुण्यातील

‘अभिनव भारत’ सांगता समारंभ

स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांनी सन १८९८ या वर्षी ‘अभिनव भारत’ ही मुक्त क्रांतिकारी संस्था निर्माण केली. ब्रिटिशांच्या भारतव्याप्तून भारत स्वतंत्र करणे हा तिचा भुद्देश होता. हा भुद्देश १९४७ वर्षी सफल झाला व भारत स्वतंत्र झाला. या भुद्देशपूर्तीनिमित्त स्वातंत्र्यवीर सावरकरांच्या नेतृत्वाखाली दि. १० मे १९५२ या दिवशी अभिनव भारत सांगता समारंभ गोठ्या प्रमाणात साजरा करण्यात आला व त्या दिवशी १८५७ ते १९४७ पर्यंतच्या काळात ज्या स्वातंत्र्यवीरांनी राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यार्थ आपला देह बलिदानासाठी सिजबिल्ल व रोवटी प्राणार्पण केले, त्या सर्व दिवंगत हुतात्म्यांच्या स्मृत्यर्थे अनेक श्रुतिस्मृतिनगर शुभाह्न तेथे धीरस्मृतिस्तंभ स्थापण्यात आला व त्यापुढे सर्व दिवंगत हुतात्म्यांना श्रद्धांजलि समर्पण करण्यात आली. या प्रसंगानिमित्त ठिकठिकाणचे विद्यमान श्रुतिवीर पुण्यास अनेक जमले होते. त्या सांगतासमारंभानिमित्त दिवंगत श्रुतिवीरांच्या जीवनातील अद्भुत व रोमहर्षक प्रसंगांच्या चित्रांचे टिळक स्मारक मंदिरात अनेक प्रदर्शनांही भरविण्यात आले होते. दि. १० मे १९५२ या दिवशी सकाळी या समारंभाचे अध्यक्ष श्री. केदारराव जेथे यांच्या अध्यक्षतेखाली स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांचे भाषण झाले. प्रदर्शनाचे सावरकरांनी शुद्धाटन केल्यावर त्यांनी पुढील भाषण केले :

१. अभिनव भारत संस्थेचा अगम कसा झाला या संबंधाने ‘माझ्या आठवणी’

[खंड १ ला पृ. १४२] मध्ये स्वतःच सावरकरांनी पुढीलप्रमाणे म्हटले आहे :

“वामुदेव (चाफेकर) आणि रानडे फांगी गेले तो त्या नाटकाचा शेवटचा प्रवेश मी ज्या दिवशी वर्तमानपत्रात वाचला—ते फांगींच्या आदल्या रात्री स्वस्थ निजले. पहाटे झुठले. गीतापाठ केला आणि ‘नैन छिन्दन्ति शत्रूणि’ वसें गजंत गजंत अकर्मकांचा हलून निरीय येत फासावर चढले—ते वर्षाने ज्या दिवशी मी वाचले तेव्हापासून तर काही दिवस हे बरील प्रश्न रात्री झोपेत देखील माझ्या मनास माझे मत विचारीत राही. रोवटी दोन चार दिवसांच्या मनाच्या ह्या अवस्थेत मला वाढ-पणातील माझा रोवटचा आप्पार, माझे संकटी समग्रान करणारी, जिला माझी (टीप पुढील पानावर चालू)

भाषण पहिलें

क्रांतिचित्र प्रदर्शनाचें अद्घाटन

सावरकर म्हणाले, "हें भाषण मी ह्या क्रांतिचित्र-प्रदर्शनाच्या अद्घाटनापुरतें लहानमेच करणार आहे. सगळ्या क्रांतिकारकांचे नांवही कोणी आदराने अच्चारता कामा नये ह्याविषयी ब्रिटिशांचा मोठा कटाक्ष असे. अकरा वेळ लोकमान्य टिळकांच्या छायाचित्रांनाही गौरविणें असता ब्रिटिश शासन खपवून घेई, परंतु सगळ्या क्रांति-कारकांचें छायाचित्र पाहताच तो दंडच अपराध समजला जाई. ह्या अकरा गोष्टी-बद्दलही हें ध्यानात यावयाच पाहिजे की, ब्रिटिश लोक मनातून हें समजून असत की, कोणत्याही अितर प्रकट निवेद्य चळवळीपेक्षा त्यांच्या राज्याला जर खरी धातक चळवळ कोणती असेल तर ती सगळ्या क्रांतिकारकांचीच होय. पण आज असा मंगल दिवस झुजाइला आहे की, आम्ही ह्या सर्व दिवंगत सगळ्या क्रांतिकारकांतील हुतात्म्यांच्या नि वीरात्म्यांच्या नुमत्या छायाचित्रांचेंच नव्हे तर त्यांच्या सगळ्या झुंजीच्या रणवृत्तिचित्रांचेंही हें असलें जप्य प्रदर्शन दाखवू शकत आहो! तुम्ही आता जेव्हा आत जाऊन पहाल तेव्हा तुम्हांला झोतीची राणी रणमणात ब्रिटिशांच्या मैनिकांना मनासप नापात असतांना बिन्निल्ली दिसेल! जेंव्हावर हुतात्मा कागदरे गोळीबार करीत असताच चित्र दिनेल! ह्या अकरा गोष्टीबद्दलही ह्या आजच्या मे १०-च्या

(टीप मागील पानावरून)

सुत.दुखें मी सांगताच आणि तीं तीं हगतमुखी अंकताच माझ्या मनास नेहमी हलकेसें वाटे तीं माझी आमी तिच्याकडे-त्या देवीकडे-मी घाब येतली. देवपरात गेली, तिची भक्तिभावाने पूजा वांघून स्वदेशाच्या दुःस्थितीने तळमळणाऱ्या ह्या सद्गदित अंतःकरणाने तिचें ध्यान आरभिले, आणि सेवटी तिच्या पवित्र चरणावर हात ठेवून, — तिला साक्ष ठेवून आणि मला तेव्हा मासे तसें तिची अनुमति घेवून मी प्रतिज्ञा केली की, माझ्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी मी सगळ्या युद्धात शत्रूस मारीत चाफेकरासारखा मरेन किंवा शिवाजीनारव्या विजयी होवून माझ्या मातृभूमीच्या मस्तकी स्वराज्याचा राज्याभिषेक करवीन... यापुढे मी माझ्या देशाचे स्वातंत्र्य परत मिळविण्यासाठी सगळ्या जातीचा कंतु झुमारून 'मारिता मारिता मरेतो' झुंजेन'!!!... पुढे हिंदु-स्थानभर गाजलेल्या अभिनव भारताच्या क्रांतिकारक सत्तेचा खरा अग्रग या शपथे-तच झाला. ही माझी प्रतिज्ञाच "अभिनव भारताचें मूळ बीज होई."

हें सन १८९८-चें वर्ष होतें. या वेळी सावरकरांचे वय अवघे पंधरा वर्षांचे होतें.

मंगल दिवशी आपलें निदान तीन चतुर्थांश हिंदुराष्ट्र स्वतंत्र झालेले आहे हें सूचित होऊ शकतें. हें वाक्य मी अशासाठी बोलत आहे की, आजकाल केव्हा केव्हा अनेक जण बाही त्रास झाला की, समेच बोलून वा लिहून जातात की, 'आमचें राष्ट्र खरो-खरच स्वतंत्र झालें आहे, का हा सर्व आभास आहे?' मी आपणांस राष्ट्राच्या थोडक्यात अितकेच सांगतो की, होय ! ब्रिटिशांच्या गुप्तला तोडून हें आपलें राष्ट्र आजच्यापुरतें तरी राजकीय दृष्ट्या स्वतंत्र झालें आहेच आहे. जे आम्ही परदेनात जिकडे तिकडे मुनियत जेंव्हा भुमारलेले पाहत होतो तेच आम्ही, बाज तो मुनियत जेंव्हा जुलडून समुद्रात फेकून दिला आहे. आणि आमच्या राष्ट्रावर आमचा सुदर्शन चक्रांकित राष्ट्रध्वज फडकत आहे हें प्रत्यक्ष पाहत आहो. ह्याविषयी आजच्या सध्याकाळाच्या मापणात मी क्वचित् अधिक विस्ताराने घेणें.

महाराष्ट्रीय हिंदूंचे राष्ट्रप्रिय मूळपुरुष शिवाजी महाराज !

ब्रिटिशांसारख्या बळबत्तर नि विलंढर जत्रूच्या हातून ही आपली मातृभूमि अशी स्वतंत्र करण्यासाठी ज्या ज्या मजसत्र क्रतिकारकांनी—आणि त्यांची संख्या संभर नव्हे, दोनशे नव्हे, तर लाखांनी मोजली जातील—आपल्या देहाची आहुति रणावर दिली त्यांचे गौरवाचें लुघडले जाणारे हें त्यांचे चित्रप्रदर्शन पहावयास आपण जेव्हा आत जालं तेव्हा प्रथमतः सर्वोच्चस्थानी लावलेल्या श्रीछत्रपति शिवाजी महाराजांचें दर्शन घ्याल. आपणा महाराष्ट्रीयार्पकी कोणी शूद्र असतील, कोणी ब्राह्मण असतील, कोणी क्षत्रिय असतील, कोणी महार असतील, कोणी वैश्य असतील, पण महाराष्ट्रीय या नावाने आपणातील सर्व जाती ह्या समसमान आहेत. आणि आपणां सर्व महाराष्ट्रीय हिंदूंचे राष्ट्रिय मूळ पुरुष कुलगति छत्रपति शिवाजी महाराज हेच आहेत. त्यांनीच महाराष्ट्राला महाराष्ट्र म्हणून जन्म दिला. आमचा पहिला स्वराज्यसंस्थापक हिंदुनदवादासहा तो ! पहिला क्रान्तिपुरुष तो ! 'तानांतर आपण लोकमान्य टिळकांचें दर्शन घ्या क्रतिकारकांना जन्म देणाऱ्या 'असतोषा'चे ते 'जनक' होवे. ते प्रकटपणे क्रतिकार्यांत पडले नाहीत कारण त्यांना दिवसभर लोक-समुदायातून राजकीय असतोष अत्यंत करावयाचा असल्यामुळे प्रकटपणे नेत्रंधिक दोषातच काम करणे भाग पडे. पण मध्यरात्रीच्या सधोम भाग ते सत्तात्र क्रति-कारक असत. "सत्तस्र क्रतीची पद्मामटके जरी अक्षय्या दिमली तरी पत्ताग टक्के देवावर विसवून मी बघ करीत" असे ते म्हणत. तथापि मूलतः ते लोकमान्य होते. आणि म्हणून लोकममूहला झेपेल अशी भूमिका सभाळून राजकारण करणें त्यांना प्राप्त होत पण आम्ही मात्र त्यांच्या पुढची भूमिका आत्मनिष्ठासाठी जाणून मुजून लोकमान्यतेकडे पाठ फिरविली आणि सत्तस्र क्रतीचा विडा अचलला. सत्रूच्या सोकाचे पहिले गोळे आपल्या छातीवर घेऊन्यासाठी, भारतातील आमचा सत्तस्र क्रतिपति ही पुरस्तरापी आणखी होतो, मी मॅपचं अँड मायनसंची फळी होती.

लोकमान्याचे दर्शनानंतर प्रत्यक्षपणे मराठ्ण नांतिमुद्रात लढलेल्या नि कामास आलेल्या वीरात्म्यांचा नि हुतात्म्यांचा चित्रविभाग आपणास लागेल. त्यांतील प्रत्येकाचें दर्शन आपण घ्याल हें सांगावयाला नकोच. ५७-च्या स्वातंत्र्ययुद्धानील दृश्यांना आणि वामुदेव बळवंतांच्या मराठ्ण जुठावणीतील वीरांना आपण श्रद्धांजलि अर्पिलच. वामुदेव बळवंतांच्या कालगंडातच कं. ज्योतिबा फुले ह्यांचीही प्रतिमा आपणास दिसेल. ज्यांना माहिती नाही त्यांच्यासाठी येथे सांगितले पाहिजे की, कं. ज्योतिबा फुले असे समाजश्रान्तिकारक होणे तसेच ते त्याच्या तरुणपणी मराठ्ण नाति-कारकांतही मिसळलेले होते. वामुदेव बळवंतांच्यासह त्यांनी 'नातिकारक' हंतूने अेकान आसाढपात मराठ्णनांचि निशान घेतलें. वामुदेव बळवंतांचि नातिकारक पथक कात्रज घाटात लढत असता त्या पथकाला पुण्याहून कं. ज्योतिबा फुले ह्यांनी ताज्या भाकऱ्यांचा पुरवठाही केऱ्याचें समजवें. त्याच्या 'गुलामगिरी' ह्या पुस्तकात अिप्रजाना हिदुऱ्यानातून हुसकून देण्यासाठी मराठ्ण जुठाव करावा ह्या मताचे आपण होतो' असा अल्लेल आहे अमें समजवे. अर्थात् ह्याविषयी त्यांचीं मते पुढे काही प्रकरणी पालटलीं ही गोष्ट येथे लागू नाही.

त्यानंतर जे नातिकारक अिप्रजानी कासावर लटकविले त्या हुतात्म्यांचीं काही चित्रे कामावर तशींचीं तशीं लटकविलेलीं आणि त्यांच्या मोडलेल्या कटमण्यांतून रक्ताची धार मशीच्या तशींच टपकत असलेली आपणाला दिसेल. त्या रक्ताच्या प्रत्येक बिंदूला शतशः बंदनें करा. ह्या प्रदर्शनात ह्या कासावर लटकत अगलेल्या दहापांच हुतात्म्यांचीच चित्रें आणि अितराच्या नामपत्रिका जरी अुदाहरणार्थ लावलेल्या असल्या तरी अशा हिदुऱ्यानमर कामावर लटकलेल्या अर्वाचीन हुतात्म्याची संख्या तुम्हांला शेकड्यांनी मोजावी लागेल आणि जर त्यात तुम्ही त्यापूर्वी ५७-च्या युद्धापायी कासावर लटकलेल्याची संख्या मिळवू अिच्छाल तर ती संख्या तुम्हांला सहस्रांनी मोजावी लागेल."

जिवंत नातिकारकांचीं चित्रे कां नाहींत ?

नंतर वीर सावरकरानी प्रदर्शनातील अितर नातिचित्राची अशीच वाही अकृतिबाधक चणनें केलीं आणि व्याख्यानाच्या समारोधात ते म्हणाले की, "ह्या प्रदर्शनात वर दिलेल्या सर्व दिवंगत हुतात्म्यांची नि वीरात्म्यांचीं दर्शने घडूनही काही खटकल्यामारखें होतील. कारण त्यात अनेक प्रख्यात मराठ्ण नातिकारकांची चित्रें आपणाम आढळणार नाहीत. अुदाहरणार्थ, हातातील पिशवीत जिवंत बांध घेऊन ब्रिटिशांचे पार्लमेंटन अुडवून बांधवाम अेकदा निघालेल्या ह्या माझ्या शेजारी बसलेल्या सेनापति बापटाचे. माझ्याबरोबर आमरण अन्मठेप अदमानात भोगणाऱ्या वामनराव जोशाचे, बारिन कुमाराचे किवा मुबअीचे गव्हर्नर हॉटमन ह्यांचेवर गोळीबार करणाऱ्या वीरात्मा वामुदेव बळवंत गोगटयाचे चित्र तुम्हांस तेथे आढळ-

पार नाही. ह्याचें कारण प्रदर्शनसंचालकाची हयगय नमून त्याचें बेक निराळेंच म्हत्वाचें कारण आहे. तें असें की, त्या वेळच्या क्रांतिकारकांपैकी भारतातील निर-
निराळ्या प्रांतांत जे काही आम्ही हजार पांचशे लोक जिवंत आहेत त्यांनी स्वतः
भोवतीच दिवे जोवाळून घेण्यासाठी हे प्रदर्शन वा हा समारंभ घुळवून आणला असें
कोणाच्या काकदुष्टीलासुद्धा म्हणता येऊ नये, ह्यासाठी ह्या आम्हा विद्यमान क्रांति-
कारकांच्यापैकी कोणाचेंही नाव ह्या प्रदर्शनात किंवा ह्या सांगता समारंभातही मी
गोवलेले नाही. हा सारा समारंभ केवळ दिवंगत क्रांतिकारकांच्या स्मृतिगौरवाचाच
आहे. त्यांनाच काय ती सामुदायिक थळांजलि ह्या समारंभात वाहिली जाणार
आहे आम्ही जिवंत राहिलो ह्यात आमचा कोणताही दोष नसतानासुद्धा आम्हांलाच
हा समारंभ जुळवून आणावा लागला. म्हणून आम्ही केवळ दिवंगत हुतात्म्यांचा
नि वीरात्म्यांचाच गौरव करण्याचें ठरविलें. मी नको म्हणून सांगितले असताही
व्यवस्थापकसमूहाला ते पटेना, म्हणून त्यांनी माझें चित्र प्रदर्शनात ठेवले आहे असें
मला जिझ्या कळले तेव्हा कालच मी अत्याग्रहाची विनंती करून तें माझें चित्रसुद्धा
प्रदर्शनातून काढून टाकिलें आहे तें अग्रदत्तांसाठी दिवंगत क्रांतिकारकांविषयी ह्या
समारंभानिमित्त माझ्या महाराष्ट्रात नि विनेपतः पुण्यात आज जो हा कृतज्ञतेचा
महापूर लोटलेला आहे आणि अमिनव भारताच्या मागता समारंभाचा हा महोत्सव
गाजून राहिलेला आहे तो पहायघाम आम्ही सर्व विद्यमान क्रांतिकारका योगा-
योगाने जगलो ह्यातच आमच्या डोळ्याचें पारणें फिटले !

भारतातील माझ्या महासाथी हिताचितकांकडून वेळोवेळी असे अद्घाटन
निघतात की, हिंदुस्थानला स्वतंत्र मिळान्यानंतरही त्या स्वातंत्र्यासाठी झुजताना
मी जे काही कष्ट भोगले त्यांचें श्रेय मला मिळाले नाही. सत्य क्रांतिकारकांचाचून
अंतर निःशस्त्र मार्गाने कार्य करीत अपना ज्यांनी माघेपक्षात अल्प कष्ट सोसले
त्यांचाही अनेक प्रकारे गौरव होत आहे. कोणाला भू-दाने, कोणाला द्रव्यदाने
कोणाला अधिकारदानें, पारितोषिके म्हणून वाटण्यात येत आहेत, पण परबीय शत्रूंनी
राजहूत केलेल्या, जप्त केलेल्या आम्हा सत्य क्रांतिकारकांनी परेंदारे, द्रव्य, मत्ता,
हॅमिड्या परत घावयाची नाही म्हणून प्रस्नुनच्या आमच्या स्वकीय दासनाने, सर-
कारने अग्रदत्तणे सागून टाकलेले आहे. पण हा न्याय आहे की नाही हा प्रश्नसुद्धा
आज विद्यमान असलेले वयोवृद्ध क्रांतिकारक विचारात घेऊ अिच्छीत नाहीत.
निदान माझ्यापुरतेच बोलायचें तर मला नरी त्याविषयी लवेलेंस हेवा वाटत नाही.
अहो, सारा हिंदुस्थान आमची सारी मातृभूमि, निदान हा तीनचतुर्थां तरी विस्तृत
देस शत्रूच्या हातून आमचा आम्हास परत मिळाला, स्वतंत्र झाला, ह्यातच त्या
शत्रूंनी छिनावून नेलेल्या टीपटिचीच्या आमच्या शुद्ध जहागिरी नि परतों नि दीड
दमदमा ही मारी आम्हास परत मिळालेलीच आहेत. ह्या आजच्या स्वतंत्र भारतीय
महाराज्याचा अध्यक्ष होण्याचा मान मिळणें हीही माझ्याची गोष्ट आहेच, पण तें माग्य

पुढच्या पिढीतील कोणातरी सुयोग्य देशभक्तास लाभार्थे ह्यासाठीच पन्नास वर्षांपूर्वी देशगुरूंनी झुंजत जगता मारीत मारीत मरणे होच सर्व भाग्यांत परम भाग्य समजणाऱ्या सशस्त्र क्रांतिकारकांच्या पुरस्सर पथकाच्या आम्ही अग्रभागी राहून शत्रूवर चालून गेलो. जर कधी काळी पन्नास पात्रुगणे वर्षांनंतर स्वराज्य आल्यावर आम्हाम मानाची स्थाने किंवा पारितोषिके 'ह्या हेचि देही ह्याचि डोळा' मिळतील ही आमची महत्त्वाकांक्षा असती तर आम्ही रिह्यास्वरें आणि बाँब हाती घेऊन त्या बलाडूय शत्रूवर सुटून पडलो असतो का—मरळ फार्माच्या वाटेनेच घाबलो असतो का ?

ह्यात कृतार्थतेची धन्यतरता आहे !

मी माझ्यापुढे तरी बघदी मनःपूर्वक सांगतो की आम्ही आमची मानृभूमि स्वतंत्र झालेली 'ह्याचि देही ह्याचि डोळा' पाहिली ह्यानच आम्ही स्वतःस कल्पनेहून कृतार्थ झालो असें समजतो, कारण ते पाहण्याचीही आम्ही कधी आत्मा धरली नाही केवळ तो दिवस केव्हातरी झुगवावा म्हणून झुगण्याची तेवढी लालसा धरलेली होती. म्हणून तो सोनियाचा दिवस पाहिल्या ह्यातच हवें होतें त्याहून अधिक मिळाले. निदान मी तरी अत्यंत समाधानात आहे. वंकऱ्याची लबलेग भावना माझ्या मनास निवण नाही. कारण ऐकाग्र्यां माझे मूळ संकल्प मफल झालेले आहेत. राष्ट्र स्वतंत्र झाल्यानंतर त्याचा अव्यक्त होणे ह्यातही धन्यता आहेच. ज्या घोर पुरुषाला आज ती लाभली आहे त्याचे हादिक अभिनंदन मी त्या वेळीच प्रकटपणे केलेलें आहे. आणि अेक स्वराष्ट्रनिष्ठ सामान्य नागरिक म्हणून माझ्या वाटपास येतील ती राष्ट्रसेवा मी करीत राहीन असें त्यांना तार धाडून आस्वामिलेंही आहे.

परंतु दुसऱ्या वर्षी स्वराष्ट्राच्या स्वतंत्राच्यासाठी लढून तें स्वतंत्र झाल्यानंतर तो मारी राजसत्ता आपल्या देशबांधवांच्या हाती अर्पून, त्यातील दनडीच्याही लाभार्थी वा अधिकारपदाची लाटना न धरता श्रितर स्वदेशवांधवांच्या मानातच आपला मान आणि मुखातच आपले मुत्र मानून अेका स्वराज्यनिष्ठ सामान्य नागरिकाप्रमाणे सत्य ते राष्ट्रकर्तव्य तेवढें करीत निरिच्छ समाधानात राहणें ह्यातही कृतार्थतेची धन्यतरता आहेच आहे ! !

यवनाची, मिकंदराच्या ग्रीक संन्याची आणि राजसत्तेची, दापादाण बुडवून दिल्यानंतर आणि चंद्रगुप्ताची त्या स्वतंत्र भारतीय साम्राज्यावर स्थापना झाल्यानंतर तेवढी आर्थे चाणक्य स्वतः निवृत्त होऊन हिमालयात निघून गेले अशी कथा आहे. मला वाटतें कृतार्थ झालेल्या सशस्त्र क्रांतिकारकांच्या आमच्या पिढीनेही तोच आदर्श डोळ्यापुढे ठेवावा. त्यांच्या आत्यंतिक त्यागाच्या प्रतिजेला आणि परंपरेला तोच सोपून दिवेल."

भाषण दुसरें

सशस्त्र क्रांतिकारकांना श्रद्धांजलि

दिवंगत क्रांतिकारकांचा स्मृतिसमारंभ आणि अभिनव भारताचा सांगता समारंभ दि. १० मे १९५२ ला पुणें येथील पर्वतीच्या पायथ्याशी असलेल्या पेशवे बुधानासमोरील विस्तीर्ण पटांगणात नेतानी सुभाषचंद्र बोस ह्यांच्या छायाचित्राचे अघ्यक्षतेखाली अपूर्व घाटाने साजरा झाला. प्रत्यक्ष समेचें काम चालविण्यासाठी सेनापति बापट ह्यांची नियुक्ति करण्यात आली होती. व्यामपीठाच्या समोरच अेक बंच नि अव्य असा वीरस्मृतिस्तंभ अुभारलेला होता. दिव्यांच्या सगसगाटात शोम-णाच्या आणि पुष्पमालांनी सजविलेल्या त्या मव्य वीरस्मृतिस्तंभावर—

“ भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामांत अग्रज सशस्त्री सशस्त्र लढा देताना सन १८५७ ते सन १९४७ पर्यंत ज्या सशस्त्र क्रांतिकारक हुतात्म्यांनी आणि वीरात्म्यांनी आपल्या प्राणाहुति दिल्या त्या सहकाऱ्यांवि-ज्जत आणि अशात भारतीय सशस्त्र क्रांतिकारकांच्या स्मरणार्थ ”—असें महावाक्य लिहिलेले होते.

प्रथम स्वागत समितीचे अध्यक्ष, जेष्ठ आणि श्रेष्ठ पुढारी श्री. तात्यासाव करंदीकर ह्यांचें आणि सेनापति बापटांचे ह्या महोत्सवाचे स्वारस्य सांगणारे भाषण आल्यावर स्वतंत्र्यलढीकी जय, वीर सावरकरांची जय, क्रांतिकारकांचा विजय अशो अशा तुमुल गर्जनात वीर सावरकरांनी पुढील भाषण केले.

स्वातंत्र्य संपादनाचें श्रेय हें सामुदायिक श्रेय आहे

दिवंगत सशस्त्र क्रांतिकारकांना ते जिवंत असता मायेकिल अत्याचारी, देशपातक हत्यारी भित्यादि निवडक शिष्याशापाची लाखली परगनूकडूनच काय सी नव्हे तर त्यांच्या स्वदेशवाघवाकडूनही काहिली जात होनी, तथापि ते दिवंगत झाल्यानंतर का हीअना पण त्यांच्या तुमुल जयजयकारांनी आज हा प्रचंड समुदाय त्यांच्याविषयीची आपल्या देशाची अल्फट वृत्तता व्यक्तवीत आहे हें पाहून नि अंकून मला तर काय, पण जर मनुष्य मेत्यानवरही आत्मरूपाने अस्तित्वात अमू रावतो हें खरे असेल तर त्या सहकाऱ्यांवि-ज्जत दिवंगत आत्म्यानाही मादचयें संतोष वाटत असेल ! हे अपूर्व दृष्य मी प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनी पाहीन अंम अगदी काल-परवापर्यंत मला केव्हाही वाटले नव्हते त्या परिस्थितीत तसें घाटणें शक्यच नव्हतें. जितिहागतून सशस्त्र क्रांतिकारक पक्षाने स्वानंश्र्यसंपादनार्थ नाही कायें केले अगा मोणताही अुल्लेख आणि त्याचीं नावेंही चक्क पुमून टाकण्याचा डाव परगनूनी नि काही स्वार्थी नि भेकड स्वकीयांनीही मोजिलेला होना. खोटा जितिहाम लिहिण्याचा त्या लोकांनी चम वाघला होता. म्हणूनच खरा जितिहाम जमा घडला सडा लिहिला जावा ह्यासाठी मी नि माझ्या सहकाऱ्यांनी हा महोत्सव घटवून आणलेला आहे.

ह्या महोत्सवात केवळ भारतीय सशस्त्र क्रांतिकारकांनाच श्रद्धांजलि वाहिली जाणार आहे हें जरी खरें असलें तरी हिंदुस्थानचें जें स्वातंत्र्य आज आपण संपादू शकलो आहोत ते सशस्त्र क्रांतिकारकांनीच काय तें मिळविलें असें मी मानीत नाही. तसें म्हणणे हीही पहिल्या चुकीप्रमाणेच अेक दुसरी धुलटी चूक होशील. तसें म्हणणें हाही खोटा इतिहास निहिण्यासारखेंच अस्वाभाव्य होशील. स्वातंत्र्य मिळताच तें 'आम्हीच आणि आमच्या तपाकथित अहिंसक साधनांनीच मिळविले' अशी जी अेकच थोरळ करण्यात आली ती बऱ्हेनी खोटी, पक्षपाती आणि लाटवाजीवी आहे हें स्पष्ट करणें इतिहासाच्या नि सत्याच्या दृष्टीनें बर्तव्यच होणे. तसें न करणें ही अतिहासिक कृतघ्नता झाली असती. ह्यास्तव स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर मला प्रकटपणे माझे विचार सांगण्याची पहिली संधि मिळताच मज १९४९ च्या डिसेंबरमध्ये कलकत्त्यान भरलेल्या अ. भा. हिंदुमहासभेच्या अधिवेशनाचे धुद्वाटनीय भाषणात मी स्पष्टपणे पहिली घोषणा केली की ब्रिटिशांच्या परदास्यातून भारताची मुक्तता करण्याचें नि स्वतंत्र नि सार्वभौम असें आपल्या भारताचें संघराज्य करण्याचें श्रेय हें सशस्त्र किंवा निःशस्त्र असा कोणत्याही अेका पक्षाचें नमून तें गेल्या २-३ पिढ्यांतील सर्व पक्षांच्या सर्व स्वदेशनिष्ठ कार्यकर्त्यांचें समामीक श्रेय आहे ! १८५७-च्या सशस्त्र क्रांतिकारींचा वाटा तर त्यात आहेच आहे. पण त्यानंतरच्या देशभक्त दादाभाईपामून देशभक्त गोखल्यांपर्यंतच्या नेमस्त म्हणविणाऱ्या पक्षातील सर्व कार्यकर्त्यांनाही ते श्रेय यथाप्रमाण मिळाले पाहिजे. राष्ट्रीय किंवा जहाल म्हणून ज्या पक्षाला म्हणत त्याचाही वाटा ह्या सामुदायिक क्षेत्रात आहेच आहे. स्वतः स असहकारवादी आणि अहिंसक म्हणवून घेणाऱ्या सहस्रावधि देशभक्तांनी नि देशसेवकांनी ह्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्यास्तव जें भारतव्यापी कार्य केले त्याविषयीही आम्ही सर्वांनी कृतज्ञता व्यक्तविलाच पाहिजे. मी तर ह्याच्याही पुढे जाऊन स्वानुभवाने असें सांगतो की, मराठ्ठ वा निःशस्त्र असा कोणत्याही गुप्त वा प्रकट चळवळीत सक्रिय भाग ज्यांनी घेतला नाही परंतु ज्यांनी ज्यांनी आपापल्या हृदयांत मूक सहानुभूति वाळवली आणि 'देवा, माझ्या भारताला स्वतंत्र कर' म्हणून अबोल प्रार्थना केल्या, असा आमच्या लक्षावधि स्वदेशवाघवाच्या त्या मूक शुभाशीर्वादांनाही आजच्या आपल्या ह्या राष्ट्रीय विजयाचें श्रेय त्या त्या प्रमाणात आहेच आहे. रामायणाविषयी येथे लागू पडेल अशी अेक सुंदर कथा आहे. जेव्हा रामाचें सशस्त्र सैन्य लंकेवर चालून गेलें तेव्हा समुद्र आढळा आला. शस्त्र टाकून रामाने त्याची पूजा केली, प्रार्थना केली की वाट दे. पण तो सागर अधिकच फुगू लागला. शेवटी रामाने धनुष्यावर अमोघ बाण बडवून दटावले 'देतो की नाही वाट' त्यासरशी मात्र भयभीत होऊन तो समुद्र प्रमत्तला नि वाट दिली. तुळसीदासजी ह्या कथेत म्हणतात 'भयविन होय न प्रीति' !!! पुढे रामसैनिक सेतु बांधू लागले. तिथेच अेक पाल होती तिला काही प्रचंड शिला किंवा लहानसा दगडही त्या समुद्रात सेतुच्या आधारासाठी

भर टाकता येणें शक्य नव्हतें. तरी त्या सत्कार्यास जो शक्य तो हातभार लावण्या-
साठी तिने आपलें बग पाण्यात ओलें करावें, वाळूत घुसळावें आणि सेतूपासी जाऊन
सेवडी वाळू तेथे त्या पाण्यात धाडायी. तिला ममुद्रात तेवटीच भर टाकणें शक्य होतें.
त्या भरोवें स्थूल गणिताने काहीच मूल्य नव्हतें, पण सूक्ष्म गणिताने त्या वाळूच्या
कणांचीही मूल्यापेक्षा काहीतरी अधिक भर पडतच होती. आणि त्या पाणीच्या
सद्भावनेची भर तर अगणितच होती. अशा अुदार, व्यापक नि प्रामाणिक दृष्टीनेच
आम्ही सर्वांनी ह्या आपल्या स्वातंत्र्यसंपादनाचे श्रेय, नुसत्या सविच्छेदपातून तों
निःसस्त्र नि समस्त प्रतिकारकापर्यंत सर्वांचें मिळून, सामुदायिक श्रेय आहे अशी
यथाप्रमाण कृतज्ञता दाखवली पाहिजे, असा निःपक्षपात भूमिकेवरून जें जसें पडलें
ते तसेंच सांगणारा जो इतिहास लिहिला जातील तोच खरा इतिहास !

परंतु असा निःपक्षपाती नि व्यापक दृष्टीने स्वातंत्र्यासाठी झुजून समस्त
निःसस्त्र प्रतिकारकांना यथाप्रमाण गौरविण्याचें सोडून गेली चार पाच वर्षे नामवादी
अहिंसक पक्षाने 'आम्हीच वेचळ अहिंसेने नि निःसस्त्र भागांनं स्वातंत्र्य मिळविले' असे
मगारे पिडून समस्त प्रतिकारक हुतात्म्यांची नि वीरात्म्यांचीं गावेंमुद्रा घालेय तर
काय पण प्रायिक इतिहासातूनही पुन्हा टाकण्याचे अटीकाट प्रयत्न चालविले आहेत.
आज त्या काँग्रेसी म्हणविणाऱ्या पक्षाच्याच हाती राजभक्ताही आहे त्यामुळे तर हा
अस्वास्थ्य नि सोडा अरुपक्षीय प्रचार आचारातही नडू लागला. सन १९२० पासूनच
काय तो 'स्वराज्याचा लढा'—लढा हा शब्दही अहिंसक नाहीच म्हणा—चालू
आला. हाच त्याच्या ह्या खोट्या इतिहासाचा भीमगणा आहे. जे जे देशभक्त लोक
ह्या निःसस्त्र अहिंसक मार्गाने काही महिने किंवा काही वर्षे बदिवासात गेले त्यांनाही
आम्ही देशभक्त म्हणतो आणि यथाप्रमाण त्यांचेही आम्ही अतुराशी स्वावयाय
पाहिजे हे आम्हांलाही बर्तव्य वाटतेंच, हे मी आधी सांगितलेंच आहे पण तेच काय
ते देशभक्त नि त्यांच्या बंदिवासातील त्यांनाच काय त स्वातंत्र्याचें श्रेय आहे
असा करंटचा नि कंजूष मनोवृत्तीने आमच्याच पेशाने भरलेल्या राजकीय तिजोरीतून
लक्षावधि रुपये ह्या सापेक्षत. दुय्यम प्रतीच्या काँग्रेसी म्हणविणाऱ्या देशभक्तांना
त्यांच्या देशभक्तीचें पारितोषक म्हणून वाटण्यात आलेले आहेत, येत आहेत. त्यांना
नि त्यांच्या कुटुंबांनाही भूमिदानें, द्रव्यदानें, अधिकारस्थाने देण्यात येत आहेत,
काँग्रेसी देशभक्ताची ही लूट आता अितक्यापर्यंत पोचली आहे की काँग्रेसचेच
अध्यात पुढारी नि सध्याचे मद्रासचे मुख्य प्रधान थो. राजगोपालाचारी ह्यानामुद्रा
बलीकडे असें स्पष्टपणे सांगायें लागलें की 'आता माणुदे कोणावाही राज्यकोपातून
अर्शां दानें दिलीं जाणार नाहीत.' राजाजींच्या शब्दात सांगायचें तर देशभक्तीच्या
हुंड्या पाणुडें राजकीय पेढ्यावर (बँकावर) पटणार नाहीत. पण हा प्रश्न केवळ
देशभक्ति पेशानेच मोजण्यापुरता असता तरीही या महोत्सवात मी तो गोष्ट अुल्ले-
खिलीमुद्रा नमती. कारण जे समस्त न्यायकारक वीराले नि हुतात्मे स्वातंत्र्यासाठी

रणात लडून आर्थाच दिवंगत झालेले आहेत त्यांचाच काय तो हा उत्सव आहे. त्यांना तुम्ही अेक अेक कोहिनूर जरी अर्पावयाचा म्हटलेत तरी तो हाती घेण्यास ते आज जिये याकर्मभूमीत थोडेच येणार आहेत ? देगभक्तीच्या हुंड्या तुमच्या दोड दमडीच्या पेडघावर पडवायच्या अमत्या तरने पन्नास वर्षांपूर्वीच शिवासारखे, कन्हय्यासारखे कान्होरेसारखे, भगतसिंगामारखे फासावर लटकून स्वर्गाच्या धन्यभूमीत पुन्हा न परतणारा प्रवेश करावयास धजेतेचना ! तर कोठल्याही अवर्गाच्या वदिशालेत मोर्माच्यांचीं पार्श्वें रिचवून ते दोन तीन महिन्यात वाहेर येऊन मिरवत राहिले असते. अेक दिवस कां होअीना पण जो स्वदेशासाठी बंदवासात पडला तोही देगभक्ताच आहे आणि त्याच्याविषयी अेरु शिवमापुरती कृतज्ञता आम्हांत वाटते. परंतु जेव्हा पंडित नेहरूसारखा आज भारतीय राज्याचा पंतप्रधान झालेला व प्रिमांय देगभक्ता—जरी त्याचीही देगभक्ती आम्ही सादर गौरविजे—प्रसिद्धीचे गर्जु लागली कीं 'खुदिरान प्रभृति सगल्ल क्रांतिकारकांची मनोवृत्ति विवृत होनी नि म्हणून त्यांना गौरविणे अस्वाभ्य आहे' तेव्हा कृत्रिमतेसाठी, अतिहासिक सत्त्यासाठी, राष्ट्राच्या हितासाठी आम्हास स्पष्टपणे सांगावें लागतें कीं जर कोणाची देगभक्ती सगळ्यात अधिक गौरवाह असेल तर ती फासावर गेलेल्या किंवा मगसत्र युद्धात लडत लडत मारल्या गेलेल्या क्रांतिकारकांचीच होय. चाफेकरांचे किंवा लढ्या नि जळत्या विमानात मग्न होऊन गेलेल्या मुमापचश्रांचें नांव घेताच तुमचा त्याग नि धैर्यवृत्ति तुम्हास तुमच्याच मनातल्या मनात दुष्यम प्रकारची, खुजी नि क्षुल्लक वाटते म्हणून तुम्ही त्यांच्या नांवाचा गौरव करण्यास कचरता, भिता. ही तुमची देशघातक कुमत्सरी, करंटी, महत्वाकांक्षाच विवृत मनोवृत्तीची घोनक आहे. अगी अज्याय्य वस्तुस्थिति आज आहे. म्हणूनच आज ह्या दिवंगत सगल्ल क्रांतिकारकांचाच काय तो महोत्सव राजरा करण्याची आणि त्यांच्या दिव्य स्मृतीला स्वतंत्रपणे मानुदायिक यदांजलि अर्पिण्याची आवश्यकता अत्यंत झाली ! पक्षाध व्यक्तींच्या हातून कृतघ्न अन्याय घडोत, पण निदान आमच्या राष्ट्राच्या हातून, अतिहासाच्याच हातून तमा कृतघ्नपणाचा अपराध पडूं नये, स्वातंत्र्यार्थ झगडलेल्या गर्व देशभक्तांचाच यथाप्रमाण गौरव व्हावा म्हणूनच आज ज्यांनीं सविज्ञा अधिक त्याग केला, सर्वांच्या पुढच्या आघाडीवर राहून हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याचा ध्वज प्रथम अुभारला आणि त्याच्या विजयास्तव ब्रिटिश-रात्रूला शेवटपर्यंत माग्नि मारिता रणांत मरेनां झुज दिलो, त्या १८५७-पासून तो १९४७-पर्यंतच्या मध्यत्र त्रान्तिवारवराचा आज आम्ही स्वतंत्रपणे नि प्रकटपणे जयघोष करीत आहो. त्यांना यदांजलि बहान आहो.

बोर सावरकर पुढे म्हणाले, "पन्नास वर्षांपूर्वी कोणच्या परिस्थितीत क्रांतिकारक व्यक्तिभक्तींनीं कावें केले त्याची आज्ञा मध्यम वा तरंग वयाच्या स्त्री पुढपांना जागृत्य रत्पना अमलें दुर्बल आहे. कोणतीही महान् क्रांति, मग ती राजकीय अथवा सामाजिक अथवा, अेरु तर कोणा अलौकिक व्यक्तीच्या प्रभावाने

होते किंवा सामुदायिक बुल्यानाने होणे. सर्व समाजाचें दायित्व अथवा व्यस्ततेने त्या समाजाचें सार्वमत नेतल्यावाचून आपल्या ऐकेकटचाच्या हाती घेणें योग्य कीं अयोग्य, पुण्य कीं पाप असा पुरातन तात्त्विक प्रश्नांची येथे जुठाडेव करावयास आपल्याला वेळ नाही. तथापि त्या वेळच्या परिस्थितीची तशी कल्पना आपणा सर्वास अंशतः मरी घेण्यासाठी मो जेवदीन बुदाहरणें, जेवदीन घटनाच (facts) सांगतो.

त्या काळी हा आपला सारा देश आणि सारा समाज आपल्या नि जगाच्या मते राजकीय दृष्ट्या मृतवत् झालेला होता, राष्ट्र असे आपण राहिलोच नव्हतो. आपल्या मातृभूमीच्या सिंहासन नव्हते, राज्य नव्हते, ध्वज नव्हता, नाव नव्हतें, हातीं शस्त्र नव्हते, पायीं बळ नव्हतें, ती परक्यांची केवळ भेक बटीक झालेली होती. पारतंत्र्यामुळे होणाऱ्या अंतर्गत असह्य वेदना व्यक्त करण्याचीमुद्रा तिला शक्यता नव्हती. ब्रिटिशांच्या बेयोगेदानी आमच्या ह्या मातृभूमीला शरपजरी सिद्धून टाकलेलें होतें. तिच्या अपमानांचा, छळांचा, पीडेचा दुःखावेग हृदयातल्या, हृदयात ठणकत होता. पण तिला कण्हण्याची मुद्रा चोरी होती.

आमच्या राष्ट्रातील कोटी कोटी लोकांना समाज भित्तक चेतन्यहीन होऊन पडलेला होता की, त्याला आपल्या ह्या मातृभूमीच्या, आपल्या ह्या राष्ट्राच्या मरणासन्न अवस्थेची, ह्या अपमानाची ह्या पारतंत्र्याची जाणीवही भुरली नव्हती. मग त्याची कीड घेण्याची गोष्टच दूर !

समाजासाठीं व्यक्तीने घाट पहावी काय ?

तथापि समाज, समाज असा जरी निलाजरा नि निश्चेतन होऊन पडलेला होता तरी काही व्यक्तींच्या हृदयात मात्र पंतन्य सळमळून होतें. आपल्या मातृभूमीचा हा छळ, अपमान, ही दुर्बला पाहून त्या बीर हृदयाला अितका चेच येथी की, माझे अितर देशांचेच माझ्या मातृभूमीच्या ह्या छळासाठीं शत्रूंचे पारिपत्य करीत वा न करीत, मी तरी माझ्या हातून होमील अितका परधत्रूंचा प्रतिकार करणारच करणार. माझ्या राष्ट्राला दास्यमुक्त करण्याचे दायित्व सर्व राष्ट्रांवर आहे. त्या अर्धीच त्याचा माझ्यापुरता भाग माझ्या स्वतःवरही आहेच आहे. अितरानी आप-आपलीं श्रुणे फेडलीं नाहीत म्हणून मीही माझ्या राष्ट्राचे, माझ्यावर जन्मादास्य आलेले माझ्या देशाचें श्रुण फेडू नये की काय ? राष्ट्र मूर्च्छित पडलेलें, पण माझ्या राष्ट्राचा सूड घेण्याची ही जी अीश्वरी प्रेरणा नि बीरधी माझ्या हृदयात संवरत आहे तीच मला माझ्या राष्ट्राचे प्रतिनिधित्व अर्पण करीत आहे. ह्या परिस्थितीत मीच राष्ट्र आहे. आणि म्हणून माझ्यापुरतें शत्रूंचे शक्यते पारिपत्य मी-करणारच करणार ! शत्रूंचा सूड घेणारच घेणार, असा निकराच्या बीर वृत्तीने, तो समाज, समाज असा, निश्चेतन पडलेला अस्तवाही ते सातपथि श्रान्तिकारक आपल्या-राष्ट्रशत्रूंचा, ब्रिटिश शत्रूंचा बशी संघि सापडेल तसें तुटून पडत गेले. ब्रिटिशांच्या प्रत्येक अत्याचारासाठी त्या ह्या ब्रिटिश अधिकाऱ्यास प्राणदंड देत चालले.

समजा, अेका पितृहीन कुटुंबात त्याची चालक असलेली माता असह्य रोगाने अंघरणास खिळून पडली आहे. तिचीं मुलें चांगलीं वयात आलेलीं आहेत. परंतु तीं नादिष्ट, वेढपट नि अंगचुकार आहेत. आजीला असा वेदना होत असताही तिकडे लक्ष न देता त्या मुलांपैकी कोणी साहित्यसेवा हेंच ध्येय मानून अेक कादंबरी लिहिण्यात गुंग आहे. दुसरा ज्योतिष शास्त्राचे वेध घेण्यासाठी गच्चीवर दुर्बाण लावून बसला आहे, तिसरा मंगीत हेंच ध्येय मानून सतार छेडत आहे. बाहेर निविड अंधार ! कोणीही त्या मूर्च्छित आजीसाठी त्या भावांना जो अेक जवळचाच निष्णात बंध माहीत होता, त्या बंधास बोलविण्याकरिता बाहेर पडत नाही. पण अेका पुत्रास मात्र, त्या साहित्य-संगीतादि साऱ्या शास्त्रांविषयी आदर असताही, आजीचें तें प्राणसंकट पाहून त्या बंध्यास बोलवून आणणें हे प्रथम कर्तव्य वाटलें. त्याचें हृदय आजीच्या विव्छ-प्याने अितरुं तडफडू लागलें की, त्याला शक्यतों अपाय केल्यावाचून कळच निवेना. आता अितर भाऊ त्याचें तें कर्तव्य करोन वा न करोत मी तरी तत्काल बाहेर पडून ह्या काळोख्या रात्रीमुद्धा त्या पैदान घेऊन येणार. काळीजात दोळ्यात बोट घातलें तरी दिसत नाही ? तर मग, मी ही माझ्या हृदयाचीच आगकाडी पेटवून, दिनेल त्या भुजेडात बाहेर पडणार. आजीचे प्राण वाचविण्यासाठी मी तरी माझें रक्तदान, प्राणदानही करून तिचा अुतराभी होअील असा निश्चय करून जर तो पुत्र बंध्याकडे अेरटा घावत गेला, तर कुटुंबाचे बहुमत मानलें नाही म्हणून त्यास दोषी ठरविण्यास किंवा आततायी म्हणण्यास तुमच्यांतला मेल्या आजीचें दूध प्यायलेला मुद्धा कोणी घरेल काय ?

सीतामाओच्या वरदानाची अिग्रजी आवृत्ति

तोच ग्याय त्या वेळच्या मनस्व प्रतिकारकांच्या गुप्त नि अेकादचा भुडावण्यास लागू आहे. राष्ट्रातील कोटी कोटी लोकाना पक्षघाताने अवयवान घावी तशी बधिरता येऊन ते राजकीय दृष्ट्या भ्रूछितच पडलेले होते. जे काही लोक राजकीय चळवळी करीत होते, त्यांना सत्य सांगण्याची चोरी झाली होती. सत्य कळवही नव्हतें. तुमच्यातील विशी-तिशींच्या लोकाना जी अंकून बबचित् गंमत किंवा आश्चर्य वाटेल अशी अंक, येथे अगदी लागू असलेली नि अत्यंत अर्थगर्भ गोष्ट मी तुम्हास सांगतो. मला स्वतःला दोनडो वेळा आलेल्या अनुभवाने मी तुम्हास सांगतो की, त्या वेळी अिग्रजीचे नर्वाझाण नसलेल्या अनेक पांडितांची नि लक्षावधि अतिश्लिष्ट वर्गाची अशी अेक धार्मिक ममजूत होती की, जेनायुगी माकडांनी सीतादेवीला जें माहात्म्य दिले त्यामुळे प्रसन्न होऊन सीतादेवीने त्या माकडांना वर दिला होता की, "कलीयुगी तुमचेच राज्य होअील." असा अनेक लोकांत जेव्हा आम्ही अिग्रजाचे राज्य अुलधून पाहण्याविषयी प्रसंग पाहून प्रकार करू लागत असू तेव्हा तेव्हा हे वंशित

आणि हे अशाणी लोक आम्हांस सांगत की, 'ब्रह्म, सीतदेवीनी ज्या माकडाना राज्याचा वर दिला तेच हे ताम्रमुखी अंग्रज आहेत. सीतामागीचा वर तुम्ही आम्ही कसा खोटा पाडणार? अंग्रजांचे राज्य ही ऐक अदळ नि देवी घटना आहे. अशी ही भारतामधल्या लक्षावधि भावड्या अस्तित्व लोकांची समजूत असा वाजूला आणि दुसऱ्या वाजूला अंग्रजीचे नवशिक्षण मिळालेल्या बहुजनांची ही काँग्रेसीय प्रतिज्ञा की "We accept the British suzerainty over India as ordained in the inscrutable dispensation of Providence for the good of India." हिंदुस्थानच्या कल्याणाकरिताच बीस्वराने अंग्रजांचे अधिराज्य आपल्यावर स्थापले आहे. पुरावाच हवा तर देशभक्त गोखरयांच्या Servants of India Society ची भारत सेवक समाजाची मूळ प्रतिज्ञा पहा किंवा राष्ट्रपितामह दादामाजींच्या घोषणा पहा. ही श्रीदवायें म्हणजे त्या 'अनिक्षिता'च्या सीतामागीच्या वरदानाची ही सुशिक्षित राजकीय पुढाऱ्यांनी काढलेली अंग्रजी आवृत्ति नव्हे काय? त्या वेळची सगळ्यांत प्रमुख असलेली लोकप्रतिनिधि सभा जी काँग्रेस तिच्या अधिवेशनाचा आरंभ नि अंत ही दोन्ही अंग्रजी वादसहाच्या विचार जमघोषानेच होत असत !

तथापि अंग्रजांच्या राजाला आपलाही वादसहा, राजा म्हणून त्याचे हे जमघोष अंकताच ज्या पाणीदार देशभक्त व्यक्तींच्या अंगाचा तिल्लपापड होशी त्यांनी जर त्या अधिवेशनातच अठून विचारलें असत की 'घरांत शिरला चोर तयासी मानितसा राजा ? ॥' तर त्याला त्या काँग्रेस मंडपांतील त्याच्या स्वकीयानीच हुल्लड करून, घबरे मारून हुसकून दिलें असतें; आणि जर त्या काँग्रेसने तसें केळें नवत तर ब्रिटिशांनी तोफा डागून ती काँग्रेसच्या काँग्रेसच अंतराळात अडवून दिली असती.

अशा स्थितीत "ज्या ब्रिटिश लोकानी तुमच्या राष्ट्रमातेचें सिंहासन घेऊन तिला त्यांची यटीफ करून सोडली आहे ते तुमचे राजे नसून चोर आहेत, कट्टर शत्रू आहेत. मुठा आणि मिळेल ते ते निःशस्त्र वा सशस्त्र साधन घेऊन त्यांचे राज्य झुलथून पाडा, आपल्या अपमानाचा सूड घ्या" हें सत्य, ही घोषणा प्रकटपणे अदघोषिणे अवश्य होते म्हणूनच नातिकारकांना अंग्रज नि गुप्त संस्था त्यापाव्या कायत्या आणि हा समाज, हें राष्ट्र, राष्ट्र असें जितके ऱ्हाड, दास्यतील झालेलें होते की, त्यांना ती सत्याची घोषणा अंगण्याची मुठा धमक मुरली नव्हती, अजिबात होते नव्हती ! म्हणूनच त्या मुठभर सशस्त्र नातिकारकांना आपल्या स्वतःच्या दामित्वावरच आपल्या राष्ट्रशत्रूंचे, आपल्याच जमेत तसें आणि जमेत नितके तरी, प्राणातिकार पारितोष कहन आपल्या भारतामातेचे अंतर्गती होण्यावाचून पळतंर धरलें नाही.

ह्या विधेयाचे (Point चे) आणखी काही सोदाहरण विवेचन केल्यानंतर धीर-सावरकर म्हणाले, “ अितर सर्व निःशस्त्र पक्षांच्या शेकडो ग्रंथ भरतील अितयया-शाब्दिक नि ब्रिटिश राजनिष्ठ मुक्तिवादाच्या अुनर्तीपेक्षा—त्या ग्रंथांचाही काही अुपयोग होतच होता हें न विमरताही—त्या मूठमूठ सशस्त्र क्रांतिकारकांच्या अेकेका रणवृत्तीने ते भूछित राष्ट्रही कसे खडबडून क्षणभर तरी चमकून अुठे, मनु क्षणभर-तरी थरकापू लागे आणि जगातील राष्ट्रही क्षणभर तरी त्या हिदुवीरांच्या-पराक्रमामुळे चकित होवून वाहवा! भलेवीर! अने अुद्गाहन जात! हे सिद्ध करणाऱ्या अनेक प्रसंगांपैकी मी येथे अेका प्रसंगाचा तेवढा अुल्लेख करतो.

शोभायात्रा की दावयात्रा

हिदुस्थानावरील ब्रिटिश सार्वभौमत्वाचा नि आगच्या राष्ट्राच्या दास्यशील-तेचा डिडिम मान्या जगभर पिटविण्यासाठी दिल्लीला ब्रिटिश व्हाइसरॉय लॉर्ड-हार्डिज याचा मोठा दरबार आज भरणार आहे. त्याची ही भव्य मिरवणूक निघाली आहे. तिला शोभा आणण्यासाठी हिदुस्थानातील सारे राव, राजे मरा-राजे, सूर्यवंश, चंद्रवंश, अभिवंशाचे कुलशेपक आपआपल्या राजसंभारानिशी तिथे-त्या मिरवणुकीत हत्तीवर वमून चालले आहेत, लाखो हिंदी नागरिक मिरवणुकीत मार्गावर गच्छावर ती शोभा पाहण्यास दाटले आहेत; मधोमध त्या सगळ्या हत्तींच्या थव्यांत अंरावतासारख्या शोभणाऱ्या नि शृंगारलेल्या भव्य हत्तीवर, रत्न-जडित मोनेरी अंबारीन, हिदुस्थानावरील ब्रिटिश व्हाइसरॉय लॉर्ड हार्डिज विराज-मान झाला आहे. त्याचे पुढेमाने शेकडो निवडक अिग्रजी घोडेस्वार आपल्या-तरवारी मधून मधून तळपवीत ब्रिटिश राष्ट्रीयनाच्या अनेक बॅंडच्या तालावर टापा टाकीत चालले आहेत, आमच्या देसाच्या भूमीच्या छातीवर आमच्या राष्ट्रीय अपमानाच्या पायघटपा अंयहन तिच्यावर आचत होे लाखो लोकांची मिरवणूक चालली असता ब्रिटिशांचा ध्वज यूनियन जॅक अंतराळात अुच अुच पडकत आहे! त्याच्या मन्मानायं टिकठिकाणी तोफांच्या फंदी गडाडत आहेत !

त्या लागी हिंदी प्रेक्षकवर्गातून, त्या रावापासून रकापयंत, ह्या राष्ट्रीय अपमानाच्या निपेघाचा अेक चकार सद्दही काढण्याची कोणाची प्राज्ञा होत नाही. अुलट त्याच्यातून ब्रिटिश राज्याच्या नि त्या व्हाइसरॉय हार्डिजच्या जयजयकाराचे-तुंबळ ध्वनि निनादन आहेत. तो आमचा ममाज, ममाज अगा, ती ‘शोभा’-पाहण्यास रघून गेलेला आहे !!

—पण अवघ्या दहापांच हिदु तरुणाना मात्र, ती मिरवणूक म्हणजे शोभा-यात्रा नमून आमच्या राष्ट्रीय मानाची, स्वातंत्र्याची दावयात्राच चालली आहे अें-वाढून त्याच्या अगाचा मनापाने तिळपापड झाला. भारतीय ‘समाज’ अगा-गेलेला, भारतीय ‘राष्ट्र’ अने चंनचहीन नि मज्जाविहीन झालेले, पण आम्हीही

भारतीयच आहेत की नाही, आमचा संताप, हीही राष्ट्रीय, त्या प्रमाणातील राष्ट्रीय प्रेरणाच नव्हे का ? आमच्यातील प्रत्येकाला तरी हा राष्ट्रीय अपमान सहन होत नाही ह्यास्तवच जोवर हा समाज आणि हे राष्ट्र मूर्छित होऊन राखण्यापासून तुडविले जात आहे तोवर तरी मला प्रत्येकाला त्या राष्ट्रीय अपमानाचा मूढ येण्याचा अधिकार आहे—नव्हे तें माझे कर्तव्य आहे. असा राणी मीच राष्ट्र आहे !!! असा प्रेरणेने त्या दहापांच हिंदु तरणांती असा दरवार होणार हें ठरलें तेव्हाच ब्रिटिशांच्या त्या अपभ्रंशाचा मूढ येण्यासाठी कट रचला होता. त्यांची जय्यत सिद्धता झाली. पण ती पाच, अदारी पाच, हिंदु तरणांची सिद्धता आणि ही जगातील अत्यंत प्रबळ असा ब्रिटिश साम्राज्याच्या व्हाईसरोयल्याचा चतुरंग ब्रिटिश आणि देशी सैन्याने तलमारींनी नि तोफांनी संरक्षिलेली लक्षावधि नागरिकांची मिरवणूक, सोभामानसः त्यातही ते व्हाईसरॉय लॉर्ड हार्डिज अंरावतावर बसलेल्या बिद्राजितके अंभूच बसलेले; आणि ह्या दहापांच क्रांतिकारकांचे आपल्या मुसत्या पायांच्या अंभूची अजितकेच बुटके पावदळ ! त्यांच्या धैर्याची अंभूची त्यांच्या कामास काय येतील ती तरी !

दिल्लीच्या चांदणी चौकात मिरवणूक आली. तिच्या आरंभाच्या वळसाला. भाविक नागरिक—म्हणजे आमचा समाज—गवच्यागवच्यावरून फुलाः आणि घुमंछादनांक मारळ, गुवाऱ्या, लाह्या यांचा वपांव करित आहे ! तोय ! — असा मारळानारला पदार्प घेत रमा अंरावतावरील अमारीच्या रोखाने येऊन आदळला !

आणि तोफेमारता स्फोटक गडगडाट होऊन अेरुच हलकलेले माजला ! तो स्फोट त्या क्रांतिकारकांनी लॉर्ड हार्डिजवर फेकलेल्या असा मयकर बांबूचा होता ! अत्युच्च ध्येयाने नि अणूक नेमाने फेकलेल्या त्या मूढचेत्या नांवाच्या स्फोटावरवीं हत्ती गडबडला ! त्याचा माडून ठार होऊन पडला. अदारी डळ-भडली आणि स्वतः ब्रिटिश व्हाईसरॉय लॉर्ड हार्डिज रक्ताच्या धारोळपात कोसळला, पण ठार झाला नाही. तथापि असा पाच निनिटाच्या आत गाऱ्या मिरवणुकीत ' बडा फाट मारा गया ' असा अेरुच आरोळा माजला ! मारे ब्रिटिश घोडेस्वार नि सैनिक गंतात झाले, पण राखू कोण नि कोठे आहे हेच पळेना ! मिरवणूक जघ्छून गेली. अंरावन पग्नला त्या लाह्याच्या सोभामानेची त्या दहापांच क्रांतिकारकांनी राखपास कसून सोडली

हा ही म्हणता देशी विदेशी वातमोडार जे हेतुन. ब्रिटिश गौरवाच्या त्या दरवारांना राजाबाजा जगभर वगवगण्यासाठी पाचारलेले होते त्यांना त्या दरवारांच्या भुडगेच्या ह्या बांडव्याच्याच्याच वातम्या काय ह्या घाटाच्या लागल्या आणि त्याच काय ह्या जगभर दुमदुमाय गेल्या. हिंदुस्थानातील रोडघापाडपापर्वनाच्या ज्या बोटी बोटी खोखोना राजवारण बसली सावे हे माहीत नव्हने त्यांच्या

बाजाराबाजारातून मुद्रा 'अंग्रजांचा वडा लाट मारा गया' ही भयंकर बातमी मात्र धणध्यामारखी आपणहून पसरली. आणि तिच्यातील तो भयंकर राजकीय अर्थही त्यांना सहजच समजेल असा ह्या चार शब्दांत सांगितला गेल्यामुळे त्यांना कळला. सान्या परराष्ट्रांतही ही जाणीव झाली की, अंग्रजांच्या राजमत्तेचा नूड चेणारा कोणता तरी अंक जिवावर अुदार झालेला पक्ष हिंदुस्थानात लढत आहे.

नंतर 'अभिनव भारताची' आणि अकंदर सनस्र नातिकारक पक्षाच्या सुधनीतीचीं तत्त्वे आणि त्याच्यावर त्या काळी नि आजही ब्रिटिश सनूकडूनच नव्हे, तर भोगळ किंवा भिड्या स्वदेनीय पुढाऱ्यांकडूनही येणाऱ्या आक्षेपाला अुत्तरं, हीं बाजच्या भाषेन न सांगता अगदी त्या वेळच्या नातिकारकांच्याच तोंडातील भाषेत अंकविण्यासाठी वीर सावरकर म्हणाले, 'हुतात्मा मदनलाल धिप्रा यांचे मुप्रसिद्ध वक्तव्यच मी तुम्हास वाचून दाखवितो म्हणजे मला त्यावर आजचा असा अंक सन्दही अधिक बोलण्याची आवश्यकता अरणार नाही.'

नातिकारकांचे मनोगत

जिथे धिप्रांने स्यापालयात दिलेले Challenge (आहन) नावाचे मुप्रसिद्ध 'अंग्लिश वक्ताव्य सावरकरांनी वाचून दाखविले. व ते म्हणाले, "हुतात्मा धिप्रांचे हे वक्तव्य, हा स्वतः नातिकारकांचे मनोगत व्यक्तविणारा अंक बहुगोन असा प्रलेखीय पुरावा (Documentary Evidence) आहे. दुसरे असे की, आरामशीर सावंजनिक सभेतल्या सुशोभित वाक्पीठावरील भाषणातील किंवा नाटकातील तो अुतारा नाही. कारण सान्या हिंदुस्थानात, हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याची किंवा स्वातंत्र्य संपादण्याच्या अिच्छेची मुद्रा ज्यावरून घोषणा करता येतील असे अंकही वाक्पीठ ब्रिटिशानी त्या काळी अुरु दिले नव्हते. तथापि जे वाक्पीठ अुखडून टाकणे ब्रिटिशाना अवश्य होणे, जितकेच नव्हे, तर जे वाक्पीठ त्यांना स्वतःच्याच वचने वारवार अुमाराचे लागे आणि ज्या वाक्पीठावरून सान्या हिंदुस्थानास नि काही प्रसगी जगामही अंक जातील जितक्या अुच स्वरात 'भारतीयांनी, अुठा, ब्रिटिश राज्यसत्तेचे अुन्मूलन करून ही आपली भारतभूमि स्वतंत्र करण्यासाठी, माझ्या कोटी कोटी देशवासवानो, नागरिकांनी नि सैनिकांनी, ब्रिटिश-विरोध सस्वमज्ज होअून अुठा, मरणान नि मरणान तोंड द्या ! ब्रिटिश सनूना मारीत मारीत वसे मरावे ह्या रणहुन्याचे हे ह्या मीच स्वतः अंक प्रात्यक्षिकच करून दाखवितो !' अने स्पष्टपणे अुद्धोषिता येथी, अने अंकच वाक्पीठ काय ते सान्या हिंदुस्थानात अुरुलेले होतं; ते जितके अुच होतं की, त्यावर जोचू टाकेल त्याने अंक पाम पुढे टाकला की, तो स्वर्गातच पडावा, त्या अंकमेव वाक्पीठाचे नांव होतं हुतात्म्यादी अुमारलेला फादीचा फळा.

अशा वाक्पीठावरून केलेल्या वक्तव्याचा प्रामाणिकपणा नि स्वार्थनिरपेक्षता केवळ अलौकिक असतेच असते. त्यातील काही वाक्यांचा गूढार्थ तेवढा तरी अथिे सांगितलाच पाहिजे. सशस्त्र आंतिकारकावर जे परकीय नि स्वकीय आक्षेप घेत को, "तुम्ही युद्धाची अुघट घोषणा करून अुघटपणे अिप्रजांशी कां लढत नाही ? असे थोरटे छापे हे 'सुनी' आहेत" त्या परकीय शत्रूंच्या मायावी आक्षेपांना निहत्तर करणारें अुत्तर देताना धिशा म्हणतात, "I believe that a nation held in bondage with the help of foreign bayonets is in a perpetual state of war." म्हणजे युद्धघोषणा केलेलीच आहे ! आणि गुप्त छाप्यासंबंधी विचाराल तर " Since open battle is rendered impossible to a disarmed race, I attacked by surprise; since guns were denied to me, I drew forth my pistol and fired."

स्वातंत्र्यसमर हें देवी कायें होम

हुतात्मा धिशा हे नट्टर हिंदु होते. भारताचें स्वातंत्र्ययुद्ध हे केवळ मानवी किंवा तामसी कायें नमून तें देवी कायें आहे, तें श्रीरामाचें कायें आहे, तें श्रीकृष्णाचें कायें आहे. जेका व्यक्तीच्या जीवनावर किंवा मरण्यावर तें अवलंबत नाही. हें खणखणीतपणे बजावून सांगण्यासाठी तें पुढे म्हणतात, "As a Hindu, I feel that a wrong done to my country is an insult to God. Her cause is the cause of Shri Ram. Her services are the service of Shri Krishna. हुमरे कोणी आपले कर्तव्य करीत वा न करीत त्यांच्यासाठी निरवधि पांयत ताटकळत बसण्यापेक्षा ह्या कार्यासाठी मी तरी मातें सर्वस्व अर्पून टाकतो! कारण A son like myself has nothing else to offer to the Mother but his own blood. And so I sacrifice the same at her altar. Because the only lesson required in India, at present is to learn how to die! And the only way to teach it, is by dying ourselves. (Therefore) I shed English blood as an humble revenge for the inhuman hangings and deportation of patriotic Indian youths."

पुढे या रणकृत्यामवधी आपल्या कोणत्याही आंतिकारक संस्थेवर किंवा सहकाऱ्यावर सकट कोसळू नये म्हणून धिशांनी स्पष्ट सांगितले की In this attempt I have consulted none, but my own conscience; I have conspired with none but my own duty शेवटी त्यांनी प्रार्थने की "My only prayer to God is ' may I be reborn of the same mother and may I redie for the same cause till the cause is successful and she stands free for the good of humanity and the glory of God!"

हुतात्मा धिशांना फांसीवर दिले गेल्यापामून १९४३-मध्ये स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत ४० वर्षे तरी अुलटून मरली. पण त्या चाळीस वर्षांन, त्यांच्या त्या फांसीच्या

फळ्याच्या रवतांनि चिव झालेल्या रस्तोपण वाकपीठावरून अद्धोपिलेल्या ह्या वक्तव्याचा शब्द न शब्द महत्वावधि हिंदु तरणांच्या आणि वृद्धांच्याही हृदयांना सारखा गेटवीन राहिला. "अंग्रजांच्या गाऱ्या तोफांचें नि तलवारींचें मंरक्षण मला आहे, मी ह्या माझ्या हिंदुस्थानातील न्यायालयात वसून, ब्रिटिशांच्या हातातून स्वतंत्र होऊ पाहणाऱ्या वाटेल त्या हिंदी देशभक्ताला वा क्रांतिकारकाला शिक्षा ठोकून, काळ्या पांढ्यावर घाडीन, फांगी देऊन, हे भुक्कड वार्चावीर हिंदी पुढारी नि लोक माझे काय वाकटें करू शकणार' अशा दपनि अंग्रजी न्यायाधीश नि राज्यकर्ते क्रूरतेचें थमान घालीत होते. पण मगसत्र क्रांतिकारकांच्या वरील वक्तव्यात अद्धोपिलेल्या तत्त्वांच्या नि रणकृत्यांच्या निबंत आगीशी जेव्हा खेळ खेळावा लागला तेव्हा त्या मदांथ ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचीही बोवडी बळू लागली. 'आमच्या न्यायालयाप्रमाणेच ह्या मगसत्र क्रांतिकारांचेही अेक न्यायालय आहे. कोण्या हिंदी देशभक्ताच्या जिवानी खेळ खेळणें म्हणजे प्रसंगी, आपल्या संरक्षणार्थ सज्ज असलेल्या माझ्या अंग्रजी साम्राज्याच्या तोफा नि तलवारी कुचकामी ठरून, आपला स्वतःचाच जीव गमावणें होव! ही पाणीव त्या ब्रिटिश अधिकाऱ्याला मताबू लागली. झुलटपक्षी आमच्या देशाचा अपमान केल्यास किंवा आमच्या देशभक्तांच्या प्राणावर घाला घातल्याम आम्हीही आज ना जुआ त्याचें अट्टें घेऊ शकतो, शत्रूंचेही रक्त सांडू शकतो ह्या जाणिवेने, अमहायतेपायी तोवर चेतनाहीन बनलेल्या त्या लक्षावधि हिंदी लोकांत, गुप्तपणे व प्रकटपणे आत्मविश्वासाच्या बीरव्रीची संवेदना संचरू लागली.

सशस्त्र क्रांतिकारकांची मालिका

खुदीराम, कन्हैयालाल यांना फांगी आणि बारिन, भूषेन, हेम, बाबाराव सावरकर प्रभृतींना काळेंपाणी अशा अघोरी शिक्षा टोठावल्या त्याचा सूड म्हणून धिप्राने लंडनमध्ये मुख्य 'सेक्रेटरी ऑफ स्टेट'चा अजवा हात असलेल्या व्हॅन वॉयलीला ठार मारलें धिप्राला फांगी दिले नि बाबाराव सावरकरांना जन्मठेप दिली ह्या अघोरी शिक्षाचे अट्टें म्हणून अनता कान्हेऱ्यांती नाशिकचा काळवटर जन्मन ह्याम ठार मारलें. पुढे तुनिकोरीनच्या मॅजिस्ट्रेट अॅशने अत्याचार केले नि अभिनव भारताचे चिदंबरम् पिल्ले ह्याम त्याने जन्मठेप शिक्षा दिली म्हणून अभिनव भारताचे पाडेचरीचे मदस्य वचुनाथ आयर ह्यानी अंशला ठार मारलें. अेका मिदनापूर जिल्ह्यात अेकामागून अेक आलेल्या अशा तीन अंग्रिश मॅजिस्ट्रेटना वगाली क्रांतिकारकानी अंतर क्रांतिकारकांच्या शिक्षेचा सूड म्हणून ठार मारले. प्रत्यक्ष व्हॉअिमरॉय लॉर्ड हाडिजला, हिंदुस्थानला वेयोनेटांच्या बळावर दास्यात डावून टेवणाऱ्या ब्रिटिश मत्सेचा हिंदुस्थानातील प्रतिनिधि म्हणून तो मिरवू लागताच भर अंबारीतून, वावणीठा फेकून, रवताच्या धारोच्छ्वात लोळविला. लाजा लजपतरायाना

लाठीमारात घायाळ केले त्याचा मूढ म्हणून भगतसिंहाने सेंटसंला ठार मारलें. जाणिवनवाला वागेतील आमच्या निःशस्त्र सभेवर विमानातून वांफेक करविण्याचा धाक घालणारा आणि गल्ली कोंडून मथिनगमानी दातावधि मुडदे तत्काळ पाडविणारा पंजाबचा गव्हर्नर सर ओडवायर ह्याला दामत करण्यासाठी, सारें भारत रटव्या याचना करीत भकून गेलें, पण ब्रिटिशांनी त्याचा केसही वाकडा केला नाही. तथापि सशस्त्र आंतिकारकांनी त्या सर ओडवायरला प्राणदंडाची जी शिक्षा दिली होती ती बजावण्यासाठी १५-२० वर्षे बुडटून गेल्यावरही संधि माधून भर तंडन-मध्ये नॅक्स्टन हॉलच्या सभेत त्या सर ओडवायरवर आंतिकार भुघमसिंग ह्याने कदंनकाळासारखी झडप घालून त्याला ठार केलें निःस्वतः हसत हसत फासी गेला. अशा आंतिकारकांच्या गुप्तसंस्थांपर्यंत पुढे प्रकट सशस्त्र संन्यपणेही बिघणी ठाण्यावर घालून जाऊ लागली ! अग्रजांची चित्तायांनमारखीं सशस्त्रगारेंच भिकडे आंतिकारकां-कडून लुटलीं जाऊ लागलीं ! तर तिकडे संधि येताच युरोपमध्ये त्या आंतिकारकांच्या प्रकट संन्यपकांची प्रकट सशस्त्र संन्येव अर्भो राहिलीं. ब्रिटिशांच्या हिंदी संन्यात आंतिकारकांच्या गुप्त प्रचाराने आणि अग्रजांच्या शत्रुस्थानी असलेल्या प्रबळ युरोपीय राष्ट्रांशी सशस्त्र आंतिकारकांनी केलेल्या संधिसहकार्यामुळे त्या पहिल्या महायुद्धात ब्रिटिशांच्या हाताखालील हिंदी संन्यांनी होणारी, मिनापूर प्रभृति ठिकाणी घडें अुमारून, जर्मनीच्या अॅडगेसारख्या भयकर रणनीकर भारतातील ब्रिटिश सत्तेवर मारा करण्यासाठी आणून आणि पंजाब प्रभृति प्रांतांतील हिंदी संन्यात जातीची स्फोटक द्रव्ये ठामून ब्रिटिशांची त्रेधातिरपीट भुडविली. तिकडे हिंदुमहासभेने सैनिकी-करणाचा घोसा भुडवून वेगून, ब्रिटिशाना निरुपाय म्हणून जी सैन्यभरती कुसल्या महायुद्धासाठी करावीच लागत होती, तीत सहमावधि देशभक्त तरणाची भरती करविली आणि त्यांनी ब्रिटिशांच्या सैन्या हिंदी संन्यात प्रसंग येताच जातीची प्वाला घेतवून दिली. ब्रिटलीत अजितसिंग, जपानमध्ये राजचिहारी आणि माड्या भूचनेस स्वीकारून हिंदुस्थानातून निसटून जर्मनीत गेलेले मुभापचंद बोस ह्याच्या भगीरथ प्रयत्नाने शेवटी मिहपुराला (सिगापुराला) सशस्त्र आंतिकारकांचे साठ सहस्र, महायुद्धात कसलेलें, सशस्त्रास्त्रांनी सुसज्ज असं महासंन्यथे संन्य 'चलो दिल्ली, चलो दिल्ली' म्हणून म्हणत गर्जून उठले. हिंदुस्थानात काँग्रेसच्या 'चले जाव' ह्या निःशस्त्र चळवळीने सधे सामान्य समाजात खळबळ भुडविली. पण त्याच वेळी अग्रजी सत्तेला मुरग लावणारें अॅगें अॅ काही चडलें तेही मुरगळ करीसमप्रौढ जे देशभक्त भूमिगत होऊन सैन्या देशात सशस्त्र चळवळीचा घुमाकूड घालू लागले त्यामुळेच होय. हिंदी नीडलही वड करून उठले. विमानदलही जातीच्या आबीने घेतण्याच्या वेतान लाले. तेव्हा कुठे बलाढ्य अग्रजही नरमला, आणि त्याच्या हातून आम्ही आमच्या मातृभूमीच्या पायात टोकलेल्या राजकीय पारतंत्र्याच्या वेडचा तोडून टाकून तिला स्वतंत्र करू शकलो. अतिवयात अणू काय स्वातंत्र्याय १८५७-मध्ये मगल पाडे

यांच्या पहिल्या समिष्टेने बेटविलेल्या ह्या रणयुद्धाची पूर्णाहुति देण्यासाठीच क्रांति-वीर नेताजी सुभाषचंद्र बोस ह्याचीही समरागणी वाहति पडली असें आजच्या युप-लब्ध माहितीवरून तरी म्हणावें लागतें. त्याच नेताजी सुभाषचंद्र बोसांच्या स्मृति-मय अध्यक्षपदाखाली हा आजचा अभिनव भारताचा सांगता दिन साजरा होत आहे. सशस्त्र क्रांतिकारकांतील दिवंगत झालेल्या सहस्रावधि हुतात्म्यांना नि वीरात्म्यांना श्रद्धांजलि वाहण्यासाठी चाललेल्या ह्या अपूर्व समारंभाच्या अध्यक्षपदी विराजणाऱ्या त्या वीरवर नेताजी सुभाषचंद्राचें हें पदा तें स्मृतिमय छायाचित्र ! आणि तो पहा त्या सर्व सहस्रावधि दिवंगत सशस्त्र क्रांतिकारकांचा संहत स्मृतिमय असा वीरस्तंभ ! ह्याना आता प्रकट श्रद्धांजलि वहावयाची आहे.

समारंभाची अपूर्वाओ

मी ह्या आजच्या समारंभाला अपूर्व असें जें आताच म्हटलें तें अगदी अक्षरशः सत्य आहे. कारण मी मागेच सांगितलें आहे की, देशभक्त दादाभाईपासून कार परबांच्या खेड्यापाड्यातील निःशस्त्र देशभक्तापर्यंत सर्व पक्षांतील निःशस्त्र देश भक्तांचा गौरव प्रकटपणे आपणा सर्वांनी आजवर केलेला आहे. फिरोजशाहा मेवा-सारख्यांचे मुढा पुतळे अुभारलेले आहेत, आणि सध्याच्या शासनाद्वारेत्या सहस्रावधि देशसेवकांना व्यक्तिशः अनामें, भूमि, पोषणें (पेंशन) दिलीं जात आहेत, —दिलीं जात आहेत, ते ठीकच आहे. —परंतु सत्तावनच्या स्वातंत्र्यसमरासारखें महायुद्ध लढ-विणाऱ्या सशस्त्र क्रांतिवीरांपासून तों गेलें अुभें शतकभर श्रिप्राजांच्या फाशीचा खाक आपल्या भारतामार्गेच्या स्वातंत्र्यासाठी आपल्या हृदयाचें रक्त ओतीत अेकमारखा ओढा चित्र ठेवणाऱ्या चाफेकर, पिंगळे, राजगुरु, भगतसिंग, ते सरदार अुधमसिंग पर्यंतच्या, सशस्त्र हुतात्म्यापर्यंतच्या, ब्रिटिशाना प्राहि भगवान् कहन शेवटी शरण आणण्यात आणि आपल्या मातृभूमीच्या मुक्ततेसाठी चालविलेल्या ह्या शतकव्यापी स्वातंत्र्यसंग्रामात त्यागाचा, पराक्रमाचा आणि असह्य छळाचाही अधिकत अधिक वाटा ज्यानी अुचलला त्या ह्या सहस्रावधि सशस्त्र क्रांतिकारकांना मात्र वैयक्तिक वा सामुदायिक श्रद्धांजलि, देश स्वतंत्र झाल्यानंतरही, आजपर्यंत भारतात समारंभ-पूर्वक वाहिलेली नाही. ती तशी सामुदायिकपणे नि प्रकटपणे वाहण्याचे भाग्य आज तुमच्या वाट्यास आलें आहे. म्हणूनच आजच्या ह्या तुम्ही साजरा करीत अस-लेल्या महोत्सवास मी अपूर्व म्हणून जें म्हणलों तें अक्षरशः यथार्थ आहे. स्वातही छत्रपतींच्या काळापासून देशस्वातंत्र्याचें होणाऱ्या राज्यत्रान्त्याचीं बीजे ज्या पुण्यात रुजत आ-ली त्या पुण्यातच हा अपूर्व महोत्सव साजरा व्हावा हें यथायोग्यच होय !

आता येथे माझ्यासमोर पसरलेल्या ह्या विस्तीर्ण लोकममुदायास माझी विनंती आहे की, या वीरस्तंभान ही श्रद्धांजलि वाहण्याची ज्याची श्रिच्छा असेल त्यांनी मी अुना राहताच (कारण वीर सावरकर आपले व्याख्यान मुर्चीवर बसूनच

देत होते) प्रत्येकाने आपआपल्या ठिकाणीच झुडून बगदी रीतिक ध्युहासारखे व्यवस्थित झुमें रहायें. थळांजलि वाहण्यासाठी सर्व ओतवूंदाना कुलें, अक्षता नि गुलाल स्वयमेवकांकडून आधीच पुरविले गेले आहेत, ते हाती ध्यावें. मी शिवार 'स्वातंत्र्य-लक्ष्मीची जय' आणि 'जातिभारकांचा विजय असो' ह्या घोषणा करताच आपण सर्वांनी, आयालबूद्ध स्त्री-पुरुषामुद्धा सर्वांनी, ऐककळाने रंग घोषणा झुच्चाटन नि विनाडून आकाश दुमदुमून घावें आणि लवलेस रेटारेटी न करता आपआपल्या ठिकाणीच झुमें राहून ह्या वीरस्तंभाच्या दिशेने हातातील कुलें, अक्षता नि गुलाल झुधळून घावा' असें सागून वीर सावरकार थळांजलि नहानघास ध्वनिक्षेपकासगीर झुमे राहिले. त्यासरशी सो चूनतम ८० एहमाचा समाज ऐकसहा जुडून झुभा राहिला. वीर सावरकाराच्या अमोघ वक्तृत्वाने झुलत झालेला झुत्साह शिगेला पोचला, तोंच ध्वनिक्षेपकावरून वीर सावरकारांनी 'स्वातंत्र्यलक्ष्मी की जय, ही गर्जना केली त्यासरशी त्या प्रबंड जनसमुदायाच्या सहस सहस कळातून ऐकसुराने नि ऐककळाने 'स्वातंत्र्यलक्ष्मी की जय' 'जातिकारकांचा विजय असो' असा शिवार झेपमागून ऐक प्रबंड गर्जना होऊ लागून तें सारे वायवरण डूरवर मुगतें दुमदुमून गेलें. बिद्युतहीनांच्या झगजगाटात, त्याच वेळी आकाशात चद्राचाही झुधव होझून त्या चांदण्याचा सौम्य प्रकाश मिसळून गेला आणि जेव्हा त्या प्रबंड समुदायाने थळाजलि वाहतांना मुठी भरभरन पुष्पासतांसह गुलाल झुधळला तेव्हा त्या गुलाळाचाही रंग त्या चांदण्याच्या नि बिद्युद्दीपाच्या प्रकाशात मिसळून त्या विस्तीर्ण परांगणात ऐक अत्यंत विलोपनीय झोभा दिसू लागली. रात्री ८ वाजता अरुणोदय व्हावा तमं झालें। स्वातंत्र्यलक्ष्मीचे नि सत्तास जातिकारकांचे जयघोष करीत असणाऱ्या त्या थफाट नि आवाळवूद्ध जनसमूहाच्या हृदयात सचारलेला झुत्साह नि श्रुतवृत्ततेची सन्मता हृदयात मानेनाशी झाली. त्या घन्यतेत ती सभा मान असतानाच अध्यक्षांनी त्या दिवशीच्या कार्यक्रम रांगला अद्यत्यार्चं नि सभा विसर्जन झाल्याचें सांगून सभा विसर्जन केली.

* * *

भाषण तिसरें

अभिनव भारताचा सांगता समारंभ

दि. ११ मे १९५२ दिवशी सायंकाळी ठीक ६।।। वाजता पर्वती एडगा-जवळील 'जातिस्मृति नगरात' अभिनव भारताचा सांगता समारंभाचा दुसऱ्या दिवशीचा कार्यक्रम चालू झाला.

अध्यक्षीय भाषणात मेतापति बापट यांनी ऐक महत्त्वाची सूचना केली. ते म्हणाले "जातिकारकांच्या स्मृतीनिमित्त आपण हा जो जातिस्मृतिस्तंभ घेये झुभारलेला

आहात त्याचेंच त्याची स्वरूपाच्या स्मारकात रूपांतर व्हावें आणि त्या स्तभावर मंगल पाडेंपामून तों सुभाषचंद्र बोस यांच्यापर्यंत ज्या ज्या क्रांतिकारकांनी स्वातंत्र्याच्या होमकुंडात बलिदान केले त्यांचीं नांवें कोरून ठेवावीत."

त्यानंतर सेनापतींनी अध्यात्मदृष्ट्या ह्या स्वातंत्र्ययुद्धातील क्रांतिकाऱ्यांचें रहस्य विशदिताना सांगितलें की "ज्या सूत्रात साध्य नि साधन अेकत्र सांगितलें जातें तें सूत्र सच्चिदानंद हें होय! जगातील कोठल्याही तत्त्वज्ञानात अितकें सोपें नि सुटसुटीत सूत्र सांगितलेलें नाही."

त्यानंतर रा. स्व. मंडाचे मरसंधालक श्री. गोळवलकर गुरुजी टाळ्यांच्या कडकडादात बोलावयान बठले. ते म्हणाले, "जे लोक क्रांतिकारकांना वेडे नि माथे-फिरू म्हणून स्वतःच्या गहाणपणाचा आव आणतात त्यांना क्रांतिकारकांच्या राष्ट्रभक्तीचीं भुषता सहन होत नाही हेंच खरें आहे. राष्ट्रभक्तिसूच्य अराष्ट्रीय भावनां-वर आघात करण्यासाठी आणि भारताचें म्हणजेच हिंदु राष्ट्राचें राष्ट्रीय जीवन परिपूर्ण करण्यासाठी नि ह्या राष्ट्राचा राष्ट्रध्वज जो भगवा ध्वज तो यावच्चंद्र दिवाकरी फडकत ठेवण्यासाठी आपण या समारंभाच्या निमित्ताने थमर स्फूर्ति सवादिली पाहिजे."

विद्यमान क्रांतिकारकांचा सत्कार

ह्याच समेत स्वःगत मंडळाच्या वर्तने, अभिनव भारतादि गुप्त संस्थांतील स्वातंत्र्ययुद्धात लढलेले नि आमच्या मुदवाने अद्यापही विद्यमान असलेले जे महासत्र क्रांतिकारक पुण्यात ह्या समारंभासाठी आलेले होते त्यांच्या सत्काराचा अपूर्व नि हृदयें हलवून मोडणारा सोहळा साजरा करण्यात आला. ह्या आपल्या सर्व सत्काराच्या परिषद धीर सावरकर योडक्यात करून देत होते. महाराष्ट्रातल्या महाराष्ट्रात हातवांब सिद्ध करण्यात जवळजवळ यशस्वी आलेले श्री. गोविंदराव चापट, जेकमन खटल्यात ज्याच्या तोंडून अभिनव भारताची माहिती वाढण्यासाठी त्रिप्रजी सेवेतील बारसजानी अनोनात शारीरिक छळ केला आणि ज्यांना बठोर कारा-घासाची शिक्षा भोगाची लागली ते नागिकचे 'लोकगताकार' केळकर मास्त्री, निवर्ग सावरकर यंघ्रप्रमाणे त्याच्याच मागोमाग अभिनव भारताची शपथ घेतलेले आणि सावरकर यंघ्रचे बालमित्र असलेले श्यवकराव नि श्रीधरपत वर्तक वंघु; महाराष्ट्रा-तील सर्वान मोठ्या हातवांब बारसा-यातील तज्ज्ञ, बारसफाकडून ज्याचा नागिक खटल्यान अनोनात शारीरिक छळ होऊन सेबटी ज्याना त्या क्रांतिकारक कटापायी दहा वर्षे बठोर बंदिवान मोमावा लागला ते श्री. वृ. ह. खरे, अंममानातच जन्म-लेले प्रातिवीर नि धर्मवीर विश्वामराव डावरे; १७-१८ वर्षांच्या वयाचे हुतात्मा पान्हेरे; खटल्यान बडकलेले श्री गो. गो. शारप, धीर सावरकर अंगलडला गेल्या-वर अभिनव भारताच्या महाराष्ट्र शाखेचे अध्यक्ष म्हणून धीर सावरकरांनी स्वः

ज्यांना नेमले, ज्यांनी पुढे नाशिकच्या क्रांतिकारक संस्थेत विद्यार्थी आरक्षकांकडून अनन्वित छळ झाला असताही, तोंडातून वटासंबंधी ब्रह्मी काढला नाही आणि त्या-
मुळे ज्यांना बुच्च न्यायालयाने निर्दोष म्हणून सोडून दिले यासाठी ब्रिटिश अधि-
काऱ्यांचा नुमता जळपळटाट झाला होता आणि ज्यांचा प्रेमभराने परिचय करून
देताना वीर सावरकरांनी घेयांची मूर्ति म्हणून गौरव केला ते आताचे सॉलिसिटर
हुरी अनंत यत्ते; वीर सावरकरांचे अभिप्रहृदय बालमित्र, क्रांतिकार्यांतील धाडसी
सहकारी आणि शेवटी नाशिक कटाच्या संस्थेपायी कठोर वंदिवास सोसलेले
सध्याचे डॉ. वि. ग. भट; कर्णावतील लॉर्ड मिंटोवर सन १९०९ चे आगेमागे स्वम्
फेकण्याचा, सावरकर बंधूतील डॉ. नारायणराव सावरकरांच्यासह प्रमान करणारे
नाशिकचे घाणेकर, १८-व्या वर्षीच जाठ बंधू काळेपाण्याची शिक्षा झालेले औद्ये
हिणे; कोल्हापूर कटातील पुण्यातील सुप्रसिद्ध नानाराव गोखले; नाशिकचे माध,
श्री शंकरराव भोपे, सातारचे डॉ. आठल्ये, रत्नागिरीचे श्री. गजाननराव दामते,
चितागाव दास्नागाव संस्थेतील श्री. सरखेल, महाबळ शुद्धी, कोल्हापूरचे श्री.
देगोळीकर, खडकीचे (श्रीरंगवाड) श्री. जोशी, मिरव कटातील भाजी जोगळेकर,
सोलापूरचे हुतात्म्याचा मूड घेण्यासाठी पुण्यास कार्यरत महाकाळीतील विद्यार्थी
असतांना मुंबयीचे गदहनेर हॉटसनवर गोळीबार करणारे वीर बा. घ. तोगटे,
लॉसॅटन रोड गोळीबार प्रकरणातील वीर ग. र. बंशयायन अत्यादि प्रातिवारकाक्षा
भारावलेल्या अक्षःकरणाने घातलेल्या पुष्पहारांनी जेव्हा गौरव करण्यात आला
तेव्हा त्यांच्या चपेवर कृतकृत्यतेचे समाधान बिलसत होते. नंतर सावरकरांचे
भाषण सुरू झाले.

सर्व सशस्त्र आंतिकारक संस्थांची सांगता

धीर मावरकर म्हणाले, "मी, काळ नि आज आपण भिनक्या
 भिनक्या भव्य प्रमाणावर साजरा करित आलेल्या ह्या 'अभिनव
 समारंभाचं' हृद्गत तेलुडू आपणात गाणणार आटे. अज
 प्रातिवार्षिकाच्या 'अभिनव भारत' ह्या जगभर म
 अगं नगून निदान माझ्या मते तरी ह्या
 प्रिडिशासी स्यातव्याथं नष्टाम
 नष्टान मशमन प्रातिवार
 मस्येच्या स्यापनेनगर दिने
 धीरंशाही गुप्त मस्या निधा
 स्यान ते पाडेवरीरधंत पुडे पुडे
 त्या म्येदेशातील आणि तिकडे ज
 भारतीय मशमन प्रातिवार्षिकाच्या

मा.पा. ८-२५

श्री
 अंतावी
 धूम्या
 की ह्या
 आ. सियागोने
 भवं साधना-जन स्वत. त
 आलेली अगता प्रतिष्ठेची अद-
 गाही घर आगले सोकाच्या दुर्धर्म
 १०-११-१९९९
 श्री गणेश महाराष्ट्र-

चतुर्थीचे जे असे अस्सव किंवा मांगता समारंभ म्हणजे पुढे जे मिळवायचे असतात त्या राष्ट्रीय विजयाचे, झुललेल्या राष्ट्रकार्याच्या पूर्वतेचे संकल्प समारंभही असतातच.

ह्या सर्व कारणांसाठीच कालच्या मे १० ह्या नांतिदिनाच्या दिवशी आपण जो स्वातंत्र्य अस्सव केला, सर्व दिवंगत नांतिकारकांता जी कृतकृत्यतेची आणि कृतज्ञतेची श्रद्धांजलि वाहिली आणि तीच मुहूर्त साधून त्या स्वातंत्र्यसंपादनाच्या कार्याचे ह्या मतकाच्या आरंभी स्थापन झालेल्या आणि ब्रिटिशांच्या हातून हिंदुस्थान मुक्त करीतों अंजत आलेल्या 'अभिनव भारत' ह्या जगत्प्रसिद्ध नांतिकारक मुक्त संस्थेचा जो सांगता समारंभ साजरा करून त्या स्वरूपांतले तिवें विसर्जन केले ते तें करणें हे राष्ट्रकर्तव्यदृष्ट्याही अत्यंत समुचित होतें.

अभिनव भारताप्रमाणेच त्याच्या पाठीमागून धंगलमध्ये, पंजाबमध्ये, अंतर प्रदेश प्रभृति भारतीय विभागातून ज्या ज्या प्रस्थात नांतिकारक गुप्त संस्था ब्रिटिशांची हिंदुस्थानावरील राज्यसत्ता झुलवून पाडून आपली ही मातृभूमि स्वतंत्र करण्याच्या कार्यासाठीच स्थापन झालेल्या होत्या, त्यांचीही आता अशीच सांगता नि विमर्जन होणें प्राप्तकर्तव्यच आहे. कारण साऱ्या भारतातून ब्रिटिश राजसत्तेचें थुच्चाटन झालेलें आहे. हिंदुस्थानचें स्वातंत्र्य संपादिलें आहे. आणि आता ह्यापुढेचें जें ह्या भारतीय महाराज्याच्या स्वातंत्र्यरक्षणाचें नि सवर्धनाचें कार्य करावयाचें आहे, त्यासाठी आता त्या मागच्या गुप्त संस्थांच्या, त्या काळी अत्यंत आवश्यक भक्षणांच्या, छुप्पा नि कुटकळ सत्तांची, लपंडावी कार्यान्माची आणि जुमारी अस्तित्वाची अपरिहार्य जमी आवश्यकता झुललेली नाही आता नांतिकाला-तीत साम्राज्याच्या ठायी त्याहून महत्त्व पटीने सामर्थ्याली आणि जजेय अशी सरसक किंवा प्रहारक रणसाधने भर्तण मध्ये आताचा राष्ट्रीय सत्तापारात आणि सत्तात्म-क्षेत्रात केवळ आपल्या आज्ञेची वाट पहात प्रकटपणे खुपी आहेत. स्वातंत्र्यप्राप्ती-नंतरच्या ह्या आपल्या महाराज्याच्या कारभाराचो ही नवी कार्यप्रणालि सादया मताप्रमाणे कोणती असावी ह्याचें काहीतें दिग्दर्शन, मां 'साधनें तर' अद्याव्या व्याख्यानात करीन.

पण आता तें नवी विटी नवें राज्य आहे. आपल्या अतिहामातील तो नवा गौरवमय अध्याम आरंभतच आहे या महोत्सवापुरती अितकी घोषणा स्पष्टपणे करणें पर्याज आहे की, अभिनव भारत ही सत्तात्म गुप्त सचटना आता त्या स्वरूपात संपूर्णपणे कृतकृत्य होऊन विमर्जन झालेली आहे. ब्रिटिश राजसत्तेच्या पजातून आपला देश मुक्त झालेला आहे आता आपल्या देशाच्या ह्या मिळविलेल्या स्वातंत्र्याचे गरक्षण करणें हे मुख्य कार्य आपल्यापुढे आहे ते कर्तव्य हानी भेषामाठी आता यानव्या परित्यक्तीत उपयुक्त असे नवे मार्ग, नव्या कार्यपद्धति नि नव्या संस्था प्रकटपणे आभारणें आणि ह्या मिळविलेल्या स्वातंत्र्याचें संरक्षण नि संचर्जन करण्याचें दायित्व आता अगवत्या तरण पिढीवर आहे !

स्वदेश बांधण्याच्या हाती सत्ता पडायो होच धारणा

आणगी अर्था विप्रेषणाचा (Point चा) या व्याख्यानाने पोन्न तरां भूहणोह करणे हें मला अगदी आवश्यक वाटतें. आजपर्यंत ब्रिटिशांची शासकत्वा आपल्या स्वातंत्र्याच्या लढ्यात ज्यांनी निःसंशय मार्गांनी प्रयत्न केले त्यांच्या त्या प्रयत्नाचा निःनिहाय किंवा गविसरर वृत्त तरी व्युत्पत्तींना माहीत आहे. कारण ते तें वृत्त व्युत्पत्तीने प्रगट होतू नसत होतें. देशभक्त दादाभाजींच्या नाळ्याप्रामून तीं बाल-परवांच्या देशभक्ता गरोजिनीबाबां नायडूपर्यंतच्या त्या निःसंशय प्रतिस्पर्धांची परिप्रेक्षी प्रगट झालेली आहेत, म्हणून कांयसीय प्रभृति निःसंशय चळवळींचा प्रति-हाय गविसररपणे आधीन व्युत्पत्ती झालेल्या आहे. सगला तो प्रगट होण्यास ब्रिटिश राजगतेने विरोध केलेला नव्हता. परंतु सगलत्र नातिनारकाविषयीची माहिती मूलतः पार्यगिर्डीतूनच त्यांनीच गुप्त ठेवलेली असे. त्यातून संपन्नतां त्यांच्या चळवळींचा जाणुवर्षांनी निःनिहाय लिहिणें हें ब्रिटिशांच्या सग्यात अगदी असाध्य होतें. कारण ब्रिटिशांना सगलत्र नातिनारकांचीं नांवेंगुढा वृत्तपत्रातून आणेलीं संपत्त नमत. सगलत्र नातिनारकांना ब्रिटिश अतिर गर्व पक्षापेक्षा किती पायरत अगट, म्हणजेच सगलत्र नातिनारकांची चळवळ निःसंशय पक्षांच्या चळवळींविषया ब्रिटिशांच्या मनावरच कमा प्रहार करित होती त्यांची ब्रिटिश गतेने दिलेली ही अेक पावनीच असे, अेक हवीकारोविनच असे ! ह्या दोन्ही किन्ही कारणांमुळे सगलत्र नातिनारकां चळवळींची पाहीय माहिती सामान्य जनतेस तर वाय, पण वरच्या सुशिक्षित वर्गाला सुद्धा नसे आणि अद्यापही ती पूर्णपणे नाही. लोकाना जें वाय साधारणतः माहीत आहे ते अतिनेच की नातिनारक पक्ष म्हणजे अिप्रजांच्या मोठमोठ्या अधिनात्यांना वृत्तूनप्रमून बांधगोळ्यांनी किंवा विस्तुलानी ठार मारणारा, कविन् संपत्त ब्रिटिशांची कोपागारें लुटणारा, भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी केलेल्या अशा कुटकळ भयकर कृत्यापायी कुटकळपणे फांती जाणारा किंवा बाळघापाच्यावर धाडल्या जाणाऱ्या माथेफिरू नवणाऱ्या गटागटाची अेक जाज्वल्य पण राजकीय योजना-गुन्य, अमगत, अमतत, धूमकेतूमारखी केव्हातरी अपटगारी नि लगेच अस्त होणारी परंपरा होती. सगलत्र नातिनारक पक्षाला अगदी सिवराळ नावेंच न देना त्यातल्या त्यात सिष्टपणे जे लेखक स्वदेशात वा परदेशातही क्वचित् प्रसंगी अल्लेखीत तेही त्या पक्षाला, Anarchist किंवा Terrorist असेच म्हणत. म्हणजे अराजक पक्ष किंवा भयकर पक्ष अशाच नावे मवोधीत. परंतु यथार्थतः नातिनारक पक्ष हा अराजकवादी Anarchist तर केव्हाच नव्हता आणि भयंकर वाद, Terrorism हें त्याच्या सस्त्रागारातील अनेक अस्त्रांपैकी अेक अस्त्र होतें. त्या अेका अस्त्राचाही अिग्लिश अधिकाऱ्यांना टिपून टिपून ठार मारून टाकण्याचा, त्याच्या कोपागार, सस्त्रागार प्रभृति सत्तावेद्वार चोखन मारून छापे घालण्याचा आणि असा शक्य

त्या त्या सशस्त्र प्रहारांनी, ब्रिटिशांच्या मनात पूर्वी जी आर्दाव निर्भयता वाटत असे तिचा भंग करून त्यांच्या मनात घास्ती भुत्पन्न करण्याचा, ह्या भयंकरवादा 'चाही, Terrorism चाही हिंदुस्थानच्या गेल्या शतकातील इतिहासावर जो प्रबळ नि स्फोटक परिणाम पडत आला त्याचा खुलेख मी गेल्या दोन व्याख्यानांत थोडा बहुत केला आहे. साधारणतः या ' भयंकरपक्षा 'ची, Terrorist पक्षाची गेखावी स्फोटक भुत्पत्ती शाली की, दहापांच अस्त्रिय अधिकाऱ्यांना वळी पडायचा, सारी जनता नि ब्रिटिश राजसत्ता नमस्कृत धमना खायून बुठायची, कोणचा तरी भेक कट भुपडर्जा येथून दहावीस देसवीरांना त्यापायी स्वतःच्या प्राणदंडाची भरपायी करावी लागायची हें जतें ठाम ठरून गेल्यासारखें होतें तसें न ब्रिटिश राजसत्तेने खाल्लेल्या त्या क्षणिक घास्तीपायी तात्कालिक सुधार म्हणून, हिंदुस्थानच्या पद-रात भेक कोणची तरी राज्यसुधारणेची योजना ब्रिटिश अधिकाऱ्यांकडून टाकली जायचीच हेंही ठरलेलेंच असे. मोर्ले-मिदो सुधारणापासूनच्या अशा सुधारणांच्या ह्दयाचा इतिहास तुम्ही चाळून पहा म्हणजे हें सत्य तुम्हांस आढळून येईल. ह्या सुधारणामुळे मिळणारे अधिकार ब्रिटिश सत्ता नेमस्तपक्षाच्याच पदरात टांगी. पण त्यांचें आम्हा क्रतिकारकांना काहीच बंपस्य वाटत नसे. अधिसाधिक अधिकार राज्यघर्षात आमच्या स्वदेशवांङ्मयांच्या हातात पडावेत ह्यास्तव भागली पुढे झुजत जाणे भेन्नडेंच आमचें जीवनकार्य, अशी आमची धारणा असे.

मया रीतीने क्रतिकारकांच्या सशस्त्र कार्यक्रमातील 'भयंकरवाद' (Terrorism) हें जरी भेक भगोष नि परिणामकारक असत असे, तथापि बर्पाकाठी पाच-पन्नास निग्रज अधिकाऱ्यांना माझ न किंवा मगतर लहानसहान सशस्त्र छापे शत्रूच्या राज्यकेंद्रावर घालून ब्रिटिशांमारखें बलाढ्य नि झुजार राष्ट्र तमल्या सशस्त्र प्रति-कारामुळे जरी बशतः संघस्त झालें तरी हिंदुस्थानवरील आपलें साम्राज्य ते सोडून देण्यास सिद्ध होतील हें त्रिकालीही शक्य नाही हें अितर कोणत्याही पक्षापेक्षा क्रतिकारक पक्षाच पर्यंत जाणून होता. यास्तव क्रतिकारक म्हणजे वांङ्मोळेवाला ही जी अवस्थीच त्याच्याविषयीची सामान्य लोकात जाणि काही अहिंसक म्हणवि-पाच्या बुद्धवाचापांच्या मत्सरी प्रचारात आमक सभजुत असते, आणि जाणूनबुजून पसरविली जाते ती आमूलात् सोटी आहे. अप्रमत्त नां खोडून टाकली म्हणजेच पुढचा सरा इतिहास लिहिता येईल.

अंग्लंडचें सामरिक संकट ही आमची स्वातंत्र्यसंधि

सशस्त्र क्रतिकारकांच्या, ह्या शतकाच्या जारभीच स्थापन झालेल्या 'अभिनव भारत' ह्या संस्थेच्या कार्यक्रमात तरी 'भयंकरवाद' प्रमाणेच संनिवीकरण आणि परराष्ट्रीय राजकारण ह्या दोन मुख्य साधनांचा समावेश केलेला असे हें त्या काळच्या आमच्या अजून भुवलब्ध अमलेल्या शब्दमयातून नित्या काढल्या सुप्त खळवळीवरून

कोणामही कळूने येतील. मॅनिकीकरण म्हणजे अग्रजांच्या हाताखालील हिंदुस्थानात असलेल्या हिंदी सैन्यात श्रंतीचा प्रचार करणे आणि शक्य तितक्या श्रंतिवाऱकांनी त्या सैन्यात भरती होणे होय. आमचें परराष्ट्रीय राजकारण म्हणजे अकडे ब्रिटिशांचे हाती असलेलें हिंदी सैन्य पोखरून ठेवण्याचें कार्य करीत असताच तिकडे, विशेषतः युरोप नि जपानमध्ये अग्रजांच्या शत्रुस्थानी असलेल्या किंवा निदान अग्रजांचे मित्र नसलेल्या राष्ट्रांतून हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याचें सशस्त्र श्रंति करणारा थोर पक्ष प्रवृत्त होत आहे ह्या नव्या वस्तुस्थितीचा प्रचार करत त्या कार्यां तेथील जनतेची नि राज्याधिकारी वर्गाची सहानुभूति संपादण्याचा आटोकाट प्रयत्न करणे होय. केव्हा तरी अग्रजांना पाण्यात पाहणाऱ्या ह्या परराष्ट्रांपैकी कोणाचे तरी युद्ध अग्रजांशी छेडलें जाण्याचें संकट अग्रजावर गुदरेलच. अर्थात् अँग्लंडवरचें सामरिक संकट म्हणजेच हिंदुस्थानचा स्वातंत्र्यमंथि होय. हें आमचें युद्धनीतिचें मूल असल्याने अशा वेळाचा युद्धात ब्रिटनला गाठून, त्याच्या ह्या परराष्ट्रीय शत्रूकडून मिळेल तें रणसाहाय्य घेऊन, हिंदी सैन्यात, आणि शक्यतो हिंदी जनतेत श्रंतीची झुठावणी करावी आणि हिंदुस्थानवाहूनही त्या परराष्ट्रीय साहाय्याच्या बळावर हिंदुस्थानातील ब्रिटिशसत्तेवर बाहेरून चाल करून पाचें, ही आम्हा श्रंतिवाऱकांच्या सामरिक कार्यक्रमाची रूपरेषा होती. अशा प्रकारची पहिली झुठावणी फसली तर रांधि येताच दुसरी झुठावणी करायी, यत्न बेजीतो असेंच, बेडी पिड्यानुपिड्या झुंजत रहावें, ह्या सैनिक घोरणाचें सर्व सार माझ्या त्या बेड्याच्या ज्या अंका मूत्रात गोवलेले होते ते सूत्र आता बहुमुक्ती झालेले आहे की, *Revolutionary war knows no truce save victory or death.*

श्रंतीचा सैनिकांत प्रचार

ह्या रणनीतीच्या कागदी कार्यक्रमातील अनेक क्षपांगांची वजावणी आम्ही तत्काल करी करीत चाललो त्याचा ह्या व्याख्यानात मावेल अतिकाच अत्यंत तुरळक अखेलेज काय तो येथे करता येतील. तो असा, मी अँग्लंडला जाऊन अभिनव भारताचें ठाण, भर लढनमध्ये माडताच, हिंदी सैनिकांमध्ये राज्यश्रंतीचा आणि ब्रिटिश द्वेषाचा प्रचार करण्यासाठी शतावधि लहान लहान हस्तपत्रके गुप्तरीतीने छापून हिंदुस्थानातील सैनिक भरतीचें मुख्य केंद्र जे पंजाब त्यातील सैनिकी शिबिरात घाडण्यास आरंभ केला. प्रत्यक्ष सैनिक शिबिरात अँग्लिसाविरुद्ध झुलटण्याची सिद्धता ठेवा अशी स्पष्ट स्पष्ट भाषेत लिहिलेली पत्रके पसरविणे अत्यंत दुष्कर ! पण ज्या गावागावातून शीख, जाट, डोगरा प्रभृति सैनिकांची भरती होतील त्या त्या गावातील त्याच्या कुटुंबातून तशी पत्रके पोचविणे त्यापेक्षा सुकर होते. ह्यासाठी सैनिक शिबिरातील आणि अशा गावातील शक्य तितके पत्रे मिळवून आम्ही सैनिकांना अग्रजांविरुद्ध भडकाविणारी नि देशस्वातंत्र्याच्या झुलट अच्युतेने चेतविणारी

होई शतावधि पत्रकें महिन्याकाठी देन तीन अनियमित वेळा टपालाने धाडीत असे. थूळ पत्रकें मोठे जिल्ह्यामध्ये लिही, त्याचें हिंदी नि गुंथुली भाषांतर माझे नांति-कारकांतील सोल स्नेही करीत. होई पत्रकें मेणकागदावर (वॅकमपेपरवर) लिहून जेका लाकडी प्रतिछापकावर (Duplicator वर) आमच्या सोल्यांतच रात्र रात्र जागून छापवीत. पत्रे लिहून गुप्तपणे टपालात टाकावीत. अभिनव भारतानेच अशी सैनिकीकरणाची सक्रिय अपांगें सर्वांश्रद्धी अकस्मात् आचरणात आणण्यास आरंभ केल्यामुळे प्रथमतः महिनोगणती हिंदुस्थानातील जिल्ह्यांत अधिकाऱ्यांचें तिकडे लक्षच गेलें नाहीं. आमचीं होई शतावधि पत्रकें बहुतेक पत्त्यावर अजिंक्यशांच्याच टपालातून सैनिकांच्या किंवा त्या त्या गांवच्या लोकांच्या हातीं विनबोभाट पडत ! आम्हाला तरी हें मागाहून कळलें. प्रथम प्रथम त्याचा सामनाकडून काहीच बोभाटा होऊना हें पाहून आम्हालामुद्रा शका येथी की आमचीं सारी पत्रकें, हिंदुस्थानच्या सिधु-सटोला लागताच राज्याधिकारी गुप्तपणे समुद्रात फेकून देतात कीं काय ? परंतु काही महिन्यांनंतर आम्हांस आमच्या ह्या कारिकावर पत्रकाची शासनीय पावतीच येतसर मिळू लागली ! आणि मोठा आनंद वाटू लागला ! ब्रिटिशांच्या हिंदी सैन्यात ब्रिटिश राजनिष्ठेचा मतत प्रचार चालू रहावा म्हणून ब्रिटिश अधिकारी जे 'फौजी अफयार' नावाचें जेक शासनीय वृत्तपत्र छापून त्यांच्या प्रती सर्व सैन्यात पाठून देत असत. तें हिंदी भाषेत पण रोमन लिपीत छापलें जाय. आम्ही तें पत्र जिल्हादमदरे नियमाने वाचून असे. त्यात जेक दिवस अकस्मात् जेक मोठमोठ्या अधरातील मध्यस्थाची यातमी वाचली की 'अनाकिस्ट लोक सैनिकांच्या पत्त्यावर राजद्रोही पत्रकें धाडीत असतात असे खुबडकीत आले आहे. अशी राजद्रोही पत्रकें फौजांच्याही दृष्टीला पडतात त्याने तीं सत्काळ अधिकाऱ्यांच्या हातीं दिली पाहिजेत. अशी पत्रके हेतुपूर्वक वाचणें किंवा जवळ ठेवणे हा सैनिकी अपराध समजला जाय. पुढे पुढे आम्ही गुप्तपणे धाडीत असलेल्या असा पत्रकांच्या मध्यस्थांचीं नांवेंही 'फौजी अफयार'तून सळवू लागलीं. जितकेच नव्हे तर त्या 'अफयार भयंकर राज-द्रोही' पत्रकातील फोटिकमावर अत्यंत कटाक टीका करणारीं स्फुटेंही त्या शासनीय वृत्तपत्रातून येऊ लागलीं. पुढे पुढे सरदार अजिंक्य प्रभृति तरण लोकांचे पत्राया-सच जेव्हा नातिकारक गट अत्यंत होऊ लागले तेव्हा आमच्या असा पत्रकाची जेगादी प्रत्यक्षात मिळवाच तेही तिकडे त्या जेक प्रतीच्या शतावधि प्रती परगरे गुप्तपणे छापून वाटू लागले. बंगाल, मद्रास आदि प्रांतातूनही जतिवसस्यानी त्या गुप्त पत्रकाची नि प्रचारची सैनिकीकरण नव्हे तर आरक्षक (पोलीस) विभागातही घुमरवरी भुरवून दिली.

सैनिकीकरणाचा अर्थ

हा भुरवमाणे मागोमाग जिल्ह्यामध्ये मागा ' १८५७ चें स्वातंत्र्यसमर ' (War of Indian Independence of 1857) हा अर्थ प्रगटला ! हिंदी

सैनिकांत, ब्रिटिश राज्य झुलडून पाडणारं प्रचंड सैनिकीयुद्ध कसं जुभाराचं ह्याचा तो प्रयोगसिद्ध नि प्रस्फोटक अतिहासच होता. हिंदुस्थानात त्या ग्रंथाचा गुप्तपणे केवडा प्रचार झाला, पुढे अमेरिकेतील गदर पक्षाने त्याचं पंजाबी, हिंदी, उर्दू प्रभृति भाषांतून कसे भाषांतर करविलं, त्यानंतर-भगतसिंग मंडळाने त्याच्या दोन अभिजी गुप्त आवृत्त्या कशा छापल्या आणि तेथून थेट नेताजी सुभाषचंद्रांनी अमर-लेल्या स्वातंत्र्यसैन्यापर्यंत त्या ग्रंथाने अखिल भारतीय प्रांतिकारक पक्षाला वैचारिक आत्मा देऊन सशस्त्र झुडावणीचं प्रत्यक्ष मार्गदर्शन कसं केले, प्रांतिकारकांची 'गीता' म्हणून सहस्रावधि प्रांतिकारकांनीच त्याम कसं गौरविलं तं वृत्त आता अितकें सर्वभूत झालेलं आहे की, त्याचा अजि अघिनः अहोपोह करण्याचं कारणच नाही.

ब्रिटिशांच्या हिंदी संन्यात हा सारा गुप्त प्रचार करताना आम्ही ब्रिटिशांच्या संन्यात जाऊ नवा ' जमं केव्हाही मागितलेलं नाही. तर झुलड ब्रिटिशांचे संन्यात राहूनच, हाती पडलेले सारे सशस्त्र बळ सभाळूनच, नवनव्या हिंदी तरुणांची सशस्त्र तितकी अधिकाधिक भरती ब्रिटिश संन्यात करून, संघि येथीलही हिंदी सैनिकांनी परराष्ट्रा-शीही अगलंडली प्रत्यक्ष पुढें जपली असता त्या गुड्यातून जिवंत लढामा लढण्याचें शिक्षण घेत राहिलं, असेच ह्या प्रचारपत्रकातून नि पथातून आप्रहाने सागत असू-म्हणजे सशस्त्र प्रांतीची वेळ येताच, नसवास्यानी सज्ज, पुढें खेळण्यात मुरलेलं असे हे ब्रिटिशांच्या हाताखालचं लक्षावधि सैनिकाचं हिंदी संन्य १८५७ च्या प्रसंगी ब्रिटिशांवरच झुलडलं तगें स्वदेशाच्या स्वातंत्र्याचं पुन्हा अकस्मात् झुलडवून देता येथील. माझ्या ' सैनिकीकरणा'चा अर्थ ह्या दस्तकाच्या अगदी आरंभापासून तों थेट ब्रिटिशांची राज्यमत्ता सन १९४७ मध्ये झुलडून पाडोतीं हाच होता. आणि ह्याच धोरणाने पुढे निघालेल्या साऱ्या प्रांतिकारक संस्था देवदपर्यंत झटत नि झुजत राहिल्या.

युरोपातील परराष्ट्रीय राजकारण

हिंदी प्रांतिकारकांनीच काय तें लढाविलें.

ह्या सैनिकीकरणाच्या चळवळीप्रमाणेच, मो अगलंडला जाताच अभिनव भारताच्या कार्यक्रमाप्रमाणे, अभिजांच्या शत्रुस्थानी असलेल्या परराष्ट्रांतून हिंदी राज्यप्रांतीचा प्रचार करण्याचं आणि त्यांच्याशी मित्रत्व जोडण्याचे प्रयत्न चालू केले.

खरा अतिहास लिहिताना हें ध्यानात ठेवलं पाहिजे की, हिंदी राज्यप्रांती-साठी, जमनी ते जवान प्रभृति परराष्ट्रातून येथी महायुद्धात जे जे प्रांतिकारक सामरिक झुडाव केले गेले ते ते सर्व भारतीय सशस्त्र प्रांतिकारक संस्थांच्या संयुक्त प्रयत्नानेच काय ते होऊ शकले. हिंदुस्थानातील काँग्रेस, होमरूल लीग प्रभृति कोण-त्याही नि.सशस्त्रवादी प्रकट पक्षांच्या कार्यक्रमात सशस्त्र युद्ध किंवा ब्रिटिशांविरुधी परराष्ट्रीय सामरिक राजकारण असूच शकत नव्हते. त्यांनी कोणीही तसा पक्षीय

प्रयत्न केला नव्हता. अतिकेच तऱ्हे तर मुख्यतः काँग्रेसने दोन्ही महायुद्धांत ब्रिटिशांची यात्रा 'लोकसत्ताक' म्हणून, 'न्याय्य' म्हणून बुघड बुघडपणे बुचलून धरलेली होती !

अभिनव भारताच्या बत्तीने प्रथमतःच सशस्त्र राज्यक्रांतीच्या दृष्टीने परराष्ट्रीय राजकारणाचा मूचपात केला गेला. आयर्लंड, अजिप्त, अज्यादि ब्रिटिशांच्या हाती असलेल्या देशांतील गुप्त क्रांतिकारक पक्षांना आणि युरोपमधील ब्रिटिशविरोधी जर्मनप्रभृति राष्ट्रांना अद्देशून आम्ही लहान लहान हस्तपत्रकें गुप्तपणे छापून त्या त्या देशात वाढण्याचा सपाटा चालविला. त्या गुप्त हस्तपत्रकांत मुख्यत्वे अंश सांगण्यात येवी की, 'ब्रिटिशांच्या राज्यमत्तेस सशस्त्र क्रांतीने अलूनून पाडून संपूर्णपणे स्वतंत्र होण्यासाठी हिंदुस्थानात क्रांतिकारक पक्ष बळावत चाललेला आहे. तो तुम्हा राष्ट्राची मित्रत्वाचे संबंध जुळवू अिच्छीत आहे. आणि ह्या कार्पी तुमची सहानुभूति नि सहकार्य मिळेल असे अपेक्षीत आहे.' मी मुख्य घटनांचा थोडकपणे झुल्लेखीत अशात्यामुळे अतिकेच सांगतो की अनेक प्रकारे असे घटन करता करता किरक्रेक राष्ट्रांतील, बिगेपतः सोनालिट्ट (समाजसत्तावादी), डेमोकॅट्स आणि क्रांतिकारक पक्षांतील युरोपियनादिक प्रमुख लोकामध्ये अभिनव भारताच्या पुढाऱ्यांची मानमान्यता वाढली.

स्वतंत्र हिंदुस्थानचा पहिला राष्ट्रध्वज !

वेवढी पुरोपात आंतरराष्ट्रीय प्रजासत्ताक पक्षाचा जो अेक महत्वाचा मेळावा प्रतिवर्षी भरत असे त्या मेळाव्यात हिंदुस्थानातील क्रांतिकारक पक्षाचाही अेक प्रतिनिधि बोळवावा असे त्या आंतरराष्ट्रीय संमेलनाच्या पुढाऱ्यांचे मनात आले. त्याप्रमाणे जार्ज मानसंबा नातू आणि Humanity ह्या पॅरिसमधील फ्रेंच पक्षाचे संपादक ह्यांनी त्यांचा परिचय असलेल्या अभिनव भारत सदस्यातील प्रसिद्ध पारशी महिला मॅडम कामावाची ह्यांना आमंत्रिले. सर्वांचे विचारे कामावाचीनीच प्रतिनिधि म्हणून जावे असे ठरले. त्या युरोपीय स्वतंत्र राष्ट्रांच्या संमेलनात युरोपातील त्या त्या राष्ट्रांचा स्वतंत्र ध्वज लावलेला असे. पण त्या काळी हतभाग्य हिंदुस्थानला स्वतःचा असा राष्ट्रध्वज नव्हता ! ब्रिटिशांचा मुनिघन जेक हाच हिंदुस्थानचा ध्वज म्हणून आमच्या भर काँग्रेसमध्येच बिरविला जात्री, जयजयकारिला जात्री. ह्यासाठी स्वतंत्र हिंदुस्थानचा भाषी ध्वज कसा असावा ह्याविषयी अभिनव भारतात होणाऱ्या चर्चेची जी जेक कल्पना मॅडम कामावाची आणि हेमचंद्र दास ह्यांना आलेली होती तिचेच स्वल्प निश्चित करून पॅरिसला चित्रकलाविपुल हेमचंद्र दास ह्यांनी तत्काल अेक सुंदर ध्वज चित्रवून दिला. तो घेऊन कामावाची त्या परिचयदेला स्टॅगार्ड (जर्मनी) येथे गेल्या. त्याची भाषणाची पाळी येताच ब्रिटिशांचे राज्य अलूनून पाडून हिंदुस्थान स्वतंत्र करणाऱ्या सशस्त्र क्रांतिकारकांच्या बत्तीने

त्यांनी आपलें अुद्दीपक भाषण करताकरता मध्येच तो ध्वज काढून, आवेशाने पुढे मागे फडकावीत त्या अुद्गाराच्या, "Behold !! This is the flag of Independent India." हा पहा आमचा स्वतंत्र भारताचा राष्ट्रध्वज ! त्या सरशी अकस्मान् चकित होवून तेथील सर्व आंतरराष्ट्रीय प्रतिनिधींनी अुठून त्या ध्वजास मानवंदना दिली ! स्वतंत्र भारताचा जगातील प्रबळ राष्ट्राच्या मंडळाव्यात प्रकटपणे अुभारला गेलेला हा पहिलाच राष्ट्रध्वज होय ! !

स्वतंत्र हिंदुस्थानचा तो पहिला ध्वज अुद्भावितांना नि अुभारताना अभिनव भारताने हें स्पष्ट केलें होवें की, हा राष्ट्रध्वज तात्काळिक, अस्थायी (Provisional) आहे, जेव्हा आमचें हिंदुस्थान पूर्णपणे स्वतंत्र होवील तेव्हा आमच्या स्वतंत्र राष्ट्राची नैर्बन्धिक घटना समिति तिला रुचेल तो स्थायी राष्ट्रध्वज निर्मील, आणि त्यालाच आम्हीही स्थायी राष्ट्रध्वज मानू.

ह्या समेलनातील ह्या घटनेचें कीतुक युरोपातील नि अितर देशांतीलही राष्ट्रांच्या अनेक वृत्तपत्रांतून मॅडम काना नि तो राष्ट्रध्वज ह्याचे छायाचित्र देखून करण्यात आले. An Indian Princess unfurls the colours of Independent India. अन्ना आशयाचे मथळे रमियादिक राष्ट्रांनील वृत्तपत्रांत प्रयमत.च आलेले पाहून आम्हा क्रांतिकारकांचीं हृदयें आनंदाने नि अभिमानाने भरून आली !

परंतु तितक्याच तीव्रतेने ब्रिटिश वृत्तपत्रांचा नि राज्यकर्त्यांचा संतापही अनावर झाला ! क्रांतिकारकांची ती कल्पना नि कृत्य होवेंच तमें घाडसाचें ! कारण ब्रिटिश राजकारण्यांनी तोंवर साऱ्या युरोपियन राष्ट्रांची अशी पक्की गमज करून दिलेली होती की, हिंदी पुढाऱ्यांना वाही किरकोळ सुधारणा जरी हव्या असल्या तरी ते ब्रिटिश राज्याशी पूर्णपणे राजनिष्ठ जाहेंत. आणि त्याला भाघार म्हणून तें ब्रिटिश राजकारणी मडळ आमच्या Indian National Congress म्हण-विणाऱ्या राष्ट्रीय समेतेचेंच त्या त्या काळी ब्रिटिश मग्याटाच्या जयजयकारात समत होणारे राजनिष्ठाप्रदसनांचे अघळपघळ ठराव जगातील स्वतंत्र राष्ट्रांच्या वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध करवी. पण अभिनव भारताच्या परराष्ट्रात प्रकटपणे चाललेल्या ह्या ब्रिटिशविद्रोही चळवळीमुळे ब्रिटिशांचें ते सारें ढोंग अुपशकीस येवू लागले.

बॉम्बचा पहिला स्फोट !

त्याचें मागोमाग अभिनव भारताचे जे वापट प्रभृति सदस्य रशियन क्रांतिकारकांनी सघान बांधून हस्तध्वम्पामून कालध्वम्पयंतची (Hand Bomb पामून Time Bomb पयंतची) सर्व प्रकारच्या बॉम्बची विद्या पॅरिसमध्ये गुप्तपणे शिकत होते. त्याच्यापैकी हेमचंद्रदास या बंगाली क्रांतिकारकाने बंगालमध्ये परतल्यानंतर बनविलेला बॉम्ब, युगांतर गुप्तसम्येचे सुदीराम बोस ह्यानी तिमरगोड मंत्रिमंड्रेवर म्हणून जो फेकला त्याचा भयंकर स्फोट होवून त्यान दोन ब्रिटिश माणगांचा प्राण

वळी पडला. हिंदुस्थानातील यशस्वीपणे झुडालेला हा पहिला, वाम्ब अभिनव भारताच्या दीर्घ प्रयत्नांचेच फल होते.

त्या वाम्बच्या स्फोटारखी हिंदुस्थानच्या जुन्या राजकारणाचाच स्फोट होऊन त्यातून सत्तासत्र आतीच्या खतरंजित गुणाचा अुदय झाला. त्याचे मागोमाग भर लंडनमध्ये धिघाने कर्शन वायलीस ठार केल्याने साऱ्या परकीय राष्ट्रांतून झुडालेली भारतविषयक तळथळ; फ्रान्समध्ये पंडित शामजीचे Indian Sociologist, चट्टोपाध्यायाचे सपादकत्वाखाली मी चालविलेले 'तलवार' आणि लाला हरदयाळजी यांच्या सपादकत्वाखाली मॅडम कामा यांचे 'बदेमातरम्' या अभिनव भारते सदस्याच्या तिन्ही अग्रणी वृत्तपत्रांनी भारतीय आतंिकारक विचारांचा नि घटनांचा सर्व युरोपीय राष्ट्रांतून चालविलेला धुमधडाक्याचा प्रचार; अन्ततः काहंरे यांनी नासिकला जॅक्सनला मारले त्या वेळच्या 'The Martyr of Nasik' या तलवारमध्ये मी लिहिलेल्या लेखांचे आणि चट्टोपाध्याय यांनी 'तलवार'मध्येच लिहिलेल्या अंका लेखात 'हेल्मगोलॅंडची जर्मनीने त्या वेळी चालविलेली सामरिक तटबंदी नि त्यामुळे अंग्लंड नि जर्मनी यांचे भावी युद्ध फसें जवळ येत आहे यांचे वर्तविलेले धक्के नि युद्धनिष्ठ भविष्य,' ह्यासारख्या लेखांचे जर्मनीतील पत्रांतूनमुद्रा येतले जाणारे शुनार; त्यायोगे जर्मन आरक्षक (Police) पुढाच्याची नि राजकीय वर्तुळातील प्रमुख राजकारणांची आम्हांशी अगा सभबनीय अंग्लो-जर्मन युद्धात भारतीय आतंिकारक पक्षाकडून हिंदुस्थानात सत्तासत्र सैनिक अुठावणी कळी करता येतील याविषयीच्या चर्चेचा झालेला गुप्त सूत्रपात; मला जेवटी लंडनला ब्रिटिशांनी केलेली अटक; मला पकडून हिंदुस्थानात आणताना मरसेलिताला मी समुद्रात अुडी टाकून, समुद्र पोहून, फ्रान्सच्या पुगीवर अर्धा रील मेली असनाही ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी मला पकडून नेण्यामुळे फ्रेंच राष्ट्रात अुद्भवलेला प्रक्षोभ, त्यातून निर्माण झालेल्या युरोपातील सर्व राष्ट्रांच्या परस्पर सबंधांचा आह्वा निनाऱ्या अंग्लंडने फ्रेंच भूमीवर केलेल्या आक्रमणाच्या आरोपाचा आंतरराष्ट्रीय प्रश्न आणि त्याचा निर्णय लावण्यामाठी हेग-मधील जागतिक न्यायालयात युरोपातील राष्ट्रांतून निवडलेल्या न्यायाधीशांपुढे चाललेल्या भाष्या भुवततेविषयीचा जगप्रसिद्ध खटला; अमेरिकेत अभिनव भारताचे सदस्य हरदयाळ ह्यांनी काढलेल्या घदर गझाची प्रचंड आतंिकारक अुठावणी आणि तीत सत्ताधर शील लोकांचा भरणा होऊन हिंदुस्थानातील शील सैनिकात त्यामुळे झालेली आतंिकारक जागृनि, त्या वेळी होशू झाललेल्या ब्रिटिश-जर्मन महायुद्धात ब्रिटिशांविरुद्ध हिंदुस्थानात सैनिक सत्तासत्र अुठावणी करण्यामाठी राहत्यांनी नि स्वय-सेवकांनी भरलेल्या आगनाचा अमेरिकेतून हिंदुस्थानात धाडण्याचे धाडसी प्रयत्न; अशा अभिनवीकारकी कीमानाटामासू अभिनवीका कळकत्याच पोचताच ब्रिटिशांनी झालेली आतंिसैनिकाची अुचड लढाधी; बंगाली आतंिकारकांनी वाम्ब नि रिबूहात्वरानिशी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचे वळी पाडण्याचा चालविलेल्या गुप्त छाप्यांचा धुमाकूळ;

रामविहारी बोस यांच्या नेतृत्वाखाली पंजाबमधील हिंदी सैनिकांच्या शिबिरात प्रांतिकारखानी गुप्तपणे प्रचार करून ब्रिटिशांविरुद्ध हिंदी सैनिकांची अुधद अुठावणी होण्याचा जवळ जवळ यशस्वी होत आढिला विस्तृत कट, अित्यादि घटना अितक्या त्वरेने आणि अितक्या व्यापक प्रमाणात चालल्या की, लंडनला १९०६ मध्ये मी पोचलो तेव्हा अिप्रजाच्या दानुस्थानी असलेल्या परराष्ट्रांती हिंदुस्थानात स्वतंत्र प्रांति घडवून आणण्यासाठी सधिमबंध जुळविण्याचा आणि हिंदुस्थानातील हिंदी सैनिकांत सशस्त्र प्रातीचा प्रचार करून ५७-भारता आणखी अेक सामरिक अुठाव करण्याचा जो कार्यक्रम केवळ कागदावर मी आसीत असे आणि ज्याचा सक्रिय मूत्रपात अभिनव भारताने सर्वांआधी अितक्या हिरिरीने चालू केला त्याला अितक्या अल्पावधीत अितकें विशाल नि जागृत्य स्वरूप आलेले पाहून, मी जरी मध्यंतरीच पकडला जाऊन दानुच्या हाती बंदिवासात पडलो होतो तरी, मातें मझाच आश्चर्य नि घन्यताही बादू लागली.

अिंग्लंडचें पहिले महायुद्ध चालू होण्याच्या तोंडीच हरदयाळ, चट्टोपाध्याय, पंडित शामजी, आचार्य अित्यादि अभिनव भारताच्या पुढान्यांच्या आणि बंगाल, अमेरिका, जपान अित्यादि ठिकाणच्या भिन्नभिन्न प्रांतिकारक सस्याचे पुढारी गाच्यागी जर्मनीच्या राग्याधिकाऱ्याचा हिंदुस्थानात प्रांतियुद्ध चेतविण्यासाठी शस्त्र-साहाय्य, घनसाहाय्य नि रणतज्ज्ञमाहाय्य जर्मनीने द्यावें असा अनीपचारिक सधि झाला. जर्मनांना त्या महायुद्धाच्या पूर्वरंगात जे विजयमागून विजय मिळत गेले त्या काळात जर्मनीमधील भारतीय प्रांतिकारकाची, जनन सरकारशी अधिकृत संबंध ठेवण्यासाठी अेक समिति नेमण्यात आली. तीच चट्टोपाध्याय, हरदयाळ, पिल्ले, आचार्य हे अभिनव भारताचे पुढारी आणि बंगाल, अमेरिका प्रभृति ठिकाणच्या प्रांतिसस्यातील स्वामी विवेकानंदाचे वधु डॉ. भूपेंद्रनाथ नि आगखी दोन चार पुढारी समाविष्ट होते. जर्मन अधिकाऱ्याशी आणि प्रत्यक्ष सम्राट् केंसरशी जी वोलणी होत होती ती प्रमुखत वीरेंद्रनाथ चट्टोपाध्याय याच्या द्वारेच होत राजा महेंद्रप्रताप हे स्वित्झरलंडमध्ये आल्यानंतर त्याची भेट झाली तीही वीरेंद्रनाथ चट्टोपाध्याय यांनीच जुळवून आणली होती.

भारताचें पहिलें स्वतंत्र अस्यायी शासन

हिंदुस्थानच्या भावी स्वतंत्र शासनाच्या पूर्व प्रतिनिधित्वाचे सर्वाधिकार चक्रावणारी आणि जिला जर्मन, तुर्कस्थान, प्रभृति जर्मन गटातील राष्ट्रांनी मान्यता दिली होती अशी ही प्रांतिकारक समिति हांच स्वतंत्र हिंदुस्थानचें पहिले तात्कालिक, अस्यायी शासन (Provisional Government of Independent India) म्हणून संबोधिली गेली ! तथापि येथे हे निखून सांगितलें पाहिजे की, पुजळ पुढे राजा महेंद्र प्रतापांनी अफगाणिस्थानकडे जें अेक स्वतःच्याच अध्यक्षतेखाली स्वतंत्र

हिंदुस्थानचे अस्थायी शासन (Independent India provisional Government) स्थापले त्याचा नि जर्मनीतील ह्या चट्टोपाध्याय प्रभृतींच्या क्रांतिकारक समितीच्या अस्थायी शासनाचा काही अेक संबंध नव्हता. राजा महेंद्र प्रतापची दिशाच वेगळी होती. अभिनव भारतीय चट्टोपाध्याय प्रभृतींच्या क्रांतिकार्यां मुरलेल्या ह्या जर्मनीमधल्या समितीला ती दिशा मान्य नव्हती.

ह्या समितीच्या, हिंदुस्थानात आंतीचा अुठाव करण्यासाठी केलेल्या योजने-साठी जें लागेल तें धनसाहाय्य आणि चस्त्रसाहाय्य पुरविण्यात जर्मन सम्राट् कैसरच्या आज्ञेने जर्मन सैनिक अधिकाऱ्यांनी शाय तें ते साहाय्य दिले, यत्न केले हें राजनैतिक कृतज्ञतापूर्वक आम्ही विमरता कामा नये. हिंदुस्थानात शस्त्राभ्ये-नि क्रांतिसैनिक धाडण्यासाठी जर्मनांनी, ब्रिटिशांच्या सर्वत्र पसरलेल्या प्रचंड रण-नीकांच्या नि पाणवुड्यांच्या जाळ्यांतूनही वाट फोडून काही रणनीका बगालच्या अुपसागरापर्यंत धुसविण्या, त्यांतील सर्वांत गाजलेली जर्मन रणनीका अ्मडेन. तिने अचानक छापा घालून मद्रासवर बांबमारा जेव्हा केला तेव्हा हिंदुस्थानभर केवडी धास्ती बसली आणि पुर्वेतील ब्रिटिश नौदलाला केवडा हादरा बसला तें प्रसिद्ध आहे. ह्या अ्मडेनचा मुख्य औष अंदमानवर छापा घालून तें हस्तगत करून मला नि अितर क्रांतिकारक राजबघाना सोडवून, ब्रह्मदेशावर चाल करावी आणि तेथे असलेल्या ब्रिटिशांच्या हिंदी सैन्यात क्रांतिकारकांनी आधीच बडाची सिद्धता केलेली होती त्या सैन्यास मिळावे आणि ठेवून हिंदुस्थानवर चढाओ करावी असा होता. 'अ्मडेन' च्या ह्या चांबेगिरीने सान्या बगालच्या अुपसागरात ब्रिटिश नौकांची ये जा कशी बंद पडली, अंदमानादिक बेटांतील ब्रिटिशशेकासुद्धा सान्याचा अनुरवठा कसा बंद पडला, त्याची काही माहिती माझ्या 'अ्मडेन' पुस्तकात दिलेली आहे. अमेरिकेतील गडर पक्षाने अेक स्वतंत्र लढाअु विमान घाडून अंदमानच्या अंबिगुलानून मला अचानक अुचलून नेण्याचाही कट केला होता परंतु अेकदोन महिन्यांतच अ्मडेन 'ला' सेरून ब्रिटिश रणनीकांनी पकडल्यामुळे तें सर्वत्र प्रकरण समाप्त झाले.

सरदार अजितसिंग, मानवेंद राय, राजा महेंद्रप्रताप, रासबिहारी बोस, सारक-नाथ दास असे अनेक क्रांतिकारक ज्यास जशी जमली तशी त्या त्या राष्ट्रातून क्रां-तिकारक अुठावणीची सज्जता करीत होते. निरनिराळ्या रणक्षेत्रातून जर्मन सैन्याच्या लुकड्यातून मिसळून अनेक हिंदी क्रांतिकारक अिग्रजी सैन्याशी प्रत्यक्ष लढाओत लढत होते. खानखोजे, अवाप्रसाद, सुफो प्रभृति क्रांतिकारकांनी तर अिराणपर्यंत जाऊन तेथील घुमाकुळीत ब्रिटिशांशी गुढालेल्या रणाणणातील चक्रमकीत सरासत्र अुज देण्यास सोडलें नाही. अिकडे, हाँगकाँग, मिंगापूर नि ब्रह्मदेश यात असलेल्या ब्रिटिशांच्या हिंदी सैन्यातून क्रांतिकारकांच्या सक्रिय अुत्तेजनाने लहान मोठी बंडेच झाली. ब्रह्मदेशापासून अिराणपर्यंत क्रांतिकारकांच्या अिग्रजाशी झालेल्या ह्या अनेक

सशस्त्र चकमकीत दोकडो अिप्रजांचे जसे वळी पडले तसेच गतावधि श्रान्तिकारकांचेही रणात वळी पडले. अनेकांना फागी आल्या, जन्मठेप काळोपाणी झालें.

जर्मनीने घातलेली हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याची अट

सशस्त्र श्रान्तिकारकांच्या ह्या परराष्ट्रीय आंदोलनाच्या प्रभावानेच जर्मन विजयाची लाट अगदी ओमरून जाण्याचे आधी जर्मन सम्राट् केंसर ह्याने प्रेमिडेंट विल्सनला तें महायुद्ध थांबविण्यामाठी जर्मनीच्या वतीने संधीच्या ज्या चौदा अटी मुचविल्या त्यांत जर्मनीची मागणी म्हणून हीही अेक अट होती की ब्रिटिशांनी हिंदुस्थानचें पूर्ण राजकीय स्वातंत्र्य मान्य करावें!

हिंदी राजकारणाला अगदी शून्याशापामून जागतिक राजकारणात अितकें वरचें स्थान पटकावून घेण्याचें हे कार्य नेवळ हिंदुस्थानातील सशस्त्र श्रान्तिकारकांचा त्याग, धाडन, दूरदृष्टि आणि निर्भय कार्यक्रम ह्याच्या वळानेच साधता आलें. होने. हिंदुस्थानातील कोणत्याही नि.शस्त्र पक्षांपैकी अेकानेही त्या सशस्त्र श्रान्तिकारक योजनांशी नांवाचा मुद्दा सवध ठेवलेला नव्हता. कांग्रेस तर सशस्त्र श्रान्तिकारकांच्या ह्या परराष्ट्रातील नि स्वराष्ट्रातील लढाऊ कार्यक्रमाला राजद्रोह Sedition, Treason, म्हणून ब्रिटिश लोकांच्यापेक्षाही मोठ्यामांडपाने निषेधित राहिली होनी. महायुद्धात ब्रिटिशांचा विजय होवो म्हणून प्रार्थना करीत होती ।। तथापि त्यांच्यातील काही जहाल नेते महायुद्धात विजय मिळाल्यानंतर हिंदुस्थानला होमरूलचे अधिकार मिळावेत म्हणून मागण्याही करीत होते.

श्रान्तिकारकांचा दुर्दम्य आशावाद

शेवटी त्या जर्मनीशी झालेल्या पहिल्या महायुद्धात जर्मनीचा पराजय झाला. तथापि हिंदी श्रान्तिकारक पक्षाची तीव्र निराशा झाली नाही. त्यांचा धीर खचला नाही. कारण त्या महायुद्धात जर्मनीचा लढाऊ हात हिंदुस्थानपर्यंत प्रत्यक्षपणे पोचण्याची शक्यता नव्हती हे श्रान्तिकारक गुढारो जाणूनच होते. भूमिमागनि तुर्कस्थान ते अफगाणिस्थानपर्यंत जर्मन शस्त्रसामग्री नि रणतज्ज्ञ पोचून हिंदुस्थानातील श्रान्तिकारकांच्या सशस्त्र अठ्ठावणीस यशस्वी साहाय्य देतील हें जवळजवळ अजकब होतें. आणि समुद्र मार्गे तर ते केवळ असंभवनीय होतें. कारण ब्रिटन नि अमेरिका ह्यांच्या नौदलांचे अटलाटिक ते बंगालच्या अुपसागरापर्यंत अप्रतिहन स्वामित्व होतें. आणि हिंदुस्थानला अगदी जवळ असलेले आशियातील अेकूळतें अेक बलाढ्य जें जपान तें त्या महायुद्धात अिप्रजांचेच बाजूला मिळालेलें होतें. ही परिस्थिति आधीपासूनच श्रान्तिकारकांनी हेरलेली असल्याने त्या सन १९१४ ते १८-च्या महायुद्धात अिप्रजांच्या पन्नीशी अेकजूट करून जितका अुपद्रव अिप्रजाना देता आला तितका देवून, हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न जागतिक राजकारणातही ब्रिटनला परोपदी नडेल

भित्तें त्याचें जागतिक महत्त्व आणि त्याचा ब्रिटिशाना वाटणारा दारारा अल्पप्र कल्प आणि ब्रिटिशांच्या हिंदी सैन्यामध्ये प्रत्यक्ष वडें करून सहभावाधि संनिकांनी अुटावें अितकी हिंदी स्वातंत्र्याची आंच नि ब्रिटिशांचा विद्रोह फैलावून हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या मार्गावरील जो परिणामकारक नि शेवटच्या यशास हटकून पोच- णारा टप्पा हिंदी नातिकारक पक्षास गाठता आला त्यामुळे त्यांचा अुत्साह अुलट दुषावून पुढच्या अशाच कोणत्यातरी महायुद्धात ब्रिटिश सत्ता पेनात आली तर आपण तिला लिळलिळी करून हिंदुस्थानचें स्वातंत्र्य मिळवू शकू अशी त्या हिंदी नातिकारक पक्षाला दुर्दम्य आशा नाटू लागली.

अितिहासरक्षणाचें श्रेय शत्रू पक्षाला !

आपणांपैकी कोणास किंवा अेखाचा प्रामाणिक अितिहासकारास त्या पहिल्या जर्मन-ब्रिटिश महायुद्धातील सशस्त्र नातिकारकांच्या गुप्त खजालाग्राही नि जागतिक शटाटीपाचा वृत्तान्त जर मी वर केलेल्या नुसत्या त्रोटक रूपरेपेपेक्षा अधिक विस्तार- राने वाचावयाचा अमेळ तर त्यांनी हिंदी नातिकारकांच्या शत्रूस्थानी असलेल्या ब्रिटिशसत्तेनेच प्रसिद्ध केलेला रौलॅट कमिशनचा रिपोर्ट हा प्रथ तरी अवश्य वाचावा. सशस्त्र नातिकारकाविषयी अुत्तरेख करण्यामही आमचे बहुतेक स्वदेशी प्रथकार चरकापत होते आणि त्ततःच 'अहिंसक पक्षीय' म्हणविणारे तर त्या नातिकारक बीरारम्यांचे नि हुतारम्यांचे नानोत्तरेखही करणें 'पाप' समजत असत नि अध्यामही समजतात. त्यामुळे नातिकारक आंदोलनाचा काही तरी साधार अितिहास जोआण निवत राहू शकला आहे ती तितका तरी निचतडेवण्याचें श्रेय रौलॅट रिपोर्टासारखी राखीय प्रतिकृती ज्या ब्रिटिश प्रतिदि विभागाने छापली त्या आमच्या परकीय कानुपक्षालाच दिवें पाहिजे.

पहिलें महायुद्ध सन १९१८ मध्ये सप्तत्यानंतर दुसऱ्या महायुद्धाची संधि येजीतों सशस्त्र नातिकारक पक्ष स्वस्य असलेला नव्हता पहिल्या महायुद्धात त्यांनी केलेल्या महत्त्वाच्या प्रगतीने अुत्साहित होऊन त्याच दिशेने त्यांनी अधिक ध्यापक प्रमाणावर सैनिकीकरणाच्या नि परराष्ट्रीय अुत्साहालीच्या चळवळी सतत चाल- विर्या. तिकडे जपान, चीन, अमेरिका, मेक्सिकोपामून तों युरोपातील स्विट्झर्लंड जर्मनी, स्वांडन ते अिराण, अफगाणिस्थानपर्यंतच्या सवें परराष्ट्रीय राजधान्यांतून ते किछुरलेले नातिकारकांचे गट ब्रिटिश विद्रोह फैलाविले राहिले. त्याचा छे 'जागतिक अल्पप्रव हाणून पाडण्यासाठी ब्रिटिशानाही धारखा सशास सोसावा लागला. अिकडे प्रत्यक्ष हिंदुस्थानात तर त्या नातिकारकांच्या गुप्त संस्थानी ब्रिटिश सत्तेचा सशस्त्र प्रतिकार करण्यासाठी नि सैन्यात ब्रिटिश विद्रोह फैलावण्यासाठी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना वेचून वेचून ठार मारण्याचा, त्यांची कोशागारें लुटण्याचा आणि काही प्रसंगी तर ब्रिटिशांच्या संस्थागारांवरच घाट घालून संस्थांत्वेही लुटून नेण्याचा

मुक्ता धुमाकूळ उठवून दिली. त्यांचे गविम्वर वृक्ष सांगण्याचा काही हा प्रसंग नाही आणि त्या ध्यास्यानात आता घेऊही अरण्या नाही. तथापि त्यांनी हसरेल्या तरी ध्यानात येण्यासाठी भगतगिग-राजगुप्ती प्रकरणे; काशीरीच्या मंग्याल, विस्मल प्रभृति हुतात्म्यांचे पराश्रय; आनंदमिग, मूर्धमेत प्रभृतींनी मृदलेले चित्तागगचे प्रिटिग सन्नागार, टिगटिगणच्या प्रिटिग गव्हनरावर त्रातितारक वीरानी नेलेले गोळीवार अत्यादि ध्यवर्तीचा नि पटांचा मुक्ता नामोम्लेतही त्या पहिल्या महायुद्धा-नंतरच्या काळात त्रातिारकांनी हिदुस्थानात जो गगम्वर रातपाती धुमाकूळ घातला त्यांनी पत्तना आपल्या टोळपागशोर अुभी करण्यास पुरेगा आहे.

स्वातंत्र्यप्राप्तीची दुसरी संधि

गैवटी ज्या फोगच्या तरी प्रिटिग गसेच्या जिवावम्व अुठणाच्या दुसऱ्या भेताचा महायुद्धाच्या मुपणं संधीकडे हिदी त्रातितारक टा लावून बनले होते ती संधि भेकदाची आली!

सन १९३९ मध्ये प्रिटनविरड जर्मनीचे दुसरे जागतिक महायुद्ध भडकले. हिदुस्थानातील नि हिदुस्थानाबाहेरील गान्या हिदी मगसत्र त्रातितारक पक्षांनी ही पुन्हा आलेली महागधि गाधण्यासाठी लगंगग कवर वसली. पहिल्या महायुद्धातील जी रणयोजना आपलेली होती आणि जे सामरिक अनुभव आलेले होते त्यापामून स्फुति घेऊन नि नवीन परिस्थितीत जुळगारे अवश्य ते ते पालट करून तोच डाव त्रातितारकांनी प्रिटिगाविरड पुन्हा टाकला. हिदुस्थानबाहेर अुरलेले नि आता अनुभवाने नि कपानेही वृद्ध झालेले परराष्ट्रातील हिदी त्रातितारक, जर्मनीची रण-हेवताच बनलेल्या हिटलरच्या पक्षास अुघडपणे मिळाले नि आपआपल्या टिकाणी प्रिटिग-विद्रोही अुठावण्या करू लागले. त्रातितारकांत मुरलेल्या सरदार अजित-गिगमारच्या पुढाऱ्यांनी प्रिटनमी वृद्ध पुकारलेल्या अिटलीत अुतहन व अिटलीत प्रख्यात सर्वेसर्वा जो मुसोलिनी त्याच्याही त्याने हिदी स्वातंत्र्यासाठी सर्व प्रकारचे नि शक्य ते ते रणसाहाय्य द्यावे अशी वोलणी चालविली आणि मुसोलिनीनेही ती मान्य करून अिटलीच्या हाती पडलेल्या, प्रिटिगाच्या हिदी सैन्यातील सहभावि हिदी सैनिकांना दाश्रास्त्रे पुरवून दिले. जर्मनीत हिटलरनेही तीच व्यवस्था केली. ह्या त्रातितारक पुढाऱ्यांच्या हाती मोपवून दिलेल्या जर्मनी, अिटली प्रभृति टिका-णच्या सहभावि हिदी सैनिकाचे मनात प्रिटिग विद्रोह नि स्वदेशस्वातंत्र्यप्रेम जेतवून त्यांचे अेक वसलेले भारतीय मुक्तिसैन्य अुभारण्याचे आणि हिदुस्थानवर चढून येण्याचे त्रातितारक गुढकारण परराष्ट्रास पुन्हा नेटाने चालू झाले.

तथापि ही भारतीय त्रातिसैन्याची चक्राजी, जर्मनी, अिटलीसारख्या त्या दुसऱ्या महायुद्धात विजयामागून विजय मिळवीत आलेल्या नि प्रिटिगांना सळोका पळो करून सोडणाऱ्या प्रबळ राष्ट्रांचे सगळी साहाय्य मिळत असताही, — भूमिमागनि

हिंदुस्थानवर होणे हे पहिल्या महायुद्धात जमं दुपट होतं तमंच या दुसऱ्या महायुद्धा-
सही दुपटच होतं.

रासबिहारी बोस

परंतु ह्या दुसऱ्या महायुद्धात भारताच्या मुदेवाने पहिल्या महायुद्धात न घड-
लेली अशी अेक अत्यंत अनुकूल युद्धघटना घडून आलेली होती. ती ही की ज्या प्रवळ
राष्ट्राचा हात हिंदुस्थानच्या सीमेला सहजा पोचत होता तो आशियातील जपानही
जमंनी आणि ब्रिटलीप्रमाणेच ब्रिटिश-अमेरिकेसी युद्ध छेडील असा अुकट संभव
दिभू लागला. त्यानही ह्या संभवनीय संधीचा पुरेपूर लाभ घेभू शकणारा, त्या
दिशेने ज्याने जपानात अनेक वर्षे निर्वामिताचें जीवन कटीत असता क्रातिप्रपल्ल
जसङ्पणे चालविले होते आणि ज्याने जपानमध्ये बरिष्ठ राजकारणात नि मेना-
धिकाऱ्यातही संधान जुळवून ठेवले होतं जसा अेक हिंदु क्रातिवीर जपानातच विद्वा-
भान होता. त्याचें नाव होतं रासबिहारी बोस !

रासबिहारी बोसांची नि माझी अभ्या जन्मात प्रत्यक्ष भेट होभू शकली नाहो.
आता तर ते दिवंगतही झालेले आहेत. मी सन १८९९ मध्ये क्रातिकार्यात पढत्या-
नंतर कित्येक वर्षांनी रासबिहारी बाबू क्रातिपक्षात गिरले होते. 'अभिनव भार-
ताच्या भिग्लिडमध्ये घडलेल्या अनेक धाडसी क्रातिकारण णकृत्याची मर्वन सळ-
सळ बुडवून देणारीं वृत्तें त्यांच्याही मनांवृत्तींना पेटवीन राहिलेलीं होती. त्यामुळे
पुढे ज्या वेळी त्यांनी माझ्याशी पत्रव्यवहार चालू केला त्या वेळी ते मला त्याचें अेक
स्फूर्तिस्थान मानीत असल्याचें स्पष्टपणे लिहीत असत. आता तर त्यांच्या मोठ-
मोठ्या क्रातिकार्याची माहिती सर्वभूतच झालेली आहे. प्रत्यक्ष रौलट रिपोर्टमध्येही
ब्रिटिश शासनाने ती प्रविली आहे. माझी जदमानातून आणि रत्नागिरीचा 'आन-
वदतेतून सन १९३७ मध्ये सुटका झाल्यानंतर त्यांनी प्रथम मला बुद्देगून अेक अनावृत्त
पत्र वृत्तपत्रात प्रसिद्धविले. नंतर ते मलाही व्यक्तिगतः पत्रें टाकू लागले. माझ्या
नीतिनीकरणादि सज्जत क्रातीच्या कामंक्रमासी नि धोरणासी ते पूर्णपणे सहमत होते.
ब्रिटिशांच्या हिंदी सैन्यामध्ये ब्रिटिश-ब्रिडोही भावना चेतवून सैनिक क्रातिकारक
अुठावणी करण्यासाठी त्यांनी पहिल्या महायुद्धाच्याच आगेभागे पजाब प्रांतात केलेले
प्रयत्न अित्यादि त्यांच्या क्रातिकार्यांना मी काळच्या नि आजच्या व्याख्यानात आधी
निर्दिगिले आहेच.

पुढे मी हिंदुमहासभेचा अध्यक्ष झाल्यानंतर बंगाल पजाबपर्यंत टिकठिकाणी
जसलेले अनेक पुरातन क्रातिकारणही जमं हिंदुमहासभेत आले त्याचप्रमाणे रासबिहारी
बाबूनी जपानमध्ये हिंदुसभा स्थापिली नि स्वतः तिचें अध्यक्षपर स्वीकारलें. त्यांनी
माझ्या काही भाषणांना आणि सविष्ट चरित्रालाही जपानी पत्रातून प्रसिद्धि दिली
होनी. हिंदुमहासभेच्याविषयी ते अधून मधून जा पत्रें मला घाडीत त्यांतून त्या हिंदु

संघटन विषयाच्या पडद्याआडून जपानमध्ये ते करीत असलेल्या क्रांतिकारक चळवळीं-
 चेही वृत्त सांकेतिकपणे कळवीत असत. युरोपात जेव्हा हे दुमरें ब्रिटिश जर्मन महायुद्ध
 चालू झाले तेव्हापासून माझ्यावर नि त्यांच्यावरही ब्रिटिश हेरांची बसूदृष्टि
 अधिकच कडकपणे वळल्यामुळे त्याची कधीपश्चीं येणारी वरील पत्रेही टपालाने येण्याचे
 बंद झाले. परंतु अेकदा दोनदा रासबिहारी बाबूनी कोणच्या मार्गाने काय की, पण
 दोषा बौद्ध भिक्षूच्या हातो मला दोन पत्रे घाडलीं. हे बौद्ध भिक्षु मुंबईतच असणाऱ्या
 अेका लहानशा बुद्ध विहारात अुत्तरली आहे असे म्हणाले. त्यापैकी पहिल्या पत्रात
 ह्या दुसऱ्या महायुद्धात जर्मन ब्रिटलीनि जपानशी संधि करून मार्गोल महायुद्धाप्रमाणेच
 त्यांच्या द्रव्यांच्या, सात्वास्त्रांच्या नि सेनानींच्या माहात्म्याने भारतीय क्रांतिसैन्य प्रभा-
 रले जात आहे, तिकडेही मज्जता अनावी असें मुचविलेले होंतें. मी लेखी काहीच अुत्तर
 न देता तोंडी विचारले होते की, 'ब्रिटिशांच्या विरुद्ध स्वतः जपान युद्ध पुकारणार
 आहे हे तुम्ही आहे का? जर्मन विजयाची लाट प्रवळपणे चडती आहे तीवरच
 जनान अुठेल तर लाभ.' रासबिहारींच्या दुसऱ्या पत्रात स्पष्टपणे अुत्तर आतें की
 चालू वर्षाच्या (सन १९४० च्या) आत बाहेर जपान ब्रिटिशांविरुद्ध युद्धघोषणा
 करणार हें निश्चित दिसेलें. रासबिहारींचे हे दुमरें पत्र सन १९४० च्या अेप्रिल
 महिन्याच्या अगेमागे मला मिळालें होतें. परंतु, त्यानंतर ते बौद्ध भिक्षु पुन्हा काही
 माझ्याकडे आले नाहीत. ते कारण होअून नाहीये आठे किंवा त्यांना ब्रिटिश शास-
 नाने हेरगिरीच्या संशयाखाली पकडून नेले तें मला काहीच माहीत नाही.

ह्या दुसऱ्या महायुद्धाची संधि मापून ब्रिटिशांविरुद्ध क्रांतियुद्ध पेटविण्यासाठी
 मी प्रकटपणे सैनिकीकरणाची चळवळ देण्याची प्रमाणावर तत्काल हाती घेतली.
 ह्या कामी हिंदुमहासभेत शिरलेल्या अनेक पूर्वीच्या क्रांतिकारक पुढाऱ्यांचा नि डॉ.
 मुंजे प्रभृति हिंदुसभेच्या दूरदर्शी नि राजकारणाटु पुढाऱ्यांचा पूर्ण पाठिंबा होताच.
 तेव्हा हिंदुमहासभेच्या अखिल भारतीय संघटनेनेच ही सैनिकीकरणाची प्रकट चळ-
 वळ हाती घ्यावी असे ठरले

दोघेही गट साम्राज्यवादी आहेत

सन १९३९ मध्ये महायुद्ध आरंभ होताच काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांनी ब्रिटन, फ्रान्स
 प्रभृतींचा पक्ष हा लोकसत्ताक असल्याने आणि त्याची घोषणा To Save Demo-
 cracy in the World ही असल्याने ब्रिटिशांच्या पक्षास अुचलून घरण्याचे ठरविले
 आणि हिटलर मुसोलिनी प्रभृति ब्रिटिशांच्या सत्प्रक्षाम दुसऱ्याची राष्ट्र वि-
 ष्याची राक्षसी महत्त्वाकांक्षा घरणारा आक्रमक नि आततायी पक्ष ठरविले. परंतु
 हिंदुमहासभेने मात्र माझ्या घोरणाम अुचलून घेऊन असा कचकचात ठराव दुमरें
 महायुद्ध चालू होताच नेत्या की ब्रिटन प्रभृति राष्ट्रांची जूट जें म्हणत आहे ती
 अगानील लोकसत्तेच्या नि स्वातंत्र्याच्या सरक्षणाचेंच काम ते आम्ही महायुद्धात

अुतरली आहीत आणि हिटलर, मुसोलिनी प्रभृति ब्रिटनच्या शत्रूंची महायुद्धातील फली मात्र स्वतःचें साम्राज्य जगावर लादणाऱ्या आक्रमकांची नि आततायाची आहे, त्या ब्रिटनच्या घोषणेवर आमचा नवल्लेख विश्वास नाही. ह्या महायुद्धात पडलेली ब्रिटनपक्षीय आणि जर्मन पक्षीय सर्वच राष्ट्रे आपआपल्या स्वार्थासाठी लढत असून दोघेही मारलेच साम्राज्यवादी आहेत. ब्रिटन, फ्रान्स प्रभृति ज्या राष्ट्रांची साम्राज्ये आज विस्तारलेली आहेत ती त्यांची साम्राज्ये नष्ट होऊ नयेत म्हणून लढत आहेत आणि जर्मन, अिटली प्रभृति ज्या राष्ट्रांची तशी साम्राज्ये आज नाहीत ते तशी साम्राज्ये संवादण्यासाठी लढत आहेत. अशा वेळी कोणाचा पक्ष घ्यावा हा तत्वाचा प्रश्न नाही. हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय हिताच्या दृष्टीने ज्या परिस्थितीत जें धोरण पाय अंगल तें अवलंबिणें हेंच अिष्ट होय. ह्या स्वतंत्र दृष्टीने आजच्या हिंदुस्थानच्या अतर्गत परिस्थितीत हिंदुस्थानच्या रक्षणासाठी आणि भविष्यकातीही हिंदुस्थानच्या स्वराज्याच्या आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी जें अत्यंत शुभमुक्त नि ध्यवहार्य साधन ठरतारें आहे तें सैनिकीकरणाची चळवळ हेंच होय. यास्तव ब्रिटिशांच्या हिंदी-सैन्यात शक्य तितक्या हिंदूंनी भरती व्हावे, प्रत्यक्ष युरोपीय युद्धक्षेत्रात लढण्याचे शिक्षण घ्यावे आणि हिंदुस्थानच्या रक्षणासाठी सशस्त्र व्हावे. या कामी नि-
 अेवढ्यापुरते ब्रिटिश सत्तेची हिंदुस्थानातल्या हिंदुस्थानात सहकार्य करण्यास हिंदु-
 महासभा सिद्ध आहे. अशा आगगाचा ठराव, त्या परिस्थितीत हिंदुमहासभेसारख्या
 अखिल भारतीय प्रकट संस्थेला जितक्या नैर्बधिक (Legal) मर्यादित करणे भागच
 होवे तितकी मर्यादा संभाळून योजलेल्या ग्रंथात हिंदुमहासभेने केला

कित्येक शतकांनंतर ब्रिटनच्या भूमीवर झालेला शत्रूचा मारा

अंग्लंडवर ह्या दुसऱ्या महायुद्धात पहिल्या महायुद्धापेक्षाही महत्तर नुकट पोचलेलें होतें. ज्या समुद्राच्या परिवागुळे नेपोलियनसारख्या अत्यंत अिग्लंड-
 वर मारा करता आला नाही तो अिग्लंडभोवतालचा समुद्राचा खंदक निरपयोगी
 ठळन, आपल्या नव्या नि प्रचंड विमानांच्या तांदघाने, नव्या नि भयंकरतम अस्त्राचा
 मारा प्रत्यक्ष लंडन नगरावरही केलन हिटलरने ब्रिटिश जनतेला सळी का पळी
 केलन मोडलें. कित्येक शतके ब्रिटनच्या भूमीवरच पराशत्रूच्या दास्याचा मारा होअून
 घराघरांच्या दाराशी रणक्षेत्र आलेले, स्वकीयांच्या रक्ताचे पाट वाहिलेले, नगरेच्या
 नगरें शत्रूच्या अस्त्राच्या प्रचंड स्फोटाने अग्नीत गुरफटून गेलेली आणि भूकपाप्रमाणे
 धक्के वसून कोलमडून गेलेली अशी स्वदेशाचीच दुरवस्था ब्रिटिश जनतेने पाहिलेली
 नव्हती. हिटलरच्या वैमानिक माऱ्यामुळे ती बुईसा ब्रिटिशांच्या वायकामुलानामुद्धा
 त्या काळी प्रत्यक्ष नि प्रथमच अनुभवाची लागली. युरोपातील ह्या भयंकर सकटा-
 पासून स्वतःच्या देशाचे संरक्षण करण्यासाठी ब्रिटनला जगभर विस्तारलेलें आपले जें
 जातिबंध ब्रिटिश सैन्य ते शक्य तितक्या मोठ्या प्रमाणात युरोपमध्येच आणवें-

लागले. आणि नाम्राज्याच्या नि महायुद्धाच्या भितर रणक्षेत्रांत यश्रुपक्षीय जर्मन गटाशी लढण्यासाठी शक्य तितक्या हिंदी सैन्याला, अिराण, आफ्रिका ते युरोप पर्यंतच्या रणभूमीवर आणणे भाग पडले. त्यामुळे हिंदुस्थानातील ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी हिंदी लोकांना भूदल, नौरल नि विमानदलातील सैन्यात भरती करण्यासाठी आटोकाट प्रयत्न चालविले. त्याचवेळी हिंदु महासभेने सैनिकीकरणाचा, भी आताच सांगितलेला टराव केल्याने आणि हिंदु लोकांनी सैन्यात शिरावे ह्यासाठी भारतव्यापी प्रचार आरंभिल्याने हिंदुमहासभेचा अध्यक्ष म्हणून मला व्हॉजिसराॅयने भेटीत बोलाविले, त्या भेटीत मी स्पष्ट सांगितले की 'तुमच्या ब्रिटिशसत्तेला ब्रिटिश हिताच्या दृष्टीने हिंदी सैन्याची आवश्यकता वाटते आहे आणि आम्हांला हिंदु हिताच्या दृष्टीनेही शक्य तितक्या मोठ्या प्रमाणात हिंदु लोकांची भरती हिंदी सैन्यात व्हावी याची आवश्यकता वाटते आहे. तेव्हा ह्या अुमयमान्य कार्यापुरतें आपलें नि आमचें सहकार्य ह्या महायुद्धात अवश्य होऊ शकेल. हिंदी सैन्यात, हिंदु लोकांना कामिनात मिळत नाहीत ही अट रद्द व्हावी. काही हिंदु जातींवर (Unlisted) विनसैनिकी अत्ता बाह्यात छाप मारून त्यांना हिंदी सैन्यात आजवर घेतलें जात नसे, तो भेदही रद्द व्हावा; ह्या नि अगा मी मुंबईकलेल्या मुधारणा करण्याचें व्हॉजिसराॅयने तत्परतेने मान्य केलें आणि जानिप्रांतनिविसेप हिंदु सैनिकांची सैन्याच्या तिन्ही दलांत भरती करण्यासाठी हिंदुमहासभेचें सहकार्य आपणांन अभिप्रेतच आहे अमें आश्वासन दिलें.

आधी सैनिक शिक्षण तर घ्या !

पहिल्या महायुद्धात लोकमान्य टिळकांनी याहीनेक्षा घोडपा नवल्लती मागितल्या होत्या. पण त्याही ब्रिटिश शासनाने दिल्या नव्हत्या. तरीही टिळकांनी सैन्यात हिंदी लोकांनी भरती व्हावे म्हणून पुणें प्रभृति ठिकाणी मग घेऊन नि लेख लिहून प्रचार चालविला होता. आता तर ब्रिटिश व्हॉजिसराॅयला ब्रिटिशांच्यान अडचणीमुळे पूर्वी नाकारलेल्या आणि भी मागितल्या त्या त्या नव्याही मुविप्रा देणे भाग पडले होतें. त्यातही मी केवळ हिंदूनाच सैन्यात भरती करण्याचा प्रयत्न करण्याचें आश्वासन दिलें होतें त्यातही व्हॉजिसराॅयानी विरोधिलें नाही. ह्या सर्व अनुकूल परिस्थितीचा पुरेपूर लाभ घेण्यासाठी मी, डॉ मुंजे नि अितर काही जुन्या शक्तिकारक हिंदुमहासभेनी उढाऱ्यानी मान्या प्राज्ञातून दोरे काढून सैनिक प्रचाराचा अगा धोगा चालविला की हिंदूनी सैन्यात शिरा! महायुद्धाच्या युरोपियन रणक्षेत्रातही आपला पराक्रम गाजवून बळयावत् युद्धक्षेपण घ्या! आपल्या देशाला तेचपुढे अत्यंत हितकारक ठरणारे आहे! आपल्या काही ममातून ब्रिटिश सैनिकी अधिकारीही स्वतः अुपस्थित असत. त्यांच्या समक्ष गुडा मी रया त्या प्रचंड हिंदु ममातून मागे मी आज ब्रिटिश सैन्यात भरती होऊन वा होण्या ही अपूर्व मधि माघून प्रयत्न ओ गस्त्रमंभार मिळतो आहे तो नर हाडात घ्या! अदबावन् युरोपियन रणें गुडा जाती

लढाव्याची ती तर लढण्यास शिका. मग मुद्या त्या चरित्राचा रोल नि नेम कोणावर-
नि कुठे घरावयाचा तें मुद्याचें मुद्या बमता येजील!

जरी हिंदुमहासभेच्या नावाने हें हिंदु सैनिकीकरणाचें आंदोलन चाललें होतें,
तरी तें वस्तुतः होतें अभिनव भारताचेंच! सशस्त्र आतिकारक राजनीतीचेंच! त्याच्या
यशाविषयी अकरूच गोष्ट सांगणें अजि पुढें आहे की महायुद्धाच्या पहिल्या दोन
वर्षांच्या आत दिल्लीच्या केंद्रीय विधिमंडळात संरक्षण मंत्र्यांनी आमच्या अकरू
प्रश्नास उत्तरिताना स्पष्टपणे सांगितलें की, जगातल्या बहुतेक रणक्षेत्रात हिंदी सैन्य
लढत आहे. हिंदी सैन्यात भूदल, नौदल, विमानदल मिळून सध्या शेकडा ६५ हिंदु
असून, शेकडा ३० ते ३२ मुसलमान आहेत. म्हणजे आमच्या हिंदु सैनिकीकरणाच्या
चळवळीमुळे पूर्वी ज्या हिंदी सैन्यात शेकडा ३५ ही हिंदु नव्हते, तेथे हिंदूंची सध्या
शेकडा पासष्ट झाली! आणि सैन्यातील मुसलमानांची सध्या शेकडा साठपासष्टा-
बहुन शेकडा ३०-३२ वर आली. (Militarise Hindudom) ह्या घोषवाक्या-
चीच ही यशस्वी फलश्रुति होती.

सुभाषचंद्र बोसांची अप्रचित भेट

योगयोगाने ह्याच सर्घास दि. २२ जून सन १९४० ह्या दिवशी त्या वेळचे
देशगौरव आणि आतांच नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे अकरावात् सावरकर सद्नास
पेथून मला भेटले. ह्या भेटीचा वृत्तान्त माझ्या काही निवडस्थ मनुष्यांना जरी
ठाडूक अमला तरी त्याचा प्रकट सभेत ज्या धुच्चार हा मी प्रथमच आणि हेतुपूर्वक
करीत आहे. आणि सोही ह्या व्याख्यानातील सूत्रापुरताच अगदी ओढकपणेच।
सुभाषबाबू मुंबजीला मुख्यतः हिंदु मुसलमानांच्या अेकीचा प्रश्न नित्याचा निटवून
टाकण्यासाठी अलिले होते. वृत्तपत्रात जी भाषा त्या वेळेस वापरलेली मी वाचली
सोतूच बोसावयाचें म्हणजे "बॅ. जिनांची समजूत घालण्यासाठी ते गांधीजींच्याहो-
पुढे चार पावल जाणार होते. (He was going to outbid Gandhiji.)

ही वृत्तपत्री भाषा सोडली तरी ते स्वतःच मला मनमोहने हमत हमत
म्हणाले, "अहो, मी जिनांना जाताच भेटून आलो. पण काय गमत मागावी. त्यांनी
मला विचारलें 'मिरटर सुभाषबाबू, पण तुम्ही कोणाच्या बतीने ही तडजोडीची
बोलणी करावयास येता आहात?' मी (सुभाषबाबू) म्हणालो 'काँग्रेसच्या बतीने'!
ध्यावट जिना म्हणाले, 'पण तुम्हांला तर काँग्रेसने बहिष्कारलेलें आहे.' मी म्हणालो,
'पण Forward Block चा तरी मी अधिकृत पुढारी आहे की नाही! त्याच्या
घडीने मी बोलू शकतो.' त्यावर जिना म्हणाले, 'परंतु जर तुम्ही मला मुसलमानाचा
पुढारी म्हणून, हिंदु-मुसलमानांच्या तडजोडीकरिता भेटून अनातः तर हिंदूंच्या प्रति-
निधित्वाचा अधिकार असलेल्या कोणाची तरी बोलण्यात जय आहे. तुमचा
Forward Block स्वतः त्या हिंदु संस्था म्हणवून येतो आहे का? नाही!' मी.

(सुभाष) म्हणालो, 'तर मग मी अेक हिंदु म्हणून तरी, हिंदु-मुसलमान तडजोडी-विषयी वोलू अिच्छितो.' त्यावर जिना म्हणाले, 'तर मग तुम्ही प्रथम सावरकरांना जाणून घेता ! हिंदूंचें प्रतिनिधित्व ते करू शकतात. व्यक्ति व्यक्तीशी चर्चा करून काय उपयोग ? सावरकर आले तर आपण काही चर्चा करू !' तेव्हा मी (सुभाष-बाबू) जिनाचे घरून निघालो नि आपल्याकडे तडक आलो ! असें म्हणून सुभाषबाबू अेकदा स्वतःच पोटभर हसले ! नंतर पुन्हा म्हणाले, नाही तरी मला आपल्याकडे अेकदा यावयाचेच होतें या पाळीला. "

साहसी प्रयत्नावाचून स्वातंत्र्य अशक्य

सुभाषबाबूनी काढलेल्या ह्या हिंदु मुसलमान अेकीच्या मुख्य प्रश्नाविषयी मी काय चर्चा केली त्याचा ह्या व्याख्यानाच्या विषयाशी तितकासा संबंध नसल्याने नि वेळेच्या अमावी तें सोडून देतां. अितर तजें चर्चा टाळून मी त्यांना मुख्य प्रश्न विचारला की, "तें सगळे आता सोडून या ! मला अितकें सांगा की, चालू महा-मुद्धाच्या संकटांत ब्रिटन सापडलें असता आपणांसारख्या पुढाऱ्यांनी हिंदुस्थानातल्या हिंदुस्थानात राहून हालवेलचा पुतळा कलकत्याच्या मार्गातून झुजडून टाकण्याच्या चळवळीमारख्या सापेक्षतः अगदी सुललक चळवळीपायी ब्रिटिशांच्या बंदिगृहात जाणून सडत पडण्यात काहीतरी अर्थ आहे का ?" तेव्हा किंचित् निराशेच्या स्वरात सुभाष अुत्तरले, "जनतेत काहीतरी करून ब्रिटिशांविरुद्ध शोभ चेतवीत राहिलें पाहिजे. नाहीतर करावें तरी काय ?" मी म्हटलें, "आपली तळमळ मी जाणतो. पण पुन्हा आपल्यास विचारतो की, गन्धर्नर जनरलमुद्धा हे सत्ताधारी सहसावधि ब्रिटिशप्रपीडक (Tyrants) हिंदुस्थानात राग्य करीत असता हालवेलमारख्या मेलेल्या ब्रिटिश प्रपीडकाचे दगडी पुतळे हलविण्यातच ज्याचा व्यय होतो, तो जन-शोभही निरर्थकच नाही का ? आणि त्यापायी तुमच्यासारख्या पुढाऱ्याने बंदिवासात पडणें म्हणजे शत्रूला जें हवें तेंच नेमकें आपण होथून करणे नव्हे काय ? खरे राज-कारण म्हणजे शक्य तर शत्रूला बंदिगृहात डावावे. स्वतःलाच नव्हे ! हें पहा, सुभाषबाबू, मी आपल्याला स्पष्टच विचारतो, 'आपण सगस्त्र क्रांतिकारकांशी सक्रिय नमलात तरी सबध रागीत याळा आहात, आपण गुप्ताता राखू शकता. मागेही तुम्ही काँग्रेसचे अध्यक्ष असता आपली माशी अेकदा अतःस्थ (confidential) भेट घाली होती. तितक्याच विद्वामाने नि त्याच मूत्रास घरून मी आपणांस असा आग्रह करू अिच्छितो की, गच्या ब्रिटिशांच्या हिंदी सैन्यामध्ये शक्य तितक्या हिंदूंची भरती करण्यामाठी हिंदुमहामधेच्या ढालीखाली मी जें सैनिकीकरणाचे भारतव्यापी नि आता बघूंशी यशस्वी होत चाललेले आंदोलन चालविले आहे तें मूलतः क्रांतिकारक आंदोलन आहे. आपण त्याच्याविरुद्ध प्रचार करता तो मी जाणून आहे. आपल्याला वाटले की, त्यायोगें काँग्रेसमधल्या मुम्हांलाही भवाळ वाटणाऱ्या अितर पुढाऱ्यांप्रमाणे

मी ब्रिटिशांना मनुष्यबळाचें साहाय्य देत आहे. पण वस्तुस्थिति सांगतो ती थेका. अये मी त्यांना, पहिल्या महायुद्धातील सशस्त्र अतिवारकांनी जर्मनीशी केलेल्या 'तुल्यारिमित्र' संघीची आणि ब्रिटिश हिंदी सैन्यातील जर्मनीच्या हाती पडलेल्या हिंदी सैनिकांतून अतिशय कसे जुभारलें गेलें अत्यादि प्रकरणांची माहिती सांगितली. ती मी या आज्ञेच्या आणि कालच्या व्याख्यानान्न त्रोटकपणे आधीच सांगितली आहे. मी पुढे म्हणालो, 'की रासबिहारी बोसांचे हें ताजें पत्र पहा. ह्याबद्दल असें दिसतें की जपान ह्या भार्याच्या आत युद्ध पुकारील असा अल्फट संभव दिसत आहे. जर असे झालें तर आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी जर्मनी-जपानच्या अद्ययावत् घातवासांनिशी नि लढाबीत मुरलेल्या सहस्रावधि हिंदी सैनिकांनिशी ही हिंदुस्थानवर बाहेरून स्वारी करण्याची पध्दीही न बालेली सुवर्णसंधि आपणास साधनारी आहे. असा वेळी स्वदेशात अत्यंत धुल्लक नि बोलभांड चळवळीपायी आपल्यासारख्या पुढाऱ्याने स्वतःच बळेंच अगिलगाकडून पकडवून घेऊन बंदिवानात बळेंच सिद्ध झुजत पडणें सर्वस्वी हानिकारक आहे. काँग्रेस किंवा तत्सम निःसह्य प्रतिवारवादी संस्थेच्या कोणत्याही पुढाऱ्यापेक्षा ब्रिटिश सत्ता आपणासच प्रथमतः पकडण्यास टपलेली आहे. असा वेळी रासबिहारीसारखे अनेक सशस्त्र अतिवारक पुढारी जसे हिंदुस्थानातून ब्रिटिशांच्या हातावर सुरी देऊन जपान जर्मनी येथे निसटून गेले तसे आपणही तत्काल हुलकांडी देऊन निसटून जावें. तिकडे अिटली, जर्मनीच्या हाती पडलेल्या सहस्रावधि हिंदी सैनिकांचें पुढारीपण धुधडपणे स्वीकारावें. हिंदुस्थानच्या संपूर्ण स्वातंत्र्याची प्रकट घोषणा करावी आणि जपान युद्धात पठताच साधेल त्या मागने बंगालच्या उपसागरातून म्हणा किंवा ब्रह्मदेशातून म्हणा, हिंदुस्थानातील ब्रिटिश सत्तेवर बाहेरून स्वारी करावी. असा काही तरी सशस्त्र नि साहसी पराक्रम घेण्यावाचून आपण हिंदुस्थान स्वतंत्र करू शकणार नाही. असा पराक्रम नि साहस करण्यासाठी जीं दोन तीन माणसें आज मला समवे दिसतात त्यांत आपण अंक आहात. त्यातही माझा आपणांवरच डोळा आहे ! "

अतर्कें बोलून मी भाबलो सुभाषबाबू कोणत्या तरी विचाराच्या तन्नीत मनुष्य खाली पाहत बसतो तसे काही वेळ स्तब्धपणे खाली पाहत बसले. मी केलेल्या सूचनेवर त्यांनी झटपट काहीतरी हो किंवा ना म्हणावे असा माझा कोणताही आग्रह नाही हें दर्शविण्याकरिता मी बळेच तो विषय अगदी सोडून देऊन त्याच्या 'My Strange Illness' ह्या लेखाचा विषय काढला पण तेच होऊन मला म्हणाले, 'मी जाता प्रथम कलकत्त्याला जाऊन तिथे काय घडतें तें पहातो आणि मग माझा पुढचा नक्की कार्यक्रम कोणचा तो ठरवीन अिकडे आल्यास, आपल्याला पुन्हा भेटेनच,' मापेक्षा ह्याविषयी अधिक सुलगडा मी विचारला नाही. त्यांनी केला नाही.

थोड्याच दिवसांत मुभापवावू कलकत्त्याला गेले आणि जाताच पुतळा प्रकरणी पकडले जाऊन बंदिगृहात टाकले गेले म्हणून अपेक्षित वातावरणी आली.

बंदिगृहात पडल्यानंतर मात्र त्यांच्या मनातील हिंदु मुस्लिम अंतर, हालचालचा पुतळा प्रभृति पूर्वचि जे काय असतील नसतील ते सारे मापेक्षतः क्षुल्लक नि वायफळ पार्यंत्रण झटकारले जाऊन त्यांचे सारे प्रयत्न बंदिवासातून कमी तरी मुटका करून घेऊन जर्मनी-जपानकडे निमटून जाण्याचें साहस करण्यावरच केंद्रित झाले, हें आता प्रसिद्ध नि सुप्रसिद्ध झालेल्या सर्व वृत्तावरून अर्थून आहे. त्यांनी बंदिवासात अन्न-त्याग केला. ब्रिटिश शासनाच्या मानहानि करणाऱ्या अटी मानूनही पण मुटका करून घेतली आणि नंतर पुन्हा बंदिगृहाकडे परतण्याआधीच अत्यंत घाडमाने नि कोसल्याने ते ब्रिटिश मत्तेच्या हातावर तुरी देऊन हिंदुस्थानातून निमटले !

हिटलर मुसोलिनीशी संधि

जर्मनीत पोचताच मुभापवावूंनी बुधवपणे मुसोलिनीशी तुल्यारिमित्र संधि करून ब्रिटिशांच्या विरुद्ध भारतीय स्वातंत्र्ययुद्धाची घोषणा केली, अटली जर्मनीच्या ह्ताती पडलेल्या सहचो ब्रिटिश हिंदी सैनिकांना जर्मनीच्या अद्ययावत् दस्त्रास्त्रांनी सुमजून करून भारतीय प्रांतिमेना कमी शुभारली, जर्मन पाणबुडीतून ते जपानने जिंकून घेतलेल्या मिगापूरला कने गेले, मिगापूरहून ब्रिटिश सैनानी पडून गेल्यामुळे तिथे अुरलेल्या दस्त्रास्त्रांच्या अपार ब्रिटिश हिंदी सैन्यातील साठपासुद्धा तेथील ४० ते ५० सहस्र हिंदी सैन्याने 'जपानच्या पाठिध्यामुळे रासबिहारी बोमांच्या सेनूस्त्रांवाली हिंदुस्थानला मुक्त करण्यासाठी प्रांतिसैन्य कसे शुभारलें, मुभापवावू तेथे पोचनाच त्याच सैन्याचे सर मेनापति होऊन त्याच दस्त्रवळाच्या आधारावर त्यांनी हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याची जागतिक घोषणा करून स्वतंत्र हिंदुस्थानचे अस्थायी राज्य शासन (Provisional Government) कने स्थापिलें आणि मिगापूरहून 'चलो दिल्ली' ची समरजर्जना करित हें प्रांतिसैन्य ब्रह्मदेग ओलांडून येत

१. जर जर्मन प्रभृति ब्रिटिश दस्त्रांच्या राष्ट्रात जाऊन तेथील पाडाव झालेल्या सहचाराधि हिंदी सैनिकातून सगळ्या प्रांतिकारक मुक्तिसेन्याची शुभारणी करण्याचा वेन मुभापवावूंच्या मनान वीर नावरकराची भेट होण्यापूर्वीच ठरलेला अमता तर अन्नप्राच्या हातून परराष्ट्रात निमटून जाण्यासाठी ज्या वेळी ते स्वतंत्र होते त्या वेळीच त्यांना अधिक मुलभरणे यत्न करता आला अमता. आणि त्यांच्यासारख्या चाणाक्ष पुढाऱ्यांनी हालचालच्या पुतळा प्रकरणामारल्या दादुर गोष्टीगामी स्वतंत्र जाणून वुजून बंदिवासात ओडवून घेण्याचा बेडेपणा कधीही केला नमता ! यावरून वार सावरकराच्या भेटीत त्यांनी केलेल्या गंभीर सूचनेमुळेच परराष्ट्रांत निमटून जाऊन प्रांतिकार्याची धुरा अगावर घेण्याची कल्पना नि स्फूर्ति नेताजी मुभाप-चंद्राना झाली अगली पाहिजे हें स्पष्ट होतें.

आसामच्या दाराशी भिडून ब्रिटिश सैन्याशी रणक्षेत्रात कसे लढत राहिले ते सर्व वृत्त आता आपणा सर्वांना काही अंशी तरी विदित झालेलंच आहे.

सैनिकीकरणामुळे स्वातंत्र्यसेनेला सैनिक मिळाले

याच मध्यंतरात हें जें पन्नास साठ महत्सांचे हिंदी सैन्य अवघ्यावत् शस्त्रास्त्रांसह सुमापवावूना अुभारता बालें ते बाधी हिंदुस्थानात ब्रिटिश सैन्यात महत्सावधि हिंदु सैनिकांची भरती करणाऱ्या आमच्या सैनिकीकरणाच्या आंदोलनामुळे शक्य झालें ही गोष्ट सुमापवावूनी स्वतःच प्रकटपणे घोषित केली. सिगापूर येथील 'आझाद हिंद' नभोवाणीवरून सन १९४४ च्या जूनच्या २५-व्या दिनांकास प्रक्षेपित झालेल्या भाषणात सरसेनापति मुभापवावू म्हणाले, "When due to misguided political whims and lack of vision almost all the leaders of Congress party have been decrying all the soldiers in Indian Army as mercenaries, it is heartening to know that Veer Savarkar is fearlessly exhorting the youths of India to enlist in the Armed Forces. These enlisted youths themselves provide us with trained men and soldiers for our Indian National Army."

काँग्रेसमधील बहुतेक अदूरदर्शी पुढारी ब्रिटिश हिंदी सैन्यात केवळ भाडोत्री नि पोटबाबू म्हणून सारखे निदीक्ष असता ही अुत्साहदायी गोष्ट आहे की, वीर मावरकर निमंयपणे हिंदी तरुणांना सशस्त्र सैन्यात शिरा म्हणून सारखे अुत्तेजीत आहेत. ब्रिटिश हिंदी सैन्यात गिरलेल्या ह्याच हिंदी तरुणांतून आज आमच्या हिंदी राष्ट्रीय सैन्याला, I.N.A. ला, समरकलेत प्रवीण नि मुरलेल्या प्रशिक्षितांचा (Trained men चा) नि सैनिकांचा पुरवठा होत आहे.^१

बाहेरून ह्या क्रांतिकारक I.N.A. चे शस्त्रसज्ज सैनिक ब्रिटिशावर चालून येत अमतान हिंदुस्थानच्या आतही नि.शस्त्रवादी नि अहिंसक म्हणविणाऱ्या काँग्रेसने नि.शस्त्र प्रतिकाराचा बुडाय केला. Quit India but keep your army here ही त्यांची प्रकट घोषणा होती! ब्रिटिशांनी, हिंदुस्थान सोडा पण तुमचे सैन्य मात्र

१. अलीकडेच म्हणजे सन १९५४ जगिस्टमध्ये अेक सुप्रसिद्ध जपानी ग्रथकार श्री. जे. जी. ओहसावा ह्यानी 'The Two Great Indians in Japan' ह्या नावाचें पुस्तक प्रसिद्धिले आहे. त्यात त्यानी रासबिहारी बोसाच्या चरित्राविषयी नि विशेषत. जपानमधील वास्तव्यात त्यानी केलेल्या क्रांतिकारक कार्याविषयी अथुतपूर्व असा वृत्तान्त लिहिलेला आहे. दुसऱ्या महायुद्धात जपानी सैन्य सिगापूरवर चालून गेले तेव्हा तेथील ब्रिटिश हिंदी सैन्याशी जपानी सैन्याची लढाई चालली असता नापति रासबिहारी बोसाच्या क्रांतिकारक सैन्याची (I.N.A. ची) दुकडीही ब्रिटिशांशी लढत होती. ह्या प्रयातील त्या प्रसंगासंबंधीचा अेक अुत्तरा येथे तुटकपणे ण्यात आहे.

(टीप पुढील पानावर चालू)

'हिंदुस्थानातच ठेरा!!' ही काँग्रेसची धोरणा जरी बदली व्याघाताचे अतृप्त बुद्धा-
हरण होतं तरी मुद्दवाने जनतेला त्यातील Quit India अवेडा पूर्वाघंच काय तो
अंकू आला नि ममजन्म. पण Keep your army here हा वाकळट नि भेकड
अुत्तराघं जनतेला नांदमा अंकू आला नाही नि समजला तर नाहीच नाही. ह्या
'Quit India'च्या काँग्रेसी आंदोलनानेही देशभर मोठी खळबळ उडवून दिली.
काँग्रेसमधील शेकडो देशभक्त पुढारी बंदिवासात पडले. त्या त्यांच्या कार्याविषयी
नि कष्टांविषयी त्यांचेही यथाप्रमाण आभार आहेतच. पण तुम्हां सर्वांना तो धृत्तान्त
माहीतच आहे. म्हणून ह्या व्याख्यानात त्याची पुनरुक्ति न करता ह्या Quit
India चळवळीविषयी जी गोष्ट स्वतःम अहिंसक म्हणवून घेणाऱ्या काँग्रेसीय
लेखकांकडून जाणून घेऊन गांगितली जात नाही ती तेवढी अिथे ठळकपणे सांगतो.
ती गोष्ट ही की, बंदिवासात जाणं, हरताळ करणं प्रभृति केवळ आत्मवेष्टी नि
निगस्त्र माघनांनी ती चळवळ दडपून टाकण्यासाठी सशस्त्र अत्याचार करीत
चाळसेच्या हिंदुस्थानातील ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना तोंड देणे आणि ब्रिटिश सत्तेला
ह्यादरा बसलेला असा परिणामकारक प्रतिकार करणे अद्यय आहे असे अनुभवान्त
आलेल्या काँग्रेसमधील शेकडो नेत्यांनी नि अनुयायांनी शेवटी सशस्त्र प्रातिकारकांचाच
भाग पत्करला. त्यांनी पटापट भूमिगत होऊन गुप्तपणे ब्रिटिश सत्तेचा मसख

(टीप मार्गाल पानाबद्दल चालू)

.....February. Japanese Attack on Singapore began... The
resistance of British Indian Force was strong. The Imperial
Guards (The Japanese) H.Q. had to encounter many difficulties.

The chief of the Indian National Army (I.N.A) proceeded
alone to the front line and talked to Indian officers and soldiers in
the British Army not to be false to their love of India and the
Independence of India in strong heart-stirring words. Miracle
accomplished! The shooting (on the side of the British Indian
forces) was stopped! Savarkar's Militarization policy in World
War II began to shape.

The speech was finished, waves of cheers rose from the Indian
soldiers who jumped into the Indian National Army I.N.A. (Even)
The Japanese Imperial Guards were entirely stupified! Fall of
Singapore. Surrendered British soldiers numbered some 45,000
and Indians too I.N.A. absorbed these Indians (soldiers and
officers) developed into a formidable force of 50,000.

Amongst the Indians newly surrendered (I.N.A.) there were
some 30 officers including Lt. Col. Gil. Rash Behari became
supreme commandant. (Page 47-48.)

प्रतिकार चालविला नि अेकच रगतपाती घुमाकूळ भुडवून दिला. शेवटी नि.रास्त्र-वादी काँग्रेसच काही काळ सगस्तन क्रांतिकारकांची मठी बनली.

हिंदुस्थानशी संधि करण्यास ब्रिटन सिद्ध

ह्याप्रमाणे अेकीकडे हिंदुस्थानात ह्या काँग्रेसमधील सगस्तन क्रांतिकारकांचाच ह्या घुमाकूळ आणि दुमरीकडे क्रांतिकारकांची हिंदुस्थान मुक्त करण्यासाठी वाहेस्तन चालून येणारी मोठमोठी संन्येची संन्ये यांच्या काशीत हिंदुस्थानातील गागरलेली ब्रिटिश गत्ता मापडली अमत्ता जपानवर अमेरिकेचा पहिला अँटम बाँम्ब पडला नि जपान सरण गेला! तिकडे युरोपमध्ये हिटलर-मुसोलिनींचा सपशेल पराजय झाला. अमेरिका, ब्रिटन, फ्रान्स ह्या गयीने ते दुसरें महायुद्धही जिकले!

परंतु ब्रिटनपुरता तरी त्याचा विजय ह्या, जिवावरच वेंतलें होतें ते शेपटावर गेलें, अितक्याच पुरता होता. ब्रिटन देस जरी वाचला तरी त्या दोग महायुद्धांच्या मान्यासाठी ब्रिटनच्या साम्राज्यदावतीचा आणि युन्मत्तपणाना जनकाचूर झाला.

हिंदुस्थानपुरतें बोलावयाचें तर ब्रिटनची त्या महायुद्धाच्या शेवटी अशी स्थिति झाली होती की (१) हिंदुस्थानातील भूदल, नोंदल, नि आवासादक ह्या तीनही विभागातील साडून सान्या हिंदी संन्याने ब्रिटिश विद्रोहाचा धुडाव केलेला होता. किया ते संन्य तत्ता अुठाव करण्याच्या मन.रिपतीत होते. (२) १८५७ मध्ये हिंदी संन्य ब्रिटिशमत्तेवर जेव्हा धुलटले तेव्हा सहसावधि जातिवंत ब्रिटिशांचे नवें संन्य ब्रिटन हिंदुस्थानात धाडू शकलें आणि त्या विद्रोहाचा नायनाट केला गेला परंतु महायुद्धाच्या शेवटच्या ह्या काळात जमंनी, जपान जरी घुळीत मिळाली तरी बोलोव्हिक रशियाच्या विजयामुळे ब्रिटनला पाण्यात पाहणारा अेक नवीन बलाढ्य घन वृत्तपत्र झाला; आणि मित्र म्हणून म्हणविणाऱ्या अमेरिकेच्या हातातला वणुध्वम् (अँटमबाँम्ब) पाहून त्या मिनाचीही घास्ती ब्रिटनला शत्रूअितकीच वाडू लागली. असा स्थितीत प्रत्यक्ष आपल्या स्वदेशाचेच सरक्षण करण्यासाठी सारे जातिवत ब्रिटिश संन्य ब्रिटनला आपल्या घरीच आणून ठेवणे भाग पडलें. हिंदुस्थानसारख्या विस्तीर्ण नि आत्ता कट्टर ब्रिटिश विद्रोही बनलेल्या देशावर स्वतःची साम्राज्यमत्ता दाखवावकीने चालविण्यासाठी जुने वा नवे असे कोणचेंही जातिवंत ब्रिटिश संन्य अिकडे धाडणे ब्रिटनला अशक्य झालें. (३) ह्या कुहेरी पेनामध्ये सापडल्यामुळे पूर्वी प्रमाणे हिंदुस्थानातल्याच हिंदी संन्याच्या बळावर हिंदुस्थानवर राज्य करणें. ब्रिटिशाना अशक्य झाले आणि स्वातंत्र्यासाठी ब्रिटिशाविरुद्ध सशस्त्र विद्रोह करून अुठलेल्या हिंदुस्थानला सरण जाण्यापाचून ब्रिटनला गत्यवर अुरले नाही.

तेव्हा निरुपाय म्हणून ब्रिटनने हिंदुस्थानला काही अटीवर स्वातंत्र्य देण्याचें आणि हिंदुस्थानातून आपला गाया गुडाळण्याचे ठरविले आणि हिंदुस्थानशी संधि करण्यास ब्रिटन सिद्ध झाले

Independence of India Act च्या वेळी ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये साम्राज्य-सत्ता सोडण्याचा प्रस्न आल्यामुळे दु क्षी कष्टी झालेस्था चर्चितच्या अेभ प्रश्नात

निष्पाय आहे म्हणून अुत्तरिताना त्यावेळचे ब्रिटिश पंतप्रधान अँटली ह्यांनी ज्या वाक्यांत ब्रिटनच्या अवसत्तेचें अगदी मूत्ररूपाने वर्णन केलें आहे तें वाक्य असें—

“Britain is transferring power due to the fact that (1) The Indian mercenary army is no longer loyal to Britain and (2) Britain cannot afford to have a large British Army to hold down India.” ह्या दोन सैनिक दुर्बलतेच्या कारणांमुळे ब्रिटनला हिंदुस्थान सोडावें लागलें. “अहिंसेचें” तत्त्व आम्हांस पटल्यामुळे आमचें ‘हृदयपरिवर्तन’ झालें, किंवा साम्राज्यवाद अन्याय्य आहे म्हणून स्वेच्छेने आम्ही हिंदुस्थान सोडले” असें काही ब्रिटनचे पंतप्रधान अँटली किंवा कोणताही ब्रिटिश सभासद म्हणाला नाही!! अर्थात् सन १९०६ पासून ४७ पर्यंत सशस्त्र क्रांतिकारक पक्षाने हिंदी सैन्यात ब्रिटिश-विद्रोह जो फ़ैलावला आणि परराष्ट्रीय राजकारण लढवून दोन्ही महामुखांत ब्रिटनच्या शत्रूशी संधि करून त्याच्याकडून शस्त्रबळ संपादून सशस्त्र क्रांतिकारकांनी रणागणात जी झुंज दिली त्यामुळेच ब्रिटिशमत्ता ह्या पेचात सापडली. ह्याचा प्रत्यक्ष ब्रिटिश पंतप्रधानांच्या तोंडचाच हा पडताळा आहे.

परंतु अशा अत्यंत आणौवाणीच्या वेळी ब्रिटनशी हिंदुस्थानच्या वतीने संधि करण्यास जें त्यातल्या त्यात कच्चे तेंच प्रतिनिधि तुम्ही घाडले. ‘Quit India’ चळवळीचा परिणाम Split India मध्ये होशील, छोडो हिंदुस्थानचा परिणाम तोडो हिंदुस्थानात होशील, म्हणून ज्या हिंदी राजकीय पक्षाला तुम्ही आपले प्रतिनिधि म्हणून निवडू नका’ असे माझ्यामागले सशस्त्र क्रांतिकारक आणि हिंदुसंघटक तुम्हां हिंदु बाघवांना कठमोप करून सांगत होते त्याच पक्षाला तुम्ही आपले प्रतिनिधि म्हणून घाडलेत. अर्थात् त्यांच्याशीच त्यांच्या राजकीय कच्चेपणाचा लाभ घेऊन ब्रिटनने देशाचे तुकडे पाडण्याच्या अटीवर सत्तांतराचा संधि केला.

पण आता जें झाले ते होऊन गेलें. धुरलें आहे ते पराक्रम करून धुला पुरतें करून घेऊ. परंतु जें साधलें आहे ते यशही अितके अुदंड आहे की, निदान गेल्या अेक सहन वर्षांत, आज आपण मिळविलेल्या ह्या यशाला आपल्या अितिहासात तोड सापडणार नाही ब्रिटिशासारख्या शत्रूच्या हातून आज निदान ३ हिंदुस्थान तरी आपण स्वतंत्र केला आहे हे आजचें आपलें स्वतंत्र भारतीय महाराज्य जसे आता सर्वांचे समार्थक राज्य आहे तसेच ने जिकून परत घेण्यासाठी सन १८५७ ते सन १९४७ पर्यंतच्या आम्ही ब्रिटिशाशी छेडलेल्या स्वातंत्र्ययुद्धाचे नि स्वात मिळविलेल्या विजयाचे श्रेयही आमच्यातलें सर्व प्रामाणिक पक्षोगपक्षांचे, आम्हा सर्वांचें, समार्थक श्रेय आहे हे माझ्या हातूनही पक्षपान घडू नये म्हणून मी पुन्हा अेकदा सांगत आहे. परंतु ह्या स्वातंत्र्ययुद्धात अगदी आघाडीवर लडणाऱ्या सशस्त्र क्रांतिकारक पक्षाच्या कार्यक्रमाचा नि पराक्रमचा अितिहास सर्वसामान्य जगनेला ययावत् अवगत नसल्यामुळे मी कालच्या आणि आजच्या व्याख्यानांत त्या अितिहासाची वल्पना देण्यापुरता हा अेक चट्ट चित्रपट प्रदर्शविला आहे.

गंगा यमुना आज मुक्त झाल्या ! पण—?

ब्रिटिशांना पराभूत करून आज आपल्या ह्या स्वतंत्र हिंदुस्थानचे जे महाराज्य आपण स्थापिले आहे त्याला मी जे महाराज्य म्हणून अल्लेखितो ते केवळ स्वदेशाभिमानाच्या आवेगानेच म्हणतो असे नाही. ब्रिग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, स्पेन, पोर्तुगाल, अटली, स्वित्झर्लंड — अर्ध्या अधिक युरोपातील आजची सारी राष्ट्रे अेकत्र केली तरी त्या भूक्षेत्राहून अधिक विस्तृत असलेला प्रदेश ह्या आपल्या स्वतंत्र महाराज्याच्या चतुःसीमेत सामावलेला आहे. आणि तो आज बहुतांशी अेकजीवी, अेकराट अेकछत्र झालेला आहे. व्याख्यानाच्या आरंभी मी सांगितले होते की, गोदावरी ते कृष्णा ह्यामधीलच काय तो परिमित भूभाग म्येच्छाच्या हातून शिवछत्रपतींनी जेव्हा मुक्त केला नि स्वतंत्र हिंदुराज्य स्थापिले तेव्हा समर्थ रामदामासारख्या निःसंग साधूंनाही आनंदाचे भरते आले ! मग आज तर सेतुरामेश्वरापासून हरिद्वारपर्यंतचा आणि पूर्व समुद्रापासून पश्चिम समुद्रापर्यंतचा हा महादेश, ही आमची पितृभूमि, ही आमची पुण्यभूमि अेकछत्री झालेली आहे.

आमच्या प्राचीन चेल, चोल, पांड्य राज्यांच्या राजधान्या, चंद्रगुप्ताचे पाटलीपुत्र, विजयाची मुज्ययिनी, जालियाहनाचे प्रतिष्ठान, यादवांची देवगिरी, हरिहर बुक्काचे विजयनगर प्रभृति आमची प्राचीन राज्यक्षेत्रे हीं सारी अेककेद्रित करून, अेकराट्ट करून आम्ही आमच्या पांडवाच्या प्राचीन जिद्रप्रस्थातव आज आमचे हिंदुप्रस्थ पुन्हा स्थापिलेले आहे ! आणि त्या ह्या महाराज्यावर आमचा मुदशन चढानित ध्वज झुमारेलेला आहे.

आम्हांला प्रत्यही ज्यांचे नामस्मरण धार्मिक कर्तव्य म्हणून करावे लागते ती आमचीं सारी पुण्यक्षेत्रे तीं 'अयोध्या, मथुरा, माया, काशी, कांची, अवतिका, पुरी हारावती ते जगन्नाथपुरीपर्यंत, मथुरेच्या सीनाक्षीपासून तों कामरुपातील कामाक्षीपर्यंत, आमचीं पुण्यक्षेत्रे आज स्वतंत्र, मुक्त शुद्ध झालीं आहेत. ह्या आमच्या पुण्यक्षेत्राप्रमाणेच प्रत्यही आम्हास आमच्या राष्ट्रंतयाचे स्मरण करून देणारा आणि आमच्या पुण्यतीर्थांना आवाहन करणारा जो मंत्र, जो प्रत्येकाला स्नानाच्या वेळी म्हणावा लागतो त्या "गणेश यमुने चंच गोदावरि सरस्वति । नमंदे सिंधु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधि कुरु ॥" ह्या मंत्रातील ती गंगा, ती यमुना, ती गोदावरी, ती सरस्वती, ती नर्मदा, ती कावेरी हीं आमची पुण्यतीर्थेही, ह्या आमच्या राष्ट्रीय पुण्यसंस्थाही, ह्या भारतीय महाराज्यात आज विमुक्त आणि विपुद्ध होऊन सामावलेल्या आहेत—

पण, ह्या पुण्य सरितात सिंधु कां दिसत नाही ?

सिंधु कोठे आहे ?

हाय ! हाय ! ह्या पुण्य सरितातील पुण्यतम सरिता जी सिंधु ती मात्र अद्यापि या महाराज्यात सामावलेली नाही ! सिंधु आम्हांस अनूनही अंतरलेली आहे.

काय म्हणता ? आता सिधूम विमरा ! तिचें नांव त्या मंत्रातून गाळून टाका आणि तो तुमचा स्नानाचा मंत्र आता यापुढे अर्धाच म्हणत जा ? नाहीतर अमके सोमे गोमे आमच्यावर रागावतील, आमचा द्वेष करू लागतील ! म्हणून सिधूचा संबंध सोडून द्या ?

छे ! छे !! मारें जग जरी आमचा द्वेष करू लागलें, किंवा साऱ्या जगाचा जरी आम्हांस द्वेष करावा लागला तरी सिधूचा संबंध आम्ही सोडणार नाही, तोडणार नाही, सिधूम आम्ही विसरू ? सिधूचाचून हिंदु ? ! अर्धाचाचून सत्त्व ! प्राणाचाचून कुडी ! अशक्य, अशक्य ! जोवर अक्षरी हिंदु जिवंत आहे तोंवर तो सिधूम विनरणें शक्य नाही !

सिधू सुवत

जिच्या काठावर आमच्या प्राचीनतम वेदपंथी ऋचांचीं पहिलीं सामगायनें गाझिलीं, जिच्या पुण्यमज्जिलांहीं आपल्या संध्यावंदनातील अर्घ्ये दिलीं आणि जिला अत्पाश्राने वेदातील देवतांमध्ये स्थान देऊन तिच्यावर मुंदरांतील सुंदर सूननें रचलीं त्या तुला, हे 'अंबितमे, गवीतमे, देवीतमे,' सिधू, आम्ही कधीही विसरणार नाही. तुम्या परिसरामध्ये आमच्या प्राचीनतम राजपंथींनी नि ब्रह्मपंथींनी केलेल्या यज्ञाच्या प्रदीप्त हुताशनात जेव्हा हवि समपिले तेव्हा अंतराळात थुंच थुंच दरवळत गेलेल्या त्याच्या सुगंधानी लालापित होऊन अद्रि, वरण, मरुतादिक देव त्यांचे त्याचे हविर्भाग स्वीकारण्यास तुम्या तीरी येत आणि मोगरगासमवेतच तुमें मुमधुर मलिल पिऊन प्रसन्न होत ! त्या तुला हे सुरमरिते सिधू, आम्ही कधीही विसरणार नाही.

महाराष्ट्रास सिधुजलाची तहान

त्यातही ह्या आमच्या महाराष्ट्रासच तरी पूर्वापासून तुम्ही अबोट ओड लागलेली आहे. पूर्वी अकदा जेव्हा तू आम्हांस अशीच अंतरली होतीस तेव्हाही पारतंत्र्याच्या बंदिवासातून तुला मुक्त करण्यासाठी ह्या महाराष्ट्राचें चतुरंग सैन्य भुतरदिशेवर चढून गेले. कारण दक्षिण दिग्विजय साधला पण उत्तर दिग्विजय भुरला असें हळूहळूत आमचा शिवाजी राजा मरण पावला होता. त्याची ती अपुरी जिच्छा पुरी करण्यासाठी नर्मदा ओलाडून बाजीरावाने चंबळ गाठली, पण नुसते चंबळचें पाणी पिऊन काही आमच्या विजयिष्णु घोड्याची तहान आगली नाही ! म्हणून 'त्या मोंगल बादशहाची दाढीच जाळून टाकनो' असे गर्जत बाजीराव दिल्लीवर चालून गेला. आमचे जयिष्णु घोडे यमुनेचें पाणी प्यायले, यमुनेचें पाणी प्यायले. पण त्याची विजयकृष्णा भागेना. म्हणून ते धुडे घुसले. त्यांनी झतडू (सतलज) ओलाडली, बितस्ता (जेहलम) ओलाडली आणि मल्लेच्छाना पादाक्रांत करीत करीत त्यांनी जेव्हा अटकेवर भगवा जरिपटका अमरारल आणि तुजें तोर गाठून तुजें तें पवित्र सलिल आकंठ प्राशिलें तेव्हाच काय ती त्याची विजयकृष्णा शणभर आगली ! त्या तुला

जितर कोणीही जरी अकेबेळ विसरले तरी हे श्रोतस्विनि त्रिधु, हा आमचा अकेटा महाराष्ट्र झुडून तुला पुन्हा विभुवत केल्पावाचून राहणार नाही ! ”

रोवटचे वाक्य जुच्चारीत व्याख्यान संपवून बीर सावरकर परत पिरू लागताच त्यांच्या व्याख्यानाच्या बरील रोवटच्या तेजस्वी छेदकातील वाक्पमावाक्पा-सरसी त्या सहस्रावधि श्रोत्यांच्या हृदयांत हंलायत चाललेल्या भावनांना महापूर यावा तसें होऊन ‘बीर सावरकर की जय’ ‘स्वातंत्र्यलढी की जय’, ‘क्रांति-कारकांचा विजय असो’ अशा गर्जनांच्या लाटांवर लाटा असूळू लागल्या !

* * *

भाषण चौथें

सांगता महोत्सवाचा समारोप

दि. १२ मे १९५२ या दिवशी या महोत्सवाचा समारोप करणारें बीर सावरकराचें पुत्रील भाग्याचें भाषण झालें :

“ गेलें दोन दिवस दिवंगत सप्तस्र क्रांतिकारक हुतात्म्यांना नि बीरात्म्यांना श्रद्धांजलि वाहण्याचा आणि ‘अभिनव भारत’ सांगता समारंभाचा जो महोत्सव अतिवया भव्य आणि चैतन्यमय वाटाने गुम्हा साजरा केलात त्याविषयी ह्या अल्प-कार्ये स्थापिलेल्या पुष्पाच्या स्वागत मंडळाचे आणि गुम्हा पुणेकर नागरिकांचे मी प्रथमतः मनःपूर्वक आभार मानतो. तथापि त्या गेल्या दोन दिवसांच्या महोत्सवातील कार्यक्रमापेक्षा त्यातील आजच्या ह्या तिसऱ्या दिवसाच्या कार्यक्रमाचें रमरूप नि महदव वेगळेंच आहे. कारण, पुणें महापालिका ही राज्यसत्तेचेच अंक भुषण आहे. अशा ह्या अधिकृत नि प्रातिनिधिक सत्तेने गेल्या दिवंगत क्रांतिकारकाचाच महद, सर स्वातंत्र्यप्राप्तीचा आजचा सोनेरी दिवस पाहू शकत असलेल्या विद्यमान क्रांतिकारकावाही आज जो कुतज्ञ बहुमान केला त्याचें भूष्य दुहेरी आहे.

ह्या समारंभात दिवंगत हुतात्मे आणि बीरात्मे यांचाच वाच तो सत्कार करून त्यांना श्रद्धांजलि वाहण्यात यावी असें अल्पमंडळाने प्रयत्न ठरविले होतें. त्याप्रमाणे ती श्रद्धांजलि काल वाहण्यात आली. ह्याचें मुख्य कारण मी परवाच्या व्याख्यानात मागितलेंच होतें की, ह्या अल्प घडवून आणण्यात माझ्यासारख्या विद्यमान क्रांतिकारकांना पुढाकार घ्याय लागला. यामुळे आम्ही आमच्याभोवतीच दिवे ओवाळून घेण्यामाठी हा समारंभ घडवून आणत आहो, स्वातंत्र्ययुद्धाचा सोळा अतिहास लिहिण्याचा वाच हाणून पाहण्यामाठी सरा अतिहास वसा घडला ते सा.वा. ८-१९

दर्शविषयाच्या मुख्य हेतूने नव्हे, असा आक्षेप काकदूष्टीला सुद्धा घेता येऊ नये ह्या-
स्तव ह्या समारंभात केवळ विद्यमान श्रांतिकारकांच्या सत्काराचा कोणचाही कार्यक्रम
न ठेवता केवळ दिवंगत मगसत्र श्रांतिकारकांना गौरविण्याचाच काय तो कार्यक्रम
आम्ही ठेवलेला होता. परंतु त्यायोगे सगसत्र श्रांतिकारक पक्षाचा यथावत् वृत्तान्त
ज्या बहुमंस्याक लोकांना अद्यापही अवगत नाही त्याचा असा अपसमज होण्याचा
संभव होता की जे सगसत्र श्रांतिकारक आज विद्यमान आहेत ते ऐकंदरीत दिवंगत
झालेल्या श्रांतिकारकांभित्तक सन्मानाहं नाहीत. परंतु हा अपसमज टाळण्यासाठी
आणि काळ स्वागत मंडळाने नि आज प्रत्यक्ष पुनं महापालिकेने जो ह्या विद्यमान
श्रांतिकारकांचाही कृतज्ञ गौरव केला तो किती अचिन्न होता हें विरादिण्यासाठी ह्या
विद्यमान श्रांतिकारक वर्गाविषयी काही झुल्लेख करणे हें मी माझे वर्तव्य समजतो.

आम्ही मृत्यूला भ्यायलो नाही, मृत्यु आम्हांस भ्यायला.

विद्यमान सगसत्र श्रांतिकारकांत नि दिवंगत सगसत्र श्रांतिकारकांत वर्गशः
बोलावयाचें तर अक्षय विवेक आहे. केवळ योगायोग ! स्वदेशाच्या स्वातंत्र्यार्थ
ब्रिटिशांशी मगसत्र समरात झगडत असताना काही वीर रणांगणी पतन पावले,
आणि काही तें स्वातंत्र्यसमर संपेतो न्हवत असताही केवळ योगायोगानेच पतन पावले
नाहीत. जे श्रांतिकारक आज विद्यमान आहेत त्यांच्यातील व्यक्तिशः नव्हे, तर
वर्गशः बोलावयाचे म्हणजे, बहुतेकांनी कष्ट, छळ, काळेपणी, कारागार, गोळीबार
अशा सर्व मंकटांना दिवंगत श्रांतिकारकांच्याप्रमाणेच अटळ धैर्यनि तोंड दिलेले
आहे हें काल स्वागत मंडळाच्या बत्तीने विद्यमान श्रांतिकारकांचा सत्कार झाला त्या
वेळेस त्यांच्यापैकी काहींना जो अत्यंत भोटक परिचय मी करून दिला त्यावरूनही
आपल्या घ्यानात आलेच अनेक ब्रिटिश राज्यद्रोहाविषयी झालेल्या अनेक सदस्यात
काही श्रांतिकारकांना फांसी झाली आणि आपण 'दिवंगत श्रांतिकारक' म्हणून आज
त्याम गौरवीत आहो. पण त्याच छटत्यात त्या कटाचे मुख्य सूत्रचालक अमलेले
आणि ज्याच्या प्रेरणेने त्या फांसी गेलेल्या श्रांतिकारकांत होतात त्याचें तेज मूदनः
संचरलें अने काही श्रांतिकारक योगायोगानेच सुटून गेले नि जिवंत राहिले. सुदिराम,
कन्ह्यालाल दत्त फांसी जाऊन हुतात्मा झाले. परंतु त्याचे श्रातिगुरू श्री. अरविंद
भोय हे निक्षेपी म्हणून योगायोगाने सुटून गेले आणि स्वातंत्र्ययुद्ध संपेतो जिवंत
राहिले ! लडाखीत मरण देणें हा बहुधा योगायोग अमतो. लडाखीत गोळ्याच्या
पहिण्या फेंकीमरणाच काही वीर तत्काल मरण पावताना, काही त्यानून वाचून
मगशी तशा अनेक लडाया देत अमताही त्यांच्या हैराण करीतो योगायोगाने जिवंत
राहतात. पण ते दिवंगत वीर नि हे विद्यमान वीर हे वीरत्वाच्या दृष्टीने सारनेच
सम्माननीय अमतात. मिहगड घेताना तानाजी नडत मेलाल. पण त्याच्याच जवळ
लडून अमलेला आणि मराठ्यांना पुन्हा गावरून तमाच लडत लडत तो गड जिबून

वेणारा सूर्याजी विजय पाहण्यास जिवंत राहिला. पावनाखिंडीत वीर बाजी रणात पडला पण शिवाजी राजा निसटून जाऊन, तथा संभर लढाया देत देत, स्वतंत्र हिंदुराज्याच्या छत्रपतित्वाचा विजयी राज्याभिषेक स्वतःवर करून घेतील जिवंत राहिला. अर्थात् कोण मेला आणि कोण जगला ह्या रणघाभीतील योगायोगावरून हुतात्म्यांची नि वीरात्म्यांची योग्यता ठरत नाही. तर ती सत्समरात देहपतन होतीलों किंवा विजय मिळेतों कोण लढत राहिला ह्यावरूनच ठरते.

ब्रिटिशांनी झालेल्या स्वातंत्र्ययुद्धात लढत राहिलेल्या सशस्त्र क्रांतिकारक पक्षातील दिवंगत नि विद्यमान क्रांतिकारकांनाही हाच न्याय लागू आहे. आज विद्यमान वत्तणाच्या अगदी ह्या सत्तकाच्या प्रारंभीच्या अभिनव भारतीय क्रांतिकारकांपासून तों नेताजी सुभाषचंद्रांच्या भारतीय स्वातंत्र्य सेनेतील (I. N. A. मधील) सैनिकांपर्यंत अनेक वीरांस जसे आहेत की ते जे आज जिवंत आहेत ते केवळ योगायोगाने ! रणघाभीत मारले गेले नाहीत म्हणूनच काय ते होत. आम्हा विद्यमान क्रांतिकारकांपैकी अनेकांनी आपण होऊन चालून जाऊन फांगीच्या सांवाणा तीतलीनवा गदागदा हलकिले आहे, पण तरीही जर आम्ही आज जिवंत असू तर ते आम्ही मृत्यूला न्यायलो म्हणून नव्हे ! तर मृत्युच आम्हास न्यायला म्हणून होय ! !

ह्यास्तव दिवंगत सशस्त्र क्रांतिकारकांना, हुतात्म्यांना परवा आपण सहजावधि नागरिकांनी भी भद्राजालि वाहिली तिष्ठ्यानंतर काल युत्सव मंडळाने आणि आज प्रत्यक्ष पुणे महापात्रिकेने विद्यमान क्रांतिकारक वीरात्म्यांचाही तथाच गौरव केला ही गोष्ट अत्यंत न्याय्य आणि प्रुचित अतीथ जाली.

माझ्या हिंदुत्वात सशस्त्र क्रांतिकारक पक्षातील हुतात्म्यांचा नि वीरात्म्यांचा जेवढ्या भव्य प्रमाणावर प्रकटपणे हा ओ पहिनाच सरकारसभारत राजविन्दा गेला तो पुण्यानेच होय ! त्याचप्रमाणे समा सत्कार समारंभ करण्यास साऱ्या हिंदुत्वातील जी पहिली प्रमुख प्रातिनिधिक संस्था पुढे आली तीही पुण्याची महापात्रिकाच होय. आरत्या पुण्याच्या परंपरेत नि पुण्याजीस अनुरूप असलेला हा गौरव संपादून आपण हुतायें झाला आहोत

स्वातंत्र्याचा सगळ्यात मोठा शत्रू अराजक होय !

प्रातिकाल सपत्ताय आणि स्वदेश स्वतंत्र होऊन स्वराज्य स्थापन होनाच आता आपले शत्रूंचे पहिले राष्ट्रीय बर्तव्य हे असावयात पाहिजे की नाशिकालातील आणखी राष्ट्रीय फॅगवलेल्या राज्यविध्वंसक वृत्तींना नि माघनांना तत्काल विमर्जून राष्ट्रात विधायक नि निबंधनील धूर्तनि वचंस्व स्वातंत्र्य पाहिजे. परराज्य झलधून पाडण्यासाठी गुप्त कट, सत्कार बहाली, भयकरवाद, निबंधभंग, परराज्य-द्रोह हीं गर्व साधने पुण्य अमतात, अपरिहार्य अमतात पण जर हीं साधने नि ह्या सर्व वृत्ति स्वराज्य स्थापन होनाच पचमहापतनापारतांच अग्र्यं ममजून

तत्काल टाकून दिनीं नाहीत तर बाहेरच्या नवूहूनही स्वराज्यास तीं प्राणघातक ठरल्यावाचून रहात नाहीत. ही जाणीव दूरदर्शी श्रुतिकारक पुढाऱ्यांना श्रुतिकालातच अतर्की धुकटतेने झालेली असे की 'अभिनव भारत' ह्या गुप्त आणि मित्र-मेळा किंवा लंडनमधील Free India Society सारख्या प्रकट शालांतून तिची सविस्तर चर्चा केली जाओ. श्रुतिकारकांना तशी चेतावणी दिली जाओ. सुदैवाने ह्या त्या श्रुतिकालीन वस्तुस्थितीचा पुरावा आजही काही अंशी अपलब्ध आहे. मी मग १९०८-०९ मध्ये लिहिलेला, अंग्लिश भाषेतील War of Indian Independence 1857 हा ग्रंथ आता प्रकटपणे प्रकाशित झालेला आहे. त्यात ह्या विधेयाची (Point ची) चर्चा नि समर्थन आपल्याला ठामी ठामी सापडेल. त्याचप्रमाणे हिंदी संस्थानिकांना श्रुतिपक्षात मिळण्यामाठी आवाहन करणारी 'Choose, O ! Indian Princes !' नांवाची जी अेक महत्त्वाची गुप्त अंग्लिशपुस्तिका मी लंडनमध्ये प्रसिद्धिली होती आणि जिचा त्या घेळी खूप गाजाबाजा झाला होता ती नव्वध नमली तरी तिच्यातलं अेक बरील विषयाला लागू असलंला महत्त्वाचा धुतारा-आजही अपलब्ध आहे. अर्थात् तो धुतारा तरी अपलब्ध ठेवण्याचें अथे 'Unrest of India' ह्या पुस्तकाचे कर्ते म्हालेन्टाशीन बिरोल ह्या आमच्या प्रतिस्पर्ध्यालाच आहे ! ह्या प्रलेखीय पुराव्यावरूनही (Documentary evidence) बरून हें स्पष्ट होओल की अगदी श्रुतिकालीही परराज्य झुलधून पाडलें जाताच स्वराज्याची स्थापना कोणत्या मूलभूत सत्त्वाच्या पायांवर नि साधनादी केली पाहिजे ह्याचा आराखडाही श्रुतिकारवानो निश्चित करून आपल्यासमोर ठेविला होना. त्या वेळी ह्या प्रकरणी आम्ही श्रुतिकारकांना देत असू त्या अपदेशाचे सार मी खालील श्रीद-वाक्यात व्यक्तविलेलें बरील प्रलेखात सापडेल. स्वराज्य प्रस्थापित होनाच श्रुतिकालातलं श्रीद वाक्यें विमुर्जून स्वराष्ट्राने तत्काल खालील श्रीदवाक्यें आपल्या कार्यक्रमफळकावर आणि हृदयावर कोरून टाकलीं पाहिजेत की, Constitution within—Revolution outside ! Law within—Sword outside ! Peace within—War outside !

स्वराज्य स्थापन झालें म्हणजे पहिल्याच दिवशी काही

रामराज्य स्थापन होअू शकत नाही

कोणताही देश पारतंत्र्याचें जोखड फेकून देवून स्वतंत्र होतो याचाच अर्थ असा वसतों की पारतंत्र्याच्या कालात परकीय सन्नी त्याची जी विघटना केलेली असते; त्याच्यात दास्यप्रवण वृत्तीची जी ओपासना केलेली असते; यलात्वार, छळ, निष्पीडन याहींकरून त्याची जी दुर्दसा केलेली असते; दुष्काळ, दारिद्र्य नि दंथ ह्याचा जो तथे हाहाकार भाजविलेला असतो तो स्वातंत्र्यमपादनाच्या पहिल्या दिवशी त्या देशात यद्वाणी तसाच शांतीन राहिलेला असतो. स्वातंत्र्यानंतर जी

स्वराज्यीय शासनसंस्था सगोलग कारभार पाहू लागले तिला ती कोणच्याही राज-
कीय पक्षाची असली तरी, हा सर्व हाहाकार नि दुर्दशा अेका दिवसात कोण्या
जादूच्या काढीसरशी नाहीशी करता येणं अशक्य असते. अशा वेळीं सर्व नागरिकांचें
मुख्य राष्ट्रीय बर्तव्य हेंच असतें पाहिजे की, काही काळ तरी कळ सोयून आपल्या
स्वकीय शासनास ती दुर्दशा निवारण्यासाठीं समय तें तें साहाय्य प्रत्येकी आपल्या
परिस्थितीने नि सहनशीलतेने देत राहिणें पाहिजे. आज राज्यकारभार काँग्रेस
पक्षाच्या हाती आहे. त्यांच्या हातून चमर चुका प्रत्यही होतात म्हणून गिकडे
तिवडे ओरड चालू आहे. पण कुम्ही लक्षात ठेवणें पाहिजे की, मागच्या अनेक नियड-
शुकोत काँग्रेस पक्षाला बहुमतानें निवडून देऊन त्यांच्या हातून अनाच चुका पडत
आल्याची अशीच ओरड बऱ्हा जनतेने चालविली असता पुन्हा पाण्याच्या बंला-
प्रमाणे झोळजावणें थांबून त्या काँग्रेसी मतपेटीशी येताच जनतेने आपलीं मतं गेल्या
निवडशुकोतही त्याच काँग्रेस पक्षाला बहुमताने टाकलीं आणि राज्यकारभार पुन्हा
त्यांचे हाती दिला. त्यांनी काही यत्ने तो कारभार कुमण्या हातून छिन्नातून घेतलेला
माही, जर आता त्यांच्या हातून चुका पडत असतील तर त्या दोषापा अर्वाजिद्विक
बादा त्या बऱ्हा जनतेपास आहे. न्यायाच्या दृष्टीनें हेही स्पष्ट वेळ पाहिजे की,
आतिकाळ संपतासंपताच नवनिर्मित स्वराज्याची पडी नीट बसविण्याचें कठीण कार्य
बहुमताने काँग्रेस पक्षाच्या हाती मोर्पविलें न जाता दुमण्या माम्यदावी, समाजवादी,
हिंदुत्वनिष्ठ प्रभृति भितर कुोजत्याही पक्षांने हातीं जाते तरी काँग्रेसप्रमाणेच काही
अननुभवामुळे तर काही सत्तालोभामुळे त्या भितर पक्षांचे हातूनही अना काही चुका
घडल्याच नसत्या असं नाही. कारण अनाच सरोवरातल्या पाण्यात भरून काढलेल्या
निरनिराळ्या पोहण्याप्रमाणे आपले सारे पक्ष हे अेकाच समाजातून वर येणारे
असल्यामुळे त्यांच्यात ह्या वा त्या प्रमाणात तेच गुणदोष अमण्याचाच सभव अधिक।
अशा स्थितीत तत्कालीन शासन संस्थेकडून काही राजकीय चुका घडल्या, काही
व्यक्तिव्यक्तींचा पक्षीय द्वेषभावनेने छळ झाला, तरी आपण अेकदम डोक्यात राख
घालता कामा नये. माझ्यापुढें योग्यपयाचें तर क्रिटिसाच्या वेळी माझा जो छळ
झाला तो आपण जाणताच. परंतु स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही मला जे कारावात
भोगावे लागले त्यामुळे अधिक मनस्ताप सोसावा त्याला त्यापि मी त्याविषयी
स्वकीय शासनाविषय चकार दावदही काढला नाही. तेही बरील कारणासाठीच होय.

पण परराज्य म्हणजे प्रत्यक्ष राष्ट्रीय मृत्युच !

परंतु आजच्या सत्ताधिकाऱ्याकडून कित्तेक अन्याय आणि देशहिताला घातक
वशी बुद्धत्यें घडतात हे जरी खरे असले तरी त्यामुळे अेकदम चिडून जावून, मी
मघा सांगितलेला तो देशहितकारक मयम खुद्द सामान्य जनतेच्याच नव्हे तर
राजकीय पक्षांच्या तोंडून नि लेखातूनही अशी जीवाविष्ट भाषा निघालेली जेव्हा

मी अंकतो की हूं कमलें स्वराज्य ? ह्यानेसा तें ब्रिटिश राज्यच वरें होतें किंवा रशियाचें राज्य वरें ठरेल ! तेव्हा तेव्हा माझ्या मनात चरं होतें. कारण जयचंदी वृत्ति ती हीच ! हिनेच भूतकाली आपल्या मातृभूमीला पारतंत्र्याच्या भयानक गर्तेत लोटलेलें आहे. मी आरंभीच जें सांगितले होतें की अराजकासारखा आपल्या प्रस्थापित स्वराज्याला दुसरा भयंकर शत्रु नाही. परंतु अेकवेळ तें स्वकीय देशांतर्गत अराजकही किंवा यादवी बुद्धी पुरवले, पण ब्रिटिशांचे, नि रशियाचें तर काय पण देवदूताचेंही परराज्य परवडणार नाही. देशांतर्गत अराजकही अेक भयंकर राष्ट्रीय व्याघ्र आहे. ती कष्टसाध्य असली तरी असाध्य असतेच असं नाही. परंतु परराज्य म्हणजे प्रत्यक्ष राष्ट्रीय मृत्युच होय. ही अुत्कट जाणीव नि भावना आपल्या लोकांच्या रोमरोमात भिनली पाहिजे.

कोणतीही राज्यपद्धति झाली तरी तीत राष्ट्राचें कल्याण कोणत्या मागने साधना येतील ह्याविषयी पक्षभेद आणि मतभेद हे अमणारच. त्यात काही हानि नाही. अुलट ते मतभेद नि.स्वार्थ आणि देशहितप्रेरित असले तर अपकारकच ठरतात. परंतु आता स्वराज्य प्रस्थापनेनंतर कितीही तीव्र मतभेद असले तरी ते आपले मारे मतभेद मतपेटितच सामावले पाहिजेत !

त्या मतपेटिचें बूड फुटकें आहे कीं नाहीं तेवढें मात्र कटाक्षाने पहा ! हे दायित्व (Responsibility) जनतेवर आहेच. परंतु जनतेपेक्षाही ज्या पक्षाच्या हाती घटनात्मक रीत्या राज्यकारभार सोपविला जातील त्या सत्ताधारी पक्षावरच तें दायित्व विनोदतः पडतें. आज काँग्रेसचें राज्य आहे अशी भाषा वृत्तपत्रांतून सर्वत्र वापरली जाते परंतु लोकगत्ताक राज्यतत्वाविषयी आपल्या जनतेत आणि राष्ट्रीय अधिकाऱ्यांतही अद्याप किती अज्ञान पसरलेलें आहे तें अशाच लहान लहान वाक्यांतून प्रकट होणे आणि त्या वाक्यामुळे विपारी विचार राष्ट्रीय मनोभूमिकेत रुजत जाणाना, राज्य काँग्रेसचें नाही राज्य आपणां सर्वांचें आहे. कारभार तेवढा आजच्या पुरता काँग्रेसचा.

ही जाणीव स्पष्टपणे व्यक्त होतील अशी भाषा तोंडोतोंडी रुढली पाहिजे. राज्यकारभार आज काँग्रेसच्या हाती आहे. बुद्धा नव्या निवडणुकीत तो कारभार अितर कोणत्याही पक्षाच्या हाती राष्ट्रीय बहुमत देऊ शकेल. कारण राज्य राष्ट्राचें आहे ! ह्यास्तव जर अराजकाने सकट टाळावयाचें अगेल तर निवडणुकींतून मतदान नि तिचे निर्णय हे घटनेप्रमाणेच, पक्षाधत्वाचा नि अप्रामाणिकपणाचा लवलेस स्पर्श होवू न देता त्या त्या वेळच्या राष्ट्रीय सत्ताधिकारी पक्षाने पार पाडले पाहिजेत. परंतु जर त्याचेच हस्तक मतदान पेटभाचे तळ फोडून ठेवू लागले किंवा ज्या राज्यघटनेविषयी राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची स्वयंशिलाच अगा अत्यंत आदर सोबात अुत्पन्न द्वायमान पाहिजे आहे त्या राज्यघटनेतच पक्षीय सत्तालोभांने राज्यधारक तात्कालिक बहुमताच्या सळावर धारंवार पाळट करू लागले तर लोकशोषही कधी काळी त्या

घटनेला आग लावून देतील, ह्या संकटाची जाणीव त्या त्या वेळच्या राज्यीय सत्ता-धिकारी पक्षाने जर ठेवली नाही तर देशात अराजकाला आभविण्याच्या पापाचे तेच घनी होतील.

‘विरोधी’ नव्हे ‘अल्पमतीय’ पक्ष

ह्या दृष्टीने ब्रिटनच्या लोकतंत्रातून आपण दुमना घेतलेला विरोधी पक्ष हा विधिमंडळातून बापूरला जाणारा शब्दही त्याज्य आहे. राज्यधारक (सरकारी) पक्षा-वाचून जे दुसरे पक्ष विधिमंडळात असतात त्यांना संयुक्तपणे साधारणतः opposition party विरोधी पक्ष असे ब्रिटनमध्ये म्हणतात. पण ब्रिटिश जनतेला त्याच्या सुदावे लोकसत्ताक परंपरेमुळे त्या विरोधी, opposition शब्दाचा अर्थ कमा करान्याचा ते ठावूक असते. त्यामुळे अेकंदर राष्ट्राला अपकारक असेल त्या त्या धोरणात राज्यधारक पक्षाला तो विरोधी म्हणविणारा पक्षही विरोध करीत नाही. बुभयत्ताच्या संगनमतानेच ते वागतात. पण आपल्या अिकडे लोकतंत्रीय परंपरा ही नवीन. त्यापेगे राज्यधारक पक्षाला—सरकारी पक्षाला—विरोध म्हणूनच विरोध करण्याची वृत्ति बळावू नये ह्यासाठी opposition हा विपर्ययप्रवण शब्दच त्याज्य समजणे चांगले. राज्यधारक पक्ष आणि हा विरोधी म्हणविणारा पक्ष ह्यांच्यात सारा विभेद अितकाच असतो की पहिला पक्ष बहुमतीय असल्यामुळे त्याच्या हाती घटने-प्रमाणे राज्यकारभार जातो आणि हा अिन्रपक्षीय पक्ष, ही Opposition party अल्पमतीय असल्यामुळे त्याच्या हाती राज्यकारभार आलेला नसतो. ह्यासाठी ह्या दोन पक्षाना सरकारी पक्ष नि दिनसरकारी पक्ष असें जरी म्हणता येतील तरी बहुमतीय पक्ष आणि अल्पमतीय पक्ष असें मात्र योग्येच अुचिततर आहे ह्या अल्पमतीय पक्षाचे मुख्य कर्तव्य जर देशाला अपायकारक कृत्य राज्यधारक पक्षाचे हातून होणे असें वाटले तर ते हाणून पाडण्यापुरता त्या आसक्तीय पक्षाला (Government) विरोध करणे वैध, परंतु ज्या गोष्टी देशहितकारक आहेत त्यात राज्यधारक पक्षानी मनःपूर्वक सहकार्य करणे, असें दुहेरी काम राहिल.

ह्या मंतर वीर सावरकरानी, खगदी कांतिकालात अंडनमध्ये असतानाच देश स्वतंत्र झाल्यानंतर राज्यघटना कशी अगावी याची चर्चा ते नि त्यांची समाप्ती तक्षण मडळी कशी करील, कांतिकारकातील अनेक वरुण बॅरिस्टरांचा नि आय सी. अेस. चा अभास करणारेच असल्यामुळे घटनाशास्त्राचा (Constitution Law चा) विषय त्यांना कमा अभ्यासाचाच लागे, विविध राष्ट्रांच्या घटना आणि ज्या अंति-हार्मिक परिस्थितीतून त्या अुद्भवतात आणि ब्रिटिश राज्य अुलथून पाडून हिंदु-स्थान स्वतंत्र होणारा कोणकोणत्या समवनीय परिस्थितीतून आपली घटना आपणाम षडबावी लागेल याविषयी स्वतः त्यांचीच व्याख्यानं त्यांच्या फी जिडिया मोनापशी मध्ये कशी होत त्यांचे काही वृत्त मागिने आणि ते पुढे म्हणाले :

भारतीय तरुणांनी, आता प्रथम शस्त्रबळ हवें

आता ह्या अतिशय मशस्वीपणे पार पडलेल्या मांगता ममारभाचा अपसंहार करताना साऱ्या राष्ट्रातील तरुण पिढीला माझे असें आवाहन आहे की, ब्रिटिशां-सारख्या प्रबळ नि बिबट शत्रूच्या हातून आपलें राष्ट्र मुक्त करण्याचें दुर्पट कार्य मशस्वीपणाने पार पाडून ह्या प्रस्थापित झालेल्या रगतत्र भारताच्या महाराज्याचा धारणा आमच्या पिढीने आता तुमच्या तरुण पिढीच्या हाती दिलेला आहे. ह्या राष्ट्रस्वातंत्र्याचे संरक्षण करण्याचा भार आता तुमच्यावर आहे. जर ह्या तुमच्या महाराज्याच्या संरक्षणार्थ आणि मंत्र्यनार्थ तुम्ही, हा सशस्त्र नातिकारकाचा जो धोरणमूर्तिमत्त तुमच्यामोर अभाऱलेला आहे त्यानी केलेल्या निस्सीम त्यागाचा, पराक्रमाचा नि शत्रूचे बळी घेत घेत अर्पिलेल्या स्वप्राणांच्या बलिदानाचा आदर्श दृष्टी-पुढे ठेवून कर्तव्यक्षेपात अतुराल नि असाच बौरवृत्तीने झुजाल तर तुम्ही हें स्वातंत्र्य-संरक्षणार्थ तुमचे कर्तव्य निश्चितपणे पार पाडू शकाल. कारण तुमची आजची तरुण पिढी म्हणजे ह्या आजकालच्या स्वातंत्र्यसंपादक पराक्रमी पिढीचेच पुत्राची किंवा फारतर पोत्राची आहे. ह्या स्वातंत्र्यसंपादक, पराक्रमी, मावळत्या पिढीचें तुमच्या अंगवत्या तरुण पिढीत अतुरलेले रगत नि तेज पुनर घालताच शकून अुठाचें अतिकेंठाजें नि धगधगतें आहे. त्यांच्याअित्वाच मग हे तर त्यांच्याहून मवाळी पराक्रम राष्ट्रस्वातंत्र्यरक्षणार्थ करून दाखवाल तरच तुम्ही त्यांचे पुत्र शोभाल. म्हणून तुम्ही स्वराज्य मिळताच तें अपभोगासाठी मिळालें आहे असें समजू नका हें तुमचे महाराज्य जर सुरक्षित नि प्रबळ करावयाचें असेल तर आणखी दहा वर्षे तरी तुम्हांस स्वातंत्र्यसंपादक पिढीने केला त्याहून दसपटीने अधिक त्याग, अधिक कष्ट नि अधिक पराक्रम केला पाहिजे.

ह्या नव प्रस्थापित भारतीय महाराज्याच्या संरक्षणार्थ नि मंत्र्यनार्थ आता अितर सर्व गोष्टींच्या आघी, मध्यें नि नतर आवश्यकता आहे, दुर्धयें नि प्रबळ शस्त्र-बळाची!

कारण आजही मारी मानवजात राष्ट्रावादाच्या नि शस्त्रवादाच्याच राजकीय पातळीवर अुभी आहे ही खूणगाळ बाधून देवा! जी राष्ट्र स्वतःच्या शस्त्रबळाच्या आधारावर स्वतंत्र आहेत तींच काय तीं जाज खरीखुरीं स्वतंत्र आहेत. आणि अितर दुर्बळ राष्ट्रावर आपापले वचस्व स्थापण्यासाठी खटपटत आहेत. ही वस्तु-स्थिति आहे. अफिमो स्वप्नरजमात न रंगता जर तुम्हाग ह्या वस्तुस्थितीत आणि ह्या आक्रमक सशस्त्र राष्ट्रांच्या घनाघनीत जगायचें असेल, जर खरीखुरीं स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून अजेयपणे जगायचें असेल तर शौर्यव्या नि दुर्बळपा शांतिपाठाच्या मृग-जळाच्या पाठीमागे धावत मुटण्याची तुमची हाडीमाती छिळलेली सोड सोडून देऊन अेरमहा आपल्या ह्या स्वतंत्र हिंदुराष्ट्राचें रोखठोक शस्त्रबळ अितर आजच्या कोण-त्याही राष्ट्राच्या शस्त्रबळाअितर तरी समर्थ बनविण्याचे कार्य तत्काळ हाती घ्या.

स्वतंत्र होताच आज ज्या पक्षाच्या हाती आपल्या राज्यकारभाराची सूत्रे पडलेली आहेत त्यांनी स्वातंत्र्यानंतर चार वर्षे अजून गेली तरी असा प्रकारच्या प्रचंड नि अजेंय सैन्यबळाची सज्जता करण्याच्या दिशेने पहिले पाऊलसुद्धा अजून टाकले नाही. ही त्यांची अक्षम्य चुकी होत आहे. त्यांच्यातील काही प्रमुख पुढारी अजूनही मोठ्या मैदानी जागतिक घोषणा करीत आहेत की, आम्हांला ज्या अर्थी कोणावरही आक्रमण करण्याची इच्छाच नाही त्या अर्थी आमच्यावरही कोणी आक्रमण करील असें आम्हांत वाटत नाही. यास्तव आम्ही सैन्यबळाच्या नढाजीडीचें आततायी पाप करणार नाही!

ह्या अनाच दुवळ्या वृत्तीने आपल्या राष्ट्राची गेली अनेक शतके अपरिमित हानि झालेली आहे. शेरशामेंदयांनी आम्ही तुमच्यावर केव्हाही आक्रमण करू इच्छित नाही असें लाड्यांना सांगणें हें जितकें हास्यास्पद आहे तितकेंच अमेरिका, ब्रिटन, रशियासारख्या हाती अंटेमबांध घेऊन बुध्दा असलेल्या आजच्या जगाच्या राष्ट्रांना आमच्या ह्या आज हाती रिहल्ट्श्वरें सुद्धा पुरेशी नसलेल्या भारताने, आम्ही तुमच्यावर आक्रमण करू इच्छित नाही म्हणून सांगणे वालिशपणाचें आहे! आणि आम्ही असें त्यांना आश्वासन दिले म्हणजे ते आमच्यावर आक्रमण करणार नाहीत असें विश्वासणें ही बावळेपणाची परमावधि आहे !

अनाच मनोवृत्तीचे काही सत्तावादी पुढारी आणि त्यांचे अनुयायी शास्त्रबळ हें तुच्छ नि आत्मघातकीच काय ते आहे हे सिद्ध करण्यासाठी सांगत असतात की अहो जे जे शास्त्रबळावर भर देतात त्यांची त्याची कोण दुर्दशा झुजते ते पहा ! तो हिटलर, तो मुगोलिनी, तो जपानचा टोजो ह्यांनी शास्त्रबळाची काम धरली, ह्यामुळेच त्यांचा नि त्यांच्या राष्ट्राचा विध्वंस झाला ! हिटलरचा नि मुसोलिनीचा नि टोजोचा विध्वंस झाला हें खरेच आहे पण तो कोणी केला ! नि वसताने केला ? अमेरिका, रशिया नि ब्रिटन ह्यांनी चायबलच्या पुरश्चरणाचा मारा केला आणि अहिंसक धम्मपदाच्या लक्षावधि प्रतींचा जर्मनी जपानवर पाऊस पाडला म्हणून का त्यांच्या हिंसक शास्त्रबळाचा विध्वंस झाला ? नाही ! नाही ! जपान जर्मनीच्या हिंसक शास्त्रबळाच्या शंभर पटींनी अधिक विध्वंसक नि हिंसक असलेल्या अंटेम बांधच्या अणु-व्यवस्था, शास्त्रबळानेच तो विध्वंस होऊ शकला. म्हणजे अेकपट शास्त्रबळाचा विध्वंस नि शास्त्र शांतिमूक्तानी होत नाही तर मन्वापट शास्त्रबळानेच काय तो होऊ शकतो. हेंच वग हिटलर, मुगोलिनी नि टोजोच्या पराभवाने आम्हांस शिकविला आहे.

अेकड्यापक्षाठी रशियामध्ये सोव्हियेट राज्यशांति विजयी होऊन मतान्तर होताच त्या वास्तववादी राज्यचालकांनी पहिल्या प्रथमची योजना हाती घेतली ती अस्मावत् शास्त्रबळ, प्रचंड नि अमीष लाल सैन्य आभारण्याची नि सज्ज ठेवण्याचीच होती. मग ओद्योगिक कारखान्याच्या, शेतीच्या, शिराणाच्या दुष्यम पंचवार्षिक योजनाची गोष्ट !

कारण, तुम्ही मान्या देशभर लागू करताने अगारलेत, शाळा काढल्यात नि संपत्तीचा धूर तुमच्या राष्ट्रात निघू लागला तरी जर त्या सर्वोच्च तुमच्या राष्ट्र-स्थानी अमलेल्या प्रबळ राष्ट्रांच्या सशस्त्र आक्रमणापासून संरक्षण करणाऱ्या मूदलाचें, नौदलानें, नि विमानदलाचे सवायी सशस्त्रबळ तुमच्यापाशी नसेल तर त्या तुमच्या मान्या औद्योगिक कारखान्यांची, अन्नधान्याची, विद्यापीठांची नि संपत्तीची लुटालूट करून परकीय आक्रमक घुळघाण अडविल्यावाचून राहणार नाहीत. तरी सशस्त्रबळावाचून अमुरक्षित संपत्ति हीच लुटारू पणसशस्त्र परराष्ट्रीय दरोडेखोरांना अेक प्रलोभन, अेक आमंत्रण असतें. ह्या कटू सत्याचा अनुभव विशेषतः भारताने आजपर्यंत अतिहासात शंभर वेळा पेटलेला आहे. पण भारताचे डोळे अजूनही धुधडत नाहीत. तथापि सोव्हिएट रशियाने ती चूक केली नाही. अतिकेच नव्हे तर अमेरिकेच्या मस्त्रागारात अगदी गुप्तपणे म्हणून तिने अँटमर्बाव नि हायड्रोजनबाँब —अणुध्वम् आणि अणुजघ्वम्— ह्या भीषण अस्त्रांची निपज केली न केली तीच रशियन सोव्हिएटनेही त्याच्या तोंडीस तोंड देणारीं तर्गीच अस्त्रे आपल्याही मस्त्रागारात सिद्ध आहेत असें जगातच आम्हांत दिलें. म्हणून आज रशिया हें बडें राष्ट्र झाले आहे!

कोणतें राष्ट्र 'बडें' ठरतें?

आम्हीच आमच्या वृत्तपत्रात प्रत्यही छापतो, तिघा बड्या राष्ट्रांची बँडक! बडीं राष्ट्रे अमुक म्हणतात नि तमुक म्हणतात! पण आम्हांस हा विचारसुद्धा शिबत नाही की ह्या तीनच राष्ट्रांना हें बडेपण कां आले? अमेरिका, रशिया आणि आता ब्रिटन ह्याच तीन राष्ट्रांना सारे जग Three Big Nations, तीन बडीं राष्ट्रे असें कां म्हणने आणि भारताला Big Nation का म्हणत नाही? तीं तिन्ही राष्ट्रे अध्यात्मशास्त्रात किंवा लोकमन्येत, किंवा क्षेत्रफळात किंवा बुद्धिसमतेत जगामध्ये घेष्ठ आहेत म्हणून? नव्हे, तर तीं तिन्ही राष्ट्रे आजकेवळ सशस्त्रबळात घेष्ठ आहेत, त्यांच्यापाशीं आज भीषणतम असलेलीं अण्वस्त्रे, बायवस्त्रे, जलवस्त्रे सज्ज आहेत म्हणून! म्हणून कायतीं तीं तीन राष्ट्रे बडीं! आणि चाकी सारें जग छोटें! तीं तीन राष्ट्रे म्हणतील ती पूर्व दिशा!

असा ह्या आजच्या जगात त्या बड्या राष्ट्रांजिके तरी आपलें हें भारतीय राष्ट्र सशस्त्रसज्ज झाल्यावाचून आम्ही तटस्थ आहो अशी पोपळ अँटमुद्धा तुम्हाला मारता येणार नाही! आपल्या अज्ञापायध्याशी सशस्त्रसज्ज होवून प्रकट नि गुप्तशत्रु आमच्यावर झेप घालण्यासाठी नि आमच्या राज्याचे लचके घोडण्यासाठी टपून बसले असता तुम्हाला तटस्थ तरी कोण राहू देतो? चिमण्यानी आम्ही तटस्थ अहो म्हणून घोणणा केली तरी मत्ताणे त्याच्यावर झेप घालण्यास पोडेच सोडणार आहेत! तें काही नाही! आजच्या राज्यघारकानी मिळालेल्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करण्या-

साठी तत्काल शस्त्रसज्जतेचें कार्य प्रबंद प्रमाणावर हाती घेतलें पाहिजे. हें त्यांचें पहिलें कर्तव्य आहे. अितर स्वतंत्र नि प्रबळ देशातून तरुणांपासून प्रौढांपर्यंत जमें सैनिक शिक्षण सक्तीने दिलें जातें तसें अवघावत् नि पराक्रमी सैनिकी शिक्षणसर्व नागरिकांना अनिवार्यपणे दिले पाहिजे. विशेषतः झाला, प्रझाला नि महाशालांतून अगवस्था तरुण पिढीला तर स्वराष्ट्राच्या स्वातंत्र्यरक्षणार्थ अतिके रणनिष्णात करून सोडलें पाहिजे की ह्या पांच वर्षांच्या आत निदान एक कोटी हिंदु तरुणांचें अवघावत् शस्त्रांनी नि अस्त्रांनी सुसज्ज असें झुडल, नौदल नि विमानदल भारताच्या वतुः-सीमाचें संरक्षण करण्यास रणसज्ज पविश्यात असें ठाकलें पाहिजे! आजची जगास ठाजूक असलेली सारी शस्त्रे नि अस्त्रेच नव्हेत तर त्याहूनही भीषणतर अशी नव-नवी शस्त्रास्त्रे शोधून काढण्यासाठी आणि घडविण्यासाठी शतावधि रणरसायन-झाला लटपटत राहिल्या पाहिजेत, नि सहस्रावधि शस्त्रास्त्रांचे कारखाने सान्या देशभर घणघणत राहिले पाहिजेत. या पांच वर्षांच्या आत आजच्या जगातील कोण-स्याही राष्ट्रापेक्षा शस्त्रबळात ह्या आपल्या हिंदुस्थानचें हे महाराज्य केवळ सम-बलच नव्हे तर बलवत्तर झालेच पाहिजे.

तसे बलवत्तर झालात म्हणजे मग पाहिजे तर जगाम तुम्ही सागू सकाळ की आम्ही आक्रमण करणार नाही. किंवा आम्ही तटस्थ राहू अिच्छित. त्या शब्दांत तेव्हा काहीतरी अर्थ येथील. आज तुम्हां दुबलाच्या तोंडून निघणारे ते शब्द अर्थ आहेत. अतिकेव नव्हे तर ते तुमच्या स्वतःच्या दुबळेपणाचेंच जागतिक प्रदर्शन करणारे आहेत.

भारतीय तरुणांनो, मया मी तुम्हांस सांगितल्याप्रमाणे आता ह्या स्वातंत्र्य-संरक्षणाचा भार विशेषतः तुम्हावरच आहे. जर ह्या आमच्या जुन्या पिढीच्या हाती असलेल्या आजच्या राज्यशासनाच्या नि नेतृत्वाच्या हातून हे वरील राष्ट्रीय स्वातंत्र्य-रक्षणार्थ अत्यंत आणि सर्वप्रथम अग्रस्थ असलेले शस्त्रसज्जतेचें कार्य पार पडेनामें झाले तर, अराजक न माजविता आणि भ्रतपेटीच्या मार्गे, तुम्ही हे जुने नेमळट नेतृत्व झुगारून घ्या. तुमचें स्वतःचें तरुण नेतृत्व अुभारा, आणि ह्या भारतात पराक्रमी शासन स्थापून वरील शस्त्रसज्जतेचा कार्यक्रम घडाडीने नि घडान्यात पार पाडा! ध्यानात घ्या की अनाज्ज्ञानीय आणि अजेय असे भारतीय शस्त्रबळ असले तरच हें भारतीय महाराज्यही स्वतंत्र नि अजेय राहू शकेल.

स्वातंत्र्यसंपादक अशा दिवसात द्रुतागत्याच्या आणि बीरराज्याच्या बीरवर्च विद्युदीपांनी लसलसाटलेला हा जो बीरस्मृतिस्तंभ तुम्ही अुभारलेला आहात त्या बीरस्मृति स्तंभाचा तुम्हास हाच आजचा निकडीचा संदेश आहे! !

(५)

तेव्हा स्वातंत्र्यसंपादन, आता स्वातंत्र्यसंरक्षण

हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यायें ब्रिटिशांशी झालेल्या सशस्त्र संग्रामात ज्यांनी ज्यांनी प्राणान्तापमंत शूज दिली त्या सर्व ज्ञात-अज्ञात अशा दिवंगत हुतात्म्यांना नि वीरात्म्यांना वृत्त श्रद्धांजलि अर्पण्यास्तव मेच्या १७-व्या दिनांकाला त्यांचा स्मृतिदिनसमारंभ पुण्यास साजरा झाला, ही आनंदाची गोष्ट होय. त्याच दिनाका-
निमित्त सशस्त्र क्रांतिकारकांच्या अतिहासाचें ओसरते दर्शन घडविणारा 'केसरी'चा
अेक विशेषांकही निघत आहे. अितरही काही वृत्तपत्रे विशेषांक काढून किंवा विशेष
लेख लिहून आपापली श्रद्धांजलि त्या हुतात्म्यांच्या चरणी अर्पितेल असें समजते.
पितृतपणाप्रमाणेच अशी सार्वजनिक श्रद्धांजलि दिवंगत देशवीरांना अर्पण करणें हें
आपणा सर्वांचे अेक धार्मिक नि राष्ट्रीय कर्तव्यच आहे.

अेक पय्य

तथापि ज्या अर्थी हा भुव्यापुच्या शंभर वर्षांचा क्रांतिकाल आता अतिहासात
समाविष्ट झाला आहे, त्या अर्थी त्या दिवंगत क्रांतिकारकांचे अमे गौरवसमारंभ
करताना किंवा त्यांचा अतिहास वाचताना आजच्या वर्तमानकाळाच्या दृष्टीने अेक
पय्य तेवढें पाळणें राष्ट्रहितार्थच अवश्य आहे. ते कोणते, कसें नि का तें या लेखात
दिग्दर्शनीत आहोत.

ब्रिटिशांनी केवळ शास्त्रबळाने आपल्या राष्ट्रास पादाक्रांत करून आम्हांस
राजकीय पारतंत्र्यात डावून टाकल्यानंतर आपल्या मातृभूमीला स्वतंत्र करण्या-
साठी सन १८५७-मध्ये आपल्या क्रांतिकारकांनी पहिले सशस्त्र क्रांतियुद्ध लढविलें.
त्याचा प्रारंभ साधारणतः त्या वर्षीच्या मे महिन्याच्या दहाव्या दिनांकाला हुतात्मा
मंगल पांडे याने ब्रिटिश अधिकाऱ्यावर मीरत येथे झाडलेल्या पहिल्या गोळीने
झाला.

तें क्रातियुद्ध शेवटी मोडले. पण सशस्त्र क्रांतिकारकांची परंपरा काही
मोडली नाही, खडिली गेली नाही. ज्वालामुखीचा अेक स्फोट जरी विझला तरी
जिवंत असलेला ज्वालामुखी जसा विझत नाही, त्याचें ज्वालापाही घटक भूमिगत
होवून धगधगत राहतात, त्याचा पुन्हा स्फोट होतो, पुन्हा लोप होतो, पुन्हा स्फोट
होतो तसेच ब्रिटिशांशी ठाणलेल्या आमच्या जिवंत बैराग्या ज्वालामुखीचें झालें.

सार्वभौम संपूर्ण स्वातंत्र्य हे होतें त्या क्रांतिकारकांचें ध्येय ! आणि त्याच्या
त्या काळच्या शब्दांतच सांगावयाचे म्हणजे —

साप विखारी देशजननिचा ये घेऊ चावा ।

अवचित गाठुनि ठकवुनि झुलवुनि कसाही ठेचावा ॥

हैं होतें त्याच्या राजनीतीचें मूत्र ! त्याप्रमाणे साघेल तेव्हा, साघेल तेथे, देशात वा परदेशात, व्यक्तिशः वा समूहानः, गुप्तपणे वा प्रकटपणे, ते आंतिकारक ब्रिटिशांवर सशस्त्र घाले घालीत राहत. ब्रिटिश शासनाचे मूर्तिमत् प्रतीक असलेले हिंदुस्थानातील गव्हर्नर जनरल, गव्हर्नर्स, कलेक्टर्स इत्यादिकांच्यावरच काय पण प्रत्यक्ष मर लडनमध्दये ब्रिटिश अधिकाऱ्यावर ह्या आमच्या आंतिकारकाच्या आंगाने हात टाकण्यात आणि त्यांचे बळी घेण्यास सोडलें नाही. सर्वप्रथम नि सार्वभौम शासनाच्या ब्रिटिशमत्तेचा असा अकेक अधिकारी टिपून टिपून मारला जाताच सारा देश नि परदेशही हादरला जातो. ब्रिटिशानी हिंदुस्थानचें स्वातंत्र्य शस्त्रचळाने छिनाबून घेतलें आह्मे त्याचा हा हिंदूनी घेतलेला सशस्त्र मूड आह्मे हे आपण होऊनच जग बोलू लागले.

जेकोकडे ब्रिटिशसत्तेविरुद्ध सशस्त्र आंतिकारकाचा हा लढा चालू असताच दुसरीकडे ह्या सशस्त्र प्रतिकाराचें अत्युद्यत ज्यांना पचण्यासारखें वा स्वपण्यासारखें नव्हतें अशा देशभक्तांनी निःशस्त्र प्रतिकाराच्या चळवळी शुभारंभ आणिले त्यामुळे सर्वसामान्य जनतेत परसत्तेविषयी तीक्ष्ण असतोप अल्पत होत गेला. सशस्त्र आंतिकारकांनाही हें हवेंच होतें. कारण नि शस्त्र किंवा नैर्घधिक चळवळींना काही केले तरी ब्रिटिशसत्ता भीक घालीत नाही हें जितक्या वेळा सिद्ध होतरी तितक्या वेळा असंतुष्ट जनतेची मने सशस्त्र आंतिकडे पुन्हा मोड घेत

त्यातही हिंदुस्थानचें सार्वभौम स्वातंत्र्य मिळाल्यावाचून ब्रिटिशांचे नि आमचें ठाणलेले वर घमणार नाही अशी निघडी घोषणा ज्यावरून जयतापुढे करता येतील असें त्या काळी साम्या हिंदुस्थानात अुचातील अुच बाक्पीठ अेकच काय ते होते—फासीचा फळा !! म्हणून ते आंतिकारक त्या फासीच्या फळधावरच अेकामागून अेक पडत राहिले आणि स्वातंत्र्यलक्ष्मीचा जयजयकार करीत चालले. त्यांनी देगाला स्वातंत्र्याच्या ध्येयाच्या विसर असा पडू दिल्या नाही. त्याच्या रक्ताने फासीचे माव धुणीपुरी नव्वद वपें सारखे निषळत राहिले होते. त्याची

सतत-शीणित-तर्पण घारा घरीत आली पिढी पिढी ।

हचिर्मुजाची रणकुडातिल आग विषल ना विझू दिली ॥

पुरेसें बळ वाढताच ते पुन्हा अुपड रणात अुतरले. त्यांनी ब्रिटिशसत्तेची कोपणातें छुटलीं, ब्रिटिश सत्तेची शस्त्रागारे छुटलीं.

पहिलें स्वतंत्र अधिशासन

आपल्या शत्रूचा शत्रू तो आपला शत्रू होता मित्र या राजनीतीला धरून भिन्नभाष्या शत्रूस्थानी असलेल्या मुरीपातील बलाढ्य राष्ट्राची त्यांनी मूत्र बाघले.

कित्येकांनी युरोप-अमेरिकेत बघवावतु सैनिकी शिक्षण घेतलं. जर्मनीचं नि ब्रिटनचं पहिलें महायुद्ध जुंपताच श्रान्तिकारकांनी बुध्दपणे जर्मनीचा पक्ष घेतला. बर्लिनला पहिलें तात्कालिक स्वतंत्र भारतीय अधिशासन (प्रोव्हिजनल गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिपेंडंट इंडिया) स्थापून त्याला जर्मनपक्षीय राष्ट्रांची प्रकट मान्यता मिळविली. हिंदी सैनिकाचें पहिलें स्वतंत्र भारतमैन्य अुभारलें नि हिंदुस्थानवर स्वारी करणाची मिढता चालविली. पण तेवढ्यात जर्मनीचाच पराजय झाला; आणि श्रान्तिकारक देशोदेशी पांगले, पण खचून न जाता देशोविदेशी बुढावण्या करीतच राहिले.

अितक्यात दुसऱ्या ब्रिटिश-जर्मन महायुद्धाची संधि आली. ब्रिटिशांना लक्षावधि हिंदी सैन्याची आवश्यकता पडली. तेव्हा सैनिकीकरणाची भारतव्यापी चळवळ अुभावन सहस्रावधि हिंदूंची ब्रिटिश सैन्यात भरती करून, नानामिपाने नि नानावेपाने अनेक श्रान्तिकारक स्वतः सैन्यात प्रवेशले; आणि त्यांनी ब्रिटिशांच्या हिंदी सैन्याची 'राजनिष्ठा' आतून पोखरून टाकली. जपानच्या हाती तिगापुढ पडताच श्रान्तिकारकांनी पुन्हा अकरा स्वतंत्र भारताचें तात्कालिक अधिशासन (प्रोव्हिजनल गव्हर्नमेंट) प्रस्थापिलें आणि त्यास कित्येक राष्ट्रांची मान्यताही मिळविली. ब्रिटिशांनी अुभारलेल्या, परंतु श्रान्तिकारकांनी पोखरलेल्या हिंदी सैन्यातील सहस्रावधि सशस्त्रमज्द सैनिक ह्या स्वतंत्र भारताच्या ध्वजाखाली गोळा झाले. 'बलो दिल्ली'ची वीरगजंता करीत मातृभूमीस मुक्त करण्यासाठी त्यांनी हिंदुस्थानच्या सीमेपर्यंत चढाओढ केली. ब्रिटिशाशी लढाओढ दिली. त्याच वेळी देशातही नि.सस्त्र प्रतिकारकांची बुढावणी झाली. पण त्यांच्यातील अनेक देशभक्त भूमिगत होऊन सशस्त्र प्रतिकार करू लागले. अशी आतून बाहेरून हिंदुस्थानातील ब्रिटिश सत्तेची लाडंगतीड होत चालली, ती तिकडे महायुद्धात जपान-जर्मनीचा मोड होऊन ब्रिटिश पक्षाचा जय झाला तथापि त्यात ब्रिटनचा अितका बाबितपात झाला की, विघटन गेलेल्या हिंदुस्थानला केवळ सशस्त्रवळाने हाती ठेवणें त्यास अगस्यप्राय होऊन गेलें. जातिवंत ब्रिटिश सैन्य ब्रिटनच्या सरदारास पुरगारे नव्हतें. म्हणून त्याच्या बळावरच हिंदुस्थानला दडपून टाकणें असकललें.

सैन्याचा विद्रोह

हिंदुस्थानातील ज्या हिंदी सैन्याच्या बळावर आजवर हिंदुस्थान दडपता आलें सें भूदरनांदनामुढा ब्रिटिशसत्तेविरुद्ध विद्रोह करून उठलेले ! महायुद्धाने पिचून गेलेल्या ब्रिटनला अशा पेचात जीव वाचवावयाचा तर हिंदुस्थानातून चवगवाळें उचलून निघून जाण्यावाचून गत्यतर अुरलें नाही. त्यामुळे जाता जाता जो बाही अपशकून, खोडसाळपणा, मोडतोड नि वाटमारी करता येतील तितकी करून पूर्वी शिकंदराच्या सेना जसा हिंदुस्थानच्या प्रतिकाराने हताश होऊन पडत मडत निघून गेल्या तमंच अजिबाला मन १९४७-मध्ये हिंदुस्थानचें स्वामित्व सोडून देऊन

हताशपणे परत जाणें भाग पडले. सारे हिंदुस्थान ब्रिटिशांच्या वेड्या लोडून स्वतंत्र झालें. ब्रिटिशांच्या राजाने लाटलेली 'हिंदुस्थानचा सम्राट्' ही पदवी सुद्धा त्यांच्या-पामून छिनाबून घेतली. आमच्या अद्रप्रस्थांच्या प्राचीन राजधानीन आज पुन्हा आमचे स्वतंत्र नि सर्वप्रभुत्व-गपन्न भारतीय लोकसम्य प्रस्थापितें मेले आहे. त्या आमच्या प्राचीन अद्रप्रस्थावर आमच्या स्वतंत्र भारताचा सुदर्शनचक्रांकित ध्वज आज पुन्हा फडकत राहिलेला आहे !

अेका घासात सर्व जेवण जेवता येत नाही. कोणचीही अेवढी व्यापक राज्य-क्रांति अेका टप्प्यात घमरी संभर टक्के यशस्वी झाली असें जगात सहसा घडले नाही. दास्त-आपल्याला मिळालेल्या ह्या चरील राष्ट्रीय विजयातही जरी काही खण भरलेले आहे, स्वातंत्र्यसंपादात लागलेले काही घात्र अजून पिघळत आहेत, कोनागोपच्यात काही मोडतोड जरी झालेली आहे तरीही आज ह्या आपल्या विस्तीर्ण देशाच्या तीनचतुर्थांसाहूनही अधिक नि सलग अगा भूभागावरच आपले स्वतंत्र नि अेकछत्री महाराज्य आपण प्रस्थापित करू शकली आहो ही काही सामान्य घटना नाही ! जगातील स्वातंत्र्य-संपादनार्थ घडलेल्या मोडमोड्या राज्यक्रांत्यांन गणली जावी अशीच ह्या राज्यक्रांतीचीही महत्ता आहे जर आपण आपल्या हाती आलेल्या या विस्तीर्ण शनितशेभाग झटपट संपादित करून, आपल्या राष्ट्रात चीर-वृत्ति संभरवू शकलो तर मग—'का कया बाणमघाने !' प्रचळ प्रत्यक्षच्या नुमत्या टणकारामस्त्री हीं धुरलेलीं लुगीभूमी विघ्ने परास्त होतील !

अशाच अेका प्रसंगी समर्वांनी दिग्दिग्ने होणें की, प्रथम "आहे तितुकें जतन करावे " आणि मग त्याच्याच बळावर " पुढे आणिक मेळवावे ! "

ह्या यशस्वी राज्यक्रांतीचें श्रेय समाओक आहे !

स्वातंत्र्य-संपादनार्थ परकी ब्रिटिश सत्तेची आपआपल्या परीने क्षुब्धतेच्या सततच क्रांतिकारक, निःशस्त्र प्रतिकारक, फार काय कोणतीही चळबळ न केलेल्या परंतु देश स्वतंत्र व्हावा अशी मनाजतया मनात ज्यांना राळगळ लागली होती त्या सहानुभूतिक वर्गांमुद्धा सगळ्यांना या अतिश विजयाने श्रेय यथाप्रमाण देण्यात जाले पाहिजे. त्यांच्या सर्वांच्या पराक्रमाने, त्यागाने नि शुभेच्छेने हा विजय, हे संभूय कलित आहे

पैकी नि शस्त्र प्रतिकारकाना ब्रिटिश राज्य होने तेव्हापासून तों आजपर्यंत आपला देश आपली कृतज्ञ अद्वाजीक बुध्दपणे वाहत आला आहे; रयाचा कृतज्ञ मोख माना प्रकारे आजवर करीत आला आहे. ते मुक्तच झाले.

परंतु ज्यांनी स्वातंत्र्याच्या ध्येयाने रणयुग भर मध्यरात्रीच्या काळींगान पहिल्याने फुललें आणि त्याप्रौत्यर्थ ब्रिटिश सत्तेवर तलवारीचा पहिला वार केला त्या मत्तच क्रांतिकारकांचा प्रबट मोख कारणे हें ब्रिटिशगत्ता होती सोवर राखय नव्हतें, पुन्हा क्रांतियुद्धही चालूच होतें.

पण स्वातंत्र्य-संपादनानंतरही काही तुरळक वैयक्तिक अपवाद सोडले तर, यच्चयावत् दिवंगत महाश्वर क्रांतिकारकांचा गौरव-समारंभ असा प्रकटपणे आजवर कुठेही झालेला नाही. तसा समारंभ करून ब्रिटिशांची झुजलेल्या त्या हुतात्म्यांना नि वीरात्म्यांना आपली कृतज्ञ श्रद्धांजलि प्रथम पुण्यातच वाहिली जावी हें पुण्याच्या परंपरागत पराक्रमी क्षेत्रमाहात्म्याला साजेसेच होत आहे. पुन्हा आज जें पुण्यास होतें तें अद्या दिल्लीलाही होण्याचा अत्कट संभव असतो.

यशस्वी राज्यक्रांतीचें अंतिम कर्तव्य आत्मयिसर्जन

जोवर राज्यक्रांति चालू होती तोवर परकीय ब्रिटिशसत्तेचें राज्ययंत्र मोडून टाकणें, त्याचा विध्वंस करणे हेंच आवश्यक नि प्रथम कर्तव्य होतें. कारण तें पर-
चामन झुच्छेदित्याविना स्वातंत्र्यसंपादन अशक्य होतें. त्या क्रांतिकालात वर
घणिलेल्या विध्वंसक क्रांतिप्रवृत्ति हाच धर्म होता.

परंतु हें विसरता कामा नये की, तो आपद्धर्म होता. परसत्तेच्या आपत्तीदून
आपल्या राष्ट्राचें स्वातंत्र्य-संपादन करण्यास्तव असंतोष, अस्तीम, निर्वधभग,
गस्त्राचार, गुप्त कट अत्यादि साधनें योजनारी विध्वंसक क्रांतिप्रवृत्ति त्या काला-
पुरतीच काम ती धर्म्य असते; परंतु जनतेत ती क्रांतिप्रवृत्ति जर तशीच मूळ घडून
राहू दिली तर केव्हा केव्हा आपद्धर्मालाच नित्यधर्म समजण्याची भयंकर भूल जन-
तेच्या हातून घडते आणि त्यामुळे राज्यक्रांति यशस्वी झाल्यानंतरही राष्ट्रात ही
विध्वंसक वैधंदगाही तशीच चालू राहते. त्यामुळे राज्यक्रांतीनंतर घटनात्मक
स्वराज्य स्थापन करणे अशक्य होऊन अपक्रांति नि अराजक माजते. अर्थात् मिळ-
विलेलें स्वातंत्र्यही धोवपात येतें. पहिल्या फेंच राज्यक्रांतीचा इतिहास हा अशा
भयंकर परिणामाचे अंक उबलत अद्यावरुण आहे.

मास्तव जेव्हा स्वातंत्र्य संपादन हें आपले प्रथम साध्य होतें तेव्हा महाश्वर वा
निःशस्त्र प्रतिकारक देशभक्तानी जनतेत मधरबिलेल्वा वरील सर्व विध्वंसक क्रांति-
प्रवृत्तीचें तत्काल विसर्जन करणे हे आपल्या यशस्वी झालेल्या राज्यक्रांतीचें अंतिम
कर्तव्य होय. कारण आता आपलें साध्य स्वातंत्र्य-संरक्षण हे आहे, राष्ट्रसंवर्धन हें
आहे. आता निर्वधनुच्छता नव्हे, तर निर्वधशीलता, विध्वंसक नव्हे, तर विधायक
प्रवृत्ति, हा राष्ट्रधर्म आहे.

परकीय राजवटीविरुद्ध जी अराज्यनिष्ठेची, असहकाराची नि विध्वसाची क्रांति-
प्रवृत्ति आपणच निर्मिलेली होती तिचे आता स्वराज्यनिष्ठ, सहकारी नि विधायक
अशा शांतिप्रवृत्तीत तत्काल रूपांतर केलें पाहिजे. ह्या वर्तल्याचे दायित्व जनतेवर तर
आहेच, परंतु त्याहून दमपटपणाने राज्यशासनाचा भार आज ज्यांच्यावर सोपविला
मेला त्या राज्यशासकांच्यावर हें दायित्व पडलेले आहे. त्यांनी राज्यघटनेच्या बाहेर
केव्हाही पावूल टाकता कामा नये. शासक असोत वा साक्षित असोत, आम्हा

सर्वांच्या राजकीय चळवळी नि कृत्ये आता नैवेधिक, वैध नि घटनात्मक (लीगल, लेजिटिमेट अँड कॉन्स्टिट्यूशनल) कसेतच असली पाहिजेत. पक्षोपपक्षांने सारे मतभेद मतदानपेटीतच मावले पाहिजेत.

माझ्या सहकारी असलेल्या थोरथोर राज्यक्रांतिकारक पुढाऱ्यांविषयी तरी मी हें प्रतिज्ञेवर रांगू शकतो की, आमचें हें मत आजचें नसून, ब्रिटिशांशी जुपलेल्या सत्तास्थ आंतीच्या भर झुजोतही आम्ही आमच्या क्रांतिकारक कार्यक्रमाची हीच मर्यादा आखलेली होती. ब्रिटिश राज्य झुलथून पाडले गेलें, देश स्वतंत्र झाला आणि घटनात्मक स्वतंत्र भारतीय राज्यशासनाची प्रतिष्ठापना झाली की, त्याच दिवशी सत्तास्थ क्रांतिसंस्थेने आपले आत्मविसर्जन केले पाहिजे. सन १९०८ च्या आगेगागे मी लिहिलेल्या १८५७-च्या स्वातंत्र्ययुद्धाच्या इतिहासात जबळ जबळ बरीच आपेतच, मांनि मत्सरही होताच तिचें पहिलें नि शेवटचें कर्तव्य म्हणजे घटनात्मक स्वराज्यस्थापना हेंच असलें पाहिजे हें विस्तरताः विवेचिलें आहे.

हेंच तत्त्व जनतेच्या मनावर बिंबविण्यासाठी आणि ह्या मताच्या क्रांतिकारकाच्या वर्तीने राज्यक्रांतीचें हें शेवटचें कर्तव्य करण्यासाठी हुतात्म्यांच्या या गौरव्यमार्गाच्या वेळीच हिंदुस्थानातील जगभर गाजलेल्या दोनतीन क्रांतिसंस्थां-पैकी 'अभिनव भारत' ह्या गुप्त संस्थेचा गागतासमारांमही प्रकटपणे करण्याचें योजिले.

—केमरी, दि. ११ मे १९५२

* * *

(६)

सामरिक सामर्थ्याची वाढ हीच आजची निकड

पहिला विचार

लोकसत्ताक भारताच्या अठराव्या शतक-विषयक समस्या ह्या विषयावर 'केमरी'चा प्रजासत्ताक दिनानिमित्त जो विशेषांक निघत आहे त्यात मी अेक लेख लिहावा म्हणून केमरीच्या मठाद्वयमहाशयांनी मला बळबिले आहे. असा विषयावर अेक लेखमालाच लिहावी अें मलाही वाटने; परंतु अशी लेखमाला तराळ लिहिण्यास अनेक अडचणीमुळे आज जरी मला मबद नाही, तथापि पाकिस्तान-अनेकितन घटनास्थ-विषयक गधि शास्त्राची निष्ठा होत असल्याची मातमी वाचनाच माझ्या

मनात जो पहिला विचार असळला तो जरी तत्काळ जनतेपुढे माडून टाकला तरी ह्याविषयी मला काय वाटने त्याची वाचकांना रूपरेषा बळू शकेल, अशा आशेने ह्या लेखात तेवढ्याच विचार विशद करून सांगत आहे.

वास्तविक पाहता ज्या दिवशी आगलें हें भारतीय लोकसत्ताक महाराज्य स्थापित झालें, त्याच दिवसापासून आपलें भौमिक, सामूहिक आणि वैमानिक शस्त्र-बळ वाढविण्याचें आणि तें अद्ययावत् आयुधांनी मज्ज ठेवण्याचें कार्य आम्ही तत्काळ हाती घ्यावयास पाहिजे होते. पण गेलीं सोन्यासारखीं सहा वर्षे आम्ही फुकट घालविलीं. नीरावेद्रापासून तो वनमहोत्सवापर्यंत अंतर वाटेल त्या मापेक्षतः अगदी दुय्यम महत्त्वाच्या अमणान्या रिकाम्या नि निकाम्या अलढालीतच काळ दवडला! सगला गोष्टींचाही काही उपयोग अमतोच, जसा घरात लहान मुलांच्या पुरता भावुक-लीचाही उपयोग असतो.

पण अेक महाराज्य हाती येताच आणि त्याच्या भोवती शत्रूंचा गराडा पडला आहे हें दिसताच प्रथमतः सर्व लक्ष त्या महाराज्याचें सामरिक संरक्षण करण्यासाठी अस्यवश्य अशा शस्त्रबळाची सिद्धता करण्यावरच केंद्रित करावयास हवे होतें.

पण नेमकें तेंच कर्तव्य आम्ही जवळजवळ प्रतिज्ञापूर्वक टाळले. शाला, प्रशाळा व महाशाला यांतून तरेण पिढीस मक्तीचें सैनिक शिक्षण देण्याची अगदी प्राथमिक गोष्टमुढा अजून हाती येतलेली नाही. भोंगळ तत्वांच्या शब्दांचे बुडबुडे बुडवीत आणि कागदी घोडे नाचवीत आम्ही शांततेचा दिग्विजय करण्यास निघालो !

कीलक राष्ट्रे (Buffer States)

तेच चीनकडे पाह्या ! ह्याच सहा वर्षांत चीनने त्याचें सारे राष्ट्र अजयावत् आयुधानी शस्त्रमज्ज नि संरक्षणदाम करून दाखविलें. अतिशयच नव्हे तर भारताला भीक न घालता तिबेटचे कीलक राष्ट्र नष्ट करून चीनने त्याच्या महाराज्याच्या विस्तीर्ण सीमांची बळकट तटबंदी केली आणि मनात येताच भारतावर सरळ आक्रमणही करता यावें अशा प्रकारे त्याच्या सीमा आमच्या हिंदुस्थानच्या सीमांशी रेडारेटीने भिडवून टाकल्या. ब्रिटिशांनी त्याच्या हाती हिंदुस्थानचे साम्राज्य असता त्याच्या संरक्षणार्थ चीन आणि रशिया ह्या पलीकडच्या दोन्ही साम्राज्यांना हिंदु-स्थानशी सरळ टक्कर देता येऊ नये म्हणून त्यामध्ये अिकडे तिबेट, नेपाळ, भूतान

चीनला कां हटफले नाही ?

त्याच्या आधारे तिबेटच्या कीलक राष्ट्रावर हिंदुस्थानास जेका शब्दानेही न विचारता जेव्हा चीनने आक्रमण केले, तेव्हा तिबेटात असलेल्या आपल्या वरील हितसंबंधांचे संरक्षण करण्यासाठी हिंदुस्थानने चीनला लगेच हटकावयास हवे होते. पण आमचे भारतीय शासन तसे काही करू शकले नाही. कारण ? आजच्या आमच्या भारतीय शासनाची सामरिक दुर्बलता !

त्यामुळे तिबेटचे कीलक राष्ट्र अतगट गिळून टाकून आज चीन आणि रशिया यांची नलादण सैन्ये आमच्या सीमेच्या अगदी काठावर सज्ज अवस्थेत धुर्मी आहेत ! आणि त्या बळावरच आज चीन बुधदपणे नेपाळ नि भूतान ह्या भुरलेल्या दीन्ही कीलक राष्ट्रांनाही गिळून टाकण्याचे डाव खेळत आहे. अितकेंच नव्हे तर गंगोत्री-पामून बांदिकेदारापर्यंतच्या आमच्या जिऱ्हाळाच्या अतर्गत प्रदेशावरही आपले अधिकार सांगू लागला आहे. कारण आमच्या त्या सीमांवर रेटारेटी करीत धुड्या असलेल्या चीन रशियाच्या बलादण सैन्याची प्रबळ झुज देण्यासारखी अद्यावत् आयुधांनी सज्ज अशी आमच्या सैन्याची दुर्घर्ष फळी आन्ही त्या आमच्या सीमावर अजून धुमी करू शकली नाही.

तो आक्रमक सैन्ये !

भिकडे अुत्तरेच्या या टोकाला हे शत्रुसैन्य नि तिकडे दुसऱ्या टोकाला पाकिस्तान अमेरिकेची आता खरोखरच आपट्याहून बलादण झालेल्या परकीयांची आक्रमक सैन्ये ! पाकिस्तानलाही जन्मून आपल्यासारखी पांचसहा बर्षेच झाली.

परंतु पाकिस्तानने आपल्याभारतें आतिनिष्ठ राजकारणाच्या मागे न लागता अस्तुनिष्ठ राजकारण हाती घेतले आणि आपलें मुख्य लक्ष सामरिक शक्ति वाढवि-
ण्याच्या प्राथमिक कर्तव्यावरच केंद्रित करून व परराष्ट्रीय वारस्यानाचे अनेक डाव-
पेव खेळत खेळत पाक-अमेरिकन संघीभुले ते आज आमच्या मानगुटीस बसत्या-
अितकें प्रबळ झाले आहे हे साचित. अद्या त्यांचे या कारस्वत्तामुळे काय होमील हा
प्रश्न त्याच्या बुद्ध्याच्या चलाखीवर अवलंबून आहे.

पोर्तुगीजांपासून धोका !

आमच्या अुत्तरेकडे ही स्थिति आता दक्षिण हिंदुस्थानकडे पहा. पोर्तुगालचे राष्ट्र ते काय ? पण भारताशी गोवाप्रकरणी प्रसर्गी रणागणातही टक्कर देण्याच्या भीषेपायी त्याने ह्याच पांच-सहा वर्षांत ब्रिटन अमेरिकन गटाची मूत जमवून गोव्याच्या त्याच्या टीचमर राज्यातच अेक बलादण युद्धतळ बनवून सोडल्या आहे. गोवें सोडून जाण्याची तर गोष्ट दूरच, पण पाकिस्तानने भारतावर आक्रमण कर-
ताच पोर्तुगीज आमच्याविरुद्ध पाकिस्तानशी हादमिडवणी करतील व पाकिस्तानला

सर्व प्रकारच्या सवलती नि मोहाय्य देतील अितकेंच नव्हे तर बहुधा त्यांच्या सागरी सामर्थ्याच्या आधारावर महाराष्ट्रावर स्वारीही करतील. मराठ्यांनी पोर्तुगीजांच्या हातून पूर्वी छिनावून घेतलेल्या बमझीप्रभृति मराठी प्रदेशाला पुनः जिंकण्याची भीषण पोर्तुगीजांनी मोडलेली नाही. त्यांच्याही पुढे जाऊन त्यांच्या अद्यावतपणे बलिष्ठ असलेल्या युद्धनौकांचा लहानसा तांडा थावणकोरवर चढाओ करण्यासाठी जर त्यांनी घाडला तर तिकडचे विघडलेले पाद्रिस्तानवादी ख्रिश्चन लोकही आमच्याविरुद्ध बंड करून उठतील आणि गोवा ते थावणकोरपर्यंतचा सारा सिंधुनट पोर्तुगीजांच्या हाती पडू शकेल.

कारण आमचें सामुद्रिक रणसामर्थ्य अजून अितकें पंगु आहे की, सिंधुसागरापासून ते हिंदुमहासागरपर्यंत नि हिंदुमहासागरापासून ती वर धेट गंगासागरापर्यंत भारताची सारी विस्तीर्ण सामुद्रिक सीमा आजही अगदी असुरक्षित नि भुयंडी पडलेली आहे.

ज्यू राष्ट्राचें अुदाहरण

ज्यू राष्ट्राचें अुदाहरण तर ह्या सर्व अुदाहरणांवर कळस घडविणारें आहे. हें ज्यू राष्ट्रही दोन सहस्र वर्षांच्या अस्तानंतर पाच सहा वर्षांपूर्वीच पुनः अस्तित्वात आलें ! त्यांच्या भीवती त्यांचे कट्टर शत्रू असलेल्या अरब राष्ट्रांचा सशस्त्र बेडा पडलेला ! पण त्या लहानग्या राष्ट्राने प्रथमतः आपल्या सान्या स्त्री-पुरुषांना सैनिकी शिक्षण देवून, ब्रिटन-अमेरिकेकडून शस्त्रास्त्रें मिळवून त्यांच्या स्वतःच्या राष्ट्रात शस्त्रास्त्रांचे कारखाने काढून परराष्ट्रीय सधिविप्रहाचीं कारस्थानें खेळत आज स्वतःची सामरिक शक्ति अितकी वाढविली आहे की, त्यांच्या शत्रुस्थानी असलेल्या त्या सान्या अरब राष्ट्रांना त्यांच्यावर चालून जाण्याची धमक होत नाही, अितकेंच नव्हे तर तें ज्यूंचे मिखायल राष्ट्रच येताजाता त्या अरब राष्ट्रावर छापे घालून हैराण करित आहे !

वस्तुनिष्ठ राजकारण असतें तर !

जर गेल्या पाच-गहा वर्षांत, वर दिलेल्या चीनप्रभृति राष्ट्रांनी दाखविलेल्या तडकेने आमच्या राष्ट्रांनेही भ्रांतिनिष्ठ राजकारणाच्या मागे न लागता वस्तुनिष्ठ-राजकारणच अवलविले असतें, प्रथमपासूनच आपलें सामरिक सामर्थ्य वाढविण्याचे आटोकाट प्रयत्न केले असतें आणि त्या दिनेने परराष्ट्रीय सधिविप्रहाची कारस्थानें खेळविलीं असतीं तर भारतही तसाच बलाढ्य झाला असता. आम्हीही ब्रिटन, रशियासारखे स्वतंत्रपणे स्वतःच्या प्रयोगशाळेंत अणुबाँब मुळा करू शकलो असतो. अद्यावत शस्त्रास्त्रांनी सुसज्ज असा प्रचंड भू-दलाच्या, सिंधुदलाच्या नि वैमानिक-दलाच्या संरक्षणाने अकुतोभय झालेला आपला आजचा सुरक्षित वनांकित राष्ट्रीय ध्वज आपल्या दुर्धर्ष तेजाने आज हिमालयावर फडकत राहिला असता !

अजून चूक सुधारता येतील

पण ते वाम्हांस साधले नाही. ती अक्षय्य चूक झाली ! पण ती होऊन गेली ! आता तिचा दुःखेस्वही जो वर केला आहे तो सुद्धा अस्वाच्छपास्वाच्छपा काढण्या-करिता नाही. पण काय चुकी झाली ती कळल्यावाचून ती महत्ता सुधारता येत नाही म्हणून काय तो तिचा दुःखेस्व वर करावा लागला. आता तरी ह्या पाक-अमेरिकन कराराने ओढवलेल्या अचानक संकटामुळे जर आपण ती झालेली अक्षय्य चुकी कडोनिवडणीने सुधारून आपलें सामरिक सामर्थ्य वाढविण्याचे आंदोलन आणि कार्य प्रचंड अस्माहाने नि येगाने हाती घेतलें तर शत्रूच्या वरील पाक-अमेरिकन कराराने आपला हा अंक महत्त्वाचा लाभच झाला असे मानता येतील !

—केसरी, दि. २६ जानेवारी १९५४

♦ ♦ ♦

(७)

महाराष्ट्र हा हिंदुस्थानचा खड्गहस्त झाला पाहिजे

[स्वतंत्र्यवीर सावरकर हे त्यांना शिट्टिवा सरकारने दिलेल्या दोन जन्मठेपींच्या पन्नास वर्षांच्या कालखंडालाही पुरेन आरुने या निमित्ताने स्वतंत्र्यवीराचा मृत्युजय दिन पुण्यास मध्य प्रमाणावर दि. २४ डिसेंबर १९६१ या दिवशी साजरा करण्यात आला. त्या समयी अतःसादलल त्यांनी पुढील भाषण केले.]

सभा संपत आली आहे. सभेमध्ये वक्तव्याची मुद्रा मात्री शक्ति आता संपत आली आहे. मी अत्यंत क्षीण असताना, पुण्याला, ऐकंदर महाराष्ट्राच्या आपल्याने मला जयें लागलें; कारण—त्यांनी माझ्या सत्कारनिधि मंडळाच्या धाता होत्या त्या सर्वांनी—आम्ही पुण्याला येथु म्हटलं जेवढ्याकरिता. मी अंक बोणती तरी सभा येतील अस म्हटलं; आणि मी जिघं आलो. पण आता मला अगदी बोलवत नाही. माझ्या पोटातून मला भुळतात. तुम्ही ज्याला व्याख्यान, व्याख्यान, म्हणत होत, आणि दोन-दोन तास मी जेथे पुण्याच्या गल्ली-गल्लीतून व्याख्यान दिलेली आहेत, तसे व्याख्यान आता माझ्याच्याने देवत नाही. तुम्ही जेथे आतेत हेही अंक व्याख्यानच आहे आपल्या इतजतेच; काही वृत्तज्ञता आपल्यात असावी जिनक आम्ही मेलं आहे हें मी जिनय सोडून मानतो. सरयासाठी, जिनयामाठी असत्य बोलू नये. अवश्य असेल तर अवश्य तें सत्य सांगावं, जिनय बाजूला गेला तरी चालतो. त्याचप्रमाणे:

आमचे तात्या (मेनापति बापट) त्यांचं तरी आता काही नवलं होतं ? ह्या गोमं-
तकात हुल्लड निघाली की, पोर्तुगिजांच्या गोळ्या खायच्या, पण जायचं ! माझ्या
दृष्टीने तें साफ चूक होतं. पण (बापट) ते तिथे गेले. आपल्याला कुणी अंगचुकार
म्हणू नये म्हणून. तेव्हा अशा निघड्या छातीची ज्यांची बाजपर्यंत रीति आहे,
अशा लोकांच्या संबंधानं ज्यांच्या मनात कृतज्ञताबुद्धि आहे, त्या समाजाला काही
तरी भविष्य आहे असं मी समजतो. यापेक्षा अधिक काही बोलणार नाही.

राष्ट्रापुढे आता मरगळ ठेवू नका

तथापि माझंच मन पूर्वीच्या परंपरेनं असं बनलेलं आहे की, मला राहवत
नाही काही गोष्टी सांगितल्यावाचून ! म्हणून मी आपल्याला, मला माझ्या राष्ट्रा-
विषयी जी गोष्ट बाटते . . . ती नुसती गद्यात सांगणार आहे. त्यात छुपमा नाहीत,
अलंकार नाहीत. बापट नेहमी म्हणतात तसं त्यात वनवृत्त नाही. जगदी त्याच्या
पेसाही रड्ड शब्दात सांगणार आहे. आपल्या देशाला सध्या, माझे मित्र श्रीयुत
श्री. म. (अस्. अम्. जोशी) जोशी यांनी सांगितल्याप्रमाणे जे दिवस आले आहेत ते
काहीसे मरगळीचे आहेत ही गोष्ट जगदी खरी आहे. परंतु लोकांपुढे तुम्ही आता
मरगळ ठेवू नका. दोन्ही बाजू ठेवा. कां मरगळ असावी या देशाला या दिवसात ?
चंद्रगुप्ताच्या वेळी जितकं तुम्ही स्वतंत्र-स्वतंत्र हं-समर्थ नव्हे, पण स्वतंत्र होतात;
तेवढा भारताचा तीन चतुर्थांश भाग आज स्वतंत्र आहे. अेकाचं टोक दुसऱ्याला
दिसत नाही अेवढा ! ही दक्षिण पहा ! भाजूसारेवानी बुदपीरची लढाओ मारल्यानंतर
पानिपताचं पत्र येण्याच्या आधी ' प्रतिज्ञा केली - बोलून गेले विजयाच्या अवसानात
की, पुढल्या वर्षी सारी दक्षिण भोक्कळी करून टाकू म्हणजे निजाम जो थोडा थोडका
चाचला आहे तो पार घालवून देतो. भाजूसारेव गेले, पेशवाओ गेली, अंग्रजाओ गेली.
तरी निजाम जसाच्या तसा हांता, पण तो पटेल . . . तो पोलादी पुढप . . . मी
त्याचं शतशः गुण गातो. जर त्याच्या हाती राज्यसत्ता अमती ना; तर बंदबारी
आज गेली नमती. पण नेमळट लोकांच्या हाती तुम्ही सत्ता दिलीत, मतं दिलींत
आणि आता रडत बसता ? मरगळ आली म्हणता ? कोणी मतं दिली नेहकल्या ?
तुम्ही दिलीत ! ! हीच मतं जर पटेलाना मिळालीं असतीं ना; तर जमा त्यानी
निजामाला दोन दिवसांत होता कीं नव्हतासा करून टाकला आणि बोटाला काढा
काढून टाकला; नेहरू त्याच्या विरुद्ध होते मी तुम्हांला आतला अतिहास सांगतो.
पुस्तकं जावून याचा. आता प्रसिद्ध झालीं आहेत रात्री बारा वाजेपर्यंत नेहरूंनी
त्याला अनुमोदन दिलं नव्हतं कार्यालयात. नाही नाही ! काहीतरी तडजोड काढा !
मुसलमान ना तो ? काही तरी तडजोड करावी. पण पटेलानी स्पष्ट सांगितल की,
माझ्या पोटानच हा पूल आहे. सहन करू शकत नाही. हें माझ त्यागपत्र घ्या,
तेव्हा रात्री बाराच्या सुमाराला सग्याला आज्ञा सुटल्या आणि त्याप्रमाणे संस्थ

जाभून निजामाला होता की, नव्हतासा करून टाकला. आता कुठे पडला आहे मला-
माहीत नाही. पण पडला आहे हं ! निसरू नका ! ! अेकदा पेशव्यानी त्याला-
असाच होता का नव्हतासा करून टाकला होता. असाच मेल्यासारखा पडून राहिला
होता. पण वेळ येताच मराठ्यांविरुद्ध जोर करून धुळला. आताही तो तिथे आहे.
जर का अयूबखानाची स्वारी लहानशी किंवा मोठीशी तुमच्यावर झाली तर देशा-
तून अल्पत होणारे तुमचे जे शत्रू आहेत त्यांचा पुढारी निजाम होभील; आणि
पुन्हा निजामशाही स्थापन करायला सोडणार नाही. ही आपल्या शत्रूंची वर्तन-
आपण ध्यानात ठेवली पाहिजेत.

सध्याच्या पिढीचा पराक्रम

पण आज या वेळेला सारी दक्षिण मोकळी झाली आहे. आणि ती तुमच्या-
पिढीनं केली. कसला पराक्रम केला आहे तुम्ही ! ! म्हणजे कोणोही समजा. अ व
का, हीं माणसं नव्हेत पण अेकंदर पिढीने सर्व पक्षांनी मिळून आपापल्या परीने जे
प्रयत्न केले त्याचं संकलित ममुक्त असं जें पळ आलं तें म्हणजे आज सारी दक्षिण.
भाजुंच्या म्हणण्याप्रमाणं मोकळी झाली आहे. शनिवारवाड्याच्या पुढे जाभून भाजू-
साहेबांना कळवा की, आज तुमचा हेतु आम्ही पूर्ण करून टाकला आहे.

तसाच ती जंजिरा. लहानसं सिध्दाचं बेट. हे सिद्दी म्हणजे कोण माहीत
आहे तुम्हाला ! हे आफ्रिकेचं लोक. आफ्रिकेतून येतात. जाड ओठ, राठ कंस अित्यादि.
आपल्या पुराणांतून राससांची जी वर्णनें आहेत तीं ज्यांना लागू होतात ते. मी त्याचा
व्हेप करीत नाही तो ह्याकरता की, तेही त्याच रूप आहे. त्यात काय मोठस. परंतु
त्यांना सिद्दी म्हणतात. पण अेरु सिद्दी तेवून आला. कुठे आफ्रिका कुठे हिंदुस्थान !
पण त्यांच्यापैकी अेकानं मेजून राज्य स्थापिलं. अेरु वहा गावापुरत अेरु तालुक्या
जितकं फार तर ! पण त्या राजानी स्वतःपुरत, लढता लढता तो पोर्तुगीजाना
हार गेला नाही, शिवाजीला हार गेला नाही. महाराज त्याच्या भोवती भोवती
असत. पण भिषज मध्ये असे. तेव्हा जंजिरा काही महाराजाना बुडविता आला
नाही. जंजिरा म्हणजे सिध्दुर्ग. सिध्दुर्गमध्ये बांधलेला जो दुर्ग त्याला जंजिरा म्हणताना
महाराजांनी तें नांव बदलल पुढे त्यांनी आपल्या दुर्गांना कधी जंजिरा म्हटल नाही.
सिध्दुर्ग अमुक दुर्ग अर्शी अर्शी नावं दिलीं. तेव्हा. . . तो . . . हा जंजिऱ्याचा सिद्दी
तो शिवाजीला हार गेला नाही. संभाजीला हार गेला नाही. वेजवाभी आली आणि
गेली. चिमाजी अप्पराजी विती प्रयत्न केला. सगळा अतिहास जे जाणते आहेत त्यांनी.
छोठ्यापुढ आणावा. दुसरा बाजीराव येवटी सरण गेला. पण सिद्दी आपला आहेच
भिषज गेले ! जंजिरा समाच ! ! पण जेव्हातुमची ही पिढी आली तेव्हा, भिषजांना.
तुम्ही ज्या सिध्दून तो दर आला त्याच मुंबईच्या सिध्दून तुम्ही गाठल्यात त्याला
ह्या दोळ्यांनी ते दृश्य पाहिलं की जियून भिषज छोड हिंदुस्थानावर बडले..

त्याचे सोलजर आम्हाला पाठी दाखवीत त्याच निधूतून जहाजात घमून निघून गेले. हा काही अल्प स्वल्प पराक्रम झाला नाही तुमचा !

निर्वंश होऊन ठरेल अखंड वंश

तेव्हा जंजिरा गेला, अग्रज गेला, निजाम गेला, अत्तर हिंदुस्थानात मुस्लिम भोपाळ गेला, रामदुर्ग गेला, ज्या दोन सत्तानी तुमच्यावर आठशे वाराशे वर्ष पार-संश्रय लादलं ते मुसलमान आणि ते अग्रज तुम्ही भुपटून टाकले आहेत, ह्या सध्याच्या दिवसात. हा का घन्य दिवस नाही ! विचार कर, ती घन्यता आज तुम्ही भोगता आहात, मी जगतो आहे, तो काहीसा या घन्यतेनं जगतो आहे. आणि नसतं हे शालं तरों मला त्याचं दुःख नव्हतं. आणखी ऐक पिडी येती. येती नाहीतर न येती, माझं वर्तव्य मी करून जाणार होतो. परंतु आज मला तो दिवस घघायला मिळतो आहे. म्हणून माझ्या वतीनं जेव्हा माझे लोक प्रेमानं माझा, आदर करावा म्हणून, अर्ज करतात, आत्रेदनं करतात की, त्यांची जहागीर मुक्त करा, त्याचं घर त्यांना परत देववा, त्यांना भारतरत्न ही अुपाधी द्या. तेव्हा वाटतं; आता मला या अुपाधीचं काय हो कौतुक आहे ? काय अर्थ आहे भारतरत्न हे शब्द माझ्या छातीवर घमून ? माझ्यापाशी पद्मान पदव्या लटकल्या आहेत. नागपूरचा भेल. भेल. डी. आहे, मुंबजीचा पुन्हा बी. भे. झालो परीक्षा न देवानी. पुण्याचा शॅक्टर आहेच मी ! ! पण याचा मला काही अुपयोग आहे काय ? काही नाही ! ! मी अगदी समाधानात आहे. मला कुणी विचारलं म्हणजे मी सांगतो, मला जहागीर नको. जेवढा तीन चतुर्यास हिंदुस्थान मला परत मिळाला माझा. त्यात काय माझी जहागीर बाली नाही ? जी विचारा ती खात असेल, सुखानं खाचो ! माझे आशीर्वाद आहेत त्याला. त्याचा वंश तिथे फुलला म्हणजे माझा वंश फुलल्यासारखाच आहे. अेका काळी वंशच नव्हता मला ' निर्वंश होऊन ठरेल अखंड वंश ' अशा ध्येयाची आम्ही साणमं. आता मला काय किंवा तात्याना काय पोरवाळ झालीं. आलो त्या स्थितीत, झालीं म्हणून झालीं, नाहीतर काही नवस केले नव्हते कुणाला.

अध्यक्ष झालो तर दोन वर्षांत देश समर्थ करीन.

या गोष्टी सैन्याच्या असतात, सामर्थ्याच्या असतात !

तेव्हा अगा रीतीन मी संपूर्ण समाधानात आहे . . . अध्यक्ष बगैरे व्हायचं मुझा माझ्या मनात कौणस्याही प्रकारच नाही. याचं कारण विचारलं तर सांगनो. तुम्हाला वाटेल सोप आहे, झाना कुणी निवडून देत नाहीत म्हणून हे अध्यक्ष होत नाहीत. नाही बर ! निवडून दिलंत तर मी होशीन मुझा. तुमचं घर मत अंमेल तर मी अध्यक्ष होशीन आणि दोन वर्षांच्या जात मी हा देश श्रुष्टीच्या रक्षायेंशा . . . बलाढ्य करून दाखवीन . . . दोन वर्षांच्या आत -

हो हो दोन वर्षांच्या आत—त्यानं जसा जगाला जोडा दाखवला तसा मी माझा बूट बुचलून संबंध जगाला दाखवीन ! ! अरे, ह्या गोष्टी शक्तीच्या असतात, सैन्याच्या असतात. नेहऱ्याच्या मागे शक्ति नाही. नाहीतर तो फार चांगला मनुष्य आहे. गोरामोटा, चांगल्या स्वभावचा पण त्याच्या मागे शक्ति नाही. आणि हं तो जाणतो. म्हणून ज्याच्या त्याच्या पुढे ' अ ' म्हटलं की दोपूट घालून मागे फिरतो ही वस्तुस्थिति आहे !

आमच्या पवित्र शपथा ! शत्रूचें निखंदन करीत मरावें
हीच आमची आकांक्षा

परंतु जरी तुम्ही मला निवडून दिलं नाही ना ! तरी मी नाही मागितलं. माझी तुमच्यापाशी. शुभासुद्धा कधी राहिली नाही. याचं कारण फार निराळ आहे. ते आज मी तुम्हांला सांगतो. बोलणार नव्हतो. पण आली आहे शक्ति कुठून तरी. हे माझ्या जन्मभर जोडीचे मित्र जे वसले आहेत—आता फार घोडी माणसं राहिलीं आहेत अशीं. ते सांगशील तुम्हाला ही गोष्ट खरी आहे. की नाही तें ! ते जेव्हा क्रांतिकारक होते आणि आम्ही जेव्हा अगदी पोरकट म्हणून खलवतं करीत होतो—जीं आमची आम्हांलाही पोरकट वाटत असत. टिळकांनाही तीं हास्यास्पद वाटत. आणि तरीही आमच्या योजना अतिशय बरोबर आखलेल्या होत्या की, टिळकांना कोणी तें समज सांगणारा भेटला असता तर त्यांनाही ते पटल असतं. अहो ! पहिल्यानी ते होते आमच्या पंथात, नंतर ते होमरूलपर्यंत मागे गेले. पण त्यानी तिथपर्यंत आणलं म्हणून आम्ही पुढे सरकलो. त्याच्या खाऱ्यावर आम्ही जुमे राहिलो. म्हणून—आम्हाला तिथपर्यंत आणलं—म्हणून आम्हाला त्याच्यापलीकडे दिसू लागलं हेही खरंच. पण त्यानी अेकदा बापटांना तो प्रस्न विचारला होता की, ' अरे ! तू अेक पिस्तूल घेऊन आलास; पण असें अेक अेक पिस्तूल आणून तुम्ही अिप्रजाबरोबर कसे लढणार ? ' पण आमची कल्पना काय असे की, देशाला पुढे जय यावा, देशाचा झेंडा घेऊन जाणारी जी यशस्वी सेना तिने पुढे यावे म्हणून पहिली काटे कुढे—मार्गातून साफ करायला, पूल बांधायला ' पायोनिअर्स ' ज्याला म्हणतात आणि ' संपर्स अँड मायनर्स ' ज्यांना म्हणतात अशी अेक पिढी पहिल्याने अुत्पन्न व्हावी लागते. ती पिढी मरणपाकिरनाच अुत्पन्न व्हावी लागते. ते देशभक्त, खरे देशभक्त ! म्हणजे मागचे छोटे अस माझ म्हणण नाही. पण प्रकारानं तुला जर करावयाची झाली, तर त्याची देशभक्ति निर्मळ देशभक्ति त्याची मिच्छाच ही असते. अुतावीळ झालेले असतात ते माझे स्वतःचे अनुभव सांगतो मी. ही पोर अशीं अुतावीळ होत की, मला कां नाही सांगितलं हें काम करायला ? मला काम द्या ! मला मरायचं आहे ! हा ! ... अनंता काव्हरे पहा. अितका मुदर पोरगा की, शाळेच्या नाटकात नटीचं काम करायचा ! अितका छानछोक पोरगा. पण कोण त्याला मरणाची, होनात्म्याची होस्त

आली. अशी अशी मंडळी होती. त्यांची शपथ ही असे की, मर्णाच्या आघी मी मरेन—ही प्रतिज्ञा असे. मरा आनंद जीवनात, लढाजी चाललेली असताना सगळ्याच्या आघी. माणची यशस्वी नेना यावी म्हणून शत्रूचं निखंदन करीत मरावं ही वाकांक्षा असे. त्यांत जें मुख आहे तें मुख भोगण्याची पात्रता ही जगातील सर्वोत्कृष्ट पात्रता ! सर्वोत्कृष्ट सुख तें आहे. मग योगायोगाने कुणी मरतील कुणी जगतील. काय होतील तें होतील, पण आराक्षा ही असे.

याला म्हणतात अेकी—अेकजूट.

अशी स्थिति असण्याकारणानं आम्ही तें जगाला शिकविलं—घिया काय, वामुदेव बळवंत गोगटे काय—यांना तें शिकविलं. आज गोगटे महापौर आहेत. 'पण त्या वेळी अेक चुकार पोरगा—चुकार म्हणजे अगदी चुकार नव्हे ! माझ्याकडे येत असत. अेकदा रत्नागिरीला ते आले असता माझं बोलणं झालं होतं त्यांच्याशी ह्या संबंधात. तेव्हा मीच त्याला महाविद्यालयात परत पाठविलं आणि सांगितलं की, सध्या तू यात पडू नकोस. असा जेव्हा समय देखील की, तुझ्या योग्यतेचा मनुष्य आणि तुला निःस्पृह रीतीने माघेल ती शिकार कर. त्याप्रमाणे गोदापूरचे लोक फामी गेले म्हणून हा सुंदर—तरणावाड मुलगा महाविद्यालयात शिकत असतांना—घरी काही कमी नसताना त्यानं रिहॉल्व्हर काढलं आणि झाटलं. का ? सोलापूरच्या लोकांच्या बघाचा मूड घ्यायचा म्हणून. यादा म्हणतात अेकी ! याला म्हणतात देवामक्ति ! याला म्हणतात अेकजूट !

राज्यक्रांतिकारकांचा त्याग

असा दृष्टीन जी राज्यक्रांति आम्ही चालविली ज्या संस्था आम्ही चालविल्या त्यांत आम्ही शपथ घेतली होती. आता दुर्दैवाने किंवा मुदैवाने म्हणा ते मारले गेले. माझ्या अेका कवितेत मी म्हटलं आहे अदमानात गेलो तेव्हा की, 'मित्रांनो आता माझा हा शेवटचा नमस्कार, जातो आता. कुठेही जरी माझी हाटकं पडलीं तरी सारखंच माझी म्हणजे माझ्यानारख्याची. अदमानात मी अेकटाच गेलो म्हणून समजू नका. अदमानात मी गेलो तेव्हा मला वाटे की, हें काम कर्म होतील ? अरे ! मी जेवढा गेलो तर माझ्यावर येवढा दुस्ताचा शोंगर वाढे मला. आणि देव कोण हादरून गेला आहे. पण . . . अशीं जहाजच्या जहाज भरून आलीं पाहिलेत अदमानात. संवेरियाला रक्षिपाची नाही गेली ? तर ही राज्यक्रांति होतील. पण देवांनी म्हणा—कुणी म्हणा नी शक्ति आमच्या राष्ट्रात आली. आणि जहाजच्या जहाज भरून अदमानात आलीं. माझ्या छोट्यापानं मी पाहिलीं. हे गदर पार्टीचे लोक ! सगळ्या जहाज भरून आलेलं होत. मी तेव्हा तिथे घाणा पिशीत होतो. माझी अेक कविता आहे सगी. नेहमी मला वाटे

हे भाण्यातलं तेल माझ्या रक्ताचं, माझ्या घागाचं—देशवांघवांच्या कामी येत आहे का ? हे तर, हे लोक अर्थच खाभून टाकताहेत त्याचा लिलाव करून ! ! पुन्हा बुद्धीनं सावरचं आणि सांगाचं नाही ! त्या वेळाचा प्रत्येक विदु तुझ्या देशात जी आग पेटविली आहे तिच्यात सूक्ष्मरूपाने जाळून पडत आहे. पण ती अेक कविकल्पना होती. पण गदर पार्टीचे लोक तिथे आले; त्यांनी माणी म्हणून दाखविली की, 'तुमचं चिन कोलू पिसत असताना जें होते—तें आम्ही कल्पनेन छापलं आणि त्याच्या लाखी प्रती वाटत्या आणि हे पहा त्याच्यावर रचलेलं माण की; असा आमचा अेक अमुक वीर—तमुक वीर स्तुति करून तिथं घाणा पिसतो आहे. आणि लोक हो ! ! तुम्ही अिथे शेती पाय करता आहात ? तहतावधि रुपये काय मिळविता आहात ? रात्री मद्य काय पिता आहात ? फेकून घा रें सगळं ! ! आणि चलो माझी देशको आजाद करेनो ! ! असा हुंकार देत आणि या महायुद्धाची संधि साधून गुमच्याच म्हणण्याप्रमाणे आम्ही देशात पुसलो. पकडले गेलो; आणि हेड अंदमानात आलो तेव्हा अंदमानात मी अेकटाच गेलो असं आपण समजू नका. असे दोकडो देशभक्त गेलेले आहेत. त्यांच्यापैकी कित्येक पण पाक्षी गेले, अनेकानी अंदमानात गारगहत्या केल्या. आमच्या डोळ्यासमोर ज्याचा हात धरून गोड नीळून—निरोप द्यावा—खोलीत घाटावा—सकाळी त्याचं प्रेत कटकलं म्हणून वास्तमी येई. त्यांच्यापैकी अेकानं आपल्या जातव्यासाठी आत्महत्या केली. करा ब्राह्मण सोच ! त्याच जानव से काढीत. तिथे गेल्यावर आम्हा सर्वांनाच जातवी काढायला लागत. आता माझ जानवं तर नेहमी निघालच हीन. तेव्हा मला त्याच काही वाडल नाही, पण ती कट्टर ब्राह्मण—बीजाचा ब्राह्मण. त्यान नाही काढू दिलं आपलं जानवं. म्हणून त्यानी त्याला छळायला सारंम केला. कठीण काम दिलं. ह्याने काम नाकारल, त्याला खोलीबंद केला. ठीक आहे. ती खोलीत राहू लागला. पण त्याने आपली गायत्री आपल जानवं काही काढू दिलं नाही त्याचा ! अगदी औरंगजेबाच्या दिवसात तसं आमच्या पूर्वजांनी होतात्म्य केलं धर्माकरिता आणि धर्म राखला, तसं ह्यान केल शेवटी त्याला फटके मारायला काढला. ज्या दिवशी त्याला फटके मारायला काढला, त्या रात्री त्यान फास लावून घेतला आणि मरणी मेल ! !

खरोखरीच्या मंडळींशी चिड्यासघात होओल ही नीति

असा असा वीरानी देह सोडून दिले आहेत. त्यातून आम्ही वाचलो. वाचलो ते काही भिभून वाचलो नाही, माहीतच आहे गुम्हाला. पन्नासदा सांगितल आहे. खरोखर आम्ही फांदीच्या लावाला जाभून गद्गदा हुळविलं. पण नाही मेलो. योगायोग ! ! लढाजीव होतात यने ! शिवाजीने घाबर लढाया मारल्या आणि गुडघीच्या रोगान मेल. तेव्हा हे योगायोग होतात असे. तसे आम्ही अिथे आलो

पण शपथ ती होती, की आम्ही दिवस चांगला पहायला काही ज-माला आलेली नाही ! हिंदुस्थानच स्वातंत्र्य पाहयला जन्मलो नाही. त्या स्वातंत्र्यासाठी, लढत-लढत मरायला जन्मलो आहोत. त्याप्रमाणे आमचे लोक रोज दहा-यांच बंगाली, पंजाबी वगैरे जात होते. आम्ही तिथे लिहिलेली पुस्तकं ह्या त्यांच्या गीता असत असे लोक म्हणू गेले. आता मी त्यांच्यापैकी राहिली; तो काय याच्या गव्हर्नरी-करिता ? अध्यक्षपदाकरिता ? की, जी आम्हीच त्यांना मिळवून दिली आहेत त्यासाठी आम धरावी ? मी तुम्हाला जखो लोकाना विचारतो की—कोण असा पराक्रमी आहे,—ज्याने राज्यक्रांतीच्या रणापेक्षा अधिक जास्त पराक्रम केला आहे ? त्यानं पुढं याव ! अेक जण योग्य नाही पुढं यायला. पण आम्ही जी राज्य यांना दिली ती त्यांनी सुत्राने भोगावीत. त्याच्याकरिताच ती आम्ही मिळविली आहेत. शाहणे नसतील त्यांना काढून टाका. पण तुम्हीच पोणीतरी राजे व्हा ! असं न म्हणतां आम्ही पुन्हा राज्य करण्याकरिता—अध्यक्ष होण्या-करिता—भारत भूषण होण्याकरिता म्हणून जर लालसा धरली; तर आमच्या शपथा आम्ही मोडल्या, आमच्या बरोबरच्या मंडळींशी आम्ही विद्वासघात केला, त्यांना मृत्यूमध्ये डकलून देऊन आम्ही राज्यापभोग भोगायला राहिलो अस होजील, ही भीति माझ्या हुदयात आहे.

विचारे राजेंद्र प्रसाद ! देव त्यांना चिरंतन आयुष्य देवो ! ते जितके सुखी अमतील किंवा नमतील आपल्या अध्यक्षपदाच्या मानाने; तेव्हाच मी माझ्या घरी कोणत्याही प्रकारचा सन्मान नसताना सुखी आहे. आणि ह्या सुत्राला जर तुलनाच असेल, तर ती माझ्यापाशीही आहे, बापटांपाशीही ती तुलना आहे. या सगळ्या-क्रांतिकारकांपाशीही ती तुलना आहे.

मग त्यात मी प्रजापक्ष घेतो, कम्युनिस्ट घेतो, सर्वांना घेतो ! त्या सगळ्या-पाशी ती तुलना आहे. मग त्यांचीं अितर मतं काहीही असोत ! आम्ही सगळे जण अगदी सतुष्ट रीतीनं कालक्रमणा करीत आहोत. आता केव्हा मृत्यु येईल हें सांगता येत नाही. पण आता त्यानं लीकर यावं ही जिच्छा आहे. पत्तासदा बोलावलं लंकाला ! पण त्याला यायलाच होत नाही. मद्यात बोलावलं, पद्यांत बोलावलं, शिच्या देऊन बोलावलं, आळवून बोलावलं. आता वृद्धपकाळचे हे हाल नको आहेत ! जायचं तर घटवन् जाव.

आम्ही अगदी प्रसन्न आहोत

पण मघा मी म्हटलं तें की, त्यांच्या अध्यक्षपणाचा, त्याच्या स्वातंत्र्याचा, जेवढा अपभोग त्यांना घेता येईल तेवढाच अपभोग अलट तुम्ही जे लावो लोक न बोलवता येता. —मी अलीकडे बंतागतो, मुसडेपणा करतो, त्रास करतो, तुमडेपणाने म्हणजे चरवर हो ! पण कुणाशी बोलत नाही तरीही आठ-आठसे माणसं 'दर्शन झालंच

‘पाहिजे’ ‘दर्शन झालंच पाहिजे’ (अगदी ‘आलाच पाहिजे’ च्या तालावर) अशी सासन ताम निदशनें करतात माझ्या घरासमोर. —हे काय विजयाचं चिन्ह नाही ? हा काय राजमुकुट नाही ? याच्यापेक्षा अधिक काय मिळायचं आहे मनुग्याला ? त्यांच्या मोत्यांच्या माळा त्यांना लसलाऽऽम असोत ! आमच्या ह्या कुला-मानांच्या माळा —हारांच्या माळा आम्हाला लसलाऽऽम असोत !! त्यात आम्ही अगदी प्रसन्न आहोत. अितकं आपल्याला सांगतो.

शासन सामर्थ्यवान झालें पाहिजे !

तरुणांचें कर्तव्य

हें जाता जाता ऐकच सांगतो की, तुम्ही पुढे काय करात ? हें मांगितल्याचून केव्हाही मला ध्यायान संपवताच आलेलं नाही. पुढे काय करात ? झालं ! रवातंभ्य आलं ! अगदी चाण्याचा बळस झाला !! पण केव्हा हातातून पात्रील याचा नियम नाही ह ! तुम्ही जर अर्त्तांच ‘मर्त’ देत राहिलात भांगळपुर्तपणानं आणि असेच नेमळट राज्यकर्ते राज्यावर आले तर—Once Rajaji said : I suppose that the duty of the Government is first and foremost to Govern. (ऐकदा राजाजी म्हणाले होते वाटते, ‘शासनाचें पहिलें कर्तव्य जर कोणतें असेल तर तें भांगले राज्य करणें हे होय)

स्वाप्रमाणे राता हाती घेणारं जर बुणाच राज्य असेल मग तें हिटलरची का असेना...ते की आनंदाने पत्करीन ! I will prefer that to the democracy that is cowardly, yielding to any aggressor. I would prefer Hitler ! (प्रत्येक आक्रमकापुढे शरणागति पत्करणाच्या लोकशाहीपेक्षा शक्तिशाली नि सामर्थ्यवान् हिटलरची एकदाही मी पत्करीन—मी सर्वग्रेष्ठ मानतो.) कसानेही का होईना देश ममर्य होईल आणि रणांगणात अुमा राहील. मग त्या हिटलरच्या आरायला तीच देश त्याच शक्तीनं पुढे जातो हे इतिहासात प्रत्येक ठिकाणी तिनकला असात. नेपोलियनचं काय झालं ? तेव्हा शेवटच हे सांगण आहे की, हे आलेलं स्वातंत्र्य राखणं हें नाम तुम्हा तरुण लोकाच आहे मला फार आनंद होतो की आताशा सभाना तरुण मंडळी आणि तरुण स्त्रिया पुप्पळ मोठया प्रमाणावर येतात माझ्या घरी देखील मी हेंच पाहतो. अुलवाला चाडदिवसाला येतात, तेव्हा अचाट दाटी होते त्या लोकांची ! पण आज तुम्हाला अुषर बुणी सागत नाही. ही बुनी आहे. माझ्या मित्रांना श्री. म. जोशी यांना हेंच सांगायच आहे की, मरगळ बिरगळ काही नाही. स्पष्ट बोला आणि स्पष्ट सांगा. ह्याच सभाजातून तरुण आणि तरुणी बरो अुलपत होतील की जे राज्यशांतिकारकापेक्षाही अधिक पराक्रम करतील याची मला मुळीच शका नाही. गोव्याच्या वेळेला काय झालं ? कुठून निपाळी तीं

माणसं ! ह्याप महाराष्ट्रांतून नि तीं गुढा किती घेतेपणानं ? गोठपा सायच्या !
...घाबूला मारायच्या नाहीत ! अहो ! गोठपा सामला जर देगात एवढी माणसं
निघतात; तर मारायला कां निघणार नाहीत ! अत्यंतच निघतीय.

अद्ययावत् रहा-सामर्थ्यान् रहा ! !

तीं माणसं रयांना सैन्य म्हणतात. तें सैन्य अद्ययावत्ही पाहिजे. आता आप-
ल्याला गगळं अपदी अद्ययावत् पाहिजे. आताच मला ' निवा ' दामल्यांनी सांगितलं,
की ते एक घर बांधित आहेत अयं. निवा दामल्यांसंघानं मला फार आदर आहे.
आज सैनिकीकरणाची काही पटपट रयांनी घालविली आहे. तेव्हा रयांनी
विचारलं ! की, तें घर बुद्धि बांधलेला आहे रयावर विन कोणतं वाडू ? आपली,
जुनी दारुनास्त्रं, ती बंदूक-सोरु-घनुप्यबाण-गोपण ही वाडू की आगती काही ?
मी सांगितलं छद् छद् छद्. ते काही नाही. मीमाची मदा गेली. आता आपल्याला
अपदी अद्ययावत् up-to-date अशी जी दारुनास्त्रं ती पाहिजेत. रेडोजन बॉम्ब
काडा, अर्बिनजन बॉम्ब काडा. जो रयांना सापटला नाही असा जाणतो अक
बांधून वाडा, पण अद्ययावत् रहा. तरणांपुढे तो आदर्श ठेवा म्हणून तुम्ही सगळे-
जण म्हणजे थगडी गगळे नाही गेलात तरी घालेल. अज्ञाता लंगटा-लुळा-पांगळा
राहिला तरी घालेल. पण.....पुरव म्हणून जे म्हणवीत अमाल ते तमाताबरो-
बर जायचं नाही-नाटक करायचं नाही हें तवें चांगलं आहे हें ! भलता अर्थ
वेळू नवा. तेव्हा.....चित्रकला नाही-महाविद्यालयाची परीक्षा नाही-लेख-
निकही नाही. तर तुमचं सगळ्यांत महत्वाचं कर्तव्य हें आहे की; जें युरोपमध्ये
प्रत्येक तरणाकडून वळानं करून घेतलं जात आहे ते म्हणजे, सैन्यात शिरणं.
सैनिकीकरण. सैनिक शिक्षा घेण हें होय. तुम्ही महाविद्यालयात जितके असाल तितके
थेन. सी मी. मध्ये जा, सुदेवानं अक अजून आहे की, नेहरूची वक्रदृष्टि म्हणा
किंवा भीतिदृष्टि अजून तिकडे वळलेली नाही. नेहरू भितात. रयांना कां कळत
नाही की सैन्याबाबून राष्ट्र रहात नाही ? पण रयांना भय वाटते की आजूबाजूला
सर्व सैनिकी राष्ट्रे आहेत. मी बरोबर जाणतो. सामाव रयांनी हे सोडं म्हणून. तो
मोठूट ! अहो ! तो कागोचा. पण त्याच्या हाती तरवार होती तो सैन्ये की
चारसो माणसं घेऊन, कागोला हाताखाली घालून ' यूगो 'ला डरकावीत बसला
आहे. कारण माणसं सैनिक होती तीं. नेहरूला ती भीति आहे की, सेनेचं तत्व, सेनेचं
तेज एकदा का सोकात उचरल की, (The atmosphere of war, the
atmosphere of soldiery.)—हे एकदा का सोकात उचरल की न जाणो !
अज्ञादे वेळी माझ्याही बगल्यावर-माझ्या म्हणजे त्याच्या स्वतःच्या नव्हे विचा-
न्याच्या-पण राज्यकर्त्याच्या बगल्यावरही बुलटेल आणि ही जी झुटमूट लोकशाही
चालली आहे, तिला जाग लागून जाईल कारण आजूबाजूला विघ्न तिघून साऱ्हे

आयुवसान भरलेले आहेत. हा तुर्कस्थान काय, हा गॉल काय, हा लोकशाहीचा का गॉल आहे ? हा तर वळानं अलिला आहे. तेव्हा असे कोणी जरी तुम्ही घेतलेत तरी, तुम्हांला सैन्य नसेल तर तुमची लोकशाही सुद्धा—ती मग अत्युकृष्ट घटनेची असताना सुद्धा—तुम्हाला पचायची नाही. लोकशाहीच्या मागेसुद्धा शक्ति पाहिजे. शक्ति नाही ते राज्य नाही.

म्हणून तुम्ही सर्व जण जे महाविद्यालयात जात असाल त्यांनी अेन्. सी. सी. मध्ये जावं. चव्हाणांनी हेंच वाक्य आता अुच्चारलं आहे. निदान काही दिवस तरी तें खरं ठरेल. नेहरूंनी तिकडून अुलटं कळविल तर मात्र अुलटं होओल हे ! पण नेहरू जोपर्यंत अुलटं बोलत नाहीत तोपर्यंत चव्हाण ते करतील हा माझा विदवास आहे. कारण काही झाल तरी तो 'मदं मराठा' आहे. भाड्या अतःकरणानं मला माहीत आहे. पुतरा पुरावा घायलाच नको आहे. तेव्हा जे महाविद्यालयांत असतील त्यांनी अेन्. सी. सी. मध्ये जावं, घाळेत असतील त्यांनी अे. सी. सी. मध्ये जावं. जितक सैनिकी शिक्षण मिळेल तितकं घ्या. मी अशी पुक्कळ रडकीं मुलं पाहिली आहेत की, ती म्हणतात ! 'अहो तिथे काऱ्हीही गुढा शिकवीत नाहीत.' पण मी म्हणतो तित्ये जें शिकवतात ते तरी तुला येत का ? बंदुकीला कधी शिवला होतास का तू ? पण ते, बंदूक धुपडून दाखवितात. धरावी कधी—मोडावी कधी हें शिकवतात. रायफल्स शिकवितात, मुलींच्या अेन. सी. सी. निघाल्या आहेत. त्यांत मुलींनी जावं. भोमला स्कूल आहे. प्रिंटेटरी स्कूल निघाली आहेत. जी निघाली आहेत त्याचा असा फायदा घ्या ! तुम्ही महाराष्ट्रीय आहात. हें मी विजेपतः महाराष्ट्रीय समाजाला सांगतो आहे. तुम्ही सैन्यात तिरा तुमची सत्त्वा देशाच्या मानानं बर्मी आहे. आणि मला सैन्य भारतीयच व्हायला पाहिजे. कारण माझं राष्ट्र, माझा प्रदेश, माझा गाव, माझा प्रांत हा हिंदुस्थानच आहे, महाराष्ट्र नव्हे किंवा भगूर नव्हे.

महाराष्ट्र हा हिंदुस्थानचा राजगृहस्त झाला पाहिजे.

पण भारतात जी गुण नाही ती महाराष्ट्राने त्याला पुरविला पाहिजे. आणि तो तुमच्यात आहे तुम्ही राज्य केलेले लोक आहात. दोन पिढ्या अुलटल्या नाहीत. हे अिप्रजाच राज्य भुडवून टाकलं. जेल अिप्रजाच राज्य, दोळपासमोर—बोडता घोडता तें लोक तुम्ही आहात म्हणून सैन्यात मध्येच जरी महाराष्ट्रीयींच बहुमत झालं नाही तरी अेकेच महाराष्ट्रीय म्हणजे दामर दामर बगाली आणि अिजर लोक यांना तेज पुज करून गोडीत, आपल्या स्वतःच्या शोर्बान अशी वास्तुस्थिति आहे. पण तुम्हीच जर अिथे आम्ही मरणळ्यो आहोत—आम्हाला मार्गदर्शन नाही अग म्हणत पडाल तर ही मरणळ पातळविचार कोण ? तुम्हीच अुठा ! तुम्हाला मार्ग हाच आहे अेवढा ! मागे अेवढा मी माझ्या अिपून हाच सदेन घाबला होता मोग-

टपांच्या हातीं की 'महाराष्ट्र हा भारताचा राक्षसहस्त झाला पाहिजे. महाराष्ट्र हा भारताचा राक्षसहस्त होना.....निवात्री महाराजांच्या वेष्टी. म्हणून म्हणूनच मुगलमार्गांच्या हातून तुम्ही मुक्त झाल्या. नाहीतर काही होते ना ! महाराष्ट्र पुढे झाला; रजपूत पारले, अजरांनी नाद मोडून दिला. आणि ज्याचं त्याचं आजमणूकसं अंग अंगदी आपल्यापुरत. आज मर्यादा फोड म्हणतात. गोटी गोष्ट आहे. संन्य हे नेहमी आजमणूक अंगाचं लागतं. मर्यादा संन्य ही गोष्टच मुळी अस्तिवात नाही. संन्य जर आजमणूक अंगेल तरण राष्ट्रानें मर्यादा करू शकेल. (Every Army must be aggressive, then alone it can defend the Country.)

मार्शी काही वाचपं तुम्हाला जमदारिक वाटतील पण विचार वेला म्हणजे बरोबर वाटतील. तुम्ही मर्यादा नाही, आजमणूक असला पाहिजे. आपण संन्य दुर्न्याला अशी भीम वाटली पाहिजे की, जर का हिंदुस्थानला दुसकिलं. तर त्याचं संन्य आपल्यावर आजमणूक करू नकोस. आम्ही गेलो की हें संरक्षण करतील म्हणे ! ती आला की चीन तुमची मर्यादागविन पहायला. तुम्ही का गेला नाही तिबेट ? तर म्हणे ती निमंनुष्य भूमि होनी (It was no man's land !) तुम्हांलाही माहित होतं की ती निमंनुष्य भूमि होनी. नेहरूंना सर्व गोष्टी माहीन होत्या. माझीरचे पंतप्रधान बशी गुलाम महमद यांनी अमुदपणें सांगितलें की आपण स्वतः नेहरूंना चिनी सीमेसंबंधातील मजं हालचाली व घटना बळवत्या होत्या. (It was no man's land. Nehru knew all these things. Bakshi told openly that he had informed Nehru of every detail that was happening on the Chinese Frontiers.) नेहरूला हें माहीत होतं. त्यानं खपवून ठेवणं आपल्याला दोष येईल म्हणून आणि चीनला काळात कूत दिली की — ('It is no man's land. if you want to occupy, occupy. We do not want to increase our frontiers !)

'ती निमंनुष्य भूमि आहे. तुला जर वाटलें तर ती घे. आम्हांला काही आमच्या सीमा वाढवावयाच्या नाहीत.' मी म्हणतो, अशा नेमळ्यानी तुमचीं राज्य घालविलीं आहेंत.

मी पत्रकन काढल होतं हिंदुस्थान स्वतंत्र झाला तेन्हा मी जर अध्यक्ष झाली असतो मला व्हायचं नाही पण—झालो असतो तर ! पहिल्या दिवशी दोन मानचित्र माझ्या डोळ्यापाडुडे ठेवली अमतीं. अक म्हणजे हिंदुस्थानच्या सीमा कोणत्या आहेत त्या निश्चित करून—माही माझ्या—माझ्या व्यासदेप्रमाणे ! त्यात अरबी समुद्राला 'अरबी' समुद्र हें नाव नाही....तो काही अरबाच्या बापाचा नाही... त्याला सिंधु सागर केला असता. आणि नंतर हें मानस सरोवर, हा चीन, आमचीं सगळीं पुराण काढून आमच्या मर्यादा कुठवर होत्या त्या पाहून ही जी No Man's Land होती ती Hindu Man's Land करून घेतली असती आणि

रणाययेवर स्वा. वि. दा. सावरकर

(छयाचित्र दि. २३, फेब्रुवारी १९६५)

आमची सेना तिथे नेहून ठेवली असती. हा चीन-दहा वर्षांत जन्मला होता कुठे चीन? कोर्मोसाला अजून घेऊ शकत नाही. चीन म्हणजे काही 'अद्वितीय' प्रकरण आहे असे नाही. त्याचाच तुटून पडलेला कोर्मोसा—जसं तुमचं तुटून पडलेलं पाकिस्तान—त्या कोर्मोसाला तो घेऊ शकत नाही. कारण तिथे त्याच्यामागे अमेरिका आहे. पोर्तुगीजांचे यःकश्चित् 'मकाव' बंदर ! तें अजून चीन घेऊ शकत नाही. कारण पोर्तुगाल नाटोमध्ये आहे. त्याला हात लावला तर सारा युरोप कोसळून पडेल.

विचारा नेहरू...! त्याच्यापाशी आला. दोन चापा मारत्या सह-जीवन, मद-अस्तित्व. अरे सहजीवन दोन प्रकारचं असतं!! ऐकमेकांशेजारी बसून बरो-बरीनं बागून होतं हें ऐक सहजीवन असतं. आणि ऐकानं दुसऱ्याच्या पोटात जाऊन होतं तेही सहजीवनच. बांध जेव्हा झेलीला खातो तेव्हा संपूर्ण सह-जीवन होतं. पण हे 'भोगळमूत' समजले जाता. आपण म्हणू तें चीन करील आणि चीन म्हणेल ते आपण करू. परंतु नेहरूला माहीत होतं की चीन तिकडे रस्ते बांधतो आहे, अरे ! चार-चारशे मैल मोटारचे रस्ते—रेल्वेचे रस्ते—सैनिकी रेल्वेचे रस्ते तिकडे बांधले जात असतानी तुमचं हेर खातं काय करीत होत ? पहिल्याने नेहरूनी अगदी थोडं सांगितलं की 'आपल्याला बुवा काही पत्ता नव्हता' जर पत्ता नव्हता तर पंतप्रधान व्हायला अधोग्य होतास तू ! याला हेरखातं म्हणतात का ? आणि जर पत्ता होता तर तू देशापासून लपवून का ठेवलीस ही गोष्ट ? तू लगेच मंथ्य तिकडे का नाही घाडलस ? नेहमी पुन्हाला सांगतो लढाजी जेव्हा करायची, तेव्हा नज्जर आक्रमण करावं. (He wins half the war who aggresses—takes the offensive) जो चढाजी करतो, आक्रमण करतो तो अर्धी लढाजी जिंकतो असे म्हणतात.

गतिची तरवं समजून घेऊन वापरावी. नुसती ही लोकशाही—ती लोकशाही हा न्याय ! अरे ! न्याय बगर काही नाही या जगात जोपर्यंत सार जग अन्यायी आहे तोपर्यंत अन्यायाला अन्यायानेच अन्तर देणें भाग आहे जोपर्यंत सार जग आक्रमण आहे तोपर्यंत आक्रमणाचा प्रत्याक्रमणानेच प्रत्युत्तर देणे आवश्यक होतं. When the whole world is aggressive you must be aggressive, when the whole world is unjust, you must be unjust नेहरूनी चीनला सांगितलं की त्या टीकापर्यंत तुम्हाला काही त्रास देणार नाही म्हणून चीनने आज मानस सरोवर घेतलं. ज्या मानस सरोवरावर कलिलदामान कविता लिहिल्या, ज्यात आपल्या देवागना न्हात्या—त्या मानस सरोवराची यात्रा करू नका म्हणतो कारण नेहरू सांगतात तिकडे दगळ आहे. आणि हज्जची यात्रा सोपी जावी म्हणून त्याने पैसे आमच्या राज्यातून दिले जातात तुमच्या आमच्या करातून त्याच्या हज्जच्या यात्रा होतात आणि मानससरोवराची यात्रा करू नये, कारण तिकडे

दंगल आहे. अरे ! दंगल आहे, तर जियून फौज पाठवून दे. काय करताहेत या ठेकलेल्या नेना ? पण तुम्हांला गांगती, मेनेला दोष देऊ नका ! अगदी योग्य आहे आजची नेना.

भारतीय सेनेचा अपूर्व त्याग

हेच ते रात्रीय ऑटर्स. यांना काँग्रेसमध्ये रात्रीस ऑटर्स ठरविले होते. हे धिमय्या, हे योरात, हे करिअण्या हे मगळे तेव्हा शिकत असत. आम्ही मुद्धा तेव्हा शिकत होतो. लेनिनही शिकत होता. स्टॅलिनही शिकत होता. हे सर्व तेव्हा अग्रजांच्या तिये शिकत. तेव्हा देगभक्त काँग्रेसमध्ये जमून 'These are rice-soldiers because they serve the British' अस म्हणत.

मी तेव्हाच सांगत अने ते काही पोटमरू भाडोत्री सैनिक नाहीत आणि ते ब्रिटिशांची गैवाही करीत नाहीत. मुद्धासत्ताचे ज्ञान ते मिळवीत आहेत, त्याचे ते शिक्षण घेत आहेत. त्यांना अेकदा का सैनिक शिक्षण मिळाले, रायफली बंदी चालवाव्यात हें अेकदा का ते शिकले, नवनवीन, नि अद्ययावत् सत्तासत्ताची त्यांनी माहिती करून घेतली की, स्वातंत्र्ययुद्धात आघाडीवर हेच सैनिक लडतील. These are not rice soldiers. They are not serving the British. They are learning—getting the training of war. Let them take up Rifles, know the machine guns and latest balloons and when the day of our rising will come these will be the soldiers who will be in the forefront.

स्थाप्रमाणे मुमाप बीसला जी सेना मिळाली, ते सर्व तयाकथित (They were all rice eaters) पोटमरू नि भाडोत्री सैनिकच होते. अंग्लडच्या घालेमध्ये, अंग्लडच्या सोफा घेऊन, अंग्लडच्या बंदुका घेऊन ते सैन्य शिकलेले होते. आणि आज जे याच आजूबाजूला सरक्षण करताहेत, अेक मंत्री निघाला की जे लडावर चालत ने सर्व पोटमरूच (रात्रीय मोल्जर्स) आहेत. बाता ते ह्दयाना चालतात.

तेव्हा ही जी नेना आहे, त्या नेनेन अत्यंत कष्ट सहन केलेले आहेत. तुम्हां लोकाकडून दिव्या सहन केलेल्या आहेत तुमच्यातही अने लोक असतील की ज्यांनी असमजसपणाने त्यांना दोष दिलेला असेल, की हे अग्रजांसाठी लडतात म्हणून. परंतु त्या वेळी तीं सस्त्रविद्या शिकायला तोच अेक मार्ग होता. शुक्राचार्यांचे शिष्यत्व पत्करणे हाच अेक मार्ग कचाला होता. त्याप्रमाणे ब्रिटिशाकडून अुत्तमोत्तम विद्या— कारण त्या वेळी ब्रिटिश अद्ययावत् होते—अजूनही ते आहेत ह लेकाचे, पण त्या वेळी अगदी अद्ययावत् असत. तशी विद्या शिकायला आम्हांला दुसरा मार्गच नव्हता. म्हणून आम्ही त्याच्याकडे जात होतो. त्याच्यात मिगळत होतो. त्याच्या लढाया

सुद्धत होतो. गुणाविरुद्ध ? जर्मनीविरुद्ध ! जर्मन आमचा कोण लागत होता ? मेला तर जर्मन, जिकला तर जिक्रज ! आम्ही आपले विद्या शिकून आलो. ही दृष्टि होती. ती लोकांना बळली नाही. म्हणून संन्याला व्यर्थ शिष्या दित्या बरं ! आता चांगला दिवस आला आहे. अजून तरी त्या संन्याची पारत कर ! त्यांना धन्यवाद द्या की, आज ते आहेत म्हणून आपण देशात कुठेतरी शांत रीतीने बसू शकतो आहोत. परंतु तुम्ही काय बागवीत आहात त्यांना ? नागालॅंड बाबत जी पहिली बाधा नेहसंनी दिली. अगदी संसदेतच सांगितली आहे. नाकारताच मायबं नाही जर टिपली असेल तर ! आमा ही होती की, तुम्ही गोळी खा. पण झुलटी मारायची नाही हं ! हे संन्या—हे माझ्या शिष्या वू असा शूर झाला पाहिजेस की गोळी खायची, पण मारायची नाही ! त्याप्रमाणे यःकश्चित नागा लोकांनी—बेका आठवड्यात ज्यांचा धंदोवस्त तुम्हाला करता आला असता, —चार विमान घाडून, अहो, आता ते विमान धेडू लागले आहेत, त्यांना मिळू लागली आहेत. याहेरचे लोक जवळ आले म्हणून—पण पूर्वी काहीही नसे त्यांच्यापाशी. मी स्वतः हिडलेलो आहे आणि तुम्हाला सांगितलं तर खर वाटेल की नाही सांगता येत नाही पण ' हिडुओंका राजा आया ' म्हणून हे लोक माझ्या पाया पडलेले आहेत शिबसागरला. मी हं काही माझ्या पदरच सांगत नाही आहे. नयुरामनी —पंडित नयुरामनी त्या वेळेचे वातमीपच केसरीत प्रसिद्ध केले आहे तें वाचा म्हणजे कळेल की हं खरें कीं सोटं. तेव्हा ते हे नागा... बेका आठवड्याच्या आत यांचा मन मिटवून टाकामला हवा होता. दडपून टाकामला हवा होता. त्या कमाडारे नेहरुंना सुचविलं होत की विमान घाडावीत कारण ते जंगलात लपतात आणि जंगलात गनिमी कावा चालत नाही तिथं अेकच हत्यार आणि ते म्हणजे धरचं धमान ! कुठं लपतात ते विमानाच्या टेहळणीच्या बाहेर ?

जिथ असतील तिथं मारा करून बेका आठवड्याच्या आत आम्ही जिकून ळतो. पण त्यांना नेहरुंनी भुत्तर दिलं ... आणि त्यांच्यासाठी त्यांना—कमांडराना न्याला भुत्तर द्याव लागलं " अहो हे आपले लोक ना ? त्यांच्यावर विमानांनी कसा करायचा ? गोळ्या कसा झाडायच्या ? त्यांना अतंथ समजानून गता आलं तर बर ! ' हृदय परिवर्तन हा नेहरुंच्या हातातील शेवटचा वांम्ब हे. हृदयपालट ! Persuade ! That is the last Atom Bomb Nehru is got in his hand ! Persuade ! हे जे नागा लोक होते त्यांना आठ वसात चेपडा आल नाही ते झुलट्या गोळ्या झाडू लागले. आणि रोज वर्त- नपत्रात वाचून मान खाली जाऊ लागली ... आपले आठ लोक मारले ... आपले लोक मारले. दोन गांव भेतली ! आता विमानान वृष्टि करू लागले वांम्बची... नागा कुणी मेला म्हणून काही वातमी घायची नाज्झही ! ! ... पाकिस्तानचं हि

निषेध पत्रांचा चर्चा हृदयपरिचर्तन हाच अंशमेव भाग !

सिकडून लोक प्रत्येक वेळी आमच्या समिष्ट यायचे. अरे ! बीबीन म्हणून तरी त्यांना धरून ठेवायला हवं होतं ! पण लढाओही ही घोषणा आम्हाला करायची नाही. हं ! संमदेत अघड गांगायचं की आम्ही कधीहि युद्धघोषणा करणार नाही. (we will never declare war). त्या मंत्राला तुमच काय भय वाटेल म्हणून गागावं. तुम्ही तोंडानं गांगता की आम्ही तुमच्यापाशी लढणार नाही हं ! येथू घात तुमची विमानं आपण हें करू ... निषेध पत्र पाहिलं ! निषेध पत्र दुगार ! ! कटावयाचं निषेध पत्र ... अगदी कडाड नडावयाचं निषेध पत्र ! ! ... पण निषेधपत्र त्यापलीकडे कोणतंही पत्र आमच्याकडे राहिलेलं नाही ... तेंव्हा हें जो लोकसभेत सांगतो, आश्वासन देतो, त्याच्या राज्याचा प्रांत नि प्रांत अजून वसा गेला नाही याचच मला आश्चर्य वाटतं. अगं घाडम अजून कातं कुणाचं होत नाही याच मला आश्चर्य वाटत !

भारताकडून निराशा ! नेतृत्व संभाळता आलें नाही

पहिल्यानं, पहिल्या घडायला-सिक्कीम-नेपाळ-भूतान-नागालँड त काय य.कश्चित् गोष्ट-ब्रह्मदेश हे सगळे आपल्याकडे वळलेले होते, हिंदुस्थान स्वतः झाला तेंव्हा. ठिकठिकाणी असलेले आपले जे हिंदु लोक आहेत जे आपलेच आत वास्तविक भुपनिवेश झालेले आहेत ते सारे जर ऐसादा छान, दणकट मनुष्य अथवा किंवा पंनप्रधान झाला अमता, तर हे मारे हिंदुस्थानचा ध्वज घेऊन भुभवतील असे-मॉरिशस-डच गायना अत्यादि आणि जिये आपली हिंदूची वस्ती, तिथल्या नेटिव्हपेक्षा आणि त्रिज्यापेक्षा अधिक आहे असे आफ्रिकेतील आणि आजूबाजूचे टापू ... या सर्वांना वाटल. काय भाग्याचा दिवस आला आहे हा ! हिंदुस्थान स्वतंत्र झाला. आता हे आजूबाजूचे लोक काय आपल्याकडे पाहतात ? आपण यांच्याशी मिळू. म्हणून नेपाळ मिळायला पाहत होता. तो तर आपलाच आहे. पण सिक्कीम-जगैरे ही की, पूर्वीच्या आपल्या पूर्वजानी केलेली धमनि, भापांनी आपलीही केलेली राज्ये . किती दूरवर त्या पूर्वजानी काम केली होती ? कल्पना करवत नाही. म्हणजे अगदी बेकात्म केले होते नुसते अंकन नव्हे ! ते सर्व तुमच्याकडे आले होते. तो ब्रह्मदेशचा अ-नू तो नेहरूंचाच मामेभाऊ विसतो. त्याच्यातही काही पाणी नाही-कधी संन्यास घेतो-कधी राज्यावर बसतो. तोही आला होता. पण याच हे नेमळ धोरण पाहून ... जो देश आपलं रक्षण पाकिस्तानाच्या विमाना-पामून करू शकत नाही. य.कश्चित् नागापामून करू शकत नाही, तो देश आमचं रक्षण चिन्यापामून किंवा पूर्व पाकिस्तानापासून काय करणार अशा हताशतेनं आता चीनकडे जायून मिळताहेत. आणि रोज भीति पडली आहे की चीन कधी नेपाळ मधून

मिस्रीम बाय किंवा भूतान बाय तसे त्यांच्याकडे आहेत. नेपाळ मात्र अगदी आपला आहे.

तेव्हा हे सगळे मोठे हाडातून घाळविणे आणि या भयपद धोरणांनी जो काही पराक्रम आपल्यात होता तो ह्यांनी ह्यांच्या घाळांनी घाळविणारा आहे. पुण्याचे आजच्या सैन्यात-आजच्या हं ! तुम्ही जाऊन पाहिलेला भारत कसा-कसाय अशी आत्मा मी घेतो-मरतोपर्यंत तरी-पण आजकल सैन्यही काही स्वयं नाही आहे, योनी मार्ग पडायचा जिवन्तेत्या आहेत. जमनांशी लढायचा वेळेच्या आहेत, तुमच्यागरी वेळेच्या आहेत जगातल्या मोठमोठ्या राष्ट्रांच्या गांधाला गांधा घालून आपली बरोबरची त्यांनी गिळ वेलेली आहे. युरोपमध्ये जा आणि गुरता विचारा बाय सांग-सीक मे अंका.

सैन्यात शिरा ?

पण आताचा मी वाचतो की, थोडा लेखनिकाच्या जागेमाटी बाय-बाराने आवेदन (अर्थ) घेतात, अरे ! सैन्यात जागा आहे, तिथे मुम्ही जा ! सैन्यात शिरा ! पण सैन्य म्हणजे अशी अंक घास्तोच आपल्याला दोन पिढ्या पड-लेली आहे की काहीतरी भयंकर प्रकार आहे. तो मार्गच नव्हे आपला ..आता मुम्ही आल्या. त्याही ठरवतात ! मॅट्रिक झाल्या की, सैन्यनिक होतात कुठे तरी. त्यांनाही प्येय राहिलेले काही पों मी अंक जिजामाता होत्रीन, जिजामातेच गाण गात्रीन अगदी युक्तम रीतीन गात्रीन, -देटीबा गुर लखून गात्रीन पण गाण गात्रीन-रण-गाण गात्रीन, गाण्याच रणगाण करीन. पण जिजामाता धन्य होनी शिवाजीला धन्य देऊन, जो शिवाजी, रोज रणाला जाऊन मरणाळा आव्हान करीत बसे आणि तो त्याला घाडीत धने, तर गुला नफो का सेवारा शिवाजी अत्यंत करायला ! पण त्या मुम्हीच्या मनात ही कल्पना मुळा येत नाही. त्या त्याच काम हं समजतात की, पुण्याप्रमाणे आपणही नोकरी करायची.

म्हणून माळ अवेळ सांगण आहे की, महाराष्ट्राने भारताचा खड्गहस्त झाला पाहिजे. तुमचं सैन्य, हं भारताच्या सैन्यात अत्यंत पराक्रमी ठरलं पाहिजे. ही संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ जी ह्या जोशानी आणि अश्यानी केलेली त्याला माझी संपूर्ण सहानुभूति होती. तेव्हा माझे परप्रांतातले भाड्यावरचेवर काम केलेले माझे स्नेही मला विचारत, काही ! तुम्ही देखील प्रांतीय झाला ? तर मी सांगितलं की, नाही रे बाबा, मी काही प्रांतीय झालो नाही. मला महाराष्ट्र हाच भारत वाटतो आणि भारत हाच महाराष्ट्र वाटतो अरे ! पण मी महाराष्ट्राला का म्हणतो की तो भार-ताचा खड्गहस्त झाला पाहिजे म्हणून ? की, सैन्य जर तुमचं असेल, तर भार-ताला भीति नाही. मराठे आपल्या देशाला मुक्त करायला मढकेला गेले. कोणता रणपूत तुमच्या पुण्यावर आलेले सकट निवारण करण्यासाठी राजपुताना सोडून

पुण्याला आला होता ? तें बाळकडूच नव्हतं त्यांना ! आपल्याला आक्रमण हें बाळकडू होतं. शिवाजी महाराजांपासून. आक्रमण करायचं. शत्रूवर चालून जायचं. हें धारिष्ट्य आपल्यात होतं. आपण नर्मदा ओलांडली, तें पुरें नाही झालं, चंबळला गेलो, दिल्लीला गेलो, हिमाचलावर गेलो, ही जिजाप्ता ही मनातली भुमंत भेक महाराष्ट्रात होती. तशी काही अितर कोणत्याही प्रांतात नव्हती. बंगाल्यात नव्हती. कुणात नव्हती. पण महाराष्ट्रात सी होती. रषांना मो र्शेप देत नाही त्या करिता की, त्या त्या परिस्थितीप्रमाणे तर्ग तर्ग झाले सारं ! म्हणून महाराष्ट्रानेच सद्गुहस्त झालं पाहिजे ! तुमच्याभागे ती परंपरा आहे. तुम्ही शत्रूवर चालून जाऊन आपला प्रांत तसाच लढवून त्याला पाठीशी घालून शत्रूवर आक्रमण करणारे लोक आहात. म्हणजे आपणहून संरक्षण करायला तुमच्या देवावरून तिकडे जातो. औरंगजेबाला तिकडे पायचं कामच नव्हतं ! अरे ! आम्हीच दिल्लीला गेलो !

तेव्हा धुचा संशदेत असा नियम आला की, महाराष्ट्राला भारतापासून तोडून टाकावं तर दशनास्त्रं घेऊन आम्ही तुमच्यावर चालून येऊ की भारत आमचा आहे ! तुमचा कोठून म्हणता ! अितकं महाराष्ट्राचं स्वातंत्र्य मला कापडायं वाटतं की, तुम्ही महाराष्ट्र जर सोडाल तर आम्ही भारतच मागू. कारण तोच आमचा सरा देश आहे, आणि म्हणून तुमचं सैन्य जर झालं, आणि सैन्य म्हणजे ज्याच्या हाती राज्य आहे ती सत्ता. बाकी नवें ध्ययं आहे. अरे ! मोठमोठे कारखाने काढता ! वेडघांनो ! मोटाले रस्ते बांधता ? सगळं मान्य आहे मला, हें सारं केलं पाहिजे, जगामध्ये संसारात हें सगळं लागतं, चूण-बोळकीसगळं, सगळं पण जर का झुगी-भी अयुवसानाचं नाव घेत नाही-भेक य.कडिचन व्यक्ति आहे ती. पण जर कुणी दुगरे भेजावें परराष्ट्र चालून आले तुमच्यावर ? तर तुमची ही यंत्रं, गिरणीचे बव, पंप हे का जाऊन लढणार आहेत ? हे जे रस्ते पडले आहेत ते का भुम राहून लढणार आहेत त्याच्याशी ? कोण लढणार आहे त्यांच्याशी ? तुमचीं दशनास्त्रं, तुमचं लोखंड, तुमचं पोलाद, तुमचीं अण्वस्त्रं, तुमच्या सुन्यातीं त्यांच्याशी लढतील ! ! मी आता सुन्यांच्या काळात राहणारा माणूस नाही, मला अण्वस्त्रं हवीत, तीं मिळालीं पाहिजेत ती त्यांच्याशी लढतील. आणि मग तुम्हाला या वाढलेल्या शेतीचा, मार्गाचा, सेतूंचा कारखान्याचा मयेच्छ अपभोग घेता येतील. नाही तोपर्यंत त्याचा काही अपभोग नाही.

अेक गोष्ट सांगतो. तुमच्या देशाला सुवर्णभूमि म्हणून नाव माग पडलं होतं. ह-यूजेन्-सग आणि अितर चिनी प्रवासी लिहितात, “ सुवर्ण भूमि म्हणून म्हणतात ती हीच ” अगदी रोमन साम्राज्यापर्यंत म्हणजे आपलं विजयनगरच राज्य होती-पर्यंत हे होत. ही सुवर्णभूमि पदवी मिळाल्यामुळं हे सर्व चोर, लुटारू, भामटे, पश्चिमेचे आणि पूर्वेचे, तुमच्यावर अेऊन कोसळत, कारण सुवर्णभूमि आहे ना ही ? चला वरं तिथं हात पोहोचतो कां पाहू ? कारण तिथं दशनास्त्र बळ काही नाही. असं जोपर्यंत होतं तोपर्यंत त्यांनी तुम्हाला लुटून घाल्लं. तसं तुम्हाला, ते लुटून

सातील. हिमालय सोडून घ्या. हिमालय निर्जीव आहे. ही भिंत आता मला नको आहे. विमान त्याच्यावरून जाऊ लागली आहेत. तेव्हा विमान दल, भू-दल, नौ-दल आणि आपल्या छातीचा कोट करील असे सैन्य अुभारा. विज्ञानाच्या आधारे नवीन शिकून घ्या! अहो! तें अशक्य नाही आहे आता! आज अेकमेकाला अणुबाँब देऊ लागले आहेत. पोर्तुगालला अेक देतो आहे तर स्पेनला दुसरा देतो आहे. तेव्हा असे संधिविग्रह करून तुम्ही आपली शक्ति वाढवा. पहिल्यानं हें करा. आणि मग कार- खाने अुभारा ! मग म्हणजे अगदी मग नव्हे. बरोवरीनं वेळ तरी चालेल. पण सैन्याची जर शक्ति असेल तर दाबूला बाहेरच्या बाहेर रोखून घेऊन या कार- सान्याचा या रस्त्यांचा या संपत्तीचा अुपभोग तुम्ही घेऊ शकाल. नाही तर हें सर्व तुम्हाला अमून नमून सारखंच होईल. म्हणून अेवढ्याताळी, तरुण महाराष्ट्रियांनी आपली आकांक्षा ही ठेवली पाहिजे-दुसरी कोणतीही ठेवू नये-मागून बाटेल तें घ्या. पण पहिल्यानं भारताचा महाराष्ट्राने 'खड्गहस्त' झालं पाहिजे, यात आणखी अेक हेतु आहे की, महाराष्ट्रीय मनुष्य म्हटला की, इतिहासाच्या आधारे सांगतो. १९५०च्या आधारे सांगत नाही. किंवा महाराष्ट्रिमाची स्तुति करावी म्हणून सांगत नाही. त्याची यथेच्छ निंदा मी केली आहे. पोथ्या पुराणाची. मला त्याचा परचाताप नाही. योग्य तीच केली. तेव्हा अेकेक महाराष्ट्रीय म्हटला की तो भारतीय असलाच पाहिजे. म्हणून जर तुमचं प्रायत्य सैन्यामध्ये झालं संस्थेच्या बाबतीत नव्हे परा- क्रमाच्या बाबतीत. काश्मीरचं ते मेनननी लिहिलेलं पुस्तक वाचा अेकदा अवश्य ? महार पलटणी बिपयी ते लिहितात, 'ही महारांची पलटण, आज्ञेडकर मोठे दूरदर्शी, त्यांनी महारांचीच अेक पलटण केली आणि मेहकशी अस्पृश्यतेचा लाग्ता लावून ती काश्मीरमध्ये पाठवून दिली. 'पहा आमचे काय दूर लोक होते ते' केवडा पराक्रम श्यानी केला काश्मिर हातात ठेवण्यासाठी ! तेव्हा तुमच्याकडे भारतपणाच वाढ- कडूच असल्या कारणानं तुमची फौज भारतात थोड झाली. जर बॉम्ब तुमच्या हाती आला तर तो भारताच्या दाबूवरच पडेल. दुसरा हिंदुस्थानातील कुणावर पडणार नाही. हिंदूवर पडणार नाही. जे तुमचे दाबू आहेत त्यांच्यावरच पडेल. आणि तो देखील तो दाबू असेल तोवरच पडेल, आणखी अेक दोन चार दिवस अलीकडे पली- कडे पडला तरी चालेल, म्हणजे परके मित्र व्हावं म्हणून ! म्हणून तुम्हीच भारताचं 'खड्गहस्त' झालं पाहिजे अशी माझी आकांक्षा आहे आणि ती आपण पुढची पिढी, ती आकांक्षा पूर्ण कराल अशी आज्ञा करतो !

(८)

भगवान् श्रीकृष्ण

गोकुळाष्टमीचा दिवस म्हणजे साद्यात् भगवान् श्रीकृष्णांच्या अवताराचा दिवस. श्रावण वद्य अष्टमीच्या रात्री त्या परमपावन गोकुळाचें सर्व पुण्य पळालीं आलें आणि त्याचें नांव गान्धा दिगतात धन्य होऊन राहिले ! गोकुळाच्या त्या अनुक भाग्याचा प्रेमातिशयपूर्ण अन्ना ह्या वाटूनच बी काय हा गोकुळाष्टमीचा दिवस हिंदुस्थानातील प्रत्येक नगरी आणि प्रत्येक गावी मोठ्या भुक्तात घालविण्यात येतो त्या गान्धा आठवडाभरच आनंदाचा 'रंग' हिंदुस्थानात सर्वत्र झुमळत असतो. कोट्यवधि हिंदु गोविंदा ! गोविंदा ! ' अन्ना नामघोषात रगून जाऊन ह्या आठवड्यात नगरी-नगरी आणि यनोपवनी श्रीकृष्णाच्या जन्मोत्सवाच्या आनंदाच्या निनादाने भारताचें भुमि आकाश प्रतिध्वनित करीत असतात !

ताक्षात् 'आनंदाचा कंद'च असा त्या नंदनंदनाचा तो जन्म सरोवर अति-काच अद्वितीय नि भव्य दिव्य होता. त्या दिवसात सांप्रत भुर्गापुरी पांच सहस्र वर्षे झाली. पण त्या दिवशी अेका बाजीला झालेल्या अेका मुलाच्या जन्माची आठवण आजही जग विसरले नाही. देवकीच्या झुंदरात पांच हजार वर्षांपूर्वी ज्या प्रसव-वेदना होऊ लागल्या त्या आज साऱ्या हिंदु जगताच्या प्रसववेदना झालेल्या आहेत. त्या वेदनांची प्रत्येक वळ हें भुमि हिंदुजगत् अनुभवीत आहे. त्या कारागारातील लहानशा कोठडीत ते गोजिरे बालक जन्मतोच, त्याला फारतर चार महा नेत्रांनीच आनंदाभूत ग्हाणविलें असेल. आज त्या जन्मवटीची भुक्कट आनंदाने घाट पहात बावीस कोटी जीव त्या दैवी वाळंतिणीच्या खोलीचा कानोसा घेत आहेत. आणि देवाचा जन्म झाला म्हणून खून होताच चच्चेवाळीस कोटी नेत्रांतून आनंदाच्च्य अश्रूच्या धारा त्या लहानग्या श्रीकृष्णास ग्हाणवीत आहेत. अुचळलेल्या गुलासांनी, फुलांनी, लाह्यांनी घर-घर आणि मन-मन सुगंधी आनंदाने नुसते दरवळून जात आहे तें मूल जन्मले तेव्हा अेका यमुदेवाचे दोन हातच काय ते ज्या मुलास आनंदाने अुचलून घेण्यास पुढे झाले, तें मूल आज ह्या हातातून त्या हातात प्रेमभराने देता घेता कोटी-कोटी हात त्याच्या स्पर्शाने दिव्य सुख अनुभवविण्यामाठी झुतावीळ होत आहेत. कोटी-कोटी हृदयाचे पाळणे प्रेमाच्या दोरीने हळूहळू ओढिले जात त्या बालकाम 'अंगाओ' म्हणत आहेत ! यमुदेव त्या मुलास गुप्तमानें पळवून यमुना अुतरू लागला तेव्हा त्यास दैववशात् किंवा पूर्वी माहीत असलेला अेक पाणझुतार सापडला. पुढे पुराणे त्या योगायोगास दैवी चमत्कार म्हणून लिहितीं झालीं की, त्या वाळकृष्णाच्या चरणाचा स्पर्श होताच दुषडी भरून चाललेली यमुना दुर्भंगून जाऊन यमुदेवाला वाट देती झाली. पण आज त्या दैवी चमत्कारासही निस्तेज करणारा महत्तम चमत्कार त्या मुलाच्या पदस्पर्शाने घडत आहे. कारण त्या श्रीकृष्णाचा चरणस्पर्श होताच ती काळी यमुना नदीच नव्हे, पण काळा भवसागर देखील दुर्भंगून

वाट देवी आहे. आणि त्या वाटेने अनेक जीव पायथुसाराने परतीला जात आहेत. त्या परतीलाच वसुदेव गेला त्या वेळेस गुनने नंदाने गोठुळन होते, पण आज कृष्ण-चरणानी वाट पेशून त्या राक्षसी दुर्भगनेच्या भवमानराच्या पार जे जाताना त्यात केवळ नंदाने गोठुळन लागत नसून आनंदाने प्रगल्भ वसुदेव लागत आहे !

श्रीकृष्णावर त्यांच्या जीवनपाठी अनेकानी अत्युत्तम प्रेम केंद्र. प्रेमाची छाया द्वेष, अत्युत्तम प्रेम म्हणजे की अत्युत्तम द्वेष खालाच. 'अज्ञातगन्तु' धर्मराजाच्या निदानात गंभीर गन्तु होणेच होते ! तरा 'अज्ञातगन्तु' जर कोणी असू दिकेल तर तो 'अज्ञातगन्तु' ही भगवत्प्रेम. पण "तेषां निदयामिषुत्तमानां मोगक्षेमं यदाभ्यहम्" "न मे भवत्. प्रपन्न्यति" म्हणून कंचन बांधून कर्मक्षेत्रात "परिप्राणाय साधूनां विनाशाय यदुत्तमम् !" पुढे सरमावटेला देव 'अज्ञातगन्तु' कणा राहणार ? त्याचा कोणी अंकवेळ नसू नसेल पण त्याला गन्तु गमनगमारे अनेक भगवत्प्रेम. दुर्धन्याच्या श्रीकृष्ण निष्ठाभीला गेले भगता त्याचा भगवान् करण्यात आला ! सत्तेच देताच त्यांना बांधून दाखव्याचा देण झाला. जरातप्राने त्यांचा पाठवाचा पदावाती म्हणून, भिमा म्हणून, मोक्ष म्हणून, कण्टी म्हणून मर राजसभेत त्याची निदा मेली. शिशु-पात्रागारम्य' त्याच्या पिडीतही अगदी दुर्म्यम आणि दाकाभू ठरलेल्या माणसांनी श्रीकृष्णाच्या बंधकाग न घाहून मोडून मोडून मभरावर दिव्या दिव्या. पण श्रीकृष्ण ते श्रीकृष्णच राहिले. आज पाच हजार वर्षे त्याच्या चरणाचे भक्तीने नमूद घेत आली फुले बुध्दीत आली, - आणि शिशुपाल आणि रासी अस्त्रादि ? जर आज त्यांचे नाव धुरंत असेल तर ते केवळ त्यांनी श्रीकृष्णाच्या दिव्या हामडल्या म्हणूनच काय ते ! त्या अगदी सामान्य माणसात त्याची जगाम आठवण राहण्यामारखे स्वतः सिद्ध असे काहीही नव्हते. श्रीकृष्णासारख्या अगामान्य विभूतीचे धोरपण अतिके धोर असते की त्याचा अपमान करू पाहणाऱ्या सामान्य व्यक्तीसच केवळ त्या धोरारा सर्वत्र आल्याच्या पुण्याने सतर्क सतर्क त्याची आठवण देण्याचा मान जगाकडून जगाच्या अचछेविट्ट दिला जातो. नाहीतर शिशुपाल किंवा रासी किंवा धातूरी किंवा पूतना, किंवा तुकारामान् मारणारा मन्नाजीबुवा, याची आठवण आज कोणाम तरी भुरती काय ? पण ह्यावरून श्रीकृष्णाचे द्वेषे सर्व दोषी होते अगदी म्हणण्याचे कारण नाही. त्यांच्या पिडीत ते (श्रीकृष्ण) प्रथमतः सामान्यच दिसणार. आपल्या गोठुळातील घोड्या करणारा हा नंदकिशोर पुढे दुष्टाचा बंध करून जगताचे तारण करणारा कृष्ण भगवान् होणार आहे हें त्याला लाडाने आपटपा मारून त्याची गान्धार्या यशोदेश मागणाऱ्या गोपगोपीस जर प्रथमच माहीत असते, तर त्यांनी त्याला तसे बरोबरीने वागविले नसत. गोपशिशू सौ तो अंक गवळ्याचा भूलच वाटणार' मागूनच ते अंकमेकाम सहज वाटणाऱ्या आश्चर्याने डवचून आणि गभीरमुद्रा करून म्हणणार "गडघाती ! कृष्ण गडी अपुला, राधा मधुरेचा झाला ! " आणि तो मधुरेचा असा राजा झाला तेव्हा तीच स्थिति जरासंधादिक राजाची झाली, त्यालाही तो प्रथम आपल्यामारखाच अंक वाटणार ! त्यांतही मत्तराने त्यांना

पछाडलेलें. असा स्थितीत श्रीकृष्णाचें अग्रामान्यपण या काही सामान्य जनांनी तत्काळ ओळखलें नाहीं. ह्यांत अतिशय आश्चर्य नाहीं. पण ज्या शुद्धांतःकर्णी, परगुणग्राहक, न्यायपरायण अनंत लोकांनी तें तत्काळ ओळखिलें आणि आपला क्षुद्र अहंवार त्या महनीय देवाचे पायांवर अर्पण केला, त्या गवळी पेंढापापामून तों मध्यात पांडवांपर्यंतच्या त्या निर्भंत्तर पारदर्शित्वाचेंच आश्चर्य केलें पाहिजे. अतिशय मोडपांनी त्याचा द्वेष किंवा अवहेलना केली, आणि अतिशय असंस्यांनी त्याला आपलें चित्त-वित्त-ममत्त्व अर्पण केलें. त्याच्या पिढीतच अर्पण केले, हेंच श्रीकृष्णाच्या चरित्राचें खरें मापन होय. त्याहूनही खरोबर मापन हें होय की प्रेमाने अगो वा द्वेषाने अगो, निंदे-साठी अगो वा प्रशंसेसाठी अगो, पण श्रीकृष्णाचें नांव, श्रीकृष्णाचे बोल, श्रीकृष्णाचें स्मरण धुम्या भरतखंडात रात्र दिवस मनुष्यमात्रातच नव्हे तर गावीवासरांपर्यंत संकीर्त होत होतें ! अंबवी मोठी ती शक्ति आकिर्णित झालेली होती ! ज्याचे त्याचे ध्यानी मनी कृष्ण ! गायींचा गवळी, गोपींचा गोविंद, राघोचा रामण, मत्तांचा मंदक, दुष्टांचा इडक, मुष्टांचा स्नेही, गांतेचा गायक, भक्तांचा भगवान् ! त्याच्या पिढीच्या मुगास जली सयली श्रीकृष्ण दिसत होता. त्याच्या धुम्या मुगावर त्याची छाप पडलेली होती आणि ती त्याचें गुण संपून अन्य गुणें संपत आली तरी पडलेलीच आहे ! आजही ह्या असंख्य हिंदु जगताच्या कोटि कोटि बाल-बालिकांचा प्रणयी-प्रणयिनींचा, बूढ-सवणांचा, योगी-भोगींचा, बंध-मोक्षाचा, आदर्श तो भगवान् श्रीकृष्णच आहे ! श्रीकृष्णाने केलें बहुत आणि सांगितलेंही बहुत. पण त्या सर्व कृत्यात जें त्याचें अवताररुदय म्हणून त्याने केलें, ते अनन्यसामान्य कृत्य म्हणजे कंसवध म्हणजे दुष्ट वध ! आणि त्याच्या गर्व सांगीत जी विशिष्ट, अनन्यसाधारण शिकवण त्याने दिली ती म्हणजे भगवद्गीता !

गोकुळाष्टमीचा आठवडा म्हणजे श्रीकृष्ण जन्माच्या अुत्सवाचा होय. दुष्टांनी चंडीत टाकलेल्या त्या देवकीच्या ५००० (पाच सहस्र) वर्षापूर्वीच्या प्रसूतिवेदना आज धुम्या भारताच्या प्रसूतिवेदना झाल्या. अष्टमीस श्रीकृष्णजन्मही होतोच. पण आता कंसवधासारखें महत्त्वाचें कार्य करणारा कोण राहिला आहे ? त्याच्या जन्माला येण्याच्या साध्या कृत्याचे अनुकरण प्रत्येक कृमि-कोटकही करू शकतो. जो तो जलेलाच आहे. पण जन्मास येवून कृष्णाने कंसवध केला. करणीत करणी ती ! तिचें अनुकरण कोणी करीत आहे काय ? दास्यकंसवध कोणी करीत आहे काय ! मुसत्या जन्माचें अनुकरण काय कामाचे ? जर कृष्णजन्माला राष्ट्रीय अुत्सवाचें महत्त्व आणून देणाऱ्या पारतंत्र्याच्या कंसवधाचे अनुकरण करण्यास तुम्ही कंभर कसीत नसाल, तर तुमते 'कृष्ण कृष्ण' म्हणून माळ फिरविणें हीही भक्तिच आहे, पण ती खरी भक्ति नाहीं. कृष्णाची खरी भक्ति म्हणजे कंसवध. करणी नसेल तर मुसती स्मरणी काय कामाची ? ती भिष्या भक्तीची स्मरणी हीच आज ह्या भारताची मरणी झाली आहे.

(९)

आत्महत्या आणि आत्मार्पण

धन्यो ऽ हं धन्यो ऽ हं कर्तव्यं मे न विद्यते किञ्चित् ।

धन्यो ऽ हं धन्यो ऽ हं प्राप्तव्यं सर्वमद्य संपन्नम् ॥

आत्मार्पण आणि आत्महत्या यांत काहीच फा फरक नाही ? आहे म्हणावा तर नाही आणि नाही म्हणावा तर आहे !

ध्यायींनी, अपघाताने, किंवा असाच कोणत्या तरी अपरिहार्य कारणांमुळे मरण न येता, जीव न जाता, जे लोक कोणत्याही कारणाने जीव नकोसा होऊन स्वतःच स्वतःचें मरण स्वतःवर ओढवून घेतात त्यांनी आत्महत्या केली असें आपण म्हणतो. पुष्कळ समाजांतून तो अेक दंडनीय अपराधही (गुन्हा) समजला जातो. आत्मा नि जीव या शब्दातील सार्विक भेद काय मानला जातो याची चर्चा येथे न करता व्यवहारात आपण होऊन आपला जीव देण्याच्या कृत्यात जो वर सांगितल्याप्रमाणे 'आत्महत्या' शब्द वापरला जातो त्यातला तो आत्मा हा शब्द त्याच व्यावहारिक अर्थां आम्ही येथे वापरीत आहोत. तथापि काही प्रकरणी आपण होऊन आपला जीव देणाऱ्याच्या, आपल्याच हाताने आपल्या प्राणाचा वळी देणाऱ्याच्या कृत्यांना, तीं कृत्ये वरील व्यावहारिक अर्थां 'आत्महत्या'च असताही त्यांना मात्र आत्महत्या न म्हणता आत्मार्पण, आत्मविसर्जन इत्यादि संस्कृत शब्द योजून तीं कृत्ये प्राचीन कालापासून गौरवाहं मानलीं जात आली आहेत. ही भिन्नता कां आली, काही प्रकारच्या आत्महत्यांना मनुष्य समाजाने ती अेक दंडनीय अपराध न मानता, त्याला अेक पुण्यकृत्य, महनीय कृत्य, गौरवाहं कृत्य कां मानलें त्याचें मर्म आम्ही येथे दिलेल्या तशा काही अुदाहरणावरून आपोआपच स्पष्ट होतील. हीं अुदाहरणे देताना आमच्या आजच्या परिस्थितीत त्यांच्या विवरणात काही त्रुटि राहणाऱ्याचा संभव आहे. कारण बरोमानानुसार आम्ही सध्या चांधव नि ध्याधि यांच्या मुळे अंधरणास तितकून पडलेले आहोत. अशा स्थितीत त्या त्या अुदाहरणासंबंधीचीं संदर्भपुस्तके पुन्हा अेकदा वाचून पाहण्याची शक्ति नाही, अिच्छा नाही, आवस्यकताही वाटत नाही. असलेल्या आठवणीवर काय तें विसवून त्या अुदाहरणाचें वर्णन दिलें आहे. त्यात न्यूनधिक ज्या काही कुटकळ त्रुटि असतील त्या वजा घालूनही त्या अुदाहरणांवरून जो अंतिम निष्कर्ष आम्ही काढू अिच्छितो त्याला काही अुपेपणा येणार नाही ही आमची निश्चित आहे.

प्रथमतः प्रख्यात मीमांसक आणि वैदिक कर्मकांडाचे कट्टर पुरस्कर्ते श्री. कुमारील भट्ट यांचे अुदाहरण घेऊ. वैदिक धर्माचा संपूर्ण पाडाव फळ अिच्छितान्या बौद्ध सिद्धान्ताचा कोटिकमाने अुच्छेद करणाऱ्याली अगदी अुदांच्याच प्रंपासून त्या सिद्धान्तांचाच अभ्यास करावा म्हणून त्यांनी त्रिपीटकादिक अुद्ध ग्रंथांचा अभ्यास

केला. त्यांचे आचार पाळजे, तमें बुद्धधर्मीय जीवन जगून पाहिलें. नंतर त्या मठांचा पराजय करण्याच्या आणि त्या आचाराचा फोलपणा दाखविण्याच्या महत्कार्यास हात पातला. मोठमोठ्या वादविवादांच्या समानून, प्रवचनांतून प्रचार करीत करीत त्यांच्या नारनभर धंदिक मीमांसकांच्या मठाची पुन्हा प्रस्थापना केली. शेवटी आपले हें मुख्य जीवनकार्य यशस्वीपणे संपजें आहे अमें जेव्हा त्यांना वाटले तेव्हा मग धंदिक धर्माच्या विजयान्तरिताच नां होओना, पण अवंदिक आणि पाचंदीय अशा बुद्धधर्म ग्रंथाच्या आचाराचा आणि त्याच्या आचारविचाराचा जो अवलंब करावा लागला त्या पादसंपर्कांचे प्रापदिक्षत घेण्यासाठी नैमगिक निधन होण्यापूर्वी तुपारा-नीत स्वतःचा देह भस्म करून घेण्याची त्यांनी प्रतिज्ञा केली. तीप्रमाणे त्यांनी स्वहस्ते चिना पेटवून मोत प्रवेश केला. पाहना पाहता त्या अग्निज्वालांच्या पत्थोळात त्यांच्या देहाचें भस्म होऊन गेले.

परंतु त्या महान् बलिदानास 'भारमहत्या' अमें न म्हटले जाता 'अग्निदिग्ध' 'आरमारपण' अशाच शब्दांनी अतिहासात गौरविलें गेले आहे.

दुमरे बुद्धावरण जगद्गुरु श्रीमदाद्य शंकराचार्य यांचे देता येतील. अर्वा मताच्या दिग्विजयासाठी मान्या भारतभर संचार करीत ते जेव्हा आसाममध्ये (त्या वेळच्या कामरूपमध्ये) गेले तेव्हा तेथे शासन पंचासी त्यांचा वादविवाद झाला. त्यातही त्यांनी विजययी संपादन केली. परंतु शासनातील अग्रपंधीयांना तें सहन न होऊन त्यांनी शंकराचार्यावर विषप्रयोग केला. त्यामुळे त्यांच्या प्रकृतीला बराच अपाय झाला. तथापि तैयून ते कादमीरपर्यंत संचार करीत गेले. काश्मीरला जाताच आपल्या दिग्विजयाची पूर्णता झाली अमें पाहून आपला भीषा प्रमुक्त मठ त्यांनी स्थापला. नृगरी, द्वारका, पुरी आणि हाकाश्मीरचा मठ मिळून चार दिगास अद्वैतमतप्रचारार्थ चार धामें स्थापण्याचे त्यांचें महत्कार्य असें तडीस गेले. श्रीशंकराचार्य त्या वेळेस भर साशण्यात होते हें प्रसिद्धच आहे. तथापि अेक तर पर शूलैः सित्याप्रमाणे खचत चाललेली त्यांची प्रकृति, दुमरे की, महामाप्यादि ग्रंथ लिहून आणि वर दिलेलीं चार धामें स्थापून आपले अवतारकार्य आपण संपूर्ण केले आहे अमें वाटणारे समाधान आणि तिसरे म्हणजे बालवयापासूनच त्यांच्या अंगी 'यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत् । गृहाद्वा वनाद्वा ।' या त्यांच्या सूत्राप्रमाणे वाणलेली अुपजत वैराग्यवृत्ति, या तिन्ही कारणानुळे ज्या आपल्या जीवनाची अशी संपूर्ण कृतकृत्यता झाली आहे तें अंहिक जीवन संपवून परब्रह्मी जाता विलीन व्हावें अशी अतुरता त्यांना वाटू लागली. ह्यास्तव त्यांनी स्वतः महान् योग्याच्या पूर्व परंपरेनुसार गुहाप्रवेश करण्याचा निश्चय केला. त्याप्रमाणे गुहेत जाऊन आपण योगासन घालून बसले आणि त्यांच्याच आज्ञेप्रमाणे त्यांच्याच शिष्यांनी अेका भल्या मोठ्या शिलेने गुहेचे तें द्वार बंद करून टाकले. याप्रमाणे योगमार्गे जगद्गुरु शंकराचार्यांनी मोठ्या समाधानाने प्राणविसर्जन केले.

आपण होऊन न जाणारा जीव वज्राने देण्याची क्रिया ही, ज्याला आपण दडणीय आत्महत्या म्हणतो तीत आणि अशा योगिक प्राणविसर्जनात, आत्मविसर्जनात जरी अेक सामान्य घटक असला तरीही जगद्गुरु शेकराचार्यांचा हा गुहाप्रवेश अतिहासात 'आत्महत्या' म्हणून अुल्लेखिला न जाता 'आत्मार्पण' ह्या गौरवाहं नावाने यथायंपणेच अुल्लेखिला जात आला आहे.

अर्धा योगेश्वरांच्या गुहाप्रवेशाची अनेक अुदाहरणे आपल्या प्राचीन अतिहासात सापडतात. आता सापेक्षतः अगदी अर्वाचीन अतिहासातील अशा कृतकृत्यतेच्या समाधानानेच आपण होऊन स्वदेह विसर्जन केल्याची आत्मसमर्पणाची काही अुदाहरणे अुल्लेखू.

गौरांगप्रभु अशा प्रेमदर्शक नावाने बंगालमधील ज्या वेंगवाचाऱ्यांची, महाप्रभु चैतन्यांची, कीर्ति भारतभर पसरली आहे त्यांच्या निधनाविषयी अशीच अेक कथा सांगितली जाते. श्रीकृष्णाच्या भक्तिसंप्रदायाचा प्रचार करीत करीत हे श्रीचैतन्यप्रभु सामुदायिक भजनात रंगून मोठमोठ्या नगरांना वाडीत तेव्हा त्या भक्तिरसाच्या आनंदात वाहत जाऊन त्या त्या नगरात सहस्रावधि स्त्रीपुरुष त्यांच्यामागे नामाचा गजर करीत चालू लागत आणि भक्तीच्या भावोन्मादात मार्गामार्गातून नाचत नाचत चैतन्यप्रभु पुढे पुढे चालत. आयुष्याच्या अुत्तरार्धापर्यंत साऱ्या बंगालभर भक्तिसंप्रदायाचाच असा अुकट प्रचार करीत करीत ते शेवटी जगन्नाथपुरीला गेले. तेव्हा अेकदा तेथील सागराच्या तटावर ते सामुदायिक भजनयात्रेत चालले असता त्या सागराच्या मुनील जलाशयास पाहताच भावावेदात येऊन घन-इयामल श्रीकृष्णाचेच हें स्वरूप आहे, तो श्रीकृष्णच दिसत आहे असा अुरकट भास त्यांना झाला, आणि त्या स्वरूपास प्रत्यक्ष आडिगन देण्याकरिता 'हे कृष्ण ! हे इयाम !! हे इयाम !!!' असा टाहो फोडीत देहभान मुडून त्यांनी अकस्मात् त्या अकाट सागरातच झुडी घेतली. ते आत्मविसर्जन करते झाले. परंतु या देहत्यागास चैतन्याने आत्महत्या केली अमें न म्हणता चैतन्यप्रभूने जलममाधि घेतली, आत्मार्पण केले अेंच अतिहास म्हणत आला आहे.

आपल्या महाराष्ट्रात श्रीज्ञानेश्वर महाराजांची कथा तर प्रसिद्धच आहे. ह्या अलौकिक विभूतीने अगदी तडण वयातच ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव यासारखे तरव-ज्ञानाच्या मदिराचे सुवर्णकलश शोभावे असे दोन ग्रंथ लिहिले. आपले जें अवतार-कार्य होते ते आता संपले आहे, ह्यापुढे जण त्याप्रमाणे चालो किंवा न चालो, त्यांचे अुत्तरदायित्व आपणांवर राहिलेले नाही असा कृतकृत्यतेच्या जाणिवेने वयाच्या अवघ्या तिसरी पसतिशीच्या आतच त्यांनी अंतिम समाधि घेण्याचा निश्चय केला. जे जे योगिजन समाधिरुप होऊ शकतात त्यांची ती समाधिरुप स्थिति अंतिम असते असे नाही. समाधि घेतलेला योगी सी समाधि स्वेच्छेने अुत्तरवृद्धी शकतो. पुन्हा प्वावहारिक, सांसारिक, जागतिक, जागृतीत, अिच्छा असल्यास तो येऊ शकतो. पण

केला. त्यांनी आचार पाळले, तमें बुद्धधर्मीय जीवन जगून पाहिलें. नंतर त्या मताचा पराजय करण्याच्या आणि त्या आचारांचा फोडण्या दारविण्याच्या महत्कार्यास हात पातळ. मोठमोठ्या वादविवादांच्या सभातून, प्रवचनांतून प्रचार करीत करीत त्यांच्या भारतभर धंदिक मीमांसाकांच्या मताची पुन्हा प्रस्थापना केली. येवढी आपले हें मुख्य जीवनकार्य पणस्वीपणें मंपणे आहे अमें जेव्हा त्यांना वाटलें तेव्हा मग धंदिक धर्माच्या विजयाकरिताच कां होओना, पण अवैदिक आणि पापढीय अशा बुद्धधर्म ग्रंथांच्या वाचनाचा आणि त्यांच्या आचारविचारांचा जो अवलंब कराना लागला त्या पापसंपर्काचें प्रापदिपत्त पेण्यासाठी नैमगिक निघन होण्यापूर्वी सुपार- स्नीत स्वतःचा देह भस्म करून पेण्याची त्यांनी प्रतिज्ञा केली. तीप्रमाणे त्यांनी स्वहस्ते चिना पेटवून तीत प्रवेग केला. पाहता पाहता त्या अग्निज्वालाच्या कल्पोद्घात त्यांच्या देहापें भस्म होऊन गेलें.

परंतु त्या महान् सलिदानास 'आत्महत्या' अमें न म्हटलें जाता 'अग्निदिष्य' 'आत्मार्पण' अशाच शब्दांनी इतिहासात गौरविलें गेले आहे.

दुसरें भुदाहरण जगद्गुरु श्रीमदाद्य शंकराचार्य यांचे देता येईल. अद्वैत मताच्या दिग्विजयासाठी साऱ्या भारतभर संचार करीत ते जेव्हा आसाममध्ये (त्या वेळच्या कामरूपमध्ये) गेले तेव्हा तेथे आपण पंधासी त्यांचा वादविवाद झाला. त्यातही त्यांनी विजयप्री संपादन केली. परंतु दावतातील भ्रमपंथीयाना तें सहन न होऊन त्यांनी शंकराचार्यावर विषप्रयोग केला. त्यामुळे त्यांच्या प्रकृतीला बराच अपाय झाला. तथापि तेथून ते काश्मीरपर्यंत संचार करीत गेले. काश्मीरला जाताच आपल्या दिग्विजयाची पूर्णता झाली अमें पाहून आपला चौथा प्रमुल मठ त्यांनी स्थापला. दुंगरी, डारका, पुरी आणि हा काश्मीरचा मठ मिळून चार दिशास अद्वैतमतप्रचारार्थ चार धामें स्थापण्याचें त्यांचें महत्कार्य असे तदीत गेलें. धीशंकराचार्य त्या वेळेस भर तारुण्यात होते हें प्रसिद्धच आहे. तथापि अेक तर वर भुल्लेखित्याप्रमाणे खचत चाललेली त्याची प्रकृति, दुसरे की, महाभाष्यादि ग्रंथ लिहून आणि वर दिलेली चार धामें स्थापून आपले अवतारकार्य आपण संपूर्ण केलें आहे अमें वाटणारे समाधान आणि तिसरे म्हणजे बालवयापामूनच त्यांच्या अंगी 'यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत् । गृहाढा वनाढा ।' या त्यांच्या मूवाप्रमाणे वाण- लेली अपजत वैराग्यवृत्ति, या तिन्ही कारणानुळे ज्या आपल्या जीवनाची अशी संपूर्ण कृतकृत्यता झाली आहे तें अंहिक जीवन संपवून परब्रह्मी आता विलीन व्हावे अशी आतुरता त्यांना वाटू लागली. ह्यास्तव त्यांनी स्वतः महान् योग्याच्या पूर्ण परंपरेनुसार गुहाप्रवेश करण्याचा निश्चय केला. त्याप्रमाणे गुहेत जाऊन आपण योगासन घालून बसले आणि त्यांच्याच आज्ञेप्रमाणे त्यांच्याच शिष्यांनी अेका भल्या मोठ्या शिलेने गुहेचे ते द्वार बंद करून टाकले. याप्रमाणे योगमार्गे जगद्गुरु शंकराचार्यांनी मोठ्या समाधानाने प्राणविसर्जन केले.

आपण होऊन न जाणारा जीव वळाने देण्याची क्रिया ही, ज्याला आपण दैवीय आत्महत्या म्हणतो तीत आणि अशा यौगिक प्राणविसर्जनात, आत्मविसर्जनं-
नात जरी अके सामान्य घटक असला तरीही जगद्गुरु शंकराचार्यांचा हा गुहाप्रवेश
अतिहासात 'आत्महत्या' म्हणून बुल्लेखिला न जाता 'आत्मार्पण' ह्या गोरवाहं
नांवाने यथार्थपणेच बुल्लेखिला जात आला आहे.

अर्त्तां योगेश्वरांच्या गुहाप्रवेशाचीं अनेक उदाहरणे आपल्या प्राचीन अतिहा-
सात सापडतात. आता सापेक्षतः अगदी अर्वाचीन अतिहासातील अशा कृतकृत्यतेच्या
समाधानानेच आपण होऊन स्वदेह विसर्जन केल्याचीं आत्मसमर्पणाची काही
उदाहरणे बुल्लेखू.

गौरांगप्रभु अशा प्रेमदर्शक नांवाने बंगालमधील ज्या धंप्पवाचार्यांची, महा-
प्रभु चैतन्यांची, कीर्ति भारतभर पसरली आहे त्यांच्या निवेनाविषयी जरीच अके
कथा सांगितली जाते. श्रीकृष्णाच्या भक्तिसंप्रदायाचा प्रचार करीत करीत हे
श्रीचैतन्यप्रभु सामुदायिक भजनात रंगून मोठमोठ्या नगरांना काडीत तेव्हा त्या
भक्तिरसाच्या आनंदात वाहत जाऊन त्या त्या नगरात महान्नाश घडून येऊन त्यांच्यामागे
नामाचा गजर करीत चालू लागत आणि भक्तीच्या भावोन्मादात मार्गमार्गातून
गात गात चैतन्यप्रभु पुढे पुढे चालत आयुष्याच्या अन्तरार्धापर्यंत त्यांच्या
बंगालभर भक्तिसंप्रदायाचाच असा अकट प्रचार करीत करीत ते शेवटी जगन्नाथ-
पुरीला गेले. तेव्हा अकदा तेथील सागराच्या तटावर ते सामुदायिक भजनयात्रेत
चालले असता त्या सागराच्या सुनील जलापास पाहताच भावावेशात येऊन मन-
दयामळ श्रीकृष्णाचेच हे स्वरूप आहे, तो श्रीकृष्णच दिसत आहे असा अकट भाव
त्यांना झाला, आणि त्या स्वरूपास प्रत्यक्ष आत्मगण देण्याकरिता 'हे कृष्ण !
हे दयाम ! हे दयाम !!!' असा टाहो फोडीत देहभान मुटून त्यांनी अकस्मात् त्या
अकट सागरातच अडी घेतली. ते आत्मविसर्जन करते झाले. परंतु या देहत्यागास
चैतन्याने आत्महत्या केली असे न म्हणता चैतन्यप्रभूने जलसमाधि घेतली, आत्म-
र्पण केले असेच अतिहास म्हणत आला आहे.

आपल्या महाराष्ट्रात श्रीजानेश्वर महाराजांची कथा तर प्रसिद्ध आहे. ह्या
अलौकिक दिभूतीने अगदी तरुण वयानेच ज्ञानेश्वरांचे, अमृतानुभव यामारखे तत्त्व-
ज्ञानाच्या मदिराचे सुवर्णकलश शोभावे असे दोन ग्रंथ लिहिले. आपले जे अवतार-
कार्य होते ते आता संपले आहे, ह्यापुढे जम त्याप्रमाणे चालो किंवा न चालो, त्याचे
धुसरदायित्व आपणावर राहिलेले नाही असा कृतकृत्यतेच्या जाणिवेने वयाच्या
अवच्या तिसरी पयलीचीच्या आतच त्यांनी अंतिम समाधि घेण्याचा निश्चय केला.
जे जे योगिजन समाधिस्य होऊ धननात त्यांची ती समाधिस्य स्थिति अंतिम असते
असे नाही. समाधि घेतलेल्या योगी ती समाधि स्वच्छेने अंतरवही दाखतो. पुन्हा
ध्यावहारिक, सांसारिक, ज्ञानात्मिक, जागृतीत, भिच्छा असल्यात ती येऊ पावतो. पण

अेकनाथ-तुकाराम महाराजांच्या निधनाच्या कथा अगाच प्रकारच्या आहेत. अेकनाथ-महाराजांनी अनेक अुरष्ट्र ग्रंथ लिहिल्यानंतर आणि हरिमक्तीचा अुरंद प्रचार केल्यानंतर दपोमानानुसार त्यांची प्रवृत्ति अच्यंत क्षीण झाली. जातल्या हातून जे व्हायचे ते देवरायें पूर्ण झालें आहे, आता मापुडे समाजाची कोणती अधिक सेवा पट्टावी अशी देवार्चीच श्रिष्टा नाही, हें आपली प्रवृत्ति क्षीण झाली अधिक बार् करण्यास दुयेंत झाली आहे ह्यावरूनच दिसते अें अेकनाथ महाराजांन वाटू लागलें. अेकदा तर त्यांचा व्याधिग्रस्त देह अितका आगप्रमरण झाला की, त्यात घेतला म्हणून धुरलोच नाही. पण मोठ्या गमवानंतर ती निदोषता झालेली देह पुन्हा गचेनत झाला. आपलें पारमार्थिक कार्य गवय तितें पूर्ण झाल्यानंतर अमा स्वतःला नि गमाजाला भारभूत झालेला देह आपण होऊन आत्मपरांपण करणें हेंच आता आपलें अंतिम वृत्त अहे. अगा जाणिवेने आणि मांडया मुसाममाधानाने अेकनाथ महाराजांनी, ज्ञानसंख्या करावयास ते पेंठणला ज्या गंगेवर जात त्याच गंगेत निवन जलममाधि घेतली.

तें त्याचें जलममाधींचे वृत्त आत्महत्यांमारलें निधन मानलें जाता ममाजा-मधे अितकें वंघ मानलें गेले की, त्यांच्या जलममाधींच्या स्वागाला पवित्र तीर्थां स्वरूप प्राप्त झाले.

अेकनाथ महाराजांच्या ह्याच गमाधिस्वनाचे दर्शन घेण्याकरिता पुढे स्व श्रीतुकाराम महाराज अेकदा पेंठणला गेले होते. श्रीअेकनाथांची ती आत्मबिस्तर्जनाच कथा तुकाराम महाराजांनाही अवगत होती. पुढे जेव्हा तुकाराम महाराजांना आपलें भक्तिसंप्रदायाचें प्रचार करण्याचें महत्कार्य पूर्ण झाल्याची जाणीव होऊन मध्य वयातच परमेश्वराच्या प्रत्यक्ष भेटीची अुत्कट आनुरता अुत्पन्न झाली, तेव्हा त्यांनीं अंहिक जीवनाचा त्याग करण्याचे मनान आणून मगळघांचा मोठ्या समाधानाने शेवटचा निरोप घेण्यासाठी देह गावात घरोघर भेट देऊन 'आम्ही जातो आमुच्या गावा । आमुचा रामराम घ्यावा ॥ आता केंचें येणे जाणे । सहज खुंटले बोलणे ॥' हा सुप्रसिद्ध अन्नग गात गात ते अिद्रायणी नदीवर गेले. भजनानुदात, तल्लीन होता होता भगवंताचें विमानच आपल्याला नेण्याकरिता अिद्रायणीच्या पल्याड आले जाहे जमें त्यांना आसू लागले परमोद्दामाने त्यांनी अिद्रायणीत प्रवेस केला. अेक कथा सांगते की, त्या नदीतच अेकनाथाप्रमाणे त्यांनी जलममाधि घेतली. दुसऱ्या कथे-प्रमाणे त्या विगर्नात समून ते सदेह स्वर्गाम गेले.

तथापि दोन्ही कथांचा आशय अेकच की, तुकाराम महाराजांनी अत्यंत सुखा-समाधानाने आपलें अंहिक जीवन कृतवृत्त्य झाले अें समजून अंहिक जगाचा निरोप म्हणूनच त्यांच्या ह्या अंहिक अस्तित्वाच्या त्यागाला 'आत्महत्या' न म्हणता 'आत्मपरांपण' म्हणून गौरविले आहे.

पर तसा तातावधि बुदाहरणापैकी जीं काही बुदाहरणे दिलीं आहेत; त्या सर्वांवरून जो निष्कर्ष निघतो तो असा वी, जो जीव आपण होऊन जात नाही, तो हेतुपूर्वक वळाने देण्याच्या सर्व कृत्यांना 'आत्महत्या' म्हणत नाहीत. तसें कृत्य निश्चय मानले जातें असें नाही. तर अत्यंत असमाधानाने, विफलतेच्या तीव्र जाणिवेने, संकटांना टाळून, त्रिच्छा असतानाही सुखाने जगता येत नाही म्हणून, अत्यंत अतृप्त असा मनःस्थितीत, धंतागाच्या भरात जे वळाने जीव देतात त्याच्या त्या कृत्याला साधारणतः 'आत्महत्या' म्हटलें जाते. परंतु आपलें जीवितकार्य, जीवनाचें ध्येय, जीवनाचा हेतु, मंपूर्णपणे सफल झालेला आहे असा सफलतेच्या, कृतुकृत्यतेच्या, भावनेने जे आपल्या अंहिक अस्तित्वाची हयंभराने समाप्ति करतात त्याच्या त्या कृत्यास 'आत्मार्पण' असें म्हणतात. यद्यपि ह्या परिवर्तनशील किंवा अखंड विकसनशील जगात सर्वतोपरी परिपूर्णता अशी केव्हाही असू शकणार नाही.

जे जीवनात संपादावयाचे होतें तें सर्व संपादिलेले आहे म्हणून आता कर्तव्य असें काही झुरलेले नाही असा कृतकृत्य भावनेने रिवतकाम किंवा पूर्णकाम झालेले घन्य पुरुष आपण होऊन आपले प्राण विसर्जन करतात. ते आपलें नरवर जीवन विश्वाच्या चिरंतन जीवनात विलीन करून टाकतात. योगवासिष्ठाने म्हटल्याप्रमाणे

अंता रीकतो यही रिवतो रिवत कुम्भरिवाम्बरे ।

अत पूर्णो बहिःपूर्णो पूर्णकुम्भरिवाणंवे ॥

तथापि आपल्या या जीवनकार्याची सापेक्षतः परिपूर्णता झाली आहे अशी आत्मसंतुष्टता वाटल्यानंतर समाजाला किंवा स्वतःला जो देह पार्श्वस्थाने म्हणा, व्याधीने म्हणा पण केवळ भारभूत असाच राहणार आहे त्या देहाचा गुहाप्रवेशाने, प्रायोपवेशाने, अग्निदिव्याने, समुद्रसमाधि किंवा जलसमाधि किंवा अंतिम योग-समाधि घेऊन किंवा अशाच कोणत्या तरी मार्गाने जे त्यास करतात ते त्याचे कृत्य शुद्धान् अर्था 'वळाने जीव देणें'च असताही त्याला 'आत्मसमर्पण' म्हणून जें गौरविले जातें तें समर्थच असतें !

धन्योऽहं धन्योऽहं कर्तव्य मे न विद्यते किञ्चित् ।

धन्योऽहं धन्योऽहं प्राप्तव्यं सर्वमद्य संपन्नम् ॥

अशी कालावधीची समाधि न घेता ज्ञानेश्वरांनी 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते तदाम परमं मम ।' अशा अंतिम समाधीला घेण्याचें ठरविलें. त्यांचे गुरुच असलेले त्यांचे ज्येष्ठ चंधु जे निवृत्तिनाथ त्यांनी स्वतः त्या ज्ञानेश्वरांच्या निर्धारानुमति दिली. अनेक संत मंडळींच्या समक्ष, भजनाच्या गजरात, स्वतःच बांधविलेल्या समाधिस्थानामध्ये कृतकृत्यतेच्या परम समाधानात श्रीज्ञानेश्वर महाराज झुलले आणि योगान्न घालून बसले. स्वतः निवृत्तिनाथांनी त्या समाधिस्थानावर शेवटचा चिरा स्वहस्ते घराविला. अशा प्रकारे ज्ञानेश्वरांनी अंतिम समाधि घेतली.

जो जीव बाह्य निमित्ताने जात नाही तो आपला जीव आपण होऊन बळाले. देणें हें कृत्य व्यवहारात ज्याला 'आत्महत्या' म्हणतात तोत आणि हा जिवंतपणी आपण होऊन अंतिम समाधी घेण्यात अभयमामान्य असताही त्यांना ज्ञानेश्वरांनी 'आत्महत्या' केली असें न म्हणता श्रीज्ञानेश्वरांनी 'आत्मार्पण' केले, श्रीज्ञानेश्वर समाधिस्थ झाले असेंच संतमहंतांपासून तों सामान्य जनतेपर्यंत सर्वांमुली म्हटले जात आहे.

सीव गोष्ट समर्थ रामदासांच्या आत्मार्पणाची आहे. 'प्रस्तुत यवनांचें बंड । हिंदु धुरला नाही चंड । बहुता दिवसाचें मुंड । दाखन मिळें तयासी ॥' अशा परिस्थितीने व्याकूळ होऊन त्या यवनांच्या बंडाचा समूळ निपात करण्याच्या कार्यासच श्रीममयांनी आपलें जीवनकार्य मानलें. महाराष्ट्रातील हिंदु समाजाच्या धर्मयुद्धाची आग पेटवून देण्यासाठी आपल्या तपोबळाने त्यांनी प्रचंड संपटना झुमारली. त्याला जोडूनच तिबळे त्याच महान् ध्येयाने प्रेरित होऊन श्रीशिवछत्रपतींनी आपल्या दाय-बळाने मुमलमानाच्या हाहाचीं नि पातशहाचीं सक्ते गदगदा हलवीत जेव्हा प्रत्यक्ष औरंगजेबाच्या छातीवरच रायगडचें स्वतंत्र हिंदुराज्य, हिंदुध्वज नि हिंदु विहासन झुमारलें तेव्हा हिंदुजातीच्या त्या महान् विजयाने प्रफुल्लित होऊन समर्थ गर्जेत झाले

स्वप्नी जें देखिलें रात्री तें तें तैसेंहि होतसे ।

बुडाला औरंग्या पापी म्लेंछ संहार जाहला ।

मांडिली मोडिली क्षेत्रे, हिंदुस्थान बळावले ॥

आपल्या प्रतिजेची अशी कल्पनातीत पूर्वता झाली अशा कृतकृत्यतेच्या भावनेने आपल्या वयाच्या ८० व्या वर्षी समर्थ रामदासाना आपले अवतारकार्य संपलें असे चाटू लागले. वितन्यात शिवछत्रपतींचा अंतकाल झाल्याची दुष्ट वार्ता समर्थाना बळली. 'राजे आम्हांला सोडून गेले' असे शोकाकुल अद्भुत त्याच्या तोंडून बाहेर पडले. सगोश्वर सम्राज महाराजांनी अचूकचलणाने शिवछत्रपतींना अनुकूल असलेल्या अनेक प्रमुख व्यक्तींना बदीत घातले, कित्येकाना ठार मारले. स्वराज्यात भायूबंदकीचा वणवा पेटला. स्वतः सम्राज सज्जनगडाच्या पायथ्यासी येऊन समर्थाना भेटण्यासाठी आग्रह धरून बसला. शिवछत्रपतींच्या अनेक विद्वांसंपात

मंत्र्यांचा ज्याने घातपात केला तो शिवछत्रपतींचे राजगुरुच असलेल्या समर्थानाही काही अपद्रव देण्यास सोडणार नाही हे अप्रत्यक्ष दिसत असल्याने समर्थानी कळविले की, वयोमानाने आता गडाखाली अंतरण्याची शक्ति यामच्यात राहिली नाही. वास्तव आशीर्वादाचे अेक पत्र तेवढे घाडीत आहे. तेच ते खणखणीत, सणसणीत सुसिद्ध पत्र होय की, ज्यात समर्थानी लिहिले होते—

“शिवरायांचे आठवावे रूप । शिवरायाचा आठवावा प्रताप ।

शिवरायाचा आठवावा साक्षेप । भूमंडळीं ॥

जीवित वृणवत मानावे । कष्टे करून घसरावे । स्नेहावरी ॥

आहे तितुकें जतन करावे । पुढे आणिक मेळवावे ॥

महाराष्ट्र राज्यचि करावे । जिंकडे तिकडे ॥

त्याच वेळी हिंदूंचे स्वतंत्र राज्य स्थापन झाल्याचे अंकून पचताळलेला औरंगजेब सान्या मुसलमानी शक्ति अेकवटून स्वतः मराठ्यांवर चकून येत आहे अशी बातमी आली. अशा या नवीन संकटाला तोंड देण्याची ज्या अर्थी आपल्या ८० वर्षांवर गेलेल्या वयोमानाला नि व्याघ्रिप्रस्त शरीरात शक्ति नाही, महाराजासुद्धा आपली पिढीची पिढी निघून गेली, त्या अर्थी आपले कर्तव्य संपले, ‘अुपाधींचे काम अंते । काही साधे काही नामे ॥’ या न्यायाने स्वतंत्र हिंदुराज्य स्थापनेचे जें महान् कार्य पार पडले तीच आपल्या जीवनाची कृतकृत्यता ठरावी अशी भगवताची अिच्छा दिसते! आता नवीन पिढीचे प्रश्न, नवीन पिढीच्या कर्तृत्वावर नि भगवंतांच्या वृणवर अवलंबून ! असा विचार करून समर्थानी प्रायोपवेशन करण्याचा निश्चय केला. आपल्या सवें शिष्यशिष्यिणीना अेकत्र कहन सांगितले की, ‘आम्ही आता देह ठेवणार. आमचे गवतारकृत्य संपले. देहाचे सायंक झाले. ते अैकताच दोकाकुल झालेल्या आपल्या भक्ताना त्यानी धीर दिला. ‘जरी माझी बाणी । गेली म्हणाल अंतःकरणी । तरी मी अंते जगजोपनी । निरंतर ॥’ आणि मार्गदर्शनाविषयी विचाराल तर ‘हा माझा दासबोध मी मागे ठेवतोच आहे!’ असे आश्वासून अवल आसन मावून, अग्रत्याग करून, रामनामाच्या गजरास समर्थानी आराम केला. अशी कथा आहे की, त्या अखंड नामजपाच्या शेवटी प्रत्यक्ष श्रीरामानी समर्थाना दर्शन दिले. तेव्हा अत्यंत कृतकृत्य भावनेने श्रीरामाच्याच वरणी समर्थानी अग्रत्यागाने दर्शनतम झालेल्या आपला शेवटचा निश्वास सोडला.

आपल्या जीवनाची संपूर्ण सफलता झाल्यानंतरही जो जीव ममाजान्ता आणि स्वतःसाठी केवळ भारभूत होऊन रेंगाळत राहतो त्याची आपण होऊन अित्रीथी करणे हा क्रिया असा ‘आत्मार्पण’ त आणि ‘आत्महत्या’ त जरी समानच असली तरी गमय रामदासांनी आत्महत्या केली असें कोणी म्हणत नाही. मानीत नाही; तर समर्थानी प्रायोपवेशन केले, आत्मसमर्पण केले अथेच अितिहास म्हणत आसा आहे.

अेकनाथ-नुकाराम महाराजांच्या निघनाच्या कथा असाच प्रकारच्या आहेत. अेकनाथमहाराजांनी अनेक व्यूहकृत ग्रंथ लिहिल्यानंतर आपि हरिमक्तीचा धुदंड प्रचार केल्यानंतर वयोमानानुसार त्यांची प्रकृति अत्यंत क्षीण झाली. आपल्या हातून जें व्हायचें तें देवकायें पूर्ण झालें आहे, आता यापुढे समाजाची कोमती अधिक मेवा पडावी अशी देवाचीच शिच्छा नाही, हें आपली प्रकृति क्षीण झाली अधिक कार्य करण्यास दुर्बल झाली आहे ह्यावरूनच दिसते असें अेकनाथ महाराजांस वाटू लागलें. अेकदा तर त्यांचा व्याधिग्रस्त देह अितका आसन्नमरण झाला की, त्यात चेतना म्हणून अुरलीच नाही. पण थोड्या ममयानंतर ती निश्चेतन झालेला देह पुन्हा सचेतन झाला. आपलें पारमार्थिक कार्य शक्य तितकें पूर्ण झाल्यानंतर अमा स्वतःला नि समाजाला भारभूत झालेला देह आपण होऊन ओढरापंग करणें हेंच आता आपलें अंतिम कर्तव्य आहे. अमा जाणिवेने आणि मोठ्या मुक्ताममाधानाने अेकनाथ महाराजांनी, स्नानमंज्या करावयास ने पंढरला ज्या गंगेवर जात त्याच गंगेत शिखर जडममाधि घेतली.

तें त्याचें जलसमाधीचें कृत्य आत्महत्येसारखें निघ न मानलें जाता समाजा-मध्ये अितकें बंध मानलें गेले की, त्यांच्या जडममाधीच्या स्थानाला पवित्र तीर्थांचें स्वरूप प्राप्त झालें.

अेकनाथ महाराजांच्या ह्याच समाधिस्थानाचें दर्शन घेण्याकरिता पुढे स्वतः श्रीतुकाराम महाराज अेकदा पंढरला गेले होते. श्रीअेकनाथाची ती आत्मविमर्जनाची कथा तुकाराम महाराजांनाही अवगत होती. पुढे जेव्हा तुकाराम महाराजांना आपलें भक्तिसंप्रदामाचें प्रचार करण्याचें महत्कार्य पूर्ण झाल्याची जाणीव होऊन मध्यम वयातच परमेश्वराच्या प्रत्यक्ष भेटीची बुक्कट आनुरता अुत्पन्न झाली, तेव्हा त्यांनीही अैहिक जीवनाचा त्याग करण्याचें मनान आपून सगळ्यांचा मोठ्या ममाधानाने शवट्या निरोप घेण्यामाडी देह गापास परोपर भेट देऊन 'आम्ही जातो आमुच्या गावा । आमुचा रामराम घ्यावा ॥ जाता कंचें येणें जाणें । सहज सुटलें बोलणें ॥' हा मुप्रनिद्ध अमंग गात गात ते अिद्रायणी नदीवर गेले. भजनानंदात तल्लीन होता होता भगवंताचें विमानच आपल्याला नेण्याकरिता अिद्रायणीच्या पल्याट जाले आहे जसे त्यांना आसू लागलें. परमोल्हासाने त्यांनी अिद्रायणीत प्रवेश केला. अेक कथा सांगते की, त्या नदीतच अेकनाथप्रमाणे त्यांनी जलममाधि घेतली. दुसऱ्या कथे-प्रमाणे त्या विमानात वसून ते मदेह स्वर्गास गेले.

तथापि दोन्ही कथांचा आशय अेकच की, तुकाराम महाराजांनी अत्यंत सुखा-ममाधानाने आपलें अैहिक जीवन कृतकृत्य झालें असें समजून अैहिक जगाचा निरोप घेतला. अैहिक जीवनाचा त्याग केला. आणि ते परमात्मस्वरूपा विधीन झाले म्हणूनच त्यांच्या ह्या अैहिक अस्तित्वाच्या त्यागाला 'आत्महत्या' न म्हणता 'आत्मापंग' म्हणून गौरविलें आहे.

वर तशा सत्तावधि अुदाहरणांपैकी जी काही अुदाहरणे दिली आहेत; त्या सर्वांबद्दल जो निष्कर्ष निघतो तो असा की, जो जीव आपण होऊन जात नाही, तो हेतुपूर्वक वळाने देण्याच्या सर्व कृत्यांना 'आत्महत्या' म्हणत नाहीत. तसें कृत्य निघच मानलें जातें असें नाही. तर अत्यंत असमाधानाने, विफलतेच्या तीव्र जाणिवेने, संकटांना टाळून, अिच्छा असतानाही सुखाने जगतो येत नाही म्हणून, अत्यंत अतृप्त अशा मनःस्थितीत, बैतागाच्या भरात जे वळाने जीव देतात त्यांच्या त्या कृत्याला साधारणतः 'आत्महत्या' म्हटले जातें. परंतु आपलें जीवितकार्य, जीवनाचें ध्येय, जीवनाचा हेतु, संपूर्णपणे सफल झालेला आहे अशा सफलतेच्या, कृतुकृत्यतेच्या, भावनेने जे आपल्या अंहिक अस्तित्वाची हर्षभराने समाप्ति करतात त्यांच्या त्या कृत्यास 'आत्मार्पण' असें म्हणतात. यद्यपि ह्या परिवर्तनशील किंवा अव्यंज विकसनशील जगात सर्वतोपरी परिपूर्णता अशी केव्हाही अमू शकणार नाही.

जें जीवनात संपादावयाचें होतें ते सद्यं संपादिलेले आहे म्हणून आता कर्तव्य असें काही झुरलेले नाही अशा कृतकृत्य भावनेने रिक्तकाम किंवा पूर्णकाम झालेले धन्य पुरुष आपण होऊन आपले प्राण विसर्जन करतात. ते आपलें नश्वर जीवन विद्याच्या चिरंतन जीवनात विलीन व्हाव टाकतात. योगवासिष्ठाने म्हटल्याप्रमाणे

अंता द्योक्तो यही रिक्तो रिक्त कुम्भरिवाम्बरे ।

अंतःपूर्णो बहिःपूर्णो पूर्णकुम्भरिवार्णवे ॥

तथापि आपल्या या जीवनकार्याची सापेक्षतः परिपूर्णता झाली आहे अशी आत्मसंतुष्टता वाटल्यानंतर समाजाला किंवा स्वतःला जो देह वार्षक्याने म्हणा, व्याधीने म्हणा पण केवळ मारभूत असाच राहणार आहे त्या देहाचा गूढाप्रवेशाने, आयुष्यवेशाने, अग्निदिव्याने, समुद्रसमाधि किंवा जलसमाधि किंवा अंतिम योग-समाधि घेऊन किंवा अशाच कोणत्या तरी मार्गाने जे त्याग करतात ते त्याचें कृत्य बुद्धान अर्था 'वळाने जीव देणें'च असताही त्याला 'आत्मसमर्पण' म्हणून जें गौरविलें जातें तें संपार्थक असतें !

धन्योऽहं धन्योऽहं कर्तव्य मे न विद्यते किंचित् ।

धन्योऽहं धन्योऽहं प्राप्तव्यं सर्वमयं संपन्नम् ॥

